Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu

International Hakkari in The History Symposium

Sempozyûma di Dîrokê da Hakarî ya Navneteweyî

14-15-16 Kasım 2014

Cilt 1

Bu kitapta yer alan fikirler ve bilgiler tamanen yazarların sorumluluğundadır. Sempozyum Düzenleme Kurulu ve Üniversitemizin kitapta yer alan bilgiler ve fikirlerle ilgili sorumluluğu bulunmamaktadır.

Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri

International Hakkari in The History Symposium

Sempozyûma di Dîrokê da Hakarî ya Navneteweyî

Editörler
Yaşar KAPLAN
Murat ADIYAMAN
M. Xalid SADÎNÎ

Dizgi/Mizanpaj
Turan KOCA

Kapak
Şahin DURSUN

Kapak Fotoğrafı
Johan W. Parker

ISBN
978-605-87029-8-1 (1.c)

Baskı
Canset Form Matbaacılık
Anafartalar Mah. Kazım Karabekir
Cad. 72/14 Altındağ/Ankara
Tel: 0312 341 99 92
Faks: 0312 341 97 88

İletişim
Hakkari Üniversitesi Zeynel Bey Yerleşkesi / Hakkari
Tel: 0438 212 12 12
www.hakkari.edu.tr

Birinci Baskı
2016, Ankara

Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu
14-15-16 Kasım 2014, Hakkari

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Künyesi....6

Açılış Konuşmaları....9

M. Xalid SADÎNÎ....11

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN....13

Yakup CANBOLAT....15

Hakkari'de Bulunan Hubuşkiya'lı Prenslerin Kabartmalı Dikilitaşları
Prof. Dr. Oktay BELLİ....19

Hakkari Bölgesi'nin Erken Demir Çağı'ndaki Sorunları
Vedat Evren BELLİ....55

Hakkari Bölgesi'nde İslami Fetihler
Doç. Dr. Ferset Meri' ÎSMAÎL....67

Hakkari Beyliği'nin İlk Kuruluşu
Doç. Dr. Derviş Yusuf HIRORÎ....81

İzeddin Şêr Hakkari / İlk Kürdistan Şahı
Prof. Dr. Zirar Siddiq TEWFÎQ....103

Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şenbû Beyliği
Öğr. Gör. Yusuf BALUKEN....123

16. Yüzyılda Hakkari Beyleri ve Osmanlı Hakimiyeti Arasındaki İlişkiler
Prof. Dr. Saadi Uthman HARUTÎ....141

İlhanlıların (Moğolların) Yıkılışından Çaldıran Savaşı'na Kadar Hakkari Beyliği (1335-1514m) Siyasi ve Toplumsal Bir İnceleme
Öğr. Gör. Rebia Fetah Şêx MUHEMMED....167

Hakkari Beyliği Beylerinin Şeceresi
Öğr. Gör. Nızar Eyyub GULÎ....221

Emeviler ve Abbasiler Arasında Hakkari Beyleri
Tahsin İbrahim DOSKÎ....301

Selahaddin Eyyubi Döneminde Haçlı Seferlerine Karşı Direnişte Hakkârililerin Rolü
Doç. Dr. Hekim Ahmed Mam BEKİR....321

Meştub el-Hakkari
Öğr. Gör. Shawısh MURAD....371

Ziyauddin İsa el-Hakkari
Öğr. Gör. Macid Hac MUHAMMED....385

İbn-i Esir el-Ceziri'nin el-Kamil fi't-Tarih İsimli Eserine Göre Miladi 13. Asırda Moğollar Tarafından Kürtlere Uygulanan Soykırım
Doç. Dr. Kerevan Muhammed EHMED....397

Abbasiler Döneminde Yetişmiş Hakkârili Devlet Adamları
Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK....419

Memlukler Döneminde Hakkâri Kürtlerinin Medeniyetteki Rolü
Doç. Dr. Qadir Muhammed HESEN....429

Şeyh Adi Bin Müsâfir el-Hakkâri ve Yezidiliğin Ortaya Çıkışı
Yrd. Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ....467

Pınyanış Hükümeti
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN....479

Molla Hüseyin Batei ve Kürtçe Mevlid Geleneği
Doç. Dr.Vecihi SÖNMEZ....525

Berawirdkirina Feqiyê Teyran Û Melayê Bateyî
Yrd. Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ..........543

Şeyh Adî B. Müsâfir'den Seyyid Taha-î Nehrî'ye Hakkâri'de Tasavvufî Hareketlilik
Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK..........559

Hakkari'de Kürtler ve Asuriler: Modern Dönemde Yaşam ve Kimlik Çatışması
Doç. Dr. Hogır Tahir TEWFÎQ..........573

Hakkari Üniversitesi - Hakkari Valiliği
Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu

Onursal Başkanlar / Symposium Presidents / Serpişkên Sempozyomê / ندوة الرؤساء

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN - Hakkâri Üniversitesi Rektörü
Yakup CANBOLAT - Hakkâri Valisi

Bilim Kurulu / Advisory Commitee / الاستشارية اللجنة / Desteya Zanistê

Prof. Dr. İhsan Süreyya SIRMA
Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK
Prof. Dr. Mehmet YALAR
Prof. Dr. Oktay BELLİ
Prof. Dr. Zırar Sıddık TEVFİK
Doç. Dr. Abdülalim AYDIN
Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ
Yrd. Doç. Dr. Abdullah EROL
Yrd. Doç. Dr. Haluk YERGİN
Yrd. Doç. Dr. Abdülhadi TİMURTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Harun OY
Öğr. Gör. Bilal YILMAZ
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Yazar M. Xalid SADÎNÎ

Düzenleme Kurulu / Organizing Commitee / اللجنة اللجان تنظيم / Desteya Amadekar

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN
Emin ÖZATAK (İl Kültür Turizm Müdürü)
Osman KIZILBAN (İl Özel İdaresi Sekteri)
M. Faysal GEYLANİ (İl Müftüsü)
M. Xalid SADÎNÎ

Sempozyum Koordinatörleri - Sekraterya / Coordinators-Secreteria / المنسقين / Rêvebirên Sempozyomê

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN

Öğrt. Gör. Murat ADIYAMAN
Arş. Gör. İlyas SIVAĞCI
Öğrt. Gör. Şahin DURSUN
Turan KOCA
Rıdvan DALMAZ
Nasrullah ÇİFTÇİ

Bütçe Sorumlusu / Berpirsê Bûtçeyê / Budget Officer / موظف الميزانية

Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN

Sempozyum Konuları / Symposium Topics / Mijarên Sempozyomê / مواضيع الندوة

-İlkçağlardan beri bir yaşam alanı olarak Hakkâri bölgesi
-Hakkâri bölgesinin tarihi sınırları
-Hakkâri bölgesinin İslam'a katılması
-Emeviler ve Abbasiler döneminde Hakkâri
-Büveyhi, Selçuklu ve Moğol İstilası döneminde Hakkâri
-Hakkâri bölgesi ve Eyyubiler
-Hakkâri Beyliği'nin kuruluşu
-Osmanlılar ve Safevilerin çekişmesinde Hakkâri
-Osmanlı Devleti ve Hakkâri Beyliği ilişkileri
-Hakkâri Beyliği'nin gelişimi
-Hakkâri Beyliği'nin yıkılışı
-Hakkâri mülhakından Pınyanışi Hükümeti Ertoşi aşiretler konfederasyonu
-Hakkâri Beyliği'nin İslam kültür ve medeniyetine katkıları
-Hakkâri bölgesi Nesturîleri
-Cumhuriyet döneminde Hakkâri

Sempozyum Tarihi / Symposium Date / الندوة تاريخ

14-15-16 Kasım 2014 / Hakkari Atatürk Kültür Merkezi

Sempozyum Bildiri Özetlerinin En son Gönderim Tarihi / Deadline for abstract submission

05 Eylül 2014

Sempozyum Bildiri Tam Metin En son Gönderim Tarihi   Deadline for full paper submission

01 Ekim 2014

İletişim

Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Hakkâri Üniversitesi Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Koordinatörlüğü

Tel

(0438) 211 95 27
(0438) 212 12 12 - Dahili: 1270
Gsm: 0536 728 56 81- 0530 327 14 27

E-Posta

hakkari.byk@gmail.com
byk@hakkari.edu.tr

İnternet Adresi

http://tarihtehakkari.hu.edu.tr

AÇILIŞ KONUŞMALARI

M. Xalid SADÎNÎ

(Yazar)

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN

(Hakkari Üniversitesi Rektörü)

Yakup CANBOLAT

(Hakkari Valisi)

TARİHTE HAKKARİ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

M. Xalid SADİNİ
Araştırmacı Yazar

Sayın Valim, saygıdeğer Rektör Hocam, saygıdeğer ilim ve bilim insanı dostlarım, basınımızın güzide temsilcileri ve saygıdeğer misafirler!

Hakkâri'mizin tarihi ve kültürel mirasıyla ilgili olarak, Hakkâri üniversitemizin geleneksel hale getirdiği yeni bir sempozyumda birlikteyiz. Gerek Türkiye'deki değişik şehirlerden gelen ve gerekse yurtdışından gelen misafirlerimiz var. Hepinize hoş geldiniz diyorum.

Değerli dostlar;

Bugüne kadar Hakkâri'mizden bahsedenler, kentimizi hep "Dağların Kenti" olarak vasıflandırmışlardır. Bence hakları da vardır. Zira Hakkâri'miz Hindistan'ın Himalayalarından, Şili'nin dağlarından ve İsveç'in Alplerinden sonra dünyanın dördüncü dağlık bölgesidir. Hakkâri, Torosların devamı olan Zagrosların tam ortasında kurulmuş, dünyanın en büyük dağlık alanlarından biridir. Kato, Karadağ, Sümbül, Cilo, Govend, Sat Dağları ve daha onlarca büyük dağ ve tepesiyle yeryüzünün en muhteşem yerlerinden biridir Sert bir coğrafyamız var. Lakin bu sert coğrafyamızın bize sunduğu soğuk pınarlar, rengârenk çiçekler ve bin bir çeşit bitkisiyle dünyanın en tabii yaşam alanlarından biridir de. Bu yüce dağların doruklarından fışkıran yüzlerce kaynak Zap, Avaşin, Habur vb. nehirleri besliyor ve bu nehirler Mezopotamya'nın düzlüklerine akarak oraların canlı kalmasına vesile oluyor.

Bir yanımız Asya'nın gizemli ülkesi İran diğer yanımız dünyanın en eski uygarlıklarından Sümerlerin, Asurilerin, Medlerin, Akadların binlerce yıllık değerlerini günümüze taşıyan Mezopotamya. Hakkâri ilimiz güneyiyle Asurların başkenti Ninova'ya, kuzeyiyle Urartuların Tuşba'sına, doğusuyla Urmiye'ye, batısıyla Cizira Botan'ın ortasında bulunmaktadır. Böyle bir coğrafyada, böyle bir etkileşim alanında, böyle yolların tüm kesişim noktasında binyılların birikimiyle getirdiği bir örf, adet, gelenek ve kültüre sahiptir.

Hakkâri'nin tarihsel olarak geçmişi daha çok Ortaçağ ve Osmanlı dönemi ile ilişkili olarak Hakkâri Beyliği ağırlıklı olarak gelişmektedir. Hakkâri tarih boyunca büyük medeniyetlerin uzağında kalmış bir coğrafyadır. İlkçağlardan Ortaçağa kadar bu durum hiç değişmemiş; göç, coğrafi koşullar ulaşımı ve yerleşmeleri zorlaştırmıştır. Daha çok köy yerleşmeleri şeklinde gelişen dağınık

doku, kentleşme olgusunun gerçekleşmesini engellemiş gözükmektedir. Bir de göçebelik ve buna bağlı hayvancılık, kültürün yerel özellikler taşımasına neden olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen kültürel dokuyu belirleyen iki önemli unsur göze çarpmaktadır. Bunlar İslam ve Hıristiyanlıktır.

Hakkâri Beyleri her zaman aralarında kaldığı iki büyük imparatorluk içinde büyük bir diplomasi maharetiyle yazışmışlardır. Osmanlı Padişahları Hakkâri Beylerine büyük bir saygı duyarken İran Şehinşahları da zaman zaman onlara amca diye hitap etmişlerdir. Bu süreç 14. yy'dan itibaren başlamakla beraber, 18. ve 19. Yüzyıllarda artış göstermektedir. İslam kültürünü belirleyen mimari, şiir ve her türlü kültürel birikim Hakkâri Beyliğinin bölgede hâkimiyetini kurmasından sonra gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Çoğunluğu Hakkâri Beyleri ile Müslüman Kürt halkının ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Daha çok dini ve sivil yapılarla mezar taşlarından oluşmaktadır. Çölemerik (bugünkü il merkezi) Çukurca, Şemdinli ve uzun bir dönem Hakkâri bölgesine bağlı olan Başkale bu eserlerin görüldüğü başlıca merkezlerdir. Bütün bu yapıların mezar taşları dışında ortak bir tipi temsil etmedikleri anlaşılmaktadır.

Hıristiyan kültürünü çoğunlukla Nesturiler teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra Ermeniler de az da olsa yörede varlık göstermişlerdir. Nesturiler Hıristiyanlıkta diofizit olan bir gruptur. Bunları Hz. İsa'nın hem insan ve hem peygamber hem de tanrı kelamı olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle Efes konsilinde aforoz edilmişlerdir. Geçmişte, Hakkâri'nin dağlık coğrafyasında yoğunlaşarak kabileler şeklinde yaşayışlarını ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hem bölgesel hem de kabile adları örtüşmekte; bunların başlıcalarını; Dêz, Cêlo, Baz, Tiyari ve Tuxube teşkil etmektedir. Nesturi yerleşmelerinin bulunduğu köy yerleşmelerinde birçok kilise ve manastır günümüze ulaşmıştır. Halen sağlam durmaktadırlar.

Son olarak, bu sempozyumun gerçekleştirilmesinde bize katkılarından maddi ve manevi katkılarını esirgemeyen Sayın Valimize çok minnettarız.

Sayın Rektörüm bize güvendi, inandı ve her tür destekte katkı vermekten geri durmadı. Ne kadar teşekkür etsek azdır.

Biliyorsunuz, çok küçük organizasyonların bile çok büyük sorunları olur. Bütün bunları düzenleme kurulu adına göğüsleyense sevgili kardeşlerim Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, Rıdvan Dalmaz ve Turan Koca oldu. Onlara da çok teşekkür ediyorum.

TARİHTE HAKKARİ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN
Hakkari Üniversitesi Rektörü

Sayın Valim, değerli misafirler ve basın mensupları,

Üniversitemiz geleneksel hale getirdiği bölgenin dili, dini, edebiyatı, tarihi ve kültürel değerleri üzerine yaptığı 5. sempozyumda sizlerle birlikte olmaktan ve bu sempozyuma sayın valimizle ev sahibi yapmaktan büyük bir mutluluk duymaktayım. Bu vesile ile hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum. Sempozyumun bölgenin tarihine ve kültürel değerlerine katkıda bulunmasını yürekten arzu ediyorum.

Zira sizlerin de malumu olduğu üzere üniversiteler bilimsel çalışmaların özgürce tartışıldığı ortamlardır ve aynı şekilde Üniversitenin misyonu ve görevi başta kurulduğu yere değerler katacak, insanlık için insanın aklına gelebilecek hemen her konuda araştırmalar yapmak ve bu araştırmaları da değişik vesilelerle insanlığa sunmaktır.

Hakkâri Üniversitesi olarak biz de bilimsel birikime katkıda bulunma ve toplumu aydınlatma gayesi ile bilim insanlarını buluşturma ve uygun bir tartışma alanı sağlamak için çabalıyoruz.

Üniversitemizin altıncı kuruluş yılında 5. Uluslararası sempozyumunu yapıyor olmanın haklı gururu içindeyiz. Gururluyuz çünkü birileri bu tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı görmezden gelmemizi istiyordu. Oysa coğrafyamızın sahip olduğu muhteşem dağlar gibi apaçık olan bu tarihi, edebiyatı, kültürü ve kültürel değerleri görmezden gelemezdik. Ülkemizde demokratikleşme ve insan hak ve hukukuna verilen önemle eş değer olarak biz de elimizden gelenin en iyi olanını yapmaya çalışıyoruz. Özgür ve demokratik bir tartışma ortamıyla ülkemizin ve toplumumuzun daha güvenilir ve müreffeh yarınlara ulaşması için çabalıyoruz. İlimizin tarihine ilişkin hiçbir karanlık noktanın kalmaması gayesi ile bugün burada “Tarihte Hakkâri Sempozyumunu” yapacağız.

Bu sempozyumun amacına ulaşması temennisi ve yeni sempozyumlarda tekrar birlikte olmak umudu ve dileği ile yurt içinden ve yurt dışından davetimize icabet ederek bu konuda düşüncelerini bizimle paylaşmaya gelen siz değerli misafirlerimize teşekkür ederken bu çalışma

larımızda bizi yalnız bırakmayan destek ve hizmetlerini hiç esirgemeyen Sayın valimize en içten teşekkür dileklerimi sunuyorum.

Hakkâri, tarihin karanlık dönemlerinden beri çok kadim bir yerleşim yeri olmakla beraber son bin yıllık tarihimizde de çok belirleyici bir role sahiptir. Neredeyse Osmanlı imparatorluğu ile yaşıt yaklaşık 600 yıllık bir Hakkâri Beyliği dönemine sahiptir, bu tarihi sizler bize açıklayacaksınız.

Bundan dolayı sizleri biran önce dinleme sabırsızlığıyla sözlerime son verirken hepinize tekrar hoş geldiniz diyorum.

Hun bi xêr hatin gelî mêvanên ezîz.

TARİHTE HAKKARİ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

Yakup CANBOLAT
Hakkari Valisi

Kıymetli Hocalarım, saygı değer mesai arkadaşlarım, değerli Hakkâriliier ve basın mensupları;

Hakkâri Valiliği ve Hakkâri Üniversitesi tarafından müştereken düzenlenen "Tarihte Hakkâri" sempozyumuna katılan çok değerli bilim insanlarını ve sizleri saygıyla selamlıyor ve sempozyumun yararlı ve başarılı geçmesini diliyorum.

Milattan önce 7000'li yıllardan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapan, farklı medeniyet ve kültürlerin tam ortasında, muhteşem bir tarihi zenginliğe sahip bu topraklarda, yani Hakkâri'de böyle önemli bir sempozyumda buluşmanın, bir araya gelmenin çok kıymetli, çok değerli olduğunu düşünmekteyim.

Değerli katılımcılar;

Tarih, insanoğlunun hafızasıdır. İnsanların, toplum ve devletlerin yaşadıkları olaylardan oluşan tarih, geçmişten ders alarak gelecek hakkında öngörülü olmamızı sağlamaktadır. Bu bağlamda tarihin öğrenilmesi, tahlil edilmesi ve gerekli derslerin çıkarılması geleceğimizi inşa adına büyük öneme sahiptir.

İmam Şafii'nin de dediği gibi "tarih okuyanın aklı çoğalır". Yani insanın, tarihten aldığı derslerle kazandığı tecrübe sayesinde aklını ve mantığını daha verimli kullanması mümkün olur. Bu kural toplumlar ve milletler açısından da geçerlidir.

Hiç kuşku yoktur ki, İlkçağlardan beri korunaklı bir kale olarak görünen ve uğruna birçok savaşın yapıldığı Hakkâri, tarih sahnesindeki yerini bilimsel bir sempozyumla irdeleme, aklını ve mantığını daha verimli kullanma fırsatı bulacaktır.

Geçmişte birçok medeniyete huzur ortamı sunabilmiş bu kadim kent, tekrar eski günlerine dönmenin, kültürün, medeniyetin, barış, kardeş

lik ve huzurun limanı olmanın arayışındadır ve bu yolda önemli merhaleler kat etmiştir. İşte bugün burada bir araya gelmemize vesile olan "Tarihte Hakkari" konulu sempozyum da bu yolda atılmış önemli adımlardan bir tanesi olacaktır.

Medeniyetler bakımından kentler medeniyetleri, medeniyetler de kentleri sembolize eder. Hakkâri'nin sahip olduğu kültürel zenginliğin yeniden gün ışığına çıkarılması ve canlandırılması kentin tarihiyle birlikte fark edilebilirliğinin artırılması kendi kimliğini tanıması ve tarif etmesi, şehrimizin sosyo-kültürel ve ekonomik gelişimi açısından da önemli bir kazanım sağlayacaktır.

Değerli konuklar;

Hakkâri'yi elimizin altında duran, üstü tozlanmış bir altın külçesi gibi tanımlamak herhalde yanlış olmayacaktır. Tarihi, kültürel ve coğrafi zenginliklerinin yanında özgün kültürel kimliğiyle, konukseverliğiyle bu şehrin mutlaka kendini fark ettirmesi gerektiğini düşünüyorum. Bunun için Hakkâri tarihi ve bu sempozyumdan çıkan değerli bilgiler, geleceğe ilişkin çizilecek yol haritasında bizlerin kılavuzu olacaktır.

Tarihten ders almalıyız. Mehmet Akif'in dediği gibi:

"Tarihi tekerrür diye tarif ediyorlar
Hiç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi"

Tarihi ve kültürel değerlerimizin ortaya çıkarılması, korunması ve geliştirilmesini sağlamalıyız. Bu sempozyumdan çıkan güzel sonuçları döküman ve kitap haline getirip, insanların ve insanlığın hizmetine sunmalıyız. Tarih biliminden, tarihten ders alıp geçmişte düşülen ve bugün yaşanan hatalara, yanlışlara düşmemeli, milletimizi daha aydınlık ve daha gelişmiş bir düzeye taşımanın çabası ve heyecanını yakalamalıyız.

Bu duygu ve düşüncelerle programın hazırlanmasında emeği geçen başta Hakkâri Üniversitesi Rektörümüze ve kıymetli personeline, ilimize teşrif eden bütün aziz hocalarıma ve çok değerli bütün konuklarımıza ve basın mensuplarımıza teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Prof. Dr. Oktay BELLİ

HAKKÂRİ'DE BULUNAN HUBUŞKİYA'LI PRENSLERİN KABARTMALI DİKİLİTAŞLARI

HAKKÂRİ'DE BULUNAN HUBUŞKİYA'LI PRENSLERİN KABARTMALI DİKİLİTAŞLARI

Prof. Dr. Oktay BELLİ[1]

Giriş

1998 yılında Hakkâri kentinin içinde yer alan ve Hakkâri'nin simgesi olarak kabul edilen Bey (Mir) Kalesi'nin hemen kuzeybatı eteğinde, bir rastlantı sonucu 13 adet kabartmalı dikilitaş bulunmuştur. Hakkâri Valisi Sayın Nihat Canpolat beyefendinin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nden yardım istemesi üzerine, Müze Müdürlüğü ile uzmanlarımız hemen Hakkâri'ye gönderilmiştir. Yerinde yapılan kısa süreli bir çalışma sonucunda, kabartmalı taşların in-situ durumda oldukları anlaşılmıştır.

Ancak ne yazık ki çok acele ve sistemsiz olarak yapılan kazı çalışması, çözümlenemeyen birçok sorunu da günümüze taşımıştır. Örneğin kazı sırasında herhangi bir arkeolojik buluntunun olup olmadığı tam olarak anlaşılmadığı gibi, kabartmalı dikilitaşların özgün duruş biçimleri ve birbirleriyle olan gizemli ilişkileri de kesin olarak anlaşılamamıştır.

1999-2012 yılları arasında müdürlüğünü yürüttüğüm Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nin seçkin bilim kurulu üyeleri, son 45 yıl boyunca Doğu Anadolu Bölgesi'nin kültürel yaşamında üstlenmiş olduğu tarihsel sorumluluğunu, Hakkâri kabartmalı dikilitaşları ve nekropolleri konusunda da yerine getirerek, Anadolu ve Dünya bilimine bu olağanüstü sanat eserlerini kazandırmanın sonsuz mutluluğunu yaşamaktadır.[2]

---

[1] *Prof. Dr. Oktay BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, İstanbul TÜRKİYE*

[2] Bu çalışma, 2008 yılında yayımlanan ***"Hakkâri'nin Kabartmalı Dikilitaşları"- ''Hakkâri's Carved Stone Steles", III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu,*** (ed. O. Belli.), Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No:5, Ajans Türk Matbaası, Ankara 2008, 43-70, ve 2014 yılında yayınlanan "***Hakkâri'nin Kabartmalı Dikilitaşları ve Doğu Anadolu'da*** İnsan ***Biçimli ve Kabartmalı Mezar Taşı Yapma Geleneği"-"Hakkâri's Stone Steles and Eastern Anatolian Traditional Gravestones with Human Figures Carved in Relief", (ed. O.Belli- V.E. Belli), II. Uluslarası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu, 25-27 Eylül 2013 Bitlis-Ahlat,*** Bitlis Eren Üniversitesi Yayını No:5, Atölye Omsan Matbaası, İstanbul 2014, 62-107, adlı bilimsel makalelerin, değiştirilmiş ve özellikle de genişletilmiş halidir.

Görünen ön yüzleri özenli bir işçilikle düzeltilen ve düz durması için kabaca bir kaide üzerine oturtulan insan figürlü dikilitaşların arka kısımları, Hakkâri Kalesi kayalığına bakmaktadır. Yan yana ve arka arkaya gelen kabartmalı taşların arka kısımları, ön yüzüne verilen özenden yoksun bırakıldığı için, taşın doğal biçimini olduğu gibi yansıtmaktadır. Yüzlerce yıl boyunca kabartmalı taşların hemen hepsi, güneyinde yükselen Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde kullanılan kaleden akıp gelen toprağın altında kalmışlardır. Kabartmalı dikilitaşların hemen yakın çevresinde bulunan ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen nekropol alanının da gösterdiği gibi, bu alan yarı göçebe bir yaşam sürdüren toplulukların geleneksel olarak kabul ettikleri kutsal kült merkezini oluşturmaktadır.

Aynı gelenek 60- 70 km. güneyde bugünkü Kuzey Irak toprakları içinde bulunan Muşaşir çevresinde M. Ö. 7. yüzyılın sonu veya 6. yüzyılın başlarında İskitler döneminde de varlığını sürdürmüştür. Ata Kültü'nü oluşturan bu kabartmalı dikilitaşların benzerleri, Orta Avrupa'dan doğuda Moğolistan'a kadar uzanan birlerce kilometrekarelik bir alanda da yaygın olarak görülmektedir.

2005 yılında Prof. Dr. Veli Sevin tarafından yayımlanan "Hakkâri Taşları: Çıplak Savaşçıların Gizemi" adlı kitabın başlığı, ne yazık ki konu ile uzaktan yakından ilgisi olmayan ve kabartmalı dikilitaşların içeriği ile çelişki oluşturan bir başlıktır. Kitabın başlığının içeriği ile ilgili olmaması, Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı kültürü için olduğu kadar, Anadolu uygarlığı için de çok büyük bir şanssızlıktır.

1998 yılında Van Müze Müdürü sayın Ersin Kavaklı'nın başkanlığında Hakkâri kurtarma kazılarına katılan bir bilim kurulu üyesi ve son 45 yıldan beri de Hakkâri-Van Bölgesi'nde Eski Çağ kültürleri konusunda kesintisiz arkeolojik kazı ve yüzey araştırması yapan ve bu çalışmalar ile ilgili edinmiş olduğum bilgileri şimdilik 47 uluslararası kitap ve 850'den fazla bilimsel makalede yayımlayan bir bilim insanı olarak, bu önemli konunun yeniden değerlendirilmesinin gerekli olduğuna karar verdik.

Anadolu ve Eski Önasya Dünyası için olduğu kadar, Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerindeki kültürler için de son derece önemli olan bu konunun eksik başlığı ile yanlış tarihlendirilmesi, bölgenin tarihsel ve arkeolojik kültürünü değerlendiren bizleri yeniden bu ilginç ve özgün konuyu doğru bir şekilde değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

İNSAN KABARTMALI DİKİLİTAŞLAR

Hakkâri kabartmalı dikilitaşları, sayın V. Sevin'in de belirttiği gibi çevrede bulunan yerel taş yataklarından elde edilen kaya parçaları üzerine işlenmiştir, yoksa başka bir bölgeden buraya farklı bir taş türü özel olarak taşınmamıştır. Büyük parçalar halinde çıkarılan taşların büyüklükleri, ortalama 0.70 m. ile 3.30 m. arasında değişmektedir. Genellikle yassı ve kabaca dikdörtgen biçimli bloklardan oluşan taşın kalınlıkları da, 15- 25 cm. arasında değişmektedir. Taşların üst kısımları kabaca da olsa kavislendirilmiştir. Dik durmaları için alt kısımları özel bir şekilde yontulmamıştır, irili- ufaklı kaba taşlarla desteklenmiş veya kayalığa yaslanarak dik durmaları sağlanmıştır.[3]

Ata Kültü'nü yansıtan kabartmalı dikilitaşların Erken Demir Çağı'na tarihlenen en eski örnekleri alçak kabartma tekniğinde, daha geç örnekleri ise kazıma çizgi tekniğinde işlenmiş insan ve hayvan figürlerinden oluşmaktadır. Toplam 13 kabartmalı dikilitaştan 11 tanesi erkek, 2 tanesi de kadın figürüne aittir. Kadın figürleri; daha sonra da ayrıntılı olarak belirteceğimiz gibi, erkeklerin aksine, giysileri ile betimlenmiştir.[4]

Dikilitaşlar üzerindeki resim sanatının en büyük özelliği, insan figürlerinin tümüyle cepheden betimlenmiş olmasıdır. İnsan figürlerinin cepheden betimlenmesi, daha sonra Van Bölgesi'nde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın resim sanatında yandan gösterilen insan figürleri ile çok büyük bir çelişki oluşturmaktadır. Ancak Urartu Krallığı'nın M. Ö. 7. yüzyılın sonunda yıkılmasından sonra, Hakkâri'nin 70 km. kuzeyinde yer alan Giyimli'de (Hırkanis) ortaya çıkarılan Halk Sanatı'na ait bronz Adak Levhaları üzerinde cepheden gösterilen insan figürleri ile Hakkâri dikilitaşları üzerine betimlenen insan figürleri arasında, sitil açısından çok büyük bir benzerlik görülmektedir.

---

3 Kabartmalı dikilitaşların çizimlerini ve diziliş tasarımlarını büyük bir başarıyla gerçekleştiren değerli dostum Celal Tuna'ya çok teşekkür ederim.

4 Hakkâri'de ortaya çıkarılan insan ve hayvan kabartmalı dikilitaşların yayınlanarak bilim dünyasına duyurulması için bizlere destek veren ve elinden gelen her türlü kolaylığı gösteren Van Müzesi'nin eski müdürü sayın Ersin Kavaklı ve müdür yardımcısı meslektaşım sayın Mete Tozkoparan'a (M.A.), bir kez daha sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ERKEK SAVAŞÇILAR

Bölgenin Erken Demir Çağı tarihi, kültürü ve sanatının aydınlatılmasına çok büyük bir katkı sağlayan bu değerli anıtların sayın V. Sevin'in kullanmış olduğu "Hakkâri Taşları" başlığından ayıran en önemli özelliği, büyük bir özenle kabartma tekniği ile işlenmiş olmasıdır. İkinci önemli özelliği, bunların hiçbir zaman çıplak olmadıkları, bellerinde kemer ve üreme organını kapatan suspansuvarın bulunmasıdır, hele kadınlara ait figürlerde giysinin büyük bir özenle belirtilmesi, çıplak kelimesinin ne denli yanlış ve hatalı olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Erkek savaşçılara ait dikilitaşların belden aşağı kısmı, toprağa gömülüdür, bu yüzden önemli olan belden yukarı kısmının betimlenmesidir. Savaşçıların belden yukarı kısımları, oldukça özenli ve ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

Hakkâri dikilitaşların üzerine betimlenen erkek savaşçıların birçoğu yuvarlak yüzlü ve dolgun yanaklı, bir kısmı da üçgen biçiminde ince- uzun yüzlüdür. Etli ve düz bir burun ile bunun üzerinde birleşen kalın kaşları ve çok dar bir alınları vardır. Kulaklar başarılı olarak gösterilmiştir. Küçük ve yuvarlak göz çukurlarına beyaz renkli bir taşla kakma yapılmıştır. Beyaz renkli taştan yapılan kakma, yüze büyük bir canlılık kazandırmıştır. Yüze kıyasla küçük olarak gösterilen ağız kapalı ve dudaklar belirsizdir. Bazı insan yüzlerindeki küçük ve kapalı ağız, savaşçının sert karakter ve öfkesini yansıtmaktadır. Başlarında bu yöreye özgü süslü bere ya da takke türü başlık bulunmaktadır. Bu yüzden savaşçıların saçları görülmemektedir.

Savaşçıların hemen hepsinin bir başka ortak özelliği, sakalsız olmalarıdır, buna karşın bazı savaşçıların burun delikleri hizasından aşağıya sarkan at nalı biçiminde bıyıkları bulunmaktadır. Hakkâri'nin 60- 70 km. güneyinde yer alan Muşaşir çevresinde bulunan M.Ö. 7. yüzyılın sonu veya 6. yüzyılın başlarına ait savaşçı İskit taş heykellerinin de benzer biçimde at nalı bıyıkları vardır.

Hiç kuşkusuz Hakkâri dikilitaşları üzerinde savaşçı figürleri, Erken Demir Çağı'nda ilk kez bölgedeki insan yüzleri konusunda ayrıntılı denilebilecek nitelikte bilgiler vermektedir. Bu önemli bilgilerden bölgeye gelen ve yarı göçebe bir yaşam sürdüren insan figürlerinin bir kısmının

yuvarlak yüzlü ve dolgun yanaklı, bir kısmının da üçgen biçiminde ince-uzun yüzlü olduklarını öğrenmekteyiz.

İnsan figürlerinde pazıları belirtilen kollar dirsekten bükülmüş, eller, parmaklar ve özellikle tırnaklar özenli bir biçimde işlenmiştir. İnsan figürlerinin elinde tuttukları nesneler ile belirleyici özelliğini oluşturan eller, daha büyük ve özenli gösterilmiştir. Gövdenin diğer öğelerini oluşturan bacaklar üzerinde ise durulmamıştır, buna hem taşın büyüklüğü elverişli değildir, hem de savaşçıyı tanımlayacak bir özelliği yoktur. Yalnızca oldukça geç tarihte stilize edilmiş çizgilerle yapılan bir erkek savaşçının göbeği, küçük bir çukurluk halinde gösterilmiştir.

Belde çoğunlukla enli, bazen de dar bir kemer vardır, kemerin üzeri çapraz çizgilerle tıpkı baklava motifi gibi taranmıştır. Bunun, M. Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren Van Gölü çevresinde güçlü bir krallık kuran Urartuların ünlü kemerleri gibi bronzdan mı yapıldığı, yoksa meşin veya yünden örülen bir kuşaktan mı oluştuğu kesin olarak belli değildir. Ancak betimlenen kemerlerin hemen hepsinin ortasında, toka kısmı görülmemektedir. Çok büyük bir olasılıkla kemerlerin yünden örülmüş kuşak olduğu anlaşılmaktadır. Her halükarda bu kemerler, Van Bölgesi'nde Beylikler Dönemi'nde yönetici savaşçıların betimlenen ilk kemerleri olması ve özellikle Urartu kemerlerinin gelişmesini etkilediği için çok büyük bir önem taşımaktadır.

Kemerin hemen altında ise, erkeklik organını koruyan bir suspansuvar bulunmaktadır. Yünden örüldüğü anlaşılan suspansuvarların üzeri, tıpkı kemerin üzeri gibi dikey ve yatay kalın çizgiler ile taranmıştır. Erkek savaşçıların en erken örneğinden, geç dönemde yapılan örneğine kadar büyük bir özenle gösterilen suspansuvar, erkek figürlerinin ayrımlı özelliğini oluşturmaktadır. Hiç kuşkusuz erkeklik organını koruyan suspansuvarın özenle belirtilmesi, savaşçının erk ve gücünü vurgulamak içindir. Van Bölgesi'nde ilk kez karşımıza çıkan suspansuvarlı erkek figürlerinin benzerlerine, daha sonraki dönemlerde bir daha rastlanılmamıştır.

Dikilitaşlar üzerine betimlenen savaşçıların ortak özellikleri arasında, göğüsleri hizasında tuttukları tulum biçimli içki kabı gelmektedir. Deriden yapılmış küçük tulum biçimli içki kabının, dinsel açıdan çok büyük bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Kadın figürlerinin ellerinde içki tulu-

munun bulunmaması ilginçtir, bu durumda içki tulumu, savaşçının erk ve güçlülüğünü yansıtan ve ölüm saçan saldırı silahlarından neredeyse çok daha önemliymiş gibi görünmektedir.

Savaşçıların göğüs hizasında iki eliyle sıkı sıkıya tuttuğu içki tulumu, aynı zamanda bizlere tarihleme konusunda yardımcı olmaktadır. Kabartma tekniğinde yapılmış dikilitaşlar üzerinde içki tulumu büyük ve ayrıntılı olarak yapılırken, daha geç dönemde tulum sitilize edilerek küçültülmüş ve yalnızca sağ elin başparmağı ile işaret parmağı arasında sıkıştırılmış küçük bir halka ve çukurluğa dönüştürülmüştür. Bu sitilize gelişim, kabartmalı dikilitaşların farklı sanatçıları tarafından ve özellikle farklı zaman dilimi içinde yapıldığını gösteren bir başka önemli kanıttan biridir.

Savaşçıların göğüsleri hizasında iki eliyle sıkı sıkıya tuttukları içki tulumunun içinde, çok büyük bir olasılıkla ölümsüz bir yaşamı simgeleyen "Bengisu"nun bulunduğu anlaşılmaktadır. Ata Kültü'nü oluşturan bu dikilitaşların olmazsa olmazının başında, içinde "Bengisu"nun bulunduğu içki tulumları ile ölüm saçan saldırı silahlarının geldiği anlaşılmaktadır. Bu gizemli dinsel inanç, bozkır toplumlarında o denli yaygındır ki, çağlar boyunca öneminden hiçbir şey kaybetmeden kuşaktan kuşağa varlığını sürdürmüştür. Örneğin Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan doğuda Moğolistan'a değin uzanan on binlerce kilometrelik bir coğrafi alanda bulunan binlerce taştan yapılmış insan biçimli heykelin bir elinde içinde Bengisu'nun bulunduğu içki kabı, diğer elinde de kılıç ya da kama bulunmaktadır. İlginçtir ki taştan yapılan bu heykellerin de önemli olan bir başka özelliği, tıpkı Hakkâri kabartmalı dikilitaşlar gibi belden yukarı kısımlarının büyük bir özenle betimlenmiş olmasıdır.

Ata Kültü'nü oluşturan bu dikilitaşlar, insanlar tarafından büyük bir saygınlık duyularak kutsanmaktaydı. Örneğin insanlar istek ve dileklerinin olumlu yönde sonuçlanması için bu tür taş heykellere bez veya kumaş parçaları bağladığı gibi, çeşitli yiyecek ve içecekler de sunmaktaydı.

Hakkâri'nin 60-70 km. güneyinde, bugünkü Kuzey Irak toprakları içindeki Muşaşir çevresinde bulunan ve M. Ö. 7. yüzyılın sonlarına ve 6. yüzyılın başlarına tarihlenen İskitlere ait insan biçimli savaşçı taş heykellerde, tıpkı Karadeniz'in kuzeyindeki savaşçı İskit heykellerinde olduğu gibi

erkek savaşçıların da üreme organı özellikle betimlenmiş ve tıpkı Hakkâri kabartmalı dikilitaşlarındaki erkek savaşçılar gibi, iki eliyle benzer içki tulumunu sıkı sıkıya tutar biçimde gösterilmiştir.

11 adet ile erkek savaşçının hemen hepsi silahlı olarak betimlenmiştir. Ayrıca savaşçı erkeklerin çevresine çeşitli saldırı silahları ile çadır ve hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Saldırı silahları arasında kovanlı mızraklar, kamalar, sap delikli baltalar, yay, kılıç ve topuz bulunmaktadır. Savaşçıların bellerindeki kemer dışında kalkan ve konik biçimli miğfer gibi savunma silahlarının bulunmaması ilginçtir.

Genç ve güçlü erkeklerin savaşçı gücünü belirtmek için büyük bir özenle betimlenen çeşitli saldırı silahları, kabartmalı dikilitaşların ana konusunu oluşturmaktadır. Öyle ki her savaşçı erkek, başlı başına bir cephanelik gibi betimlenmiştir. Bu durumda kabartmalı dikilitaşların birbirinden ayrımlı ve üstünlük durumunu, sanki betimlenen saldırı silahlarının ihtişamı ve fazlalığı belirlemiş gibidir.

Bronzdan döküm tekniği ile yapılan kamalar, kemerin üzerinde yatay veya dikey olarak gösterilmiştir. Bir savaşçının kemerine asılı olan kılıç, kamaların benzeri olmasına karşın, kamalardan daha uzundur. Ayrıca aynı savaşçının sol omzunun üstündeki boşluğa, dikey olarak gösterilen bir balta ve kama yapılmıştır. İlginçtir ki bu dikilitaş üzerine betimlenen saldırı silahı sayısı, diğerlerinden daha fazladır. Van Bölgesi'nde oldukça yaygın olarak kullanılan kamaların demirden yapılmış benzer biçimli örnekleri, Erken Demir Çağı nekropollerinde de bulunmuştur. Ancak kabartmalı dikilitaşların hemen yakınında yer alan mezarda bulunan tunç kama namluları ise, kabartmalardaki kamalara benzememektedir.

Söğüt yaprağı biçimindeki uzun kovanlı kargıların, tıpkı kamalar gibi bronzdan döküm tekniği ile yapıldıkları anlaşılmaktadır. Kargıların hemen hepsi, savaşçının sağ kolu altında gösterilmiştir. Ancak geç dönemde kazıma- çizgi tekniği ile yapılan dikilitaşlar üzerindeki kargılar, kopya çeken sanatçı tarafından yanlışlıkla sol tarafta gösterilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki kargı ve kama, savaşçıların olmazsa olmaz iki saldırı silahının başında gelmektedir. Çünkü tüm Eski Doğu toplumlarında savaşçının utku kazanmasında ve kazandıkları utkuyu betimlemesinde, kargılar hep ön planda gösterilmiştir. Bu durum M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Van Bölgesi'nde kurulan Urartu Krallığı'nın dinsel inanç ve sanatını da etkilemiştir.

M. Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi'dir. Aynı zamanda savaş tanrısı olan Haldi'nin kutsal silahı, kargıdır. Savaşlara en önde katılan Haldi'nin düşmanı bozguna uğratan ve zaferler kazandıran kargısı ile betimlenmesi, oldukça ilginçtir. Urartu dini konusunda önemli bilgiler veren Meher Kapısı kaya yazıtından öğrendiğimize göre, Tanrı Haldi'nin zafer kazandıran ve ölüm saçan kargısına, bağ bozumu şenliklerinde "1 sığır ve 2 koyun" kurban edilmektedir. Yine Urartu dininde dördüncü sırada yer alan Kavga Tanrısı Hutuini'nin kutsal silahı da, iki büyük kargıdır. Savaş Tanrısı Haldi ve Kavga Tanrısı Hutuini'nin ölüm saçan kargılar ile betimlenmesinde, Hakkâri kabartmalı dikilitaşları üzerindeki savaşçıların ilginç kargıları ile betimlenmesinin çok etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Bir sopaya takılı olan sap delikli baltaların baş kısmı yivlidir, tıpkı kama ve kargılar gibi baltaların da bronzdan döküm tekniği ile üretildikleri anlaşılmaktadır. Van Bölgesi'nde Erken Demir Çağı nekropollerinden ortaya çıkarılan ve Urartu Krallığı'nın yıkılışına değin kullanım bulan demirden yapılmış çekiç başlı demir baltalardan oldukça farklıdır. Ancak bu bölgedeki en eski balta örneğini yansıttığı için, çok büyük bir önem taşımaktadır.

Savaşçıların saldırı silahları arasında bir başka ilginç silahı topuzlar oluşturmaktadır. Savaşçının sol omzu üzerindeki boşluğa dikey olarak yapılan balta ve bunun yanındaki topuzun başı kabaca disk biçimlidir. Ağaç sapa geçen kısmın her iki ucu, silindirik bir boru gibidir. Bu haliyle topuz başı, Erken Demir Çağı'na tarihlenen Ernis- Evditepe ve Yoncatepe nekropollerinde ortaya çıkarılan disk biçimli topuz başları ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Erken Demir Çağı topuz başlarının Hakkâri kabartmalı dikilitaşları üzerine betimlenmesi, dikilitaşların tarihlenmesi sorununa da büyük bir katkı sağlamaktadır.

Savaşçının sağ tarafına betimlenen bir başka ilginç resim, göğüsleri çıplak ve pupis bölgesi özenle gösterilen kadın figürüdür. Tüm erkek savaşçılar erkeklik organını kapatan bir suspansuvar takarken, kadın figürünün cinsiyetinin çok açık bir şekilde belirtilmesi, bunun diğer insanlardan farklı olarak ilahi bir kimliğe sahip olduğu vurgulanmak istenmiştir. Daha önceki yayınımızda da belirttiğimiz gibi, ayaklarının altında uzan-

mış durumda küçük bir insan (düşman) figürünün üzerinde duran çıplak kadın figürünün bir “Savaş Tanrıçası”nı yansıttığı anlaşılmaktadır. Ayakta cepheden gösterilen savaş tanrıçasının, savaşçıları dinsel yönden kutsamak ve korumak için betimlendiği sanılmaktadır. Savaş Tanrıçası’nın Van Bölgesi’nde Beylikler Dönemi’nde savaşçıları korumak için betimlenmesi, o dönemde toplumun dinsel inancını yansıtması açısından çok ilginçtir. Savaş tanrıçasının Urartu devleti dini ve panteonunu ne şekilde etkilediğini ve yerini erkek tanrılara nasıl bıraktığını, belgelerin şimdilik eksik ve çok yetersiz olması yüzünden bilemiyoruz.

Cepheden gösterilen ve üreme organları belirtilen kadın figürleri, Urartu Krallığı’nın yıkılmasından sonra, Giyimli (Hırkanis) definesinde ortaya çıkarılan bronz levhalar üzerindeki Halk Sanatı’nda tekrar karşımıza çıkmaktadır.

Bir başka kabartmalı dikilitaş üzerine ise, oldukça ilginç bir savaşçı betimlenmiştir. Savaşçının sağ tarafında ayakta ve küçük olarak betimlenen erkek figürü, sağ elinde bir kargı, sol elinde de bir topuzu sapından tutmaktadır. Cepheden betimlenen savaşçının çok büyük bir olasılıkla “Savaş Tanrısı”nı yansıttığı anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Van’da kurulan Urartu Krallığı’nın devlet dininde elinde kargı ve topuz taşıyan benzer savaş tanrıları bulunmaktadır. Örneğin daha öncede belirttiğimiz gibi elinde kargı taşıyan ulusal Tanrı Haldi, en büyük “Savaş Tanrısı”dır.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerinde savaşçıların askeri donanımları arasında kargı, yay, balta, topuz ve kamaların özenle betimlenmesi, Urartu silahlarının gelişmesinde Asur Krallığı’ndan çok, Beylikler Dönemi silahlarının çok daha büyük bir etkisinin olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

KADIN FİGÜRLERİ

Kabartmalı dikilitaşlardan bir tanesi kadına aittir. Bir başka dikilitaş üzerine kadın yüzüne benzeyen insan figürünün ise, işçiliğinin yarım kaldığı anlaşılmaktadır. İlginçtir ki oyma ve çizgi tekniğinde işlenen dikilitaşlar üzerinde, insan figüründen başka bir şey bulunmamaktadır. Gövde ayrıntıları çizgi tekniğinde belirtilmesine karşın bitirilemeyen bu tür

dikilitaşların çevresinde silah, çadır ve yaban hayvanlarının bulunmaması, sanatçının önce savaşçıyı betimlediğini, daha sonra ise boşluklara silah, çadır ve yaban hayvanları yerleştirdiğini göstermektedir.

Kadın figürünün betimlendiği taş, 3.30 m. yüksekliğindedir ve diğer kabartmalı dikilitaşlardan en az iki kat daha uzundur. Cepheden betimlenen kadın figürünün başındaki saçları, dört dalgalı ve yatay çizgi halinde gösterilmiştir. Oval yüz hafifçe oyularak biçimlendirilmiş, gövdenin diğer ayrıntıları da çizgi tekniğinde işlenmiştir. Kabartma tekniğine dönüştürülemeyen bu dikilitaşın da işçiliğinin yarım kaldığı veya sanatçısının yeteneğinin ancak bu kadar işlemeye elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak insan figürü kabartmalı dikilitaşın işçiliğinin yarım kaldığı olasılığı, çok daha fazladır.

Oval yüzün en belirgin özelliği, diğer erkek sanatçılarda olduğu gibi, düz ve küt bir biçimde gösterilen burundur. Dar alın üçgen biçimindedir kulaklar olasılıkla saçların altında kaldığı için gösterilememiştir. İnce bir çizgi halinde belirtilen kaşlar, diğer erkek savaşçıların kaşları gibi çatık gösterilmiştir. Gözler iki küçük delik halinde belirtilmiş olup, deliklerin içinde renkli taşların olmadığı sanılmaktadır. Ağız, sanki daha sonra yapılacak olan işçiliği belirlemek amacıyla, yalnızca düz ve silik bir çizgiyle işaretlenmiştir.

Kadın figürünün boynunda dört uzun sallantılı bir kolye bulunmaktadır. Kollar ve eller, şematik olarak gösterilmiştir. Uzun bir giysi içinde bulunduğu için, kadınlık simgesi olan göğüsler belli olmamaktadır. Kollar karnın üzerindedir ve açık parmaklı ellerin altında kare biçimli bir şekil bulunmaktadır. Bunun bir önlük olduğu sanılmaktadır, günümüzde bile benzer biçimli önlük yaylalarda yaşayan ve yarı göçebe bir yaşam sürdüren kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Normalde kemerin hemen altında olması gereken önlük, dikilitaşın toprağa gömülü olması yüzünden, görülebilmesi için sanatçı tarafından kemerin üzerinde gösterilmek zorunda kalmıştır.

Önlüğün hemen altında, üçgen motifleri ile bezeli bir kuşak bulunmaktadır. Kuşağın aşağıya doğru sarkan ucu delikli kısmı, özenle belirtilmiştir. Yünden örülen benzer kuşak, günümüzde kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Ağır ve uzun taşı ayakta dikey bir biçimde tutabilmek için, dikilitaşın dip kısmı işlenmeden uzun bir kama gibi bırakılmıştır.

Kuşağın üzerindeki üçgen motifleri, Urartu Krallığı'nın resim sanatında da yaygın olarak kullanılmıştır. Bronzdan yapılan çeşitli eşya ve adak silahları üzerine sevilerek işlenen bezeme motiflerinin başında yine benzer üçgen motifleri gelmektedir. Çok büyük bir olasılıkla Urartu Krallığı döneminde dokunan kilimler üzerinde de üçgen motifleri olmalıydı. Ancak kilimler çürüdükleri için günümüze kadar varlığını koruyamamıştır. Günümüzde yaylalarda yarı göçebe bir yaşam sürdüren toplulukların kadın ve genç kızları tarafından geleneksel olarak dokunan birbirinden güzel kilimler üzerinde, üçgen motiflerinin sevilerek oldukça yaygın bir biçimde kullanıldıkları görülmektedir.

MADEN KÜLÇELERİ

1982 yılından beri Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde gerçekleştirmiş olduğumuz arkeolojik yüzey araştırması sonucunda çeşitli maden kaynaklarından eski işletmeler tek tek saptanmıştır. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü uzmanları ile ortaklaşa yürüttüğümüz bu önemli çalışma, bölgede yapmış olduğumuz diğer çalışmaya kıyasla çok daha zor koşullar altında gerçekleştirilmiştir. Arazide yapılan sistemli araştırma sonucunda bölgedeki arsenik (zırnık), altın, kalay, gümüş, kurşun, bakır ve demir kaynakları tek tek saptanmıştır. Daha önceki çalışmalarımızda da sık sık belirttiğimiz gibi, çeşitli maden kaynaklarından yapılan üretimin bölgeler arası ticarette kullanılması, Hakkâri Bölgesi'ndeki uygarlığın gelişip yükselmesine çok büyük bir katkı sağlanmıştır.

Bölgede işletilen maden kaynaklarından yapılan üretimin ve bunun bölgeler arası ticarette yaygın olarak kullanılması konusunda, Eskiçağ, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti dönemine ait yazılı kaynaklarda da bilgi vermektedir. Örneğin çivi yazılı Assur belgeleri, M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısından M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına kadar süre içinde Nairi, Habhi, Şupria ve Habuşkiyalı prenslerden altın, gümüş, kurşun, bakır (bronz) ve demirin haraç olarak alınması konusunda önemli bilgiler vermektedir. Maden ve çeşitli metallerden yapılan eşyaların haraç olarak alınması, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı'nın Van'da (Tuşpa) kurulmasından sonra durmuştur.

Daha önce yapmış olduğumuz bilimsel çalışmalarımızda da sık sık belirttiğimiz gibi, Hakkâri Bölgesi Doğu Anadolu'nun en zengin arsenik

(zırnık) yataklarına sahiptir. Sarı, kırmızı ve bu iki rengin birleşiminden oluşan arsenik, kozmetik boyalarının yanı sıra, bronz alaşımı ve diğer işlerde kullanılmaktaydı. Mısır Kraliçesi Haçepsut'un (M.Ö. 1480-1458) makyajından yapılan analizlerde, arseniğin Hakkâri Bölgesi'nden getirildiği anlaşılmıştır.

Arsenik yalnızca güneyde Irak, Suriye ve Mısır'a ihraç edilmemiş, Urartu Krallığı döneminde tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nin de gereksinmesini karşılamıştır. Örneğin Çavuştepe (Sardurihinili), Toprakkale (Rusahinili), Yukarı Anzaf Kalesi ile Yoncatepe Sarayı'nda yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan sarı ve kırmızı renkli arsenikin, Hakkâri Bölgesi'nden getirtildiği anlaşılmaktadır.

Hakkâri Bölgesi, doğuda Afganistan, Tacikistan, Özbekistan'dan gelen ve Zagros Dağı Geçitlerini aşan ünlü ticaret yolundan taşınan değerli taşlar ile kalayın Van Bölgesi'ne ulaştığı bir konumda yer almaktadır. Nitekim M.Ö. XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait kuzey Irak'taki Tell el Rimah'ta ortaya çıkarılan çivi yazılı bir Assur belgesinde, "50 Mina (25 Kilo) ölçeğindeki kalayın Nairi'den Assur'a getirildiğinden" söz edilmektedir. Assur Kralı II. Assurnasirpal (M.Ö. 883-859) döneminde ise; Şupria ve Habuşkiyalı prenslerden de kalay haracı alındığı belirtilmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Urartu Krallığı'nın M.Ö.9. yüzyılın ortalarında Van'da (Tuşpa) kurulmasında sonra, Van Gölü'nün güney batısında yer alan Şupria ve Hakkâri Bölgesi'nde yer alan Habuşkiya prensleri artık Assur Krallığı'na bir daha çeşitli metal haracı vermemeye başlamıştır.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerinde avcı savaşçıların sağ kolu altın tuttukları içbükey gövdeli, yassı ve çift ağızlı nesne ile yuvarlak kesitli eğri çubukların, sayın V. Sevin'in de belirttiği gibi çok büyük bir olasılıkla maden külçesi olduğu sanılmaktadır. Ancak bunların kalay mı, yoksa bronz veya gümüş külçesi mi olduğunu kesin olarak söylemek şimdilik olanaksızdır. İçbükey gövdeli, yassı ve çift ağızlı nesnelerin üzerine özenli bir şekilde işlenen damganın, üretim yerinin işareti olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çeşitli yerlerde bulunan kalay ve bronz külçeleri üzerinde de, üretim yeri ile ilgili işaretler görülmektedir.

Öyle anlaşılmaktadır ki, dikilitaşlarda resmedilen savaşların güneyde Mezopotamya ve Mısır'a, kuzeyde de Doğu Anadolu Bölgesi'nde

kalay, arsenik ve diğer metallerin sevkiyatını denetim altında bulunduran Habuşkiyalı prensler olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce yayınlamış olduğumuz makalelerde de sık sık belirttiğimiz gibi, Hakkâri Bölgesi'ndeki uygarlığın gelişip yüksek bir zirveye ulaşmasında, bölgede tarım ve hayvan besiciliğine dayanan bir ekonomi değil, maden üretimi ve ticareti çok önemli bir rol oynamıştır.

HAYVAN RESİMLERİ

Kabartmalı dikilitaşlar üzerine geyik, panter, yılan, dağ keçisi, at ve türleri kesin olarak anlaşılamayan hayvan resimleri de çizilmiştir. Yabani hayvan resimleri, bölgede yaşayan hayvan zenginliğini de göstermektedir. Hayvanlar tek veya birbirleri ile mücadele ederken betimlenmiştir.

Yabani hayvan resimleri, bölgede avcılığın önemini de yansıtmaktadır. Hayvanlara karşı verilen mücadele, insanlara karşı verilen savaş ile eşit düzeyde tutulmaktadır. Çünkü savaşçı, aynı zamanda çok iyi bir avcı olmak zorundadır. Nitekim bir avcının kuyruğundan yakaladığı bir panteri avlama sahnesi, bunun en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Günümüzde Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi, orman yönünden oldukça fakir ve çıplaktır. Sarp ve yüksek dağlar ile koyaklarda varlığını koruyabilen balta artığı bodur meşe ağaçları, eskiden bölgenin bitki topluluğu ile kaplı olduğunu göstermektedir. Su kaynakları yönünden oldukça zengin olan bölgenin, çay ve dereler boyunca sık koruluklar ve yabani meyve ağaçları ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin zengin su kaynakları ve bitki örtüsü, kara av hayvanlarına da çok elverişli bir yaşam ortamı sunmuştur. Zengin kara av hayvanları hemen her şeyden önce savaşçıların çok iyi bir avcı olmasını gerektirmiştir. Yüzlerce yıldan beri bölge halkı arasında yabani hayvanlara karşı verilen savaşım ve hayvanların birbirleriyle olan amansız mücadelesi, söylencelere konu olmuştur.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerine en çok betimlenen hayvan dağ keçisidir. Dağ keçileri, Hakkâri Bölgesi'nde tarihöncesi dönemden beri avcı sanatçılar tarafından yüzlerce kaya parçasının üzerine de çizilmiştir. Hatta dağ keçileri, yalnızca kaya yüzeylerine çizilmemiş, yaylalarda dokunan birbirinden güzel kilimler üzerine de yapılmıştır. Etinden, boynuzundan

ve derisinden faydalanılan bu hayvan, bölgedeki avcılar tarafından oldukça fazla avlanılmıştır. 1647 yılında Hakkâri Bölgesi'ne gelen ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi de dağlarda çok sayıda dağ keçisi ve koyunu bulunduğunu, halkın bunları avlayarak etini yediğini yazmaktadır.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerine dağ keçilerinden sonra en çok betimlenen ikinci hayvan, panterdir. Panterin, yılana ve dağ keçisine saldırışını betimleyen sahneler, hayvanlar arasında süregelen mücadeleyi canlı bir şekilde yansıtmaktadır. Bu bölgedeki gözlemlerini aktaran Evliya Çelebi, Hakkâri dağlarına çok sayıda panter (kaplan), vaşak gibi kara av hayvanlarının bulunduğunu, panterlerin at kadar büyük olduğunu ve halkın bunları avlayarak kürklerini giydiklerini yazmaktadır.

Hakkâri Bölgesi'nde tarihöncesi dönemden beri kaya yüzeylerine çizilen bir başka hayvan geyiktir. Kabartmalı dikilitaşlar üzerine betimlenen 1 adet geyik resmi, bu hayvanın M.Ö. I. binyılın başlarına kadar bölgede yaşadığını ve avlanıldığını göstermektedir.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerine işlenen ilginç hayvanlardan biri de, yılandır. Bu sahnelerden birinde, yılanın bir başka hayvana saldırışı betimlenmiştir. Bir başka dikilitaş üzerinde ise, savaşçı-avcının sağ yanağından çene altına doğru dolanan yılanın, çatallı dili ağzından dışarıya doğru çıkık durumda betimlenmiştir. Yılanın diğer hayvanlar veya insanlar ile mücadelesini anlatan söylenceler, bölge halkı arasında kuşaktan kuşağa anlatılmaktadır. Bunlardan da ilginci, kabartmalı dikilitaşlar üzerine betimlenen yılan resimleri, daha sonraki dönemlerde mezar taşları üzerine çizilmeye devam edilmiştir.

GENEL DEĞERLENDİRME

Kabartmalı dikilitaşlar üzerinde savaşçıların içki tulumları ve öldürücü saldırı silahları ile betimlenmeleri geleneği, 9. yüzyılın ortalarında kentleşmeye geçen Urartu Krallığı döneminde devam ettirilememesine karşın, göçebe ve yarı göçebe bir yaşamı sürdüren topluluklar tarafından sevilerek sürdürülmüştür. Özellikle Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra, M. Ö. 7. yüzyılın sonunda aynı bölgede İskitlerin diktikleri insan biçimli taş heykeller, bu özgün geleneğin canlı bir uzantısıdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi İskit taş heykellerindeki erkek savaşçıların da üreme organları büyük bir özenle betimlenmiş ve tıpkı Hakkâri kabartmalı dikilitaşlarındaki erkek savaşçıları gibi, iki eliyle içki tulumunu sıkı sıkıya tutar biçimde gösterilmişlerdir.

Urartu Krallığı'nın yıkılmasından hemen sonra, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kısa bir süre için kalan İskitler ile daha sonraki dönemlerde bölgede yaşayan topluluklar, mezarlara insan biçimli taş heykeller ile insan figürü kabartmalı dikilitaş yapma geleneğini başarılı bir şekilde devam ettirmişlerdir.

Muş'un 60 km. kadar kuzeydoğusunda Bostankent Köyü yakınlarında ortaya çıkarılan İskit erkek heykeli, Irak'ın kuzeydoğusunda Muşaşir ören yerinde bulunan İskit taş heykellerinden sonra, bölgedeki ikinci önemli tarihsel kaynağı oluşturmaktadır.[5]

Yakın çevrede bulunan sert bir bileşime sahip kalker taşı yataklarından çıkarılarak yapılan heykel, toplam 1.42 cm. uzunluğundadır. Heykel bu haliyle, Irak'ın kuzeydoğusunda Muşaşir ören yeri yakınlarında bulunan İskit heykellerinden daha kısadır.[6]

Irak'ın kuzeydoğusunda Muşaşir ören yeri yakınlarında bulunan taştan yapılmış İskit heykelleri gibi, Bostankent İskit heykelinin de M.Ö. 7.yüzyılın sonu veya 6.yüzyılın başlarında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu heykeller, ünlü tarihçi Herodotos'un da belirttiği gibi, İskitlerin Anadolu topraklarında 28 yıl kaldıktan sonra tekrar Kafkasya ve Kırım'a geri döndükleri bilgisinin ne kadar doğru olduğunu kanıtlamaktadır.

Muşaşir ve Bostankent İskit heykelleri, askeri sefer sırasında ölen İskit savaşçılarının mezarına dikilmiştir. Araştırmaların ilerlemesiyle, Doğu Anadolu Bölgesi'nde benzer İskit heykellerinin bulunacağını ümit etmekteyiz.

---

[5] Bostankent'de kaçak kazılar sonucunda ele geçirilen ve Ahlat Müzesi'ne getirilen İskit heykelinin yayınlanarak bilim dünyasına duyurulması konusunda bizlere yardımcı olan ve her türlü kolaylığı sağlayan Ahlat Müze Müdürü Sayın Ziya Kılınç, Müdür Yardımcısı Mikail Ercek, Arkeolog Ümit Yarıcı (M.A.) ve Sanat Tarihçi Sayın Ahmet Çapkun'a, duyarlı ve sorumlu davranışlarından dolayı çok teşekkür ederim.

[6] Mahkemeye intikal eden ''İskit Heykeli" davası hakkındaki yasal süreç, devam etmektedir. Mahkeme sonuçlandıktan sonra, Ahlat Müzesi'nde bulunan İskit Heykeli'ne envanter numarası verilecektir.

Bostankent heykeli, şimdiye kadar Anadolu topraklarında bulunan ilk İskit taş heykelini oluşturduğu için, çok büyük bir önem taşımaktadır.

Muş'un 60 km. kuzeydoğusunda Bostankent Köyü yakınlarında bulunan İskitlere ait savaşçı heykelinin de gösterdiği gibi, göğüs hizasında iki eliyle içki kabını tutar vaziyette heykel yapma geleneğinin, şimdilik Anadolu'da M. Ö. 7. yüzyılın sonu veya 6. yüzyılın başlarına kadar devam ettiği sanılmaktadır. Araştırmaların ilerlemesiyle, ileriki yıllarda bulunacak olan benzer heykeller, tarihlemeyi değiştirebilecektir.

6. yüzyıldan itibaren bu ilginç gelenek Türk boy ve budunları tarafından o denli sevilip benimsenmiştir ki, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan Moğolistan'a değin uzanan coğrafi alan binlerce taş heykel ve balbal ile doldurulmuştur. Bir elinde ölümsüz bir yaşamı simgeleyen Bengisu'nun bulunduğu içki kabı, diğer elinde kılıç ya da kama tutan erkek savaşçı heykelleri, kült merkezlerinde Türklerin Ata Kültü olarak saygınlık kazanmıştır.

Orta Asya'da bir elinde ölümsüz yaşamı simgeleyen Bengisu'nun bulunduğu içki kabı, diğer elinde kılıç ya da kama tutan erkek savaşçı heykeli yapma geleneği, Türkler arasında İslamiyetin yayılmasıyla birlikte, 13. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür.

Batıya göç eden Türkler tarafından Anadolu içlerine kadar yayılan kabartmalı dikilitaş yapma geleneği, 21. yüzyılın başlarına değin varlığını resim ve taş heykeller yoluyla sürdürmüştür. Fotoğraf çektiren savaşçı insanlar, göğsüne çapraz olarak takılan fişekliği, omzunda tüfeği ve belinde kemere takılan tabanca ve kaması ile geleceğe en önemli yiğitlik anısını bırakmıştır. Bu ünlü savaşçıların insan biçimli mezar taşlarında da sırtında tüfeği, göğsünde çapraz olarak asılan fişekliği, belinde kemere takılı tabanca ve kaması ile Van Bölgesi'nde Urartu öncesi Beylikler Dönemi'nden beri süregelen savaşçıların saldırı silahları ile betimlenmelerini geleneksel olarak yansıtmaktadır. Resim ve heykellerde eksik olan tek şey, İslam Dini'nin etkisi ve katı bir şekilde yasaklanması ile ellerinde içki kabının bulunmamasıdır.

Hakkâri Bölgesi ile Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede kabartmalı dikili taş yapma geleneği, öneminden ve özgünlüğünden hiçbir

şey kaybetmeden varlığını sürdürmüştür.[7] Mezarlıklara dikilen kabartmalı dikilitaşları üzerine ya yılan figürü ile geometrik motifler, ya da çeşitli silahlar ile dağ keçisinin avlanmasını yansıtan sahneler betimlenmiştir.

Hakkâri Kalesi'nin kuzeybatı eteğinde ortaya çıkarılan dikilitaşlar üzerinde kabartma tekniğinde yapılan savaşçının elindeki içki kabının sitilize edilmediği ve çevresinin çeşitli resimler ile doldurulduğu anıtların, M.Ö. 12-10. yüzyıllar arasında Erken Demir Çağı'nda yapıldığı sanılmaktadır. Çizgi tekniğinde yapılan dikilitaşların ise, çok daha geç bir dönemde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bu geç dönemin tarihini şimdilik söylemek, benzer buluntuların çok az olması nedeniyle olanaksızdır.

ESKİ ÇAĞ'DA HAKKÂRİ BÖLGESİ'NİN SİYASAL TARİHİ

Van Gölü'nün güneyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan Güneydoğu Toros Dağları'nın kuytu vadilerinde bulunan yüzlerce mimari kalıntı, M.Ö. I. binyılın ilk yarısında bu bölgede yaşanan uygarlık düzeyinin çok yüksek bir seviyeye ulaştığını açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Günümüzde bile büyük bir coşku ve hayranlık ile izlenen anıtsal mimarlık anıtları bölge halkı üzerinde öylesine olumlu bir etki yaratmıştır ki, bu yapılarda kullanılan büyük taşların ancak devler tarafından kaldırılarak konutların yapılabildiğini söylencesel bir ifadeyle anlatmaktadırlar. Bu yüzden görkemli mimarlık anıtlarına ve bunları yapanlara karşı duyulan gizemli korku ve saygıdan dolayı, yapılar doğa tahribatı dışında olduğu gibi kalmıştır. Gerçekten de Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'ndeki dağlık bölgede bulunan ve insanları etkileyen anıtsal taş yapılar, Anadolu uygarlığını zenginleştirmesinin yanı sıra, mimarlık tarihinin gelişimine de büyük katkılar sağlamaktadır.

Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırması sırasında saptamış olduğumuz mimari kalıntılarının yayılım alanına göre, Van Gölü'nün güneyinin M.Ö. 9. yüzyılın başlarından itibaren çivi yazılı Assur kaynaklarında Hubuşkia Ülkesi olarak geçen bölge olduğu kanısına vardık. Oysa daha önce kaynak analiziyle Hubuşkia Ülkesi'nin coğrafi konumu harita üzerinde çıkarılmak istenmiştir. Ancak daha önce bölgede herhangi bir arkeolojik yüzey araştırmasının yapılmamış olması,

[7] 1998 yılından beri çalıştığımız ***''Türk Kültüründe Taş Heykel ve Balballar''*** ile ***''Ata Kültünü Oluşturan Taş Heykellerin Anadolu'daki Uzantısı''*** adlı konular üzerindeki geniş kapsamlı araştırmalarımız, devam etmektedir.

getirilen önerilerin bir varsayımdan öteye gidemediğini göstermiştir. Türkiye toprakları içinde yaptığımız araştırmaya göre Hubuşkia Ülkesi'nin sınırları batıda Pervari (Siirt), güneyde bugünkü Türkiye - Irak sınırı, kuzeyde Van'ın 64 km. güneyi, doğuda da bugünkü Türkiye - İran sınırı çevresine değin uzanmaktadır. Ayrıca Kuzeybatı İran'da araştırma yapan meslektaşım W. Kleiss, bugünkü Türkiye - İran sınırının İran toprakları içinde kalan kısmında, Van Gölü'nün güneyindeki mimari kalıntılarla çok büyük benzerlik gösteren iki yerleşim merkezinin varlığını saptamıştır. Kuzey Irak Bölgesi'nde benzer mimari kalıntıların bulunmadığını ise, Alman meslektaşlarım bildirmiştir.

Hubuşkia adı, tıpkı Uruatri, Nairi ve Habhi gibi Assur Krallığı'nın vermiş olduğu bir isimdir. Hubuşkia, Assur Kralı II. Tukulti Ninurta (M.Ö. 890-884) döneminden, Assarhaddon (M.Ö. 681-669) dönemine kadar çivi yazlı Assur kaynaklarında geçmektedir. Urartu Krallığı'nın bu bölgeyi hangi isimle adlandırdığını ise şimdilik bilemiyoruz. Bölgede yapmış olduğumuz araştırma sırasında da, ne yazık ki herhangi bir çivi yazılı belgeye şimdilik rastlanılmamıştır.

Güneyde Assur Krallığı ile kuzeyde Urartu Krallığı arasında tampon bir bölge durumunda olan Hubuşkia Ülkesi'ne, Assur Krallığı tıpkı Urartu'ya yapmış olduğu gibi sık sık askeri seferler düzenlemiştir. Hubuşkia Ülkesi önemli coğrafi konumunun yanı sıra, özellikle sahip olduğu zengin gümüş, kurşun, simli kurşun, bakır ve demir gibi maden yatakları açısından hem Assur, hem de Urartu Krallığı için hayati önem taşımıştır. Assur kralları her ne kadar M.Ö.9. yüzyılın son çeyreğinden önce bu ülkeye yaptıkları yağma seferleriyle maden vergisi almışlarsa da, durumun daha sonra Urartu Krallığı'nın lehine değiştiği de bir gerçektir.

Örneğin M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde Urartu krallarından İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde, Hubuşkia Ülkesi'nin Urartu Krallığı'nın denetimi altına girmiş olduğunu, Urmiye Gölü'nün güneybatısında bu iki krala ait çok sayıda çivi yazılı yapı ve zafer yazıtı da kanıtlamaktadır. Batısında yer alan Şupria Ülkesi'yle birlikte öncelleri Assur Krallığı'na gümüş, kurşun, bakır ve demir gibi metalleri haraç olarak veren Hubuşkia, Urartu Krallığı'nın 9. yüzyılın ortalarında kurulmasından sonra, artık Assur Krallığı'na bir daha maden haracı vermemeye başlamıştır.

Bölgedeki toplulukların ekonomik üretimlerinde önceleri küçükbaş hayvan besiciliği ve özellikle maden üretiminin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bölgenin Urartu Krallığı'nın egemenliği altına girmesinden sonra tarım, hayvancılık kadar önem kazanmış olmalıdır. Tıpkı kuzeyde Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van Bölgesi'nde olduğu gibi, burada da sulamaya dayalı tarım yapılmaya başlanmıştır. Ancak sulama tesislerinin Urartu Krallığı'nın sınırlarından güneye doğru uzaklaştıkça azaldığı görülmektedir.

Örneğin Hubuşkia Ülkesi'nin kalbi sayılan Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi kuzeyi arasındaki dağlık bölgede çok az sayıda baraj ve gölet bulunmaktadır. Tarıma elverişli toprakların azlığının yanı sıra, karasal iklimsel özellikler de, tarım kültürünün dağlık bölgede gelişmesini engellemiştir. Ancak Van Gölü'nün güneydoğusunda yer alan Başkale Bölgesi'ndeki baraj, gölet ve sulama kanallarının fazlalığı, bu iki bölge arasındaki ekonomik üretim farklılığını gözler önüne sermektedir. Elde edilen tarım ürünlerinin, kale, Dev Evleri ve özellikle Yayla Kentleri'nde oturan insanların besin gereksinmesini karşıladıkları anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra, bölgedeki sulama tesisleri yapılan küçük onarımlar ile uzun bir süre daha çalışmıştır. Ancak sulama tesislerinin çalışmamasından sonra, bölgedeki insanların tarım ürünlerine duydukları gereksinme, Van Bölgesi'nden karşılanmıştır.

HURRİLERİN YÖNETİMİ

Arkeolojik belgelerden öğrendiğimize göre, Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi M.Ö. 3. bin yılı başlarından itibaren Hurrilerin egemenliği altına girmiştir. Yarı göçebe bir yaşam biçimi sürdüren Hurriler, tarihte ilk kez Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde "Kültür Birliği"ni sağlamıştır. Kültür Biriliği'nin karakteristik özelliğinin başında, çadır biçimli yuvarlak planlı konut kalıntıları ile kullandıkları çanak çömleklerdeki benzerlikler gelmektedir.

Bilindiği gibi Kafkasya kökenli olan Hurrilerin dilleri, kökten türetilen Assianik dil grubuna'na aittir. Yani Hurrilerin ve onların torunu olan Urartu ve Hubuşkiyalıların dilleri Hint-Avrupa ve Sami Dilleri ile ilişkisi olamayan Doğu Kafkasya Dil Ailesi'ne mensuptur. Urartu Krallığı'nın M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında yıkılmasından sonra, Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelip yerleşen Ermeni'lerin dilleri ise Hint-Avrupa dil ailesine aittir.

Yarı göçebe bir yaşam sürdüren Hurriler, Van Gölü'nün güneyinde yer alan yaylaları yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Hurrilerin besledikleri binlerce küçükbaş hayvan sürüsü için, Van Gölü'nün güneyinde yer alan zengin su kaynaklan ile otlaklar, çok elverişli bir yaşam ortamı sunmuştur. Bölgedeki Erken Demir Çağı'na ait nekropollerin fazlalığı, Hurrilerin nüfus yoğunluğu konusunda bilgi vermektedir.

Birçok dilbilimcinin de kabul ettiği gibi, çivi yazılı Assur belgelerinde geçen Hubuşkia Ülkesi yöneticilerinden Kaki, Puhame ve Datana (Data-Dadi) tipik Hurri adlarıdır. Hubuşkia Ülkesi ve Hakkâri Bölgesi'nin Hurri adları taşıyan kralların buyruğunda örgütlenmesi, Urartu Krallığı'nın erken dönem tarihi için büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Hurri dili ve kültürünü devam ettiren Hubuşkia ve bunun batısında yer alan Şupria Ülkesi'dir. Etnik olarak Hurri kökenli boy ve budunların Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede ekonomik ve politik yönden etkinliklerini sürdürmüş olduklarını, günümüze değin varlığını koruyan çok sayıdaki yerleşim merkezine ait mimari kalıntı da doğrulamaktadır. Dağlık bölgedeki mimarlık anıtları, daha önce varsayılan görüşlerin aksine, bu bölgedeki yerleşimin göçebe ve yarı göçebe toplulukların geçici yerleşmelerine ait olmadıklarını açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Taş işlemede ve demir işçiliğinde oldukça ileri bir düzeyde olan Hurriler'in, Urartu taş işçiliğini ve demircilik sanatını etkiledikleri anlaşılmaktadır.

ANITSAL MİMARİ YAPILAR

Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde- ki dağlık bölgede, oldukça geniş bir alana yayılan ve günümüze değin çok az yıkılan yüzlerce yerleşim merkezine ait mimari kalıntı bulunmaktadır. Saptadığımız yapı kalıntılarının karakteristik özelliği, dış yüzleri kabaca düzeltilerek büyük taşlardan inşa edilen yapıların tekdüze ve anıtsal oluşudur. Kerpiç malzemenin ve duvarlar arasında ahşap hatılların kullanılmadığı yapı duvarları, iri taşlardan kyklopik olarak yapılmışlardır. Arazinin sarp ve engebeli olması nedeniyle bölgedeki yerleşim merkezleri oldukça geniş bir alana yayılmasına karşın, dağınık ve seyrektir. Toplu bir planlamadan söz edilmezse de, kalker yataklarından tonlarca ağırlıktaki taşların çıkarılması, taşınması ve anıtsal yapıların inşasını gerektiren birleşik organizasyona karşı duyulan gereksinme, oldukça yaygın ve ciddi bir tehlikenin varlığını

da kanıtlamaktadır. Bu tehlikenin ise toplulukların kendi aralarında otlak, mera, hayvan, su kaynakları ve zengin maden yatakları, üretimi ve ticareti yüzünden sık sık yaptıkları kavgalardan çok, güneyde asıl düşman olan Assur Krallığı'nın düzenlediği yağma seferleri olduğu kuşkusuzdur.

Yapılarda kullanılan milyonlarca metreküp taş, genellikle mimari yapıların çok yakınında bulunan ve oldukça sert bir bileşime sahip olan kalker kayalıklarından çıkarılarak elde edilmiştir. Tonlarca ağırlıktaki taşların çıkarılması ve kullanılacak yapı için engebeli arazide nakledilmesi, olağanüstü bir başarıyla gerçekleştirilmiştir. Bölgedeki maden kaynaklarının bol ve çeşitli olması ve demirden yapılmış gelişmiş el aletleri anıtsal yapılarda kullanılan büyük taşların işlenmesini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Nitekim taşların işleniş biçimiyle duvar örgüsünün tüm bölgede hemen hemen benzer teknikte yapılmış olması, elde edilen demir araç ve gereçlerin türüyle, teknik yeteneklerin gelişimine dayanmaktadır. Ayrıca bu bölgedeki toplulukların ekonomik üretimlerinin temelini küçükbaş hayvan besiciliği ve tarımdan çok madenciliğin oluşturduğunu, bulmuş olduğumuz yüzlerce cüruf deposu da doğrulamaktadır.

Bölgede saptamış olduğumuz mimari kalıntılar güneyde Kuzey Irak ve Kuzey Suriye, kuzeyde ise Urartu Krallığı'nın mimarlık anıtlarıyla gerek plan, gerekse inşa tekniği açısından önemli farklılıklar gösterir. Arkeolojik yüzey araştırması sırasında bulmuş olduğumuz çok az sayıdaki çanak çömlek parçası, ne yazık ki şimdilik mimari kalıntıların kesin olarak tarihlendirilmesine yardımcı olamamaktadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi mimari yapıların büyük bir kısmı M.Ö. 9. yüzyıla aittir. Ayrıca bu bölgede bulunan ve halk tarafından kaçak olarak kazılan Erken Demir Çağı'na ait oda mezarlar da, M.Ö. 11.-10. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bindirme tekniği ile iri taşlardan yapılan mezarlar ön girişsizdir ve klasik Urartu mezarlarından ayrımlı olarak, içeride armağanların konulduğu nişler ve sekiler bulunmamaktadır. Erken Demir Çağı'na tarihlenen bu mezarların başında, Müküs, Bohanis, Arıhan, Kaletepe, Avzini ve Hakkâri gelmektedir. Bu tür mezarlar Erken Demir Çağ'ına tarihlenen Van Bölgesi'ndeki Ernis-Evditepe, Yürek, Aşıkhüseyin, Panz, Şorik, Yukarı Sağmalı, Şehit Tepe, Musava, Karagündüz ve Van-Yoncatepe mezarlarıyla benzerlik göstermektedir.

Yaklaşık olarak 60.000 km^2'lik bir bölgeye yayılan mimari kalıntılar genellikle "zengin maden yatakları ve maden üretim merkezlerinde", "gedik ve geçitlerde", "su kaynaklarında", "baraj ve göletlerin yanında", "yol

kavşaklarında", "vadilerde" ve "geniş dağ düzlüklerinde" bulunmaktadır. Deniz seviyesinden ortalama 2250- 2650 m. yükseklikte bulunan mimari kalıntıları, üç ana grup altında toplayabiliriz: 1-Kaleler, 2-Yayla Kentleri , 3-Dev Evleri (Dirheler)

1-KALELER

Bölgede bulunan kaleler, Yayla Kentleri ve Dev Evleri'ne kıyasla çok daha azdır ve tüm yerleşim merkezlerinin ancak % 6'sını oluştururlar. Arazinin sarp, yüksek ve engebeli olması nedeniyle, kalelerin yapılmasını isteklendirmediği anlaşılmaktadır. İleride de belirteceğimiz gibi, kalelerin yerini ve işlevini yüksek tepeler üzerine yapılan Dev Evleri (Dirheler) yerine getirmiştir. Kaleler yollar üzerinde gedik ve geçitleri denetim altında tutan, her türlü güvenliği sağlayan, maden ve diğer doğal zenginlikleri koruyan, yerleşim merkezlerindeki yönetimi sağlayan ve sınırları güçlendiren bir işleve sahiptir. Bunlar ya yerleşim merkezlerinin içinde, ya da fazla yüksek olmayan kayalıklar üzerinde kurulmuşlardır. Kalelerin mimari yönden ayrımlı bir özelliği yoksa da, konumları ve işlevleri yönünden Yayla Kentleri ve Dirheler'den (Dev Evleri) ayrılırlar, yer aldığı tepenin topografik özelliklerine uyan kalenin planı, dik açılı küçük bir şatoyu andırmaktadır.

Bölgedeki kalelerin plan ve yapım teknikleri, Erken Demir Çağı kalelerine benzemediği gibi, Urartu kalelerine de benzememektedir. Taş temeller üzerinde kerpiç duvarların bulunup bulunmadığı belli olmamaktadır. Bugüne değin saptanan kalelerde, kurtin ve bastiyon çıkıntılarının olup olmadığı anlaşılamamıştır. Düzeltilmiş ana kayalıklar üzerinde yükselen kale duvarları, köşe taşlarının düzgünlüğü ve dar rizalitleri ile dikkati çekerler. Ancak iri taşlardan yapılan Dirhe (Dev Evleri) ve Yayla Kentlerindeki yapı duvarlarına kıyasla, daha küçük taşlardan yapılmışlardır. Bu yüzden kaleler, Dev Evleri ve Yayla Kentlerindeki mimari kalıntılara kıyasla daha fazla tahrip olmuşlardır.

2-YAYLA KENTLERİ

Çok sayıdaki yapının bir arada bulunmasıyla oluşan Yayla Kentleri, arazinin engebeli topografik yapısı nedeniyle oldukça dağınık olarak karşımıza çıkan Kale ve Dev Evleri'nden ayrılırlar. Fazla büyük olmayan Yayla Kentleri, bölgedeki yerleşim merkezlerinin ancak % 24'ünü oluştur-

maktadır. Arazinin elverişsiz topografik özellikleri eskiden olduğu gibi günümüzde de bu bölgede büyük kentlerin kurulmasına ve gelişmesine elverişli değildir. En büyük Yayla Kenti, Van'ın yaklaşık olarak 108 km. güneyinde Pirhilan olarak adlandırılan yerleşim merkezinde 24.000 m^2'lik bir alana yayılmaktadır. Ancak bunlar bölgenin ilk kent dokusunu oluşturdukları için büyük bir önem taşımaktadır.

Yayla Kentlerinin konumları, planları ve inşa teknikleri, kuzeyde Urartu Krallığı'nın kentleriyle büyük farklılıklar göstermektedir. Topografik özellikleri ve planları açısından cadde ve sokakları birbirini dik kesen ızgara planlı Urartu Kentleri, Yayla Kentlerinden çok daha fazla gelişmiştir. Urartu konutlarının temelleri taş, üstü kerpiç duvarlardan yapılmasına karşın, buradaki konutlar tümüyle taştan yapılmıştır. Doğu Anadolu'nun geleneksel konutlarında olduğu gibi, buradaki konutların çatıları da düz damlıdır. İçeride yakılan ocağın dumanının dışarıya çıkması için dam üzerinde bir baca boşluğunun olduğu sanılmaktadır. Konutların içindeki duvarların sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle dikdörtgen biçimli odaların yan yana eklenmesinden oluşan konutların yarısı toprağın altındadır. Odaların içine merdiven ile girilmektedir. Bu tür inşa yönteminin iklimsel özelliklerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. M.Ö.400 yılında bu bölgenin batısından geçen Xenophon'da buradaki konutların yarısının toprağın altında olduğunu anlatmaktadır.

Kuzeyde Urartu Krallığı'nın yayılım alanında bulunan konutlar, genellikle iki odalı ve bunların önünde bulunan bir ön avludan oluşmaktadır. Van Gölü'nün güneyindeki konutlar ise yan yana dikdörtgen biçimli odaların eklenmesinden oluşmaktadır. Kapı girişinin hangi duvar üzerinde yer aldığı belli olmamaktadır. Bölgenin kuzeyinde, Urartu ile komşu olan sınır kısmında iki yerleşim merkezinden Giyimli ile Bezirgân'da, birer tane iki odalı, ön avlulu konut türü bulunmaktadır. Bu tür konutların Urartu'dan etkilendikleri anlaşılmaktadır. Urartu başkenti Tuşpa 'nın (Van Kalesi) 64 km. güneyinde yer alan Bezirgân yerleşim merkezinin, Urartu Krallığı ile Hubuşkia arasında önemi bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Fazla yüksek olmayan bir kayalık tepe üzerinde yer alan ve çok büyük ölçüde tahrip olan küçük kalenin batı eteğindeki yerleşim merkezi, geniş bir alana yayılmaktadır. Doğudaki yayvan tepelerden toprak içine açılan Bezirgân Kanalı ile getirilen su, günümüzde bile yerleşim merkezinin içinden akmaktadır.

Sürekli bir yerleşimi gösteren Yayla Kentleri'ne uzaktan bakıldığında, asıl yerleşim merkezinin çevresinde adacıklar halinde bulunan yerleşim birimleri sanki birer mahalleyi, konutlar arasındaki boşluklar da cadde ve sokakları yansıtmaktadır. Deniz seviyesinden ortalama 2250-2650 m. yükseklikte kurulan Yayla Kentleri'ndeki konutların iri ve düzgün taşlardan yapılan duvarların anıtsal görünümü, bunların gerçek anlamda birer Yayla Kenti olduğunu göstermektedir. Belirli bir plan göstermeseler de, ya birbirine bitişik ve aynı doğrultuda, ya da elips biçimi alacak şekilde sıralanan yerleşim birimleri, kurulduğu arazinin topografik özelliklerine uygun olarak geniş bir alana yayılmaktadır. Günümüzde bu bölgedeki Yayla Kentleri'nin yakınlarına güneyden gelen ve mevsimlik olarak yerleşen yarı göçebe toplulukların, büyük kıl çadırlardan oluşan ve "Zoma" olarak tanımlanan yaz yaylaklarının yerleşim planı ile Yayla Kentleri'nin yerleşim planı arasında büyük bir benzerlik görülmektedir.

Anadolu'nun en yüksek rakımlı yerleşim merkezlerini oluşturan Yayla Kentleri'nin bir başka ilginç özelliği, çevresinin sur duvarları ile çevrilmemiş olmasıdır. Oysa kuzeyde kalelerin eteklerinde yer alan birçok Urartu kentinin çevresi, sur duvarı ile çevrilidir. Bunun en güzel örneğini de, Yukarı Anzaf Kalesi oluşturmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki geçit vermeyen derin vadiler ile yüksek dağlar ve engebeli arazi, savunma yönünden doğal bir üstünlük sağladığından, sur duvarlarının yapımına gerek duyulmamıştır. Ayrıca konut ve eklentilerinden oluşan yerleşim merkezlerindeki yapıların yan yana gelen kalın ve yüksek taş duvarların da, aynı zamanda sur görevini görmüş olmalıdır.

Günümüze değin varlığını koruyan taştan yapılmış geleneksel evler ile Çukurca İlçesi'ndeki kalenin güney eteklerinde bulunan taş evler, Yayla Kenti'nin gelenksel bir uzantısını yansıtmaktadır.

3-DEV EVLERİ (DİRHELER)

Bölgedeki anıtsal mimari kalıntılar yöre halkı tarafından "Dev Evi" olarak adlandırılmaktadır. Yöresel deyimle "Dirhe" olarak tanımlanan Dev Evleri'nin ayırtkan özelliği, büyük taşlardan yapılan ve tek başına duran dörtgen planlı bir yapı oluşudur. Bu tür yapılara Dev Evi adının verilmesinin nedeni, bölge halkında yaygın olan inanca göre, eskiden bölgede devlerin yaşamış olduğu ve bu anıtsal yapıların inşaasında kullanılan çok büyük taşları ancak devlerin kaldırabileceği kanısıdır.

Bölgedeki mimari kalıntıların %70'ini Dev Evleri oluşturmaktadır. Dev Evleri arazinin engebeli topografik yapısına uygun biçimde, birbirine yakın bir ya da birkaç tane olarak bir arada bulunabilmektedir. Dev Evleri genellikle yer aldıkları stratejik konumlarından dolayı çok büyük bir olasılıkla daha sonra Urartu Kaleleri'nin bir öncüsü olmalıdır. Dev Evleri'nin yapımında kullanılan ve ortalama 6-9 ton ağırlığında olan kabaca işlenmiş iri taşlar, Kale ve Yayla Kentleri'ndeki yapıların duvarlarında kullanılan taşlardan çok daha büyüktür. Kare planlı olan Dev Evleri'nin büyüklükleri 8 m. X 8 m. ile 11 m. X 11 m. arasında değişmektedir. Yükseklikleri ortalama 2.5-3 m. arasında değişen ve duvar kalınlıkları 1.30 m.-1.80 m. olan Dev Evleri, bu görünümleriyle basık bir kuleye benzemektedir. Küçük bir kapının bulunduğu yapıda, pencere açıklıkları görülmemektedir. Dev Evleri'nin hangi tür yapılardan etkilenerek geliştiklerini şimdilik bilemiyoruz.

Dev Evleri madencilik merkezlerinde, su kaynaklarında, gölet ve barajların çevresinde, gedik ve geçitlerde Kale ve Yayla Kentlerinin çevresinde bulunmaktadır. Bulundukları yerleri göz önüne alacak olursak maden yatakları ve maden üretim merkezleri, madencilik atölyeleri ile su kaynaklan, gölet ve barajları koruyan, Kale ve Yayla Kentlerine gözcülük eden, ticareti denetim altında tutan, gedik ve geçitler ile yayla ve otlakları savunmaya yarayan bir sistemin ön karakolları oldukları anlaşılmaktadır. Yapım tekniklerindeki benzerlik, anıtsallık ve düzenlilik, bu tür güçlü yapıların ancak sıkı düzenli bir devlet yönetimi tarafından yapılabileceğini göstermektedir. Sayılan yüzleri geçen Dev Evleri, bölgedeki mimarlık anıtlarının özgül yapı biçimini oluşturmaktadır. Kuzeyde Urartu Krallığı'nın yayılım alanında ise, Dev Evleri olarak tanımlanan mimari kalıntılar, bir elin parmak sayısını geçmeyecek kadar azdır.

Hakkâri Bölgesi'nde taştan yapılan evlerin plan ve görünümleri, Dev Evleri'nin geleneksel bir uzantısını yansıtmaktadır.

GÖRSELLER

Fotoğraf 1: Hakkâri ve Bey (Mir) Kalesi'nin genel görünümü

Fotoğraf 2: İnsan figürü kabarmalı dikilitaşların ilk diziliş tasarımını gösteren şematik çizimi (C. Tuna)

Fotoğraf 3: İnsan figürü kabarmalı dikilitaşların toplu olarak görünümü

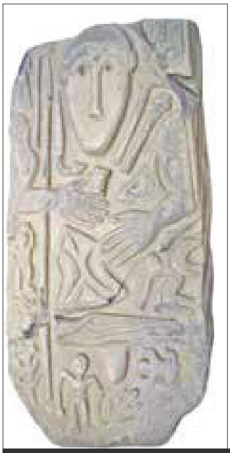

Fotoğraf 4-5: Kabartma tekniği ile yapılmış dikilitaş, Hakkâri

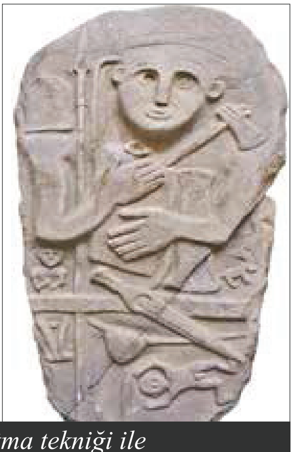

Fotoğraf 6-7: Kabartma tekniği ile yapılmış dikilitaş, Hakkâri

Fotoğraf 8-9: Kabartma - Oyma tekniği ile yapılmış dikilitaşlar, Hakkâri

Yayla Kenti-Beşan Dev Evleri

Dev Evleri

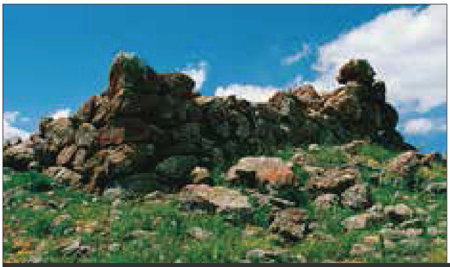

Dev Evleri

Çukurca Kalesi'nin Güney eteği

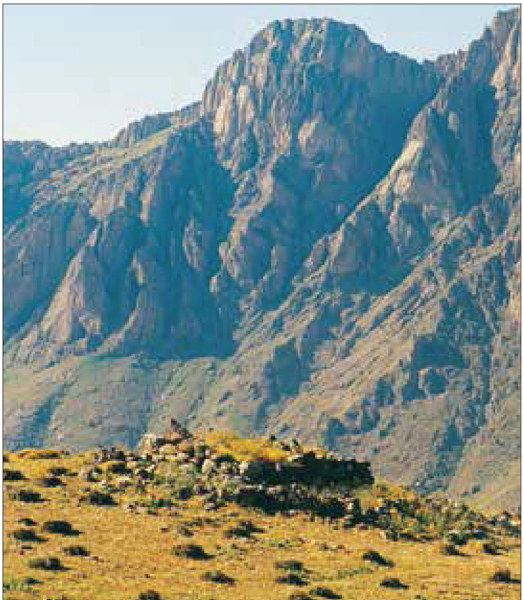

Dev Evi (Dirhe, Bala Yaylası-Hakkâri)

KAYNAKÇA

Belli, O. 1991 a	:	"The problem of tin deposits in Anatolia and its need for tin, according to the written sources", Anatolian Iron Ages, The Proceeding of the Second Anatolian Iron Ages Colloqium held at Izmir, 4-8 May 1987, (Ed. A.A. Çilingiroğlu- D. French), Oxbow Monograph 13, London 1991, 1-9.
Belli, O. 1991 b	:	"Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", Urartu, A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E., (Ed. R. Merhav), Jerusalem 1991, 16-41.
Belli, O. 1998	:	"Van Gölünün Güneyindeki Maden Yataklarının Mezopotamya İçin Önemi", XXXIV. International Assyriology Congress, 6-10/VII/1984 İstanbul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, 305-313
Belli, O. 1999	:	The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Belli, O. 2001	:	"Archaeological Surveys in Kazakhstan and Kyrgyzstan", Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), (ed. O. Belli), İstanbul 2001, 427-434.
Belli, O. 2002	:	"Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türkler'de Kurgan Yapma Geleneği", Türkler III, (ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S.Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 927-931.
Belli, O. 2003 a	:	Kırgızistan' da Taş Heykel ve Balballar-Stone Balbals and Statues in Human form in Kırghizistan, Arkeoloji ve Sanat Yayınlan, İstanbul.
Belli, O. 2003 b	:	"Stone Statues and Balbals in Turkic World", TÜBA-AR 6, 2003, 85- 116.

Belli, O. 2004 a	:	“Avrasya Arkeoloji Çalışmaları: Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller- Eurasian Archaeology Project: Stone Statues and Balbals of the Turks”, Ukrayna- Türkiye: Geçmiş, Günümüz ve Gelecek- Ukraine and Turkey: Past, Present and Future, Kiev, 2004, 235- 265.
Belli, O. 2004 b	:	Anadolu’da Kalay ve Bronzun Tarihçesi - The History of Tin and Bronze in Anatolia, Suna - İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını, İstanbul.
Belli, O. 2005 a	:	“Anadolu’nun En Büyük Heykeli”, Atlas 143, 2005, 26 - 27.
Belli, O. 2005 b	:	“Türk Dünyası’nda Taş Heykeller”, TIKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, 31 Mayıs - 04 Haziran 2004 Kırım - Ukrayna, (ed. İ. Aydoğan - Z. Yüksel), Simferopol 2005, 244 - 248.
Belli, O. 2005 c	:	“Anadolu’nun En Büyük İnsan Biçimli Taş Heykeli Oltu’da Bulundu”, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, (ed. M. Doğan - Alparslan), Mayıs 2005, 19 - 20.
Belli, O. 2005 d	:	“Doğu Anadolu’dan İnsan Biçimli Anıtsal Taş Heykel- Monumental Human Shaped Stone Statue in East Anatolia” , TÜBA-AR 8, 2005, 141- 143.
Belli, O. 2005 e	:	“Türk Dünyası’nda Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykellerin Anadolu’daki İzleri”, I. Türk Dünyası Sempozyumu, 17 - 19 Mayıs 2004, Erzurum Atatürk Üniversitesi, (ed. A. Ceylan), Erzurum 2005, 85 - 135.
Belli, O. 2007	:	“Kabartmalı Dikilitaşlar”, Tarih Boyunca Van, Promat Basım Yayın Sanayi, İstanbul, 72-83.
Belli, O. 2008 a	:	‘’Hakkâri’nin Kabartmalı Dikilitaşları’’, (ed. O. Belli), III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri, Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No:5, Ankara 2008, 43-56.

Belli, O. 2008 b	:	''Hakkâri's Carved Stone Steles'', (ed. O. Belli), ***III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri***, Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No:5, Ankara 2008, 57-70.
Belli, O. 2013 a	:	''Stone Statues and Balbals in Turkic Culture'', (ed. O. Belli- V.E.Belli), ***I. Uluslar arası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu, 23-25 ağustos 2012-Ahlat- Bitlis***, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, No:4, Atölye Omsan Matbaası, İstanbul 2013,31-54.
Belli, O. 2013b	:	''Türk Kültüründe Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller'', (ed. O. Belli- V.E.Belli), ***I. Uluslar arası Ahlat-Avrasya Kültür Sanat Sempozyumu, 23-25 Ağustos 2012 Ahlat- Bitlis***, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, No:4, Atölye Omsan Matbaası, İstanbul 2013, 56-78.
Belli, O. 2014	:	***Hakkâri'nin Kabartmalı Dikilitaşları ve Doğu Anadolu'da*** İnsan ***Biçimli ve Kabartmalı Mezar Taşı Yapma Geleneği"-"Hakkâri's Stone Steles and Eastern Anatolian Traditional Gravestones with Human Figures Carved in Relief", (ed. O.Belli- V.E. Belli), II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu, 25-27 Eylül 2013 Bitlis-Ahlat,*** Bitlis Eren Üniversitesi Yayını No:5, Atölye Omsan Matbaası, İstanbul 2014, 62-107.
Boehmer, R. M. 1998	:	"Skytische Grabstelen aus Mugesir (Nordost-Irak)", ***Bagdader Mitteilungen*** 29, 81-88.
Evliya Çelebi	:	***Evliya Çelebi Seyahatnamesi*** 4, (Türkçe'ye çeviren Y. Dağlı-S. Ali Kahraman), Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.
Özfırat, A. 2002	:	"2000 Yılı Hakkâri Kazıları", ***Anıtlar ve Müzeler genel Müdürlüğü, 23. Kazı Sonuçları Toplantısı*** 2, Ankara, 297-306.

Schachner, A. Von 2001	:	"Zur Bildkunst des 2. Jahrtausends v.Chr. zwischen Kaspischen Meer und Van-See am Beispiel einer Stelle im Museum von Astara (Azerbaycan), ***Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*** 33, Berlin, 115-142.
Sevin, V. 1999	:	"Hakkâri'nin Çıplak Kralları", ***Atlas*** 79, 70-86.
Sevin, V. 2001	:	"Hakkâri Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri", ***TÜBA-AR*** 4, Ankara, 79-88.
Sevin, V. 2005	:	***Hakkâri Taşları, Çıplak Savaşçıların Gizemi,*** Yapı Kredi Yayınlan, İstanbul.
Sevin,V.-A. Özfırat 1998	:	"Anadolu'da Yeni Bir Uygarlık/Hakkâri Stelleri: Hubuşkia Prensleri" , ***Arkeoloji ve Sanat Dergisi*** 87, İstanbul, 6-9.
Sevin,V.-A. Özfırat 2001	:	"Hakkâri Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar, İlk Not", ***Belleten,*** 243, Ankara, 501-518.
Sevin,V.-A. Özfırat-E. Kavaklı 2001	:	"1997-1999 Hakkâri Kazılan", ***Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 22. Kazı Sonuçlan Toplantısı*** 1, Ankara, 355-368.
Tüfekçioğlu, A.-A. Boran 2009	:	***Eruh'ta Osmanlı Dönemi Eserleri***, Siirt Valiliği Yayını, No:10, Ankara.

Vedat Evren BELLİ

HAKKARİ BÖLGESİ'NİN ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDAKİ SORUNLARI

HAKKARİ BÖLGESİ'NİN ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDAKİ SORUNLARI

Vedat Evren BELLİ[1]

Giriş

Eski Çağ'da Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer coğrafi yörelerine kıyasla çok daha az bilinmektedir. Aslında Hakkâri Bölgesi'nin Orta Demir Çağı problemleri de günümüze kadar çözümlenememiştir. Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı kültürlerinin çok az bilinmesinde, dağlık ve engebeli bir coğrafi yapıya sahip olan yörede yok denilecek kadar az arkeolojik kazı ve yüzey araştırmasının yapılmasından dolayıdır[2]. Hakkâri Bölgesi'nin coğrafi yapısının sarp ve engebeli olmasının yanı sıra, son 40 yıldan beri süregelen terör olayları da, bilimsel kazı ve yüzey araştırması yapılmasını engellemiştir.

Sarp ve engebeli bir coğrafi yapıya sahip olan Hakkâri Bölgesi'nde can güvenliğinin sağlanamaması, 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Paris'teki Fransız Asya Araştırma Derneği adına Van'a gelen ve buradan da Hakkâri'ye gitmek için yola çıkan genç Alman Arkeolog Friedrich Edward Schulz, 1839 yılında Başkale'yi geçtikten sonra öldürülmüştü[3]. Urartu uygarlığına ait maddi kültür varlıklarını araştıran genç bilim insanının bu acı sonu, bilimsel araştırmaların yapılmasını büyük bir süre engellemiştir[4].

Aşağıda da ayrıntılı olarak değineceğimiz gibi, Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı ile ilgili mezar örneklerinin çok büyük bir kısmı da, ya kaçak kazılar sonucunda, ya da inşaat çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır[5]. Biz bu kısa yazımızda, kaçak kazılar ile inşaat çalışmaları

---

1 Vedat Evren BELLİ (M.A.), Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Ahlat Meslek Yüksekokulu, Ahlat-Bitlis/TURKİYE

2 Belli 2008 a, 31.

3 Sevin 2005, 17.

4 Sevin 2005, 17.

5 Sevin 2005, 17-18.; Belli 2008 a, 19-30.

sırasında ortaya çıkan Erken Demir Çağı'na ait mezarlardaki problem ile Doğu Anadolu Erken Demir Çağı kültürleri ile olan eksik ilişkilerine değinmek ve mevcut sorunları ortaya koymak istiyoruz.

ÇİVİ YAZILI ASSUR KAYNAKLARI

M.Ö.13. yüzyılın ilk çeyreğinden beri çivi yazılı Assur belgeleri, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Krallığı'nın erken dönemine ait Nairi ve Uruatri Beylikleri hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Assur Kralı I. Salmanassar (M.Ö.1274-1245), Uruatri'nin 8 krallıktan (beylikten) oluştuğunu, I. Tukulti-Ninurta (M.Ö.1244-1208) ise, Nairi'nin 60 kralının (beyinin) olduğunu bildirmektedir[6].

Assur Krallarının vermiş oldukları bu önemli bilgilerden, M.Ö.13. yüzyılın ilk çeyreğinden beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde çeşitli aşiretlerin oluşturduğu Beylikler Dönemi'nin bulunduğu ve henüz merkeziyetçi bir yönetime geçilmediğini öğrenmekteyiz. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan küçük beyler, M.Ö. III. binyılından itibaren bölgede ilk kez kültür birliği kuran Hurrilerden meydana gelmekteydi[7]. Kültür Birliği'nin karakteristik özelliklerinin başında, çadır biçimli yuvarlak planlı evler ile kullandıkları çanak çömleklerdeki ortak benzerlikler gelmektedir.

Kafkasya kökenli bir topluluk olan Hurrilerin dilleri, kökten türetilen Assianik Dil Grubu'na aittir. Hurrilerin ve onların torunu olan Urartular ile Van Gölü'nün güneydoğusu ve Hakkâri Bölgesi'ne kadar yayılan Hubuşkiyalıların dilleri, Hint-Avrupa ve Sami Dilleri ile ilişkisi olmayan Doğu Kafkasya Dil Ailesi'ne mensuptur.

Yarı Göçebe bir yaşam biçimi sürdüren Hurriler, Van Gölü'nün güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi'ndeki yaylaları yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Hurrilerin besledikleri binlerce küçükbaş hayvan sürüsü için, Van Gölü'nün güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi'nde yer alan zengin su kaynakları ile otlaklar, çok elverişli bir yaşam ortamı sunmuş olmalıdır. Ancak bugüne kadar Hakkâri Bölgesi'nde çok az arkeolojik yüzey araştırması yapıldığı için, yarı göçebe bir yaşam tarzını sürdüren toplulukların yerleşim merkezlerinin veya kalelerinin nerelerde bulunduğunu şimdilik bilemiyoruz.

6 Belli-Konyar 2003, 90.; Belli 2008 a, 31.
7 Belli-Konyar 2003, 90.; Belli 2008 a, 31.

Birçok dilbilimcinin de kabul ettiği gibi, çivi yazılı Assur belgelerinde geçen Hubuşkia ülkesi yöneticilerinden “Kaki”,”Puhame” ve “Datana”(Data-Dadi) tipik Hurri isimleridir[8]. Hubuşkia Ülkesi ve Hakkâri Bölgesi’nin Hurri adları taşıyan kralların (beylerin) buyruğunda örgütlenmesi, Urartu Krallığının erken dönem tarihi, yani Erken Demir Çağı için çok büyük bir önem taşımaktadır. Gerek Hakkâri şehrinin içinde bulunan Erken Demir Çağı’na ait M1 ve M2 oda mezarları, gerekse de Hakkâri’nin kuzeybatısında Müküs, Avzini, Arıhan, Bohanis, Çobanik, Yukarı Kaletepe, Aşağı Kaletepe, Karataş kale ve oda mezarları, Erken Demir Çağı’na ait arkeolojik merkezleri oluşturmaktadır[9].

Harita1: Doğu Anadolu ve yakın çevresindeki Tunç ve Erken Demir Çağı’na ait kale ve nekropollerin dağılımı

Şimdilik sayıları az da olsa sözünü ettiğimiz kale ve oda mezarlar, Van Gölü’nün güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi’nde Erken Demir Çağı’nın en önemli askeri, dini ve sanat merkezlerini yansıtmaktadır. Öyle ki, Van

8 Belli 2008 b, 75-76.
9 Belli-Konyar 2003, 79-83.

Gölü'nün güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı hakkında öne süreceğimiz tüm bilimsel fikirlerin ana merkezini de, şimdiye kadar incelenerek yayınlanan kale, oda mezar mimarisi ile mezarların içinden ortaya çıkarılan ölü armağanları oluşturmaktadır.

HAKKÂRİ'DE BULUNAN ERKEN DEMİR ÇAĞI MEZARLARI

M1 Mezar Odası

Van Müze Müdürlüğü'nün başkanlığında ve Prof. Dr. Veli Sevin'in de bilimsel sorumluluğunda Hakkâri içinde yer alan Mir Kalesi'nin hemen kuzeybatı eteğinde ortaya çıkarılan Erken Demir Çağı'na ait mezar odası, M1 olarak isimlendirilmiştir[10].

Fotoğraf 1: Dozer kepçesi tarafından tahrip edilen M1 mezarı (V. Sevin)

Fotoğraf 2: Dozer kepçesi tarafından tahrip edilen M1 mezarı (V. Sevin)

Bu mezarın en ilginç özelliği, kalenin eteğinde bulunan kabartmalı dikilitaşların 19 m. kuzeydoğusunda yer almış olmasıdır.

Dikdörtgen planlı mezar odası, kuzeybatı-güneybatı yönünde yapılmıştır. Ortalama 3 m. uzunluğundaki mezar odasının genişliği, güney uçta 1.20 m. kuzey uçta ise 0.70 m. kadardır. Mezar odasının güney kısa yüzü ile doğu uzun duvarı, kısmen ana kayadan yararlanılmış, diğer duvarlar ise ince ve uzun sal taşlardan örülmüştür. Mezar odasının batı duvarı 2 m.'yi bulurken, diğer duvarlar ile üstte bulunan ağır kapak taşlar, dozer kepçesi tarafından tahrip edilmiştir[11].

Bu yüzden mezar odasının yan duvarlarının bindirme tekniği ile

10 Sevin 2005, 98-99.

11 Belli 2008 a, 30.

inşa edilip edilmediğini bilemiyoruz. Bilindiği gibi Erken Demir Çağı mezarlarının hemen hepsinin yan duvarları, bindirme tekniği ile inşa edilmiştir.

Hakkâri kazılarının bilimsel sorumlusu Prof. Dr. Veli Sevin, dozer tarafından tahrip edilen bu oda mezarı, Son Tunç Çağı'na tarihlendirmektedir[12]. Sayın Sevin'in bu tarihlendirmesinde, özellikle mezar içindeki ölü armağanlarının önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Ancak mezar mimarisinin tahrip olması, Hakkâri'nin içinde ve bu mezarın ortalama 1200 m. kuzeyinde Gazi Mahallesi'nde ortaya çıkarılan Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezar odası ile mukayese etmemizi engellemektedir. Benzer problem, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen diğer mezar odalarının planları ve inşa tekniği için de geçerlidir. Bu yüzden Mir Kalesi'nin hemen kuzeybatı eteğinde bulunan mezar odasının tahrip edilmesi, hem Son Tunç Çağı, hem de Erken Demir Çağı mezar mimarisi için çok büyük bir kayıptır.

Dozer paletleri altında çöken ve tahrip olan mezar odasının içinden dağınık ve parçalanmış durumda çok sayıda insan iskeleti, çanak çömlek parçaları, kamalar, saç halkaları, süs iğneleri, altın ve gümüşten yapılmış takılar, akik, kornalin, bronzdan yapılmış boncuklar ile dokumada kullanılan kemik ağırşaklar ve obsidyenden yapılmış ok uçları bulunmuştur.[13]

M2 Mezar Odası

Hakkâri şehrinin Gazi Mahallesi'nde bulunan Erken Demir Çağı'na ait mezar odası, Yatılı Bölge Okulu inşaat çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır. 1997-98 yıllarında Van Müze Müdürü Sayın Ersin Kavaklı'nın başkanlığında gerçekleştirilen kurtarma kazılarına, Prof. Dr. Veli Sevin, Prof. Dr. Oktay Belli, Prof. Dr. Aynur Özfırat, Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber, birçok arkeolog, sanat tarihçi ve Eski Çağ tarihçisi katılmıştır. Kurtarma kazısının bilimsel danışmanlığını ise, Prof. Dr. Veli Sevin yapmıştır.

Toprak içine açılan dikdörtgen planlı bir çukur içine, yan duvarları taşlarla örülmüş bir mezar odası yapılmıştır. Diğer Erken Demir Çağı mezar odaları gibi, bu mezar odasının yan duvarları da bindirme tekniği

12 Sevin 2005, 109, dipnot 171.
13 Sevin 2005, 98-99.

ile inşa edilmiştir. Mezar odasının üst örtüsünü, diğer benzer örneklerde olduğu gibi, yine ağır, yassı ve uzun kapak taşları kapatmaktadır.

Fotoğraf 3: Hakkari M2 mezarının üzerini kapatan büyük ve ağır kapak taşı kaldırılırken

Mezar odası, 4.10 m.x1.60 m. büyüklüğünde olup, duvar yüksekliği de 2.10 m.'dir. Bindirme tekniğinden dolayı, mezar odasının dip kısmında 1.60 m. olan genişlik, kapak taşlarının bulunduğu üst seviyede 1m.'nin altına kadar düşürülmüştür[14].

Fotoğraf 4: Dikdörtgen planlı Hakkari M2 mezarının içi, Güneyden

Diğer Erken Demir Çağı oda mezarlarında olduğu gibi, kısa duvar tarafındaki sal kapak taşı kaldırılarak gömü işlemi yapılmaktadır. Mezar odasının güney kısa duvarına yakın, doğu uzun duvarın üzerine yapılmış bir ayak taşı, mezar odasına girişi kolaylaştırmıştır. Diğer Erken Demir Çağı mezar odalarında olduğu gibi, bu mezar odasında da iskeletler ile ölü armağanları karışık olarak bulunmuştur. Mezar odasına, toplam 15 adet gömünün yapılmış olduğu anlaşılmıştır[15]. Diğer Erken Demir Çağı oda mezarlarında ortaya çıkarılan iskelet sayısına kıyasla, bu mezar odasına 15 adet gömünün yapılmış olması, mezarın kısa bir süre içinde kullanılmış olduğunu göstermektedir.

---

14 Sevin-Özfırat-Kavaklı 2001, 356 vd.; Belli 2008 a, 29.
15 Sevin-Özfırat-Kavaklı 2001, 357 vd.; Belli 2008 a, 29.

Diğer Erken Demir Çağı mezar örneklerinde olduğu gibi, bu mezar odasında da, ölü armağanı olarak birçok yuvarlak kesitli demir bilezik ile yine demirden yapılmış bir kama namlusu ortaya çıkarılmıştır. Demir kama namlusunun büyük bir ihtimalle ağaca geçtiği sanılan sap kısmı çürüdüğü için, günümüze kadar ulaşamamıştır. Aynı mezar odasında, kadınların kullanmış olduğu altın ve gümüşten yapılmış disk biçimindeki takılar, bronz, değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklar ile bronzdan yapılmış gözlü iğneler bulunmuştur. Ayrıca mezar odasında pembe ve kahverengi hamurlu çanak ve çömlekler ile düz dipli, basit ağız kenarlı bardaklar ve üç ayaklı ilginç bir çanak ortaya çıkarılmıştır. Çanak çömlekler üzerine, kazıma tekniği ile zikzak bezemeler yapılmıştır[16].

SONUÇ

Doğu Anadolu, Kafkasya, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran bölgelerine kıyasla, Hakkâri yöresinde şimdiye kadar herhangi bir Erken Demir Çağı'na ait kaleye rastlanılmamıştır. Erken Demir Çağı kaleleri, Hakkâri'nin kuzeybatısında Müküs, Bohanis, Çobanik, Karataş, Yukarı Kaletepe ve Aşağı Kaletepe'de bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz bu kaleler, Assur krallarından I. Salmanassar, I. Tukulti-Ninurta'nın sözünü ettiği onlarca kraldan (beyden) bazılarının tipik beylik merkezini oluşturmaktadır[17].

Hakkâri Bölgesi'ndeki dağlık arazinin sarp ve engebeli olması, savunma kalelerinin yapılmasını önlemiş olmalıdır. Hakkâri Bölgesi'ndeki benzer özellikler, Orta Demir Çağı için de geçerlidir. Nitekim bugüne kadar Hakkâri Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na ait ne ekonomik ve askeri yönetim merkezi, ne de çivi yazılı belge ve oda mezarı bulunamamıştır.

Eski Çağ'da Hakkâri Bölgesi'nin mezar mimarisi ve ölü gömme gelenekleri konusundaki en önemli bilgilerimizi, şimdilik Erken Demir Çağı'na ait ortaya çıkarılan oda mezarlardan öğrenmekteyiz. Örneğin Hakkâri'de Mir Kalesi'nin hemen kuzeybatı eteği ile Gazi Mahallesi'nde ortaya çıkarılan oda mezarlar, dikdörtgen planlıdır. Tipik aile mezarları olan mezar odasına, birden çok gömü yapılmıştır[18].

Mir Kalesi'nin eteğindeki oda mezar, içinde bulunan ölü armağanlarına göre, kazının bilimsel sorumlusu Prof. Dr. Veli Sevin tarafından,

16 Sevin-Özfırat-Kavaklı 2001, 358 vd.; Belli 2008 a, 29.
17 Belli-Konyar 2003, 90.
18 Sevin 2005, 99.;Belli 2008 a 31.

Son Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir[19]. Ancak bu önemli mezarın üst kapak taşları ve yan duvarları, ne yazık ki dozer tarafından tahrip edilmiştir. Bu yüzden yan duvarların bindirme tekniği ile yapılıp yapılmadığını bilemiyoruz. Son Tunç Çağı'na tarihlendirilen bu önemli mezarın mimarisi ve inşa tekniğinin, Erken Demir Çağı'na ait Gazi Mahallesi'nde ortaya çıkarılan oda mezar mimarisi ile ne gibi benzerlik veya farklılığın olup olmadığını da bilemiyoruz.

Hakkâri arkeolojik kazılarının bilimsel sorumlusu Prof. Dr. Veli Sevin'in de haklı olarak belirttiği gibi, bu iki oda mezar içinde ortaya çıkarılan ölü armağanları farklıdır[20]. Örneğin Mir Kalesi oda mezarında demirden yapılmış takı bulunmazken, Gazi Mahallesi'nde bulunan oda mezar içinde çok sayıda demirden yapılmış yuvarlak kesitli bilezik ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca her iki mezar odasında bulunan çanak çömlekler arasında da farklılık görülmektedir. Mir Kalesi mezar odasında boya bezemeli ve kabartmalı çanak çömleklere kıyasla[21], Gazi Mahallesi'nde bulunan oda mezar içinde pembe ve kahverengi hamurdan yapılmış çanak çömlekler üzerine, kazıma tekniği ile yapılmış zikzak bezemeler dikkat çekmektedir[22].

Çanak çömlek ve metal eşya, silah ve takılardaki bu önemli farklılıklardan dolayı, Mir Kalesi oda mezarının Son Tunç-Erken Demir Çağı'nın başlarına, Gazi Mahallesi'ndeki oda mezarın da karakteristik özelliklerinden dolayı Erken Demir Çağı'na tarihlenmesi oldukça uygun görünmektedir[23].

İleride yapılacak bilimsel kazılar sonucunda bulunacak olan Son Tunç Çağı oda mezarı ile Erken Demir Çağı oda mezarının planı ve inşa yöntemi arasında herhangi bir farklılığın olup olmadığı anlaşılacaktır.

---

19 Sevin 2005, 109, 123, dipnot 171.
20 Sevin 2005, 99-103, dipnot 171.
21 Sevin 2005, 109.
22 Belli 2008 a, 31.
23 "Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı'ndaki Sorunları" adlı makalenin hazırlanmasında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve nekropolleri uzmanı olan ve ayrıca 1997-98 yıllarında Hakkâri'de Gazi Mahallesi'nde bulunan Erken Demir Çağı'na ait oda mezar kazısına katılan Prof. Dr. Oktay Belli'nin büyük katkı ve yardımı olmuştur. Fotoğraf katkısının yanı sıra, her konuda yardımcı olan ve bizi yönlendiren değerli bilim insanı ve babam Prof. Dr. Oktay Belli'ye, bir kez daha sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

Belli, O.- E. Konyar 2003	:	Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri - Early Iron Age Fortresses and Necropolises in Eastern Anatolia, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul.
Belli, O. 2008 a	:	"Erken Demir Çağı'nda Hakkâri Bölgesi"-" Hakkâri Region in the Early Iron Age", (ed. O. Belli), *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri*, Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No:5, Ankara 2008, 19-42.
Belli, O. 2008 b	:	"Van Gölü'nün Güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde Bulunan Anıtsal Mimarlık Anıtları"- "Monumental Buildings South of Van Lake and the Hakkâri Region: Giants Houses", (ed. O. Belli), *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri*, Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No: 5, Ankara 2008, 19-42.
Sevin,V.- A.Özfırat -E.Kavaklı 2001	:	"1997-1999 Hakkâri Kazıları", *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 22. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 353-368.
Sevin, V. 2005	:	Hakkâri Taşları, Çıplak Savaşçıların Gizemi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Doç. Dr. Ferset Meri' ÎSMAÎL

HAKKARİ BÖLGESİ'NDE İSLAMİ FETİHLER

ڤەکرنێن ئیسلامی بو دەڤەرا هەکارێ

و دەوروبەرێت وێ

د.فرست مرعی اسماعیل[1]

جوگرافیا دەڤەرا هەکارێ

دەرکەفتنا ئیسلامێ، وڤەکرنێن موسلمانان بو دەڤەرێن کوردی، پشتی سەرکەفتنێن موسلمانان ل سەر رومێن بیزەنتی وفورسێن ساسانی د شەرێن ڤەکرناندا: ئەجنادین ل سالا ١٣مش/٦٣٤ز، ویەرموك سالا ١٥مش/٦٣٦ز، وقادسیە سالا ١٤مش/٦٣٥ز، وجەلەولا سالا ١٦مش/٦٣٧ز، ونەهاوەند سالا ٢١مش/٦٤٢ز، ژ دیارترین رویدانێن چەرخێ ئێکێ یێ مشەختی/حەفتێ یێ زایینی. وئەڤان رویدانان کارتێکرنەکا مەزن هەبوو ل سەر چارەنڤیسێ گەلێ کورد، ژبەر گەهشتنا ئیسلامێ بو دەڤەرێن کوردی، هەروەسا ژبەر جوگرافیا دەڤەرێن کوردی(کوردستان) کو دکەڤتە دناڤبەران دەڤەرێت هەردوو وەلاتێن ساسانی وبیزەنتیان دا.

وژ لایەکێ دی ڤە رێکخستنێت کارگێری (ئیداری) بوینە ئەگەر کو دەڤەرێت کوردی بەکەڤنە دناڤ دابەشکرنێت ئیدارییێت دەستنیشانکریڤە وەکی وەلاتێ جزیرا فوراتی، وئەرمینیا، وئەزربیجان وگەلەکێت دی.

ودەربارەی بابەتێ ڤەکولینا مە لدوور دەڤەرا هەکارێ، ئەوا ل وی دەمی دکەڤتە دناڤ ئێك ژ چوار هەرێمێت ئەرمینیادا ، بلاژری (٢٧٩مش/٨٩٢ز) د گوتنا خۆ دا دەربارەی سنورێت ئەرمینیا یێت جوگرافی دبێژیت: ((شمشات وقالیقلا وخلات وئەرجیش وباجنیسێ دگوتنە ئەوان ئەرمینیا چوارێ، وکورە وئەلبسفرجان ودبیل وسراج ئەلتەیر

---

[1] فاکولتیا زانستیت مروفایە تی- زانکویا زاخو/Zaho Üniversitesi, Tarih Bölümü

وبگروندێ دگوتنێ ئەرمينيا سيێ، وجرزانێ دگوتنێ ئەرمينيا دووێ، وسيسجان وئارانێ دگوتنێ ئەرمينيا ئێكێ)).

پاشی بوچوونەكا دی دا مە وتێدا هاتيە: ((ودبێژن كو شمشات بتنێ ئەرمينيا چوارێ بو، وقليقلا وخلات وئەرجيش وباجنيسێ دگوتنێ ئەرمينيا سيێ، وسراج ئەلتير وبگروند ودبيل وئەلبسفرجانێ دگوتنێ ئەرمينيا دووێ، وسيسجان وئاران وتفليسێ دگوتنێ ئەرمينيا ئێكێ)). وبەردەوامی دا ئاخفتنا خۆ وگوت: ((وجرزان وئاران ل بن دەستێ ئەخەزرادا بوو(=توركا)، وئەرمينيا هەمی ل بن دەستێ رومێدا بو(بيزەنتيا)، كو دەستهەلادارێ ئەرميناقسی ئەو ب رێڤەدبر)).

ڤەكرنێن ئيسلامی بو دەڤەرا هەكارێ ودەوروبەرێت وێ

ديروكنڤيسێ ب ناڤ ودەنگ –البلاذری- د ئاخفتنا خۆ دا دەربارەی ڤەكرنێن -عياز كورێ غنم- ل جزيرا فوراتيەدا ديارد‌كەت ودبێژيت: ((.... و عيازی ئامەد[1] ڤەكر بێ شەر ... وەك پێكهاتنا روهايێ ... وميافارقين[2] ڤەكر ... وكەلها كفرتوسيا ڤەكر ... ونصيبين ژی ڤەكر پشتی شەری ... و گور عەبدين[3] ڤەكر، وكەلها ماردينێ[4] ودارا ڤەكر وەك پێكهاتنا روهايێ ... وئەو رويدان هەمی ل سالا نوزدێ وچەند روژەكا ژ موحەرەما سالا بيستێ رويدان ...)) [5].

بەلێ ديروكنڤيس گبری ئەوی ب دوو ريوەايەتا بو مە ڤەگوهاستيە: يا ئێكێ ئەوی ژ –ابن اسحاق- ڤەگوهاستيە وتێدا هاتيە كو جزيرێ هاتيە ڤەكرن ل سالا نوزدێ يا مشەختی، وئەوێ بانگەوازی كری بو وێ ئەوژی خەليفە –عمر- بو خودێ ژێ رازيبيت دەما نامەك بو –سعد- نڤيسای وتێدا گوتی: ((خودێ عيراق وشام بو موسلمانان ڤەكر، ڤێجا هندەك ژ لەشكەری ژ دەڤ خۆ فرێكە جزيرێ، وبلا ئێك ژ ڤان هەر سێكا ببيتە

---

١ ئامەد: باژێرێ دياربەكريٍ نوكەيە ل كوردستانا توركيا وباژێرێ دياربەكرێ بتنێ ذ روذئاظايێ ديجلة بوو تا وةلاتي وي ضيايێ ل هنداظ نصيبينێ. ياقوت : ٢٩٤/٢.
٢ ميافارقين: ئةو باذيرێ تيكرانوا كرتا يێ كةظنة.
٣ طور عبدين : د بةشيێ ئيكيێ دا مة داية نياسين.
٤ ماردين : كةلهةكا ب ناظ ودةظطة لسةر ضيايێ جزيريێ ل هنداظ دنيسروداراونصيبينێ وطةلةك باژێر وخواندنطةه لێ هةنة. بو ثتر ثيزانين سةحكة: ياقوت الحموی : معجم البلدان ، م ج ٣٩/٥
٥ البلاذري: ص١٨٠ ، ياقوت الحموي: معجم البلدان ، ٣٩/٥

میرێ وی لەشکەری: خالد بن عرفگە یان هاشم بن عتبە، یان عیاز بن غنم. ول دەما ئەو نڤیسینا عومەری گەهشتیە سەعەدی، گوت: د فەرمانا میرێ موسلمانادا کو ناڤێ عیاز بن غنم ل دویماهیکێ ئینای ئەوە کو ئاماژەیە ئەز وی بکەمە میرێ وی لەشکەری، ومن ئەو کرە میر))[١].

و ریوایەتا دووێ یا گێری یا ڤەگوهاستی ژ –سیف-ی ئەو ئاماژەی دەتە خەلیفەی – عمر- ئەوی بو –سعد-ی نڤیسایە: ((خەلکی دگەل قەعقاعی کورێ عەمری فرێکە ودهەمان روژدا ئەوان بلا د هەوارا ئەبو عوبیدەی بچن چونکە ئەوی دورپێچا لسەر وان کری))[٢].

هەروەسا بو وی نڤیسا ((سهیل کورێ عدی[٣] فرێکەتە رقة[٤]، وخەلکێ جزیرێ بوو یێن مشورەتا رومێ کری لسەر خەلکێ حمصێ))[٥]. هەروەسا خەلکێ جزیرێ هندەك نامە بو هرقەلێ رومێ ژی فرێکربوون وداخواز ژێ کربوو کو ئەو هاریکاریێ بو ئەوان فرێکەت ژبو دەرئێخستنا موسلمانا ژ ئەوان دەڤەرێت ئەوان بدەستخوڤە ئێخستین، وب تایبەت پشتی وەلاتێت برایێت وان ل تکریت وهەردوو کەلاها وهییت وقرقیسیا کەتینە ژێر زلگەها موسلمانان[٦]. وخەلیفەیێ عومەر فەرمان ل صحابی سعد کربوو کو ئەو بەرێ عبدالله کورێ عبدالله کورێ عوتبان[٧] بدەتە نصێبینێ وپاشی پشتی ڤەکرنا وێ بچیتە

---

١ الطبری : ٥٣/٤.
٢ الطبری : ٥١/٤ ، ابن خلدون : ٩٥٣/٤.
٣ سهیل کوری عدی: سهیل کوری عدی الخزرجی ، صحابیةکة موسلمان بووية هةکو بيَ طةنج وشةرێ ئوحد وبةدرێ دبيتية، ئێك ذ لةشكةرێ ئوسامةیێ کورێ زةیدي بو بةرةف شامێ، بةشداريکرية دطةکرنيَت عيراق ونةهاوةند ورولةکێ مةزن هةبووية، هةروةسا کرمان ظةکرية، ض ئێزانين لبةر دةست نينن لدوور خوَجهبوونا ثشتي ظةکرنا وض ئێزانين نينن دور ميَذوويا وجهێ مرنا وی. سةرچاوة: ابن الاثير : اسد الغابة ، ٣٦٨/٢ ؛ابن حجر : الاصابة ، ١٤١/٣ ؛ الطبری : ٥١/٤.
٤ رقة: باذيَرةکێ ب ناظ ودةنطة لسةر رووبارێ فوراتي ودکةظيتة د وةلاتێ جزيرێدا، ياقوت : ٢٧٢/٤ وئةو نوکة ئێك ذ باذيَريَت سوريێ ية.
٥ الطبری : ٥٠/٤ ؛ ابن الجوزی : ٢٢٣/٤ ؛ ابن خلدون ٩٥٢/٤.
٦ الطبری : ٣٥/٤ ـ ٣٦ ؛ ابن الجوزی : ٢١٥/٤ ؛ ابن الأثير : ٥٢٣/٢ ـ ٥٢٤ ؛ ابن كثير : ٧٢/٧ ـ ٧٣ ؛ ابن خلدون : ٩٥١/٤ ـ ٩٥٢.
٧ عبد الله کوری عبد الله کوری عتبان : صحابيةکة ناهيَة زانين کةنطي موسلمانبووية، شةريَت رددێ ديتينة وثشتي هينطێ دطةل ظةکرنان بووية ل عيراقێ وخودان جيهادبووية لذير ئالايێ سةعدي، جهێ سعدێ کورێ ئةبي وةقاصي طرتية دريَظةبرنا کوفايێ دا ثشتي ضوونا سةعةدي

حران وروهايێ، وبەرێ سهيل كورێ عدى بدەته رققه، هەروەسا وليدێ كورێ عقبه[1] بو عەرەبێت جزيرێ فرێكەت ئەوێت ژ تنوخ وربيعه، وبلا عياز كورێ غنم دگەل بچيت، وئەگەر شەرەك پەيدا بوو ل وى دەمى سەركردێ ئەوان دێ بيته عياز[2].

وخەلكێ جزيرێ ژ حمصێ ڤەبوون ئەوا ئەوان دورپێچا وێ كرى ژبو پشتەڤانيكرنا هێزێت بيزەنتى، وى دەمى ئەو ژێڤەبوون دەما ئەوان گوه لێبووى كو هاريكارى بو وان ژ عيراقێ هات، ل وى دەمى ئەو كەتنه دناڤبەرا نال وبزمارادا ((خەلكێ عيراقێ وخەلكێ شامێ))٣. لەوا ئەبو عبيده ب هێزێت خوّ ڤه ژ حمصێ دەركەت وشيا هێزا بيزەنتيا يا خوراگر لسەر دورپيچكرنا حمصێ بشكێنيت بەرى ئەو هاريكارييێت عيراقێ بگەهن ب سەركێشيا قەعقاعێ كورێ عەمروى ڤه، ئينا ئەبو عبيدەى بو خەليفەى –عمر- دەنگ وباسێت ڤەكرنێ نڤيسا وفرێكرن، ئينا خەليفەى بەرسڤا وى دا ((ئەوان ژى بكەنە هەڤپشك دگەل خوّ چونكه ئەو دهەوارا هەوه هاتينە، ودوژمنێ هەوه ژ ترسا ئەوان ڤەرەڤين وبەربەلاڤبوون))[4].

ێو مەقدينێ وئشتي هينطي وي سەركێشيا موسلمانا كرية ذبو ظەفكرنا نەصفەهانێ، هەروەسا ئەوي هاريكاري بو سەهلێ كورێ عەدي فرێكرية ذبو ظەفكرنا كرمانێ. ابن الأثير : اسد الغابة ١١٩/٣ ؛ ابن حجر : الاصابة ٣٧/٤ ؛ الطبرى : ٥١/٤.

١ الوليد كورى عقبه : وەليدێ كورێ عوقبەي كورێ ئەبي مەعيتێ ئەمەوي: صحابية وبابێ وي عوقبة ذ وان كەسێن خودان دوذمنكاريەكا ذذواربوو لسەر ثێغەمبەري (سلاظ لێ بن)، وەليد ل رۆذا ظەكرنا مەككەهێ موسلمانبووية، ثێغەمبەري ئەو فرێكرية بنەمالا موصتەليقي دەستێكا سالا ٩م، دطەل خالدێ كورێ وەليدي بەشداري كرية دظەكرنا عيراقێدا، هەروەسا ئەو دطەل هاريكاريێ بو عيازێ كورێ غنمي ضووية دەما دورثێضا دومة جەندەل كري، سەرثەرشتيا سەدەقێت قزاعة كرية ل سەردەمێ ئەبوبەكري، هەروەسا دطەل ئەبو عوبەيدەي بووية دەما روومێ ئەو دورثێضكري ل حمصێ وئەبو عوبەيدەي ئەو بو عەرەبێت جزيرێ هنارتبوو لدويظ قەرمانێت خەليفێ موسلمانا= =عومەري، هەروەسا كوفة بريظەبرية ل سەردەمێ خەليفێ عوسمان وبەشداريكرية دظەكرنێن ئەزربيجان وئەرمينيادا. طبقات ابن سعد ٧ ـ ٤٧٦ ؛ ابن الأثير : اسد الغابة ، ٩٠/٥ ؛ ابن عبد البر : الاستيعاب ، ١٥٥٢/٤ ؛ ابن حجر : الاصابة ، ٣٢١/٦ .

٢ الطبرى : ٥١/٤ ؛ ابن الأثير : ٢/ ٥٣١ ؛ ابن خلدون : ٩٥٣/٤.

٣ الطبرى : ٥٤/٤.

٤ الطبرى : ٥٢/٤ مع اختلاف بسيط فى العبارة ؛ ابن الجوزى : ٢٢٣/٤ ؛ ابن كثير : ٧٨/٧ ؛ ابن خلدون : ٩٥٣/٤.

ئینا عیاز وئەو میرێت دگەلدا دەرکەتن ورێکا جزیرێ گرت، وهەر میرەك بەرەف وێ دەڤەرێڤە چوو یا ئەو کریە میرێ وێ، لەوا سهیل کورێ عدی هاتە هنارتن بو رقّقە ب رێکا فراچ[1] وئەو دورپێچکر، ئینا خەلکێ وێ داخوازا پێکهاتنێ کر وئەو یەکە بو عیازی هنارت وئەوی ژی ئەو ژ وان قەبیل کر ودگەل وان پێکهات وئەو بوونە ئەهل ژمە[2] ، هەروەسا عبد الله کورێ عتبانی رێکا تەنشت رویبارێ دیجلە گرت تاکو گەهشتیە میسل (نینوی) وپاشی ژ رویبارێ دیجلە دەربازبوو بەرەف باژێرێ بەلەد، وبەردەوام بوو لسەر رێکا چوونێ تاکو گەهشتیە نصیبینێ وئەو دورپێچکر، ئینا خەلکێ وێ داخوازا پێکهاتنێ کر وئەو یەکە بو عیازی نڤیسا وهنارت ، وئەوی ئەو ژ وان قەبیل کر وپەیمان دگەل وان گرێدا[3].

و عیاز بەرف حرانێ چوو پشتی سەرکردە هیل کورێ عدی وعبدالله کورێ عتبانی گەهشتینێ وخەلکێ حرانێ ژی رازیبوون لسەر دانا خویکێ، وعبدالله وسهیل فرێکرنە روهایێ وئەوان ژی رازیبوونا خوٚ دیارکر لسەر دانا خویکێ، لەوا جزیرە ب ساناهیترین وەلات ودەڤەر بوو ژبو ڤەکرنێ[4].

پشتی هینگێ سهیل وعبدالله زڤرینە کوفە، ئەبو عوبیدەیی نامەك بو خەلیفەیێ عومەر نڤیسا پشتی ئەو ژ جابیەیێ[5] زڤری وئەوی د وێ نامێدا داخواز کر کو عیاز کورێ غنمی بهێتە دگەل هێزێت وی ئەگەر خالدێ کورێ وەلیدی دگەل خو برە مەدینێ، ئینا

---

١ الفراض : تقدمت ترجمتها .
٢ الطبرى : ٥٤/٤ ؛ ابن الجوزى : ٢٢٣/٤ ـ ٢٢٤ ؛ ابن الأثير : ٥٣٢/٢ ؛ ابن كثير : ٧٨/٧ ؛ ابن خلدون: ٩٥٤/٤.
٣ الطبرى : ٥٤/٤ ؛ ودظي يەكيَ دا دياربيت كو هەردوو كەلهة (نەينەوا وميسل) وتكريت يەري ظيَ ميَذوويي هاتية ظەكرن، نەطەر نة صحابي عبدالله كورىَ عتباني نەظ ريَكة نة دطرت.(ظةكولەر) .
٤ الطبرى : ٥٤/٤ ؛ ابن الاثير : ٥٣٢/٢ ؛ ابن الفقيه الهمداني : مختصر كتاب البلدان ، ص ١٧٦ .
٥ الجابية : هى قرية من اعمال دمشق ثم من عمل الجيدور من ناحية الجولان قرب مرج الصفر شمالى حوران . ينظر ياقوت الحموى : معجم البلدان ، ٩١/٢ ـ ٩٢.

عومــەر رازيبــوو وئــەو گەهانــدە وى، وحبيــب كــورێ مــسلمە فهــرێ[1] بكارئينــا لــسەر عەجەمێت جزيرێ وشەرێت وێ[2]، و وليدێ كورێ عوقبى لسەر عەرەبێت وێ[3].

هەڤبەركرنا ژێدەرێن سريانى دگەل ژێدەرێن ئيسلامى ل دور كريارێن ڤەكرنێ:

دهێتە تێبينى كرن ژێدەرێن سريانى ژێ هاتينە دەنگ ل سەر ڤەكرنا جزيرا فوراتى؛ بەلێ ل هەردوو لايەنێن جوگرافى و دەمى هەڤدژيەك هەيە دناڤبەرا وان ژێدەران ل سەر تێرو تەسەلييێن ڤەكرنێ، و ديروكا بچويك يا كەسەكێ نەديار (٦٧٠-٦٨٠)[4] ب تەواوى بەحسێ ڤەكرنا جزيرێ نەكرييە، و ب شێوەيەكێ نە يێ بەرفرەهـ بەحسێ ڤەكرنا مەدائن و خوزستان كرييە[5] و ژ لايێ خوەڤە ئيليا يێ نوسەيبينى د ديروكا خوەدا ل سێ جهان هاتييە سەر بابەتێ ڤەكرنا جزيرێ، يا ئێكێ ل رويدانێن سالا ٩٤٨يونانى يا هەڤدەم دگەل سالا شازدێ مشەختى: ((... و سروج و روها تێدا هاتينە ڤەكرن...))[6]. و ل جهێ دووێ دەمێ دهێت سەر رويدانێن سالاً ٩٥٠ يونانى بەرانبەرى سالاً هەژدێ مشەختى و تێ دا هاتى يە: ((ل ڤێ سالێ عياز كورێ غەنەمى ئامەد و تل موزن ڤەكرينە و ژلايێ خوەڤە عومەيرێ كورێ سەعدى راس العين ڤەكرى يە و دڤێ

---

١ حبيب كورى سلمة الفهرى : خةلكى مةككة بوو ذ بنةمالا فةهر، صةحابيةك بو وذيي وي ١٥ سال بوون دةما ثيغةمبةر (سلاظ لى بن) مري، بةشداربووية دظةكرنين شاميدا وثيشكةفتية دهيرشيت سةر ئةرمينيا وكوردستاني ودهيتة نياسين ب ناظي (حةبيبى رومى وفاتحى ئةرمينيا) ل سالا ٥٥م مرية د خيلافةتا معاويةيدا. ابن حجر : الاصابة ، ٣٠٩/١ ؛ دائرة المعارف الاسلامية : ٢٨٩/٧ مادة (حبيب بن مسلمه) ؛ الطبرى : ٥٥/٤.

٢ بو ظةكولةري وةسا ديار دبيت كو مةرةم ذ عةجةميت جزيري كوردن وكةسى دي نة، دظةل ئيشبينيا وى يةكى كو دبيت هندةك كيمينةيين فورسى هةبن ل هندةك دةظةران ذبو ئاراستنا سنوران وةك نصيبينى لدويظ وى ئةيمانا هاتة طريدان دناظبةرا ئيمبراتوري روماني جوليان وشاهي فورسى شابورى دووى ل سالا ٣٦٣ز. دور ظى ضةندى سةحكة: الطبرى : ٥٩/٢ - ٦٠.

٣ الطبرى : ٥٥/٤ ؛ ابن الجوزى : ٢٢٤/٤ ؛ ابن الأثير : ٥٣٢/٢ ؛ ابن خلدون : ٩٥٤/٤.

٤ التاريخ الصغير: وةك كةظنترين شوينوارى ديروكى بى سريانيى روذهةلاتى (نةستورى) دهيتة هذمارتن، و ميذوويا نظيسينا وى د زظريتة نيظا دووى ذ ضةرخى حةفتى زايينى، بنيرة: تاريخ الصغير: و ئةرس حدادى وةرطيرابة سةر زمانى عةرةبى، بغداد ١٩٧٦، ذ ضاثكرين مجمع اللغة السريانية، بث ٩١- ١٠١.

٥ التاريخ الصغير: بث ٩١ و١٠٣

٦ ايليا برشينايا: تاريخ ايليا، يوسف حبي وةرطيرابة عةرةبيى ، بغداد ١٩٧٥ ذ ضاثكرين مجمع اللغة السريانية، بث ١٣٢، وسالا ٩٤٨ يوناني يان بيزةنتي كو دبيتة ٦٣٧ ز

سالێ دا مرنەکا مەزن د سەرانسەرێ وەلاتێ شامێ دا هەبوو))[1]. و ل جهێ سییێ ل رویدانێن سالا ٩٥١ یونانی بەرانبەر سالا نوزدێ مشەختی و تێدا هاتی یە: ((نصیبین و گور عابدین و قردێ ژلایێ عیاز کورێ غەنەمی هاتینە ڤەکرن...))[2]، و ب دیتنا من ئەڤ دەڤەرە (قردێ) سەر ب دەڤەرا هەکارێ و دەوروبەرێن وێ ڤەیە؛ چونکی یاقوت حەمەوی (٦٢٦مش/ ١٢٢٨ز وەغەر کریە) د پەرتوکا خودا ل دور هەکارێ دبێژیت: ((باژارەك و جهەك و گوندەکە ل سەر مویسلێ ل جزیرا ابن عمر کورد لێ ئاکنجی بووینە دبێژنێ هەکاری))[3]، و بڤی رەنگی یاقوت حەمەوی هەکارێ د ئێخیتە د چوارچووڤێ جزیرا ئیبن عمری دا کو سەر ب مویسل ڤە بوو.

و دیروکڤان ابن اپیر (٦٣٠ مش/ ١٢٣٢ز وەغەر کریە) هەکاری د هەژمێریت ژ : ((ویلایەتەکە چەند کەلهـ و گوندان ب خوڤە دگریت و ب سەر مویسلێ ڤەیە))[4]، وژلایێ خوەڤە ابن خلکان دبێژیت: ((هند ژ جهـ و ئاسێگەهـ و گوندێن مویسلن ژ لایێ وێ یێ روژهەلاتێ))[5]، و سەمعانی (٥٦٢ مش/ ١١٦٦ز وەغەر کریە) و ابو ئەلفیدا (٧٣٢ مش/ ١٣٣١ز وەغەر کریە) وەلاتێ هەکارێ ژ چوار چوڤێ وەلاتێ جزیرێ هژمار تینە[6].

ژلایێ خوەڤە میخائیلێ سریانی و لگورەی سالناما خوە بەحس دکەت کو موسلمان بو جارا ل سالا ٩٥١ یونانی بەرانبەری سالا هەژدێ مشەختی ژ رویبارێ فوراتی دەرباز بووینە و بەرەڤ باکوری پێشڤە چووینە[7]، و ل سالا هەژدێ ل گورەی دیروکا ئێلیا برشینایا[8].

---

١ ایلیا برشینایا، بث١٣٢

٢ ایلیا برشینایا، بث ١٣٣، ٩٥١ یوناني یان بیزةنتي کو دبیتة ٦٣٩-٦٤٠ز

٣ معجم البلدان، (بیروت ١٩٥٥ز) ب٥، بث ٤٠٨

٤ اللباب في تهذیب الانساب، (بغداد ب.م) ب٢، بث ٣٩٠

٥ وفیات الاعیان وانباء ابناء الزمان، ساخکرن ئیحسان عباس، (بیروت: ١٩٧٠) ب٣، بث ٣٤٥.

٦ الانساب، بیروت:١٩٨٨ ؛ ب٥، بث ٦٤٥؛ تقویم البلدان، (ثاریس: ١٨٥٠) بث ٢٧٥.

٧میخائیل سریانی: Michel Le Syrine, Chronique, Ed, Chabot, T ذسالا ١١٦٦-١١٩٩ سةرکورسیکێ ثةتریارکی یێ بوو، دیروکةك ذ ٢١ ثةرتوکان نظیسی یة، و قو ظا یةحس ذێ دکةت ذ سالا ١١٩٤- ١١٩٥ز، افرام بوصوم: اللؤلؤ المنثور، ص ٤٨٩- ٤٩٣، البیر ابونا: اداب اللغة الارامیة، بیروت ١٩٧٠، بث ٤٨٢- ٤٨٧..

٨ ایلیا برشینایا: بث ١٣٣.

رهاوی یێ نەدیار د دیروکا خوەدا پالپشتی یا یێ بەری خوە میخائیلی دکەت ل سەر وێ چەندێ کو ل سالا ٩٥١ یونانی موسلمانان ب هێزێن خوە رویبارێ فوراتی برین و گەهشتنە نێزیکێ باژارێ روها و خەلکێ وێرێ بەرەڤ وانڤە هاتن و سوز و پەیمانەك ژ وان وەرگرت و خەلکێ حەرانێ ژی ب ڤی ئاوایی رەفتار کر، و هەر دیسان دبێژیت : ((و ئەبو بەعد بوو ئێکەمێ عەرەب (موسلمان) دەستهەلات ل روها کری، هەروەسا روهایی یا سوزدا بوو فەگلیموس و رومان ژی ئەوێن دناڤدا پەیمانەکێ بو وان دگەل عەرەبان گرێدەن، و بەلکو شەرێ وان کر، و عیدێ کورێ غەنەمی شەرەکێ مەزن برە سەر وان و دەستێ خوە دانا سەر باژارێ وان و سێ سەد ژ وان کوشتن، ب هەمان رەنگ ل دارا ژی رەفتار کر و ئەو رومێن ل وێرێ کوشتن، ژلایێ خوەڤە راس العین و ماردین و ئامەد د رازی بوون، و عید کورێ غەنەم ل ئامەدێ دهێت کوشتن و هەر ل وێرێ دهێتە ڤەشارتن)) [1].

یا گرنگە بهێت دیار کرن ل بابەتێ - بوورینا موسلمانان ژ رویبارێ فوراتی- گوتنا میخائیلێ سریانی و رهاوی یێ نەدیار نە د وەکهەڤن دگەل گوتنا برشینایا، و ل ڤی بابەتی ئیلیا رابوورینا موسلمانان ژ رویباری ل سالا ١٦ مش بەرانبەری ٩٤٨ یونانی [2] دیار دکەت ل سەر بنیاتێ وێ چەندێ ڤەکرنا هەردوو باژاران سروج و روها تەواو نابیت ئەگەر موسلمان نەچنە لایێ روژهەلاتێ ژ رویبا بەلێ گوتنا میخائیلی یا ئاشکەرایە ل بوورینا موسلمانان ژ رویبارێ فوراتی ئەوژی ل سالا ١٨ مش بەرانبەری ٩٥١ یونانی [3] و د دیروکا خوەدا رەهاوی ژی ئەڤە ڤەگوهاستی یە [4].

---

١ الرهاوي المجهول (رةهاويێ نةديار): تاريخ الرهاوي المجهول ذ نێدةرێن سرياني يێن ـرونناظايي يـة و راهبـةكي ذ دةردورێن المفريـان يعقوبێ دووێ نظيسي يـة، ل دويماهي يا ضةرخێ سێزدێ و دةستثێكا ضةرخێ ضواردێ ذياية و ل طورةێ كةنيسيێ ل سالا ١٢٠٧ز ذ ديروكا خوة راوةستياية بةلێ ل طورةێ مةدةني تا ١٢٣٤ بةردةوام بووية. بنێرة: الفتوحات العربية في تاريخ الرهاوي المجهول: وةرطێران بطرس قاشا بو زمانێ عةرةبي، طوظارا بين النهرين هذمارةكا تايبةت نيسان/ ١٩٧٦ هذمار ١٤- ١٥ بث ١٤٤، و خالةتيةك د ناظێ عيد دا هةية و يا دروست عياض (ظةكولةر).
٢ايليا برشينايا: ديروكا وی، بث ١٣٢.
. Michel Le Syrine, Chronique, Ed, Chabot, T. ١١, P.٤٢٦. ٣
٤ الرهاوي المجهول: تاريخ، بث ١٤٤.

ژ لایێ خوەڤە ابن العبری (١٢٢٦- ١٢٨٧ز)[1] گوتنا ئیلیا برشینایا ڤەگوهاستی یە ب شێوەیەکێ نێزیکی دەقا و دەقی یێ و دبێژیت: ((ل وێ سالێ عیاز کورێ غەنەمی ب رێککەفتن چوویە دناڤ سروج و روها دا، و دهەمان سال دا رەقە، ئامەد، نصیبین، گور عابدین و ماردین ب رێککەفتن ڤەکرینە...)) [2]. و ئەڤەژی گوتنا برشینایا یا تایبەت ب دەربازبوونا ڤەکرییێن موسلمان بۆ لایێ روژهەلاتێ ژ رویباری ل سالا ١٨مش دووپات دکەت.

پشتی ڤەکولینا ریوایەت و گوتنێن ئیسلامی و سریانی یێن تایبەت ب ڤەکرنا جزیرێ بۆ ڤەکولەری دیار دبیت ریوایەتا دهێتە سەر رویدانێن سالا ١٧مش دروستترە ژبەر دوو ئەگەران؛ یا ئێکێ یا هاتی ب مەرەما کێمکرنا ڤشارێ ل سەر موسلمانان ژ هێرشا بیزەنتی یان ب پشتەڤانی یا هندەك ژ خەلکێ جزیرێ یێن بەرژەوەندییێن وان دگەل یێن رومێن بیزەنتی د گەهشتنە ئێك، و دورپێچکرنا وان بۆ موسلمانان ب سەرکردایەتی یا ئەبو عوبەیدەیی ل سالا ١٧مش[3] ل حومصێ و یا دووێ؛ بەشێن روژهەلاتێ ژ جزیرێ هەر ژ تکریت هەتا هەردوو ئاسێگەهێن (نەینەوا و مویسل) ل سالا ١٦مش[4] هاتبوون ڤەکرن.

سەرکەفتنا موسلمانان یا بلەز د ڤەکرنا دەڤەرێن کوردی یێن د لایەنێ جوگرافی و کارگێری دا دکەڤنە وەلاتێ جزیرێ بۆ سەرکردێ صەحابی عیازێ کورێ غەنەمی بوونە پالدەر ژبو پێشڤەچوونێ د ڤەکرنا هند دەڤەرێن دی یێن کوردی سەر ب ئەرمینیاڤە

---

١ ابن العبري: غريغور يوس ابو الفرج كورێ اهرون، ل ملطية ژ دايك بووية، ماية ل بەر خواندن و ب دەستڤەئينانا زانستێ و ل ١٢٥٨ز ضاظ ب هولاكوى كەڤتية دەمێ حەلەب داطير كرى و سوزا وى بو نصارى يێن مللەتێ وى خواستى يە، نەستورى بوو ئاشان بوو يەعقوبى ل طورەى طوتنا زانايێ بەلجيكى بيترس، هندەك نظيسان هەنە ژ وانا ديروكا وى يا كەنيسێ و ديروكا سريانى و نەو يا دريژە و بناظێ تاريخ مختصر الدول ب زمانێ عەرەبى كورت كرى يە، ل ١٢٨٦ز ل باذارێ مراغة ل ئازربيجانێ وەغەر كرى يە..
ابن العبري تاريخ مختصر الدول، وەرطيران ابن العبري ب خامەيێ صالحانى اليسوعى؛ حنافيى: ئيدەر كنيسة المشرق قبل الاسلام، طوظارا بين النهرين، هنمارا ئێكێ ١٩٧٣، بث ١٥٩- ١٦٠، وەرطيران جاك اسحاق..
٢ ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، بث ١٠١.
٣ الطبري: ٤/ ٥٣، ابن الجوزي : ٤/ ٥٢٤، ابن الاثير: ٢/ ٥٣٢، ابن كثير: ٧/ ٧٤.
٤الطبري : ٤/ ٣٥ و ٣٦؛ ابن الاثير ٢/ ٥٢٣- ٥٢٤.

ژلایێ کارگێری و جوگرافی، و ژ باشورێ روژئاڤایێ چوو دناڤدا و تا بدلیسێ رێك بری[١] ل ژێریا گولاڤ ئەرگیش (وان)، و پشتی دەڤەرێن دەردورێن گولێ ژ روژئاڤایێ بڕین گەهشتنە خەلات[٢] و د رێکا خوەدا دگەل وان رێککەفتن هەتا گەهشتینە العين الحامچە ل ئەرمینیایێ[٣].

ئێك ژڤەکولەرێن مصری پەرتوکەك ل ژێر ناڤێ (موسلمان و بیزەنتی و ئەرمەن)[٤] بەلاڤکر بوو؛ و تێدا بەحسێ ڤەکرنا موسلمانان بو ئەرمینیا کر بوو – تێکەلیەك دناڤبەرا وێ و جزیرێ دا کر بوو- و دبێژیت: ((بلاژری (وەغەرکرن ٢٧٩ مش/ ٨٩٢ز) ل سەرێ ڤان ژێدەران دهێت و بەشەك ژ پەرتوکا (فتوح البلدان) تەرخان کریە و تێدا ب تێر و تەسەلی بەحسێ ڤەکرنا ئەرمینیا کریە)) و دبێژیت: ((وەکە رێککەفتنا روهایێ بێی شەر عیازی ئامەد ڤەکر... و نصیبین ڤەکر... و وەکە رێککەفتنا نصیبینێ قردێ و بازبدی ژی ڤەکرن.. و پەتریارکێ زوزانێ (دەڤەرا هەکارێ) هاتە لایێ وی و رێککەفتنەك دناڤبەرا وان دا پێك هات کو پەتریارك تشتەکی ژ داهاتێ ئەردی بدەتی و ئەڤ بویەرە ل سالاڤ نوزدێ و چەند روژەکان ژ موحەرەما سالاڤ بیستێ))[٥]

یا گرنگە بهێتە زانین ل دەمێ بلاژری ئاماژە دایە ڤەکرنا ڤان بازاران؛ ل بابەتێ ڤەکرنا جزیرێ بوو نەکو ڤەکرنێن ئەرمینیا، و ڤەکولەرێ ناڤهاتی ل ژێر بابەتێ ڤەکرنێن ئەرمینیا بەحس کریە و پشت بەستن ل سەر پەرتوکا (فتوح البلدان) یا بلاژری[٦] کریە ب ساخکرنا صلاح الدين المنجد، ب١ بپ ٢٣١- ٢٤٨، و ژبلی ڤێ ئێکێ ئەو دەڤەر و بارژارێن ڤەکولەری بەحس ژێکری د چوار چووڤێ ریوایەتا بەلاژری دا هند

١بدلیس: باذارةکة ل دةردورێن ئةرمينيا (ذلایێ کارطێری) دکةظيتة ذوری یا روذئاظایا طولاڤ وان. بنێرة یاقوت: ٢/ ٩٠ و ئةو جهة یێ زانایێ کورد شةرةفخانێ بدلیسی لێ ذ دایك بوویی، بدلیسی: الشرفنامة، بث ٤٦٧- ٤٦٩ وةرطێران محمد علي عوني.
٢ خةلات: دکةظيتة سةر کنارێ دةریاضةیێ و بناظێ خلات دهێت ناظکرن و ذ ظةکرێن عیاض کورێ غةنةمی یة و ل جزیرێ بةرةظ وێرێ ضووية و ب جزیێ دطةل وان رێککةفتية، فێقیيةکێ زور و ئاظةکا بوش لێ هةنة. یاقوت ٢/ ٣٨٠- ٣٨١.
٣ ابن الاثير: ٢/ ٥٣٥.
٤ نظیسةرێ وێ د. فایز نجيب اسكندر ذ بةلاظکرێن دار الحكمة اليمانية، صنعاء ١٤١٤- ١٩٩٣ ضاثا ئێکێ.
٥ فایز نجيب اسكندر: المسلمون و البيزنطيون و الارمن، بث ٨٤ ظةطوهاستن ذ بلاذري بث ١٨٠ لێزطرين رضوان محمد.
٦ البلاذري: فتوح البلدان، ب١ بث ٢٣١- ٢٤٨، ساخكرن صلاح الدين المنجد.

دەڤـەرن سـەر ب هـەرێما جزیـرێ ب گـشت بوچـوونا دیروكڤـان و جـوگرافی ناسـێن موسلمانان [1]

پشتی چەندین ریوایەت ئینایین ژ ئیبن الگبری، ابن الاپـیر و ابـن كـپیر گەهشتە وێ دەرئەنجامێ: ((ژێدەرێن ئیسلامی نە د وەكهەڤن ل دور تێر و تەسەلیێن رویدانێن هەوا موسلمانان ل سەر ئەرمینیا)) [2] ، و ل دەستپێكا پەرتوكا خوە ئـانیبوو زمـان ((ژێـدەرێن ئیسلامی هند جاران نە د وەكهەڤن و هند جارانژی د هەڤدژن، ئەگـەرێ هەڤـدژیێ ئـەوە ل هندەك جاران دویر كەفتنا وان ژ رویدانان و پشت بەسـتنا وان ل سـەر سـەنەدان [3]، و د راستیدا ژێدەرێن مـە پـشت بەسـتن ل سـەر گـوتنێن زارەكـی كـری یـە و هـەتا سـەردەمێ عەباسی یان موسلمانان نڤیسینا دیروكێ نەزانی یە...)) [4]

بەلێ ئەڤە وێ راستییێ ژناڤ نابەت كو موسلمان هاتینە پالدان ژ گرنگی پێدانا وان ب گوتن و كار و كریـارێن پێغەمبـەری (س.خ) هـەتا پـێ ئاشـنا بووین و د یاسـا دانـانێن ئیـسلامی دا پـشت بەسـتن ل سـەر كـری، و دیـسان د رێكخستنێن سیاسـی و كـارگێری دا بەرەڤ نڤیسینێ ڤە چووینە، و ژیاننامـا پێغەمبەری (س.خ) و غەزایێن وی و صەحابیێن وی خودێ ژ وان رازی ببیت ژی نڤیسینە [5] ، و ژ موسلمانان دیروكڤان هاتن پـێش ژ وانـا: عروە كورێ زوبێـر كـورێ عـەوام (٩٢ مـش وەغـەر كریـە)، ئیبـان كـورێ عوسمـان كـورێ عەففان (١٠٥ وەغەر كریە)، عبـدالله كـورێ ابـی بكـر كـورێ حـەزم (١٣٥ وەغـەر كریـە) [6] ، وەهـب كـورێ مونەبـە (١١٠ مـش وەغـەر كریـە)ـ [7] ئـەوێ پەرتوكـەك ل سـەر غـەزوەیان دروستكری و پارچەیەك ژێ گەهشتی یە مـە و تـا نها ل پـەرتوكخانا هیـدلبرج ل ئـەلمانیا هاتی یە پاراستن كو ماموستا بیكر ب سەر هل ببوو [1].

---

١ البلاذري: بث ١٧٦- ١٩٦، الطبري: ٤/ ٥٣- ٥٦.
٢ فایز نجیب اسكندر: المسلمون و البیزنطیون والارمن بث ٨٧..
٣فایز نجیب اسكندر: لێزطرینیَ بووری بث ١٣.
٤ فایز نجیب اسكندر: لێزطرینیَ بووری بث ١٤ ظةطوهاستن ذ عبدالنعم ماجد: مقدمة لدراسة التاریخ الاسلامي- القاهرة، بث ٣١- ٣٢؛ و عبدالمنعم ماجد ئێك ذ كةسێن دةستثێكیَ ییَن قوتابخانا روذهةلاتناسی یا مصری.
٥ احمد امین: ضحی الاسلام، بیروت دار الكتاب العربي، ١٩ ٦٦، ب٢ بث ٣١٩؛ عبدالعزیز الدوري: نشاة علم التاریخ عند العرب، بیروت بث ٢٦.
٦ السید عبدالعزیز سالم: التاریخ و مؤرخون العرب، الاسكندریة مؤسسة دار الشباب الجامعي ١٩٨١ بث ٥٥.
٧ السید عبدالعزیز سالم: لێزطرینیَ بووری، بث ٤٤.
١ احمد امین: ضحی الاسلام: ب٢ بث ٣٢٣؛ عبدالعزیز الدوري: لێزطرینیَ بووری، بث ٢٥.

Doç. Dr. Derviş Yusuf HIRORÎ

HAKKARİ BEYLİĞİ'NİN İLK KURULUŞU

البدايات الاولى لتأسيس امارة جولميرك

دكتور درويش يوسف هروري*

امارة جولميرك في بلاد هكارى

قبل الحديث عن امارة جولميرك لابد من الاشارة الى حدود بلاد هكاري، خـــلال العهـــود الاسلامية ، الا انة من الصعب الوقوف على حدودها بشكل دقيق ، فهي كغيرها مـــن الاقـــاليم الاسلامية تعرضت لكثير من التغيرات السياسيه و العسكرية عبر العصور المختلفة .خاصة اذا علمنا ان المورخين والبلدانيين المسلمين لم يتطرقوا اليها بشكل دقيق.

ومن خلال اشارات المورخين العابرة يمكن ان نرسم حدود هكارى بشكل تقريبي ، فمـ ـن جهة الشرق يحدها اذربيجان و من الشمال ولاية وان اما من الغرب كان مدينة الجزيرة (بوتان) اما الجنوب فكان يحدها مدينة الموصل (١)

و بلاد هكاري التي كانت معروفة بهذا الاسم خلال العصور الاسلامية ، تطابق تماما رقعـــة منطقة بادينان الحالية بالاضافة الى المناطق الواقعة في الجزء الجنوب الشرقي من تركيا الحالية . وهذه تسمية حاليا تطلق على احدى ولايات الجمهورية التركية .

بالنسبة لامارة جولميرك ، فهي كانت احدى الامارات المعروفة بهـــذا الاســـم في العهـــد الايلخاني (٦٥٦-٧٣٧هـ ./ ١٢٥٨-١٣٣٦م) واشار ابن فضل الله العمري اثنـــاء اشـــارته الى الكورد تطرق الى امارة جولميرك و امارة عقر والشوش وذكر المؤرخ المشار بان لامـــارتين كانتـــا يمثلان الكورد في تلك الفترة فذكرقائلا : (ولهم راسان كل منهما جليل ولكل منها عدد غير قليل وهما صاحب جولميرك وصاحب عقرشوش)(٢)

وتاسست هذه الامارة في الجزء الشمالي من بلاد هكاري و قبل ان نستعرض تاريخ هـــذه الامارة ينبغي معرفة اصل حكامها ومن اين جاءوا الى جولميرك ؟ ولا تطرق المصادر التاريخيـــة الى

*Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü

نسبهم سوى ان ابن فضل الله العمري الذي نسبهم الى بني امية فيقول: ((وهم ينسبون الى عتبة بن ابي سفيان بن حرب بن امية بن عبد شمس بن عبدمناف)) (٣)

وحسم البدليسي نسب امراء هكاري الى احدى الاسر الكوردية العريقة بعدما تبين له انهم لايرتبطون باي صلة من نسب الخلفاء العباسيين و لذلك قال: ((والحق ان هذه الاسـر وهـؤلاء الحكام معروفون بين حكام كردستان بعلو الحسب ، وسمو النسب بالخصال الحميدة ....))(٤)

ويبدو انهم ينتمون الى اسرة ابي الهيجاء ابن عبدالله الهكاري (امير الهكاريين في قلعة اشـب والعمادية) سنة (٥٢٨هـ ./١١٣٢م)وخاصة اذا علمنا ان ابا الهيجاء كان قد ترك – قبل ذهابه الى الموصل لاعلان الولاء عماد الدين زنكي- ولدا صغيرا تحت الوصاية اسمة علي(٥) الذي بجهل مصره بعد سقوط امارته بيد عماد الدين زنكي حاكم الموصل . وقد يكون هذا الامير (علي) او ابناؤه قد تركوا العمادية في وقت ما وقصدوا جولميرك ، فاسسوا هناك امارة .و مما يؤيد ماقلنا ما اشار اليه احد الباحثين المختصين بتاريخ الكورد بقوله : ((ان رؤوساء عشيرى هكاري الـذين طـردهم الاتابكيون من العمادية و بالتحديد سنة (٦١٥هـ ./١٢١٨م) كانو قـد اتخـذو لهـم مقـرا في جولميرك))(٦) .

وبالرغم من ان المصادر التاريخية لا تشير الى هذا الراي الذي ذكره نيكيتين ، الا ان رايـه وارد ، لان منطقة العمادية و بما فيها من القلاع قد شهدت صراعا مـسلحا منـذ سـنة(٦١٥ هـ ./١٢١٨م) بين بدرالدين لؤلؤ الحاكم باسم الاتابكية من جهة وبين عمادالدين زنكي الثالـث وخليفه مظفرالدين كوكبوري من جهة اخرى (٧) وقد تكون تلك الاحداث وراء تراجع رووساء هكاري باتجاه الاراضي الواقعة عند منابع الزاب الكبير اي منطقة جولميرك (٨) .

وبعد انتقال روؤساء هكاري من منطقة العمادية الى جولميرك فانهم استغلوا على ما يبـدو ، فرصة انشغال امراء المسلمين في اقليم الجزيرة الفراتية وعلى راسهم بدرالدين لؤلؤ حاكم الموصـل بالغزو المغولي وتعرض مناطقهم الى غاراتهم ، فشكلو لهم امارة صغيرة في جولميرك .

ولاتتوفر معلومات واضحة عند بداية نشوء امارة جولميرك و مؤسسها ، الا ان لدينا نـصا ينفرد به المؤرخ الحلبي ابن شداد يزيل فيـه بعـض الغمـوض عنـد ذكـره لحـوادث سـنة (٦٦٠هـ ./١٢٦١م) اثناء توجه امراء المسلمين الى مصر للانضمام الى جبهة المماليك ضد المغول ، وكان من بينهم امير جولميرك ففد ذكر انه وفد على السلطان ظاهر بيبرس ((الامير سيف الـدين منكلان ابن علي الهكاري صاحب جوليرك وما صاحبها من القلاع وتاخمها من البقاع ومن جملة

ما كان بيده من القلاع قلعة كونس ((كوجانس الحالية)) ومعه ولده الامير اسـدالين موسـى الاقطع وسمي بالاقطع لان يده قطعت في حرب كانت بينه وبين بدرالدين لؤلؤ وبين الملك المعضم تورانشاه مقدم عسكر حلب على نصيبين سنة (٦٤٧هـ ./١٢٤٩م) ووفد معهما من اولاد الامراء الاكراد ، الامير تاج الدين علي بن منكلان ، وابن عمة فخرالدين علي صاحب منازجرد ومعـه تلاثمائه فارس [٩] .

ومن النص السابق يستنتج ما يلي:

اولا: ان اول امير جولميركي كان اسمه سيف الدين منكلان ابن علي الهكاري وقد يكـون والد هذا الامير يتصل بقرابة نسب مع الامير علي ابن ابي الهجاء الهكاري المشار اليه سابقا

ثانيا: يتضح لنا ان الامارة كانت موجودة قبل سنة (٦٤٧هـ . /١٢٤٩م) بدليل قطع يـ د الامير موسى بن منكلان في هذه السنة في حرب بينه و بين بدرالدين لؤلؤ والملك المعضم تورانشاه ابن صلاح الدين الايوبي قائد جيش حلب.

ثالثا: تبين ايضا ان الامارة كانت قد تاسست في العصر العباسي الاخير وانها حافظت على استقلالها رغم تعرضها لغارات المغول

رابعا : ان امارة جولميرك كانت واسعة وانها تضم عدة قلاع وحصون وبلغ من اتـساعها بحيث شملت ملازكرد ، وكان انباء سيف الدين منكلان واقربائه يتولون حكم هذه القلاع.

على ايه حال ما ان وصل امـير سـيف الـدين مـنكلان واقربائـه الى مـصر سـنة (٦٦٠هـ ./١٢٦١م) حتى استبقلهم السلطان المملوكي الظاهر بيبرس احسن استقبال واكرمهم [١٠] ، تم خيرهم بين الاقامة معه في مصر او اقطاعه اربل ، فاختار الامير الهكاري اربل ، فمنحت لـ ه وخلع عليه واعطاه سنجقاً تعبيرا عن امارته لها تم توجه اليها الامير سيف الدين منكلان ومن معه من اقاربه ومن ضمنهم الامير علم الدين ابو علي الزرزاري وغيره فلما تاخم البلاد اشتبكوا مـع المغول في عدة مواقع وقتلوا منهم الكثير، ولكن قُتل الامير سيف الدين منكلان في معركة اخـرى ضدهم [١١].بعد مقتل الامير سيف الدين بيد المغول ، قصد ابنهُ اسدالين موسى الذي نجا من القتل ، فتوجه الى جولميرك و تولى الامارة الهكارية وملك ماكان بيد والده من القلاع [١٢]. وبعد حروب بينه وبين المغول الذين لم يحققوا اي نصر عليهم و قد اضطروا الى توقيع الهدنه معه وكان من اهم شروطها عدم تعرض احد الطرفين للاخر [١٣].

واشار ابن فضل الله العمري الى ضعف المغول وعدم استطاعتهم فرض سيطرتهم على بـــلاد هكاري حيث قال ((ولم يبق من الرجال القادرين على الا سكان القتال الجبال فما اعجز الكفار اي المغول – استئصالهم وحققوا ان سهامهم لا تنالهم عاملوهم بالمكر والخديعة وهادنوهم)[١٤]

ولم تذكر المصادر فترة حكم الامير اسدالدين موسى الاقطع بن منكلان ولا حتى سنة وفاته ،وتولي حكم الامارة بعده ابنه عمادالدين مجلي ، وبعد وفاته تولى ابنـــه اســـدالدين الثـــاني [١٥] .ووصف المؤرخ ابن فضل الله العمري هذا الامير بقوله ((وكان رجلا كريما عظيما مهابا وهابا بحله ملوك الممالك الجليلة وتعظمة حكام الاردو وصاحب مصر))[١٦].

وبالرغم من احترام والتقدير الذي حظى به الامير اسدالدين موسى الثاني سواء من الايلخان المغولي او السلطان المملوكي في مصر الى انه ظل علاقته مع المغول تشوبها الريب وعدم الثقة وممـــا يؤيد ذلك، انه لما ظهر في جولميرك في عهده معدن اللازورد [١٧] . فاخفاه الامير الهكاري خبر ذلك المعدن عن حكام المغول ((لئلا يطلبونه))[١٨].

بعد وفاة الامير اسد الدين موسى الثاني تولى حكم الامارة بعده ابنه عماد الدين مجلي الثاني ،وكان هذا معاصرا مؤرخ ابن فضل الله العمري (٧٠٠-٧٤٩هـ ./١٣٠٠-١٣٤٨م) ووصـــف المؤرخ المشار بان هذا الامير كان يحب العلم واهله ويحترم العلماء ويكافئ من يقدم بلده من اجل ذلك الهدف [١٩].

وبلغت العلاقات السياسة بين الامارة الهكارية و دولة المماليك في كافة المجالات حـــتى ان قاضي الامارة الهكاريه لة علاقات واتصالات مع المؤرخ ابن فضل الله العمري ،الذي كان يـــشغل حينذاك وظيفه (كاتب السر) ويقرا كتب البريد على السلطان الناصر محمد بن قـــلاوون، و عـــن طريق قاضي الامارة الهكارية قدم لنا المؤرخ ابن فضل الله معلومات دقيقة عن الامير عمادالـــدين مجلي وافراد اسرته واسمائهم اذ يقول بصدد ذلك ((كتب لي قاضيه ان اخوته من ظهر ابيه هـــم : عزالدين وزين الدين و اعمامه هم عزالدين شير ، وشمس الدين شيخ امير ،والامير داود وحـــسام الدين، وما منهم الا من له حكم وتصرف ، ومرجعهم كلهم الى الملـــك عمادالـــدين صـــاحب جولميرك[٢٠]

ويبدو ان الامارة الهكارية في جولميرك قد اتسعت وكبرت في عهد الامير عمادالدين مجلـــي وشملت مناطق عديدة واصبحت لها مؤسسات ادارية كغيرها من الممالك السلامية ولهذا دفع بابن

فضل الله العمري الى تشبيه هذا الامير بالملك حيث قال : ((بان فيهم الملك المطاع والقائد المتبـــع وهو صاحب مملكة متسعة ومدن وقلاع وحصون ، وله قبائل وعشائر وانفار)).[21]

شجرة نسب امراء هكاري

سيف الدين منكلان ابن علي الهكاري

اسد الدين موسى الاقطع

عمادالدين مجلي

اسد الدين موسى الثاني

عماد الدين مجلي — عزالدين — زين الدين

المصدر : ابن فضل الله العمري ، التعريف ، ص٥٨

الهوامش والمصادر والمراجع:

(١) ينظر علي سبيل المثال :ابن الجوزي ،المنتظم في التاريخ الملـوك والامـم،(بغـداد:١٩٩٠) ،ج٩،ص٧٩؛ياقوت الحموي ،معجم البلدان،(بيروت:د/ت)،ج٥،ص٤٠٨؛ابن الاتير،اللباب في تهذيب الانساب،(بغداد:د/ت)،ج٣،ص٣٩٠،ابن خلكان،وفيات الاعيان،تحقيق:احـسان عباس،(بيروت:١٩٧٠)،ج٣،ص٣٤٥.

(٢) التعريف بالمصطلح الشريف ،تحقيق:محمد حسين شمس الدين،(بيروت:١٩٨٨)،ص٥٨.

(٣) المصدر نفسه .

(٤) شرفنامه،ترجمة محمد علي عوني،(دمشق:٢٠٠٦)' ج١،ص١٢٣.

(٥) ابن الاتير،الكامل في التاريخ،(بيروت:١٩٨٢)،ج١١،ص١٤-١٥؛ عمادالدين خليل ، عماد الدين زنكي، (الموصل :١٩٨٥)،ص١٠٨.

(٦) باسيل نيكيتين،الكرد دراسة سوسيولوجية وتاريخية،ترجمة نوري طالباني، (اربيـل: ٢٠٠٤)، ص١٩٣.

(٧) ابن الاتير،الكامل ،ج١٢،ص٢٣٦-٢٣٧.

(٨) محمد نجم الدين النقشبندي،الكرد وكردستان في دائرة المعارف الاسلامية، (بغداد: ٢٠٠٠)، ص٧٦.

(٩) تاريخ الملك الظاهر، تحقيق احمد حطيط،(بيروت:١٩٨٣)،ص٣٣٢.

(١٠) ابن عبدالظاهر ،الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر،تحقيق عبدالعزيز الخويطر (الرياض: ١٩٧٦،ص٨٧.

(١١) ابن شداد،تاريخ الملك الظاهر،ص٣٣٢.

(١٢) المصدر نفسه

(١٣) المصدر نفسه

(١٤) مسالك الابصار في ممالك الامصار ،تحقيق احمد عبدالقادر الشاذلي ،(ابوظبي:١٩٩٣) ج٣، ص٢٦٣-٢٦٤.

(١٥) ابن فضل الله العمري، التعريف ص٥٨

(١٦) التعريف ص٥٨

(١٧) اللاوزورد : حجر لونه سمائي يميل الى الكحل وبه رخاوة ويستخدم لعلاج بعض الامراض مثل الصرع وفي ادوية العين وتقوية الاجفان ، وتتخذ هذا المعدن لفـــصوص الخـــواتم. ينـ ضر : التيفاشي، كتاب ازهار الافكار في جواهر الاحجار ، محمد يوسف حـــسن واخـــرون (مـ صر :١٩٧٧) ص٦٨-١٧٠، الدمشقي ،الاشارة في محاسن التجارة ، تحقيق البـــشري الـــشوربجي ، (مصر:١٩٧٧) ، ص ٥٨

(١٨)ابن فضل الله العمري ، مسلك الابصار ،ج٣، ص٢٦٨

(١٩)التعريف ،ص٥٨

(٢٠) ابن فضل الله العمري ،التعريف، ص٥٨

(٢١)المصدر نفسه.

ميرگەها جولەمێرگێ ل وەلاتێ هەكارێ

دكتور درويش يوسف هروري*

يا گرنگە ل دەستپێكێ ئاماژێ ب سنورێن وەلاتێ هەكارێ بدەین بەرێ بهێینە سەر ميرگەها جولەمێرگێ، بەلێ ديارکرنا وان سنوران ب شێوەيەکێ هوير نەکارەكێ ئاسانە، و ئەوژی وەكی هەرێمێن دی یێن ئیسلامی و د سەردەمێن جودا جودا كەفتیە بەر گەلەك گورانكارييێن سياسی و لەشكەری و ب تايبەتی ژی ئەگەر بزانین دیروکڤان و گەروكێن موسلمانان ب شێوەيەكێ هویر ل سەر ڤێ ئێكێ نە راوەستيايینە.

ژ ئاماژێن ب لەزێن ديروكڤانان دا دشياندايە سنورەكێ نێزيکی ژبو هەكارێ دروست بكەین، ل روژهەلاتێ دگەل ئازەربێجانێ و ل باكوری ژی دگەل وانێ هەڤسنورە، و ژ روژئاڤایێ ڤە بازارێ جزيرێ(بوتان) و ل باشوری ژی دگەل مويسلێ[1] هەڤسنور بوو.
ئەوا د ژێدەرێن ئیسلامیدا ب وەلاتێ هەكارێ ناسيار ب تەواوی دەڤەرا بەهدينان يا نها بخوەڤە دگرت زێدەباری وان دەڤەرێن دكەڤنە پشكا ژێری يا روژهەلاتا توركيا يا نها، و دڤی سەردەمی دا ئەڤ ناڤلێنانە ل سەر ويلايەتەكا كومارا توركيادا هەيە.
سەبارەت ميرگەها جولەمێرگێ، ئێك بوو ژ ميرگەهێن ناڤدار ب ڤی ناڤی ل سەردەمێ ئیلخانيان (٦٥٦- ٧٣٧مش/ ١٢٥٨- ١٣٣٦ز)، و دەمێ ابن فچلالله العمری ئاماژێ ب كوردان دكەت و دهێتە سەر بەحسێ ميرگەها جولەمێرگێ و ميرگەها عەقروشوش؛ دیروکڤانێ ناڤهاتی دبێژيت هەردوو ميرگەهـ نوينەراتی يا كوردان دكەن د وی سەردەمی دا: (ئەوان دوو سەر هەنە خودان رێز و هەر ئێك ژ وان خودانێ گەلەكانە و ئەو ژی خودانێ جولەمێرگ و خودانێ عقرشوش) [2]

ئەڤ ميرگەهە ل پشكا ژووری ژ وەلاتێ هەكارێ هاتيە دامەزراندن و بەری بهێینە سەر بەحسێ ديروكا ئەڤێ ميرگەهێ پێدڤیە سەروكانی يا دەستهەلاتدارێن وان بزانین و هەرديسان ژ كيڤە هاتینە جولەمێرگێ؟ و ژبلی ابن فچلالله العمری ژێدەرێن ديروكی بەحسێ بنياتێ وان نەكريە، و ژلايێ خوەڤە عومەری بنياتێ وان دگەهینیتە ئومەوی يان و دبێژيت:((ئەو دگەهنە عوتبەیێ كورێ ابوسفيان كورێ حەرب كورێ عبدالشمس كورێ عبدمناف))[3].

بەدليسی بنياتێ هەكاری يان بو ئێك ژ مالباتێن كوردان يێن رەسەن ئێكلا دكەت پشتی بو وی ديار بوويی ب چ شێوازان ناگەهنە خەليفێ عەباسی لەورا دبێژيت:((د

*Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü

راستدا ئەڤ مالبات و ئەو دەستهەلاتداری د ناڤدارن ب بهاگرانی و بلندی یا رەسەناتییێ و خەسلەتێن چاك....))[٤]

دبیت ئەو بگەهنە مالباتا ابی الهیجاو کورێ عبدالله هەکاری(میرێ هەکاری یان ل کەلها ئاشب و ئامێدیێ) ل سالا (٥٢٨مش/ ١١٣٢ز) و ب تایبەتی ژی ئەگەر بزانین -ابی الهیجاو بەری بچیتە مویسلێ بو دیارکرنا لایەنگیریێ بۆ عمادالدین زەنگی- کورەکێ بچویك ل ژێر چاڤدێری و شێوەرمەندیێ بناڤێ علی و چارەنڤیسێ وی ب نەدیاری دمینیت پشتی میرگەها وی ل سەر دەستێ عمادالدین زەنكی حاكمێ مویسلێ كەفتی، و دبیت د دەمەكی دا ئەڤی میری(علی) یانژی کورێن وی ئامێدیێ بەرەڤ جولەمێرگێ بجهـ هێلا بن، و میرگەهەك ل وێرێ دامەزراندن و پشتگیری بۆ ئاخفتنا مە یا بووری ژی ئێك ژ ڤەكولەرێن تایبەتمەند ب دیروكا كوردان دەمێ دبێژیت ((سەردارێن عەشیرەتا هەكارێ ئەوێن ئەتابكییان ژ ئامێدییێ دەرئێخستین و دیاركری ل سالا (٦١٥مش/ ١٢١٨ز) ل جولەمێرگێ بۆ خوە بنگەهەك دروست كرن))[٦].

سەرەرای وێ ئێكێ ژیدەرێن دیروكی ئاماژێ ب ڤێ بوچوونێ ناكەن ئەوا نیكیتینی بەحس ژێكری بەلێ بچوونەكا بەرچاڤ و جهێ لێ راوەستیانێ یە چونكی دەڤەرا ئامێدیێ و كەلهێن دەڤەرێ هەڤركیەكا چەكدارانە ب خوەڤە دیتیە هەر ژ سالا (٦١٥مش/ ١٢١٨ز) دناڤبەرا بدرالدین لۆلۆێ دەستهەلاتدار ب ناڤێ ئەتابكان و ژلایێ دیڤە عمادالدین زەنكی و مظفرالدین گوگبری[٧] و دبیت هەر ئەڤ رویدانە ل پشت پاشڤەچوونا سەردارێن هەكارێ بن بەرەڤ جهێن سەروكانی یا زێ یێ مەزن ئەوژی دەڤەرا جولەمێرگێ[٨] پشتی سەردارێن هەكارێ ژ دەڤەرا ئامێدیێ چووینە جولەمێرگێ؛ هەروەكو یا دیار ئەوان مژویلبونا میرێن موسلمان ل هەرێما جزیرا فوراتی ب هێرشێن مەغولان ب فەر زانی و ب تایبەتی ژی مژویلبوونا بدرالدین لۆلۆێ حاكمێ مویسلێ و ئەڤە دەلیڤە بوو بۆ دامەزراندنا میرگەها وان ل جولەمێرگێ.

پێزانینێن باش ل دور دەستپێك و دامەزراندنا میرگەها جولەمێرگێ نینن، بەلێ مە دەڤەكێ نڤیسینێ یێ ئێكانە یێ هەی ئەوژی ژلایێ دیروكڤانێ حەلەبێ ابن شداد ی یە و دەمێ دهێتە سەر رویدانێن سالا (٦٦٠مش/ ١٢٦٠ز) و ل وی دەمی میرێن موسلمانان بەرەڤ مصرێ دچن دا بگەهنە بەرەیێ مەمالیكان دژی خاچپەرێسان و میرێ جولەمێرگێ ژی دناڤ وان دا بوو، و دبێژیت ئەو هاتە لایێ ڤاهر بیبەرسی ((میر سیف الدین منگلان

کورێ عەلیێ هەکاری خودانێ جولەمێرگێ و کەلهێن نێزیك و دەڤەرێن دەوروبەر، و کەلها کونس (کوجانسانهان) ژ وان کەلهێن ژێر دەستێ وی بوون، و میر اسدالدین موسا و ئەڤگەعێ کورێ وی ژی دگەلدا بوو، و ناڤهاتی ب (الافگع) یێ بەرنیاس بوو چونکی دەستێ وی هاتە ژێڤەکرن د وی شەرێ دناڤبەرا وی و بدرالدین لۆلۆ والملك المعظم تورانشاهێ سەرداری لەشکەرێ حەلەبێ ل سەر نوسەیبینێ ل سالا (٦٤٧مش/ ١٢٤٩ز). هەردیسان کورێن میرێن کوردان ژی دگەل وان هاتبوون و ژ وانژی میر تاج الدی علی کورێ منگلان و کورێ مامێ وی فخرالدین علی خودانێ منازجرد دگەل سێ سەد سوواران[٩].

ژ دەقێ نڤیسینا بووری ئەڤ دەرئەنجامە دیار دبن:

ئێك: سیف الدین منگلان کورێ علی یێ هەکاری ئێکەمین میرێ جولەمێرگێ و دبیت بابێ وی ژ نێزیکی یا خوینێ بگەهیتە میر علی کورێ ابی الهیجاو هەکاری ئەوێ ل بەری نها ئاماژە بو هاتی یە دان.

دوو: بۆ مە دیار دبیت ل پێش سالا (٦٤٧مش/ ١٢٤٩ز) میرگەهـ هەبوویە ب بەلگەیێ دەست برینا میر موس کورێ منگلان دڤێ سالێ دا د وی شەرێ دناڤبەرا وی و بدرالدین لۆلۆ و الملك المعظم تورانشاهـ کورێ صلاح الدین ئەیوبی سەرکێشێ لەشکەرێ حەلەبێ.

سێ: یا دیارە میرگەهـ ل چەرخێ دویماهیێ یێ عەباسی هاتیە دامەزراندن و سەرخوەبوونا خوەژی پاراستی یە سەرەرای بەرکەفتنا وێ ل بەر هێرشێن مەغولان.

چوار: میرگەها جولەمێرگێ یا بەرفرەهبوو کو چەندین کەلهـ و ئاسێگەهـ بخوەڤە دگرتن، و بەرفرەهی یا وێ گەهشتە وی ئاستی هەتاکو مەلازگرد بخوەڤە گرتی،و کورێن سیف الدین منگلان و نێزیکێن وی حوکم ل ڤان کەلهان دکر.

ب هەر حالێ هەبیت دەمێ میر سیف الدین منگلان و نێزیکێن وی گەهشتینە مصرێ؛ سولتانێ مەملوکی قاهر بیبەرس ب باشی پێشوازی یا وان کر و رێز لێ گرتن[١٠]، و پاشان ئەو سەر پشککرن د مانا ل مصرێ و پێ بەخشینا اربل و میرێ هەکارێ اربل هەلبژارد، و بیبەرسی ژی ئەو چەندە پێ بەخشی دگەل دانا سەنجەقەکێ وەك دەربرین ژ میراتی یا وی بۆ وی جهی، پاشان میر سیف الدین منگلان چوو وێرێ ب یاوەری یا

نێزیکێن خوه و ژ وانا میر علم الدین ابو علی زرزاری و هندەکێن دی، و دەمێ گەهشتییە سنورێن وەلاتی ل چەندین جهان دگەل مەغولان ب شەر چوون و گەلەك ژوان کوشتن و میر سیف الدین منگلان د شەرەکێ دی دا ل دژی وان دهێتە کوشتن[١١]. پشتی کوشتنا میر سیف الدین ل سەر دەستێ مەغولان اسد الدین موسا یێ کورێ وی ئەوێ ژ کوشتنێ قورتال بوویی بەرێ خوەدا جولەمێرگێ و میراتی یا هەکارێ گرتە دەست و حوکم ل وان کەلهان کر یێن بابێ وی لێ دەستهەلاتدار[١٢].

پشتی چەندین شەران مەغول نەشیان سەرکەفتنێ تومار بکەن و نەچار بوون ئاگربەستەکێ پێك بینن و ژ گرنگترین مەرجێن ئاگر بەستێ ئەو بوّ چ لایەن توشی لایەنێ بەرانبەر نەبن[١٣].

ابن فچل الله العمری ئاماژێ د دەتە لاوازی یا مەغولان و نەشیانا وان بوّ زالبوونێ ل سەر وەلاتێ هەکارێ و دبێژیت((ژ زەلامان کەسێ شیانا شەرکرنێ نەبوو ژبلی خەلکێ چیایی و کافر- ئانکو مەغول نەشیان وان ژناڤ ببەن، و دویڤچوونا وێ ئێکێ ژی کر کو تیرێن وان ژ وان ناگرن و ب فێلبازی رەفتار دگەل کرن و دگەلدا ئاگربەست پێکئینا)) [١٤].

ژێدەر ئاماژێ نادەنە ماوێ دەستهەلاتداریا میر اسد الدین موسی الافگع بن منگلان و هەتاکو ئاماژێ نادەنە سالا مرنا وی ژی، و پشتی وی عمادالدین مجلی کورێ وی جهێ وی دگریت و پشتی وی ژی اسدالدینێ دووێ دبیتە دەستهەلاتدار[١٥]، ابن فچلالعمری یێ دیروکڤان ب ڤی شێوەی وەسفا ئەڤی میری دکەت ((زەلامەکێ مەرد، مەزن و یێ بەخشینەر بوو، و شاهنشینان رێز لێ دگرت و جهەکێ مەزن ل جەم حاکمێن ئەرد و خودانێ مصرێ هەبوو))[١٦].

سەرەرای وێ رێزا ل میر اسدالدینی دهاتە گرتن ژلایێ ئیلخانێ مەغولی یانژی سولتانێ مەملوکی ل مصرێ، لێ پەیوەندی دگەل مەغولان هەر ب گومان و نە باوەری بوو، و پشت بەستن ل سەر گوتنا بوری و دەمێ کانزایێ لازورد [١٧] ل جولەمێرگێ دیاربوویی میرێ هەکارێ ئەڤ چەندە ژ مەغولان ڤەشارت ((داکو داخوازی یا وان ژێ نەکەن))[١٨].

پشتی مرنا میر ئەسەدەدینێ دووێ کورێ وی عمادالدین مجلی یێ دووێ جهێ وی گرت، و ئەڤە یێ هەڤچەرخ بوو دگەل دیروکڤان ابن فچلالله العمری (٧٠٠-٧٤٩مش/ ١٣٠٠-١٣٤٨ز) و ئەڤی دیروکڤانی ئاماژە دایە وێ چەندێ کو ئەڤ میرە ژ حەزژێکەرێن زانینێ و مروڤێن وێ بوو، و هەردیسان رێز ل زانایان دگرت و هەر کەسێ ب ڤێ مەبەستێ سەرەدانا وەلاتێ وی کربا خەلات دکر[١٩].

پەیوەندییێن سیاسی دناڤبەرا میرگەها هەکاری و دەولەتا مەمالیکان د تەڤ بوارانـدا هەبوون هەتاکو قازییێ میرگەها هەکارێ پەیوەندی دگەل دیروکڤان ابن فچلالله العمری هەبوون کو د وی دەمیدا وەك (نڤیسەرێ نهێنییان) کار دکر، و خواندەڤانێ نامەیێن سولتان ناصر محمد کورێ قلاوون بوو، و ب رێکا قازییێ میرگەها هەکارێ دیروکڤان ابن فچلالله العمری پێزانینێن هویر ل دور عمادالدین مجلی و تاکێن خێزانا وی دگەل ناڤێن وان داینە مە و دڤێ چەندێ دا دبێژیت ((قزییێ وی بۆ من نڤێسیە برایێ وی ژ پشتا بابێ وی ئەڤەنە: عزالدین و زین الدین، و مامێن وی ژی عزالدین شێر، شمس الدین شێخ ئەمیر، میر داوود و حسام الدین، و ئەڤە خودان حوکم و دەستهەلاتن و مەرجەعێ هەموویان ژی شاهـ عمادالدینێ خودانێ جولەمێرگێ یە[٢٠].

دیارە ل سەر دەمێ میر عماد الدین مجلی میرگەها هەکارێ بەرفرەهبوویە و چەندین دەڤەر گرتینە، و وەکی شاهنشینێن دی یێن ئیسلامی دەزگەهێن ب رێڤەربرنێ دروست بوون و ئەڤێ چەندێ ابن فچلالله العمری پالدایە ئەڤی میری ب شاهان ب شوبهینیت و دبێژیت: ((دناڤ وان دا شاهـ هەیە گوهداری یا وی دکەن، و سەرکردەیەکە ل دویڤ دچن و خودانێ شاهنشینەکا بەرفرەهە دگەلدا باژار، کەلهو ئاسێگەهـ)).( )

HAKKÂRİ BEYLİĞİNİN İLK KURULUŞU

Doç. Dr. Derwîş Yusuf HİRORÎ[1]
Arş. Gör. Yaşar Kaplan*

Hakkâri Bölgesinde Culemêrg Beyliği

Culemêrg beyliğinden bahsetmeden önce Hakkâri bölgesinin sınırlarını belirlemek oldukça önemlidir. Fakat bu sınırları net bir şekilde şekilde belirlemek kolay bir iş değildir. Bu bölge de diğer İslam bölgeleri gibi değişik dönemlerde birçok siyasi ve askeri değişikliklere uğramış ve buna ek olarak Müslüman tarihçi ve seyyahlar ayrıntılı bir şekilde bu konu üzerinde durmamışlardır.

Tarihçilerin yüzeysel olarak aktardıklarından hareketle Hakkâri bölgesi için tahmini bir sınır çizmemiz mümkündür. Doğu tarafında Azerbaycan ve kuzey tarafından da Van ile sınırdaştır. Batı tarafından Cizre (Botan) ve güney tarafından da Musul ile sınırı vardı.[2] İslam kaynaklarında Hakkâri bölgesi olarak tanınan bölge, şimdiki Türkiye'nin doğusunun alt bölgelerinden ziyade (yani şimdiki Hakkâri'den ziyade), günümüzde şimdi Bahdinan bölgesi olarak bilinen bölgeyi kapsamakta idi. Günümüzde bu isimlendirme (Hakkâri) Türkiye Cumhuriyetindeki bir vilayet için kullanılmaktadır.

Culemêrg beyliği, İlhanlılar döneminde (656-737h/1258-1336m) bu isimle bilinen tanınmış beyliklerden bir beylik idi. İbn-i Fazlullah el- Ömeri, Kürtlerden bahsederken; Culemêrg Beyliği ve Akre- Şuş beyliğine değinmektedir. Adı geçen tarihçi her iki beyliğin o dönemde Kürtlerin temsilciliğini yaptıklarını aktarmaktadır: "Onların (Kürtlerin) saygınlık sahibi iki lideri vardır. Her birisinin sahip olduğu geniş bir kitle vardır. Onlar Culemêrg sahibi ve Akre- Şuş sahibidirler".[3]

Bu beylik Hakkâri bölgesinin kuzey kısmında kurulmuştur. Bu beyliğin tarihinden bahsetmeden önce bu beyliğin yöneticilerinin kökenini ve aynı zamanda nereden Culemêrg'e geldiklerini bilmemiz gerekiyor? İbn-i

---

[1] Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü

[2] ينظر علي سبيل المثال :ابن الجوزي ,المنتظم في التاريخ الملوك والامم,(بغداد:1990) ,ج9,ص79؛ياقوت الحموي ,معجم البلدان,(بيروت:د/ت),ج5,ص408؛ابن الاثير,اللباب في تهذيب الانساب,(بغداد:د/ت),ج3,ص390,ابن خلكان,وفيات الاعيان,تحقيق:احسان عباس,(بيروت:1970),ج3,ص345.

[3] التعريف بالمصطلح الشريف ,تحقيق:محمد حسين شمس الدين,(بيروت:1988),ص58.

* Çeviri, Hakkari Üniversitesi İlahiyat Bölümü

Fazlullah el- Ömeri'den başka hiçbir tarihçi onların kökeninden bahsetmemiştir. İbn-i Fazlullah da kendince onların kökenini Emeviler'e ulaştırmakta ve şöyle demektedir: "Onlar köken olarak Utbe b. Ebu Süfyan b. Harb b. Abdişems b. Abdülmenaf'a ulaşırlar".[4]

Bidlisi de Hakkâri beylerinin soyunun hiçbir şekilde Abbasilere ulaşamadığına kani olduktan sonra onların kökenini kadim Kürt ailelerinden birisine dayandırmaktadır. Nitekim kendisi "doğrusu bu aile ve bu yöneticiler değerli, yüce, kadim olmaları ve iyi hasletleri ile meşhurdurlar" demektedir.[5]

Bu ailenin köken olarak Ebu'l- Hayca b. Abdullah el- Hakkâri'ye (Aşeb ve Amêdiye kalelerindeki 528h/1132m yıllarında Hakkâri emiri) ulaşması imkân dâhilindedir. Özellikle Ebu'l- Hayca'nın -İmadeddin Zengi'ye bağlılığını bildirmek için Musul'a gitmeden önce- Ali isminde[6] gözetim ve denetim altında olan bir çocuk bıraktığını ve Musul hakimi İmadeddin Zengi'nin eliyle beyliğin yıkılmasından sonra bu çocuğun akıbeti karanlıkta kalmaktadır. Bir süre sonra bu emirin (Ali) ya da çocuklarının Amêdiye'yi geride bırakarak Culemêrg'e doğru gittiklerini ve orada beyliklerini yeniden kurduklarını varsayabiliriz. Yukarıda anlattıklarımızı destekleyen şey özellikle Kürt tarihi uzmanı olan bir araştırmacının "atabeylerin Amêdiye'den çıkardıkları Hakkâri aşireti yöneticileri 615h/1218m yılında Culemêg'de kendilerine yeni bir beylik kurdular"[7] sözüdür.

Bu konu ile ilgili olarak tarihi kaynaklar yukarıda geçen bu görüş ile ilgili bir bilgi aktarmamaktadırlar. Fakat bu görüş yerinde ve delil olarak kabul edilebilir bir görüştür. Çünkü Amêdiye bölgesi ve bu bölgedeki kaleler 615h/1218m tarihinden itibaren Atabeyler adına bölgeyi yöneten Bedreddin Lu'lu', İmadeddin Zengi, Muzafferuddin Kökbörü ve yerel yöneticiler arasında silahlı çatışmaların arenasına dönüşmüştür.[8] Bütün bu olaylar Hakkâri aşireti yöneticilerinin Büyük Zap nehrinin ana kaynağı olan Culemêrg bölgesine doğru çekilmelerini tetiklemiş olabilir.[9]

Hakkâri aşireti yöneticileri Amêdiye bölgesinden Culemêrg'e çekildikten sonra aşikar olduğu üzere Müslüman emirlerin özellikle Musul

---

[4] المصدر نفسه .

[5] شرفنامه,ترجمة محمد علي عوني,(دمشق:2006)'ج1,ص123.

[6] ابن الاثير,الكامل في التاريخ,(بيروت:1982),ج11,ص14-15؛عمادالدين خليل ,عمادالدين زنكي,(الموصل :1985),ص108.

[7] باسيل نيكيتين,الكرد دراسة سوسيولوجية وتاريخية,ترجمة نوري طالباني,(اربيل:2004),ص193.

[8] ابن الاثير,الكامل ,ج12,ص236-237.

[9] محمد نحم الدين النقشبندي,الكرد وكردستان في دائرة المعارف الاسلامية,(بغداد:2000),ص76 .

hakimi Bedreddin Lu'lu'un Fırat Ceziresinde Moğol saldırıları ile meşgul olmalarını iyi değerlendirerek bu boşluktan yararlanmış ve beyliklerini yeniden Culemêrg bölgesinde kurmuşlardır.

Culemêrg beyliğinin başlangıcı ve kuruluşu ile ilgili iyi bilgiler bulunmamaktadır. Fakat Halepli tarihçi ibn-i Şeddad tarafından yazılmış olan yegane yazılı bir belgeye sahibiz. Tarihçi 660h/1260m yılı olaylarını anlatırken ki bu yılda Müslüman emirler, Moğollara karşı kurulan cepheye katılmak üzere Mısır'a doğru gitmekte idiler. İşte Culemêrg emiri de bu gidenler arasında idi. Tarihçi bu durumu şöyle aktarmaktadır: "O (Hakkâri emiri), Sultan Baybars'a geldi. Culemêrg, yakınındaki kaleler ve çevresindeki bölgelerin sahibi ki Konıs Kalesini (Koçanısan) de yönetimi altında tutan Mir Seyfeddin Mengelan b. Ali Hakkâri geldi. Yanında oğlu Esededdin Musa Akta' vardı. Adı geçen akta' (çolak) olarak tanınmakta idi. Çünkü Nusaybin üzerine Bedreddin Lu'lu' ve Halep ordusunun serdarı Melik Muazzam Turanşah arasında 647h/1249m yılında yapılan bir savaşta eli kopmuştu. Yine Kürt emirlerinin çocukları da beraberinde idiler. Bunlardan Mengelan'ın oğlu Taceddin Ali ve amcaoğlu Menazcırd sahibi Fahreddin Ali ve beraberindeki üç yüz süvari vardı".[10] Bu belgede yazılanların ışığında şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Bir: Ali Hakkâri'nin oğlu olan Seyfeddin Mengelan Culemêrg'in ilk emiridir. Bunun babası Ali kan bağı ile daha önce bahsi geçen ebu'l- Hayca Hakkâri'nin oğlu olan Ali'ye ulaşabiliyor olabilir.

İki: Açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır ki 647h/1249m yılından önce Culemêrg beyliği var idi. Aynı yılda Mir Esededdin Musa'nın kolunu kaybettiği kendisi, Bedreddin Lu'lu' ve Halep ordusu komutanı Selahaddin Eyyubi'nin oğlu Melik Muazzam Turanşah arasındaki savaşı nakleden tarihi vesika buna delildir.

Üç: Beyliğin Abbasilerin son asrında kurulduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Moğol saldırılarına uğramasına rağmen bağımsızlığını korumuştur.

Dört: Culemêrg beyliği içerisinde birçok kale ve hisarı barındıran geniş bir beylik idi. Öyleki Malazgirt'i kapsayacak kadar oldukça geniş bir bölgede Seyfeddin Mengelan'ın oğulları ve yakınları o kalelerde hüküm sürmüşlerdir.

10 تاريخ الملك الظاهر, تحقيق احمد حطيط,(بيروت:1983),ص332.

Her nasıl olursa olsun Mir Seyfeddin Mengelan ve yakınları Mısır'a ulaştıklarında Memluk sultanı Baybars onları çok iyi karşılamış ve saygı göstermiştir.[11] Daha sonra Sultan onu Mısır'da kalmak ve Erbil'e sahip olmak arasında tercihe zorladı. O, Erbil'i seçti. Baybars da bunu kabul etti ve ikta olarak kullanmak üzere bir sancak daha verdi. Daha sonra Mir Seyfeddin Mengelan beraberinde bulunan akrabalarından Alimuddin Ebu Ali Zerzari ve diğer başka kişiler ile oraya doğru gitti. Ülke sınırlarına ulaşınca birçok yerde Moğollar ile savaştı. Moğollardan birçoğunu öldürdü. Kendisi de onlara karşı yapılan bir savaşta öldürüldü.[12] Mir Seyfeddin Mengelan'ın Moğollar tarafından öldürülmesinden sonra kurtulan oğlu Esededdin Musa Culemêrg'e giderek Hakkâri beyliğinin başına geçti ve babasının hüküm sürdüğü kalelerde hüküm sürmeye başladı.[13] Yapılan birçok savaşa rağmen Moğollar başarılı olamayınca aralarında ateşkes antlaşması yapmaya mecbur kaldılar. Ateşkesin en önemli maddesini hiçbir tarafın diğer tarafa saldırmayacağı şartı oluşturuyordu.[14]

İbn-i Fazlullah el-Ömeri, Moğolların Hakkâri bölgesi üzerinde egemenlik kurma gayretlerinin başarısız olmasından ve onlara karşı çaresiz olmalarından bahsederken şöyle demektedir: "dağ ehlinden başka savaşabilecek hiç kimse kalmadı. Kâfirler- Moğollar- onları yenemediler. Oklarının onlara işlemediğini düşünmeye başladılar. Bunun üzerine kurnazca ilişki kurup aralarında ateşkes üzerine anlaştılar".[15]

Kaynaklar Mir Esededdin Musa Akta' b. Mengelan'ın hüküm sürdüğü süre hakkında bir bilgi vermemektedirler. Hatta ölüm yılından bile bahsetmemektedir. Ondan sonra oğlu İmadeddin Mücelli onun yerine geçer. Ondan sonra da II. Esededdin yönetimin başına geçer.[16] Tarihçi ibn-i Fazlullah el- Ömeri şu şekilde bu emiri tanıtmaktadır: " mert, yüce ve şefkatli bir kimse idi. Şehinşahlar kendisine saygı gösterirlerdi. İlhanlı hakimi ve Mısır sahibi (sultanı) yanında büyük bir makamı vardı."[17]

Mir Esededdin'e İlhanlı- Moğollardan ya da Mısır'daki Memluk sultanları tarafından duyulan bu saygıya rağmen özellikle Moğollar ile ilişkisi sağlam olmayıp şüpheler ve güvensizlik barındırıyordu. Hakkâri emirinin

---

[11] ابن عبدالظاهر ,الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر,تحقيق عبدالعزيز الخويطر(الرياض:1976,ص87.
[12] ابن شداد,تاريخ الملك الظاهر,ص332.
[13] المصدر نفسه
[14] المصدر نفسه
[15] مسالك الابصار في ممالك الامصار ,تحقيق احمد عبدالقادر الشاذلي ,(ابوظبي:1993) ج3,ص263-264.
[16] ابن فضل الله العمري, التعريف ص58
[17] التعريف ص58

Culemêrg'de çıkardığı arsenik madenini[18] Moğollardan gizlemesi (haberdar olup kendisinden talep etmemeleri için) yukarıda geçen bilgiyi desteklemektedir.[19]

II. Esededdin'in ölümünden sonra oğlu II. İmadeddin Mücelli geçti. Bu emir tarihçi ibn-i Fazlullah el- Ömeri (700-749h/1300-1348m) ile aynı dönemde yaşamıştır. Bu tarihçi emirin ilim ve ilim erbabını sevdiğinden bahsetmiştir. Aynı şekilde bilginlere saygı göstermiş ve ilim maksadıyla ülkesine giden her ilim adamına hediyeler vermiştir.[20]

Hakkâri beyliği ile Memluk devleti arasında siyasi ilişkiler oldukça iyi idi. Öyle ki Hakkâri beyliğinin kadısı ile tarihçi ibn- i Fazlullah el- Ömeri arasında ilişki vardı. O zamanlar tarihçi sırların yazarı olarak çalışıyordu. Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un mektuplarını okuyordu. Hakkâri beyliğinin kadısı aracılığıyla tarihçi ibn-i Fazlullah el- Ömeri, İmadeddin Mücelli ve bazı isimler aktarmak suretiyle aile kolları hakkında ayrıntılı bilgileri bize aktarmaktadır. Bu konuda şöyle demektedir: "onun kadısı bana yazmıştır ki babasının sülbünden kardeşleri şunlardır; İzzeddin ve Zeyneddin. Amcaları da; İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyh Emir, Mir Davud ve Hüsameddin'dir. Bunlar hüküm ve iktidar sahibidirler. Hepsinin ana mercii Culemêrg sahibi İmadeddin'dir".[21]

Öyle anlaşılıyor ki Mir İmadeddin döneminde Hakkâri beyliği oldukça genişlemiş olup birçok bölgeyi sınırlarına katmıştır. Diğer Müslüman yönetimler gibi yönetim ile ilgili kurumlar oluşturulmuştur. Nitekim ibn-i Fazlullah el- Ömeri bunu desteklemekte ve emiri şahlara benzeterek şöyle demiştir: "Onların arasında şah vardır sözünü dinlerler. Yöneticileri olup peşinden giderler. Büyük bir ülkeye sahip olup içinde bazar, kale, hisar, kabile, aşiret ve adamları vardır".[22]

---

18 اللاوزورد : حجر لونه سمائي يميل الى الكحل وبه رخاوة ويستخدم لعلاج بعض الامراض مثل الصرع وفي ادوية العين وتقوية الاجفان , وتتخذ هذا المعدن لفصوص الخواتم. ينضر : التيفاشي, كتاب ازهار الافكار في جواهر الاحجار , محمد يوسف حسن واخرون (مصر :1977) ص68-170, الدمشقي ،الاشارة في محاسن التجارة ، تحقيق البشري الشوربجي ،(مصر:1977) ، ص 58

19 ابن فضل الله العمري ، مسلك الابصار ،ج3، ص268

20 التعريف ،ص58

21 ابن فضل الله العمري ،التعريف، ص58

22 المصدر نفسه.

Hakkâri Emirlerinin Soy Silsilesi

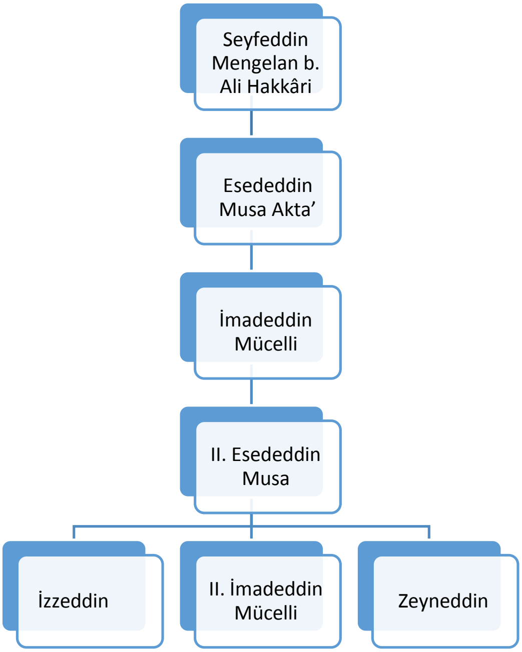

Kaynak: İbn-i Fazlullah el- Ömeri, *et- Ta’rif bi’l- Mustalahi’ş- Şerif,* s. 58.

Kaynaklar

- ابن الجوزي ,المنتظم في التاريخ الملوك والامم, (بغداد:1990)

- ياقوت الحموي ,معجم البلدان, (بيروت:د/ت)

- ابن الاثير,اللباب في تهذيب الانساب, (بغداد:د/ت)

- ابن خلكان,وفيات الاعيان,تحقيق:احسان عباس, (بيروت:1970)

- ابن فضل الله العمري ,التعريف بالمصطلح الشريف ,تحقيق:محمد حسين شمس الدين, (بيروت:1988)

- شرفنامه,ترجمة محمد علي عوني, (دمشق:2006)

- ابن الاثير,الكامل في التاريخ, (بيروت:1982)

- عمادالدين خليل ,عمادالدين زنكي, (الموصل :1985)

- باسيل نيكيتين,الكرد دراسة سوسيولوجية وتاريخية,ترجمة نوري طالباني, (اربيل:2004)

- محمد نحم الدين النقشبندي,الكرد وكردستان في دائرة المعارف الاسلامية, (بغداد:2000)

- تاريخ الملك الظاهر, تحقيق احمد حطيط, (بيروت:1983)

- ابن عبدالظاهر ,الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر,تحقيق عبدالعزيز الخويطر (الرياض:1976)

- ابن شداد,تاريخ الملك الظاهر

- ابن فضل الله العمري ,مسالك الابصار في ممالك الامصار ,تحقيق احمد عبدالقادر الشاذلي , (ابوظبي:1993)

- التيفاشي, كتاب ازهار الافكار في جواهر الاحجار , محمد يوسف حسن واخرون (مصر :1977)

- الدمشقي ،الاشارة في محاسن التجارة ، تحقيق البشري الشوربجي، (مصر:1977)

Prof. Dr. Zırar Siddiq TAWFİQ

İZZEDDİN ŞÊR HAKKARİ (778-822 H./1376-1419 M.) İLK KÜRDİSTAN ŞAHI

عزالدين شێری هەكاری

(٧٧٨-٨٢٢ك/١٣٧٦-١٤١٩ز)

یەكەم شاهی كوردستان

د. زرار صديق توفيق[1]

پشتی هێرشێن مەغول و لناڤبرنا زۆربەی ئیمارات و دەستەلاتێن نافخویی كوردستانی ، تەنێ دەڤەرێ هەكاری نە كەفتنە بندەستێ مەغول و بەئازادیی ما و میرێن هەكاری بوونە خودان مەزنترین دەستەلاتدار ل كوردستانێ وناڤدارترین میرێ هەكاریش میر عیزەدین شیرە كە هاودەمی هێرشێن تەیمورلەنگە و دەهان سالێ حوكمكر و دەستەلاتا وی تا دەریاچە وانێ دچوو ژبلی هەمی كەلهێن چیاییێن هەكاری و جولەمێرگ و گەڤەر ،لبەر هندێ تەیمورلەنگ ل سالا ٧٨٩ك/١٣٩١ز كرە مەلیكی هەمی كوردستانێ و فرمان بو دەرهێنان و بەعیزەدین شیر مەلێكی كوردستان هاتە نیاسین و دراڤ بناڤێ خۆ لێدان .

دەڤەری هەكاری لە رووی جوگرافییەوە كەوتۆتە نێوان هەردوو هەرێمی ئەرمینیای گەورە و ئازەربیجانەوە ،كە شێوەیەكی گشتتی دەڤەرێكی چیایی سەخت و تەنگەبەرە، كێوی سەخت و بەرز زۆربەی ناوچەكەی داگیر كردووە، ناوە ناوە گەلی و تەنگەبەری چیایی و دەروازەی وای تێدایە، كە لە مێژەوە كاروان و سوپای پێیدا تێ دەربازدەبوو .

فضل الله العمری(م:٧٤٩ك/١٣٤٨ز) بەم جۆرە باسی ناوەندی میرنشینەكە-جوولەمێرگ-ی كردووە، بەبێ ئەوەی ناوی بهێنێ كە" یەكێكە لە سەختترین بنكە و لەسەر چیایەكی تایبەت هەڵكەوتووە، و دەڕوانێتە زێی

(١)Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü

گـەورە و هـیچ رێیـەك نییـە تـا سـوپا لێیـەوە هێـرش ببـات و تـەنیا تـیر دەیگاتێ و ئەوەی نەتوانێت سەربکەوێت دەبێت بە گوریس رای بکێشن[٢].

میرنیـشینی هـەکاری یەکێکـە لـەو میرنـشینیانەی لـە کۆتاییـەکانی سـەردەمی عەباسـی دەرکـەفت و بـووە خـودان پێگـەی خـۆی و سـەربەخۆیی خـۆی پاراسـتووە و شـیاوە بەرسـینگی هێرشـەکانی مـەغۆڵ بگرێـت ورووبـەڕووی ئـۆردوی مـەغۆل ببێتـەوە و تـەنها ناوچـەی کوردسـتانە کـە مـەغۆل نـەکارین داگیری بکەن .

هـاودەم مـیری هـەکاری مـەزەنترین ونـاودارترین کەسـایەتیی کـورد بـوو ، پیـاوێکی دەستڕۆیـشتوو و گـەورە و جێگـەی رێـزی زۆری هـۆزە کوردەکـان بـووە، هەرچـەندە نـاکۆکی و دوژمنـداری هـەبوو لـەنێو ئـەم هۆزانـەدا، مـەلا مـەحمودی بایەزیـدی(م١٨٦٧ز) دەبێــژت : "ئەکرادێـد سـەمتێ بوهتـان و هـەکاریان کـێم ب ئەجلێـد خـوە دمـرن ،ئەکـسەری تێنەکوشـتن" [٣] ، بـەڵام لای سـەردار و کوێخـای گونـدەکان و سـەرۆك هۆزەکـان مـیری هـەکاری رێـزدار و خوشەویـست بـوو، بـە بـرای مـەزن دایانـدەنا و لـە بڕیـار و ئـاخفتنی دەرناچـوون ، لەلایـەن دەوڵەتاتنـەوەش وەك میرێکـی گـەورە دانـی پێنـراوە وگـەورەترین دەسـتەلأتداری کوردسـتان بـوو و خاوەنـد هێـز و دارودەستەیەکی زۆربوو [٤].

لـە دەمـی داگیرکردنـی کوردسـتان لەلایـەن مەغۆڵـەوە أسـدالدین موسـا یکوڕی مەنکـەلان لـە سـەردەمی خـودانی هـەکاری(صـاحب الهكاريـە)بـووە، لـە سـاڵی ٧٤٠ك/ ١٣٣٩ز یـەکێك لـە نـەوەکانی بـە نـاوی عمادالـدین مـوجلی کـوڕی أسدالدین موسـای کـوڕی عمادالـدین مـوجلی کـوڕی أسـدالدین موسـای کـوڕی

(٢) مسالك الابصار،3/ 132. القلقشندي ،صبح الاعشي، 377/4
(٣) عادات و رسوماتنامه، ل 57،27
(٤) ابن فضل الله العمرى: التعريف،58، صبح الأعشى،7/ 306

مەنکـەلان خـودانی ولاَت بـوو کـە ڕێـزی زۆری لـە خوینـدەواران و زانایـان دانـا [٥].

لــە ســەردەمی عمادالــدین مــوجلی میرنــشینەکە گــەلێك بــەرفرهبوو و دەهــان شار و بـاژێڕ و قـەلاَ وگونـدی دەگرتـەخۆ کـە میر بەسـەر براکـانی : عزالـدین و زیـن الـدین و مـام و پـسمامەکانی شمـس الـدین شـێخئەمیر و عزالـدین شـێر و مـیر داود و حــسام الــدین دابەشــیکردبوون و پیــاوانی خێـلَ و هۆزەکــان لــە دەوری کۆبوونەوەتــەوە، بــەجۆرێ ژمــارەی چــەکدارانی گەیــشتە نزیکــەی سـێ هەزار جەنگاوەر [٦].

لەناوەڕاسـتی سـەدەی ٨ك/١٤ز تـا هێرشـی یەکـەمی تەیمورلـەنگ بـۆ کوردسـتان لــە ســالاَنی (٧٨٧ ـ ٧٨٩ك/ ١٣٨٥ ـ ١٣٨٧ز) زانیــاریی لەســەر بــاژێڕ و قــەلاَکانی دەڤــەری هــەکاری و ســەرجەم کوردســتان دەســناکەوێت ، لەســەروبەندی لەشکرکێــشییەکانی تەیمورلەنگــدا ، عزالــدین شــێر مــیری هــەکاری بــووە ، نـازانرێ ئایـە ئـەم عزالـدین شـێرە هـەر عزالـدین شـێری مـامی مـیر عمادالـدین مجلـی یـە یـان عزالـدینی برایـەتی یـان میرێکـی دیکەیـە وکـوڕی بـووە ؟ بـەلاَم ئەوە دەزانین بەر لە سالَی ٧٧٨ك/ ١٣٧٦ز دەسەلاَتی وەرگرتووە [٧].

---

(٥) االتعريف، 58، صبح الاعشى، 7/ 307
(٦) التعريف،ص 58 ،صبح الأعشى،/ 377
(٧) ابن ناظر الجيش، تثقيف التعريف ،ص 41

ماڵباتی میرانی هەکاری

أسد الدین موسای کوڕی منکلان -دەستپێکی سەردەمی مەغول)

عمادالین مجلی

عزالدین شێر | **شمس الدین شێخەمیر** | **اسدالدین موسی(٢)** | **میر داود** | **حسام الدین**

عزالدین | **عماد الدین مجلی(٢) (دەستپێکی سەردەمی جەلائیری)** | **زین الدین**

میر عزالدین شێر

-یەکەم شاهی کوردستان-

(٧٧٨-٨٢٢ك/١٣٧٦-١٤١٩ز)

میر محەمەد

لــە رۆژگــاری مــیر عزالــدین شــێر دا (٧٧٨-٨٢٢ك/١٣٧٦-١٤١٩ز) ، میرنــشینی هــەکاری مــەزنتر وبــەهێزتر بــووە ومــیر بەخۆیــشی لەگــەورەترین و بــەناوبانگترین میرەکــانی کوردســتان بــووە ، یــەکێك لــە مێژوونووســەکان بــە شــاهی مــەزن نــاوی(الملــك الٲعظــم) وەصــفیکردوە[٨]، لەســەردەمی ئــەودا ســنووری میرنــشینەکەی لەسەرچــاوەکانی زێــی مەزنــەوە تــا دەریاچــەی وان کشاوە [٩]، لەلای رۆژهەڵاتەوەش تا خوی وسەڵماس درێژبۆتەوە [١٠].

---

(٨)حسن روملو: احسن التواریخ، تهران 1349هـ.ش، 126/1

(٩)الشامي: ظفرنامه، بيروت 1936، ص 103. اليزدي: ظفرنامه، 305/1. الشرفنامه، 125/1

(١٠)ينظر: مجمل فصيحي، 191/3. احسن التواريخ، 54/1

لــه تیكــسته ئەرمەنییەكانــدا گــەلێك جــاران باســی عزالــدین شــێر(Ezdin sher) كــراوه ، ئەمــەش بەلگەیــه بــۆ مەزنییــەتی وناوبــانگی ئــەو مــیره و ســنوورفراوانی میرنــشینەكه، هەنــدێ لــه قەشــه وپیــاوانی ئــاینی ئەرمــەنی عزالدین شێر به مرۆڤێكی زۆردار و دژ به ئەرمەنی وەسفدەكەن [11] .

مــیر عزالــدین شــێر لــه ئاســتێكی بــاڵادا پەیوەنــدی و تێكــەڵی لەگــەڵ دەوڵــەتی مــەملوكی هــەبووه و رێــزی لــێگیراوه و لــه سەرچــاوه دیرۆكیــەكانی مــصر و شــام ناســراوبووه و ئامــاژەی بــۆ كــراوه و لــه هــەموو لایەنێكــەوه قبــووڵ كــراوه ، هــەرگاڤ پــەیام و سوپاســنامەی ســوڵتانی مــەملوكی لــه مــصرەوه بــۆ عزالــدین شــێری هــەكاری دەهــات كــه لــه ئاســت یــان پلــەی پێنجــەم بوو،كــه لــه دیــوانی دارشــتن و نامــەناردن دا(دیــوان الانــشاو والمكاتبــات) كــه بــۆ" أربــاب الــسیوف والاقــلام" رەوانــدەكرا، بــه "أدام الله نعمــه المجلــس الامــیری"، یــان "دوام النعمه"، دەستپێدەكرا ، بەم شێوەیە:

"أدام الله تعــالی نعمــه المجلــس العــالی، الامــیری، الكــبیری، العــالمی، المجاهــدی، المؤیــدی، العــونی، الاوحــدی، النــصیری، الهمــامی، المقــدمی، القهــیری، الفلانــی [12] ، عــز الاســلام والمــسلمین، ســید الامــراو فی العــالمین، نــصره الغــزاه والمجاهــدین، مقــدم العــساكر، كهــف الملــه، ڤهــیر الملــوك والــسلاگین، حــسام أمــیر المــؤمنین"، پاشان دوعای خێر و سەركەفتنی بۆ دەكرا :

" عالیــاً قــدره نافــژاً أمــره جاریــاً علــی الٲلــسنه حمــده وشــكره"، "صــدرت هــژه المكاتبــه الی المجلــس العــالی تهــدی لــه ســلاماً، وپنــاوً بــساماً"، پاشــی دومــاهی نامەكــه" وتوجــح لعلمــه المبــارك ..، ومرســومنا للمجلــس العــالی ان یتقــدم امــره المبارك ...، فیحیگ علمه بژلك، والله تعالی یؤیده بمنه وكرمه" [13] .

---

(١١) Sanjian. A. K.: Colophons of Armenian Manuscripts , Harvard University 1969, pp.110 137,142,144, 203… Etc.

(١٢) لێرة ناوی میر دةنوسرێت

(١٣) التعریف، ص 59. صبح الاعشی، 7/155-156، 307

هەروەسا لە دەوروبەری ساڵی ٨٠٠ك/١٣٩٨ز ، پەیامی جێگری ولایەتی شام بۆ عزالدین شێری هەکاری لە ئاست یان پلەی چوارەمدا بوو، کە لە دیوانی داڕشتن و نامەناردن دا(دیوان الانشاو والمکاتبات) بە: "أعز الله تعالی المقر العالی"، دەستپێدەکرا ، هەر لەم ئاستەدا پەیام بۆ وەزیری سوڵتان ئەحمەدی جەلائیری وقازیی بەغداد دەهاتەناردن ، واتە شاهی کوردستان لەئاستی ئەوانبوو[١٤].

هەروەها پەیامی جێگری ولایەتی حەلەب بۆ عزالدین شێری شاهی کوردستان لە ئاست یان پلەی سێهەمدا بوو، کە لە دیوانی داڕشتن و نامەناردن دا ، بە"أعز الله تعالی أنصار المقر الکریم" دەستپێدەکرا ، هەر لەم ئاستەدا پەیام بۆ سوڵتانی عوسمانی (ملوك ئاڵ عپمان) دەهاتەناردن ، واتە عزالدین شێری هەکاری شاهی کوردستان لە لایەن جێگری حەلەبەوە حیسابی ئاستی سوڵتانی عوسمانیی بۆ دەهاتەکردن[١٥].

عزالدین شێر و تەیمورلەنگ :

تەیمورلەنگ(٧٧١-٨٠٧ك/١٣٦٩-١٤٠٤ز) چاوی بڕیبووە هەرێمی دیاربەکر، کە شوێنی میرنیشن و سەردایەتیە کوردییەکان بوو، دەیویست دەسەڵاتی خۆی بەسەریدا بسەپێنێ و لایەنگری میرەکانی هەرێمە بەدەستبهێنێ و وایان لیبکات نەبنە مایەی هەڕەشە بۆ بەژەوەندییەکانی و بەربەست لەبەردەم بەرەوپێشچوونەکەی، تەیمورلەنگ بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکەی رۆڵ و دەسەڵاتی میرە کوردەکانی ناوچەکە کردبوو، کە لە توانایاندا بوو هاوسەنگی هێزەکان لە ناوچەکە بگۆڕن، چونکە بەهۆی ئەوانەوە تەیمورییەکان ئاسیای بچووك دووچاری یەکەم شکست بوونەوە، هەروەك قەرەئیلکی سەرداری تورکمانی ئاق قۆنیلو لە دیاربەکر ئیعترافی بەم

---

(١٤) صبح الاعشى، 8/225 -226

(١٥) المصدر نفسه، 232/8

راستییە کردوە، لە نامەیکدا ئاشکرای کردوە کە زۆربەی زۆری دیاربەکر لەلایەن میرە کوردەکانەوە(أمراو الکراد) بەڕێوەدەبرێ و فەرمانڕەوایی دەکرێ[١٦].

تەیمورلەنگ لە ساڵی ٧٨٩ك/١٣٨٧ز،پاش گرتنی خەلات و عادلجەواز و چەند باژێرێکی دی ، لە لەوەڕگاکانی ئەلاتاغ (ئەتاق) لەسەر کەناری دەریاچەی وان ئۆردوگای دانا، عزالدین شێری هەکاری دەمێك زانیی مەترسییەکانی تەیمور لە سنوری نزیك بۆتەوە ، رازی نەبوو خۆی بەدەستەوە بدات، بۆیە لە قەڵای وان خۆی قایمکرد، کە یەکجار سەخت و دژوار و قایم بوو[١٧]، تەنانەت دەیانگووت پێشتر کەس نەشیاوە بیگرێ ، تەیمور دووپێچێکی توندی خستە سەر قەڵاکە، بەڵام لە بەرامبەر زۆری سوپاکە و سووربوونی تەیمور لەسەر گرتنی، میر عزالدین دوای دوو رۆژ لە بەرگری و بەرەڤانی ناچار بوو خۆی بەدەستەوە بدا و ملکەچی خۆی نیشاندا[١٨].

بەڵام دانیشتووانی قەڵا خۆبەدەستەوەدانیان رەتکردەوە، لەژێر سەرکردایەتی کەسێك بەناوی ناصرالدین بەرگریانکرد ودەروازەی قەڵاکەیان داخست و بڕیاری بەرەڤانییاندا، سوپای تەیموریش گەمارۆکەی توندتر کرد و مەنجەنیق و عەڕادەی بەکارهێنا بۆ کردنەوەی کەلێنێك لە شورای قەڵاکە، لەگەڵ ئەمەش بۆ ماوەی بیست رۆژ یان بیست وحەفت رۆژ کورد توانییان بەرەڤانی بکەن[١٩]، پاشان قەڵاکە بەدەست تەیمورییەکان هاتەداگیرکردن و هەندێ لەوانەی بەرگرییاندەکرد لەکاتی گەمارۆکە

---

(١٦) فريدون بك: منشات السلاطين، 153/1

(١٧) الشامي، ظفرنامه، ص104. روضة الصفا، 154/6. حبيب السير، 440/3/3

(١٨) الشامي، ظفرنامه، ص 104. مجمل فصيحي، 127/3. الشرفنامه، 126/1

(١٩) حافظ ابرو، زبدة التواريخ، ص 61. اليزدي، ظفرنامه، 306/1. منتخب التواريخ، ص 365.

كـــوژران و ئەوانـــەی خۆيـــان دابەدەســـتەوە، دوو دوو دەيـــاگرتن ودەســـتيان لەپـــشتەوە بەيەكـــدی دەبەســـتنەوە و لەســـەر چـــيايەكی بڵنـــدەوە فڕێيـــان دەدانەخوارەوە كە زياتر لە پێنجسەد گەز بلندبوو[٢٠].

حـــافظ أبـــرو(م٨٣٤ك/١٤٣١ز) دەڵـــێ تەيمورييـــەكان بەمەبەســـتی ترســـاندن و چاوشـــكاندنی دانيـــشتووانەكه ٔ ناصـــرالدينی رێبـــەری بـــەرگريكارانيان گـــرت و رابـــوون بـــە تراشـــينی لايـــەكی پرچـــی ســـەری ولايـــەكی ريـــشی لەگـــەڵ ئەبرۆيـــەكی و دەرهێنـــانی مـــووی برژانگێكـــی[٢١] ، معـــين الـــدينی نەتـــەزی -٨١٧ك/١٤١٤ز-خاوەنـــدی كتێبـــی (منتخـــب التـــواريخ) دەڵـــێ: قـــەڵای وان لـــە هـــەموو جيهانـــدا بەناوبانگـــە بـــە ســـەختی و قايميەكـــەی و بـــە چـــوارينەيەك مێـــژووی گرتنی تۆماركردوە:

شاهی كه بتيغ ملك ايران بگرفت

ماه علمش سرحد كيوان بگرفت

تاريخ گرفتن حصار وان را

گريد سندت بگو كه كيوان بگرفت[٢٢].

(كيـــوان بگرفـــت) بـــە حيـــسابی ئەبجـــەدی دەكاتـــە ٧٨٩، كـــە ســـاڵی داگيركردنـــی قەڵای وانە .

پـــاش دەســـتگرتن بەســـەر قەڵاكـــە و لـــەناوبردنی بەرگريكـــەران، تـــەيمور فـــەرمانی وێرانكردنـــی قەڵاكەيـــدا، تـــاكو خـــودانی نەگەڕێتـــەوە نـــاوی و خـــۆی تێـــدا قـــايم نەكاتـــەوە، ميرێكـــی بـــەناوی (يادگـــار ئەنـــدخودی) بـــەم كـــارە راســـپارد، وەلـــێ لەبـــەر ئـــەوەی ديـــواری قەڵاكـــە هەنـــد قـــايم و پتـــەوبوو، تەنانـــەت

---

(٢٠) زبدة التواريخ، ص 61. اليزدي، ظفرنامه، 306/1

(٢١) حافظ ابرو، زبدة التواريخ، ص 61

(٢٢) منتخب التواريخ، ص 365

نـەیتوانی تاقـە بـەردێکیش لـە شـوێنی خـۆی ببزوێنـێ ورایبکـات، چـونکە هـەر بەردێکی بەوێنەی چیایەك بوو[٢٣] .

تەیمورلـــەنگ هـــەکاری جێهێـــشت، بـــۆ رۆژهـــەڵات بـــەرەو ئازربیجـــان بەڕێکـەوت ،وەلێ لـە نزیکـەوە بـۆی خۆیـا و ئاشـکرا بووکـە خـودانی هـەکاری لـەنێو مـیرە کوردەکانـدا ئاسـت پایـەکی بـەرزی هەیـە ونوێنـەر و دەمڕاسـتی هەموانـە، بۆیـە دەیویـست بـەلای خۆیـدا رایبکێـشێت و لـە ڕێگـەی ئـەوەوە دڵـسۆزی و دانپێنـانی هـەموو مـیرە کوردەکـان مـسۆگەر بکـات، بۆیـە پلەوپایـەی و شـــکۆی بڵنـــدترکردەوە و کـــردی بـــە مـــەلیکی کوردســـتان و فرمـــانی بـــۆ دەرخـست[٢٤]، لـەو رۆژەوە بـە مـەلیك-شـا عزالـدین شـێر ناوبـانگی دەرکـرد ، مێـــژوونوس قوتبـــشا- فکبـــشاه بـــە "شـــا عزالـــدین شـــای کوردســـتان" ناویدەبات[٢٥] .

شـا عزالـدین شـێر پـتر لـە چـل سـاڵ و تـا سـاڵی ٨٢٢ك/١٤١٩زحـوکمی کردەمخابن پێـزانین لەمـە زێـدەتر دەربـارەی عزالـدین شـێر لـە ژێـدەر و سەرچـاوەکاندا نیە .

شـــەرەفخانی بەدلیـــسی دەڵێـــت ماڵبـــاتی مـــیری هـــەکاری گـــەلێك فرمـــان و پەیماننامـە(عهـود و بـراوات) یـان هەیەکـە لەلایـەن سـەڵاتینی جەنگیزیـەوە وەریـانگرتووە و مـن بەچـاوی خـۆم دیتـومن و هـەمووی بـە خـەتی ئیگۆریـە [٢٦] ، دیارە نەشیاوە بیخوێنێتەوە بۆیە لە شەرەفنامەدا تۆماری نەکردوون.

(٢٣) اليزدي: ظفرنامه، 307/1. الشرفنامه، 126/1
(٣٤)الشامي: ظفرنامه، ص103-104. اليزدي: ظفرنامه، 307/1. مجمل فصيحي، 127/3، 182، 191
(٢٥) Minorsky: The Qara Quyunlu and the Qutb- Shahs, p. 63
(٢٦) شرفنامة، ط2،ص238س

İZZEDDİN ŞÊR HAKKÂRİ
(778- 822 H./1376- 1419 M.)

İLK KÜRDİSTAN ŞAHI

Prof. Dr. Zırar Sadiq TAWFİQ[1*]

Özet

Moğol saldırılarından sonra Kürdistan'daki imaret ve iç yönetimlerin büyük çoğunluğunun yok olmasına rağmen sadece Hakkâri bölgesi Moğolların egemenliğine geçmeyerek bağımsızlığını korumuştur. Bundan dolayı Hakkâri beyleri Kürdistan'ın en güçlü iktidarı ve en tanınan beyleri oldular. Tanınan en önemli Hakkâri emiri İzzeddin Şêr olup Timur ile aynı zaman diliminde yaşamış ve onlarca yıl hüküm sürmüştür. Egemenlik alanı Hakkâri, Culemêrg ve Gever'deki dağlık alandaki kaleler dışında Van Gölü'ne kadar yayılmıştır. Bundan dolayı Timur tarafından 789h/1391m. yılında bütün Kürdistan'ın meliki olarak tanındı. Bu meyanda Hakkâri emiri için berat çıkarıldı. Bundan dolayı Kürdistan Melik'i olarak tanındı. Aynı zamanda kendi adına para bastırdı.

Kurte

ثشتی هیَرشیَن مةغول و لناظبرنا زوَربةی ئیمارات و دةستةلاتیَن نافخویی کوردستانی ، تةنیَ دةظةریَ هةکاری نة کةفتنة بندةستیَ مةغول و بةئازادیی ما و میریَن هةکاری بوونة خودان مةزنترین دةستةلاتدار ل کوردستانیَ وناظدارترین میریَ هةکاریش میر عیزةدین شیرة کة هاودةمی هیَرشین تةیمورلةنطة و دةهان سالَ حوکمکر و دةستةلاتا وی تا دةریاضة وانیَ دضوو ذبلی هةمی کةلهیَن ضیاییَن هةکاری و جولةمیَرط و طةظةر ،لبةر هندیَ تةیمورلةنط ل سالا 789ك/1391ز کرة مةلیکی هةمی کوردستانیَ و فرمان بو دةرهیَنان و بةعیزةدین شیر مةلیَکی کوردستان هاتة نیاسین و دراظ بناظیَ خؤ لیَدان .

---

[1] Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü.
* Çeviri: Yaşar KAPLAN

Hakkâri bölgesi coğrafik olarak büyük Ermeniyye ile Azerbaycan bölgeleri arasına düşmektedir. Genel olarak dağlık, engebeli ve sarp bir bölgedir. Sarp ve yüksek olan yüzeyi bölgenin çoğunluğunu kapsamaktadır. Ara ara; vadiler, dağlar arasında bulunan kanyonlar ve bunları birbirine bağlayan geçitler bulunmaktadır. Eski çağlardan beri buraları kervan ve ordular yol güzergâhı olarak kullanmışlardır.

Fazlullah el- Ömeri (ö: 749 h/ 1348 m.), beyliğin merkezi olan Culemêrg'den ismini zikretmeksizin şu şekilde bahsetmektedir: " oldukça sarp bir yerde olup göğe doğru yükselen yüksekçe bir tepenin zirvesinde kurulmuştur. Büyük Zap Nehri tarafından çepeçevre kuşatılmıştır. Düşman ordusunun buraya yaklaşması mümkün değildir. Ancak ok ulaşabilir ama onun da bir tesiri olmaz. Yukarı çıkamayanlar ancak halatlar ile yukarı çekilebilir."[2]

Hakkâri beyliği, Abbasiler döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan devletlerden birisi olup yönetimini oluşturmuş, bağımsızlığını korumuş ve Moğol saldırılarına karşı durabilmiştir. Moğol orduları ile yüz yüze kalmasına rağmen Moğolların işgal etmek isteyip işgal edemediği Kürdistan'ın (hatta Mısır ve Afrika dışındaki tek İslam bölgesi) yegane bölgesi olmuştur.

O dönemde Hakkâri emiri, en büyük ve en meşhur Kürt emiri idi. Kürt aşiretleri arasında birçok anlaşmazlık ve düşmanlık olmasına rağmen elinden iş gelen, önemli ve Kürt aşiretlerinin çok saygı duyduğu bir kişi idi. Molla Mahmud Bayezidi (ö: 1867) bu konuda şöyle demektedir: " Botan ve Hakkâri bölgesi Kürtlerinin çok azı kendi ecelleri ile ölmektedirler. Büyük çoğunluğu öldürülmek suretiyle hayatlarını kaybederler".[3] Fakat Hakkâri beyi, Kürt aşiret liderleri, ileri gelenleri ve beyleri tarafından çok sevilir ve saygı duyulurdu. Ona büyük kardeş muamelesi yapıyor ve sözünden dışarı çıkmıyorlardı. Çağdaşı olan devletler tarafından da büyük bir emir olarak

---

[2] مسالك الابصار، 3/ 132. القلقشندي، صبح الاعشي، 4/377

[3] عادات و رسوماتنامه، ل 57، 27

kabul edilmiş ve büyük bir iktidar ve güç sahibi olarak Kürdistan'ın en büyük emiri olarak tanınmıştı.[4]

Kürdistan, Moğollar tarafından işgal edildiği dönemde Menkelan'ın oğlu Esededdin Hakkâri yöneticisi (Sahib'ul- Hakkâri) idi. 740h./1339m tarihinde torunlarından ismi, Menkelan oğlu Esededdin Musa oğlu İmadeddin Mücelli oğlu Esededdin Musa oğlu İmadeddin olan biri ülkede hüküm sürüyordu. Melik İmadeddin ilim adamlarını ve erdem sahiplerini seven ve onlara kıymet veren bir yöneticiydi.[5]

İmadeddin Mücelli döneminde beylik oldukça genişlemiş idi. İçerisinde barındırdığı onlarca şehir, yerleşim birimi, kale ve köyü kardeşleri İzzeddin ve Zeyneddin ile amcaları ve amcaoğulları Şemseddin, Şeyh Emir, İzzeddin Şêr, Mir Davud ve Hüsameddin arasında bölüştürmüştü. Etrafında birçok adam ve aşiret toplanmıştı. Savaşçılarının sayısı üç bin cengâvere yaklaşmıştı.[6]

8 h./14 m. Yüzyılın ortalarından Timurleng'in 787- 789 h./ 1385-1387 m. tarihlerinde olan ilk Kürdistan saldırısına kadar Hakkâri bölgesi şehirleri ve kaleleri ile Kürdistan'ın geneli hakkında yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Timurleng'in askeri saldırılarını başlattığı dönemde İzzeddin Şêr Hakkâri emiri idi. Bu İzzeddin Şêr'in, Mir İmadeddin Mücelli'nin amcası olan İzzeddin Şêr mi? yoksa kardeşi İzzeddin veya başka bir emir veya oğlu olduğu bilinmemektedir. Fakat 778 h./1376 m. yılında yönetimin başına geldiğini biliyoruz.[7]

---

4 ابن فضل الله العمرى: التعريف،58، صبح الأعشى،7/ 306

5 االتعريف، 58، صبح الأعشى، 7/ 307

6 التعريف،ص 58 ،صبح الأعشى،/ 377

7 ابن ناظر الجيش، تثقيف التعريف ،ص 41

Hakkari Beyleri Ailesi

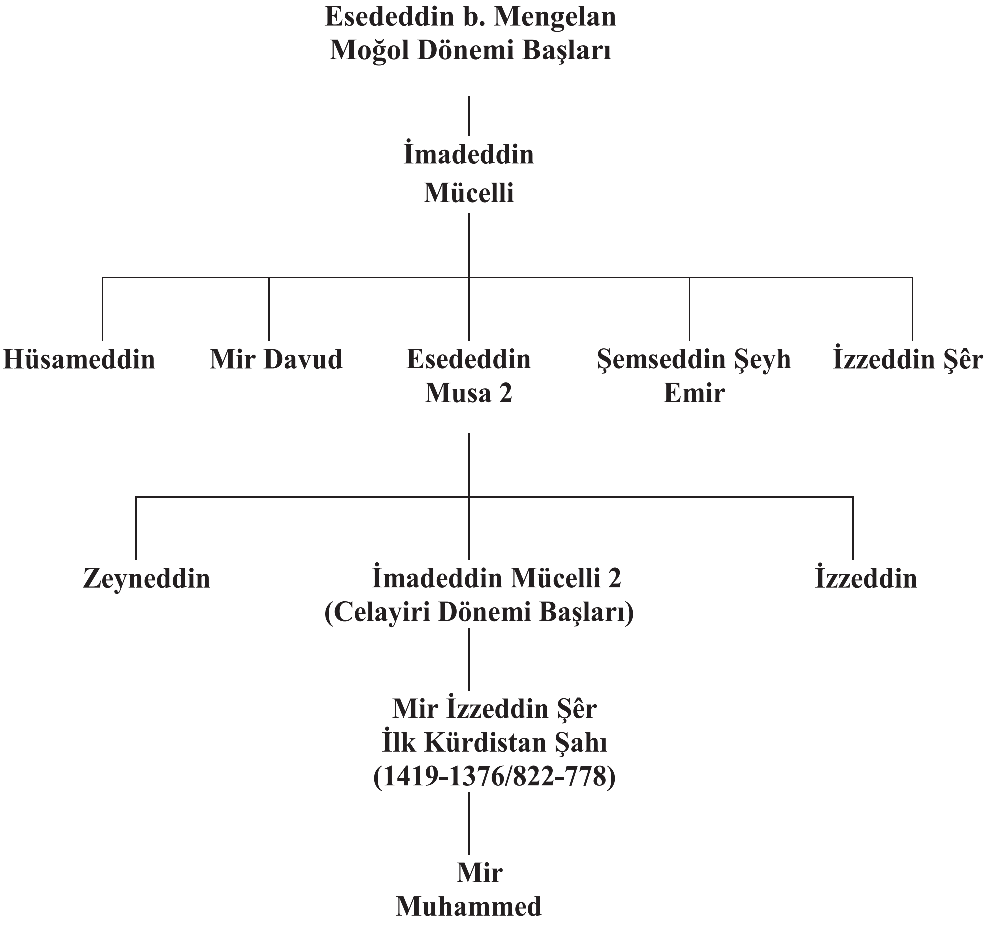

İzzedin Şêr döneminde (778- 822h./1376- 1419m.) Hakkâri beyliği daha da büyümüş ve güçlenmiştir. Emirin kendisi de Kürdistan'ın en tanınan ve en büyük emiri olmuştur. Tarihçilerden birisi onu büyük Şah (Melik'ul-Muazzam) olarak vasıflandırmıştır.[8] Bu emir döneminde beyliğin sınırları Büyük Zap nehrinden Van'a kadar,[9] doğu tarafından da Hoy ve Selmas bölgelerine kadar genişlemiştir.[10]

[8] حسن روملو: احسن التواريخ، تهران 1349هـ.ش، 126/1

[9] الشامي: ظفرنامه، بيروت 1936، ص 103. اليزدي: ظفرنامه، 305/1. الشرفنامه، 125/1

[10] ينظر: مجمل فصيحي، 191/3. احسن التواريخ، 54/1

Ermeni belgelerinde birçok kez İzzeddin Şêr ismi geçmektedir. Bunlar emirin büyüklüğü ve nüfuzu ile beyliğinin geniş sınırlarına işaret etmesi bakımından önemlidir. Ermeni papazları ve din adamları, İzzeddin Şêr'i Ermenilere karşı zorba ve Ermeni karşıtı bir kişi olarak tasvir etmişlerdir.[11]

İzzeddin Şêr'in en üst düzeyde Memlük sultanları ile bir ilişkisi vardı. Kendisine karşı saygı duyulmuştur. Mısır ve Şam tarihçilerinin dönem ile ilgili belgelerinde tanınan, kendisinden bahsedilen ve her yönü ile kabul edilmiş birisi idi. Devamlı Mısır'dan Memlük sultanının mektup ve teşekkürleri Hakkâri emiri İzzeddin Şêr Bey'e geliyordu. Önem derecesine göre beşinci derece yöneticiler arasında bulunan emirler için İnşa ve Mektup divanından (ديوان الانشوالمكاتبات) kılıç ve kalem erbabı'na gönderilen "Allah, emirin meclisinin nimetini artırsın" veya "nimetleri devamlı olsun" sözleri ile başlamakta idi. Şu şekilde devam ediyordu:

" أدام الله تعالى نعمة المجلس العالي، الاميري، الكبيري، العالمي، المجاهدي، المؤيدي، العوني، الاوحدي، النصيري، الهمامي، المقدمي، الظهيري، الفلانى[12]، عز الاسلام والمسلمين، سيد الامراء في العالمين، نصرة الغزاة والمجاهدين، مقدم العساكر، كهف الملة، ظهير الملوك والسلاطين، حسام أمير المؤمنين" ardından hayır duaları ve başarı dilekleri geliyordu. Bu dilekler de şöyle idi: " عالياً قدره نافذاً أمره جارياً على الألسنة حمده وشكره"، "صدرت هذه المكاتبة الى المجلس العالي تهدي له سلاماً، وثناءً بساماً"، ثاشى دوماهى نامةكة" وتوضح لعلمه المبارك ..، ومرسومنا للمجلس العالي ان يتقدم امره المبارك ...، فيحيط علمه بذلك، والله تعالى يؤيده بمنه وكرمه"[13]

Aynı şekilde 800 h/1398 m. Yılında Şam bölgesi İnşa ve Mektup Divanı'ndan İzzeddin Şêr Hakkâri'ye gönderilen mektup ve mesajlarda önem derecesi artmış dördüncü dereceye yükselmiştir. Mektuplar " أعز الله تعالى المقر العالي" sözleri ile başlıyordu. Aynı bu şekilde ve seviyede Sultan

[11] Sanjian, A. K.: Colophons of Armenian Manuscripts, Harvard University 1969, pp.110, 137,142,144, 203… Etc.

[12] لیَرة ناوى مير دةتوسريَت

[13] التعريف، ص 59. صبح الاعشى، 155/7-156، 307

Ahmed Celayiri'nin vezirine ve Bağdat kadısına gönderiliyordu. Bu durum Kürdistan Şahı'nın bunlar ile aynı statüde olduğunu göstermektedir.[14]

Yine Halep Bölgesi mektup ve mesajlarında Kürdistan Şahının önem derecesi daha yüksek olup İnşa ve Mektup Divanı'nda üçüncü dereceye yükselmişti. Mektuplar "أعز الله تعالى أنصار المقر الكريم" sözü ile başlıyordu. Bu derecede Osmanlı Devletinin kurucusu olan Osman Gazi'ye de aynı şekilde hitap ediliyordu. Buradan Kürdistan Şahı İzzeddin Şêr Hakkâri'nin önem derecesinin en yüksek olduğu bölgenin Halep bölgesi olduğunu ve Osman Gazi ile eşdeğer tutulduğunu anlıyoruz.[15]

İZZEDDİN ŞÊR VE TİMURLENG

Timurleng (771-807h./1369-1404m.) Kürt beyleri ve yöneticilerinin egemen olduğu Diyarbakır bölgesini ele geçirmek istiyordu. Egemenliğini onlara kabul ettirmek istiyordu. Bölge beyleri arasında taraftar bulmak, bölgenin alınmasına karşı engel olmamaları için ve devletinin ali çıkarlarına mani olmamaları için bu durumu istiyordu. Timurleng, amaçlarına ulaşmak için bölgedeki Kürt beylerinin rol ve egemenliklerinin bölgedeki dengelerin değişimi için ne kadar önemli olduğunu kavramıştı. Çünkü Timurleng Küçük Asya seferlerinin ilk ikisinde bunlar yüzünden başarılı olamamıştı. Nitekim Diyarbakır'daki Akkoyunlu Türkmen serdarı Kara Ülke bu gerçeği dile getirmişti. Bir mektubunda Diyarbakır bölgesinin kahir ekseriyetinin Kürt beyleri tarafından ele geçirildiği ve yönetildiğini ifade etmiştir.[16]

Timurleng (789h./1387m.) yılında Ahlat, Adilcevaz ve birkaç şehir daha aldıktan sonra Van Gölü kenarındaki Aladağ bölgesine ordugahını kurdu. İzzeddin Şêr Hakkâri, Timur tehlikesinin sınırlarına yaklaştığını anladı. Teslim olmaya gönlü elvermediği için Van Kalesine çekilerek savunmayı güçlendirdi.[17] Van Kalesinin şimdiye kadar kimse tarafından alınmamış olmasına güveniyordu. Bunun üzerine Timur, kaleyi çok güçlü bir şekilde muhasara etti. Timur ordusunun sayıca çok üstün olması ve

---

14 صبح الاعشى، 8/225- 226

15 المصدر نفسه، 8/232

16 فريدون بك: منشات السلاطين، 1/153

17 الشامي، ظفرنامه، ص104. روضة الصفا، 6/154. حبيب السير، 3/3/440

Timur’un Van kalesinin alınmasında çok ısrarlı olmasından dolayı İzzeddin Şêr, iki günlük savunmasından sonra kaleyi Timur’a teslim etmeye ve bağlılığını bildirmeye razı oldu.[18]

Fakat kale halkı teslim olmak istemedi. Nasreddin isimli birisinin yönetimi altında direniş kararı alarak kale kapılarını kapattılar. Bunun üzerine Timur’un ordusu kuşatmayı daha da artırdı. Kale duvarlarında oyuk açmak için mancınık kullanmaya başladılar. Bütün bunlara rağmen kaledeki Kürtler yirmi ya da yirmi yedi gün daha dayanabildiler.[19] Fakat kale Timur ordusu tarafından düşürüldü. Direnenlerin hepsini öldürdüler. Teslim olanları ise ikişer ikişer ellerini arkadan birbirine bağlayıp beş yüz gaz yüksekliğinden fazla olan kalenin tepesinden aşağı attılar.[20]

Hafız Ebru (ö: 834h./1431m.), Timurluların, halkı korkutmak ve bir daha böyle bir şeye cesaret etmeye kalkmalarını engellemek için direnişçilerin önderi olan Nasreddin’i yakalayıp saçının bir tarafını kazıttıklarını ardından sakalının bir tarafını kestiklerini, daha sonra kaşlarını ve kirpilerini de yoldularını aktarmaktadır.[21] Muntehabü’t- Tevarih isimli kitabın sahibi Mu’inu’d-in Natanzi (817h./1414m.), şöyle demektedir: Van kalesi bütün dünyada sarp ve sağlam olması ile meşhurdur. Bir dörtlük ile bu kalenin alındığı tarihi nakletmektedir.

شاهي كة بتيغ ملك ايران بطرفت   ماه علمش سـرحد كيوان بطرفت

تاريـخ طرفتن حصـار وان را   طريد سندت بطو كة كيوان بطرفت[22]

“كيوان بطرفت” sözü ebced hesabına göre hicri 789 tarihine tekabül etmektedir. Bu da Van kalesinin alındığı tarihi göstermektedir.

Kalenin alınmasından ve direnişçilerin yok edilmesinden sonra Timur, kalenin eski sahiplerinin eline geçmemesi ve tekrar orada istihkâm etmesinler diye kalenin yıkılmasını emretti. Yadigâr isimli birisini bu

---

18 الشامي، ظفرنامه، ص 104. مجمل فصيحي، 127/3. الشرفنامه، 126/1

19 حافظ ابرو، زبدة التواريخ، ص 61. اليزدي، ظفرنامه، 306/1. منتخب التواريخ، ص 365. الشرفنامه، 306/1

20 زبدة التواريخ، ص 61. اليزدي، ظفرنامه، 306/1

21 حافظ ابرو، زبدة التواريخ، ص 61

22 منتخب التواريخ، ص 365

görevi yerine getirmekle memur etti. Fakat kale duvarının çok sağlam olmasından dolayı bir taşı dahi yerinden oynatmaya güç yetiremedi. Her taşı bir dağ kadar sağlam idi.[23]

Timurleng, Hakkâri bölgesini ardında bırakarak doğuya Azerbaycan'a yöneldi. Kısa süre içerisinde Timur, Hakkâri emirinin Kürt beyleri nezdinde çok yüksek bir mertebeye sahip olduğunu, onların bir nevi temsilcisi ve sözcüsü olduğunun farkına vardı. Onu, tarafına çekmesi gerektiğini anladı. Bu sayede Hakkâri emiri yolu ile diğer Kürt beylerini kendi safına çekebileceğine ve bağlılıklarını kazanabileceğine kani oldu. Bundan dolayı onun derece ve rütbesini artırarak Kürdistan Melik'i ilan ederek, bu yönde bir emirname çıkarttı.[24] O günden itibaren Melik- Şah'ı Kürdistan olarak tanındı. Tarihçi Kutupşah "Kürdistan Şah'ı Şah İzzeddin" olarak tanıtmaktadır.[25]

Şah İzzeddin kırk yıldan fazla yani 822h./1419m. yılına kadar hüküm sürdü. Maalesef İzzeddin Şêr ve dönemi hakkında bu bilgilerden başka malumata sahip değiliz.

Şerefhan Bidlisi'nin aktardığına göre Hakkâri beyleri ailesi, Cengiz oğulları (Moğollar) sultanları tarafından kendilerine verilmiş olan birçok berat ve ahitnameye sahiptiler. Bunların çoğunu bizzat kendi gözleri ile görmüş olup Uygur hattı ile yazılmış olduklarını aktarır.[26] Öyle anlaşılıyor ki okuyamadığı için Şerefname isimli eserinde toplamamıştır.

---

23 اليزدي: ظفرنامه، 307/1. الشرفنامه، 126/1
24 الشامي: ظفرنامه، ص103-104. اليزدي: ظفرنامه، 307/1. مجمل فصيحي، 127/3، 182، 191
25 Minorsky: The Qara Quyunlu and the Qutb- Shahs, p. 63
26 شرفنامة، ط2،ص238س

Arş. Gör. Yusuf BALUKEN

KURULUŞUNDAN OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR HAKKÂRİ ŞENBÛ BEYLİĞİ

KURULUŞUNDAN OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR HAKKÂRİ ŞENBÛ BEYLİĞİ

Yusuf BALUKEN [1]

Şenbû Beyliği Hakkâri ile Van-Gevaş çevresinde XII. yüzyıldan itibaren hüküm sürmüş bir hanedandır. Beyliğin kuruluş dönemine ait kayıtlar sınırlı olmakla birlikte Memluk ve Timur dönemindeki kaynaklarda yer yer atıflara rastlamak mümkündür. Beyliğin ilk dönemi Vestan diye de bilinen Gevaş bölgesinde yoğunluklu bir görünüme sahiptir. Ancak Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte beyliğin merkezi kademeli olarak Hakkâri tarafına kaymaktadır. Biz bu tebliğimizde Memluk ve Timur dönemi kaynaklarının yanı sıra dönemle çağdaş Ermeni yazarlarının kayıtlarından hareketle beyliğin ilk dönemini aydınlatmaya çalışacağız.

A. ŞENBÛ BEYLERİ

Mirza Muhammed Yazicî'ye göre Hakkâri beylerinin bu isimle adlandırılma nedeni ile ilgili anlatılanlara göre bu aileden İzzeddin bin İmadeddin isimli bey İlhanlılar'ın baskısından İmadiye'yi terk ederek Kürtler'in yaşadığı dağlık bölgelere gitti. Aşiretler halinde yaşayan Kürt beyleri onu iyi karşıladılar ve ona bağlılıklarını bildirdiler. Bağlılık yemini *Şenbe* yani *Cumartesi* günü gerçekleştiği için bu adı aldılar. Yaptıkları bütün iyi işlere Cumartesi günü başladılar.[2]

Eş-Şeceretu'z-Zîvekiyye diye bilinen ve Hakkâri beylerinin soy kütüğü olarak kabul edilen şecerede kaydedildiğine göre ise Huftiyan Kalesi'nde bulunan İzzeddin bin Siraceddin isimli beyin en büyük oğlu İmadeddin İlhanlılar'dan korktuğu için gizlice İmadiye Kalesi'ne gitti. Oranın halkı onu tanıdılar ve tutuklayıp İlhanlılara teslim etmek isteyince İmadeddin burayı terk etti ve kuzeydeki dağlık bölgelere sığındı. Bu bölgede bulunan Kürtler yöneticisizdi. Kürtler onun Abbasi ailesinden olduğunu öğrenince itaatlerini bildirdiler ve kendilerine yöneticilik yapmasını istediler. Bunun için ona bağlılık yemini de ettiler. Bu gün cumartesi günüydü. Kürtler Cumartesi gününe Kürtçe de *Şenbe* diyorlardı. Bundan

---

1 Mardin Artuklu Üniv. İlahiyat Bilimleri Fak. İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Arş. Gör.
2 Mirza Muhammed Yazicî, Muhtasaru Ahvâli'l-Umerâ, (Yay. Nizar Eyyub Golî) Duhok 2012, s. 104-105.

ötürü bunlar kendilerini *Şenbû* diye isimlendirmeye başladılar.[3]

Şeref Han-ı Bidlisî'ye göre ise Akkoyunlular tarafından yıkılan Hakkâri beyliğinin, Esededdin Zerrinçeng isimli bey tarafından ikinci kez kurulması Cumartesi gününe denk gelmişti. Cumartesi gününe Kürt kavmi Şenbû dedikleri için hükümdarları da Şenbû diye isimlendirildiler ve daha çok bu adla tanındılar.[4]

B. ÇOLAMERGÎ AŞİRETİ

Şenbû beylerinin hâkimiyet alanındaki en önemli Kürt aşireti ise kuşkusuz Çolamergî aşiretiydi. XIV. yüzyılın ilk yarısında Kürtler'in içerisinden çıkan en önemli iki büyük yöneticiden biri Çolamerg aşireti hükümdarı, ötekisi de Akre- Şûş yöneticisiydi. Kürtler arasında saygı duyulan sözüne uyulan yönetici ve komutan Çolamerg hükümdarıydı. Geniş topraklara hâkim olan bu yöneticinin idaresi altında çok sayıda şehir ve kale vardı. Kendisine bağlı olan birçok kabile aşiret ve adamları vardı.[5]

Bu Kürt aşireti ile ilgili olarak İbn Fazlullah el-Umerî şunları kaydeder: "*Kürt aşiretlerinden biri de Colemergî aşiretidir. Bu aşiret herhangi bir şahıstan ziyade yaşadıkları yere nispetle böyle isimlendirildiler. Bir görüşe göre bu aşiretin kökeni Emevîler'e dayanıp Mervan bin Hakem'e nispetle Hakemî diye de isimlendirilirler. Rivayete göre bu aile mensupları gördükleri baskıdan dolayı dağlık alanlara sığınıp buralarda yaşamlarını sürdürmeye başladılar. Herhangi bir saldırı durumunda da bu dağların sarp olmasından yararlanarak düşmanlarından korundukları gibi kalabalık yerlere gitmekten kaçındılar. Böylelikle kendilerini güvende hissettiler.*"[6] Yine İbn Fazlullah'ın kaydettiğine göre bu beyler kendilerini Utbe bin Ebi Süfyan bin Harb bin Umeyye bin Abdişems bin Abdimenaf'a dayandırırlardı.[7] Çolamergî aşireti aslen Emevî ailesine mensup olup Abbasiler'den kaçarak bu dağlara sığındılar. Kürtler arasında kalarak yaşamaya devam ettiler.[8]

---

3 Eş-Şeceretu'z-Zîvekiyye (Dirase ve Tahkik İmad Abdusselam Raûf) Erbil 2009, s. 51.
4 Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 142.
5 İbn Fazlullâh el-Umerî, Ahmed bin Yahya (ö.749/1348), et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin) Beyrut 1988, s. 58.
6 İbn Fazlullâh el-Umerî, Ahmed bin Yahya (ö.749/1348), Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr, (Thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli) Abu Dabi 2003, c. III, s. 267-268.
7 İbn Fazlullâh el-Umerî, et-Ta'rîf, s. 58.
8 Kalkaşendî, Ahmed bin Ali, Subhu'l-Aşâ fi Sınâati'l-İnşâ, Kahire 1914, c. IV, s. 376-377.

Şeref Han-ı Bidlisî'ye göre ise Hakkâri beylerinin soyu Abbasiler'e dayanır. Bu hanedan Kürdistan hükümdarları arasında soylulukları ve övülecek güzel davranışlarıyla tanınmışlardır. Bundan dolayı da birçok büyük sultan bu muhterem hanedana karşı ihtiram içerisinde olmuşlardır.[9] Kürt oldukları halde bu beylerin ilk dönemlerde kendilerini Emevîler'e daha sonra ise Abbasiler'e dayandırmaları sadece bu beylere özgü bir refleks değildir. Zira bunun benzeri yaklaşımları diğer Kürt beylerinde de görmek mümkündür. Bu durumu kendilerine meşruiyet kazandırma arayışı olarak tanımlamak mümkündür. Sonuç ne olursa olsun bu aşiret mensupları tarihen de sabittir ki Kürttürler.

C. İDARE MERKEZLERİ

Çolamergî aşiretinin en önemli merkezi Hakkâri şehir merkezi olan Çolamerg'dir. *Çol* Kürtçe'de *yaban, dağ* veya *kır* anlamına gelirken *merg* de *çayır* veya *mera* anlamlarına gelir. Dolayısıyla *Çolamerg* tamlamasını *Yaban Çayır* diye çevirmek mümkündür. Çolamerg Büyük Zap Nehri'nin sağ tarafında kalır. Şehrin her tarafı dağlarla çevrilirdir. Şenbû beyleri bu şehri kendileri için idare merkezi olarak edindiler. Muhtemelen korunaklı ve sağlam bir mevkide bulunması bu tercihte etkili olan etkenlerdir.[10]

Şenbû beylerinin bir diğer önemli merkezi de tarihte daha çok Vestan diye bilinen Van'ın Gevaş ilçesidir. Beyliğin ilk döneminden Osmanlı hâkimiyetine kadar olan dönemde daha çok Vestan şehri ön plandadır. Hatta Timur döneminde Vestan şehri Kürdistan'ın en önemli şehri olarak bilinirdi.[11] Osmanlının son zamanlarına kadar bu şehir Şenbû Kürt beylerinin en önemli merkezlerinden biri olarak bilinirdi.[12]

Şenbû beyleri döneminde yapılmış en önemli eserlerden biri kuşkusuz Diz Kalesi'dir. İbn Fadlullah el-Umerî'nin kaydettiğine göre burası Çolamergî aşiretinin ve beyliğinin en önemli garnizon kenti ve idare merkezi olup çok sarp ve korunaklı bir yerdi. Kalabalık bir dağ topluluğunun ortasında göğe doğru yükselen yek pare ve yüksekçe bir tepenin

---

9 Şeref Han, Şerefname, (Trc Abdullah Yegin) İstanbul 2013, c. 1, s. 138.

10 Derviş Yusuf Hasan Hirorî, Bilâdu Hekkârî, Erbil 2005, s. 40.

11 Johann Schiltberger, The Bondage and Travels of Johann Schiltberger *A native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427*, (Translated and Edited Karl Friedrich Neumann) London 1879, s. 43.

12 Lieut Col. J. Shiel, Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan via Van Bitlis Se'ert and Erbil to Suleimaniyeh in July and August 1836, Journal of The Royal Geographical Society of London, Vol. VIII, London 1838,68-69; Horatio Southgate, Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia, London 1840, Vol. I, 241-246.

zirvesine kurulmuş olan bu kale Büyük Zap Nehri tarafından çepeçevre kuşatılmıştı. Kalenin yanı başındaki kanyondan akan Zap Nehri bu şehri etrafındaki dağlardan ayırıyordu. Bir bakıma kalenin temelleri nehir sularıyla çevrilidir. Düşman ordusunun buraya yaklaşması mümkün olmadığı gibi kalenin bulunduğu yer ok menzilinin dışında bir konuma sahipti. Yüzeyi ziraat yapmaya elverişli olan kalenin kurulu bulunduğu tepenin her yönünde tehlikeden korunmak isteyenler için sığınak görevi gören mağaralar vardı. Kalenin kurulduğu bu tepeden kar hiçbir zaman eksik olmaz. Kaleye giden geçitlerden bazılarında yol boyunca çakılı kazıklar vardır. Gayet sarp olan bu yolu tırmanmak isteyenler bu kazıklara tutunarak kaleye çıkarlar. Buna güç yetiremeyenler ise kaleden sarkıtılan ip ve halatlar yardımıyla yukarı çekilerek kaleye çıkarılırlar. İnsanların yanı sıra kalede gereksinim duyulan zahireleri taşımak ve değirmenlerde çalıştırılmak için yararlanılan katırlar da bu şekilde kaleye çıkarılırdı.[13]

D. BEYLİĞİN KURULUŞ DÖNEMİ

Kimi araştırmalara göre beyliğin kökeni Ebu'l-Heyca bin Abdullah el-Hekkarî tarafından Musul bölgesine tayin edilmiş ve Hamdanîler'e tabi olan Emir Ebu Şuca Menklan'a dayanır. İddiaya göre bu aileden yetişen Menklan ve oğlu Davud Selahaddin Eyyubî döneminde hizmet veren beylerdendi. [14] Ancak kanaatimizce Hakkâri aşiretine mensup olan bu aileler aynı değildir. Tespit edebildiğimize göre Şenbû beyliğinin en eski idarecisi Seyfeddin Menklan bin Ali el-Hekkarî'dir.

1. Seyfeddin Menklan bin Ali el-Hekkarî

Seyfeddin Menklan, Çolamerg ve buraya bağlı yerleşim yerleri ve kalelerin hâkimiydi. Yönetimi altındaki kalelerden biri de Konis ya da bir diğer adıyla Kocanis Kalesi'ydi. Seyfeddin Menklan 660/1262 yılında Memluk hükümdarı Melik Zahir Baybars'a tabi olan Kürt beylerinden biriydi. Oğlu Emir Esededdin Musa el-Akta' ile birlikte Sultan Baybars'ın huzuruna vardı. Melik Baybars ona değerli hediyeler verdi. Daha sonra Seyfeddin Menklan'a sultanın yanında Mısır'da kalmak ile Erbil şehrinin ikta edilmesi şeklinde iki seçenek sunuldu. Seyfeddin Menklan Erbil'in kendisine ikta edilmesi teklifini kabul etti. Bunun üzerine Baybars ona hilat giydirdi ve sancak vererek onu Erbil'e gönderdi. Seyfedin Menklan

13 İbn Fazlullâh el-Umerî, Mesâliku'l-Ebsâr, c. III, s. 268; Kalkaşendî, Subhu'l-Aşa, c. IV, s. 377
14 Zırâr Sıddîk Tevfik, el-Kabâil ve'z-Zeâmâtu'l-Kıbeliyyetu'l-Kurdiyye fi'l-Asri'l-Vasît, Erbil 2007, s. 73-74.

yanına Alameddin Ebu Ali ez-Zerzârî, Cemaleddin Haşîş ve İbn Mâhî gibi Kürt beylerini de alarak Erbil'e gitti. Ordusuyla şehre saldırdı ve şehirde bulunan Moğol askerlerini katlettiği gibi kadın ve çocukları da esir aldı. Ancak daha sonra Moğollarla yaptığı bir savaşta öldürülünce Oğlu Melik Esededdin Musa geçti.[15]

2. Esededdin Musa bin Menklan

Esededdin Menklan, Şeref Han el-Bidlisî tarafından Şenbû beyliğinin asıl kurucusu olarak sunulur. Şeref Han onu Esededdin bin Gulabî bin İmadeddin şeklinde kaydeder. Şeref Han'ın Gulabî كلابي şeklinde kaydettiği isim ile Menklan منكلان ismi arasındaki hatt benzerliği bu isimde bir tashif yani yazım yanlışı olduğu olasılığını akla getirmektedir. Zannımızca Şeref Han'ın Gulabî diye kaydettiği bu isim Menklan'dır. Öte yandan Şeref Han Esededdin'in lakabını Zerrinçeng diye kaydetmektedir. Ona göre Esededdin Mısır'a gitmiş ve orada Memluk sultanlarının hizmetinde yaşamaya başlamıştı. Memluklar adına katıldığı bir savaşta bir kolunu yitirmişti. Memluk sultanı kopan kolun yerine altından bir takma kol yaptırarak kopan kolun yerine taktı ve ona Zerrinçeng yani '*altın kollu*' lakabını verdi.[16]

İbn Şeddad ise Esededdin Musa'yı, *el-Akta'* yani '*Çolak*' lakabıyla zikreder. Esededdin'in bu şekilde isimlendirilmesinin nedenine gelince; Eyyubî hükümdarı Melik Nasır Selahaddin Yusuf 645/1247-1248 yılında Nusaybin şehrini Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi, Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü ve Hasankeyf hükümdarı Melik Muazzam Turanşah arasında ikta olarak paylaştırmıştı. Ancak 646/1248-1249 yılında Bedreddin Lü'lü Nusaybin'e gitti ve şehre el koydu. Bunun üzerine Melik Muazzam ordusuyla Halep'ten yola çıktı ve Mardin hükümdarı Necmeddin İlgazi ile birleşerek Bedreddin Lü'lü üzerine yürüdüler.[17] 647/1249-1250 yılında Bedreddin Lü'lü ile Haleb ordusu komutanı Melik Muazzam ve müttefiği Mardin hükümdarı Necmeddin İlgazi arasında Nusaybin yakınlarında meydana gelen savaşa Melik Esededdin Musa da katılmıştı. Savaş esnasında aldığı bir darbe sonucu Esededdin'in bir kolu kopmuştu. Bun-

---

15 İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed bin Ali (ö. 684), Tarihu'l-Meliki'z-Zahir, (Thk. Ahmed Hutayt) Beyrut 1983, s. 332.

16 Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 140.

17 İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed bin Ali (ö. 684), el-A'laku'l-Hatîre fi Zikri Umerâi'ş-Şam ve'l-Cezîre, (Thk. Yahya Zekeriyya Abbâre) Dımaşk 1978, c. III/1, s. 137-138.

dan ötürü *el-Akta‘* yani ‘*Çolak*’ diye isimlendirildi.[18] Şeref Han tarafından zikredilen Zerrinçeng ile *el-Akta‘* yani ‘*Çolak*’ lakabları verildiği şahıs ve öykü arasındaki benzerlik iki şahsın da aynı kişi olduğunu anımsatmaktadır.

Moğolların ilk döneminde beyliğin başında bulunan Esededdin Musa uzun yıllar Moğollarla savaşmasına rağmen iki taraf birbirine üstün gelememişti. Sonunda Esededdin Moğollarla birbirlerine saldırmamak koşuluyla barış yaptı.[19] Esededdin döneminde Çolamerg ülkesinde kırmızı ve sarı arsenik madenleri çıkarılıp dışarı ihraç ediliyordu. Öte yandan Laciverd madeni de bulunmuştu. Esededdin Moğol hükümdarları haberdar olmasınlar ve el koymasınlar diye bu madenin bulunduğunu gizledi. Ondan sonra oğlu İmadeddin beylik tahtına çıktı.[20]

3. Melik İmadeddin Mücellî bin Musa

XIV. yüzyılın ilk yarısında Çolamergî aşiretinin nüfusu üç bini bulmaktadır. Bu dönemde başlarındaki yönetici İmadeddin bin el-Esed bin Menklan olup ondan sonra yerine oğlu Melik Esededdin geçti. Elinin altındaki Arsenik madenini birçok yere gönderirdi. Çıkardığı lacivert madenini Tatar hükümdarları Moğolların haber alıp talep etmelerini önlemek için gizledi.[21]

4. Melik Esededdin Musa bin Mücellî

On dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinde beyliğin yönetimini elinde bulunduran Melik Esededdin Musa bin Mücellî bin Musa bin Menklân cömert ve yüce karakterli biriydi. Çağdaşı olduğu büyük hükümdarlar nezdinde saygın birisiydi. Özellikle de İlhanlı ve Memluk sultanları ona çok değer verirlerdi. Kürtler nezdinde de çok saygın bir konuma sahipti. Şayet Kürtler kendi aralarında savaşırlarsa onun bir işareti savaşı sona erdirmeye yeterliydi. Kürtlerden iki grup birbiriyle savaştığı vakit derhal harekete geçer ve onların yanına giderdi. Bunun üzerine o iki grup savaşı bırakırdı. Kürtlerin ona karşı sergiledikleri bu tutumun altında itaatten ziyade onun saygınlığını gözetme amacı yatmaktaydı. Ondan sonra yerine oğullarından Melik İmadeddin Mücellî geçti. Melik Esededdin’in İzzed-

18 İbn Şeddâd, Tarihu’l-Meliki’z-Zahir, s. 332.
19 İbn Şeddâd, Tarihu’l-Meliki’z-Zahir, s. 333.
20 Kalkaşendî, Subhu’l-Aşa, c. IV, s. 377
21 İbn Fazlullâh el-Umerî, Mesâliku’l-Ebsâr, c. III, s. 268.

din Şîr, Şemseddin Şeyh Emir, Emir Davud ve Hüsameddin isimlerinde kardeşleri vardı. Ancak bunların hepsi yeğenleri İmadeddin'in yönetimine bağlıydılar.[22]

5. Melik İmadeddin Mücellî bin Musa

İbn Nâzıru'l-Ceyş (ö. 786/1384)in kaydettiğine göre kendi dönemindeki Çolamerg hâkimi İmadeddin Mücellî bin el-Melik Esededdin Musa bin Mücellî bin Musa bin Menklan'dı.[23]

755/1355 yılında Melik İmadeddin döneminde Cizre Buhtî beyi Seyfeddin el-Buhtî ile Hasankeyf Eyyubî hükümdarı Melik Adil Şihabeddin Gazi arasında anlaşmazlık baş göstermişti. Seyfeddin el-Buhtî, Eyyubîler'e karşı civar yerlerdeki Kürt aşiretlerinden ve beylerinden yardım toplamaya başladı. Bu amaçla Vestan hükümdarı Emir İmadeddin bin Melik Esededdin'den de yardım istedi. Zira Hakkârî aşireti onun emrindeydi. Eyyubî hükümdarının Cizre'ye doğru harekete geçtiğini duyan aşiretlerden müteşekkil ordu savaşmaktan kaçındı. Bir süre sonra da İzzeddin el-Buhtî ve İmadeddin bin Melik Esededdin'in Siirt'e doğru hareket ettikleri ve Siirt'e yakın bir yer olan Kormas ovasında konakladıkları bilgisi Eyyubî hükümdarına ulaştı. Bunun üzerine Eyyubî hükümdarı yanına dört yüz süvari alarak Siirt'e doğru yola çıktı. Eyyubi sultanının ordusunda birçok Kürt beyi vardı. Sultanın Siirt'e hareketini öğrenen Melik İmadeddin haber göndererek Kürt beylerinden birinin barış görüşmeleri için gelmesini istediyse de Eyyubî hükümdarı Kürt beylerine güvenmediği için bir müddet elçilik görevi için kimi görevlendireceğini düşündü. Sonunda Mardin Artuklu hükümdarının oğlu Muhammedi elçi olarak Melik İmadeddin el-Hekkarî'ye gönderdi. Yapılan görüşmeler sonucunda barış sağlandı ve bir süre sonra ordusunu toplayarak Vestan'a geri döndü.[24]

Melik İmadeddin ilim adamlarını ve karakterli kimseleri seven ve onlara kıymet veren bir yöneticiydi. Bu niteliklere sahip kimseler onun huzurunda en iyi konuma sahiptirler. Melik İmadeddin'in kadısı tarafından İbn Fazlullah el-Umerî (ö. 748/1348)ye yazılan bir mektuba göre onun İzzeddin ve Zeyneddin isimlerinde babaları aynı olan kardeşleri vardı.[25]

---

22 İbn Fazlullâh el-Umerî, et-Ta'rif, s. 58; Kalkaşendî, (Kahire 1915), c. VII, s. 283-284.

23 İbn Nâzıru'l-Ceyş, Takiyuddîn Abdurrahmân bin Muhammed (ö. 786/1384), Teskîfu't-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf, (Thk. Rudolf Vesely) Paris, 1987, s. 74, 81.

24 İbnu'l-Münşî el-Hısnî, Hasan bin İbrahim (ö. 822/1420'den sonra), Nüzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt. 355, vr. 83a, 90b, 91a.

25 İbn Fazlullâh el-Umerî, et-Ta'rif, s. 58.

6. Melik İzzeddin Şîr bin Musa

İmadeddin'den sonra onun kardeşi İzzeddin Şîr Şenbû beyliğinin başına geçti. 787/1385-1386 yılında Timur (Doğu) Bayezid şehrini aldıktan sonra Van ve Vestan üzerine yürümüştü. Şenbû beyliğinin hâkimi olan İzzeddin Şîr kendi ülkesine karşı yapılan bu saldırıya karşı durmak için Van Kalesi'ne kapanmıştı. Timur Van Kalesi'ni ablukaya aldı. Van Kalesi yüksekçe bir tepenin üzerine kurulmuştu. Bir tarafının göle kıyısı vardı. Timur, kara tarafından kaleyi muhasara etti. Melik İzzeddin Şîr ise daha fazla dayanamayıp iki gün sonra direnişi bırakarak kaleden indi ve Timur'a bağlılık bildirdi. Ancak kale halkı teslim olmadıkları gibi kale kapısını kapatarak direnmeye devam ettiler. Timur yirmi günlük bir kuşatmadan sonra Van Kalesi'ni aldı. Direnişçilerin çoğunu öldürdü ve birçoğunu da ellerinden ve boyunlarından bağlayarak kalenin tepesinden aşağı attırdı. Van Kalesi'nin de harap edilmesine dair ferman çıkardı. Ancak emrindeki askerler ne kadar uğraştılarsa da kaleyi yıkmaya güç yetiremediler. Daha sonra Timur, Kürdistan eyaletinin yönetimini Melik İzzeddin Şîr'e bırakarak Salmas tarafına doğru hareket etti.[26] Timur İzzeddin Şîr'e atalarından miras kalmış olan memleketini eskiden olduğu üzere mülkiyet olarak geri verdi ve bunu bir fermana dönüştürerek kendisine verdi.[27]

1386 yılından beri Vestan'da yöneticilik yapmakta olan Melik Esed[28] 1392 yılı Ağustos ayında kardeşi İzzeddin Şîr tarafından yönetimden indirildi ve İzzeddin Şîr, Vestan şehrini kardeşi Melik Esed'den aldı.[29]

İzzeddin Şîr döneminde Van gölü bölgesinde Karakoyunlu Kara Yusuf'un nüfuzu artmıştı. Ancak İzzeddin Şîr 1392 yılında ona karşı başkaldırdı. 1395 yılında Çağatay ordusunun başındaki Emir Kara Yusuf ile İzzeddin Şîr arasında birkaç gün süren savaş meydana geldiyse de takip eden günlerde 400 kişilik Çağatay ordusu barış görüşmeleri için İzzeddin Şîr'in yanına geldiler. İki taraf arasında barış yapıldı.[30]

İzzeddin Şîr, hanedan mensuplarına ülkesinde idarecilik görevi verdi. Nitekim 1398 yılında Alâeddin ve Zeyneddin isimli emirler Ahtam-

26 Yezdî, Şerafeddîn Ali (ö. 858/1454) Zafernâme, (Edit. Mevlevi Muhammed İlâhdâd) Calcutta 1887, I, s. 421-424.
27 Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 139.
28 Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Cambridge 1969, s. 103.
29 Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 110; Alexander Khachatrian, The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries), Iran & the Caucasus, Vol. 7, No. 1/2 (2003), s. 44
30 Khachatrian, s. 45-46.

ar adasında yöneticilik yapıyorlardı.[31]

1398 yılında Kara Yusuf'un ordusu tekrar saldırdı ve Hakkâri beyi İzzeddin Şîr'i yakalayıp esir etti. Ardından Van Gölü'nün ortasındaki zindana attı. Daha sonra Kara Yusuf yanına aldığı askerlerle Diz Vadisi'ne indi. Çolamerg'e kadar olan her yeri talan etti. Evleri ateşe verdi ve bulduğu ne varsa yağmaladı.[32]

Timur'un 807/1405 yılında ölümünden sonra Türkmen Kara Yusuf bölgenin tek hâkimi konumuna geldi. Zira 1408 yılında Kara Yusuf Bitlis'e geldiğinde Emir Şemseddin bin Şeref ona bağlılık bildirdi. Ardından İzzeddin Şîr ve oğlu Melik bağlılık bildirmek için huzura geldiler.[33]

1410 yılına geldiğimizde İzzeddin Şîr Türkmen Kara Yusuf'a tabi olarak yönetimini devam ettiriyordu.[34] 1412 yılında Karakoyunlu hükümdarı İskender Van ve Vestan kalelerini ele geçirdiği gibi Kürdistan'ın diğer kalelerini onları yöneten beylerin ellerinden aldı. Şembû devletini yıktığı gibi yerleşim yerlerini de tahrip etti.[35]

İzzeddin Şîr ile komşusu Bitlis emiri Şemseddin'in arasında husumet vardı. Zira Bitlis emiri Şemseddin 1405 yılında İzzeddîn Şîr'in yönetimindeki Adilcevaz'a gelmiş bu bölgeyi yağmaladığı gibi aralarında Hıristiyan din adamlarının da bulunduğu birçok insanı katletmişti.[36] 1419 yılında İzzedin Şîr Bitlis bölgesine bir misilleme yaparak intikamını aldı. Bitlis civarındaki atmışa yakın köyü yağmaladı.[37]

1419 yılında deniz kumu gibi sayısız çekirge ekinlerin hasat zamanı Vestan bölgesine ulaştı. Ekinlerin bir kısmını yediler ve bir kısmına da dokunmadılar. Ancak bu çekirgeler o bölgeye yumurtalarını bıraktılar. 1420 yılında çekirge yavruları büyük bir zarara neden oldular. Ancak Allah'ın merhameti sayesinde İzzeddin Şîr adamlarını tarlaları sulamaları için görevlendirdi. Su gelince kuşlar da bu bölgeye akın ederek çekirge yumurtalarını yok ettiler. Böylelikle bu bölge çekirgelerden korunmuş oldu.[38]

---

31 Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 116; Khachatrian, s. 47
32 Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 116; Khachatrian, s. 46
33 Khachatrian, s. 47.
34 Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 133.
35 Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 203-204.
36 Khachatrian, s. 49.
37 Khachatrian, s. 49.
38 Sanjian, *Colophons*, s. 173-174.

1412-1421 yılları boyunca İzzeddin Şîr ve veliahtı oğlu Melik Muhammed ile birlikte yöneticilik yaptılar.[39] İzzeddin Şîr 1423 yılında vefat edince[40] Melik Muhammed Vestan'da yönetime geçti.

7. Melik Muhammed bin İzzeddin Şîr

1421 yılında Vestan ve Van hükümdarı İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Muhammed ve Bitlis hükümdarı Şemseddin Timur'un oğlu Şahruh'a bağlılık bildirmişlerdi.[41] Karakoyunlu hükümdarı İskender kendisine karşı yapılan bu hareketi cezalandırmak için Melik Muhammed'i huzuruna çağırdı. 1423 yılında İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Muhammed, Karakoyunlu İskender'in huzuruna vardı. Karakoyunlu İskender tarafından içeceğine öldürücü zehir katılarak katledildi.[42] Bundan sonra beylik tahtına İzzeddin Şîr'in diğer oğlu Sultan Ahmed çıktı.

8. Sultan Ahmed bin İzzeddin Şîr

Melik Muhammed vefat ettikten sonra yerine kardeşi Sultan Ahmed Vestan yönetimine geçmişti. 1424 yılında Karakoyunlu İskender Sultan Ahmed'i zincire vurdu ve Alıncak Kalesi'nde hapsetti. Yönetimi altındaki Elbak ve Vestan kalelerinin yönetimini de ondan istedi.[43] Dönemin Ermeni tarihçisi Mezdoplu Toma (ö.1446)ya göre ise Karakoyunlu İskender 1424 yılında İzzeddin Şîr'in oğlu Sultan Ahmed'i Alıncak Kalesi'ne hapsetti ve bir süre sonra da katletti. 1425 yılında da Van Kalesi'ne saldırdı. O esnada Sultan Ahmed'in oğlu Melik Esed Van Kalesi'nde bulunuyordu. Melik Esed kaleden çıkmayı başararak Çolamerg'e gitti. Aynı yıl Karakoyunlular Melik Esed'in amcası Vestan ve Ahtamar adasının hâkimi Bahaeddin'i de katlettiler.[44] Boş kalan Vestan şehrinde İzzeddin Şîr'in büyük oğlu Piri Bey yönetici oldu.

9. Piri bin İzzeddin Şîr

1431 yılında İzzeddin Şîr'in büyük oğlu Piri Bey Ahtamar Adasını ele geçirdi. Cennet gibi olan Ahtamar Kilisesi'ndeki değerli eşyaları ve kapların yanı sıra kutsal kitapları yağmaladı. Öte yandan Van gölüne

39 Sanjian, *Colophons*, s. 137, 142, 144, 149, 203; Khachatrian, s. 48.
40 Khachatrian, s. 49.
41 Khachatrian, s. 50; Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 139.
42 Sanjian, *Colophons*, s. 174; Khachatrian, s. 49-50.
43 Khachatrian, s. 51.
44 Sanjian, *Colophons*, s. 166, 169; Khachatrian, s. 51-52.

kıyısında yer alan köylerdeki manastırlara saldırdı ve buralardaki saklı tüm değerli eşyaları yağmaladı.[45] İki yıl boyunca süren yağmalardan dolayı bu bölge harap oldu.[46]

1433 yılında Piri Bey gizlice geldi ve Ahtamar adasını kuşatma altına aldı. Ganimet aldı ve insanları esir etti. Haçları ve kutsal kitapları yağmaladı.[47] 1436 yılında Piri Bey tekrar Ahtamar adasına saldırı düzenledi ve adayı ele geçirdi. Adanın tümünü didik didik aradı ve yağmaladı.[48]

Karakoyunluların Şenbû beyliği üzerindeki baskısı devam etti. Nitekim 1442 yılında Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Piri beyin yönetimindeki Colemerg kalesine saldırdı.[49]

10. İzzeddin Şîr bin Piri

Babasından sonra onun yerine geçti ve bir müddet hükümdarlık yaptı. Adil, sevilen ve iyi huylu birisiydi.[50] 1452 Vestan bölgesini kontrolü altına aldı.[51] 1469 yılında daVestan bölgesini yağmaladı.[52]

Bu dönemde Akkoyunlu ordusu Sufi Halil ve Arapşah komutasında Hakkâri'ye saldırmıştı. İzzeddin Şîr bu saldırıya karşı ülkesini müdafaa edemedi ve sonunda 1491 yılında Akkoyunlu emiri Süleyman bin Bicen tarafından katledildi.[53] Akkoyunlular Dünbülî aşiretini Hakkâri'ye idareci olarak tayin ettiler. Ondan sonra yerine oğlu Zahid Bey geçti.

11. Zahid bin İzzeddin Şîr

Zahid Bey babasının ölümünden sonra beyliğin yönetimin ele geçirdi ve yaklaşık atmış yıl yönetimde kaldı. Zahid Bey Vestan Kalesi'nde yöneticilik yapıyordu. 1498 yılında Zahid Bey, Ahtamar Adası'nı da ele geçirdi.[54] Zahid Bey döneminde Vestan şehrinin pazarları çok hare-

45 Sanjian, *Colophons*, s. 192-193.
46 Sanjian, *Colophons*, s. 204.
47 Sanjian, *Colophons*, s. 181.
48 Sanjian, *Colophons*, s. 185.
49 Sanjian, *Colophons*, s. 198.
50 Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 142.
51 Sanjian, *Colophons*, s. 221.
52 Sanjian, *Colophons*, s. 296.
53 Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 140-141; Khachatrian, s. 55; John E. Woods, The Aqquyunlu Clan, Confederation Empire, Chicago 1976, s. 156.
54 Khachatrian, s. 56.

ketliydi. Şehir dışına peynir ve kaliteli bal ihraç edilirdi. Zahid Bey kendi adına altın, gümüş ve bakır sikkeler keserdi.[55]

1507 yılında Zahid Bey, Safevi hükümdarı Şah İsmail'e başkaldırmıştı. Şah İsmail, Bayram Bey komutasındaki on bin kişilik ordusunu Vestan şehrine gönderdi. Bayram bey ordusuyla kalenin dibine kadar gelince Zahid Bey adamlarından birini barış yapmak için Bayram Beye gönderdi. Bayram Bey barış teklifini kabul edince Zahid Bey yanına silahsız birkaç adamını da alarak Bayram Beyin huzuruna çıktı. İsyan ettiğinden dolayı affını talep etti ve kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirdi. Ancak bunun için iki günlük mühlet istedi. Zahid Bey kaleye dönerek 1500 tane adamını silahlandırarak bekledi. Safeviler adına kaleyi yönetecek olan Mansur Bey 100 tane adamıyla kaleye geldi. Zahid Bey kale kapılarını kapattırdı ve Mansur Bey ve beraberindekileri kılıçtan geçirdi. Ardından kaleden çıkarak Bayram Beyin karargâhına saldırdılar. Bayram Bey o esnada adamlarıyla eğlenceye dalmıştı. Hazırlıksız yakalanan Safevi askerlerinden çoğunu öldürdü. Bu çarpışmalarda Zahid Bey'in 300 adamı hayatını kaybetmişti. Zahid Bey daha sonra Vestan'a geri döndü ve kaleye kapandı. Bayram Bey bu saldırıdan yaralı olarak kurtulmuştu. Ordusunu toparladıktan sonra Vestan Kalesi'ni vurmaya başladı. Şehir halkının su aldığı sarnıcın yakınına büyük toplar yerleştirdi. Zahid Bey güvende olmadığını anlayınca karısını, iki kızını ve hazinesini de yanına alarak gece yarısı kaleden kaçtı. Ertesi gün Zahid Bey'in kaleyi terk ettiği duyulunca şehir halkı Bayram Bey'e haber göndererek şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Bayram Bey şehir yakınlarına gelince halk kale kapılarını açtı ve Bayram Bey kaleye girdi ve şehri teslim aldı.[56]

Zahid Bey, Şah İsmail'e itaat ettikten sonra onun nezdinde önemli bir konuma geldi. Şah İsmail ülkesini ona geri verdi ve bunu teyit için kendisine berat takdim etti. Şah İsmail, Zahid Bey'e kimi zaman amca diye de hitap ederdi. Zahid Bey ömrünün son günlerinde ülkeyi iki oğlu Melik Bey ve Seyyid Muhammed Bey arasında paylaştıktan sonra vefat etti.[57]

12. Melik Bey bin Zahid Bey

Babasının yerine Bay kalesinde hükümdarlığı eline aldı iyi bir yönetim kurdu. Ülkesini adalet ve hakkaniyetle yönetti. Melik bey döne-

55 Travels of a Merchant in Persia, Trans. And Edit. Charles Grey, London 1873, s. 161.
56 Travels of a Merchant in Persia, s. 162-164.
57 Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 143.

minde Osmanlılar ve Safeviler arasındaki mücadeleler başlamıştı. Bu mücadelede Kürt beyleri Osmanlı'dan yana tavır takındılar. Nitekim 921/1515 yılında İdrîs-i Bidlîsî'nin öncülüğünde Kürt beyleri Safeviler'e karşı topyekûn ayaklanmışlardı. Kürt beylerinden özellikle Hasankeyf hâkimi Melik Halil Eyyubî, Bitlis meliki Emir Şerefeddin, Hizan meliki Davud, Sason hâkimi Ali Bey, Nemıran hâkimi Abdal bey ve İzzeddin Şîr ailesinden Melik Bey Abbasî'nin de katıldığı bir toplantı düzenlendi. Bu grup Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'e biat etme ve onun muhalifi olan Safevîler'e karşı koyup onları ortadan kaldırma konusunda söz verdiler. Ardından her bey hâkim olduğu bölgeyi Safeviler'in elinden kurtarmak için işe koyuldu. Melik Bey de harekete geçerek Vestan'a bağlı olan Ahtamar adasını ele geçirdi.[58] Çaldıran Savaşı'ndan sonra bu bölge Osmanlıların hâkimiyetine girmiş oldu. Melik Bey uzun yıllar beyliği yönettikten sonra geride Zeynel, Bayındır, Budak, Bayezid, Hüseyin, Bahaeddin ve Rüstem adlarında yedi tane oğul bıraktı. Kendisinden sonra Zeynel Bey, beyliğin başına geçti.[59]

E. MİMARÎ

1. İzzeddin Şîr Camii

Her ne kadar caminin yapılış tarihi bilinmemekte ise de plan ve mimarî özellikleri açısından XIV. yüzyıl eseri olarak kabul edilen eser İzzeddin Şîr tarafından Vestan yani bugünkü adıyla Van-Gevaş ilçe merkezinde inşa edilen cami ve medresedir.[60]

2. Halime Hatun Kümbeti

Gevaş'ta Melik İzzeddin tarafından yaptırılan bir diğer eser Halime Hatun Kümbeti'dir.[61] Kümbetin üzerindeki kitabe şöyledir:

أمر بعمارة هذه القبة الشريفة الملك عز الدين برسم المر

حومة حليمة خاتون في محرم سنة ستة وثلاثين وسبعمائة

Türkçesi: Melik İzzeddin, Halime Hatun'un onuruna 736 yılı Muharrem ayında (Ağustos-Eylül 1335 tarihinde) bu şerefli kubbenin yapım emrini verdi.[62]

---

58 İdrîs-i Bidlîsî, Selim Şah-Name, trc. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2001, s. 238-239.
59 Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 143-144.
60 Dündar Alikılıç, İrisân Beyleri, İstanbul 2005, s. 45; Eş-Şeceretu'z-Zîvekiyye, s. 76.
61 Dündar Alikılıç, İrisân Beyleri, s. 46.
62 Khachatrian, s. 41.

F. ŞENBÛ BEYLERİNİN SOY KÜTÜĞÜ

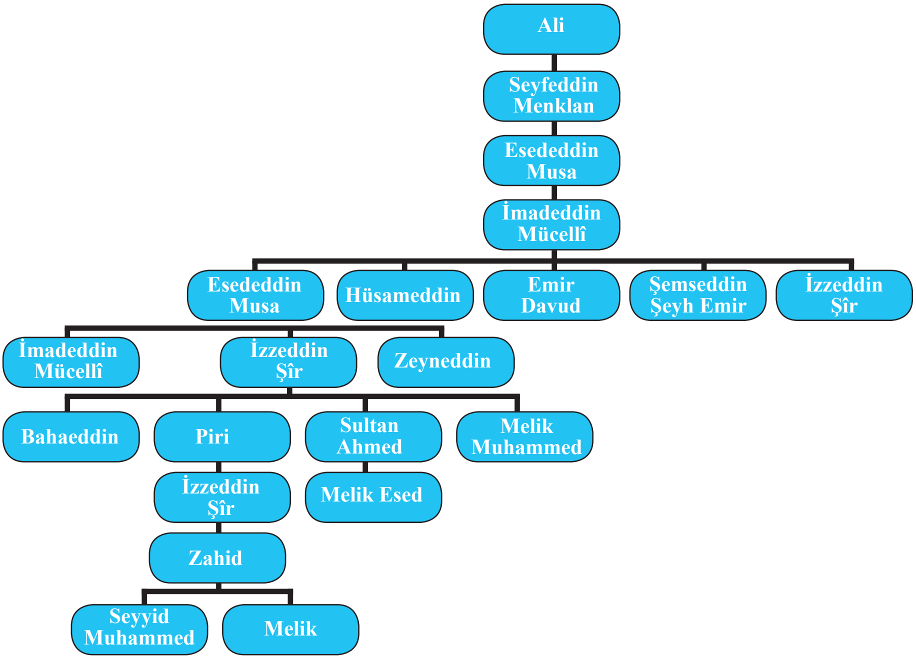

SONUÇ

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hakkâri'nin merkezi olan Çolamerg, Vestan ve civarında hüküm sürmüş olan Şenbû beylerinin ilk dönem tarihi üzerinde durduğumuz bu çalışmada daha çok yazılı kaynaklar üzerinden siyasi tarih çalışması ağırlıklı malumat sunmaya çalıştık. Beyliğin kültür medeniyet alanında ortaya koydukları daha geniş araştırmalarla ortaya konabilir.

KAYNAKÇA

Alexander Khachatrian, The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries), Iran & the Caucasus, Vol. 7, No. 1/2 (2003)

Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Cambridge 1969

Derviş Yusuf Hasan Hirorî, Bilâdu Hekkârî, Erbil 2005

Dündar Alikılıç, İrisân Beyleri, İstanbul 2005.

Horatio Southgate, Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia, London 1840.

İbn Fazlullâh el-Umerî, Ahmed bin Yahya (ö.749/1348), et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin) Beyrut 1988.

İbn Fazlullâh el-Umerî, Ahmed bin Yahya (ö.749/1348), Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr, (Thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli) Abu Dabi 2003.

İbnu'l-Münşî el-Hısnî, Hasan bin İbrahim (ö. 822/1420'den sonra), Nüzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt. 355.

İbn Nâzıru'l-Ceyş, Takiyuddîn Abdurrahmân bin Muhammed (ö. 786/1384), Teskîfu't-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf, (Thk. Rudolf Vesely) Paris 1987.

İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed bin Ali (ö. 684), Tarihu'l-Meliki'z-Zahir, (Thk. Ahmed Hutayt) Beyrut 1983.

İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed bin Ali (ö. 684), el-A'laku'l-Hatîre fi Zikri Umerâi'ş-Şam ve'l-Cezîre, (Thk. Yahya Zekeriyya Abbâre) Dımaşk 1978.

İdrîs-i Bidlîsî, Selim Şah-Name, trc. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2001.

Johann Schiltberger, The Bondage and Travels of Johann Schiltberger *A native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427*, (Edt. Karl Friedrich Neumann) London 1879.

John E. Woods, The Aqquyunlu Clan, Confederation Empire, Chicago 1976.

Kalkaşendî, Ahmed bin Ali, Subhu'l-Aşâ fi Sınâati'l-İnşâ, Kahire 1914-1915.

Lieut Col. J. Shiel, Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan via Van Bitlis Se'ert and Erbil to Suleimaniyeh in July and August 1836, Journal of The Royal Geographical Society of London, Vol. VIII, London 1838

Mirza Muhammed Yazicî, Muhtasaru Ahvâli'l-Umerâ, (yay. Nizar Eyyub Golî) Duhok 2012.
Eş-Şeceretu'z-Zîvekiyye, Dirase ve Tahkik İmad Abdusselam Raûf, Erbil 2009.

Şeref Han, Şerefname, (Trc Abdullah Yegin) İstanbul 2013.
Travels of a Merchant in Persia, Trans. And Edit. Charles Grey, London 1873.

Yezdî, Şerafeddîn Ali (ö. 858/1454) Zafernâme, (Edit. Mevlevi Muhammed İlâhdâd) Calcutta 1887.

Zırâr Sıddîk Tevfik, el-Kabâil ve'z-Zeâmâtu'l-Kıbeliyyetu'l-Kurdiyye fi'l-Asri'l-Vasît, Erbil 2007

Prof. Dr. Saadi Uthman HARUTÎ

16. YÜZYILDA HAKKARİ BEYLERİ VE OSMANLI HAKİMİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

پەیوەندی نێوان میرانی هەکاری و دەسەڵاتدارانی عوسمانی

لەسەدەی شازدەهەمدا

پ.د. سەعدی عوسمان هەروتی*

Prof. Dr. Saadi Uthman Haruti

Abstract

The Relations between the Emirs of Hakkari and the Ottoman authorities

In the sixteenth century

During the sixteenth century, the Emirate of Hakkari was one of the powerful and large Emirates in Kurdistan. So the emirs of Hakkari in that period were constantly interacting with the events of the region. The most important event in the beginning of the century was the threat of the Safavid, which included the region as well as the Emirate of Hakkari. The emir of Hakkari Zahid begs accepted Safavid influence, in order to preserve his emirate. But when the king of Safavid, Shah Ismail (1501-1524) applied a policy of eliminating the Kurdish entities, decided to occupy the emirate of Hakkari, too. Because of this, the emir of Hakkari supports the Ottoman Sultan and had a distinct role in the Battle of Chalderan 1514. As a result, the Hakkari Emirate linked to the Ottoman Empire, and the emirs of Hakkari played an important role in the Ottoman - Safavid conflict. They helped Ottomans with intelligence information and military force.

*زانکۆی سەلاحەدین – هەولێر/ هەرێمی کوردستان- عێراق

Salahadden university- Arbil/ Iraq

Even Prince Zainal beg lost his life in this way. Also exposed the emirate lands to the destruction by the Safavids.

On the other hand, the emirs of Hakkari were able to retain their genetic authorities under the Ottoman Empire. In spite of that the emirate was administratively under the auspices of vilayet of Van, they were enjoying a great deal of internal independence and had its own military force. Until it was officially called the "Hukumet/ the Government". Apposite of this, the Ottomans used the Hakkari military forces in many aspects. However, the relationship between the emirs of Hakkari and Ottomans were not consistently positive. Especially, the internal problems and the conflict between the emirs had paved the way for the intervention of the Ottoman authorities in the affairs of the Emirate. Even they killed one of the emirs (Sayed Mohammad beg). In some cases, the Ottomans Officials are creating these problems in Hakkari for their own interests. They are taking advantage of the emirs of Hakkari need to recognize the Ottomans in order to their rule become legitimate. Nevertheless, the emirs of Hakkari did not lose their political and military powers, so they have a significant role in most of the events of the region. As a result, some of the emirs, especially Zainal beg, who died in 1585, had a privileged prestige near the Ottomans.

پەیوەندی نێوان میرانی هەکاری و دەسەڵاتدارانی عوسمانی لەسەدەی شازدەهەمدا

پێشەکی:

سەدەی شازدەهەم سەردەمێکی پڕ لەڕووداو بوو بۆ ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست بەگشتی و بۆ کوردستان بەتایبەتی، ئەمەش لەئەنجامی سەرهەڵدانی دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠١– ١٧٢٢) و وەرگەڕانی ئاراستەی فراوانخوازی عوسمانی بەرەو ڕۆژهەلاّت، کەبووەهۆی بەرپابوونی ململانێیەکی دریژخایەن لەنێوان هەردوو دەولەتدا. میرنشینی (هەکاری)یش کە لەسەر سنووری هەردوولا بوو، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ کەوتبووە ژێر کاریگەری ئەم ڕووداوانە. هەرچەندە میری هەکاری لەسەروبەندی فراوانخوازییەکانی سەفەوی لەکوردستاندا، ناچاربوو کەپەیوەندی پاشکۆیەتی لەگەڵ ئەم دەولەتە دابمەزرێنێ، بەلاّم دوای دەرکەوتنی ڕووی ڕاستەقینەی سیاسەتی سەفەوی و مکوڕبوونی سوڵتانی عوسمانی لەسەر ڕووبەڕووبوونەوەی هەڕەشەکانی سەفەوی، میری هەکاریش وەك زۆربەی میرە کوردەکانی تر دایەپاڵ دەولەتی عوسمانی. لێرەوە پەیوەندی هەمەلایەنەی میرانی هەکاری لەگەڵ دەسەڵاتدارانی عوسمانی دەستپێدەکات. ئامانجی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە کە ڕێڕەوی پڕ هەوراز ونشێوی ئەم پەیوەندییانە بخاتە بەرباس و شرۆڤەی بۆ بکات و فاکتەرە کاریگەرەکان و هەروەها ئەنجامەکانی ئەم پەیوەندییانە دیاری بکات. بۆیە سەدەی شازدەهەمیش دیاری کراوە چونکە سەدەیەکی پڕ لەگۆڕانکاری وچارەنووسساز بوو لەمێژووی میرنشینەکاندا.

بۆ ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بەکتێبی (شەرەفنامە) بەستراوە کەسەرەڕای ئەوەی لەهەندێ زانیاریدا وورد نیە و ساڵ و ڕێکەوتی زۆربەی ڕووداوەکانیش دیاری ناکات، بەلاّم بەدەوڵەمەندترین سەرچاوە دادەنرێ بۆ مێژووی میرنشینە کوردییەکان. بایەخی زیاتری شەرەفنامە بۆ ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە کە نووسەرەکەی لەسەدەی شازدەهەمدا ژیاوە. لەپاڵ ئەمە سوود لەهەندێ بەلگەنامەی عوسمانیش وەرگیراوە کەزانیاری دەگمەن بۆ ئەم توێژینەوەیە دەستەبەر دەکەن. ئەم بەلگەنامانە بەزمانەکانی تورکی و فارسی و عەرەبی لەچەند کتێبێکدا بلاّوکراونەتەوە، کە گرنگترینیان کتێبەکەی (فاضل بیات، البلاد العربية في الوثائق العثمانية) یە. بەپێویستیشمان زانی سەیری هەندێ گەشتنامەی ئەو سەردەمە بکەین، وەك (سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) کە زانیاری باشی تێدایە لەبارەی هەلومەرجی کارگێڕی ناوچەی هەکاری. هەروەها هەندێ سەرچاوەی ڕەسەنی تریش بینراون کە هەندێکیان بەزمانی تورکین وەك (هاممەر، دولت عثمانية تاريخي). هەندێکی تریشیان بەفارسین وەك (أحسن التواريخ) ی (حسن روملو) و (تاریخ عالم ارای عباسی) ی (أسكندر بيك تركمان)، ئەم دووە مێژوونووسی دەرباری سەفەوین و لەگۆشەنیگای ئەم دەولەتەوە سەیری ڕووداوەکان دەکەن. کتێبی (تذكرۀ شاه طهماسب)یش هاوشێوەی ئەم دوو سەرچاوەی پێشووە، چونکە یادداشتەکانی خودی شاتەهماسبی سەفەوییە. لەپاڵ ئەمانە چەندین سەرچاوەو ژێدەری تر بەکارهێنراون کە لەلیستی سەرچاوەکاندا هەن.

دەروازە:

دەڤەری هەکاری کە ئێستا لەڕووی کارگێڕییەوە ویلایەتێك پێکدەهێنێ و کەوتۆتە ئەوپەڕی باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا،[1] لەسەردەمانی پێشوودا هەرێمێکی گرنگ بوو لەناو جەرگەی کوردستاندا. لەسەر ئەو بنەمایە هەندێ لەمێژوونووسان هەکارییەکان بە سەرتۆپی کوردان دادەنێن لەڕووی ڕەگەزپاکییەوە.[2]

هەرێمی هەکاری ناوچەیەکی شاخاوی وبەردەلانە، شاخی بەرز و دۆڵی پڕ لەهەڵدێر ڕووبەرێکی فراوانی زەمینەکەی پێکدەهێنن. جولەمێرگی ناوەندی هەرێمەکەش قەڵایەك بوو لەسەر شاخێکی سەخت هەڵکەوتبوو.[3] هەر ئەمەش وایکردبوو کە لەکۆتاییەکانی سەردەمی عەباسییەوە (١٣٢-٦٥٦ك/ ٧٥٠- ١٢٥٨ز) دەسەڵاتێکی خۆماڵی لەم هەرێمە دابمەزرێ و بۆ ماوەی چەندین سەدە لەحوکمڕانی هەرێمەکە بەردەوام بێ. بێگومان ئەم دەسەڵاتەش خۆی لەمیرنشینی هەکاری دەنواند.[4] هەرچەندە گومان هەیە کە ئەم میرنشینە ناوەکەی لەهەرێمەکەوە بۆ هاتبێ، بەڵام زیاتر واپێدەچێ کەپێچەوانەکەی ڕاستبێ. واتە هەرێمەکە ناوەکەی خۆی لەمیرنشینەکەوە وەرگرتبێ. چونکە حاڵەتی تری لەم جۆرەمان زۆرە وەك هەردوو دەڤەری سۆران و بادینان کەناوەکانیان لەهەردوو میرنشینی سۆران و بادینانەوە داکەوتووە. ئەوەی زیاتر ئەم بۆچوونە دەسەلمێنێ ئەوەیە کە (هەکاری) لەسەرچاوەکاندا وەکو ناوی هۆزیش دەهێنرێ.[5] تەنانەت هەندێ سەرچاوە وای بۆ دەچن کە هەرێمی هەکاری ناوەکەی لەناوی ئەم هۆزەوە بۆ هاتووە.[6] کەواتە هەکاری لەسەرەتادا ناوی هۆزێك بووە ئنجا بۆتە ناوی میرنشینەکەو دواتریش بەهۆی حوکمڕانی بەردەوامی ئەم میرنشینە لەم ناوچانە دەڤەرەکە ناوی هەکاری بەسەردا بڕاوە.

بێگومان دیاریکردنی سنووری ئەم میرنشینە وەکو زۆربەی میرنشینە کوردییەکانی تر، کارێکی زۆر گرانە. چونکە ئەم میرنشینانە هەوراز و نشێوی زۆریان بەخۆوە بینیوەو بەپێی هێز و دەسەڵاتی میرەکان و هەروەها کات و سەردەمیش سنووری دەسەڵاتیان گۆڕاوە. دیارە ئەمەش وایکردووە کە ئەو زەمینەی بە هەکاری ناودەبرێ بەپێی سەردەمە جیاوازەکان لەگۆڕان دابێ. لەم لایەنەوە تێبینی دەکەین کە هەرێمی هەکاری لەسەرەتادا سنوورێکی فراوانی گرتۆتەوەو لەباکووردا تا قەڵای وان و لەباشووریش زۆر ناوچەی بادینانی لەخۆگرتووە. ئەوەتا لەسەرەتاکانی سەدەی چواردەی زایینیدا سنووری هەکاری لەباشووردا تا لالش و ئێن سفنی و لەڕۆژئاوادا تا تخوبی ڕۆژهەڵاتی جزیرەی بۆتان و لەڕۆژهەڵات تا هەرێمی ئازربیجانی ئێران و لەباکووردا تا دەریاچەی وان درێژبۆتەوە.[7] بەپێی زانیارییەکانی شەرەفخانی بەدلیسی لەکۆتاییەکانی سەدەی چواردەمیشدا هەردوو شاری وان و وستان[8] لەژێر حوکمڕانی میری هەکاری دابوون.[9] دیارە لەڕۆژهەڵاتیشدا دەسەڵاتیان تا خوی و سەلماس کشاوە.[10] ئەم زانیارییانە لەگەڵ قسەکانی (لۆنگریك)یش یەکدەگرێتەوە کاتێ سەبارەت بەفراوانی دەسەڵاتی هەکارییەکان دەنووسێ: "هەژمونی ئەمانە بەرز ونزمی بەخۆوە دەبینی لەناوچەیەك کە لەباکوورەوە درێژدەبۆوە بۆ بەدلیس، و لەباشووریش بۆ ڕۆژهەڵاتی دیجلە".[11] ئەم فراوانبوونە بەزۆری لەسەردەمی میر عیزەددین شێر بوو کە هاوچەرخی تەیمور لەنگ بوو و یەکێك بووە لەمیرە بەهێز و مەزنەکانی هەکاری. دیارە هەر لەبەر ئەم هێز و فراوانی دەسەڵاتە بوو کە ئەمەی دوایی نازناوی (پادشای کوردستان)ی بەعیزەددین شێر داوە.[12] شایانی باسە میرانی هەکاری لەبنەماڵەیەکی دێرینی پایە بەرز و بەڕەچەڵەك مەزن بوون، بۆیە لەنێو میر و دەسەڵاتدارانی کوردستاندا ڕێزی زۆریان هەبوو.[13]

بەڵام سنوور و تخوبی هەکاری بەرەبەرە پاشەکشەی کردووەو بازنەی دەسەڵاتی میرانی هەکاری کورژبۆتەوە. دیارە بەشێکی بەهۆی ئەوەوە بووە کە میرانی بادینان لەسەدەی پازدەمدا لەباشوورەوە دەستیان بەفراوانخوازی کردبوو.(١٤) هەر لەدەوروبەری ناوەڕاستی ئەم سەدەیەشدا ناوچەکانی وان و (وستان) یان لەدەستدا و تەنانەت دەسەڵاتیان لەمەڵبەندی میرنشینەکەشیان چەند جارێك کەوتە بەر مەترسی.(١٥) سەرەڕای ئەمەش میرنشینی هەکاری نەك هەر لەناو نەچوو بەڵکو لەسەدەی شازدەمدا –کەسەردەمی تایبەت بەم توێژینەوەیە– سەرلەنوێ بووژاوەتەوەو بووەتە یەکێك لەمیرنشینە بەهێز ومەزنەکانی کوردستان. تەنانەت شەرەفخانی بەدلیسی جارێ بە ناوی "مەملەکەت" و هەندێ جاریش بە "ویلایەتی هەکاری" ناوی دەهێنێت.(١٦) ئەگەر ناوبراو لەبەکارهێنانی ئەم دەستەواژانە زۆر ووردیش نەبێ، ئەوا بەلایەنی کەم واتای ئەوە بەدەستەوە دەدەن کە لەم سەردەمەشدا هەکاری سنوورێکی فراوانی هەبوو بە بەراوورد لەگەڵ میرنشینەکانی تر. هەر شەرەفخان خۆی ناوی چەندین قەڵاو ناوچە دەهێنێ کە لەم ماوەیەدا لەدەست میرانی هەکاری بوون. وەك هەردوو قەڵای کواش و ئەختمار(١٧) لەکەناری باشووری دەریاچەی وان، لەگەڵ قەڵای بای و هەروەها ناوچەی ئەلباق کە مەڵبەندەکەی باشقەلا بوو. هەر لەم ماوەیەدا (وستان)یش لەنێو سنووری قەڵەمڕەوی هەکاری دابوو. بێگومان ئەمە لەپاڵ (جولەمێرگ)ی مەڵبەندی سەرەکی هەکاری و ناوچەکانی دەوروبەری. دیارە تا کۆتاییەکانی سەدەی شازدەمیش هەر جولەمێرگ پایتەختی میرنشینەکە بوو، بەڵام هەمیشە میرێکی بنەماڵەی هەکاری لە ئەلباق و زۆر جاریش یەکێکی تر لە وستان حوکمڕانی دەکرد. (١٨) کەواتە لەم ماوەیەشدا هەکارییەکان لەباکووردا دەسەڵاتیان تا نزیك دەریاچەی وان بڕی کردووە، ئەگەرچی لەباشووردا بەهۆی بەهێزبوونی میرانی بادینان سنووری میرنشینەکەیان بەرەوخوار زۆر شۆڕنەبۆتەوە.

لەسەرەتای سەدەی شازدەمدا (کەسنووری توێژینەوەکەی ئێمەیە) زاهید بەگی کوڕی عیزەددین شێر(١٩) میری دەسەڵاتداری هەکاری بوو.(٢٠) بەپێی گوتەی توێژەرێك ئەم میرە لەساڵی ١٤٩٤ز دەسەڵاتی میرنشینەکەی وەرگرتووە.(٢١) بەڵام سەرچاوەو بەڵگەنامە مێژووییەکان ئەوە دەردەخەن کە زاهید بەگ لەمێژوویێکی زۆر زووتر هاتۆتە سەر دەسەڵات. ئەوەتا شەرەفخانی بەدلیسی دەڵێ ساڵانی حوکمی ئەم میرە نزیکەی (٦٠) ساڵی خایاندووە.(٢٢) لەبەڵگەنامەیەکی عوسمانیشدا کەمێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٥٢٠ز لەجیاتی زاهید بەگ ناوی سەید محەمەدی کوڕی دەهێنرێ.(٢٣) کەواتە یان زاهید بەگ لەشێستەکانی سەدەی پازدەمەوە حوکمڕانی هەکاری وەرگرتووە. یان شەرەفخان بەهەڵەدا چووەو زاهید بەگ (٦٠) ساڵ حوکمڕانی نەکردووە.

باسی یەکەم: پەیوەندی میرانی هەکاری ودەوڵەتی عوسمانی لەمیانەی ململانێ لەگەڵ سەفەوییەکاندا:

شائیسماعیلی یەکەمی سەفەوی (١٥٠١– ١٥٢٤) دوای ئەوەی لەساڵی ١٥٠١ز دامەزرانی دەوڵەتی سەفەوی لەهەرێمی لەهەرێمی ئازربیجان ڕاگەیاند و شاری تەورێزی کردە پایتەختی خۆی، دەستی بەشاڵاوی سەربازی کرد بۆ هەرێم و ناوچەکانی دەوروبەری بەمەبەستی فراوانکردنی سنووری دەوڵەتەکەی. ئەو هەر بەوە وازینەهێنا کە لەساڵانی ١٥٠٣– ١٥٠٥ زۆربەیووڵاتی ئێرانی لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا یەکخست، بەڵکو کەوتە هێرشبردن بۆ سەر ووڵاتانی دەوروبەریش بەتایبەتی عیراق و کوردستان کە زۆربەی ناوچەکانیان لەنێو سنووری قەڵەمڕەوی دەوڵەتی ئاق قۆینلۆ (١٤٠٣– ١٥٠٨ز) ١٥٠٨ز) دەهاتنە ژماردن.(٢٤) هەر لەساڵی ١٥٠٦ دا شاڵاوی سەفەوی بۆ سەر ناوچەکانی کوردستان دەستپێکرد، بەڵام بەڵام هێرشە مەزنەکە لەساڵانی ١٥٠٧– ١٥٠٨ دابوو کە خودی شائیسماعیل سەرکردایەتی دەکرد. هەرچەندە هەندێ

لەمیرنشینە کوردییەکان ڕووبەڕووی هێزەکانی سەفەوی بوونەوەو لەهەندێ شوێندا شکستیان پێهێنان، بەڵام سەرەنجام بەخۆشی بێ یان ناخۆشی زۆربەی میر و دەسەڵاتدارانی کوردستان دەسەڵاتی سەفەوییان قبولکرد و ناوچەکانیان بووە بەشێك لەم دەولەتە.[٢٥] میری هەکاری (زاهید بەگی کوڕی عیزەددین شێر) یەکێك بوو لەو میرە کوردانەی کە بەخۆشی گوێڕایەڵی خۆی بۆ شائیسماعیلی سەفەوی دەربڕیوە.[٢٦] بەمەش ناوچەکانی خۆی لەدەستدرێژی سەفەوییەکان پاراستووەو پارێزگاری لەقەوارەی میرنشینەکەو هەروەها دەسەڵاتی خۆشی کردووە. چونکە لەبەرامبەر ئەم هەڵوێستەدا شائیسماعیل دانی بەحوکمڕانی ئەو ناوەو بەڵێنی دەسەڵاتی بۆماوەیی بەسەر میرنشینەکەیدا پێداوە. نەك هەر ئەوەندە بەڵکو ڕێزێکی زۆری لێناوەو بەچاوی سۆز و خۆشەویستییەوە سەیری کردووە. شەرەفخان دەڵێ ئەو تەنیا بەناوی (مامە) باگی میر زاهیدی کردووە.[٢٧] بێگومان وەرگرتنی ئەم هەڵوێستە لەم هەلومەرجەدا لێهاتوویی و بڕشتی ئەزمونی سیاسی ئەم میرە پیشاندەدا،[٢٨] بەتایبەتی کە دواتر دەبینین بەپێی گۆڕانی بارودۆخەکە ئەویش هەڵوێستی خۆی دەگۆڕێ.

سەرەڕای ئەمەش میرنشینی هەکاری تا سەر لەزەبروزەنگی سەفەوی بەدوور نەبوو. شەرەفخان دەڵێ "ڕەچاوکردنی دۆستایەتی و هاوپەیمانی و چاك هاوسێیی تەواو" لەنێوان میری هەکاری و شائیسماعیل بەرقەراربوو.[٢٩] بەڵام دیارە ئەمە زۆر درێژەی نەکێشاوەو دوای ماوەیەك شا ئیسماعیل بڕیاریداوە میرنشینی هەکاری (هەروەکو قەوارە کوردییەکانی تر) داگیر بکات. نەك هەر ئەوەندە بەڵکو دەبێ میری هەکاریش دەستبەسەر کرابێ، لەگەڵ ئەو (١١) میرە کوردەی کەبۆ بینینی شائیسماعیل و دڵسۆزی نواندن بۆی سەردانی شاری (خوی)یان کردبوو.[٣٠] چونکە کاتێ شا سیاسەتی خۆی بەرامبەر کوردستان گۆڕی و ئەم میرانەی دەستبەسەر کرد بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ حوکمڕانی ناوچەکانی ئەم وولاتە بکات،[٣١] هێزێکی سەفەویشی بەسەرکردایەتی دێو سوڵتان ڕۆمللو بۆ داگیرکردنی هەکاری ڕاسپارد. بەڵام دوای تێپەڕبوونی ماوەیەك کە ئۆزبەگەکان هێرشیان هێنا بۆ گرتنی هەرێمی خۆراسان لەڕۆژهەڵاتی ئێران، شائیسماعیل بڕیاریدا هەموو میرە کوردەکان ئازاد بکات بێجگە لە میرانی بەدلیس و حەسەنکێف.[٣٢] دەبێ ئەم ڕووداوەش لەکۆتایی ساڵی ١٥١٢ یان سەرەتای ساڵی ١٥١٣ بووبێ، چونکە ئەم هێرشەی ئۆزبەگەکان لەکۆتایی ساڵی ١٥١٢ دا بوو.[٣٣] سەبارەت بەهۆکاری ئازادکردنی ئەم میرانەش شەرەفخان دەڵێ کاتێ شا هەواڵی شالاوی ئۆزبەگەکانی بۆ هات پەشیمان بۆوە لەگرتنی میرە کوردەکان.[٣٤] بەم پێیە بێ دیارە کە شائیسماعیل لەوە ترساوە کاتێ ئەو لەڕۆژهەڵات سەرگەرمی شەڕی خۆراسان دەبێ، لەڕۆژئاوای دەولەتەکەی لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان کێشەی بۆ ساز بێ. لەنێویشیاندا میرنشینی هەکاری کە بێگومان میرەکەی لەنێو ئازادکراوەکاندا بوو، هەروەکو لەڕووداوەکانی دواتردا دەردەکەوێ.

لێرەدا پەیوەندی میرانی هەکاری لەگەڵ دەولەتی عوسمانی دەستپێدەکا. چونکە میر وسەرانی کورد کە بێ هیوا بوون لەدەولەتی سەفەوی و زۆربەیان میرنشینەکانیان لەدەستدا، بەڕێنموودەیی مەلا ئیدریسی بەدلیسی (کە کەسایەتییەکی ناوداری کورد و نزیك بوو لەسوڵتانی عوسمانی) نامەو نوێنەریان بۆ سوڵتان هەنارد و بەڵێنی پشتیوانییان پێدا لەشەڕی سەفەوییەکاندا، بەمەرجێ دەسەڵاتە بۆماوەییەکانیان وەربگرنەوە.[٣٥] بێگومان زاهید بەگی میری هەکاریش لەنێو ئەم میرانە دابوو، چونکە ئەو بەکردار ئەم پشتیوانییەی بۆ عوسمانییەکان پیشاندا و ڕۆڵی بەرچاوی بینی لەشەڕی چالدێران (٢٣ ئاب ١٥١٤ز) کە بەسەرکەوتنی لەشکری سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی (١٥١٢–

١٥٢٠ز) بەسەر لەشکری شائیسماعیلی سەفەوی تەواو بوو.[٣٦] هەر بۆیە سوڵتان سەلیم لەو (استمالت نامە) یەی کە دوای شەڕەکە بۆ دانیشتووانی تەورێزی پایتەختی سەفەوی ناردووە، جیا لەهەموو میرەکانی تر زاهید بەگی میری هەکاری بە "فخر امراء الاکراد" واتە: شانازی میرانی کورد، ناو دەبات.[٣٧]

لەئەنجامی شەڕی چاڵدێران و ڕووداوەکانی دواتر، میرنشینی هەکاری لەپاڵ زۆربەی میرنشینە کوردییەکانی تر هاتە ژێر چەتری دەولەتی عوسمانی. هەر بۆیە دەبینین لەساڵانی دواتریش میرانی هەکاری پشتگیری لەدەولەتی عوسمانی دەکەن لە ململانێکەی لەگەڵ دەولەتی سەفەوی. لایەنێکی ئەم پشتگیرییە خۆی لە پێدانی زانیاری هەواڵگری دەبینێتەوە، کە دەسەلاتدارانی عوسمانی زۆر بایەخیان پێدەداو ئەم زانیارییانەیان ڕاستەوخۆ بۆ خودی سوڵتان بەرز دەکردەوە. لەڕاپۆرتێکی ساڵی ١٥٢٠دا کە محەمەد پاشای والی دیاربەکر[٣٨] بۆ سوڵتان سلێمانی قانونی (١٥٢٠– ١٥٦٦) ناردووە، ئاماژە بەو زانیارییانە کراوە کە هەندێ لەمیرانی کورد وسەردارەکانی سەر سنووری ڕۆژهەلاتی عوسمانی سەبارەت بە جموجۆڵەکانی سەفەوی، پێشکەشی دەسەلاتدارانی دەولەتیان کردووە، لەنێو ئەم میرانە ناوی سەید محەمەدی کوڕی زاهید بەگ دەهێنرێ.[٣٩] کە بێگومان میرێکی بنەماڵەی هەکارییەو کوڕی ئەو میر زاهید بەگەیە کەپێشتر باسمانکردووە. بەلام بەرلەوەی دەسەلاتی میرنشینەکە بگرێتەدەست سەرداری (وستان) بوو کە ناوچەیەکی سەر بەمیرنشینەکە بوو.[٤٠] ئنجا نازانرێ لەکاتی ناردنی ئەم زانیارییانە کامە پۆستی هەبوو، چونکە ساڵی وەرگرتنی حوکمی نازانرێ.

لەهەندێ باری تردا دەسەلاتدارانی عوسمانی میرانی هەکاری ڕادەسپێرن بۆ ئەوەی لەسنووری سەفەوی نزیک ببنەوە بەمەبەستی چاودێری کردن و کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر هێزەکانیان. وەك ئەوەی زەینەل بەگی هەکاری لەلایەن ئەسکەندەر پاشای والی وان بۆ ئەرکێکی لەم جۆرە نێردرایە سەر سنوور، زەینەل بەگ لەمیانەی ئەم ئەرکەیدا لەناوچەی سەلماس ڕووبەڕووی شەڕ بۆوە بەلام سەرکەوتنی بەدەستهێنا و گەڕایەوە.[٤١]

هەر بەهۆی لایەنگیری عوسمانییەکان لەم ململانێیەدا لەهەندێ باردا میرنشینی هەکاری کەوتۆتە بەر شالاوی لەشکری سەفەوی. بەتایبەتی لەسەردەمی شاتەهماسبی یەکەم (١٥٢٤– ١٥٧٦ز) و سوڵتان سلێمانی قانونیدا، کەچەند جارێ شەڕ لەنێوان هەردوولادا ڕوویداو ئەم ئەڵقەیەی ململانێیەکە تا ساڵی ١٥٥٥ز بەردەوام بوو.[٤٢] میرنشینی هەکاریش بەو پێیەی لەسەر سنووری هەردوولا بوو، ببووە یەکێك لە مەیدانە گەرمەکانی ئەم شەڕانە. شاتەهماسب لەیاداشتەکانی خۆیدا باسی ئەوە دەکا کە لەسەروبەندی کردە سەربازییەکانی ساڵانی ١٥٣٤– ١٥٣٥ لەدەوروبەری وان، لەشکرێکی چەند هەزار کەسی ناردۆتە سەر ناوچەکانی سەید محەمەد بۆ ئەوەی هێرشی بۆ ببەن و تاڵانی بکەن.[٤٣] بێگومان لەمەشدا مەبەستی ناوچەکانی میرنشینی هەکارییە، چونکە ئەمە هەمان ئەو سەید محەمەدەی پێشووی میری هەکارییە.

هەر لەسەردەمی شاتەهماسبدا ناوچەکانی هەکاری جارێکی تر تووشی زەبروزەنگی سەفەوییەکان بوونەوە، بەهۆی ئەوەی هاوسەنگەری عوسمانی بوون لەدژی دەولەتی سەفەوی. ئەمجارەیان لەساڵی ٩٥٩ك (١٥٥١–١٥٥٢ز) بوو کە لەچوارچێوەی شالاوی شاتەهماسب بۆ ناوچەکانی دەوروبەری دەریاچەی وان، هێزەکانی سەفەوی (وستان و کواش و ئەلباق) و هەندێ ناوچەی تریان تالانکرد و بەقسەی مێژوونووسێکی هاوچەرخ دواتر سووتێنران و کاولکران. هەر ئەم مێژوونووسە دەڵێ کاتێ لەشکری سەفەوی گەیشتە ئەلباق، هەندێ لە سەردارانی کوردستان لەنێویاندا زەینەل بەگ

خۆیان بۆ شەڕی لەشکری هێرشبەر ئامادە کردبوو. بەڵام نەیانتوانی لەبەرامبەر سەفەوییەکان بوەستن.[٤٤] بێگومان ئەم ناوچانەی ناومان هێنان سەر بە میرنشینی هەکاری بوون (وەکو پێشتر ئاماژەمان پێداوە)، سەرداری ناوبراویش زەینەل بەگی کوڕی مەلیك بەگی کوڕی زاهید بەگە کە لەم ماوەیەدا میری هەکاری بوو.[٤٥]

لەساڵی دواتردا شاتەهماسب خۆی بە لەشکرەوە هەڵیکوتاوەتە سەر ئەلباق، بەڵام خەڵکی ناوچەکە ڕایانکردبوو، بۆیە سەفەوییەکان تەنیا ئەوەیان پێکرا کە ئەویٚ بسووتێنن.[٤٦] لێرەدا دەبینین خەڵکی هەکاری و ناوچەکانیان باجی ئەوەیان داوە کە میرەکانیان لەسەنگەری عوسمانی دابوون لەم ململانێیەدا. بەڵام ئەوانیش بۆ خۆپاراستن لە زەبروزەنگی دەولەتی سەفەوی ئەم هەڵوێستەیان وەرگرتبوو، کە چی بەمەش پارێزراو نەبوون.

ئەوەی لەمیانەی ئەم شەڕو هێرشانەدا جێگەی سەرنجە ئەوەیە کە سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بەجولەمێرگی مەڵبەندی هەکاری ناکەن کە گیرابیٚ یان هێرشی کرابێتەسەر لەلایەن سەفەوییەکان. ئەمەش لەوانەیە لەبەر دوورە دەستی شارەکە یان سەختی و قایمی شوێنەکەی بێت. بەڵام لەئەنجامی تەراتێنی سەفەوی و دەستگرتنیان بەسەر هەندیٚ لەناوچەکانی وان و هەکاری لەمیانەی شەڕەکانی ئەم ماوەیەدا، هەندیٚ لەمێژوونووسان وادەزانن کە دەڤەری هەکاری لەئەنجامی هێرشەکەی سوڵتان سلێمانی قانونی، لەساڵی ١٥٣٤دا هاتۆتە ژێر قەڵەمڕەوی عوسمانی.[٤٧] ئەمە لەکاتێکدایە کە سەرچاوە ڕەسەنەکان هەرگیز ناوی میری هەکاری و ناوچەکانی میرنشینەکەی ناهێنن کاتیٚ باسی ئەو دەڤەرانە دەکەن کە بەهۆی شاڵاوەکانی عوسمانی لەم ماوەیەدا هاتوونە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی.[٤٨] تەنانەت (مەتراقی زادە) کە هاوسەفەری سوڵتان سلێمانی قانونی بووە لە هەڵمەتەکانی ئەم ماوەیەدا و شایەدحاڵی ئەم شەڕانەیە، باسی ئەوە ناکا کەسوڵتان یان لەشکری عوسمانی لەم ماوەیەدا میرنشینی هەکارییان گرتبیٚ.[٤٩] لەم بارەیەوە تەنیا ئاماژەیەکمان بەدەستەوەیە، ئەویش هی شەرەفخانی مێژوونووسە کە دەلیٚ شەرەفخانی میری بەدلیس (واتە باپیری خۆی) یارمەتی میر عیزەددینی هەکاری داوە بۆ نەهێشتنی دەسەڵاتی میری میرنشینی مەحمودی بەسەر هەکاریدا، کە پێشتر بەپاڵپشتی سەفەوی دەسەڵاتی خۆی بەسەردا سەپاندبوو.[٥٠] بەڵام ناتوانین ئەم زانیارییە وەکو خۆی وەربگرین، چونکە هاوکات لەگەڵ سەردەمی شەرەفخانی میری بەدلیسدا هیچ میرێکی هەکاری بەناوی عیزەددین حوکمڕانی نەکردووە. بۆیە دەتوانین دڵنیا بین لەوەی کە هەر لەدوای شەڕی چاڵدێرانەوە میری هەکاری دەسەڵاتی عوسمانی قبوڵکردووە، وەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا. هەر لەئەنجامی ئەمەشدا بوو کە چەند جاریٚ لەلایەن لەشکری سەفەوییەوە دەستدرێژی کراوەتە سەر، وەك لەدێرەکانی پێشوودا بینیمان. سەبارەت بە ئاماژەکەی شەرەفخانیش، تەنیا دەتوانین بڵێین میری مەحمودی کە لەم ماوەیەدا سەر بەدەولەتی سەفەوی بووە، هەندیٚ ناوچەی هەکاری زەوتکردووە نەك هەموو میرنشینەکە. دیارە میری هەکاریش (ئەگەر چاوپۆشی لەهەڵەی ناوەکەی بکەین) بەیارمەتی میری بەدلیس ئەم ناوچانەی وەرگرتۆتەوە. بێگومان بیٚ ئەوەی باس و خواسی هێزی عوسمانی بۆ گرتنی یان گرتنەوەی هەکاری لەگۆڕیٚ دابیٚ.

هەڵوێستی میرانی هەکاری لەململانێی عوسمانی – سەفەویدا تەنیا بەوە نەوەستابوو، بەڵکو ئەم میرانە لەچەندین هەڵمەت و کردەی سەربازیدا بەشداری کاریگەریان هەبوو، تەنانەت لەهەندێکیاندا لەم پێناوەشدا گیانیان لەدەستداوە، وەکو بایەزید بەگی کوڕی مەلیك بەگ کە یەکێك بوو لەمیرانی بنەماڵەی هەکاری و لەلای والی دیاربەکر خزمەتی دەکرد. ئەم میرە کاتیٚ لەناوچەی شێروان لەپاڵ لەشکری عوسمانیدا دەجەنگا،[٥١] بەدیلی کەوتە دەست سەفەوییەکان و ئەوانیش بردیانە لای شامحەمەد خودا بەندەی سەفەوی (١٥٧٧–١٥٨٧ز) لە قەزوین، کە لەویٚ بەنامەردی کوژرا.[٥٢]

زەینەل بەگی میری هەکاریش هەر لەشەڕەکانی ئەم ماوەیەدا گیانی خۆی کردە قوربانی دەولەتی عوسمانی. ئەم میرە هەرچەندە لەدوا ساڵەکانی ژیانیدا دەستی لەکاروباری حوکم کێشابۆوەو میرنشینی هەکاری بە زەکەریا بەگی کوڕی سپاردبوو، بەڵام کاتێ لەساڵی ٩٩٣ك (١٥٨٤– ١٥٨٥ز) لەشکری عوسمانی هێرشی کردە سەر ناوچەی ئازربیجانی سەر سەر بەدەولەتی سەفەوی، فەرمانی سوڵتانی بۆ زەینەل بەگ دەرچوو کە بەشدار بێ لەم جەنگەدا. ئەویش بۆ بەجێگەیاندنی ئەم فەرمانە شالاَوی بردە سەر ناوچەکانی گەرگەر و زونوس و مەرەند لەباکووری ئازربیجان و تالاَن و بڕۆیی تێدا کردن. بەڵام دواجار لەنزیك مەرەند بەدەستی قزلباشەکان کوژرا.(٥٣) ئیبراهیم بەگی کوڕی زەینەل بەگیش کە لەگەڵ باوکیدا بوو، بەدیلگیرا. بەڵام دواتر بەپارەیەکی زۆر بەردرا.(٥٤)

هەر ئەو زەینەل بەگە کە بەم هەڵوێستەی کۆتایی بەژیانی هات، پێشتر بەهۆی هەڵوێستێکی هاوشێوە لەلایەن دەسەڵاتدارانی عوسمانی حوکمڕانی هەکاری پێدرابوو. ئەمەش ئەو کاتە بوو کە لەناوچەی سەلماس سەرکەوتنی بەسەر بایەندەر بەگی برای بەدەستهێنابوو. ئەم بایەندەر بەگە پێشتر پەنای بۆ دەرباری شاتەهماسب بردبوو وببووە لایەنگیری سەفەوییەکان، لەو دەمەشدا بەخۆی و هێزێکەوە چووبووە سەلماس.(٥٥)

لەم ڕووداوەی پێشوودا بۆمان دەردەکەوێ کە هەندێ لەمیرانی بنەماڵەی دەسەڵاتداری هەکاری پەنایان بردۆتە بەر دەولەتی سەفەوی، ئەمەش لەپێناو بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بوو کە بەزۆری خۆی لەهەوڵی وەرگرتنی دەسەڵات دەبینییەوە. لەم بوارەدا دەتوانین ئاماژە بە هەریەکە لە بایەندەر بەگ و زەینەل بەگ بکەین کە هەردووکیان برا بوون وکوڕی مەلیك بەگی کوڕی زاهید بەگ بوون. بەڵام هەردووکیان کە لەماوەی جیاجیا چووبوونە دەرباری سەفەوی، لەلایەن شاتەهماسبەوە بێ ئومێد کران و یارمەتی نەدران بۆ گەیشتن بەدەسەڵات. بۆیە دواتر گەڕانەوە لای دەولەتی عوسمانی.(٥٦) بەڵام دوای ئەوەی هەردووکیان زیانیان پێکەوت، بەلایەنی کەم لەڕووی واتاییەوە. زەینەل بەگ ئەگەرچی خۆی گەڕابۆوە لای عوسمانییەکان، بەڵام پێیان ڕاگەیاند کە دڵسۆزییەکەی ئەو جێگەی گومانە تا ئەو کاتەی خێزان و بنەماڵەکەی لەئێران دەهێنێتەوە.(٥٧) هەڵوێستەکەی بایەندەر بەگیش وایلێکرد دەستەویەخەی زەینەل بەگی برای بێ لەو شەڕەی سەلماس کە پێشتر باسمانکرد. بەمەش ئەم هەوڵەی میرانی هەکاری بۆ سوود وەرگرتن لە لایەنەکەی تری ململانێی عوسمانی– سەفەوی، جگە لەوەی سەرگەوتوو نەبوو، بووە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەی دوو برای هاوخوێن لەگەڵ یەکتر. نەك تەنیا دوو برای هاونەتەوە کەئەمە دەرەنجامێکی گشتی ململانێکە بوو. لەمەی دواییدا مەبەستمان کوردە کە لەهەردوو لای ململانێکە هەبوون و لەگەڵ هەر پێکدادانێکی عوسمانی و سەفەویدا ئەوانیش بەشدار بوون.

پێش ئەوەی کۆتایی بەم باسە بێنین دەبێ ئەوەش بخەینەڕوو کە هەندێ لەمیرانی هەکاری ئەگەرچی سەر بەدەولەتی عوسمانیش بوون، بەڵام لەهەندێ باردا پەیوەندی باشیان لەگەڵ شا ودەسەڵاتدارانی سەفەویدا هەبوو. وەکو سەید محەمەد بەگی کوڕی زاهید بەگ(٥٨) و زەینەل بەگی کوڕی مەلیك بەگ.(٥٩) بەڵام ئەم پەیوەندییە بەزۆری لەکاتی هێوربوونەوەی ململانێی عوسمانی – سەفەوی دابوو، بۆیە هیچ کاریگەری لەسەر هەڵەیستی ئەم میرانە بەرامبەر دەولەتی عوسمانی و ململانێکەی نەبووە.

باسی دووەم: سیاسەتی دەسەڵاتدارانی عوسمانی لەهەمبەر میرانی هەکاریدا:–

پێشتر باسی ئەوەمان کرد کە لەدوای شەڕی چالدێران، میرنشینی هەکاری لەگەڵ کۆمەڵێك میرنشین و قەوارەی تری کوردستان، دەسەڵاتی عوسمانییان قبوڵکرد و هاتنەژێر قەڵەمڕەوی ئەم دەولە. بەڵام ئەوان نەبوونە بەشێکی ئاسایی

لەنێو ئەم دەوڵەتەدا. چونکە ڕێکەوتننامەیەك لەنێوان میرانی کورد و سوڵتان سەلیمی یەکەم لەئارادابوو کە پەیوەندییەکانی هەردوولای ڕێکدەخست. گرنگترین بنەماکانی ئەم ڕێککەوتننامەیە خۆیان لەوەدا دەبینییەوە کە میرە کوردەکان مافی پشتاوپشت و سەربەخۆیی ناوەخۆییان هەبێ لەحوکمڕانی کردنی میرنشین و قەوارە خۆماڵییەکانیان. بەڵام بەشداری شەڕو کردە سەربازییەکانی عوسمانی بکەن لەکاتێ کە داوایان لێدەکرێ. لەبەرامبەردا دەبوو دەوڵەتی عوسمانی پشتیوانی لەم میرنشینانە بکات و بەتایبەتی لەدەستدرێژی دەرەکی بیانپارێزێ.[٦٠]

لەئەنجامی ئەمەدا ئەم میرنشینانە لەنێویشیاندا هەکاری، نەکەوتنە ژێر کارگێڕی ڕاستەوخۆی عوسمانی و لەڕێکخستنە کارگێڕییەکانی ئەم دەوڵەتەدا هەلومەرجی تایبەتییان هەبوو. هەرچەندە ئەوانیش لەنێو ویلایەتەکانی عوسمانیدا جێگەی خۆیان گرت، بەڵام ئەوان وەکو سنجەقی ئاسایی نەبوون[٦١] و پێیان دەگوترا "سەربەست میری میران".[٦٢] هەندێ لەمیرنشینە کوردییەکان کە خاوەن کێشی خۆیان بوون و لەوانیتر گەورەتر و بەهێزتر بوون، بەفەرمی پێیان دەگوترا "حکومەت" و ماف و جیاووکی زیاتریشیان هەبوو.[٦٣] وەك ئەوەی کە لەحالەتی بڕانەوەی وەچەی میرەکەشدا دەوڵەتی عوسمانی نەیدەتوانی دەست بەسەر میرنشینەکەدا بگرێ و "حکومەتەکەی دەدرێ بە یەکێکی دی لەخۆیان".[٦٤] میرنشینی هەکاریش یەکێك بوو لەو حکومەتانە و لەڕووی کارگێڕییەوە سەر بەویلایەتی وان بوو، ئەمەش لەبەر ئەوەبوو کە لەڕووی سیاسی و هەروەها سەربازیشدا خاوەن کێشی خۆی بوو، بەپێی گوتەی ئەولیا چەلەبی (ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەمدا) میری هەکاری خاوەنی (٤٧) هەزار سەرباز بوو کە لەبارەیاندا دەڵێ: "هەموویان ڕدێن تاشراو، چوارشانە، زرتەبۆز و ناشیرین و ئازان...ئەوندە نیشانچین کێچ دەنگێون...هەکاری دە هەزار تفەنگی لەم بابەتەی هەیەو لەکاتی شەڕدا دەیگەیێنێتە چل پەنجا هەزار، بەڵام ئەم دە هەزارەیان مەعاش خۆرن".[٦٥] دیارە ئەم (١٠) هەزارەی دوایی سەربازی هەمیشەیی بوون. ئەم ژمارانە ئەگەر زێدەڕۆییشیان تێدا کرابێ، ئەوا ئاماژەن بۆ برشتی میرنشینی هەکاری لەڕووی سەربازییەوە.

حکومەتی هەکاری سەرەڕای ئەو ماف و جیاووکانەی کە هەیبوو، لەهەندێ باری دیاریکراودا دەکەوتە بەر فەرمانی دەسەڵاتدارانی عوسمانی، بەتایبەتی لەکاتی جەنگ و لەشکرکێشییەکانی عوسمانی بۆ سەر دەوڵەتی سەفەوی کە بەپێی قانونی سوڵتان سلێمان دەبوو میری هەکاری بچێتە ژێر ئاڵای والی (بەگلەربەگی) وان، بڕیاریش وابوو نیوەی هێزەکانی بەشداری هەڵمەتەکە بێ و نیوەکەی تر بۆ پاراستنی میرنشینەکە بمێننەوە.[٦٦] هەر لەئەنجامی ئەمەدا بوو کە دەوڵەتی عوسمانی لەچەندین شەڕ و هەڵمەتی سەربازیدا لەدژی دەوڵەتی سەفەوی سوودی لەهێزەکانی هەکاری بینی، وەك لەباسی پێشوودا بینیمان. بەڵام ئەوەی جێگەی نیگەرانی بوو هەندێ جار دەسەڵاتدارانی عوسمانی توانای سەربازی ئەم میرنشینەیان لەبواری ناوەخۆ و تەنانەت دژی کوردانیش بەکار دەهێنا. وەکو ئەوەی لەساڵی ١٥٤٢دا سوڵتان سلێمانی قانونی فەرمانیدا بە زەینەل بەگی میری هەکاری تا لەگەڵ میرانی بادینان و برادۆست هێرش بکاتە سەر میرنشینی موکریان، کە پاشکۆیەتی دەوڵەتی عوسمانی ڕەتکردبۆوە و دابوویە پاڵ شاتەهماسبی سەفەوی. دوای شەڕێکی سەخت هەرسێ شازادەی موکری کوژران کە بەکاروباری میرنشینەکە ڕادەگەیشتن.[٦٧]

میرانی هەکاری لەبارێکی تریشدا دەکەوتنە ژێر هەژمونی دەسەڵاتدارانی عوسمانی، ئەمەش لەو کاتانەدا بوو کە میرێکی نوێ دەهاتە سەر دەسەڵات. چونکە ئەم میرە دەسەڵاتەکەی بەشەرعی دانەدەنرا تا فەرمانی دانرانی لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە دەرنەچووبایە. سەبارەت بە سەدەی شازدەم (کە ماوەی تایبەت بەم توێژینەوەیە)

لەڕووداوەکاندا بۆمان دەردەکەوێ کە ئەم فەرمانە لەئەستانبول و تەنانەت لەلایەن خودی سوڵتانەوە دەردەچوو.[٦٨] هەرچی والی وان بوو، سەرەڕای ئەوەی دەسەڵاتی دەرکردنی فەرمانی لادان و دانانی میرەکانی هەکاری نەبوو، بەڵام چونکە میرنشینی هەکاری لەڕووی کارگێڕییەوە لەژێر سەرپەرشتی ئەو دابوو، زۆرجار لەم کردارەدا ڕۆڵی خۆی دەبینی. وەك ئەوەی ئەم والییە ڕاپۆرتی خراپ لەسەر میری هەکاری بنووسێت و لای سوڵتان بەدناوی بکات یان کەسێکی بنەماڵەی هەکاری بۆ پۆستی میرایەتی میرنشینەکە کاندید بکات و ناوی بەرزبکاتەوە بۆ پایتەختی عوسمانی تا فەرمانی سوڵتانی بۆ دەربچێت.[٦٩] هەندێ جار خودی میری هەکاری لەم بوارەدا ڕۆڵی هەبوو، ئەمەش لەکاتێکدا بوو کە دەیویست کەسێکی نزیکی خۆی بکاتە میر لەشوێنی خۆی، بۆیە هەوڵی دەرکردنی فەرمانی سوڵتانی بۆ دەدا. وەك ئەوەی زەینەل بەگ بۆ سەیدی خانی کوڕی و دوای ئەویش بۆ زەکەریا بەگی کوڕی کردی.[٧٠]

مەسەلەی ئالوگۆڕکردنی دەسەڵات لەمیرنشینی هەکاری زۆر جار وا بەئاسانی و بێ کێشە بەڕێوەنەدەچوو، چونکە ئەم میرنشینەش وەکو زۆربەی میرنشینە کوردیەکانی تر چەندین هەراو کێشەی لەسەر دەسەڵات بەخۆوە بینیوە. کە ئەمەش ڕێگەی بۆ پیلان و دەستتێوەردانەکانی دەسەڵاتدارانی عوسمانی خۆش دەکرد، و بەخراپ سوودیان لەدەسەڵاتی داننان بەمیرەکان دەبینی. پێدەچێ یەکەم میری هەکاری کە دەروازەی میرنشینەکەی بۆ ئەم دەستتێوەردانانە کردبێتەوە زەینەل بەگی کوڕی مەلیك بەگ بێت. ئەم میرە کە کەسایەتییەکی دەسەڵاتخواز بوو و تەنانەت کودەتای لەسەر باوکیشی کردبوو، کەوتە ململانێ لەگەڵ میر سەید بەگی مامی لەسەر پۆستی میرایەتی و لەم پێناوەشدا ڕووی لەئەستانبول کرد. هەرچەندە لەسەرەتادا داواکەی جێبەجێ نەکرا، بەڵام دواجار بەهۆی پشتیوانی ڕۆستەم پاشای سەدری ئەعزەم[٧١] و ئەسکەندەر پاشای والی وان توانی ڕکابەرەکەی بەکوشت بدات و بەفەرمانی سوڵتان سلێمان ببێتە میری هەکاری. بەپێی گوتەی شەرەفخان ئەسکەندەر پاشا کە خۆی ڕقی لەسەید محەمەد بەگی میری هەکاری بوو، ڕۆڵی گرنگی هەبوو لەم مەسەلەیەدا. چونکە لەسەر داوای ئەو فەرمانی سوڵتانی لەئەستانبول بۆ زەینەل بەگ دەرچوو، هەر ئەویش بەپیلانێك سەید محەمەد بەگی میری هەکاری و یەعقوبی کوڕی لەشاری واندا کوشت، دوای ئەوەی فەرمانێکی سوڵتانی بۆ ئەو مەبەستە دەستەبەر کرد. لەسەر بنەمای تاوانبارکردنی ئەو میرە بەوەی کە ڕۆڵی نێوەندی بینیوە کاتێ شازادە مستەفای کوڕی سوڵتان سلێمان لەگەڵ شا تەهماسبی سەفەویدا پەیوەندی بەستووە لەدژی باوکی.[٧٢] بێگومان تاوانبارکردنی ئەم میرەی هەکاری ڕاست نەبوو، تەنانەت مەسەلەی پیلانگێڕی شازادە مستەفاش لەدژی باوکی بێبنەمابوو. ئەوە زانراوە کە خوڕەم سوڵتانی خێزانی سوڵتان سلێمان کە بەڕەچەڵەك ڕوسی بوو لەگەڵ ڕۆستەم پاشای سەدری ئەعزەم (کەمێردی کچیشی بوو) ئەم پیلانەیان گێڕاوە لەپێناو لادانی مستەفاو ڕێگەخۆشکردن بۆ شازادە سەلیمی کوڕی سوڵتان لەم خێزانەی، تا ببێتە جێنشینی تەختی عوسمانی. ئەم پیلانەشیان بۆ چووەسەر و لەساڵی ١٥٥٣دا شازادە مستەفا بەبڕیاری باوکی کوژرا.[٧٣]

ئەگەر لەم بارەی پێشوودا ململانێی میرەکانی هەکاری ڕێگەخۆشکەر بوو بۆ دەستوەردانی دەسەڵاتدارانی عوسمانی لەکاروباری میرنشینەکەدا، ئەوا لەهەندێ باری تردا ئەم دەسەڵاتدارانە بۆ مەرامە تایبەتییەکانی خۆیان ئەم ململانێیە بەرپادەکەن و تەنانەت برا لەدژی برای هاندەدەن. بەمەش میرنشینەکە تووشی شەڕێکی ناوەخۆیی سەخت دەکەن. وەکو ئەوەی جەعفەر پاشای والی وان لەسەردەمی میر زەکەریا بەگی کوڕی زەینەل بەگ کردی. ئەم میرە دوای کوژرانی باوکی لەساڵی ١٥٨٥دا، بەفەرمانی سوڵتان کرایە میری هەکاری. بەڵام دوای تێپەڕبوونی دوو ساڵ ، جەعفەر پاشا ڕقی

لێی هەستا و ویستی لەپۆستەکەی لایبدا. لەمەشدا بیانووەکەی ئەوەبوو کە زاهید بەگ کوڕە گەورەی زەینەل بەگە، بۆیە دەبێ ئەو ببێتە میر نەك زەکەریا بەگی برای کە بچووکترە. دوای ئەوەی هەوڵێکی زۆری دا، فەرمانێکی سوڵتانی بەو ئاراستەیە دەرچوو.بەڵام هۆز و عەشیرەتەکانی هەکاری کە زۆربەیان لایەنگیری زەکەریا بەگ بوون، دژی ئەم هەنگاوە وەستان و تەنانەت زاهید بەگ و کوڕەکەی لەشەڕدا کوژران و بوونە قوربانی سیاسەتە چەوتەکەی والی وان. کەچی جەعفەر پاشای والی هێشتا دەستی لەم کارە هەڵنەگرت و بەهێزێکی زۆر و فەرمانێکی تری سوڵتانەوە، مەلیك بەگی کوڕەکەی تری زاهید بەگی لەجولەمێرگ کردە میری هەکاری.[٧٤] لەم ڕووداوە (هەروەها لەمەی پێشوودا) دەردەکەوێ کە سیاسەتی حکومەتی عوسمانی لەهەمبەر قەوارەو میرنشینە کوردییەکاندا، تاڕاددەیەکی زۆر پشتی بە هەڵوێست و بۆچوونەکانی دەسەلآتدارانی ناوچەیی و والی ویلایەتەکان دەبەست.

بەپێچەوانەی ئەم ڕووداوەی ڕابردوو، لەبارێکدا ئەگەر دەسەلآتدارانی عوسمانی لەمیری هەکاری ڕازیبوونایە، یان هیچ سوودێکیان لەوەدا نەبینیبا کە کێشەی بۆ دروست بکەن، ئەوا ڕکابەرەکی ئەو میرەیان دووردەخستەوە یان پۆستی تریان پێدەدا لەشوێنێکی دووری هەکاری. هەر ئەو زاهید بەگەی کە والی وان لەدژی زەکەریا بەگ هانیدا، پێشتر هەوڵیدابوو دەسەلآت لە زەینەل بەگی باوکی بستێنێ، بەڵام سوڵتان فەرمانیدا بە دوورخستنەوەی بۆ هەرێمی بۆسنە لەبەشی ئەورووپای عوسمانی.[٧٥]

لەمەسەلەی دانان ولابردنی میرانی هەکاری، هەندێ جار دەسەلآتدارانی عوسمانی دەستکەوتی مادییان ڕەچاو دەکرد، ئەگەرچی ئەو کەسەی کە فەرمانی میرایەتی بۆ دەردەچوو خاوەن ماف و شایستەی ئەو پۆستەش بووایە. وەك زەکەریا بەگی کوڕی زەینەل بەگ کە دوای ئەوەی لەلایەن جەعفەر پاشای والی وان لەپۆستەکەی لادرا، هەروەکو لەدێرەکانی پێشوودا بینیمان، توانی سکالآی خۆی بگەیەنێتە سینان پاشای سەدری ئەعزەم.[٧٦] ئەویش فەرمانێکی سوڵتانی بۆ دەرکرد کەمیرنشینەکەی پێبدرێتەوە، بەڵام دوای ئەوەی (١٠٠) هەزار فلۆری[٧٧] ببەخشێتە گەنجینەی عوسمانی.[٧٨] لەحالەتێکی تردا ئەم دەستکەوتە مادییە شێوەی بەرتیلی وەرگرتووەو لەبەرامبەردا دەسەلآتداران تاوانی کوشتنی بێ یاساوان ئەنجامداوە. وەکو ئەوەی سینان پاشای والی وان لەساڵی ١٥٩٦دا بۆ تەماعی پارە کەسێکی بەناوی ئەبی بەکر ئاغا گرتووەو کوشتووە کە کەتخودای زەکەریا بەگی میری هەکاری بووە.[٧٩] کەواتە سیاسەتە چەوتەکانی هەندێ لە دەسەلآتدارانی عوسمانی نەك تەنیا میرەکانی هەکاری بەڵکو خەڵکی ناو میرنشینەکەشی گرتۆتەوە.

<u>باسی سێیەم: پێگەی میرانی هەکاری لەڕووداوەکانی ناوچەکەو ڕەنگدانەوەی لەسەر پەیوەندییەکانی هەردوولا:-</u>

لەماوەی سەدەی شازدەمدا کوردستان وناوچەکە چەندین ڕووداوی گرنگیان بەخۆوە بینی، کە هەندێکیان کاریگەرییان لەسەر میرنشینی هەکاریش هەبوو. لەهەندێکی تریشیاندا ، میرانی هەکاری بەپێی تواناو کێشی خۆیان ڕۆڵیان تێدا بینی. هەروەها ئەو میرانە کۆمەڵێك پەیوەندییان لەگەڵ میرنشین و هێزەکانی دەوروبەر دامەزراندبوو. کە هەموو ئەمانە زۆرجار ڕەنگدانەوەیان لەسەر پەیوەندییەکانی میرانی هەکاری لەگەڵ دەسەلآتدارانی عوسمانی هەبوو.

لەم چوارچێوەیەدا دەبێ سەرەتا ئاماژە بە پەیوەندی نێوان میرانی هەکاری و بادینان بکەین، بەتایبەتی زەینەل بەگی هەکاری کە پەیوەندی باشی لەگەڵ سوڵتان حوسێن بەگی میری بادینان (١٥٣٤-١٥٧٣) هەبوو، دواتر لەڕێی

هاوسەرگیری سیاسی پەیوەندییەکە بەهێزتریش بوو.[٨٠] ئەم پەیوەندییە کاریگەری لەسەر هەڵوێستی دەسەڵاتدارانی عوسمانی بەرامبەر میرنشینی هەکاری هەبوو. چونکە کاتێك زەینەل بەگ لەلایەن سەید محەمەد بەگی مامی تەنگی پێهەڵچنرا و حوکمڕانی هەکاری لەدەستچوو (وەکو لەلاپەڕەکانی پێشوو بینیمان)، پەنای بردەبەر سوڵتان حوسێن بەگ. ئەویش بەو پێگەیەی کە لەلای دەسەڵاتدارانی عوسمانی هەیبوو، ڕێگەی بۆ خۆشکرد بگاتە دەرباری سوڵتان سلێمان. لەوێ خودی ڕۆستەم پاشای سەدری ئەعزەم ڕێزی زۆری لێنا وبەڵێنی وەرگرتنەوەی میرنشینەکەی پێدا، ئەگەر بنەماڵەکەی لەئێران بهێنێتەوە، وەك پێشتر باسمانکرد. ئەمە لەجاری یەکەمی سەدارەتی ناوبراو دابوو،[٨١] کە ماوەی نێوان ١٥٤٤–١٥٥٣ دەگرێتەوە.[٨٢]

دیارە زەینەل بەگ هیوای زۆری بە بەڵێنەکەی ڕۆستەم پاشا هەبوو، بۆیە کە بۆ جاری دووەم پۆستی سەدری ئەعزەمی وەرگرتەوە (١٥٥٥– ١٥٦١)،[٨٣] دووبارە سەردانی ئەستانبولی کردەوە. بەلاّم ناوبراو داواکەی بەجێ نەهێنا و لەجیاتی ئەوە زەعامەتێکی لەویلایەتی بۆسنە پێبەخشی تا لەسەری بژی.[٨٤] کەواتە هەرچەندە زەینەل بەگ بەهۆی پەیوەندییەکانی سوڵتان حوسێن بەگەوە توانی بگاتە دەسەلاّتدارانی بالاّی عوسمانی لە ئەستانبۆل، بەلاّم لەو ڕێگەیەوە نەیتوانی پۆستی میرایەتی وەربگرێتەوە. ئەمەش پێچەوانەی ئەوەیە کە هەندێ مێژوونووس نووسیویانە گوایا ناوبراو بەهۆی ئەو میرەی بادینان کراوەتەوە میری هەکاری.[٨٥] ڕاستە زەینەل بەگ دواتر بووەتە میری هەکاری، بەلاّم ئەمە لەپەرەسەندنێکی دواتر و بەهەوڵ و کۆششی ئەسکەندەر پاشای والی وان بوو (وەکو پێشتر بینیمان)، ئنجا لەکاتێکیشدا بوو کە ڕۆستەم پاشا لەپۆستی سەدارەت نەمابوو.[٨٦]

لەکۆتایی هەشتاکانی سەدەی شازدەمدا ڕووداوێکی تری هاوشێوە لەنێوان هەکاری وبادینان دووبارە بۆوە، کە هەمدیسان پەیوەندی بەدەسەلاّتدارانی عوسمانییەوە هەبوو. ئەویش پەنابردنی زەکەریا بەگی کوڕی زەینەل بەگ بوو بۆ لای سەیدی خانی میری بادینان. دوای ئەوەی لەهەمبەر فشاری مەلیك بەگی برازای، خۆی پێنەگیرا کە لەلایەن جەعفەر پاشای والی وان پشتیوانی دەکرا. بەلاّم ئەمجارەیان هەوڵ و تەقەللاّی میری بادینان لای دەسەلاّتدارانی پایتەخت بەرهەمی باشتری هەبوو، چونکە دوای ئەوەی زەکەریا بەگ توانی ڕاستی کێشەکە لای ئەوان ڕوونبکاتەوە، بڕیاردرا دووبارە پۆستی میرایەتی هەکاری پێبدرێتەوە. تەنانەت سینان پاشای سەدری ئەعزەم خۆی ڕۆڵی هەبوو لەدەرکردنی ئەم فەرمانە سوڵتانییە.[٨٧] شایانی باسە ئەم دوو میرەش (واتە زەکەریا بەگی هەکاری و سەیدی بەگی بادینان) وەکو دوو میرەکەی پێشوو پەیوەندی ژنخوازییان لەنێوان دابوو.[٨٨]

ئەگەر بگەڕێینەوە دواوە بۆ ڕووداوەکەی پێشتر، کە پەیوەستە بە پەیوەندی نێوان زەینەل بەگی هەکاری و سوڵتان حوسێن بەگی میری بادینان، دەبینین دوو لە مێژوونووسان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە لەو سەردەمەدا میری بادینان بەهۆی پاڵپشتیکردنی میری هەکاری لای دەسەلاّتدارانی عوسمانی، وەکو چاودێر و سەرپەرشت وابووە بەسەر میرنشینی هەکارییەوە.[٨٩] بەلاّم ئەم دوو مێژوونووسە هەردووکیان لەمەدا پشتیان بەنووسەرێکی پێش خۆیان بەستووە کە ئەویش هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی بۆ ئەمە بەدەستەوە نیە.[٩٠] بۆیە ئەم بۆچوونە قبوڵ ناکرێ، بەتایبەتی کە ئەمە لەگەڵ هەلومەرجی کارگێڕی عوسمانی یەکناگرێتەوە کە بەپێی ئەوە میرنشینی هەکاری لەژێر چاودێری و سەرپەرشتی والی وان دابوو. یەکێ لەم دوو مێژوونووسە دواتر لەشرۆڤەیەکدا دەڵێ ئەم هەژموونەی میری بادینان، لەسەر بنەمای پەیداکردنی هاوپەیمان و کەسانی دڵسۆز بوو لەلایەنی بەرامبەردا. واتە ئەم هەژموونە کاتی بووەو پشتی بەهاوسەنگی هێز بەستووە

لەنێوان میرانی بنەماڵەی دەسەڵاتدار لەهەردوو میرنشینەکەدا.[٩١] ئەمە زیاتر لەڕاستییەوە نزیکە، چونکە دواتر کە هاوسەنگییەکە دەگۆڕێ، کارەکە پێچەوانە دەبێتەوەو تەنانەت زەینەل بەگی میری هەکاری دەستکاری کێشە ناوەخۆییەکانی بادینان دەکات، وەکو لێرە بەدوا دەبینین:

دوای مردنی سوڵتان حوسێن بەگی میری بادینان لەساڵی ١٥٧٣دا، شەڕی ناوەخۆیی لەسەر دەسەڵات بەرپابوو. دواجار ئەم شەڕە لەبەرژەوەندی قوبادبەگی کوڕی سوڵتان حوسێن یەکلایی بۆوەو بەیرام بەگی براشی کە پەنای بردبووە بەر دەولەتی سەفەوی، لەوێ دەستبەسەر کرابوو.[٩٢] بەلآم زەینەل بەگی میری هەکاری ئەم دەرەنجامەی بەدڵ نەبوو. سەبارەت بەهۆکاری ئەمەش شەرەفخان دەڵێ ناوبراو ڕقی زۆری لەقوباد بەگ بوو.[٩٣] بەلآم زیاتر پێدەچێ لەبەر ئەوە بێ کە ئەو سۆزی بۆ بەیرام بەگ هەبووبێ چونکە خوشکەزای خۆی بوو.[٩٤] بۆیە زەینەل بەگ هەموو هەوڵێکی خستەگەڕ تا لەبەندی ڕزگاری بکات. سەرەنجام بەسوود بینین لەپەیوەندییەکانی بە سەرداری تەورێز و بەخشینی بڕە پارەیەکی زۆر توانی لەم هەوڵەیدا سەرکەوێت.[٩٥]

بەپێی گوتەی نووسەرێك بێ سەرەتا زەینەل بەگ ڕازی نەبووە دەست لەکاروباری میرنشینی بادینان وەربدا، کاتێ هەندێ لەسەرانی بادینان داوایان لێکردووە یارمەتییان بدا بۆ ئەوەی قوباد بەگ لابدەن و بەیرام بەگ لەشوێنی ئەو بکەنە میری بادینان. بەلآم کاتێك بەیرام بەگ لەلایەن شا محەمەد خودابەندەی سەفەوی (١٥٧٧– ١٥٨٧ز) بەند کراوە، ئەوکاتە ناچاربووە هەوڵی ڕزگار کردنی بدات. هەر ئەو نووسەرە دەڵێ زەینەل بەگ بەو کەسایەتییە بەهێزو ڕێزدارەی کە هەیبوو توانی ئاشتەوایی لەنێوان ئەم دوو برا بادینییە ساز بکات و قوباد بەگ بەوە قایل بکات کە بەیرام بەگی برای بکاتە سەرداری زاخۆ.[٩٦] بەلآم ئەم نووسەرە بەتەواوی ڕاستی نەپێکاوەو دڵنیاین کە زەینەل بەگ هەر بەوە نەوەستاوە کە بەیرام بەگ لەبەندی ڕزگار بکات. چونکە لەبەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا دەردەکەوێ کە ناوبراو بەکرداریش پشتیوانی لە بەیرام بەگ کردووە بۆ ئەوەی ببێتە میری بادینان. لەم بەڵگەنامەیەدا کە نامەیەکە لەساڵی ٩٩١ك (١٥٨٢–١٥٨٣ز) بۆ سوڵتانی عوسمانی نێردراوە، قوباد بەگ نووسیویەتی: "بەیرام بەگی برای بەسوود وەرگرتن لەدەرفەتی خەریکبوونی ئەو بەشەڕی ئێران، هێرشی کردۆتە سەر ئامێدی. لەمەشدا لەلایەن یاخیبووان زەینەل بەگی هەکاری و سلێمان بەگی سۆران یارمەتی دراوە". هەر لەو نامەیەدا قوباد بەگ ویستوویەتی هەڵوێستی خۆی بەهێز بکات و لەڕێی گەورەکردنی کێشەکە، سوڵتانی عوسمانی لەدژی دوژمنەکانی هانبدات. بۆیە داوای یارمەتی لەسوڵتان دەکات بۆ ئەوەی "هێرش بکاتە سەر ئەم یاخیبووانە تا لەناویان ببات چونکە دواخستنی ئەمە دەبێتە هۆی یاخیبوونی هەموو کوردانی ناوچەکەو دەرچوونیان لەگوێڕایەڵی و پاشکۆیەتی بۆ دەولەتی پایەبەرز". بەلآم دیارە سوڵتان کێشەکەی زۆر بەهەند هەڵنەگرتووەو بەبیانووی لەگۆڕێدا بوونی شەڕی دەرەکی، یەکلاییکردنەوەی ئەم مەسەلەیەی دواخستووە.[٩٧] لەڕووداوەکانی دواتری میرنشینی بادینانیش دەردەکەوێ کە هێرشێکی لەمجۆرە ئەنجام نەدراوە و بەڵکو دوای چەند پەرەسەندنێك بەیرام بەگ بووەتە میری بادینان و قوباد بەگیش لەلایەن هۆزەکانی بادینان کوژرا.[٩٨] کەواتە ئەم هەڵوێستەی میری هەکاری سەبارەت بە میرنشینی بادینان، سەرەڕای نامە هاندەرانەکەی قوباد بەگ بۆ سوڵتان، هیچ کاریگەری نەرێنی لەسەر پەیوەندی نێوان ئەم میرەو دەسەڵاتدارانی عوسمانی نەبوو.

زەینەل بەگی هەکاری یەکێك بوو لەمیرە بەهێز وتواناکانی هەکاری، بۆیە لەسەردەمی ئەودا ڕۆڵ و هەژموونی ئەم میرنشینە لەڕووداوەکانی ناوچەکە دیار و بەرچاو بوو. بێجگە لەمیرنشینی بادینان کەپێشتر باسمانکرد، ناوبراو دەستی

لەکاروباری دەڤەری (تەرگەوەڕ)یش وەردەدا کە لەمیرنشینی برادۆست جیابوبۆوە.[٩٩] ئەمەش ڕەنگدانەوەی ئەرێنی لەسەر پەیوەندییەکانی نێوان هەکاری و دەسەڵاتدارانی عوسمانی هەبوو. بەجۆرێك دەبینین زەینەل بەگ دەبێتە جێگەی پشت پێبەستنی دەسەڵاتداران و بەچەندین کاری گرنگی ڕادەسپێرن لەناوچەکەدا.لەباسی پێشوودا ئاماژەمان بەو ئەرکە دا کە لەلایەن خودی سوڵتان سلێمانەوە پێی سپێردرا بۆ بەشداریکردن لەهێرشکردنە سەر میرنشینی موکریان. ئەگەر ئەم ئەرکە جێگەی ستایش نەبێ ئەوا زەینەل بەگ ئەرکی تری بۆ دەسەڵاتدارانی عوسمانی ئەنجامداوە کەشانازی پێوە بکرێ. لەمەشدا مەبەستمان ئەو ڕۆڵەیە کە لەهێنانەوەی شەرەفخانی میری بەدلیسدا بینی. ئەم میرەی بەدلیس کە شەرەفخانی بەدلیسی مێژوونووسە، لەگەڵ میر شەمسەددینی باوکیدا پەنای بردبووە بەر شاتەهماسبی سەفەوی. بەڵام لەساڵی ١٥٧٧دا دەسەڵاتدارانی عوسمانی ویستیان ئاشتی بکەنەوەو میرنشینە بۆماوەییەکەی بۆ بگێڕنەوە کەپێشتر لێیان زەوتکردبوو. بەدلیسی خۆی دەڵێ ئەم مزگێنییە کە لەفرمانێکی سوڵتان موڕادی سێیەمدا (١٥٧٤–١٥٩٥) نووسرابوو، بەهۆی خەسرەو پاشای والی وان و زەینەل بەگی هەکاری و حەسەن بەگی مەحمودی پێی گەیشتووە. لەسەروبەندی گەڕانەوەشیدا، میرانی کوردستان هاوڕێی بوونە تاگەیشتووەتە شاری وان بۆ دیدەنی خەسرەو پاشای والی.[١٠٠] بێگومان زەینەل بەگیش لەنێو ئەو میرانە دابووە بەو پێیەی کە لەسەرەتادا ڕۆڵی لەمەسەلەکەدا هەبووە و دیارە میرنشینی هەکاریش هاوسنووری ئێران بوو.

لەئەنجامی هەموو ئەمانەدا زەینەل بەگ پێگەیەکی بەرزی لای دەسەڵاتدارانی عوسمانی هەبوو. تەنانەت بەرپرسێکی بەرزی وەکو ڕۆستەم پاشای سەدری ئەعزەم دژایەتی بەدر بەگی میری بۆتانی دەکرد لەبەرئەوەی ناوبراو هێرشی کردبووە سەر زەینەل بەگی هەکاری کاتێ لەئەستانبۆل بۆ هەکاری دەگەڕایەوە.[١٠١] لەکۆڕو دیوەخانی والی وانیشدا، بەپێی فەرمانێکی سوڵتان سلێمان کەس بۆی نەبوو پێش زەینەل بەگ بکەوێ.[١٠٢]

لەسەردەمی دوای زەینەل بەگیش، هەکاری هەر یەکێك بوو لەو میرنشینانەی کوردستان کە دەوڵەتی عوسمانی لەزۆر ڕووداو و بۆنەدا پشتی پێدەبەست. لەساڵی ١٥٩٢دا کاتێ هۆزی زێبار لەمیرنشینی بادیناندا بەردەوام بوو لەکێشەنانەوەو دژایەتیکردنی سەیدی خانی میری بادینان، میری هەکاری لەگەڵ هەردوو والی موسڵ و دیاربەکر و میرانی بۆتان و بەدلیس و چەندانی تر لەلایەن دەوڵەتەوە ڕاسپێردرابوو بۆ لێدانی زێبارییەکان، ئەگەر واز لەم هەڵوێستەیان نەهێنن.[١٠٣]

پوختەی توێژینەوە:

لەسەدەی شازدەهەمدا میرنشینی هەکاری یەکێك بوو لەمیرنشینە بەهێز و مەزنەکانی کوردستان، بۆیە میرانی هەکاری لەم سەردەمەدا لەکارتێکردنی بەردەوام دابوون لەگەڵ پێشهاتەکانی ناوچەکە. گرنگترین پێشهاتیش کە لەسەرەتای سەدەکە ڕوویدا، هەڕەشەی سەفەوی بوو کە سەرلەبەری ناوچەکەو هەروەها میرنشینی هەکاریشی گرتەوە. زاهید بەگی میری هەکاری هەژمونی سەفەوی قەبولکرد، بۆ ئەوەی پارێزگاری لەقەوارەی میرنشینەکەی بکا. بەڵام کاتێك شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٥٠١-١٥٢٤) سیاسەتی لەناوبردنی قەوارە کوردییەکانی پەیڕەوکرد، بڕیاری داگیرکردنی میرنشینی هەکاریشی دا. ئەمەش وایکرد کەمیری هەکاری بچێتە بەرەی عوسمانی و لەشەڕی چاڵدێران (١٥١٤) دا ڕۆڵێکی گرنگی گێڕا. لەئەنجامی ئەمەشدا چارەنووسی میرنشینەکە بەدەولەتی عوسمانییەوە گرێدرا و میرانی هەکاری لەململانێ لەگەڵ دەولەتی سەفەویدا بە زانیاری هەوالگری و هێزی سەربازیش پاڵپشتی عوسمانییان دەکرد، تەنانەت زەینەل بەگی میری هەکاری گیانی خۆی لەم پێناوە دانا. هەر بەهۆی ئەم هەڵوێستەوە ناوچەکانی هەکاری چەندین جار تووشی شاڵاوی کاولکاری سەفەوی بوونەوە.

لەلایەکی تر، میرانی هەکاری لەژێر سایەی دەولەتی عوسمانیدا توانییان پارێزگاری لەدەسەڵاتە بۆماوەییەکەیان بکەن. میرنشینی هەکاریش هەرچەندە لەڕووی کارگێڕییەوە سەر بە ویلایەتی وان بوو، بەڵام بڕێکی زۆر لەسەربەخۆیی ناوەخۆیی و هێزی سەربازی تایبەت بەخۆی هەبوو. تەنانەت بەفەرمی پێی دەگوترا "حکومەت". لەبەرامبەردا هێزەکانی میرنشینەکە لەزۆر بواردا بۆ خزمەتی بەرژەوەندییەکانی عوسمانی بەکاردەهێنران. سەرەڕای ئەمەش پەیوەندی میرانی هەکاری و دەسەڵاتدارانی عوسمانی هەموو کات ئەرێنی نەبوو. بەتایبەتی کە کێشەی ناوەخۆیی وناکۆکی نێوان میرەکان ڕێگەی خۆشکرد بۆ دەستوەردانی دەسەڵاتدارانی عوسمانی لەکاروباری میرنشینەکەو تەنانەت کوشتنی یەکێ لەمیرەکان (سەید محەمەد بەگی کوڕی زاهید بەگ). هەندێ جار دەسەڵاتدارانی عوسمانی بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان ئەم کێشانەیان لەهەکاری دەنایەوە. بەزۆریش سوودیان لەوەدەبینی کەمیرەکانی هەکاری (وەکو میرە کوردەکانی تر) پێویستییان بەدانپێدانانی فەرمی عوسمانی هەبوو تا دەسەڵاتیان بەشەرعی بناسرێ. سەرەڕای ئەمەش میرانی هەکاری کێشی سیاسی و سەربازی خۆیان لەدەست نەدا، بەجۆرێك لەزۆربەی ڕووداوەکانی ناوچەکە ڕۆڵی بەرچاویان هەبوو. لەئەنجامی ئەمەشدا هەندێ لەمیرەکان بەتایبەتی زەینەل بەگ کە لەساڵی ١٥٨٥دا مردووە، پێگەیەکی دیاری لای دەسەڵاتداران هەبوو.

پەراوێزەکان:-

(1) ئەم ویلایەتە مەڵبەندەکەی (جولەمێرگ) ـەو لەباکووردا بەویلایەتی وان و لەڕۆژئاوادا شیرناخ و لەڕۆژهەڵاتدا ئازەربیجانی ئێرانی و لەباشووریشدا بەهەردوو پارێزگای هەولێر و دهۆك دەورە دراوە. د. عەبدوڵلا غەفور، فەرهەنگی جوگرافیایی کوردستان، چ٣، دەزگای موکریانی، هەولێر ٢٠٠٨، ل٢٠٣.

(2) ستيفن همسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ط٥، دار الرافدين، بيروت ٢٠٠٤، ص١٩-٢٠، هەروەها بڕوانە بۆچوونی (أنستانس ماری الكرملی) لە: د. عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تأريخ الكرد الحديث وحضارتهم، منشورات وزارة الثقافة،اربيل ٢٠٠٨، ص٣٧٣.

(3) شمس الدين سامي، قاموس الاعلام، مهران مطبعه سى، مج٣، استانبول، ١٣٠٦رومي/١٨٨٩م، ص١٩٦٧، ١٨٥٢. جولەمێرگ لەکۆتایی سەردەمی عوسمانیدا شارۆچکەیەك بوو لەدووری ١١٥كم لەباشووری ڕۆژهەڵاتی وان، بەشێکی شارۆچکەکە لەخوار شاخێکی بەردیندا بوو، لەسەر شاخەکەشدا قەڵاکە هەر مابوو. بڕوانە: هەمان سەرچاوە، مج٣، ص١٨٥٢.

(4) لەم بارەیەوە بڕوانە: د. زرار صديق توفيق، كردستان في القرن الثامن الهجري/ دراسة في تأريخها السياسي والاقتصادي، مؤسسة موكرياني، اربيل٢٠٠١، ص١٣٢-١٣٦، رابیعە فەتاح شێخ محەمەد، کوردستان لەسەدەی پازدەی زایینیدا، چاپکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر ٢٠٠٥، ل٢٤٧-٢٥٨.

(5) شرفخان البدليسي، شرفنامة، ت:محمد جميل الملا أحمد الروژبيانى،ط٢، مؤسسة موكرياني، اربيل٢٠٠١، ص٤٨٢، شمس الدين سامي، م. س، مج٦، ص٤٧٤٢.

(6) لەم بارەیەوە بڕوانە: د. درويش يوسف حسن هروري، بلاد هكاري ٩٤٥-١٣٣٦/ دراسة سياسية حضارية، مطبعة وزارة التربية، اربيل ٢٠٠٥، ص١٩-٢٠.

(7) درويش هروري، م . س، ص١٨-١٩.

(8) وستان: کاتی خۆی مەڵبەندی قەزایەك بوو لەویلایەتی وان. شرفخان البدليسي، م . س، هامش ص٢٣٤. بەڵام دیارە ئێستا نەماوە.

(9) هەمان سەرچاوە، ص٢٣٤.

(10) حسن بيگ روملو، احسن التواريخ، تصحيح: د.عبدالحسين نوايي، جزء١، انتشارات اساطير، چاپ ١، تهران ١٣٨٤، ص٥٤. زرار صديق، م . س، ص١٣٥-١٣٦.

(11) اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ص٢٠.

(12) زرار صديق، م . س، ص١٣٦.

(13) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٣٣. شەرەفخان دەڵێ ڕەچەڵەکی ئەم بنەماڵەیە دەچێتەوە سەر خەلیفەکانی عەباسی، بەڵام ناتوانرێ ئەمە پشتڕاست بکرێتەوە.

(14) بڕوانە: كاوە فريق احمد شاولی ئامیدی، امارة بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسة سياسية اجتماعية ثقافية،منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل، مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠، ص٣٢، ٣٣.

(15) بۆ زانیاری زیاتر لەمبارەیەوە بڕوانە: رابیعە فەتاح، س . پ، ل٢٥٣-٢٥٨.

(16) شرفنامە، ص٢٤٣، ٢٤٥.

(17) بەدلیسی دەڵێ ئەختمار لەدێر زەمانەوە سەر بەمیرنشینی بەدلیس بووە، بۆیە لەساڵی ١٥٣٣دا میر شەرەفخانی باپیری ئەم ناوچەیەی بەشەڕ لەهەکارییەکان سەندۆتەوەو تەنانەت سەرداری قەڵای ئەختماریش لەشەڕەکەدا کوژراوە. بڕوانە: هەمان سەرچاوە، ص٦٨٤.

(18) هەمان سەرچاوە ، ص٢٤٤، ٢٤٥، ٢٥٠، ٢٥٢.

(19) ئەمە ئەو عیزەددین شێرەی پێشوو نیە.

[20] د. سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكرياني للنشر- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨، ص٢٥، هەروەها: د. سەعدی عوسمان هەروتی، چەند لایەنێکی مێژووی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی وئابووری کوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا. ئەکادیمیای کوردی، هەولێر ٢٠١٣، ل٨.

[21] رابیعە فەتاح، س . پ، ل٢٥٨.

[22] شرفنامە، ص٢٤٤.

[23] بڕوانە دەقی ڕاپۆرتێکی والی دیاربەکر بۆ سوڵتان سلێمانی قانونی لەساڵی ١٥٢٠ز، لە: فاضل بيات، البلاد العربية في الوثائق العثمانية/ النصف الأول من القرن ١٠هـ ١٦م، مج١، استانبول ٢٠١٠، ص٧٦.

[24] لەم بارەیەوە بڕوانە: ڕاجر سێیڤری، ئێرانی سەردەمی سەفەوی، و: سەلاحەددین ئاشتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٦، ل٧٩.

[25] حسن بيگ روملو، م .پ، ج٢، ص١٠١٤- ١٠٢٠، اسكندر بيگ تركمان، تاريخ عالم اراى عباسى، ج١، چ٢، انتشارات امير كبير، چاپخانه گلشن، تهران ١٣٥٠هـ.ش، ص٣٢- ٣٥. بۆ وردەکاری ئەم ڕووداوانە بڕوانە: سەعدی هەروتی، چەند لایەنێکی مێژووی...، ل١١-١٥.

[26] شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٤٤.

[27] هەمان سەرچاوەو لاپەڕە.

[28] بۆ زانین ئەو میرنشینانەی ڕووبەڕووی لەشکری سەفەوی بوونەوە دوای زیانێکی زۆر سەرەنجام هەر داگیرکران. بڕوانە: سعدي هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية، ص٣٢- ٣٣.

[29] شرفنامە، ص٢٤٤.

[30] زۆر پێدەچێ سەردانی ئەم میرە کوردانە بۆ ئەم شارە لەساڵی ٩١٥ك (١٥٠٩-١٥١٠ز) بێ، چونکە هەڵمەتەکەی شا ئیسماعیل بۆ دەڤەری شێروان (کەدەکەوێتە ناوچەکانی قەفقاس) لەم ساڵەدابوو.(بڕوانە: ڕاجر سێیڤری، س. پ، ل٧٩) بێگومان شاری (خوی)ش کە دەکەوێتە ئەوپەڕی باکووری ڕۆژئاوای ئێران لەسەر ڕێی ئەم هەڵمەتە بوو.

[31] سەبارەت بەسیاسەتی سەفەوی لەکوردستاندا وهۆکارەکانی گۆڕینی ئەم سیاسەتە بڕوانە: سەعدی هەروتی، چەند لایەنێکی مێژووی...، ل١٦-١٨.

[32] شرفخان البدليسي، م . س، ص٦٥٦-٦٥٨.

[33] بڕوانە: ڕاجر سێیڤری، س. پ، ل٨٢.

[34] شرفنامە، ص٦٥٧.

[35] هەمان سەرچاوە، ص٦٦١، هەروەها بڕوانە: سعدي هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية، ص٦٠.

[36] بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم شەڕەو هۆکار و دەرەنجامەکانی بڕوانە: سەعدی هەروتی، چەند لایەنێکی مێژووی...، ل١٨-٣٢.

[37] بڕوانە دەقی (استمالت نامه)ـەکە لە: د.عبدالحسين نوائى، شا اسماعيل صفوى/ اسناد و مكاتبات تاريخى همراه باياداشتهاى تفصيلى، انتشارات ارغوان، چاپ ٢، چاپخانه ارژنگ، تهران ١٣٦٨هـ.ش، ص١٨٩.

[38] ناسرابوو بە محەمەد بیقللی پاشا، بووە یەکەم والی عوسمانی لەدیاربەکر دوای ئەوەی ڕۆڵی گرنگی گێڕا لەدەرپەڕاندنی هێزەکانی سەفەوی لەناوچەکانی کوردستان دوای شەڕی چاڵدێران. لەم بارەیەوە بڕوانە: سعدي هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية، ص٥٤- ٥٧.

[39] بڕوانە دەقی ڕاپۆرتەکە لە: فاضل بيات، م . س، ص٧٥-٧٨.

[40] بڕوانە: شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٤٤- ٢٤٥.

[41] هەمان سەرچاوە، ص٢٤٩.

(٤٢) ئەم ئەڵقەیەی ململانێیەکە دوو شاڵاوی سەرەکی عوسمانی بەخۆوە بینی کە یەکێکیان لەساڵی ١٥٣٣ و ئەویتریان ساڵی ١٥٤٨ بوو، کە شاتەهماسب سەرەتا لەبەرامبەر هەردووکیان پاشەکشەی کرد بەڵام دواتر دەهاتەوە ناوچەکەو چەندین شوێنی دەگرتەوە. لەمبارەیەوە بڕوانە: اسکندر بیگ ترکمان، م . پ، ج١، ص٦٦- ٧٤. هەروەها: رحلة مطراقي زاده / لنصوح افندي السلاحي الشهير بمطراقي زاده (توفي بعد ٩٥٧هـ)، ترجمة:صبحي ناظم توفيق، تحقيق: د.عماد عبدالسلام رؤوف، اصدارات المجمع الثقافي، ابوظبي ٢٠٠٣، صفحات متعددة.

(٤٣) شاه طهماسب بن اسماعيل بن حيدر الصفوي (٩١٠- ٩٨٤هـ)، تذكرهٔ شاه طهماسب، انتشارات شرق، چاپ٢، تهران ١٣٦٣هـ. ش، ص٣٩.

(٤٤) حسن بیگ روملو، م .پ، ج٣، ص١٣٥٣.

(٤٥) بەگوتەی شەرەفخان ئەم میرە بۆ ماوەی نزیکەی (٤٠) ساڵ حوکمڕانی کردووە. شرفنامە، ص٢٤٩.

(٤٦) حسن بیگ روملو، م .پ، ج٣، ص١٣٦٧.

(٤٧) يلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية، ت: عدنان محمود سلمان، مج١، منشورات مؤسسة فيصل، استانبول ١٩٨٨، ص٣٤٠، عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تأريخ الكرد...، ص٢٩٥.

Colin Imber: The Ottoman Empire (1300-1650) / The Structure of Power, First Pub., by Palgrave, Great Britain, 2002, P75.

(٤٨) بڕوانە: ئەولیاچەلەبی، سیاحەتنامەی ئەولیاچەلەبی/ کورد لە مێژووی دراوسێکاندا، وەرگێڕانی: ناکام، چاپی٢، بەغدا ١٩٧٨، ل١٩١- ١٩٣، هاممەر، دولت عثمانية تاريخي، مترجمي: محمد عطا، جزء ٥، استانبول ١٣٣٠ رومي، ص١٤٩.

(٤٩) بڕوانە: رحلة مطراقي زادە.

(٥٠) شرفنامە، ص٦٨٥، بێگومان ئەم میرەی بەدلیس لەساڵی ١٥٣٣دا کوژراوە (هەمان سەرچاوە، ص٦٨١-٦٨٢) کەواتە دەبێ ئەم ڕووداوە پێش ئەم ساڵە بێ.

(٥١) ئەمە شەڕی چلدر بوو کە لەساڵی ١٥٧٨دا ڕوویدا و چەند میرێکی کوردی تێدا کوژرا. بڕوانە: يلماز اوزتونا، م . س، مج١، ص٤٠٠.

(٥٢) شرفخان البدليسی، م . س، ص٢٤٥.

(٥٣) هەمان سەرچاوە، ص٢٤٩-٢٥٠، د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر، مێژووی کورد لەسەدەی ١٦هەمدا، وەرگێڕانی: شوکور مستەفا، هەولێر١٩٩٨، ل٩٩.

(٥٤) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٥٠.

(٥٥) بڕوانە: هەمان سەرچاوە، ص٢٤٩، هەروەها: شەمسی محەمەد ئیسکەندەر، س . پ، ل٩٨. شایانی باسە ئەم سەرچاوەی دوایی دەڵێ ئەم ڕووداوە لەساڵی ١٥٦٣ز دابوو، بەڵام پێناچێ ساڵەکە ڕاستبێ چونکە لەم ماوەیەدا هیچ شەڕێك لەنێوان عوسمانی سەفەوی لەئارادا نەبوو.

(٥٦) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٤٥، ٢٤٨.

(٥٧) هەمان سەرچاوە، ص٢٤٦.

(٥٨) هەمان سەرچاوە، ص٢٤٨.

(٥٩) ستيفن همسلي لونكريك، م . س، ص٦٠.

(٦٠) هاممەر، م . س، ج٤، ص١٧٦-١٧٨، محمد امين زكي، خلاصة تأريخ الكرد و كردستان، ترجمة: محمد على عوني، الطبعة ٢، بغداد ١٩٦١،ص١٧١. بۆ زانیاری زیاتر لەمبارەیەوە بڕوانە: سعدي هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية، ص٦٣-٦٨.

(٦١) هاملتون جيب و هارولد بوين، المجتمع الاسلامي والغرب، ترجمة: عبدالمجيد حسيب القيسي، دمشق ١٩٩٧، ج ١، ق١، ص٢٠١-٢٠٢. هەروەها بڕوانە: ئەولیاچەلەبی، س . پ، ل٣٥-٣٦.

(62) Ismail Hakki Uzunçarşili: Osmanli Tarihi, cilt. 2, Ankara, 1995, S.580

(63) Ayni Ali Efendi, Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitmi ve Bunlarin Mali Gucleri, Ceviren: Hadiye Tuncer, Ankara 1964, S.13.

(٦٤) ئەولیاچەلەبی، س . پ، ل٢٨–٢٩. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم ماف و جیاووکانە بڕوانە: د.سعدي عثمان، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر، اربيل ٢٠٠٦، ص٨٠–٨١.

(٦٥) سیاحەتنامەی ئەولیاچەلەبی، ل٢٠٨–٢٠٩.

(٦٦) هەمان سەرچاوە، ل٢١١–٢١٢.

(٦٧) شرفخان البدليسي، م . س، ص٤٨٧، محمد جميل ڕۆژبەیانی، فەرمانڕەوایی موکریان، بەغدا ١٩٩٢، ل٤٧.

(٦٨) بۆ نمونە بڕوانە: شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٤٦، ٢٤٩، سعدي هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية، ص١٠٤.

(٦٩) بڕوانە: شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٤٨–٢٤٩.

(٧٠) هەمان سەرچاوە، ص٢٤٩.

(٧١) زاوای سوڵتان سلێمان بوو، دوو جار بۆتە سەدری ئەعزەم لەماوەی (١٥٤٤–١٥٥٣) و (١٥٥٥–١٥٦١)، کەسێکی پیلانگێڕ و بەرتیل خۆر بوو. يلماز أوزتونا، م . س، مج١، ص٣٤٩–٣٥٢.

(٧٢) بۆ ووردەکاری ئەم ڕووداوانە بڕوانە: شرفنامە، ص٢٤٥–٢٤٩.

(٧٣) بڕوانە: محمد فريد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق:د.احسان حقي، دار النفائس، الطبعة ١٠، بيروت ٢٠٠٦، ص٢٤٦، يلماز أوزتونا، م . س، مج١، ص٣٤٩.

(٧٤) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٥٠–٢٥١.

(٧٥) هەمان سەرچاوە، ص٢٤٩، بۆ نموونەی تر لەمبارەیەوە بڕوانە: ص٢٤٧، ٢٤٨.

(٧٦) کەسێکی هەڵپەرست بوو و لەسەردەمی سوڵتان موورادی سێیەم (١٥٧٤– ١٥٩٥) سێ جار بووەتە سەدری ئەعزەم، ئەویش لەساڵەکانی (١٥٨٠– ١٥٨٢) و (١٥٨٩– ١٥٩١) و (١٥٩٣– ١٥٩٥). يلماز أوزتونا، م . س، مج١، ص٤٠٧، ٤٢٧–٤٢٩.

(٧٧) فلۆری پارەیەکی زێڕ بوو لەبنەڕەتدا لە فلۆرەنسای ئیتالیا لێدراوە و ناوەکەشی هەر لەوەوە هاتووە، دواتر لەووڵاتە ئەوروپییەکان و هەروەها دەوڵەتی عوسمانی و هەموو ڕۆژهەڵات ناسراوە، نرخەکەی بەپێی سەردەمەکان گۆڕاوە. عباس العزاوي، تاريخ النقود العراقية، بغداد ١٩٥٨، ص١٣٠–١٣١.

(٧٨) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٥١، شەمسی محەمەد ئیسکەندەر، س . پ ، ل٩٩.

(٧٩) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٥١–٢٥٢.

(٨٠) زەینەل بەگ خۆشکی خۆی دابووە سوڵتان حوسێن بەگ. أنور المايي، الأكراد في بهدينان، ط٢، مطبعة خبات، دهوك ١٩٩٩، ص١٢٤.کاوە ئامێدی، م . س، ص٣٥، ١١٧.

(٨١) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٤٥–٢٤٦، ٢٤٨.

(٨٢) يلماز أوزتونا، م . س، مج١، ص٣٤٩.

(٨٣) هەمان سەرچاوە، ص٣٥١.

(٨٤) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٤٨. زەعامەت: پارچە زەوییەکی دەرەبەگایەتییە کە لەتیمار گەورەترەو لە خاص بچووکترە، داهاتەکەی لەنێوان ٢٠ تا کەمتر لە ١٠٠ هەزار ئاقچەیە. ئاقچەش پارەیەکی زیو بوو کە وەکو درهەم وابوو. بڕوانە: عبدالرحمن شرف، فذلكة تاريخ دولت عثمانية، ط١٢، استانبول،١٣٢٦–١٣٢٨،ص٨٣–٨٦.

(٨٥) بڕوانە: کاوە ئامێدی، م . س، ص١١٧، د. عماد عبدالسلام رؤوف، السلطان حسين الولي/ امير بهدينان ٩٤٠– ٩٨١هـ/ ١٥٣٣–١٥٧٣م، مطبعة گۆڤار، هەولێر ٢٠٠٩، ص٤٤.

(٨٦) بڕوانە: شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٤٨–٢٤٩.

(٨٧) هەمان سەرچاوە، ص٢٥١.

(٨٨) كاوه ئامێدی، م . س، ص١١٧.

(٨٩) هەمان سەرچاوە، ص٣٤، عماد عبدالسلام، السلطان حسين الولي، ص٤٤. شایانی باسە ئەوان دەڵێن سوڵتان حوسێن بەگ هەمان هەژموونی بەسەر سۆران و بابانیشەوە هەبوو.

(٩٠) بڕوانە: محفوظ العباسي، امارة بهدينان العباسية، مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٩، ص٥٨.

(٩١) عماد عبدالسلام، السلطان حسين الولي، ص٨٢–٨٣.

(٩٢) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٦٣. شەرەفخان دەڵێ ناوبراو پەنای بردەبەر شائیسماعیلی دووەمی سەفەوی، کەواتە ئەمە لەماوەی ساڵانی ١٥٧٦–١٥٧٧دا ڕوویداوە. چونکە ئەم شایە تەنیا لەم ماوەیەدا حوکمڕانی کردووە. بڕوانە: ڕاجر سێیڤری، س. پ، ل١٢٦–١٢٧.

(٩٣) شرفنامه، ص٢٦٣.

(٩٤) أنور المايي، م . س، ص١٢٥، كاوه ئامێدی، م . س، ص٣٥.

(٩٥) شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٦٣–٢٦٤، ستيفن همسلي لونكريك، م . س، ص٦٠.

(٩٦) أنور المايي، م . س، ص١٢٥–١٢٦.

(٩٧) دفتر مهمة ٥٢، ص٨٣. بەوەرگرتن لە: عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تأريخ الكرد...، ص٢١٤–٢١٥.

(٩٨) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: شرفخان البدليسي، م . س، ص٢٦٣–٢٦٤، هەروەها: ستيفن همسلي لونكريك، م . س، ص٦٠.

(٩٩) لەم بارەیەوە بڕوانە: شرفخان البدليسي، م . س، ص٤٩٩.

(١٠٠) هەمان سەرچاوە، ص٧٠١.

(١٠١) هەمان سەرچاوە، ص٢٨٣.

(١٠٢) هەمان سەرچاوە، ص٥١٠.

(١٠٣) دفتر مهمة ٧١، ص٣٦٥، بەوەرگرتن لە: عماد عبدالسلام، دراسات وثائقية في تأريخ الكرد...، ص١٦٥.

ليستی سەرچاوەكان

يەكەم: بەڵگەنامەی بلاْوكراوە:-

- Ayni Ali Efendi, Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitmi ve Bunlarin Mali Gucleri, Ceviren: Hadiye Tuncer, Ankara 1964.

- د.عبدالحسين نوائي، شا اسماعيل صفوي/ اسناد و مكاتبات تاريخي همراه باياداشتهاي تفصيلي، انتشارات ارغوان، چاپ ٢، چاپخانه ارژنگ، تهران ١٣٦٨هـ.ش.

- د. عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تأريخ الكرد الحديث وحضارتهم، منشورات وزارة الثقافة، اربيل ٢٠٠٨.

- فاضل بيات، البلاد العربية في الوثائق العثمانية/ النصف الأول من القرن ١٠هـ ١٦م، مج١، استانبول ٢٠١٠.

دووەم: گەشتنامە و ياداشت :-

- ئەولياچەلەبی، سياحەتنامەی ئەولياچەلەبی/ كورد لە مێژووی دراوسێكاندا، وەرگێڕانی: ناكام، چاپی٢، بەغدا ١٩٧٨.

- رحلة مطراقي زاده / لنصوح افندي السلاحي الشهير بمطراقي زاده (توفي بعد ٩٥٧هـ)، ترجمة:صبحي ناظم توفيق، تحقيق: د.عماد عبدالسلام رؤوف، اصدارات المجمع الثقافي، ابوظبي ٢٠٠٣.

- شاه طهماسب بن اسماعيل بن حيدر الصفوي (٩١٠- ٩٨٤هـ)، تذكرهٔ شاه طهماسب، انتشارات شرق، چاپ٢، تهران ١٣٦٣هـ. ش.

سێيەم: كتێب:-

أ- بەزمانی توركی:

- شمس الدين سامي، قاموس الاعلام، مهران مطبعه سى، مج٣، استانبول، ١٣٠٦رومي/١٨٨٩م.

- عبدالرحمن شرف، فذلكة تاريخ دولت عثمانية، ط١٢، استانبول،١٣٢٦-١٣٢٨.

- هاممەر، دولت عثمانية تاريخي، مترجمي: محمد عطا، جزء ٥، استانبول ١٣٣٠ رومي.

-Ismail Hakki Uzunçarşili: Osmanli Tarihi, cilt. 2, Ankara, 1995.

ب- بەزمانی فارسی:

- اسكندر بيگ تركمان، تاريخ عالم اراى عباسى، ج١، چ٢، انتشارات امير كبير، چاپخانه گلشن، تهران ١٣٥٠هـ.ش.

- حسن بيگ روملو، احسن التواريخ، تصحيح: د.عبدالحسين نوايى، جزء١، انتشارات اساطير، چاپ ١، تهران ١٣٨٤.

ج- بەزمانی عەرەبی:

- أنور المايي، الأكراد في بهدينان، ط٢، مطبعة خبات، دهوك ١٩٩٩.

- د. درويش يوسف حسن هروري، بلاد هكاري ٩٤٥-١٣٣٦/ دراسة سياسية حضارية، مطبعة وزارة التربية، اربيل ٢٠٠٥.

- د. زرار صديق توفيق، كردستان في القرن الثامن الهجري/ دراسة في تأريخها السياسي والاقتصادي، مؤسسة موكرياني، اربيل٢٠٠١.

- ستيفن همسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ط٥، دار الرافدين، بيروت ٢٠٠٤.

- د.سعدي عثمان، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر، اربيل ٢٠٠٦.
- د.سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكرياني للنشر- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨.
- شرفخان البدليسي، شرفنامة، ت:محمد جميل الملا أحمد الروژبيانى،ط٢، مؤسسة موكرياني، اربيل٢٠٠١.
- عباس العزاوي، تاريخ النقود العراقية، بغداد ١٩٥٨، ص١٣٠-١٣١.
- د. عماد عبدالسلام رؤوف، السلطان حسين الولي/ امير بهدينان ٩٤٠- ٩٨١هـ/ ١٥٣٣-١٥٧٣م، مطبعة گۆڤار، هەولێر ٢٠٠٩.
- كاوة فريق احمد شاولي ئاميدي، امارة بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسة سياسية اجتماعية ثقافية،منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل، مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠.
- محفوظ العباسي، امارة بهدينان العباسية، مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٩.
- محمد امين زكي، خلاصة تأريخ الكرد و كردستان، ترجمة: محمد على عوني، الطبعة ٢، بغداد ١٩٦١.
- محمد فريد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق:د.احسان حقي، دار النفائس، الطبعة ١٠، بيروت ٢٠٠٦.
- هاملتون جيب و هارولد بوين، المجتمع الاسلامي والغرب، ترجمة: عبدالمجيد حسيب القيسي، دمشق ١٩٩٧، ج ١، ق١.

- يلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية، ت: عدنان محمود سلمان، مج١، منشورات مؤسسة فيصل، استانبول ١٩٨٨.

د- بەزمانی کوردی:

- رابیعە فەتاح شێخ محەمەد، کوردستان لەسەدەی پازدەی زایینیدا، چاپکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر ٢٠٠٥.
- ڕاجر سێیڤری، ئێرانی سەردەمی سەفەوی، و: سەلاحەددین ئاشتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٦.
- د. سەعدی عوسمان هەروتی، چەند لایەنێکی مێژووی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی وئابووری کوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا. ئەکادیمیای کوردی، هەولێر ٢٠١٣.
- د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر، مێژووی کورد لەسەدەی ١٦هەمدا، وەرگێڕانی: شوکور مستەفا، هەولێر١٩٩٨.
- د. عەبدوڵلا غەفور، فەرهەنگی جوگرافیایی کوردستان، چ٣، دەزگای موکریانی، هەولیر ٢٠٠٨.
- محمد جمیل ڕۆژبەیانی، فەرمانڕەوایی موکریان، بەغدا ١٩٩٢.

هـ- بەزمانی ئینگلیزی:

-Colin Imber: The Ottoman Empire (1300-1650) / The Structure of Power, First Pub., by Palgrave, Great Britain, 2002.

ملخص البحث

علاقات امراء هكاري مع المسؤولين العثمانيين خلال القرن السادس عشر

أ. د. سعدي عثمان هروتي

كلية الآداب/ جامعة صلاح الدين- اربيل

كانت إمارة هكاري تعدُّ من الأمارات القوية والكبيرة في كردستان خلال القرن السادس عشر. لذلك كان أمراء هكاري يتفاعلون بأستمرار مع أحداث المنطقة في تلك الفترة. وكان أهم حدث في بداية ذلك القرن هو التهديد الصفوي الذي شمل المنطقة عموماً ومن ضمنها إمارة هكاري. وقد تقبَّل الأمير الهكاري زاهد بك النفوذ الصفوي، من أجل الحفاظ على كيان إمارته. ولكن حينما إتبع الشاه اسماعيل الصفوي (١٥٠١-١٥٢٤) سياسة القضاء على الكيانات الكردية، قرر إحتلال إمارة هكاري أيضاً. وإزاء ذلك ساند الأمير الهكاري السلطان العثماني و كان له دور متميز في معركة جالديران ١٥١٤. ونتيجةً لذلك ارتبط مصير الأمارة بالدولة العثمانية و كان لأمراء هكاري دور مهم في الصراع العثماني الصفوي. حيث كانوا يساعدون العثمانيين بالمعلومات الأستخباراتية وكذلك بالقوة العسكرية. حتى ان الأمير زينل بك الهكاري فقد حياته خلال أحدى معارك ذلك الصراع. كما تعرضت المناطق التابعة للأمارة الهكارية لحملات التخريب الصفوية.

ولكن من جهة أخرى، فإن أمراء هكاري تمكنوا من الأحتفاظ بسلطاتهم الوراثية في ظل الدولة العثمانية. و على الرغم من أن الأمارة كانت من الناحية الأدارية تابعة لولاية وان، فإنها كانت تتمتع بقدر كبير من الأستقلال الداخلي كما إحتفظت بقوتها العسكرية الخاصة. بل انها كانت تسمى رسمياً ب "حكومت". وفي مقابل ذلك كانت القوة العسكرية الهكارية تستخدم لصالح العثمانيين في كثير من المجالات. بالرغم من ذلك فإن علاقات أمراء هكاري مع المسؤلون العثمانيون لم تكن جيدة على الدوام. وخاصة و إن المشاكل الداخلية والصراع بين الأمراء قد مهدت الطريق لتدخُّل السلطات العثمانية في شؤون الأمارة وحتى قتل أحد الأمراء (سيد محمد بك بن زاهد بك). وفي بعض الأحيان كان المسؤلون العثمانيون يخلقون تلك المشاكل في هكاري لمصالحهم الخاصة. وفي الغالب كانوا يستغلون حاجة أمراء هكاري الى الأعتراف الرسمي العثماني لكي يصبح حكمهم شرعياً. بالرغم من ذلك فإن أمراء هكاري لم يفقدوا ثقلهم السياسي والعسكري، حيث كان لهم دور ملحوظ في معظم حوادث المنطقة. ونتيجة لذلك فإن بعض الأمراء (وخاصةً زينل بك- توفي عام ١٥٨٥)، كان لهم مكانة متميزة عند المسؤولين العثمانيين.

Öğr. Gör. Rebia Fetah Şêx MUHEMMED

İLHANLILARIN (MOĞOLLARIN) YIKILIŞINDAN ÇALDIRAN SAVAŞI'NA KADAR HAKKARİ BEYLİĞİ (1335-1514M) SİYASİ VE TOPLUMSAL BİR İNCELEME

میرنشینی هەکاری

لە دوای رووخانی دەوڵەتی ئیلخانی(مەغۆل) تا جەنگی چاڵدیران

(٧٣٦- ٩٢٠ کۆچی/١٣٣٥-١٥١٤زایینی)

توێژینەوەی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی

رابیعە فەتاح شیخ محەمەد[١]

پووختە

مێژووی میرنشینی هەکاری لە ماوەی نزیکەی دوو سەدەدا، واتا دوای رووخانی دەوڵەتی ئیلخانی مەغۆلی لە ساڵی (٧٣٦- ک/١٣٣٥ز) لە کوردستان و ئێران و عیراق و ئەفغانستان تا جەنگی چاڵدیران لە ساڵی (٩٢٠ک/ ١٥١٤ز) رووبەرووی گۆڕانکاریی سیاسیی زۆر لە ناوچەکە بۆتەوە، بە شێوەیەکی گشتی بەماوەیەکی زێڕینی میرنشینەکە دەژمێردرێ. میرانی و بنەماڵەی هەکاری لەو ماوەیەدا تووشی داگیرکاری و کووشتن و تەفروتونا بوونەتەوە، کەچی توانیویانە لە نێو قەلاکانیاندا سەربەخۆ بن و گیانی سەربەخۆیی بپارێزن و بڕیاردان لە سەر مەسەلەی چارەنووساز بەدەست خۆیانەوە بێ، ئەگەر نا قبوویان نەکردووە، مل بۆ داگیرکاران کەچ بکەن.

پەیوەندییە دەرەکییەکانی میرنشینی هەکاری سەلماندوویەتی میران و بنەماڵەی هەکاری پایەکی پڕ بایەخیان هەبووە و هەنا مەغۆلیش بە رێزەوە مامەڵەیان لەگەڵدا کردوون و لای سوڵتانانی مەملوکی و تەیمور لەنگ و کوڕ و نەوەکانی و قەرەقۆیونلو و عوسمانی خاوەن پایەی بڵند بوون. بەوپێیەی کە سکەیان لێ داوە و ناویان لە خوتبەی هەینی خوێندراوەتەوە، ئەمەش نیشانەی ئەوپەری سەربەخۆیی ناوەوەیە.

---

(١) ی مێژوو/ کۆلێژی [illegible] - زانکۆی [illegible]
Öğretim Görevlisi, Selahaddin Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erbil, Kurdistan, Irak

١-پێشەکی:

میرنشینی هەکاری یەکێکە لەو سێ میرنشینە کوردییەی لەو ماوەیەدا خاوەن سەربەخۆیی ناوخۆ بووە، لە کوردستانی باکووردا هەر سێ میرنشینی هەکاری و بەدلیس و حسن کێفا ئەو پایەیان هەبووە، لە پارچەکانی دیکە ئەگەر ئەوە بەرچاو کەوتبێ، کەچی نەیانتوانیوە وەک ئەوان درێژە بەژیانی سیاسی خۆیان بدەن.

ئەو باسە بریتییە لە مێژووی سیاسی میران و بنەماڵەی هەکاری و ئیداری دەڤەرەکە، ئەوەش کرۆکی باسەکەی پێکهێناوە. بۆیە پەیوەندیی وجودی سیاسیی نێوان میران و خەڵکەکەی یەکەم پایەی سیاسی میرنشینی هەکارییە. هەروەها باس لە پەیوەندییە دەرەکییەکانی میرنشینی هەکاری لەگەڵ هێزەکانی دەوروبەری بە تایبەتی دەوڵەتی مەملوکی و ئیلخانی و تەیموری و قەرەقۆیونلو کراوە، ئەو پەیوەندییەش کاریگەریی بەسەر رادەی سەربەخۆیی میرنشینەکە هەبووە. دواجار باس لە لایەنی کۆمەڵایەتی(جڤاکی)ی دەڤەری هەکاری کراوە، کە رادەی پێشکەوتنی دەڤەرەکەی دەرخستووە.

٢- میتۆد و شیکردنەوەی سەرچاوە:

نووسینەوەی مێژووی میرنشین و قەوارەکوردییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست کارێکی پڕ زەحمەت و سەختە، سەرچاوەکان فرەن و زانیارییەکان پەرت و لابەلان. هەروەها ئەو سەرچاوانەی حەزیان بەسەر سەربەخۆیی میرنشینە کوردییەکان هەڵنەهاتووە، بەڵگەی ناواقعییان لە دژیان هێناوەتەوە.

میرنشینی هەکاری بەدرێژایی دوو سەدە و دواتریش ئاڵای سەربەخۆیی تەواوی دەڤەری بڵند کردووە و بنەماڵەی هەکاری رۆڵی سیاسی پڕ بایەخیان گێڕاوە، ئەو سەرچاوانەی باسیان لە میرەکان و دەڤەری هەکاری کردووە، دەکرێنە دوو بەش یەکەمیان بریتییە لە سەرچاوەی ناوخۆیی واتا سەرچاوەی ناو کوردستان، ئەو سەرچاوانەی لە هەکارییەوە نزیک بوون. دووەمیان سەرچاوەکانی دەرەوەی کوردستان. سەرچاوەکانی ناوەوە بریتین لە شەرەفنامەی بەدلیسی کە لەراستیدا کتێبی شەرەفنامە وەرچەرخانێکی پڕ گرنگە کۆنێکستی مێژوویی و رۆشنبیری(چاندی)ی کوردی، ئەو زانیارییانەی لەوێدا هەن بەتایبەتی لەبارەی میرنشینە کوردییەکان و میرنشینی هەکاری بناغەیە و لەوەوە دەکارین بە هۆی سەرچاوەی دیکەوە دەوڵەمەندی

بکەیـن.هەروەهـا نووسـینە ئەرمەنـی و ئاشـوورییەکانی دەڤەرەکە کەلێنێکـی باشـیان پڕکردۆتەوە و زانیاریی بەسوودیان پێشکەش کردووە.

سـەرچاوەی کۆلۆفۆنـاتی نووسـراوە ئەرمەنییەکـان کە بـۆ زمـانی ئینگلیـزی وەرگێڕدراوە سەرچاوەیەکی گرنگی مێژووی کوردستانە بەتایبەتی بۆ هەر سێ میرنشینی بەدلـیس و هەکـاری و خیـزان کە رووداوەکـانی نێـوان سـاڵانی(٧٠١- ٨٨٥ک/١٣٠٢-١٤٨٠ز)تێدایە، زنجیرەی ونی میرانی هەکاری و خیزانی دەرخستووە.

دەسکەوتنی ئەو سـەرچاوانە بەتـایبەتی ئەوانەی لە کتێبـی دیـکە وەرگێـراون زەحمەتـی دەوێ، چـونکە هێنـدێکی تـا نهـا دەستنووسـە و چـاپ نەکـراوە. رەنـگە ئەو تۆژەرەی ئێمە لێمان وەرگرتووە، یا هەموو نەقل نەکردبێ یـاخود بەجۆرێکی دیکە وەری گرتبێ. دەستکەوتنی ئەو دەستنووسانە راستی و زانیاری چاکتر دەردەخەن.

هەرچی لەبـارەی سـەرچاوەکانی دەرەوەی کوردسـتانە لەراسـتیدا سـەرچاوەی زۆر گرنـگ و پـڕ بـایەخن و زانیارییەکـان تـایبەتن بەبـارودۆخێکی سیاسـی و گۆڕانکـاریی نـاوچەکە و توانییـانە تـاڕادەیەکی بـاش زنجیـرەی بنەمـاڵەی میرانـی هەکـاری روون بکەنەوە و پشتڕاست بکەنەوە کە شەرەفخان باسی لێوەکردوون، یـان باسـی نەکـردووە و سەرچاوەکان ناویان هێناوە.

لەنێـو ئەو سـەرچاوانەدا سـەرچاوەی مەملوکی پـڕ گـرنگن و بـایەخن، بەوردی پـایەی میرنـشینی هەکارییـان لە پەیوەنـدی لەگەڵ سـوڵتان و نـوێنەرانی ناوچەکـان دەرخـستووە. هەروەهـا تەنیـا زانیـاریی سیاسییان بـاس نەکـردووە، بەڵکـو لەبـارەی بـارودۆخی ئیداری و جوگرافی و مێژوویی دواون.

مێژوونووسانی مەملوکی لەبەر هەڕشەکانی هێزەکانی دەسەڵاتدارانی کوردستان و ئێران و عیـراق پـڕ بایەخیـان بە سنووری رۆژهەڵاتیـان داوە، لەو سنوورە رووبەرووی چەنـدان شەڕ بۆتەوە، لەبەر ئەوە ناسینی کوردسـتان و میر و هۆزەکـانی گرنـگ بـووە. دەوڵەتـی مەملوکی پەیوەنـدیی پتەوی لەگەڵ دروست کـردوون و کـوردیش لەو دەوڵەتە وجودی فعلی هەبـووە. ئەو سـەرچاوانە بەزمـانی عەرەبـی نووسـراون و لە دوو سـەدەی کۆتـایی سەدەکانی نـاوەڕاست بەشێکی گرنگی کولتوری کوردی تێدایە.

هەرچی سەرچاوەکانی دیکەن زۆربەی زۆریان بەزمانی فارسین و لە دەرباری ئیلخانی و جەلائیری و تەیموری و قەرە قۆیونلو و ئاق قۆیونلو نووسراون.مێژوونووسانی ئەو دەوڵەتانە وەکو سوڵتانەکانیان لە کوردیان روانیوە و باسیان کردووە. تەیمور پڕ ڕێزی لە میر عزەدین شێر ناوە بە هەمان شێوە، حافز ئابروی مێژوونووس بە مەزن باسی کردووە. ئەبووبەکر تارانی گوزارشتی لە روانیینی ئوزون حەسەنی ئاق قۆیونلو کردووە.

ئەو سەرچاوانە زانیارییەکانیان زیاتر سیاسییە و لابەلا باسی دیکەی تێدایە،چونکە تایبەتە بەمێژووی سیاسیی سوڵتانێک. سەرچاوەکان لەرووی سیاسییەوە زانیاری بشیان تێدایە ئەمەش وای کردووە باسەکە زیاتر دەوڵەمەند بێ.

هەروەها سوود لە گەلێ ژێدەر(مەرجەع) وەرگیراوە بە تایبەتی ئەوانەی لە دەوڵەتەکانی کوردستان و ئێرانیان ڤەکۆڵیوە، چونکە کتێب و دەستنووسی باشیان بەردەست کەوتووە. رەنگە لە هەڵوێستەکانیان لایەنگیری کوردیان نەکردبێ، بەڵام دەوازویەکی باشیا بۆ ڤالاکردووین.

٣- سنوور و ناوچەی جوگرافی:

هەکاری ناوچەیەکی سەختە و ڕێوبانی تەنگەبەری هەیە، کەوتۆتە نێو زنجیرە چیایەکی تێکچڕژاو، کەوتۆتە نێوان هەردوو هەرێمی ئەرمینیا و ئازەربایجان(ئیبن فەزڵوللا عومەری: ٢٠٠١، ١٣٢/٣) ، پێش رووخانی خلافەتی عەبباسی ناوچەیەکی فراوانی گرتبۆوە و میرەکانی لە سەر ئاستی جیهانی ئیسلامی زۆر ناسراو بوون و بە شداریی چالاکانەی جەنگی سەلیبییەکانیان کردووە. لە پاش رووخانی دەوڵەتی ئیلخانی تا جەنگی چاڵدیران واتا تا نزیکەی دوو سەدە تا رادەیەک بە بەراورد لەگەڵ سەردەمی دیکە بارودۆخی سیاسی گۆرانکاریی بە خۆوە دیوە، چونکە هەر دوای رووخانی دەوڵەتی ئیلخانی، ململانێی نێوان میرەکان و دواتر دروستبوونی دەوڵەتی جەلائیری و شاڵاوەکانی تەیمورلەنگ لە کۆتاییەکانی سەدەی هەشتەمی کۆچی/چواردەمی زایینی و دروستبوونی هەردوو دەوڵەتی قەرە قۆیونلو و ئاق قۆیونلو و دواجار دەوڵەتی سەفەوی و ململانێی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، وایان کردووە تارادەیەک نا ئارامیی سیاسی ناوچەکە بگرێتەوە.

لە رووی ئیداریی‌یەوە هەکاری کەوتۆتە نێوان ئازەربیجان لە رۆژهەڵات و ویلایەیی وان لە باکوور و ناوچەی جزیرە لە رۆژئاوا و ویلایەتی موسڵ لە باشوور، لە ماوەی ئەو دوو سەدەیەدا لەبەر ئەوەی قەوارەیەکی سیاسی بە ناوی میرنشینی هەکاری زۆربەی کات هەبوە، بۆیە لەو ماوەیەی بەهێز بووە، لە باکوور سنووری تا دەوروبەری وان و بگرە زیاتریش رۆیشتووە ، بەشێوەیەکی گشتی کۆمەڵێ هۆکار کاریگەرییان بەسەر سنووری میرنشینەکە هەبووە، لەوانە هەر کاتێ میرنشینی هەکاری میرێکی بەهێزی هەبووە، توانیویەتی سنووری بپارێزێ، یا ئەوەتا بەشێکی لێ دابڕاوە، لە کاتێکدا میرەکان لە نێو خۆیاندا کەوتونەتە کێشە، کە گومان لەوەدا نییە خزمی یەک بوون، یا ئەوەتا دەستی دەرەکی وای کردووە سنووری بچووک بێتەوە.

لە هەموو بارێکدا شاری جوولەمێرگ بنکەیەی گرنگی میرنشینی هەکاری بووە، قەڵای سەرسەخت بووە و لەسەر چیایەکی تایبەت بەخۆی کە زێی گەورە لێی روانیوە، ئەو بنکەیە لە بەردەم سوپادا داخراوە و تەنیا تیرەکانی دوژمنانی گەیشتوتێ و ئەوەی ویستوویەتی بیگاتێ، دەبوا بە حەبەل سەرکەوێ(ئیبن فەزڵوڵلا عومەری: ٢٠٠١، ٣/ ١٣١. قەلقەشەندی:١٩٨٧، ٤/ ٣٧٧).

٤- میرنشینی هەکاری لە دوای رووخانی دەوڵەتی ئیلخانی تا مردنی تەیمور لەنگ (٧٣٦-٨٠٧ک/ ١٣٣٦-١٤٠٥ز):

میرنیشینی هەکاری یەکێکە لەو میرنیشینیانەی لە کۆتاییەکانی سەردەمی دەوڵەتی عەبباسی خاوەن پێگەیەکی مەزن بووە و سەربەخۆیی خۆی پاراستووە ، لە نیوەی یەکەمی سەدەی شەشەمی کۆچی/دوازدەی زایینی چالاکییەکانی میرانی هۆزی هەکاری وایکرد لە کۆمەڵێ قەڵای ناوچەکە بە سەربەخۆی حوکم بگێڕن(ئیبن خەلەکان:١٩٧٠، ١/ ١٨١. ئیبن ئەسیر: ١٩٨٢، ١١/ ١٤-١٥). لەگەڵ ئەوەی میرنشینەکە سەربەخۆیی خۆی پاراستووە، هەروەها توانیویەتی رووبەڕووی هێرشەکانی مەغۆڵ ببێتەوە (ئیبن عیبری: ١٩٩١، ٣٠٩) لە هەمان سەردەمدا میرەکەی یەکێک بووە لە بەناوبانگترین کەسایەتیی کورد، لەو کاتدا پیاوێکی دەسترۆیشتوو و گەورە و جێگەی رێزی زۆری هۆزەکوردەکان بووە، هەرچەندە ناکۆکی هەبووە لەنێوان هۆزەکاندا، بەڵام وەک میرێکی گەورە دانی پێنراوە و لەگەڵ موبارەزەدین کاکی خاوەنی هەردوو قەڵای ئاکرێ و شوش واتا بەیەکەوە گەورەترین سەرکردەی ناوچەکەیان پێکهێناوە و خاوەن هێز و دارودەستەیەکی زۆربوون(ئیبن فەزڵوڵلا عومەری: ١٩٨٨، ٥٨.

قەلقەشەندی:١٩٨٧، ٧/ ٣٠٦). شەرەفخان بە مەزنی و گەورەیی و شکۆدارییەوە باسی لە بنەماڵەی هەکاری کردووە، بەچاوی خۆی چەندەها بەڵێننامە و فەرمان و پاکانەی لە سوڵتانەکانی جەنگیزی دیوە، کە بەخەتی ئەویغۆریی- مەبەستی ئەلفبا-ی تەتەرەکان نوسراون(٢٠٠١، ٢٣٧-٢٣٨).

لە ساڵی(٦٥٧ک/١٢٥٩ز) هۆلاکۆ خۆی بە سوپایەکی گەورەوە رووی لە کوردستان کرد و ناوچەکانی ئەتاغ و خەلاتی داگیرکرد و تیایدا رووی لە چیاکانی هەکاری کرد، کە ئەوێ مەڵبەند و پێگەی کوردان بوو، سەربازانی هۆلاکۆ هەر کەسێکیان هاتە سەر رێگا کووشتوویانە(رەشیدەدین: بێ رێکەوت، ٧١٩)، سوپای مەغۆڵ درێژەی بە هێرشەکانی داوە، بە جۆرێ زۆر قەڵا و دژی سەرسەختی سەردەمی عەبباسی داگیر کردووە، لە ئەنجامی هێرش و داگیرکاریی مەغۆڵ میر و خانەدان و گەورەی کوردان بە هەلاکەت چوون و لە بیرکراون و ئەوەی ماوەتەوە و بەشێکی کەم بووە لە نێو خێڵ و نەتەوەی دیکە دا پەنادراوە(قەلقەشەندی: ١٩٨٧، ٣٧٨/٤)

دوای ئەوەی ئەرغۆن کوڕی ئەباقا کوڕی هۆلاکۆ مامی لەسەر دەسەڵات لادا، رایگەیاند مامی لەبەر ئەوەی بووەتە ئیسلام و لە رێبازی چەنگیزخان لای داوە و بەگوێی کوردانی کردووە و زەویی پێ داون لە ساڵی(٦٨٥ک/١٢٨٦ز) بە سوپایەکی زۆرەوە رووی لە کوردستان کرد کە شازدە هەزار سەرباز بووە و بەرەو چیاکانی هەکاری چووە، چونکە ئەوێ بنکەی بەرگریی کورد بووە، تا لەوێ لەگەڵ ئەو کوردانە بجەنگێ، کە رێگەیان گرتووە و بە گوێرەی رەشیدەدین هەمەدانی فیتەیان دروست کردووە لە داگیرکارییانەدا خێڵێ جەلائیریش بەشدارییان کردووە(٨١٢. زرار:٢٠٠١، ئا ٧٢).

لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەشتەمی کۆچی/چواردەمی زایینی هەردوو میر بەهائەدین کوڕی قوتبەدین و ئامۆزاکەی میر شەمسەدین کوڕی داودی بنەماڵەی هەکاریی ناوچەی جولەمێرگ لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئیلخانی رێک کەوتوون تا دەڤەرەکەیان جێ بێڵن و لە ناوچەی دیکە بگیرسێنەوە(ئیبن فەزڵوڵلا عومەری: ٢٠٠١، ١٧٥/٣).

لە ساڵی (٧٣٦ک/١٣٣٦ز)دوای ئەوەی سوڵتان ئەبو سەعیدی ئیلخانی مرد، لەبەر ئەوەی هیچ وەچەیەکی لە دوا بەجێ نەمابوو، میرەکانی کەوتنە ململانێی ناوخۆیی و سەرەنجام دەوڵەتی ئیلخانی لەناوچوو، ئەمەش دەرفەتی زێڕینی دروست کرد، بۆ ئەوەی میرنشینە کوردییەکان ببوژێنەوە و دووبارە بێنەوە مەیدان. سەرچاوە

مەملوکییەکان لە ساڵی (٧٣٩ک/١٣٣٨ز) ئاماژەیان بە خاوەنی ئامێدی کردووە لەوانە میر حاجی کوڕی عومەر(ئیبن نازر جەیش:١٩٨٧، ٧٧. قەلقەشەندی:١٩٨٧، ٣٠٩/٧-٣١٠) ، بەڵام بەتەواوی دیار نییە ئایا سەر بە بنەماڵەی هەکاری بووە، چونکە لەو سەردەمدا میرانی ئامێدی پەیوەندی و خزمایەتییان لەگەڵ میرانی هەکاری هەبووە و زۆر جار قەڵەمڕۆیان تا ئامێدی ڕۆیشتووە. لەبەر ئەوە ڕێی تێدەچێ پەیوەندیی بە بنەماڵەی مەنکەلانی هەکارییەوە هەبووبێ.

میرەکانی جوولەمێرگ بۆ بنەماڵەیەکی کوردی ڕەسەن و خانەدان دەگەڕێنەوە و لەنێو میرەکوردەکاندا خاوەن پێگەو ڕەچەڵەکی بەرزبوون (شەرەفخان:٢٠٠١، ٢٣٧) بەر لە داگیرکردنی کوردستان لەلایەن مەغۆڵەوە لە میرنشینەکەدا دەسەڵاتدار بوون، ئەسەدەدین موسا کوڕی مەنکەلان لە لە سەردەمی ئیلخانی(مەغۆل) خاوەنی میرنشینەکە بووە، لە ساڵی (٧٤٠ک/ ١٣٣٩ز) کۆتایی بە دەسەڵاتی هاتووە و نەوەکەی عیمادەدین موجلی کوڕی ئەسەدەدین موسا کوری عیمادەدین موجلی کوڕی ئەسەدەدین موسا کوڕی مەنکەلان دەسەڵاتی وەرگرتووە، کە ڕێزی زۆری بۆ ئەهلی عیلم و ئاین داناوە(ئیبن فەزلوڵلا عومەری: ١٩٨٨، ٥٨. قەلقەشەندی:١٩٨٧، ٧/ ٣٠٧). لە ڕاستیدا بەردەوامیی میرنشینی هەکاری بۆ بەرگریی لە هێرشەکانی مەغۆل و بە ئیسلامبوونی دەسەڵاتدارانی مەغول و دواتر لە ناوچوونی دەوڵەتی ئیلخانی لە ساڵی(٧٣٦ک/١٣٣٦ز) وایکرد بە ئازادیی دەسەڵاتی سەربەخۆی نێو قەڵاکانیان بپارێزن، ساڵی دەسەڵاتوەرگرتنی عیماددەدین موجلی ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێ.

لە سەردەمی عیمادەدین موجلی میرنشینەکە زۆر فراوان بووە و گەلێ شار و قەڵا و دژی لەخۆ گرتووە میر لە نێوان براکانیدا عزەین و زەینەین و ئامۆزاکانی شەمسەدین شێخ ئەمیر و عزەین شێر و میر داود و حوسامەین، شار و قەڵاکانی دابەش کردووە و پیاوانی خێڵ و هۆزەکان لە دەوری کۆبوونەوەتەوە، بەجۆرێ ژمارەی چەکدارانی گەیشتۆتە نزیکەی سێ جەنگاوەر (ئیبن فەزڵوڵلا عومەری: ١٩٨٨، ٥٨. قەلقەشەندی:١٩٨٧، ٤/ ٣٧٧).

میر عیمادەدەین موجلی پەیوەندییەکی دۆستانەی لەگەڵ دەوڵەتی مەملوکی لە میسر هەبووە و سوڵتانی میسری ڕێزی زۆری بۆ داناوە و لە وڵاتەکەی دا دانی بەدەسەڵاتی داناوە، هەر وەکو میر و مەلیکی گەورە حیسابی بۆ کردووە(ئیبن فەزڵوڵلا عومەری: ١٩٨٨، ٥٨ . قەلقەشەندی:١٩٨٧، ٧/ ٣٠٧).

هەرچی لەبارەی دەزگای ناسەربازییەوە ئاماژە بە پۆستی قازی دراوە(ئیبن فەزڵوڵلا عومەری: ١٩٨٨، ٥٨) ئەو پۆستەش مانای ئەوەیە میرنیشنەکە لە پەرەسەندێکی بەرزدابووە و دامەزراوەی گرنگ و گشتی هەبووە، لەگەڵ ئەوەی میرنشنی هەکاری سنوورێکی بەرفراوانی هەبووە و لەریزی میرنشینە گەورەکان حیسابی بۆکراوە پەیوەندیی لە ئاستی باڵا لەگەڵ دەوڵەتی مەملوکی هەبووە و بەجۆرێ ئاماژە بەمیرەکان کراوە کە لە هەموو لایەنێکەوە قبووڵ کراوە (زرار:٢٠٠١، ئا ١٣٤).

وەک دەردەکەوێ لەو ماوەیەدا میرانی هەکاری لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی ئیلخانی ناوچەیەکی بەرفراوانی هەبووە، کەچی توانیویانە بمێننەوە و بەرگری لە سەربەخۆیی نێو دەڤەرەکەیان بکەن، سەرباری ئەوەش پەیوەندیی پتەویان لەگەڵ دەوڵەتی مەملوکی هەبووە،ئەمەش نیشانی داوە لەریزی میرنشینە مەزنەکانن، دەبێ ئاماژە بەوەش بدەین رێی تێدەچێ لەو ماوەیەدا هەر لە بنەماڵەی مەنکەن لە دەڤەری ئامێدیش حوکمیان گێڕابێ.

لەراستیدا پەیوەندیی میرنشینی هەکاری و دەوڵەتی مەملوکی لەو سەردەمدا یەکێک لە بەهێزترین پەیوەندیی دەرەکی کوردی نیشان داوە، ئەو زانیارییانەی لە سەرچاوە مەملوکییەکاندا هەن، بەشێوەیەکی مەوزوعی باسیان لە میرنشینی هەکاری کردووە و بەوردی لە رۆڵ و پێگەی هەکاری بە تایبەتی و کورد دواون. ئەو پەیوەندییانەش لە سەر کۆمەڵێ بنەمای هاوبەرژەوەندی دروست بوون، ئەوەی لەو سەرچاوانە دەرخراوە روونی دەکاتەوە کورد لە سەر زۆر ئاست توانیویەتی پەرە بە پەیوەندییەکانی بدات، چونکە دەوڵەتی مەملوکی لە سەر ئاستی جودا جودا لەگەڵ میرنشین و قەوارە و دەوڵەتان پەیوەندیی بەستووە، وەک روونە دەوڵەتی مەملوکی لە پاشماوەی دەوڵەتی ئەیوبی دروست بووە، لەو سەردەمدا هۆزەکانی هەکاری هاوکاریی گرنگی ئەو دەوڵەتەیان کردووە و چەندان کەسایەتی گەورەی هەکاری لە سەرچاوەکان ناویان هاتووە، بەتایبەتی لە بەرگریی موسڵمان دژی سەلیبییەکان، وەک مەشتوبی هەکاری و عیسای هەکارین، لەبەر ئەوە هۆزەکانی هەکاری لە سوپای مەملوکی رۆڵ و پێگەیان ماوە و لەدرێژەی داگیرکاری و هێرشەکانی مەغۆل گەلێ لە هۆز و خێڵی کوردی روویان لە دەوڵەتی مەملوکی کردووە، لەبەر ئەوە مانەوەی ئەو خێڵ و هۆزە کوردانە لە شام و میسر یەکێکە لە بناغەی پەیوەندیی کورد بە گشتی و هەکاری بەتایبەتی لەگەڵ دەوڵەتی مەملوکی، لە کاتێکدا دەوڵەتی مەملوکی هێرشەکانی مەغۆلی وەستاند، بەڵام خواستەکانی مەغۆڵ بۆ داگیرکاری هەر مابوو، بۆیە مەمالیکەکان پەیوەندییان لەگەڵ

میرنشینە کودرییەکان بەهێزکرد تا لەو فشارەی داگیرکاری مەغۆڵ کەم بکەنەوە و لەوان بەدووربن، تارادەک لەوەدا سەرکەوتوو بوون، چونکە لە تەواوی ماوەی دەوڵەتی ئیلخانی هەرچەندە جێگەی هەڕەشە بووبنن بەڵام نەبوونە مەترسی. هەروەک لە موکاتەبەتەکانیدەوڵەتی مەملوکی دەرکەوتووە، خاوەنی جوولەمێرگ بەگەورەترین میر کوردی ناوزەد کراوە، وەک نوێنەری هەموو میرە کوردەکان ناسێنراوە، کە لای هەمووان جێگەی رێز و تەقدیر بووە و بەتایبەتی دەسەڵاتدارانی ئۆردو و خاوەنی میسر، هەروەها قسە باسی لای هەمووان جێگەی قبووڵ بووە(ئیبن فەزڵوڵڵای عومەری:١٩٨٨، ٥٨. قەلقەشەندی:١٩٨٧، ٧/ ٣٠٦. زرار: ٢٠٠١، ئا ١٨٦)، هەروەها نوێنەری شامیش بەهەمان رێڕەوی دەوڵەتی مەملوکی لەگەڵ میرە کوردەکان مامەڵەی کردووە، سەرباری ئەوەی سنووریان لەسەر یەک بووە بەتایبەتی لە باکووری کوردستان، ئەمەش وای کردووە هەندێ لە میرە کوردەکان مەیلی ئەو دەوڵەتەیات لا دروست بێ، لە دەوروبەری ساڵی (٨٠٠ک/١٣٩٨ز)نوێنەری شام خاوەنی جوولەمێرگی لە پلەی چوارەم داناوە، لە دیوانی ئینشا بە "ئەعزو لاهی تەعالا ئەلمەقرو لعالی"گوزارشتی لێ کراوە، ئەو ئاستەش لە پلەی وەزیری سوڵتان ئەحمەدی جەلائیری بووە(قەلقەشەندی: ١٩٨٧، ٢٢٤/٨). هەروەها نوێنەری حەلەبیش پلەبەندی بۆ پەیوەندییانەی کردووە، بەحوکمی نزیکی و هاوسنووری لەگەڵ کوردان، پلەی سێی بۆ حوکمدارانی جوولەمێرگ داناوە، لە دیوانی ئینشادا بەو شێوەیە ناوی هاتووە" ئەعزەڵڵا تەعالا ئەنسارولمەقەر لکەریم" بەو شێوەیە ئەو پلەیە هەمان پلەی سوڵتانەکانی عوسمانییەکانە(قەلقەشەندی:١٩٨٧، ٨/ ٢٣٢. زرار: ٢٠٠١، ئا ١٨٧).

پێویستە لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەشتەمی کۆچی/چواردەمی زایینی ئاماژە بەو رووداوە گرنگە بکەین، کە لە رۆژئاوای دەڤەری هەکاری رووی داوە. پاش ئەوەی دەوڵەتی جەلائیری(٧٣٧-٨١٤ک/ ١٣٣٧-١٤١١ز)بووە بەهێزترین جێگرەوەی دەوڵەتی ئیلخانی، لە هەرێمی دیاربەکر و ئەرمینیا لە پاڵ هەندێ هێزی مەغۆلی و تورکمانی وەک چۆپانی و سوتایی و قەرە قۆیونلو و ئاق قۆیونلو، سێ میرنشینی گەورە لە ناوچەکە نشونمای بەچاویان کردن ئەوانیش میرنشینی هەکاری و حسن کێفا و بەدلیس بوون. ئەمەش وایکرد لە سەرەتاوە ململانێ لە نێوان کورد و تورکمان دروست بێ، بەر لەوەی قەرەقۆیونلو وەک یەکێتی خێڵ بێتەکایەوە، بێرم جواجە وەک سەرکردەیەکی حوسێن بەگی تورکمان باسی لێکراوە، بەگوێرەی وەقائعنامەی حسن کێفا لە ساڵی (٧٥٢ک/١٣٥١ز) مەلیک عادلی حسن کێفا داوای لە میر و سەردارە کوردەکان کردووە، لە

پێناو یەکلاکردنەوەی دەسەڵات، لەگەڵ حوسێن بەگی تورکمان بچنە شەڕەوە، میر و سەرداره کوردەکانیش بەهانایەوه هاتوون، ناوی میری میر زیائەدینی بەدلیسی و شەمسەدینی برای حوکمڕانی موش و بەهائەدین حوکمڕانی ئەخلات و زرقی شێخ عزەدین کوڕی شێخ و زەیدۆ و حوکمڕانی میافارقین هاتوون، دواجار لە کەناری رووباری سلاتی رۆژئاوای باتمان رووبەرووی یەک بوونەتەوە، کورد لە شەڕەکە دۆڕاوە، تورکمانەکانیش مەرجی خۆیان سەپاندووە، بەڵام پێگەی سیاسی خۆیان لە دەست نەداوە، لە پایزی هەمان ساڵدا میره تورکمانەکان بۆ هێرشی زیاتر چوونەته نزیکی ئامێدی لەوێدا حوسێن بەگ بە دەستی بێرم جواجه کوژراوە(وەرگیراوە لە فاروق سومەر:١٣٦٩، ٥٣). ئەگەر لەو رووداوانه بڕوانین بۆ یەکەم جار سەرکەوتنی تورکمانان لە رۆژئاوای هەکاری رووی داوە، کوشتنی حوسێن بەگیش هەر لەدەڤەر هەکاری یا باشووری هەکاری بووە، لێرەوە دەپرسین، ئایا بۆ باس لە رۆڵی هەکارییەکان نەکراوە کە لەو سەردەمدا رووبەرووی مەغۆڵ بونەتەوە، کەچی لەو رووداوە گرنگە ناویان نییە؟. جێگەی سەرنجە پێش ئەو رووداوە و دوای ئەو رووداوە باسیان لێوەکراوە، ئەمەش دەبێ لەو ئیحتماله نزیک بێ، رەنگە بەشدار ببن، بەڵام ئاماژەیان بۆ نەکراوە.

لە کۆتاییەکانی نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی کۆچی/چواردەی زایینی هێرش و شاڵاوەکانی تەیمور لەنگ(٧٣٦-٨٠٧ک/١٣٣٥-١٤٠٤ز) بۆ کوردستان و ناوچەکە نەخشەی سیاسیی ناوچەکەی گۆڕی، لە ئەنجامدا لە هەرێمی دیاربەکردا یەکێتی خێڵەکی قەرەقۆیونلو هێنده پەرەی سەند قەرەیوسف(٧٩١-٨٢٣ک/ ١٣٨٩-١٤٢٠ز)ی سەرداری خێڵەکە، پاش مردنی تەیمور لەنگ سەرەتا دەوڵەتی جەلائیریی پاشماوەی ئیلخانی لاواز کرد و دەوڵەتێکی گەورەی بنیادنا و دواجار دەوڵەتی جەلائیریی لەناوبرد. تەیمور لەنگ یەکەم شاڵاوی بۆ کوردستان لە ساڵی (٧٨٨ک/١٣٨٦ز) دەست پێکرد، لەو کاتدا میر عزەدین شێر میر هەکاری بوو و حوکمڕانیی ناوچەکەی دەکرد، بەڵام ئەوەی ئاشکرایه بەر لە چەند ساڵێک لە(٧٧٨ک/ ١٣٧٦ز) دەسەڵاتی وەرگرتووە(ئیبن نازر جەیش:١٩٨٧، ٤١). روون نییە ئایا ئەم عزەین شێرە مامی میر عیمادەین موجلی بووە یان برای عزەین یان میرێکی دیکەیە یان کوڕیەتی؟ یان لە بنەماڵەی جووڵەمێرگی دەسەڵاتدارە کە هەمان ناوی هەیە؟(زرار:٢٠٠١، ئا ١٣٤).

لە سەردەمی عزەدین شێر میرنشینی هەکاری زۆر گەورە و بەهێز بووە میر خۆشی لە گەورەترین و بەناوبانگترین میرەکانی کوردستان بووە و بەتایبەتی لە سەروبەندی هێرشەکانی تەیمورلەنگ و یەکێک لە مێژوونووسەکان بە میری مەزن ناوی

بردووە (حەسەن رۆملو: ١٣٤٩، ١/١٢٦). لە سەردەمی وی دا سنووری میرنشینی هەکاری لە سەرچاوەکانی زێی گەورە تا دەریاچەی وان کشاوە لەلای رۆژهەڵاتییەوە تا خوی و سەڵماس کشاوە(شامی:١٩٣٦، ١٠٣. یەزدی: ١٣٣٦، ١/ ١٢٥. حەسەن رۆملو: ١٣٤٩، ٥٤/١).

نووسراوە ئەرمەنییەکان زۆر ئاماژەیان بە میر عزەین شێر داوە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ مەزنییەتی و ناوبانگی ئەو میرە و سنوورفراوانی میرنشینەکە، هەندێ لە پیاوانی ئاینی ئەرمەنی بەپیاوێکی توندو تیژی دژ بە ئەرمەنی وەسفیان کردووە (سانجیان: ١٩٦٩، ١١٠، ١٣٧، ١٤٢، ١٤٤، ٢٠٣)، ئەمەش رووداوی ساڵی(٨١٧ک/١٤١٤ز)مان بە بیر دێنێتەوە، لە کاتێکدا میرە کوردەکان، لەو ساڵەدا، مەزارگەی شێخ عەدەی بن موسافر هەکارییان سووتاند، مەلیک عادل سولەیمانی حسن کێفا لەگەڵ میرەکانی دیکەدا بەشدارییان کردووە(مەقریزی: ١٩٥٨، ٣٧٠/٦. سەدیق دملوجی: ١٩٨٢، ١٣٨)، ئەمەش پەیوەستی میرە کوردەکان بەئاییینی ئیسلام نیشان دەدا، گرنگی سەرچاوە مەملوکییەکان دەردەخا لەوەی، کە زانیارییەکیان باس کردووە پەیوەندیی بەوانەوە نییە، هەروەها مەمالیکەکان گرنگی تایبەتیان بە میرە کوردەکان داوە، بەجۆرێ زانیاری لابەلایان لەبارەوە کۆکردۆتەوە. لەو رووداوەدا لەگەڵا ئەوەی لەگەڵ میرە کوردەکان ناوی میری بادینان نەهاتووە(مەقریزی: ١٩٥٨ ، ٦/ ٣٧٠)، کەچی عەباس عەزاوی تۆێژەی عێراقی ئەمەی بەدەرفەتێک داناوە تا میر زەینەدینی ئامێدی لەسەر حیسابی هەکارییەکان دەسەڵاتی فراوان کردبێ (١٩٣٩: ٣/ ٣٦-٣٧) ، لەو سەردەمەدا میرعزەدین شێر و محەمەدی کوڕی دەسەڵاتیان گەلێ فراوان بووە، لەبەر ئەوە ناکرێ، ئەم بۆ چوونە بەڕاست بزاندرێ.

جێگەی ئاماژە پێدانە تەیمورلەنگ فەرمانی داوە بەمەلیکی کوردستان دابمەزرێ و بە میر عزەدین شێر ناوبانگی دەرکردووە. لە کۆتایی سەدەی(٨ک/١٤ز) و سەرەتای سەدەی(٩ک/١٥ز)دا، هەکاری میرنشینێکی بەهێز و بەتوانا بووە، عزەین شێر، کە بە مەلیکی مەزن و گەورەی میرانی کوردستان ناوی بردراوە، بەڕێوەی بردووە(حافز ئابرو: ١٣٧٢، ٢/ ٧٧٦ . حەسەن رۆملو: ١٣٤٩، ١١/١٢٦).

لە شاڵاوەکانی تەیمورلەنگدا بۆ کوردستان، کە بەرەو هەرێمی دیاربەکر کشاوە، ساڵی(٧٨٩ک/١٣٨٧ز)عزەین شێر لە قەڵا سەختەکانی ناوچەی هەکاریدا سەنگەری گرتووە، هێزەکانی تەیمورلەنگیش لە پێشڕەوییاندا تووشی کێشە و گرفتێکی

زۆربوونەوە، میر عزەین شێر چۆتە قەڵای وان تا بەرگری بکا، هێزەکانی تەیمور هێرشیان بۆ بردووە، ئەویش دوای دوو رۆژ لایەنگیریی خۆی نیشان داوە، کەچی ناسرەدینی خزمی دەرگای قەڵاکەی داخستووە و نزیکەی بیست و حەوت رۆژ بەرگری کردووە، تا داگیریان کرد، تەیمور بڕیاری دا شورەی قەڵاکە بروخێنن، کەچی لەبەر ئەوەی بەردە مەزنەکانی قەڵای وان هێندە پتەو و گەورە بوو، بۆیان نەچووە سەر قەڵاکە بڕوخێنن (شامی: ١٩٣٧، ١٠٤. شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٤، ٢٣٧).

تەیمورلەنگ لەگەڵ ئەوەی ناوچەی هەکاریی داگیرکرد، بۆی دەرکەوت کە ناتوانێ بەبەردەوامی لە هەکاریدا بمێنێتەوە، لەبەر ئەوە دانی بەدەسەڵاتی میری گەورە نا و عزەین شێر بەسەر ویلایەتی دا مایەوە، و بەپاشای گشتی بەسەر کوردستان دایمەزراند(یەزدی: ١٣٣٦، ١/٣٠٧. شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٤.) لەم رووەوە دەتوانین ئەم سەرنجانە بخەینە روو:

یەکەم: دان پیدانانی تەیمور لەنگ بە عزەدین شێر و ناوزەدکردنی بەپاشای گشتیی کوردستان، پلە و پایە و شکۆی میری هەکاریی نیشان دادوە، کە لە ناوچەکانیدا توانیویەتی سەروەریی نێو قەڵا و شار و شارۆچکەکان بپارێزێ، جێگەی ئاماژە پێدانە هەم مێژوونووسی تەیموری و شەرەفخان و سەرچاوەی ئەرمەنی بە پاشای گشتی کوردستان ناویان بردووە(شامی: ١٩٣٧، ١٠٣-١٠٤. شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٤. سانجیان:١٩٦٩، ١٣٧، ١٤٢، ١٤٤، ٢٠٣).

دووەم: پتەوترین پەیوەندیی سیاسی لەگەڵ تەیمورلەنگ نیشان داوە، هەرچەندە تەیمورلەنگ ناوچەکەی بەهێز داگیرکردووە، کەچی ویستویەتی بارودۆخی هەکاری بپارێزێ. لەگەڵ هیچ میرێکی دیکەی کورد ئەو پەیوەندییەی نەبووە.

سێیەم: ستراتیژی ناوچەکە رۆڵێکی گرنگی هەبووە، تا تەیمورلەنگ لە شاڵاوەکانیدا ئاشتی لە هەکاری بێنێتە کایەوە، چونکە ململانێی توندی لەگەڵ هەکارییەکان و سەرکوتکردنیان، وایدەکرد، کە کوردستان ببێتە لەمپەرێک بۆ خواستەکانی لە نێوان ئێران لەلایەک و عوسمانی و قەرەقۆیونلو و مەمالیکەکان لەلایەکی دیکەوە.

چوارەم: مەترسیی تەیمورلەنگ لەهێزی گەشەسەندووی قەرەقۆیونلو، بووە پێویستییەک لە هەکاریدا ئارامی بێنێتەکایەوە، تاکو لە هەرێمی دیاربەکردا

سەنگەرێکی هەبێ، لێی پشوو بدات، چونکە هێزەکانی تەیمورلەنگ بەیارمەتی هەندێ لە کوردەکان لە دیاربەکردا رووبەڕووی بەرگری سەخت و بگرە تووشی تێکشکانیش بوونەوە.

لە سالّی(٧٩٧ک/١٣٩٤ز)لە کاتێکدا تەیمورلەنگ گەڕابۆوە سەرزەمینی خۆی، قەرەیوسف هێ رشی بۆ ئەرگیش برد، وەک تۆمای ئەرمەنی باسی لێوە کردووە، عزەدین شێر لەبەرئەوەی پەیوەندیی لەگەڵ تەیمورلەنگ خۆش بووە و بەفەرمانی وی لە حوکمڕانیی وان و دەوروبەری دانراوەتەوە و ناوچەکەی پێ سپێردراوەتەوە، کە زانیویەتی قەرەیوسف لەچالاکی دایە، لەگەڵ کۆمەڵێ لە سەربازانی جوغتایی هێرشیان بۆ قەرەقۆیونلو بردووە، دواجار پێش لەوەی شەڕ کۆتایی بێ، هەر دوولا ئاشتیان قبووڵ کردوو، لەم سەروبەندەدا ئوتلمشی حوکمڕانی ئۆنیک، بە چوارسەد سەربازەوە بۆ کۆمەکی عزەدین شێرچووە، بەڵام لە گەڕانەوەیدا قەرەیوسف هێرشی بۆ برد و دەسگیری کرد(وەرگیراوە لە فاروق سومر: ١٣٦٩ ١/ ٧٢-٧٣)، ئەم هەنگاوەی، کە عزەدین شێر ئاشتیی لەگەڵ قەرەقۆیونلو قبووڵ کردووە ئەم تێبینیانەی لێ دەکەوێتەوە:

یەکەم: ئامانجی میر عزەدین شێر ئەوەبووە، کە بتوانێ دەسەڵاتی بپارێزێ و نەیەڵێ بکەوێتە بەرچنگی داگیرکاری، چونکە ئەو هەم تەیمور لەنگی رازی کردووە و هەم دەسەڵاتی گەشەسەندووی قەرەقۆیونلو لە ناوچەکەدا.

دووەم: هەوڵی داوە هێزە داگیرکارەکانی کوردستان، قەرەیوسفی قەرەقۆیونلو و تەیمورلەنگ بۆ یەکتری بەجێ بهێڵێ و رووبەڕووی یەک ببنەوە. ئەم دوو خاڵە تا سالّی (٨٠٧ک/١٤٠٤ز) لە واقیعدا چەسپا.

٥- پەیوەندیی میرنشینی هەکاری و قەرە قۆیونلو:

لە سالّی(٨٠٧ک/١٤٠٤ز) تەیمور لەنگ مرد، قەرەیوسف تا ئەو کاتە لە کوردستان وەدەرنرا بوو، عزەدین شێر بەبێ هیچ گرفتێک دەسەڵاتی تەواوی بەسەر هەکاریدا سەپاند بوو، بەڵام بەمردنی تەیمورلەنگ، نەوەکانی نەیانتوانی پارێزگاری لەسنوری دەسەڵاتیان بکەن، قەرەقۆیونلو بوونە جێگرەوەی تەیمورییەکان. بەم جۆرە قەرەیوسف لە سالّی(٨٠٧ک/١٤٠٤ز)دا لە وڵاتی شام گەڕایەوە، هەر زوو خۆی رێکخستەوە و هێرشی بۆ میر عزەدین شێر برد، لە ئەنجامدا حاکمی وان و وەستان لە شەڕەکە دۆڕا و تەواوی قەڵەمڕەوەکەی کەوتە بەر شاڵاوی تالانی قەرەقۆیونلو،

قەرەیوسف لەبەر پەیوەندیی بەتەیمورییەکانەوە هێرشی بۆ هەکاری برد، بەڵام نەیتوانی لە ناوی ببا. لەبەرئەوە میر عزەدین شێر دەسەڵاتی بەسەر هەرێمەکانیدا مایەوە(تاریخ توما وەرگیراوە لە فاروق سومەر: ١٣٦٩، ص٨٢.)، ئەمانەش رێگای لە میر عزەدین شێر نەگرت، کە بە نهێنیی پەیوەندیی لەگەڵ تەیمورییەکان ببەستێت، وەک حافز ئابروی مێژوونووسی تەیموری گێڕایەتەوە:"ساڵی(٨٠٩ک/١٤٠٦ز)میرزا ئەبوبەکر کاتێ لە تەورێز بوو، لەبەر تاعون چۆتە شەنەب غازان، پاشان لە مەرەند و نەخچەواندا نوێنەری بۆ کوردستان بۆ لای میر عزەدین ناردووە و داوای کۆمەکی لێ کردووە، میر عزەدین شێریش بەپێی فەرمان رووی لە میرزا ئەبوبەکر کردو لە بارەی قەرەیوسف پێکەوە گفتوگۆیان کرد، میرعزەدین گوتی: میر قەرەیوسف دوژمنی ئێمە و ئێوەیە، ئەمڕۆ لەشکری تورکمان لە دەوریدا کۆبونەتەوەو بەهێزە، ... میرە تورکمانەکان گشتیان لەگەڵیدا هاوپەیمانن، سەرئەنجام میرزادە میرانشاو میرزادە ئەبوبەکر(کوڕ و نەوەی تەیمور لەنگ) و میرعزەدین، پەیمانیان بەست کە شەڕ لەگەڵ قەرەیوسف بکەن، هێرشیان بۆ برد"(حافز ئابرو: ١٣٧٢: ١/ ١٦٩). کەچی فاروق سومەری مێژوونووسی هاوچەرخی تورک ئەو رووداوە بە حەزی خۆی تەفسیر کردووە و لە مەترسیی قەرەیوسفدا بۆ سەر کوڕەکانی تەیمورلەنگ گوتویەتی : بەم جۆرە عزەدین شێر شازادە جوغتاییەکانی بۆ هێرشی قەرەیوسف هان دا (١٣٦٩، ٨٢/١). ئەمەش پێچەوانەی راستییە، چونکە مەترسیی قەرەیوسف هەڕەشەی لە تەواوی قەوارەی میرانشا و ئەبوبەکر کردووە. قەرەیوسف پێشتر لەگەڵ سوڵتان ئەحمەدی جەلائیری ساڵی (٨٠٧ک/١٤٠٤ز) لە زیندانی شام رێک کەوتووە کە تەورێز بۆ ئەو بێ و بەغداش بۆ سوڵتان ئەحمەد و بێگومان دەبێ قەرە یوسف لە بن دەستی کوڕ و نەوەکانی تەیمور دەری بهێنێ، هەروەها ئەگەرمیر عزەدین شێریش نەبوایە، شازادە جوغتاییەکان لەبەر لە دەستنەدانی قەڵەمڕەویان بەتایبەتی تەورێز هێرشیان دەبرد. هەروەها میرعزەدین شێر وەک حافز ئابرو باسی لێوە کردووە، لەگەڵ میرانشا و ئەبووبەکر ناوی هاتووە کە گوزارشت لە پایە بەرزی و هاوشانی شازادە جوغتاییەکان کردووە و هەمان پەیوەندیی تەیمور لەنگیان دووبارە کردووتەوە.

قەرەیوسف لە ماوەی کەمتر لە دووساڵ توانی زۆربەی زۆری تورکمانەکانی ناوچەکە لە خۆی کۆبکاتەوە و هێزێکی تۆکمە دروست بکا و لە ساڵی (٨٠٩ک/١٤٠٦ز) بەرێگەی خوی دەستی بەسەر تەورێزدا گرتەوە (حافز ئابرو: ١٣٧٢: ١ /١٧٠-١٧١. ئیبن حەجەر:١٩٧٠، ٢٤٠/١، ٤١٩، ٤٣٩)، لەمەوە بەسەر زۆرترین بەشی کوردستان دەسەڵاتی

سەپاند، لەم سەروبەندەدا میرعزەدین شێر حوکمڕانی وان و دەوروبەری لەگەڵا کۆمەڵێ لە سەربازانی جوغتایی هاوپەیمانی بۆ قەرەقۆیونلۆ هێرشیان برد، میرعزەدین شێر و هەر دوو کوڕی لە دەستەچەپی لەشکری جوغتاییەکان بەشداریان کردووە(حافز ئابرو: ١٣٧٢: ١٣٧٢: ١/ ١٧٠.) شەڕ بەردەوام بوو، لە ئەنجامدا ئەوەی ئەوەی تەیمور لەنگ بەرامبەر قەرە یوسف کردی، کوڕ و نەوەکەی نەیانتوانی و شکستیان خوارد. بەڵام لەبەر ئەوەی ململانێی قەرەقۆیونلو راستەوخۆ لەگەڵ جوغتاییەکان بوو، هەتا بە دۆڕاندنی میرزا ئەبوبەکر و گرتنی تەورێز لەلایەن قەرەیوسفەوە، میر عزەدین شێر دەسەڵاتی بەسەر ناوچەکەیدا مایەوە، دواجار قەرە یوسف و میر عزەدین ئاشتبوونەوە(تاریخ توما وەرگیراوە لە فاروق سومەر: ١٣٦٩، ١/٧٣) ، ئەمەش دەیسەلمێنێ کە میر عزەدین و میرە کوردەکانی دیکە لە هەر پەیوەندییەکیان لەگەڵا دەسەڵاتی مەرکەزیدا، لە ناوچەی حوکمڕانیاندا خاوەنی سەروەریی خۆیان بوونە و بڕیاریان لەسەر داوە .

قەرەیوسف لە هەمان ساڵدا(٨١٠) تەورێزی بە پایتەختی خۆی راگەیاند و خوتبەی بەناوی پیربوداقی کوڕی خوێندەوە و سکەی بە ناوی لێدا (یەحیا قەزوینی: ١٣١٤ ، ٢١٢. واله ئەسفەهانی: ١٣٧٩، ٦٨٧) و نێردراوی بۆ سوڵتانی میسرو سوڵتان ئەحمەد و میرە کوردەکان و گشت لایەنەکان نارد بە بۆنەی سەرکەوتنەکانی، سوڵتان ئەحمەدیش هیچی بۆ نەماوە دانی بە دەسەڵاتی نا(مونەجیم باشی: ١٨٦٧ ٣/١٥١). میرە کوردەکانیش دانییان بە دەسەڵاتی فەرزکراوی قەرەیوسف نا و حکومەتەکەی قەرەیوسفیان بە جێگرەوەی هێزەکان زانی، لەم رووەوە میروسەرداره کوردەکان و سەرداری حسن کێفا و ماردین پیرۆزباییان لە قەرەیوسف کردو دیاریان بۆ نارد(واله ئەسفەهانی: ١٣٧٩، ٦٨٨)

لەگەڵ ئەو رووداوەشدا لە هەمان کاتدا پەیوەندیی دۆستانەشی لەگەڵ قەرەیوسفدا پاراست، ئەمەش بە کردەوە رەنگی دایەوە لە ساڵی(٨١١ک/١٤٠٨ز)دا، عەلائەدەولەی کوڕی سوڵتان ئەحمەدی جەلائیری لای باوکی (بەغدا) هەڵات، و لە دەوروبەری خوی سەربازانی هەکاری گرتیان و بردیانە لای میرعزەدین، ئەویش سەرەتا پێشوازی لێ کرد و رێزی لێنا و نزیکەی دوو مانگ لای مایەوە، پاشان قەرەیوسف نووسراوێکی بۆ نارد، کە شازادە عەلائەدەولەی جەلائیری بێ روخسەتی باوکی هاتووە، ئێمە بەم هۆیەوە فەرمانمان دەرکردووە داڵدە نەکرێ، لەبەر ئەوە دەبێ لە ویلایەت(سەرزەمین)ی خۆت دووری بخەیەوە، بەم جۆرە میر عزەدین مانەوەی

عەلائەدەولەی لە نک خۆی بە بەرژەوەندی نەزانی و ئازادی کرد(حەسەن رۆملو: ١٣٤٩ ٥٤/١١)، ئەم رووداوەش دەری دەخات کە:

یەکەم: میر عزەدین لەگەڵ ئەوەی میرێکی مەزن بووە، پیاوێکی ئاشتیخوازیش بووە و بە گشتی ویستویەتی پەیوەندیی دۆستانەی لەگەڵ هێزەکانی دیکەی کوردستان و دەوروبەریدا هەبێت.

دووەم: سنووری دەسەڵاتی میرنشینی هەکاری لە رۆژهەڵاتیەوە تاکو شاری خوی کشاوە، کە ئەمەش سەرزەمینێکی فرەوانی گرتوەتوە، لەبەرئەوە دەبێت لە سەردەمی میرعزەدیندا، فرەوانترین دەسەڵاتیان هەبوو بێت.

سێیەم: پەیوەندیی میر عزەدین و قەرەیوسف پەیوەندییەکی دۆستانە بووە، دانی بە دەسەڵاتی فەرزکراوی قەرەیوسف ناوە و وەک نزیکترین دەسەڵات لە میرنشینەکەی مامەڵەی لەگەڵدا کردووە. ئەمەش کارێکی واقعی بووە، چونکە هەر ئەو دەوڵەتە کاریکەریی و پەیوەندیی راستەوخۆی لەگەڵ کورددا هەبووە.

لە ماوەی حوکمڕانیی قەرەیوسفدا پلە و پایەی میر عزەدین هەر تەنیا بەوە نەوەستاوە، قەرەقۆیونلو دان بەدەسەڵاتی بنێ، بەڵکو توانیویەتی هاوسەنگی ململانێکان رابگرێت، لە ساڵی(٨١٢ک/١٤٠٩ز)دا قەرەیوسف خۆی بۆ هێرشی شێخ ئیبراهیم شێروانشا ئامادە کرد، بەڵام هەوڵی دیبلۆماسی میر عزەدین شێر وایکردووە، کە ناوچەکە ئارام بێتەوە و نەهێڵێ شەڕ رووبدا و هەردوو لای ئاشت کردوەتەوە (حافز ئابرو: ١٣٧٢: ١/ ٢٩٥. حەسەن رۆملو: ١٣٤٩، ٦٠/١١).

ساڵی(٨١٣ک/١٤١٠ز) میر عزەدین شێر لەگەڵ میر محەمەدی کوڕی لە ناوەڕاستی سوپای قەرە قۆیونلو بەشداریی سەندنەوەی تەورێز(پایتەخت)یان کردووە(حافز ئابرو: ١٣٧٢: ١/ ٤٠١.)، ئەمەش بەگشتی پەیوەندیی کورد لەگەڵ قەرەیوسفی قەرە قۆیونلودا نیشان دادوە، کە پەیوەندییەکی دۆستانەی دوو لایەنە بووە، چونکە قەرەیوسف هەوڵی داوە ئاشتی بێنێتەکایەوە، تاوەکو خۆی لە تەورێزدا قایم بکا، دواتر میر عزەدین دانی بە دەسەڵاتی فەرزکراوی ناوە، لەگەڵ ئەمانەشدا تەیمورییەکان لە ململانێیان لەگەڵ قەرەیوسفدا، هەوڵیان داوە پەیوەندییە کۆنەکانیان زیندوو بکەنەوە، بۆیە ساڵی(٨١٤ک/١٤١١ز)لە کاتێکدا ئەسکەندەری نەوەی تەیمور لە شاهروخی کوڕی تەیمور لەنگ یاخی بوو، لە عێراقی عەجەمی سەنگەری گرت، نامەی بۆ میرمحەمەدی کوڕی

عزەدین شێر نووسی، کە مەبەستی ئەوەیە وڵاتی باپیرەگەورەی لە چنگی قەرەیوسفی لووتبەرز بسێنێتەوە، بەڵام دواجار هەردوو لەشکری ئەسکەندەر و قەرەیوسف خۆیان کۆکردەوە، کەچی لەبەر ململانێی ناوخۆی تەیموورییەکان شەڕ رووی نەدا (حافز ئابرو: ١٣٧٢، ١/ ٥٠١-٥٠٢) .

میر عزەدین یەکێک لە کەسایەتیە سیاسەتمەدار و گرنگ و ناسراوەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی(٩ک/١٥ز)ی کوردستان بووە و سەرچاوەکان بەروونی ئاماژەیان بە رۆڵی داوە، لە ململانێ توندەکانی ناوچەکە و کوردستاندا رۆڵێکی بەرچاوی گێڕاوە، توانیویەتی میرنشینەکەی بپارێزێ و مامەڵە لەگەڵ هێزەکاندا بکات.

پاش مردنی قەرەیوسف لە ساڵی (٨٢٣ک/١٤٢٠ز) پەیوەندیی میرانی کورد و قەرەقۆیونلو رێرەوێکی دیکەی وەرگرت، قەرە یوسف بە هیچ جۆرێ پەیوەندیی بە سەربەخۆیی نێو سنوور و ناوچە و قەڵا کوردییەکان نەبوو، لە بەرامبەردا میرە کوردەکانیش بە سوپاوە هاوکاریی قەرە یوسفیان کردووە، ئەم پەیوەندییە بە شێوەیەکی گشتی رەسمی سیاسەتی میرنشینەکانی کردووە، هەر ئەوەندە نەبێ میر عزەدین لەسەر هەمان ئاست پەیوەندیی لەگەڵ تەیمور و کوڕ و نەوەکانی دۆستانە بووە.

لە ساڵی(٨٢٤ک/١٤٢١ز) شاهروخ تەورێزی گرت و خستیە سەر قەڵەمڕەوی خۆی، کوڕەکانی قەرەیوسف کەوتنە ململانێی ناوخۆ و لە سەر دەسەڵات پەرش و بڵاوبوون، شاهروخ توانی بەسەریان سەر کەوێ و دواجار کوڕەکانی قەرەیوسفی راونا، میر عزەدین کە پێدەچێ تارادەیەک پیر بووبێ لە قەرەباغ لەگەڵ کۆمەڵێ میرکوردی دیکە چووە خزمەت شاهروخ و دیاریی پێشکەش کرد و لایەنگیریی نیشان دا لەوانە میرشەمسەدین بەدلیسی. ودواتر میر محەمەدی کوڕی عزەدین شێری هەکاری و کوڕی سوڵتان سولەیمان حوکمڕانی خیزان و مەلیک عادل سولەیمانی حسن کێفا و میر محەمەدی خەڵاتی و میرعەبدولرەحمان حوکمڕانی موش و هەندێ لە حاکم و میری دیکەی کورد بەپەیمانێک کۆبوونەوە و کە شاهروخ هاتە وان و خەڵات میرە کوردەکان چوونە پیشَوازی، میر محەمەد کوڕی عزەدین شێریش پێشوازی لێ کرد، لەو ئیجازە پێدانەوەی شاهروخ بۆ ناوچەکانیاندا، بەشای مەزن ناوی عزەدین شێر هاتووە، کە بەگوێرەی پلە و پایەی جارانیان بەسەر ویلایەتی خۆیان دانرانەوە لەژێر سەرنجی بارودۆخی ململانێی هێزەکان دانیان بەدەسەڵاتی شاهروخ نا، ئەویش پێشوازی لێکردن و بەسەر قەڵەمڕەوی ناوچەکانی خۆیان دانانەوە و پلە و پایەی جارانی پێبەخشینەوە

(حافز ئابرو: ١٣٧٢: ٢/ ٧٥٣ ،٧٧٤- ٧٧٦. حەسەن رۆملو: ١٣٤٩، ١١/ ١٢٣ ،١٢٥-١٢٦)، ئەمەش دەریخستووە، کە میرنشینە کوردییەکان بەیەک ئاراستەی سیاسی کاریان کردووە و هەروەها ویستویانە ئەو پەیوەندیی لەگەڵ دەسەڵاتی مەرکەزی هەیانبووە بیپارێزن، جا لەگەڵ قەرەیوسف یاخود شاهروخ بووبێت .

ساڵی(٨٢٦ک/١٤٢٣ز) میر عزەدین شێر کۆچی دوایی کرد، سەرچاوەکان لە بارەیەوە دواون، حافز ئابروی مێژوونووسی تەیموری لەگەڵ ئەوەی بەمەزنی و شان و شکۆوە باسی کردووە، کەچی هیچ ئاماژەی بە ساڵ و چۆنیەتی مردنی نەکردووە. هەروەها ئەبو بەکر تارانیی مێژوونووسی دەرباری ئاق قۆیونلو بەهیچ جۆرێ ناوی نەهێناوە. هەردوو مێژوونووس یەحیا قەزوینی و مونەجیم باشی پێیان وایە لە ساڵی(٨٢٨ک/١٤٢٥ز) ئەسکەندەری کوڕی قەرەیوسف، میر عزەدین شێری گرتووە و پاشان کوشتویەتی (یەحیا قەزوینی: ١٣١٤، ٢١٥. مونەجیم باشی: ١٨٦٧، ٣/١٥١). لە سەرچاوە ئەرمەنییە هاوسەردەمەکان و نزیکی میر عزەدین شێردا، باس لەوە نەکراوە میر عزەدین بەدەستی ئەسکەندەر کوژرا بێت، لە کۆلۆفۆناتی ئەرمەنیدا لە بارەی هێرشی ئەسکەندەر بۆ هەکاری باس لە کوشتنی نەکراوە. هەروەها تۆمای ئەرمەنی بەهیچ جۆرێ ئاماژی بە کوشتنی عزەدین شێر نەکردووە (سانجیان: ١٩٦٩، . تاریخ توما وەرگیراوە لە فاروق سومەر: ١٣٦٩، ١/ ١٤٢).

هەروەها حەسەن رۆملو نووسیویە: " لەم ساڵەدا (٨٢٦ک/١٤٢٣ز) میر عزەدین شێر، میری کوردستان کۆچی دوایی کرد، کەچی لە نوسخەی(نور عوسمانیە)دا لە پەراوێزدا ئاماژەی پێکراوە لەم ساڵەدا بەهۆی تۆپ وەک باسکرا کوژراوە. (١٣٤٩، ١١/ ١٨٤).

هەرچی شەرەفخانی بەدلیسییە ساڵی مردنی میر عزەدین دەست نیشان ناکا، بەڵام لە ساڵی هاتنە سەرکاری کوڕەکەی گوتویەتی: لە ساڵی(٨٢٤ک/١٤٢١ز) میر محەمەد چووە لای شاهروخ، دەبێ دوای ئەو ساڵە عزەدین شێر مرد بێت (٢٠٠١، ٢٣٧-٢٣٨).

پاشان میر محەمەدی کوڕی جێگەی گرتەوە، کە هەر لە سەردەمی باوکییدا توانی بووی خۆی بسەپێنێ، بۆیە لەسەر رێبازی باوکی لەگەڵا شاهرۆخ پەیوەندیی کرد و بە هەمان سیاسەت مامەڵەی کردووە.

ئەسکەندەر لە ساڵی(٨٢٦ک/١٤٢٣ز)رووی لە کوردستان کرد بۆ تۆڵەسەندنەوە لەو میرانەی، کە چووبوونە لای شاهروخ، پاش کوشتنی میر شەمسەینی بەدلیسیی زاوای ، رووی لە وان و وەستان کرد، پاشان سوڵتان ئەحمەد، کە فەرمانڕەوای ئەویّ بوو دەستگیر کرد و ئابلۆقەی وانی دا، نزیکەی چوار مانگ پێوەی خەریک بوو، بەڵام نەیتوانی داگیری بکا، بۆیە گەڕایەوە تەوریّز لەو کاتەی شاهروخ گەڕابووە هەراتی پایتەختی دەوڵەتەکەی، فاروق سومەر پێی وایە سوڵتان ئەحمەد هەمان سوڵتان محەمەدە کە حافز ئابرو ناوی هێناوە، بەلای وی سوڵتان ئەحمەد بریتیە لە سوڵتان محەمەدی کوڕی میر عزەدین شێر (١٣٦٩، ١/ ١٤٢)، کەچی گەر لە روانگەی حافز ئابرو بڕوانین بۆمان دەردەکەویّ، بەهیچ جۆریّ سوڵتان ئەحمەد، هەمان سوڵتان محەمەدی کوڕی میر عزەدین شێر نییە، بە بەڵگەی ئەوەی لە نوسراوە ئەرمەنییەکاندا(کلۆفۆنات)هاتووە، کە سوڵتان ئەحمەد سەرداری وان و وستان لە بەرامبەر ئەسکەندەر دۆڕا(سانجیان:١٩٦٩، ٦٩). هەروەها خودی حافز ئابرو لە هاوکاریی عزەدین شێر بۆ جوغتاییەکان لە ساڵی(٨٠٩ک/١٤٠٦ز)دا لە شەڕیان دژی قەرە یوسف گوتویەتی:" میر عزەدین شێر و هەردوو کوڕەکەی لە دەستە چەپی لەشکری جوغتاییەکان بەشدارییان کرد".(١٣٤٩، ١/ ١٧٠) ئەمەش لەوەمان نزیک دەخاتەوە، کە عزەدین شێر دوو کوڕی هەبووە، یەکێک بەناوی محەمەد و ئەوی دیکەیان نادیارە. هەروەها تۆمای ئەرمەنی باس لە سوڵتان ئەحمەد بەجودا لەگەڵ سوڵتان محەمەدی کوڕی عزەدین شێر کردووە. (وەرگیراوەلە فاروق سومەر: ١٣٦٩، ١/ ١٤٢). کەچی مونجیم باشی باسی لەوە کردووە ئەسکەندەر، سوڵتان ئەحمەدی کوڕی عزەدین شێری گرتووە (١٨٦٧،٣/ ١٥١). کەچی حافز ئابرو و سەرچاوە ئەرمەنییەکان لە رووداوەکە نزیکترن، باسیان لەمە نەکردووە.

ئەسکەندەر کەسێکی هەڵەشە و تاڕادەیەک دێوانە بوو، بە پێچەوانەی باوکی لەگەڵ میرە کوردەکان مامەڵەی کردووە، بەردەوام خەریکی شەڕ بووە چ لەگەڵ کورد یا ئاق قۆیونلو یا شاهروخ یا براکانی، کەسێک بووە لە دیپلۆماسییەت لاواز بووە، لەبەر ئەوە پاشان دوای ساڵێک زیندانی لە قەڵای نەجەق، سوڵتان ئەحمەدی کوشت(مونەجیم باشی: ١٨٦٧، ٣/١٥١. تاریخ توما وەگیراوە لە فاروق سومەر: ١٣٦٩، ١/ ١٤٢. سانجیان:١٩٦٩ ، ٢٠٤، ٣٤٢)، هەر لەم سەروبەندەدا میرمحەمەد ناچار بوو دیاریی بۆ ئەسکەندەر نارد، کەچی ئەسکەندەری دێوانە ژەهر خواردووی کرد و کوشتی (سانجیان: ١٩٦٩، ١٧٤، ٢٠٤).

ئەسکەندەر سیاسەتێکی توندوتیژی بەرامبەر کوردان پەیڕەوکردوە، بە تایبەتی لە ناوچەی هەکاری. ئەو ناوچانەی داگیری کردبوون خستیە ژێر دەسەڵاتی خۆی، حوکمڕانی ئەویٚ، کە میر ئەسەدی ناوبوو بەرامبەر پاراستنی گیانی، قەڵاکەی تەسلیم کرد ، پاشان ئەسکەندەر بەهائەدینی مامی ئەسەدی کوشت و دەستی بەسەر باکور و رۆژهەڵاتی دەریاچەی وان دا گرت، و ئیدارەی دەڤەرەکەی بە یار عەلیی کوڕی سپارد (مونەجیم باشی:١٨٦٧، ٣/ ١٥١. تاریخ توما وەگیراوە لە فاروق سومەر: ١٣٦٩، ، ١/ ١٤٢).

ئەسکەندەر بنەماڵەی هەکاریی لەناوبرد ، لەو سەردەمدا هیچ میرنشینێکی کوردی بەو جۆرە هێندە میر و سەرکردەیان لەناو نەچووە، نزیکەی چوار لە میر و سەرداری گەورەی بنەماڵەکەی کوشت، نووسراوە ئەرمەنییەکان باسیان لەوە کردووە، ئەسکەندەر بنەماڵەی شەمبۆی هەکاریی لەناو برد (سانجیان:١٩٦٩، ٢٠٤)، بەهەمان شێوە شەرەفخانیش ناوی ماڵباتەکەی بە شەنبۆ بردووە، (٢٠٠١، ٢٤٠) بۆیە بە زەحمەت زانیاری لە بارەی زنجیرەی میرانی بنەماڵەکە دەست دەکەوێت،شەرەفخانی لە میر محەمەدەوە تا داگیرکردنی ئاق قۆیونلو هیچ زانیارییەک بەدەستەوە نادات.(٢٠٠١ ، ٢٣٧-٢٣٨) بەڵام ئەوەندەی دەزانرێ تا ساڵی(٨٣٥ک/١٤٣٢ز) وان و دەوروبەری دراوە بە یارعەلی کوڕی ئەسکەندەر(تاریخ توما وەگیراوە لە فاروق سومەر: ١٣٦٩ ،١/ ١٤٧-١٤٨).

لەگەڵ ئەمانەشدا میرانی هەکاری بەیەکجاری لەناو نەچوون، چونکە بەگشتی ستراتیژی قەرە قۆیونلو لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان نەبوە و پەیوەندیی دۆستانەیان لەگەڵا کوردان هەبووە، تەنیا ئەسکەندەر نەبێ هێرشی بۆ میرنشینە کوردییەکان بردووە، بە تایبەتی ئەو میرانەی چوونەتە لای شاهروخ، لەم رووەوە لە گەرمەی ململانێی ئەسکەندەر و جوغتاییەکان لە ساڵی(٨٣٤ک/١٤٣١ز)دا، میر پیربەگی نەوەی عزەدین شێر دەستی بەچالاکی و جموجوڵ کردووە و دەستی بەسەر تەواوی دەوروبەری واندا گرتووە و قەلای ئەختەماری گرتۆتەوە(سانجیان:١٩٦٩، ٢٠٤) ئەم رووداوەش ئەم ئاماژانە بەدەستەوە دادوە:

یەکەم: بنەماڵەی هەکاری پاش شالاوی ئەسکەندەر لەناو نەچوونە، بگرە خاوەن هێزی خۆیان بوونە، و توانیویانە حوکمڕانی ناوچەکەیان بگرنەوە دەست .

دووەم: ئەگەر ئەسکەندەر یان جیهانشای برای هێرشی تایبەتییان بۆ کوردان بردبێ، زیاتر بە مەبەستی هاوسەنگیی سیاسیی ناوچەکە و هێزەکانی دەوروبەریان بووە، ئەگەرنا سیاسەتێکی رەسمییان دژ بە کوردان نەبووە. لە ژیانی سیاسیی قەرە قۆیونلودا سیاسەتی رەسمیی دژ بە کوردان رانەگەیەندراوە لە قەرە یوسفەوە تا حەسەنعەلیی کوڕی جیهانشا.

سێیەم: میرانی هەکاری نەگەیشتونەتە پایەی میر عزەدین شێری مەزن و کوڕەکەی، تاکو مردنی شاهروخ لە ساڵی (٨٥٠ک/١٤٤٦ز) پەیوەندیی دۆستانە و سیاسیانە دروست نەکراوە، کەچی تەنیا خۆیان پاراستووە.

چوارەم: ئەگەر قەرەقۆیونلو لە هەرێمی هەکاریدا دەسەڵاتیان سەپاند بووبێت، کەچی لە دەوروبەری شارەکان و لە گوندەکاندا هیچ دەسەڵاتێکیان نەبووە.

میر پیربەگ لە ساڵانی(٨٣٦ک/١٤٣٣ز) و (٨٣٩ک/١٤٣٦ز) و (٨٤٣ک/١٤٤٠ز)دا لە نێو قەڵەمڕەوی هەکاریدا دەستی بە جموجوڵ کردووە و بۆ ئەختەمار هێرشی بردووە(سانجیان: ١٩٦٩، ١٨١، ١٨٥، ١٩٢، ٣٦٣). تا کوژرانی ئەسکەندەر لە ساڵی (٨٤١ک/١٤٤٣٧ز) هەر هێندە جموجولە بەرچاو کەوتووە، لەراستیدا ئەسکەندەر مادام کوڕی لەو دەڤەرە کردبێتە حاکم و زۆری لە بنەماڵەی هەکاری کوشت بێ، ئەمەش دەیسەلمێنی گەلێ گرنگی بە ناوچەکە داوە. بەڵام بە نەمانی ئەسکەندەر دووبارە ناوچەکە لە رووی سیاسییەوە چالاک بوتەوە.

پاش ئەسکەندەر جیهانشا دەسەڵاتی دەوڵەتی قەرە قۆیونلوی وەرگرت، جیهانشا بە شێوەیەکی گشتی سیاسەتی بەرامبەر کوردان وەک قەرەیوسفی باوکی بووە، بەڵام بە کوشتنی زۆربەی میرانی هەکاری، میرنشینەکە لە سەرەتای دەسەڵاتدارییەتی جیهانشادا بەرەو لاوازی چووە، لە ساڵی(٨٤٥ک/١٤٤١ز)دا سوپای قەرەقۆیونلو جوولەمێرگ و قەڵای زیرک کە لە باشووری دەریاچەی وان و رۆژئاوای جوولەمێرگە داگیریان کرد، جیهانشا بێ هێزیی میرە کوردەکانی هەکاریی قۆستەوە و هەروەها لەبەر مەترسیی و پەرەسەندنی هێزی خێڵی ئاق قۆیونلو لە هەرێمی دیاربەکر، قلیج ئەرسەلانی ئاق قۆیونلوی بۆ لای خۆی راکێشا و بە هاوبەشی وان و وەستانی پێبەخشی، نووسراوە ئەرمەنییەکان ئاماژەیان بەوە کردووە، لە ساڵی(٨٤٧ک/١٤٤٣ز)دا تورکمانەکان لە سەردەمی جیهانشادا، بەتایبەتی قلیج ئەرسەلان هێرشیان بۆ ئەختەمار بردووە، و

تەواوی خەڵکەکەیان بەتایبەتی مەسیحییەکان –ئەرمەنی- ئازار داوە، دوای ساڵێک دووبارە بەرێگاپێدانی جیهانشا، قلیج ئەرسەلان وەک سەرکردەیەکی ئاق قۆیونلو شاڵاوی بۆ وان و وەستان بردووە و داگیری کردووە(سانجیان: ١٩٦٩، ١٩٨، ٢٠١، ٢٠٣). لەمە دەرکەوتووە دەڤەرەکە لە رووی سیاسییەوە ئارام نەبووە و لە نێوان میرانی هەکاری و سەرکردەی قەرە قۆیونلو هێرش و داگیرکاری هەبووە،

جیهانشا تا ساڵی(٨٧٢ک/١٤٦٧ز) حوکمی گێڕا و بەکوژرانی لەلایەن ئوزون حەسەنی ئاق قۆیونلو دەوڵەتی قەرە قۆیونلو رووی لە هەڵدێر کرد، لە سەردەمی وی دا لەگەڵ ئەوەی ناوی پیربەگی نەوەی عزەدین شێری مەزن هاتووە، هەروەها عزەدین شێر لە ساڵی(٨٥٥ک/١٤٥١ز)دا وەک فەرمانڕەوا و حوکمڕانی هەکارییەکان باس کراوە، بەڵام روون نییە ئایا عزەدین شێر چی پیربەگی نەوەی عزەدین شێری مەزنە؟ کەچی دەردەکەوێ عزەدین شێر میرێکی بەتوانا بووە و دەسەڵاتی بەسەر هەرێمەکەیدا سەپاندوە(سانجیان: ١٩٦٩، ٢٢٠). ئەمەش زنجیرەی بنەماڵەی هەکارییەکان پشتڕاست دەکاتەوە، هەر وەک شەرەفخانی بەدلیسی ئاماژە بەو رنجیرەیە کردووە.

٦-میرنشینی هەکاری لە سەردەمی ئاق قۆیونلودا تا جەنگی چاڵدێران:

ئوزون حەسەن (حەسەنە درێژ)دامەزرێنەری دەوڵەتی ئاق قۆیونلو لە ساڵی (٨٥٨ک/١٤٥٤ز) کە تەمەنی سی ساڵی بوو، تواني ئامەدی پایتەخی قەوارەی ئاق قۆیونلو بۆ خۆی یەکلابکاتەوە و ببێتە سەرداری بێ رکابەری یەکێتی خێڵی ئاق قۆیونلو، لە هەرێمی دیاربەکرەوە زۆر مەترسیی بۆ دەوڵەتی قەرەقۆیونلو دروست کرد، دواجار لە ساڵی(٨٧٢ک/١٤٦٧ز) دوای کوشتنی جیهانشا، تەورێزی پایتەختی گرت و لە ساڵی(٨٧٣ک/١٤٦٨ز) حەسەنعەلیی کوڕی جیهانشای کوشت و بەیەکجاری کۆتایی بە دەوڵەتی قەرەقۆیونلو هێنا.

بە پێچەوانەی قەرەقۆیونلو دەوڵەتی ئاق قۆیونلو سیاسەتی هەڵمەتی لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکانی دەستپێکردووە، ئوزون حەسەن کوردی بە هێزێکی نەیار و دژی خۆی زانیوە و ڕازی نەبووە، میرنشینەکوردییەکان خاوەن سەربەخۆیی خۆیان بن، لەبەر ئەوە ئاق قۆیونلو هەرچەندە سوننە مەزهەب بوون، کەچی لەرووی ستراتیژییەوە هەموو سوڵتانەکانیان دژی قەوارە کوردییەکان بوون.

ئەبوبەکر تارانی مێژوونووسی دەرباری ئاق قۆیونلو لە کتێبەکەیدا باسی زۆربەی زۆری میرنشینە کوردییەکان و شیوەی پەیوەندییان لەگەڵ ئاق قۆیونلو کردووە، کەچی باسی لە میرانی هەکاری نەکردووە، ئەوەی جێگەی ئاماژە پێدانە لە سەردەمی جیهانشا تا رووخانی قەرە قۆیونلو میر عزەدین شێر دەڤەری هەکاریی بەڕێوە بردووە، مادام نزیکەی بیست ساڵ بەرێوەی بردبێ، کەواتە ئارامی سیاسی لەو دەڤەرە لە ئارادا بووە.

ئوزون حەسەن دوای ئەوەی هەردوو سوڵتان، جیهانشا و ئەبو سەعیدی تەیموری لە ناوبرد، پاشان رووی لە میرنشینە کوردییەکانی دەڤەری دیاربەکر و دەوروبەری کرد، ئەبوبەکر تارانیی لە باسی گیرانی قەڵاکانی کوردستان باسی لەوە کردووە، گەورەترین سەرکردە سەربازییەکانی ئاق قۆیونلو بەشدارییان لەو هەڵمەتەی ئوزون حەسەن کردووە. ئەو هەڵمەتەش لە ساڵی(٨٧٣ک/١٤٦٨ز) دەستی پێکردووە و نزیکەی دوو ساڵی خاندووە و تیایدا هەر سێ میرنشینی گەورەی کۆتایی سەدەی نۆیەمی کۆچی/پازدەی زایینی کە جزیرە و بەدلیس و حسن کێفان لەناوبرد.

پێش میرنشینی هەکاری لە ساڵی(٨٧٣ک/١٤٦٨ز) گەورە سەرکردە سەربازییەکانی ئاق قۆیونلو رووی لە میرنشینی بەدلیس و حسن کێفا و جزیرە کرد، شەرەفخان ریوایەتی داگیرکردنی هەکاریی بەم جۆرە باس کردووە، کە سۆفی خەلیل و عەرەبشا بەگ بە لەشکرێکی زۆرەوە روویان لە میرنشینی هەکاری کرد، سۆفی خەلیل ماوەیەکی زۆر چاوەڕیی هەلێکی کرد تا قەڵاکانی هەکاری داگیربکا، عزەدین شێر لە بەرامبەردا لە قەڵای بای مەڵبەندی گرنگی میرانی هەکاری سەنگەری گرت، سەرکردە سەربازییەکانی ئاق قۆیونلو سەرەتا نەیانتوانی داگیری بکەن، لەو کاتەدا کە سەربازانی ئاق قۆیونلو ئۆردویان لە بەرامبەر قەڵاکانی هەکاری و قەڵاکانی دیکە هەڵدابوو، عزەدین شێر لەو کاتەی لە بەرگری دابووە، میر سەید ئەحمەد کوڕی میر شەمسەدین نامەی بۆ سولەیمان بەگ بێژەنی گەورە سەرکردەی ئاق قۆیونلو نووسیووە، کە کوردان گوێ بەو ئۆردوانە نادەن و لێی ناترسن و دیمەنی ئەو خێوەتانە هەموویان لەبەر چاوی کوردان وەک شیاکە گامێش دەنوێنن(٢٠٠١، ٣٠٢) سەربازانی ئاق قۆیونلو درێژەیان بە ئابلۆقە دا، سەرەتا شاری جوولەمێرگیان داگیرکرد، دواجار سۆفی خەلیلو عەرەبشابەگ لە ساڵی(٨٧٥ک/١٤٧٠ز)دا، دوای ئەوەی رووبەرووی بەرگری کوردان بوونەوە، دواجار قەڵای بایان داگیرکرد و میرعزەدین شێریان کوشت، بەم جۆرە هەکاری لە ژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی میر عزەدین شێر دەرچوو، لە سەردەمی قەرەقۆیونلو لەو

کاتەی میرەکانی هەکاری کوژران، قەرە قۆیونلو هێندە توند نەبوو، کە نەیەڵێ هیچی دیکە چالاکی سیاسیی کورد بێتە ئاراوە، کەچی ئاق قۆیونلو بە پێچەوانەوە دوای لەناوبردنی میرنشینەکانن چاودێریی توندی ناوچەکەی کردووە، بەڵام ئەمەش تاسەر نەیتوانیوە، کورد لە چالاکی سیاسی دوور بخاتەوە، پاش کوشتنی میر عزەدین شێر ئاق قۆیونلو ئیدارەی قەڵا و ناوچەکەیان بە دونبولییەکان سپارد(شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٩، ٣٠٢، ٥١٥. والتەر هینیس: ١٣٧٧، ١٣، ١٧٩). پاش کوژرانی میر عیزەدین شێری هەکاری و ئەندامانی ماڵباتەکەی، ئیدارەی قەڵاکەی لە لایەن ئوزون حەسەنەوە دراوە بە هۆزی دونبولی کورد، کە هاوپەیمانی ئاق قۆینلوەکان بوون و سنوری دەسەڵاتیان لە ناوچەی هەکاری نزیک بووە، هەرچی بنەماڵەی میرانی هەکارین بە تایبەتی ئەوانەی ماونەوە بۆ لای مەمالیکەکانی میسر رایانکردووە (شەرەفخان:٢٠٠١، ٢٣٩، ٥١٥.)

لە هەمان ساڵدا(٨٧٥ک/١٤٧٠ز)، گەلێ لە میرانی کورد وئەندامانی بنەماڵەکانیان روویان لە قەڵەمڕەوی مەمالیکەکان کرد بوو، لە بەر زەبر وزەنگ وسیاسەتی لەناو بردنیان لە لایەن ئاق قۆیونلوەکانەوە، ئوزون حەسەن بە رەسمی داوای لە سوڵتانی مەمالیک کرد، کە میرە کوردە راکردووەکانی تەسلیم بکاتەوە، بەڵام مەمالیکەکان ئەم داوایەی ئوزون حەسەنیان پشتگوێ خستووە (ئیبن ئاجا: ١٩٧٣، ١١٩.)

لە سەردەمی دەسەڵاتدارییەتی ئوزون حەسەن و یەعقوبی کوڕی(٨٧٣-٨٩٦ک/١٤٦٨-١٤٩٠ز) دەوڵەتی ئاق قۆیونلو لە سیاسەتی توندی بەردەوام بووە و نەیهێشتووە میرنشینە کوردییەکان هیچ چالاکییەکییان هەبێ، هەر لەبەر ئەوە پاش دوورخستنەوەی میرانی بەلیس بۆ قوم دواجار کوشتوویانن، فەزلوڵلا روزبەهان خونجی مێژوونووسی دەرباری سوڵتان یەعقوب باسی دەڤەری وان و دەوروبەری کردووە، بەڵام لەو کاتەدا کە سەربازان و سوپای زۆری ئاق قۆیونلو لەوێ بوونیان هەبووە(٢٠٠٣، ١١٥، ٢٣٢).

بەمردنی سوڵتان یەعقوب لەساڵی(٨٩٦ک/١٤٩٠ز)دا ئارامی سیاسی و دەوڵەتی ئاق قۆیونلو رووی لە هەڵدێر کرد، نەوەکانی ئوزون حەسەن لەسەر دەسەڵاتدا کەوتنە ململانێ، سەرەتا ئاق قۆیونلو بۆ دووگروپ دابەش بوون، لەلایەکەوە بایسەنقەری کوڕی یەعقوب خۆی بە سوڵتان راگەیاند، سوفی خەلیل لەو کارەدا رۆڵی مەزنی گێڕا، لەلایەکی دیکەوە مەسیحی کوڕی ئوزون حەسەن زیاتر بەهەقی خۆی زانی دەسەڵات وەربگرێ، لە هەمان ساڵدا بایسەنقەر لەدەوروبەری دەرگەزێن هێرشی بۆ مەسیح برد،

له ئەنجامدا مەسیح کوژرا و بایسەنقەر لە تەورێزدا دەسەڵاتی سەپاند و گەلێ لە لایەنگیرانی مەسیحی کوشت، تەنها ڕۆستەم نەبێ لە قەڵای نەجەق خستیە زیندانەوە(حەسەن رۆملو:١٣٤٩، ١١/٦٢٩-٦٣٢).

سۆفی خەلیل کە توانیبووی لە تەورێز بایسەنقەر بکاتە سوڵتان لەگەڵ ئەوەی ڕووبەڕووی بەرەنگاریی زۆر بویەوە، کەچی میر عزەدین شێر و گولابی بەگی میری ئەرزەنجان پشتیوانییان لە سۆفی خەلیل کرد، لەم سەروبەندەدا لەبەر زێدەڕۆیی دەسەڵاتی سۆفی خەلیل میری ئاق قۆیونلو، سولەیمان بەگ بێژەنی والیی دیاربەکر لە ماردینەوە هێرشی بۆ ئازەربایجان برد، سەرەتا گولابی بەگی تێکشکاند و کوشتی، دواتر لەشکری عزەدین شێری شکاند و توانیی دەسبەسەری بکا، و دواجار لە هەمان ساڵدا لە نزیک وان ڕووبەڕووی سوپای سوفی خەلیل بوەوە و لە ئەنجامدا کوشتی و خۆی لەلای بایسەنقەر، بووە میری میران، بەڵام دەسەڵاتی بایسەنقەر هێندەی نەخایاند، میرانی ئاق قۆیونلو کۆبوونەوە رۆستەمیان لە زیندانی دەرهێنا و روویان لە تەورێز کرد، ناچار بایسەنقەر بۆلای فەروخ یەساری باپیری -باوکی دایکی- رایکرد، سولەیمان بەگ بێژەن بۆ دیاربەکر هەڵات، رۆستەم بوو بە سوڵتانی ئاق قۆیونلو، نوێنەری گەلێ لە هەرێمەکان لەوانە لوڕستانیش بە دیاری و پێشکەشەوە روویان تێکرد، هەرچی سولەیمان بەگ بێژەنە لە دیاربەکردا، لە ئەنجامی تۆڵە سەندنەوەدا کوژرا، سوڵتان رۆستەم، قاسمی خاڵی لەوێ کردە حاکم(حەسەن رۆملو:١٣٤٩، ٦٣٣/١١).

فەزلوڵڵا روزبەهان خونجی لە دیباچەی کتێبەی لە باسی هەردوو سەرکردەی ئاق قۆیونلو سولەیمان بەگ بێژەن و سۆفی خەلیل باسی عزەدین شێری کوردی کردووە، کە دووجار لەگەڵی جەنگاون، ئەو جەنگانەشی بەکارنامەی مەزنی رۆژگار ناساندوو، هەروەها کوتوویە: عەزەدین شێری کورد وەکو رێوییەک کەوتە داوی ناپاکی و سەرشۆڕی(٢٠٠٣، ٦٠). هەروەها بوداق مونشی قزوینی مێژوونووسی سەردەمی سەرەتای سەفەوی(٩٨٤ک/١٥) لە بابەتی بارودۆخی بایسەنقەر و سۆفی خەلیل و شەڕی لەگەڵ سولەیمان بەگ بێژەن و کوژرانی سۆفی، لەبارەی میر عزەدین شێرەوە باسی لەوە کردووە، کە قۆرخمسی میری میرانی ئاق قۆیونلو لە ساڵی(٨٩٦ک/١٤٩٩ز)دا سۆفی خەلیلی بۆ وان ناردووە، بەڵام سولەیمان بێژەن بەگ لێی راست بۆتەوە، چونکە بە دەسەڵاتی ئەوان رازی نەبووە، میر عزەدین هەڵاتووە و سوپاکەی شکاوە، تا دواجار سۆفی خەلیل هێرشی بۆ سولەیمان بێژەن بردووە، بە هۆیەوە لە هەمان ساڵدا کوژراوە(٢٠٠٠ ، ٩١).

لە راستیدا باسی ئەو رووداوە ئەوەی دەرخستووە، کە میرانی هەکاری لە ماوەی ململانێی ناوخۆیی ماڵباتی ئاق قۆیونلو، لە جموجولی سیاسی دابوو و لە دەوروبەری وان چالاکییان هەبووە، سەبارەت بە ناوی میرەکەش روون ئەو عزەین شێرە کێیە؟ بەڵام هەردوو مێژوونووس بە کورد ناویان بردووە.

لە ژێر ئەو سەرنجانەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی میرنشینی هەکاری بەدەستی ئاق قۆیونلو نەرووخاوە، چونکە هەردوو مێژوونووس خونجی و بوداق مونشی لە رووداوەکان نزیکترن و شەرەفخان رووداوی داگیرکردنی هەکاری و قەڵای بای وەک میرنشینەکانی دیکە تەماشا کردووە، ئەبووبەکر تارانی باسی داگیرکردنی قەڵاکانی کوردستانی کردووە، کەچی ناوی هەکاریی نەبردووە، دواتر عزەدین شێر و سۆفی خەلیل هاوپەیمان بوون، نەوەک دوژمن و بوونی عزەدین شێر لەو دەڤەرە لە سەردەمی دوای مردنی یەعقوب دەری خستووە، میرنشینی بەهێز بووە و لەبەر سەختی ناوچەکە داگیر نەکراوە.

شەرەفخان لەبارەی سەندنەوەی میرنشینەکە لە ئاق قۆیونلو لەوەدواوە کە، لە ئەنجامی ململانێی نەوەکانی ئوزون حەسەندا، رێگا خۆش بوو تا میرە کوردەکان ناوچەکانیان بگەرێنەوە ژێر دەسەڵاتیان، ئاشورییەکانی هەکاری بەتایبەتی هی دەڤەری دزێ کە بۆ بازرگانی دەچوونە وڵاتی شام و میسر، بارودۆخی دەڤەرەکەیان قۆستەوە و بەدوای نەوەیەکی میرانی هەکاری لەوێ گەڕان تا پەیوەندییان بە ئەسەدەدین چنگ زێڕەوە کرد، ئەسەدەدین کوڕی گولابی ناسراو بە چنگ زێڕ، لەگەڵ مەمالیکەکان لە جەنگی سەلیبییەکان بەشداریی کردبوو، دەستێکی لەدەست دابوو، سوڵتانی مەمالیک فەرمانی دابوو کە دەستێکی لە زێڕ بۆ دروست بکەن، لەبەرئەوە بە چنگ زێڕ ناسرابوو. (٢٠٠١، ٢٣٨-٢٣٩)، ئەوان دەیانویست ئەسەدەدین بێتەوە و حوکمڕانی هەکاری لە ئاق قۆیونلو بسێنێتەوە، دواجار لەگەڵی کەوتنە گفتوگۆ ئەویش رازی بوو، بەرێگەی بازرگانی و شارەزایی ئەوان هاتەوە دەڤەری هەکاری سەرەتا لە نێو ئاشوورییەکان ژیاوە. ماوەیەکی زۆری بەسەر بردووە، بەبێ ئەوەی کەس بیناسێتەوە و بەنهێنی ژیاوە، تا دواجار ئاق قۆیونلویان لە ناوچەکەیان دەرکردووە، سەرەتا قەڵای دزێیان گرتۆتەوە، پاشان دەستیان بەسەر ناوچەی هەکاریدا گرتووە (شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٩-٢٤٠).

دوای ئەوەی میرعـــزەدین شـێری حــوکمڕانی کـــردووە، هێنـــدەی پێنەچــوو لە ســـاڵی(٩٠٠ک/١٤٩٤ز)دا، زاهیـــد بەگـــی کـــوڕی جـــێگەی گـــرتەوە(جوزافـــا و دیگـــر: ١٣٨١شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٤٣- ٢٤٤. بابامەردوخ روحانی: ١٣٧١، ٣/١٣٨). سەردەمی ئەو هاوکـات بـوو لەگەڵ دەرکەوتنـی شا ئیسماعیل و دەوڵەتـی سەفەوی، جێـی باسە شا ئیسماعیل بەرامبەر کورد و میرە کوردەکان سیاسەتێکی توندوتیژ و سەلبی هەبووە، کەچـی زاهید بەگ توانیـویەتی پەیوەنـدیی لەگەڵ شا ئیسماعیل خۆش بووبێت، زوو لایەنگیـری بـۆ نیـشان داوە، شـا ئیـسماعیلیش دانـی بە دەسـەڵاتی نـاوە. بەم جـۆرە توانیـویەتی نـاوچەکەی لە مەترسیی قزڵباشـان بپارێزێـت، شـەرەفخان لە بـارەیەوە گوتوویەتی:"فەرمانڕەوای سەربەخۆی وڵاتی هەکاری بـووە، نـزیکەی شێـست ساڵ حوکمی کردووە. هاووشۆی لای شا ئیسماعیلی سەفەوی کردووە و ئەوەندە نێوانیـان خۆش بـووە وەک دەڵێن (موویان لە بەینی نەچوو) شا ئیسماعیل پێی گوتووە مامە، فەرمانیشی بۆ دەرکـردووە، کە وڵاتـی هەکـاری بۆخۆی بێت (شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٤٤). بەڵام بازرگـانی ڤینیـــسی لەوە دواوە لە ســـاڵی (٩١٢ک/ ١٥٠٧ز) لە قەڵای وان لە دژی ســـوپای شـــا ئیسماعیل جەنگاوە(١٣٨١، ٤٠٥-٤٠٨).

لە ســـاڵی(٩١٣ک/١٥٠٧ز)دا شـــا ئیـــسماعیل بەمەبەســـتی ملـــکەچ پێکردنـــی عەلائولـدەولەی زولـقەدەری شـاڵاوێکی گەورەی بـۆ کوردسـتان دەسـت پێکـرد (جۆزافـا و دیکە:١٣٨١، ٤٤٤- ٤٤٥. حەسەن رۆملو: ١٣٤٩ ١٢/ ١٢٤)، میـر زاهیـد بەگ کـوڕی عـزەدین شـێری هەکـاری و میرحەســەنی کــوڕی ســەیفەدینی ئامێــدی وهەنــدی میــری دیــکە لایەنگیرییان بۆ نواند .

هەرچەنـد شـا ئیسماعیل گەڕایەوە و کوردستانی جێهێشت، بەڵام سەفەوییەکان بەردەوام هێرشیان بۆ میر و قەڵا کوردییەکان هێناوە، شا ئیسماعیل دەیویست ڕاستەوخۆ لە ڕێی خێڵە تورکمانەکانەوە قەڵا و هەرێمە کوردییەکـان بەڕێـوە ببـا (محەمەد ئەمین زەکی: ١٩٣٩، ١٧٤- ١٧٥). دواجار میروسەردار کوردەکـان بە یەکەوە کۆبـوونەوە وچوونە خزمەت شا ئیسماعیل، تاکو بە شێوەیەکی گشتی لایەنگیـری وملکەچییـان نیـشان بـدەن، بەڵام شـا هەر یـازدە میـری خـستە زینـدانەوە وبەبـێ ئەوەی ڕەچـاوی پەیوەنـدییەکانی پێشووی لەگەڵیاندا بکات، ئینجا جارێکی دیکە سوپای نـارد بـۆ داگیرکردنـی هەکـاری و بەدلیس و جەزیرە وگەلێـک نـاوچە وهەرێمـی دیکە (شـەرەفخان:٢٠٠١، ٦٥٦ . محەمەد ئەمین زەکی: ١٩٣٩، ١٧٥).

بەم جۆرە سەفەوییەکان دەسەڵاتیان بەسەر تەواوی کوردستان دا سەپاند و زۆربەی هەرە زۆری میرنشینە کوردییەکانیان داگیرکرد و سەروەری ناوخۆیان لێ سەندنەوە، لەم رووەوە دەتوانین سیاسەتی شا ئیسماعیل لەم خاڵانەی خوارەوە روون بکەینەوە:

یەکەم: نەهێشتنی سەروەری سیاسی میر و سەردارە کوردەکان لە ناوچە و هەرێمەکانیاندا، و دانانی سەرانی خێڵە تورکمانەکان لە شوێنی ئەوان، کەراستەوخۆ بە دەسەڵاتی سەفەوییەکانەوە گرێ دراون.

دووەم: هاندانی خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستانی بۆ دەست هەڵگرتن لە مەزهەبی سوننی، و ناچار کردنیان بۆ چوونە سەر مەزهەبی شیعە(جەعفەری).

سێیەم: بەکارهێنانی ئەوپەڕی توندوتیژی بۆ چاو ترساندنی خەڵک، و سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەموو جۆرە بەرهەڵستی و یاخیبوونێک.

سەفەوییەکان ئەوپەڕی توندوتیژی مەزهەبی شیعەیان بە شێوەیەکی بەربڵاو بە سەر کورداندا دەسەپاند و تۆوی ناکۆکیی قوڵی مەزهەبییان بڵاودەکردەوە. سەباری ئەم هۆکارە شا ئیسماعیل سەربەخۆیی میرە کوردەکانی بەسەر هەرێمەکاندا بەمەترسی دەزانی، چونکە هەرگیز نەدەچوونە ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکان و چەندان جار سوپاکەیان لە لایەن کوردانەوە شکستیان خواردبوو، هەروەها کوردستان بەو پێیەی سنورێکی بەرفراوانی دەوڵەتە تازەکەی لە رووبەڕووبوونەوەی عوسمانییەکان پێک دەهێنا، لەبەر ئەم هۆکارانە داگیری کرد وخستیە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی خۆی.

دروست بوونی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لە سنووری رۆژهەڵاتی عوسمانییەکاندا و هەوڵدانی بۆ فراوانبوونی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی لە کوردستان وقەفقاز وئەرمەنستان وعەرەبستاندا، مەترسییەکی راستەقینەی بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد، سوڵتان سەلیم بۆ لەناو بردنی ئەم مەترسییە، کە هەڕەشەی لە سنووری رۆژهەڵاتی دەکرد، رووی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەراست وەرگێڕا(ئوزون چارشلی: ، ٢/ ٢٧٩- ٢٨٠). کوردستان بەو پێیەی کەوتۆتە نێوان هەردوو زلهێز، بووە مەیدانی ململانێ، چونکە گرنگی سیاسی و ئابووری و بازرگانی و سەربازی و سوود وەرگرتن لە قەڵا و هێزی مرۆیی کوردستان وململانێی مەزهەبی هۆکاری گرنگ بوون، تا سوڵتان سەلیم بەهێزێکی گەورەوە، کە بەشێکی کورد بوو، هێرش بکاتە سەر ئازەربایجان، محەمەد خان ئوستاجلو

له دیـاربەکرەوە و نـور عەلـی خەلـیفە لە ئەرزنگـانەوە بـۆ کـۆمەکی شـا ئیـسماعیل گەڕانەوە، جـێگەی ئامـاژە پێکـردنە سـەفەوییەکان وعوسـمانییەکان زۆر هەوڵیـانـدا کوردەکان بەلای خۆیاندا راکێشن، وەک دەردەکەوێ مامەڵەی توندوتیژی سەفەوییەکان وایکرد ژمارەیەکی کەمی میرە کوردەکان کۆمەکیان بکەن، بە تـایبەتی حاجی رۆستەم بەگی چەمشگەزەکی چووە ریزی سوپاکەی(شەرەفخان: ٢٠٠١، ٣٣١)، کەچی عوسمانییەکان سـوودیان لە کوردەکـان وەرگـرت و بـۆ لایـی خۆیـان رایـان کێـشان، بەم جـۆرە لە ساڵی(٩٢٠ک/١٥١٤ز)دا هەر دوو لەشکری عوسمانی وسەفەوییەکان لە دەشتی چاڵدێران رووبەڕووی یەکبوونەوە، لەگەڵ ئەوەی سوپای عوسمانییەکان زۆربەی سنووری کوردستانی بڕیبـوو، تەواو هـیلاک ببـوون، لە بەرامـبەر ئەوەدا سـوپای سـەفەوییەکان لەرووی تەقەمەنی وتوپخانەوە ئەو چەکە پێشکەوتووەی ئەوکاتی نەبوو ، سەرئەنجام لەشکری سـەفەوییەکان تێکشکان وشـا ئیـسماعیل رایکـرد(یەحیـا قەزوینـی: ١٣١٤، ٢٥٦. بـوداق مونشی قەزوینی: ٢٠٠٠، ١٣٤- ١٣٥.)

لەگەڵ ئەوەی میرە کوردەکـان لە زینـدانی دا بـوون، کەچـی خێڵە کوردەکـان بە هـۆی زەبروزەنـگ وداگیرکردنـی کوردسـتان بەگـشتی ودانـانی جێگـری سـەفەوییەکان وهەروەها هەوڵی دیبلۆماسی ئیدریسی بەدلیسی لەگەڵ عوسمانییەکان، وایانکرد کۆمەکی عوسمانییەکان بکەن ، ئیدریسی بەدلیسی بەوپێیەی شوێنێکی ئـایینی گرنگی هەبـوو، رۆڵێکـی پـڕ بـایەخی گێـڕا، تـا میـرە کوردەکـان بەلای عوسـمانییەکاندا کـێش بکات(شەرەفخان: ٢٠٠١، ٦٦١. هەروەها محەمەد بایراقدر: ١٩٩٩، ١٦-١٧).

لەسـەروبەندی جەنگـی چاڵدێرانـدا، میـرە کوردەکـان لە زیندانـدا رایـانکرد وگەڕانەوە هەرێـم و نـاوچەی خۆیـان، سـەرباری ئەوەی عوسـمانییەکان سـەرکەوتنێکی گەورەیان بەدەست هێنا، بەڵام نەیـانتوانی بەتەواوی درێـژە بەسەرکەوتنەکەیان بـدەن، لەبەر ئەوە قزڵباشەکان گەڕانەوە کوردستان وئیدارەی قەڵا وشارەکانیان گرتەوە دەست، بەو پێیە، عوسمانییەکان سەرکەوتن، کەچی نەیانتوانی بەردەوامی بە سەرکەوتن بـدەن ودەرئەنجامەکانیشی لە کوردسـتاندا بەخواستی ئەوان هەڵنەسوڕا، چونکە لە دیـوانی شـاهییەوە دیـاربەکر بەقەرەخـانی بـرای محەمەد ئوسـتاجلو سپێردرا، هەروەهـا بەدلـیس بەعیوەز بەگی برای و جەزیرەش بە ئولاش بەگـی براکەی دیکەی درا (حەسـەن رۆملو: ١٣٤٩، ١٢/ ٢٠٤. شەرەفخان: ٢٠٠١، ٦٦١. ئەسکەندربێگ ترکمان: ١٣٥٠، ١/ ٤٣).

لەم رووەوە کـاتێ سـوڵتان سـەلیم لە تەورێـزەوە بـۆ وڵاتـی رۆم گەڕایەوە، ئیدریسی بەدلیسی خۆی گەیانـدە لای، دوای هەوڵە دیبلۆماسییەکانی، میرە کوردەکـان چوونە پـاڵ عوسـمانییەکان و داوای قەڵەمڕەوی خۆیـان لە میرنـشینەکانیان کـردەوە، پاشـان روویـان لە دیـاربەکر کـرد و لە هەمـوو لایەکەوە لە قزڵباشـەکان راپەڕیـن (شـەرەفخان: ٢٠٠١، ٦٦١- ٦٦٢. هەروەهـا مـحەمەد ئەمـین زەکـی: ١٩٣٩، ١٧٦). لە دیـاربەکردا جێگـری سـەفەوییەکانیان دەرکـرد، سـوپای کوردسـتان بـوێرانە لەگەڵ سەفەوییەکان جەنگان، تا قەرەخانیـان کوشت(حەسـەن رۆملو: ١٣٤٩، ، ١٢/ ٢٠٤- ٢٠٧. شـەرەفخان: ٢٠٠١، ٦٢٢) دواتـر هەر میرێـک لە میـرە کوردەکـان بـۆ رزگـارکردنی هەرێمەکەی پێشڕەوی کرد.

لەو نامەی سوڵتان سەلیم راستەوخۆ دوای سەرکەوتنی لە جەنگی چاڵدێرانـدا نـاردوویەتی، پـایە بەرزی و شکۆداری میـر و سـەرداره کوردەکـانی تێـدا دەردەکەوێ، ئەمەش دەریـدەخا، رۆڵێکـی گرنگیـان لە رووداوە سیاسییە مەزنەکـانی ئەو سـەردەمەدا گێڕاوە، هەروەها لە (ئیستمالەت نامە)یەکیدا بـۆ خەڵکی تەورێز، بەبـۆنەی گەیـشتنی دارۆغەی بابی عالی-دەرباری عوسمانییەکان- نووسیویە، زاهید بەگـی هەکـاری (فەخـری میرانی کورد)ە، هەروەها رێزی زۆری لێناوە(عەبدولحوسێن نەوائی: ١٣٦٨، ١٨٩.).

لە فەتحنامەیەکی تایبەتیدا بۆ سەرانی رۆژهەڵات وخێڵە کوردەکان، پـاش رێـز لێنانیان مژدەی سەرکەوتنی خۆی و تێکشکاندنی شا ئیسماعیلی پـێ داون عبد الحسین نـوائی: م.ن، ص ٢٢١). هەروەهـا لە نامەیەکیدا بـۆ میر داودی خیزانـی کە بە ستایش کردنی دەست پـێ دەکا، دەڵێ (فەخرول ئومرا ئول کەرام ، زەخیرل کیبەرائول فەخـام، ساحیبول مەجد وەل ئیحتیشام شەرەف بێگ دامە مەعالیهو)، پاشان داوای لـێ دەکـا، لە وەدەرنانی قزڵباشەکان لە قەڵای بەدلیسدا، کۆمەکی میر شـەرەف بکـا (عەبدولحوسێن نەوائـی:١٣٦٨، ٢٢٥). لە پەراوێـزی ئەم رووداوانەدا دەتـوانین ئەم سـەرنج وتێبینیـانە بخەینە روو:

یەکەم: سـەفەوییەکان بەزەبـر و زەنـگ وسـتەم لەگەڵ میـرە کوردەکانـدا جـولاونەتەوە، هەمـان سیاسـەتی ئـاق قۆینلوەکانیـان پەیـڕەو کـردووە، شـا ئیـسماعیل کوردستانی داگیر کردووە، و میرو سەرداره کوردەکـانی خستۆتە زینـدانییەوە، هەروەهـا مەزهەبی شیعەی بە زۆر بەسەر کورداندا سەپاندووە.

دووەم: عوسمانییەکان لە سەرەتادا سیاسەتێکی نەرمیان بەرامبەر میر و سەرداره کوردەکان پەیرەو کردووه و ناوچە و قەڵاکانیان پێ سپاردوونەتەوه، ئەمەش دوو دیدی لە خۆ گرتووه لە لایەکەوە کوردەکان لە ستراتیژی عوسمانییەکاندا بوونەتە بەربەستێکی گرنگ لەبەردەم دەست درێژییەکان وهێرشی سەفەوییەکاندا، لەلایەکی ترەوە عوسمانییەکان سەربەخۆی قەڵا و ناوچەکانی بە میروسەرداره کوردەکان داوه.

سێیەم: میر و سەردار وکەسایەتیە کوردەکان لەو سەردەمەدا رۆڵێکی گرنگیان گێڕاوە و توانیویانە لە دۆڕاندن وبردنەوەی هەر ململانێیەکی سەفەوی وعوسمانییەکان ببنە سەنگی مەحەک.

چوارەم: بەهۆی کۆمەکی کوردەکان بۆ سوڵتان سەلیم، عوسمانییەکان دەستکەوتی سیاسی گرنگیان بەدەست هێنا، کەچی بە پێچەوانەوە، سەفەوییەکان زۆربەی سەرزەمینی کوردستان لە قەڵەمڕەویان دەرچوو.

بەسەرکەوتنی عوسمانییەکان گۆڕانکارییەکی گەورە لە ناوچەکەدا روویدا، کوردستان بۆ دوو پارچە دابەش بوو، بەشێکی زۆری لە رۆژئاوا و باکوریدا کەوتە ژێر قەڵەمڕەوی عوسمانییەکان، بەشەکەی دیکەی لە رۆژهەڵات و باشوریدا کەوتە ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکان(لازاریف: ١٩٨٩، ١/ ٤٣).

عوسمانییەکان دانیان بەدەسەڵاتی میرە کوردەکان نا و بە پێی فەرمانی سوڵتان سەلیم ساڵی(٩٢١ک/١٥١٥ز)لە کوردستاندا سەرەتا هەژدە میرنشین پێکهات(جەلیلی جەلیل: ١٩٨٧، ١١٠) ، هەروەها لەژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکاندا، میرە کوردەکان بوونە ئەمری واقیع-دیفاکتو- و سەفەوییەکان مامەڵەیان لەگەڵ کردن و دانیان بە دەسەڵاتیان نان.

بەم جۆرە شوێنەواری جەنگی چالدێران بەسەر کوردستاندا، لێکۆڵەرانی بۆ دوو روانگەی جیاواز دابەش کرد:

روانگەی یەکەم: پێیان وایە کورد، توانی لە ژێر زەبر وزەنگ وستەمی سەفەوییەکان رزگاری ببێ، بەم جۆرە سەفەوییەکان لە سیاسەتی لە ناوبردنی نەتەوەیی و ناچارکردنی گۆڕینی مەزهەبیی شکستیان خوارد، ئەمەش چارەسەرێکی

واقیعی بووە، کە میرە کوردەکان پەنایان بۆ عوسمانییەکان بردووە لە پێناو پاراستنی خۆیان(محەمەد ئەمین زەکی: ١٨٢-١٨٣. ساڵح قەفتان: ١٩٦٨، ٣٤٠).

روانگەی دووەم: پێیان وابوو کوردستان، بۆ یەکەم جارە بەسەر دوو دەوڵەت دابەش بووە، بەمەش کورد رووبەڕووی رەشترین چارەنووس بوەوە، چونکە لە داهاتوودا سنوورەکان زامی کوردیان قوڵتر کرد- (سەدیق دەملوجی:١٩٩٩، ١٣-١٤. عەبدورەحمان قاسملو: ، ٤٢.)

٧- ژیانی کۆمەڵایەتی (جڤاکی)ی دەڤەری هەکاری:

زۆربەی سەرچاوەکانی سەردەمی باسەکە بەپلەی یەکەم و بگرە بەشێکی زۆری بۆ مێژووی سیاسیی سوڵتان و دەسەڵاتداران تەرخان کراوە، لە نێو ئەو زانیارییانەدا پێویستە بۆ مێژووی سیاسیی کوردستان لە نێو زانیارییە گشتییەکان بۆ مێژووی کورد و میرەکانی بگەڕێیین، هەرچی لەبارەی مێژووی ژیانی کۆمەڵایەتیدا گرفتی زۆرمان دێتە رێ، چونکە زانیاری کەمە و سەرەڕای ئەوەش زانیارییەکان تێکەڵن بە زانیاریی سیاسی و بابەتی دیکە.تا بتوانین دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بخوێنینەوە، پێویستمان بە کۆنتێکستی گشتیی بارودۆخ و ژیانی کۆمەڵایەتی لەو سەردەمدا هەیە، هەرچەندە لە نێوان ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگان لە رۆژهەلاتی ئیسلامی لێکچوونی زۆر هەیە، ئەمەش یارمەتی داوین تا لە کۆمەڵگای کوردی و دەڤەری هەکاری بکۆڵینەوە.

٧-١: پایەی کۆمەڵایەتیی نەتەوە:

ئێمە ناتوانین بە پێوەری ئێستا باس لە نەتەوە بکەین، بەتایبەتی رەوشی نەتەوە لە کۆمەڵگای کوردیدا، بەڵام گومان لەوەدا نییە لەو ماوەیەدا گەلێ ئاماژە هەبوون، لەبابەت گرووپ بەتایبەتی نەتەوە سوڕاونەتەوە، ئەمەش وای کردووە نەزعەی نەتەوەیی دروست بێ بۆ ئەو گرووپانەی رۆڵی سیاسیی گەورەیان گێڕاوە. سوڵتان ئەبو سەعید(٧٣٦ک/١٣٣٧ز)ی دوا دەسەڵاتداری ئیلخانی مەغۆلی لە ئێران و کوردستان لە کاتێکدا حەزی لە بەغدا خاتوونی ژنی شێخ حەسەنی جەلائیری کردووە، لەگەڵ ئەوەی ئەو سوڵتانانە بوونەتە موسڵمان، کەچی دواجار پشتی لە پەیڕەوی

ئـاییـنی ئیــسلام کــردووە، بە گــوێرەی عــورفی مەغــۆڵ ژنەی بەتەڵاقــدان داوە و خواستوویەتی(ئەبولفەزل نەبەئی: ١٣٨٤، ٨-٩).

هەروەهــا خــودی کتێبــی شــەرەفخان کە دەوڵەت و قەوارەی کــوردی و میــر و سوڵتان و حوکمڕانی کوردی کۆکردۆتەوە و مێژووی سیاسی کورد و حەزی بە سـەربەخۆیی دەرخستووە، ڕەنگدانەی ئەو ڕەوشـە نەتەوەیـیە کە گـرووپ لە شێوەی نەتەوەدا ڕۆڵـی سەرەکییان لە جوگرافیاییەکی تایبەتدا هەبووە و گێڕاوە.

ئەبـووبەکر تـارانی زۆرجـار لە نک نـاوی خێڵ و هـۆزی تـورک نـاوی تـورک یـا تورکمانیــشی بەکارهێنــاوە تــا لەگەڵ هــۆزی دیــکە جــودای بکــاتەوە لەوانە نووسیوویەتی"کوڕانی سەعدی تورک، یا یەکێک لە پێشەوایانی تورک یاخود تاقمێک لە تورکمانان(١، ١٩٧٧/).

دەڤەری هەکـاری لەرووی نەتەوەییەوە دوو نەتەوەی سـەرەکی تێیـدا ژیـاون، بە پـلەی یەکەم و زۆرتـرین و گرنگتـرین نەتەوە کـورد بـووەن دواتـر تورکمـانیش هەبـوون. لەبەر ئەوە پێویستە سەرنجەکان لەسەر ئەو دوو نەتەوەیە بخەینە روو:

٧-١-١: کورد

عومەریی مێژوونووس میری جوولەمێرگی بەگەورەتـرین میـری کـوردی ژمـاردووە و خەڵکەکەشی هەمـوو ئەو خێڵە کوردییـانە کە گەرمیـان و کوێـستانیان کـردووە و لەنێـو سروشتی سەختدا ژیاون(٢٠٠١، ٤٤، ٤٦، ٥٨)، ئەبووبەکر تارانی لە کتێبەکەیدا لەباسی گەڕاونەوەی ئەسکەندەر میرزا بۆ ئازەربایجان لەوە دواوە کە میران و سـەرۆکانی بەلـیس و ئەخلات و وان و وەستان و ایان راسپاردووە، لەو کاتەی شێخ حەسـەنی چەموشگەزەک لەبەر ئەوەی لە مەڵبەنـدی خۆی هەڵقەنراوە، پێویسته هێرش بۆ دیـاربەکری شوێنی عوسمان قەرەیولوک ببەن، چونکە شێخ حەسـەن لە تـۆرەمەی خۆیـانە و کوردە(١٩٧٧، ١/).

لەبەر ئەوە گرنگتــرین ڕەگەز و زۆرتــرین دانیــشتوانی دەڤەرەکە لە کــورد پێکهاتووە، کە لە دێر زەمانەوە لێی دانیشتوون، لەبەر ئەوەی لەو ماوەیەدا میرنشینی سەربەخۆی هەکاری هەلی ڕەخساندووە، تا لەرووی نەشونمای دانیشتوانەوە کورد ببێتە رەگەزی یەکەم، کە سەرچاوەکان تارادەیەک ناوی ئەو خێڵە کوردییانە باس کردووە لە

دەڤەرەکە هەبوون، بەبەراورد لەگەڵ سەدەکانی تردا، سەرچاوە مەملوکییەکان ناوی گەلێ خێڵ وهۆز وتیرەیان بردووە، بۆیە خێڵە کوردییەکان بنەمایەکی گرنگی میرنشینە کوردییەکانن بە گشتی میرنشینی هەکاری بەتایبەتی.

شەرەفنامە وەک سەرچاوەیەکی گرنگ لەبارەی مێژووی کورد لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، تێدا شەرەفخانی بەدلیسی ناوی چەندەها خێڵی کوردی هێناوە و ئاماژەی بەقەڵەمڕەویان کردووە، ئەمەش گرنگیەکی کەم وێنەی هەیە لەبارەی دانیشتوانی کوردستان، هەروەها ئەولیا چەلەبیی گەشتیار لە باسی سنووری کوردستاندا باس لەوە دەکا لە نێو شار و شارۆچکە و قەڵا و دەشت و دەروچیاکاندا نزیکەی شەش هەزار خێڵ و هۆزی کوردی هەن(٩٠-٩١)، خێڵە کوردییەکان چ ئەوانەی بەهۆی یەکێتییەوە میرنشینێکیان دروست کردووە، یاخود لەدەرەوەی ئەم پەیوەندییە بوون، بەشێوەیەکی گشتی لەگەڵ دەسەڵاتدارە غەیرە کوردەکاندا توانیویانە سەربەخۆیی خۆیان بپارێزن، میرنشنی هەکاریش یەکێکە لەو میرنشینانە.

هۆزو تایەفە کوردییەکانی دانیشتووی ئەو ناوچە چیاییانەی کە هەکاریی باشوور و هەرێمی ئازەربایجان جیادەکاتەوە ، هەر لە سەردەمی مەغۆڵەوە درانە پاڵ بازێڕی جوولەمێرگ و بە جوولەمێرگی ناسراون، چونکە وای لێهات ئەم هۆزانە بەهێزترین هاوپەیمانی خێڵەکی دروست بکەن و ژمارەی پیاوەکانیان لە سێ هەزار چەکدار تێپەڕی کردووە(ئیبن فەزڵوڵلای عومەری:٢٠٠١، ٣/١٣١. زرار:٢٠١٠، ب ١٠٦)

لەراستیدا پێویستە باسی یەکێ لەو رەگەزە گرنگانەی دەڤەری هەکاری بکەین بۆ بەرگریی و بەرخودانی کوردان، ئەویش سروشتی دەڤەری هەکارییە کە ناوچەیەکی سەختە و سوپای دوژمنان زۆر بەزەحمەت توانیویانە داگیری بکەن، بە بەڵگەی ئەوەی مەغۆڵ توانیی زۆربەی زۆری ناوچەکەکان داگیر بکا، کەچی میرنشینی هەکاری هەر بە سەربەرزی ماوەتەوە و توانیویەتی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی درێژە بە ژیانی سیاسی خۆی بدا و ئەگەر داگیریش کرابێ، کاتی بووە و دواجار سەربەخۆیی خۆیان بەدەستێ هێناوەتەوە. مێژوونووسانی مەملوکی ئاماژەیان بەو رەگەزە داوە و هێرش و داگیرکارییەکانی سوڵتانانی ئیلخانی لە هۆلاکۆوە تا ئەرغۆن بەڵگەی ئەو راستییەن.

شەرەفخان میرنشینە کوردییەکانی بەگشتی بۆ سێ سەروەری دابەش کردووە، یەکەمیان ئەوانەی لە هەموو روویەکەوە سەربەخۆن و ئالایان هەڵکردووە، کە بریتین

لە میرنشینی لوڕی گەورە و لوڕی بچووک. دووەمیان ئەوانەی سکە و پارەیان بەناوی خۆیان لێداوە و لە خوتبەی هەینیدا ناویان هاتووە و لایەنگیریان نیشانداوە، کە بریتین لە میرنشینی هەکاری و بەدلیس و حسن کێفا و جەزیرە و ئامێدی و ئەردەلان. سێیەمیان هەموو ئەو میرنشینە کوردییانەی کە ئەو مافەیان نەبووە، بەیەکەوەی کۆکردوونەتەوە- (٢٠٠١، ٣٦-٤٥).

لەبارەی نەتەوی کوردەوە لە دەڤەری هەکاری دەتوانین ئەم سەرنجانە بخەینە روو:

ا_ هەکاری لە ریزی ئەو میرنشینانە بووە کە سکەی لێداوە و خوتبە بەناوی میرەوە خوێندراوەتەوە، ئەمەش رەنگدانەوەی سەروەریی کورد بووە. کەواتە هەردوو رەوشی سەروەریی کورد و نەتەوەی کورد بەیەک هەنگاو رۆیشتووە.

ب_زۆربەی زۆر و گرنگترین نەتەوە لە دەڤەری هەکاری کورد بووە و رەگەزی دینامیکی چالاکی سیاسی و کۆمەلایەتی بووە.

ج_ هێرش و داگیرکاریی مەغۆل و هێزەکانی دیکە کاری لەسەر بوونی نەتەوەی کورد لە ناوچەکە نەکردووە، هەرچەندە لە ماوەی نزیکەی ئەو دوو سەدەیەدا هێرشی زۆریان کراوەتە سەر.

د_میری کورد کە نیشانە و نوێنەی نەتەوەی کوردە، کە پایەبەرزی لای مەمالیک و مەغۆل باسیان لێوەکراوە.

٧-١-٢: تورکمان

خێڵە تورکمانەکان دوای بەئیسلام بوونیان روویان لە رۆژهەڵات بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی کردووە، هەروەها لە هێرشی مەغۆلەکان تاکو سەدەی هەشتەمی کۆچی/چواردەی زایینی لەماوەی حوکمڕانی شێخ حەسەنی جەلائیریدا، خێڵە تورکمانەکان هاتوونەتە هەرێمی دیاربەکر، هەروەها تەیمور لەنگ لە شاڵاوەکانیدا گەلێ لە خێڵە تورکمانەکانی لە ئازەربایجاندا نیشتەجێ کردن(محەمەد جەواد مەشکور: ١٣٤٩. ٢٣٧، ٢٤١.) لەبەرئەوەی لەخزمەت دەسەڵاتداران کاریان کردووە وسروشتیان سەخت بووە، پاش نەمانی ئیلخانییەکان توانیویانە بۆشایی دەسەڵات بقۆزنەوە، وەک بەدی دەکرێ لەسەدەی نۆیەمی کۆچی/پازدەی زایینیدا، بەشێوەیەکی گشتی کۆچی خێڵە تورکمانەکان

بۆ کوردستان وەستاوە، کە قەرەقۆینلوەکان هاتوونەتە سەرکار ژمارەیەکی زۆریان بۆ تەورێز رۆیشتوون بەتایبەتی ئەو خێڵانەی لەخزمەت قەرەیوسف و جهانشای کوڕی کاریان کردووە، خێڵی بەهارلو، هەرچەندە هەندێکیان لە کوردستان ماونەتەوە، کەچی زۆریان چوونەتە خوراسان (فاروق سومەر: ١٣٦٩، ١/ ٢٨). جێی ئاماژە پێکردنە قەرەقۆینلوەکان و ئاق قۆینلوەکان ڕۆڵێکی گرنگیان گێڕاوە لە بەتورک کردنی تەواوی هەرێمی ئازەربایجان، کە تەورێزیان داگیر کردووە، هەموو خێڵەکانیان بۆ ئەوێ کۆچیان کردووە (محەمەد جەواد مەشکور: ١٣٤٩، ٢٤١).

خێڵە تورکمانەکان لەکوردستاندا کۆچەر بوون، بەو پێیەی لەسوپا کاریان کردووە، نیشتەجێ نەبوون هەتا سەرکردە گەورەکانی وەک قەرەیوسف وقەرەیولوک وئەسکەندەر و جهانشا وئوزون حەسەن بەردەوام لەکوێستان وگەرمیان بوون، بەڵام لەبەرئەوەی بەهێز بوون ئیدارەی گەلێک قەڵا وشاریان لەکوردستان کردووە، لەگەڵ ئەوەش بەرچاو دەکەوێ، کە توانیویانە پێکهاتەی دانیشوانی هەندێ لە شارۆچکەو دێهاتەکانیش بگۆڕن، لەوانە وەک شاری خوی، کە دواتر بوون بە تورک(محەمەد جەواد مەشکور: ١٣٤٩، ٢٣٨.)

دوای جەنگی چاڵدێران خێڵە تورکەکان بەردەوام روویان لەئێران کردووە، ئیدارەی قەڵاکانیان کەمتر بەدەست بووە، بەڵام لەشارەکاندا وەکو دانیشتوان ماونەتەوە، بۆ نموونە لە دیاربەکر و مەلاتیە رێژەیەکی باشی لێبووە(ئەولیا چەلەبی:١٩٧٩، ١٦، ٦٤.)

سەرچاوەکان زۆر کەم باسیان لەوە کردووە لە دەڤەری هەکاری خێڵی تورکمانی بەناوبانگ هەبووبن، رەنگە کوێستان و گەرمیانیان کردبێ، بەڵام وجودی فعلییان نەبووە، بەتایبەتی بوونی تورکمان لە قەڵاکاندا بەرچاو ناکەوێ، کە سیمایەکی گرنگی ناوچەکەیە.

٧-٢: پایەی کۆمەڵایەتیی پەیڕەوانی ئایینەکان

سەرزەمینی کوردستان سەرەڕای ئەوەی لەدێرزەمانەوە شوێنی شارستانییەتەکان بووە، هەروەها شوێنی گەشەسەندن و پێکدادانی رەوتی ئایینەکان بووە، بە تایبەتی ئایینی ئیسلام و مەسیحی لە رۆژهەڵاتدا، لەنێو قەوارە کوردییەکاندا هەردوو نەتەوە بەشێوەیەکی گشتی لە پاڵ یەک ژیاون.

٧-٢-١: موسڵمان:

گومان لەوە دانییە کە زۆربەی زۆری خەڵکی کوردستان موسڵمان بوون، ئیسلام لە نێو نەتەوەی کورددا گەورەترین ڕێژەی پێکهێناوە، خانەدان و بنەماڵە گەورەی ئایینی دەرکەوتوون، زۆربەی میرە کوردەکان بەهۆی ئایینەوە دەسەڵاتیان وەرگرتووە، زۆربەی کوردیش لەسەر مەزهەبی سوننی شافیعی بوون (سوبەکی : بێ ڕێکەوت، ١/ ١٧٥). زانایانی کورد، کە لە نێو میرنشین و قوتابخانە ئایینیەکان و شارەکاندا هاتوچۆیان کردووە لە فیقهی شافعییدا قوڵ بوونەتەوە (شەرەفخان: ٢٠٠١، ٥٧٦، ٥٨٥). هەروەها زانای ئایینی گەورە هەبوون، کە لە هەر چوار مەزهەبدا قوڵ بوونەتەوە

میرە کوردەکان گرنگیان بەئایینی ئیسلام داوە، میرانی هەکاری لە خوتبەی هەینی ناویان هاتووە و بەپەیڕەوانی گرنگی ئایینی ئیسلام ناسراون، هەروەها فەتوا بەشێکی گرنگ بووە لە ژیانی کۆمەڵایەتی، بۆیە لە ساڵی(٨١٧ک/١٤١٤ز)دا هێرشیان بۆ کوردە ئێزیدییەکان بردووە (مەقریزی: ١٩،٦/ ٣٧٠).

مبرانی جوولەمێرگ خاوەنی وڵاتی هەکاری گوتویانە ئیمە دەچینەوە سەر ڕەچەڵەکی خەلیفەی عەبباسی و نەسەبیان بۆ ئەوان دەگەڕێتەوە، زۆربە میرانی کورد و هۆزە کوردەکان ڕەچەڵەکیان بۆ ڕەچەڵەکێکی پیرۆز گەڕاندۆتەوە(شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٧، ٣٢٧)، لە ڕوایەتێکی دیکەشدا هاتووە، کە ڕەچەڵەکی میرەکانیان بۆ نەوەی عەتەبەی کوڕی ئەبو سوفیانی ئومەوی دەگەڕێتەوە(قەلقەشەندی: ١٩٨٧، ٣٠٧/٧. مەقریزی: ١٩٤١، ٤/١. زرار: ٢٠١٠، ب ١٠٦).

لەبارەی پەیوەندیی ئایینی ئیسلام و پەیڕەوانی لە دەڤەری هەکاری ئەم سەرنجانە بخەینەروو:

یەکەم: میرەکانی هەکاری کە سەر بە بنەماڵەی هۆزەکانی جوولەمێرگی بوون، ڕەچەڵەک و نەسەبیان بۆ ڕەچەڵەکێکی پیرۆز گەڕاندۆتەوە جا چ ماڵباتی ئومەوی یا عەبباسی بێت.

دووەم: میرەکانی و خەڵکانی بە جیهادی و خۆبەخت لە پێناو ئایینی ئیسلام ناسراون، هەر لە سەردەمی سەلاحەدینەوە تا رووخانی دەوڵەتی مەملوکی رۆڵیان لە جیهانی ئیسلامی هەبووە.

سێیەم: میرەکان و خەڵکانی لای مەسیحی و یەهودی(ئەهلی کیتاب) رێیان گیراوە و بەیەکەوە ژیان لەو دەڤەرە کورد وەک ئیسلام و صەیرەوانی ئایینی دیکەی لێک نزیک کرددۆتەوە و ئاشورییەکان رۆڵی سەرەکییان هەبوو لە سەندنەوەی هەکاری لە دەست ئاق قۆیونلو.

چوارەم: دەزەری هەکاری خاوەن زانای گەورە بووە لە بواری شەریعەت و فیقی ئسلامی، هەروەها چەندان مزگەوت و مەدرەسەی ئایینی هەبووە.

٧-٢-٢: مەسیحی(ئاشوری)

ئاشورییەکان کە بە نەستوری ناسراون زیاتر لە ناوچەکانی ناوەڕاستی کوردستان ژیاون، لە تورعابدین و هەکاری زۆرترین رێژەی مەسیحییەکانیان پێکهێناوەلێونهارت راولف لە گەشتەکەیدا بۆ کوردستان باس لەوە کردووە، زۆربەی کوردەکان نەستورین و بە زمانێکی تایبەت بە خۆیان قسە دەکەن.(١٩٧٨، ١٩٦-١٩٧. ئادی سەبرینی وەرگیراوە لە ماراغناتیوس ئەفرام:١٩٦٣، ١٠٢-١١٤) و زۆربەی کوردی مەسیحی نەستوریین، بۆیە کوردستان هەمیشە مەڵبەندی گرنگیان بووە، لەماوەی چەند سەدەیەکدا لەناوچەکانی نێوان دیجلە ودەریاچەی وان و ورمێ دا ژیاون، لەناویاندا پەیڕەوانی تریش هەبوون، لەکوردستاندا نەستوری ویەعقوبی وکلدانی دەژین، کە ئاسوورییەکانی ئەربل وعەینکاوە وشەقلاوە وکەرکوک بەگشتی کلدانین، هەروەها یەعقوبیەکان لەناوچەکانی جزیرە زۆرن (پیترۆ دیلاڤالە: ١٣٨١، ١٩٢،٦-١٩٣).

ئاسوورییەکانی هەکاری پەیوەندیەکی تایبەتیان لەگەڵ کوردە موسڵمانەکان هەبووە، هەتا لەرزگارکردنی هەکاری لەدەست ئاق قۆینلوەکاندا بانگەشەیان بۆ میر ئەسەدەدین چنگ زێر کردووە وبەشداری چالاکانەیان هەبووە، بەجۆرێ ناوی میرانی هەکاریان بە میری ئێمە بردووە (شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٩-٢٤٠،٦٣٥. سانجیان: ١٩٦٩، ٢٠٤)

مەسیحیەکانی کوردستان بە جۆرێ ئـازاد بـوون، کە توانیویانە موڵکی وەقفی خۆیـان بفرۆشـن یـان بەنـاوی کـوڕو نەوەکانیـان بـکەن، لەبەر ئەوە لە ساڵی(٨٩٦ک/١٤٩١ز)دا گەلێ زەوی و ئاش و دوکانی وەقفی دەوروبەری موسڵ فرۆشراوە (بوترس نەسری کلدانی: والمغاربە: ١٩١٣، ٢/ ٨٣-٨٥).

٧-٢-٣- جوولەکە:

لە کوردستاندا جـوولەکە ژیـاون وەکو کەمینەیەکی ئـایینی، بەشێوەی گروپـی بچـووک بچـووک، بەڵام ژمارەیـان بەبەراورد لەگەڵ موسـڵمان ومەسـیحیەکاندا هێنـدە بەرچاو نەبووە، بۆیە لەشار و دێهاتەکوردییەکاندا هەبوون، لەشاری لە شـاری بەدلیس سـەرباری موسڵمان و مەسیحیی و ئێزیـدی، جولەکەشی لێ هەبـووە (لـویس:١٩٣٣، ٦/ ٤٢٤) ، هەرچی لە قەڵەمڕەوی ئامێدیدا تەنها لە عەقرە(ئـاکرێ)دا نـزیکەی هەزار و دوو سـەد مـاڵە موسڵمان و جـوولەکە هەبـوون، بەجـۆرێ لە تەواوی ئامێدیـدا نـزیکەی بیـست وهەزار جـوولەکە هەبـوون و لە دەوربەریـدا لە زیـاتر لە سـەد شـوێن بـڵاو بوونەتەوە(بنیامین تەتلیلی:١٩٤٥، ١٥٤. شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٥٧)

٧-٢-٤: ئێزیدی:

ئێزیدییەکان کۆمەڵەیەکی ئایینین بەشێوەیەکی گروپی بچووک لە کوردستان و لە دەرەوەی کوردستانیشدا ژیاون، لەرووی نەتەوەییەوە کوردن (رەشاد میران:٢٠٠٠، ٨٥) گەلێ بۆ چوون لەبارەی سەرچاوەو بیروڕایـان هەیە، لەگرنگترینیـان ئەمانەن، بەڕای سەدیق دەملوجیی لێکۆڵەر، ئێزیدییەکان لە ئـاینی مـانییەوە ڕێچکەیـان گرتـووە، پـاشان بـۆیە –ڕەنـگ_ ێکـی ئیـسلامی وەرگرتـووە، لە ئەنجامـدا شـێوەیەکی تـایبەتی لێکەوتوەتەوە. هەروەها سامی سەعید ئەحمەد بەپشتبەستن بەسەرچاوە مێژووییەکـان، ڕای وایە کە شەمسییە و تیراهیی کۆمەڵانێکن کە دواتر بەناوی ئێزیدی ناسراون، هەتا لەناو ئێزیدییەکانی ئەمڕۆدا گروپێک هەیە بەناوی شەمسی(١٩٧١، ١/ ٨١ ، ١٧٠).

شەرفخان ئاماژە بە ئێزیـدییەکان دەکـات، سـەرەتا وەکو میرنـشینیکی سـەربەخۆ بەچیـای داسـنی ناویـان دەبـات، بەبـی ئەوەی بـاس لە چالاکیـان بکـات، تـا لە کۆتاییەکـانی سـەدەی نـۆیەمی کـۆچی/پـازدەی زاینیـدا، کەوتـونەتە ژێـر دەسـەڵاتی ئامێدیەکان، جگە لەوەی ڕەچەڵەکی میرانی جەزیـرە و دونبولیەکـانی بـۆ ئێزیـدییەکان

گەڕاندۆتەوە (شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٦٩) ئەمانەش دەریدەخەن لە کوردستان بوونی چالاکانەیان هەبووە.

لە ڕووداوەگرنگەکانی هەمان سەدەدا، لە ساڵی (٨١٧ک-١٤١٤ز)هێرشیان کراوەتە سەر (مەقریزی: ٦/ ٣٧٠.) هەروەها لە ساڵی(٨٥٥ک/١٤٥١ز)بۆ زۆزان چوون و بۆ گەرمیان هاتونەتەوە دەوروبەری موسڵ. لە شاڵاوی ئوزون حسن بۆکوردستاندا خەلیل بەگی سەر کردەی لە ساڵی(٨٦٩ک/١٤٦٤ز)لە دەوروبەری حسن کێفادا گەلێکی لێکوشتن هەتا لە گوندێکدا کەسێکی بەساغی نەهێشتوو ە ((ئادی سەبرینی وەرگیراوە لە ماراغناتیوس ئەفرام:١٩٦٣، ١١٠).

ئێزیدیەکان لە کوردستاندا لە شەنگال و شێخان و گوندەکانی دەوروبەری باعەزرا و بەعشیقە و چیای مەقلوب و ناوچەکانی دیار بەکرو وان و ئەرزەڕۆمدا ژیاون و بەشیکی کەمیان لەگوندێکی ناوچەی ماکۆ هەن (ئەولیا چەلەبی:١٩٧٩، ٧٨،٨٥ . هەروەها رەشاد میران:٢٠٠٠، ٨٥-٨٦.)

٧-٣: هەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتی دیکە

٧-٣-١:چوار شەممە رۆژی شوم و بەدبەختی:

لە ساڵدا هەندێ رۆژ هەن پیرۆز کراون، بەهەمان شێوە رۆژانی شوم و بەد بەختی وناخۆشی لە هەفتە یا مانگ یا ساڵدا هەن، باری کۆمەڵایەتیی ژیانی ڕووحی و بیرو باوەڕی کۆمەڵگای خستووەتەڕوو، ئەم بیرو باوەڕو عورفە هێندا بە قوڵی رەگی بە کۆمەڵگای کوردیدا کێشاوە، تاکو بەسەر باری سیاسیش دا رەنگی داوەتەوە ، لە شاڵاوی ئوزون حەسەن بۆ کوردستاندا ، کاتێ میرعیزەدین شێریان لە هێرشی دوژمن ئاگادار کردوەتەوە، لەوەندە زیاتر نەگوتووە:" ئەمرۆ رۆژی چوارشەممەیە، رۆژی کێبڕکێ و خوێنڕشتن نییە "(شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٩.) ، تا مەملەکەتیان داگیر کردووە وکوشتویانە، تا ئێستاش رۆژی چوار شەممە بە رۆژێکی شوم و بەد بەختی وئاڵوز دادەنرێت، لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا ئەم بیرو باوەڕە خزاوەتە ژیانی ڕووحییان(شەرەفخان:٢٠٠١، ٢٣٩).

٧-٣-٢: ڕاو و شکار

کوردستان سەرزەمینێکی دەوڵەمەندی ڕاوو شکار بووە، چونکە خاکێکی زۆری لە شاخ ودەشت و دەر وڕووبار پێکهاتوون، جۆرەها ئاژەڵ وگیانەوەر ودڕندە وباڵندەی لێ بوون، لەبەرئەوە لە زووەوە ڕاوکردن، بووەتە پێویستیەک وپیشەی ڕاوچی هاتۆتە کایەوە، بەمەبەستی سوود وەرگرتن لە فرۆشتنەوەی نێچیرەکەی یان بۆ گۆشتەکەی یان بۆ پێستەکەی یان بۆ ڕۆن یا بۆ هەرشتێکی دیکە(عەبدول غەفور مەلا عەلی: ١٩٩٨، ١٢).

لەنێو کورداندا ئەفسانە وچیرۆک و سەرگوزشتە و مەتەڵە فۆلکلورییەکان بەشێوەیەکی زۆر ئاماژە یان بە ڕاوو شکار کردووە. لەسەدەی نۆیەمی کۆچی/پازدەی زایینیدا دا کۆمەڵگای کوردی بەو پێیەی لە قۆناغی دەرەبەگی دابووە، لەدوو ئاستدا ڕاوو شکار هاتووەتە ئاراوە، وەک پیشە ڕاوچی بۆ دابین کردنی قوت وبازرگانی کردوویە، هەروەها وەکو ئارەزووش لە لایەن میروسەرۆک هۆز وبەگەکان وهەندێ خەڵکەوە بەئەنجام گەیەندراوە، لە ساڵی(٨٢٥ک/١٤٢٢ز)دا میرەکانی بەدلیس و وان و ئەخلات و وستان لەگەڵ ئەسکەندەری قەرە قوینلو چونەتە ڕاو، ئەسکەندەر گەلێک ئاسک و کێوی و گا و دڕندەی ڕاو کردوون (ئەبووبەکر تارانی: ١٩٧٧، ١/ ٩٦.)

ڕاوو شکار شوێنێکی گرنگی لای کورد هەبووە، سەرباری پیشەکەی بووەتە جێی باس و خواستی دیوەخانان، لەبەر ئەوە شەرەفخانی بەدلیسی لەو بیست تابلۆیەی کێشاویەتی، تابلۆیەکی بۆ وردە کاری ڕاو کردن لە نێو کورداندا بەگشتی و لە میرنشینی هەکاریدا بە تایبەتی تەرخان کردووە، ڕاوچییەکان بەسوارو پیادەوە بەتانجی وباز ڕوویان لەشاخەکە کردووە و میریش لێیان دەڕوانێ، دەستەی مۆسیقا ژەنانیش، هاتوون تاکو ئاژەڵەکان وەدەرنێن، بەجۆرێک ڕاوچییەکان ڕووبەڕووی ئاژەڵی دڕندە بوونەتەوە، دیمەنەکانی ڕاو کردن لە تابلۆکەدا لەگەڵ ئەوەی ئاماژە بە ڕاوو شکار کراوە، ئاهەنگ و یادکردنەوە وخۆشی نیشانداوە(عەبدورقیب یوسف:١٩٩٨ ٧٣-٧٦).

میرانی بەدلیس گەلێ بەتەنگ ڕاوکردنەوە بوون، لەماڵەکەیاندا جۆرەها ئاژەڵ وباڵندەی ڕاو بینراون، هەروەها لەدۆڵەکانی بەدلیسدا، ساڵێ جارێک ڕاوە کەو کراوە، بەجۆرێ لەو ڕاوانەی میر بەشداری تێدا کردوون، بەهەزاران کەو راو کراوە(ئەولیا چەلەبی: ل١٢١-١٢٢).

٦-٣-٣: گەمەی شەترەنج

لە دێرزەمانەوە کوردان بەگەمەی شەترەنج و دامە وهاوشێوەکانی خەریک بوون، ئەفسانە و سەرگوزشتە فۆلکلۆرییەکان چەندەها گەمەی لەو جۆرەی لەخۆ گرتوون، گەمەی شەترەنج شوێنێکی تایبەتی لە نێو کوردانـدا هەبووە، هەتا خەڵکان لە مزگەوتەکاندا یاری شەترەنجیان ئەنجام داوە، هەروەها لە نێو دیوەخانەکانیشدا بووەتە یەکلاکردنەوەی گەلێک لە گرەو و مەسەلەکان (مورتەزا راوەندی: ١٣٦٤، ٥/ ٢٩٩).

میر وخانەدانە کوردەکان گرنگیان بەیاری شەترەنج داوەو پێوەی خەریک بوون، لەشالاَوی تەیمورلەنگ بۆ کوردستاندا، لە جەزیرەدا میر عیزەدین گەمەی شەترەنجی لەگەڵ تەیمورلەنگ کردووە (شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٧٨)، هەروەها لە بەدلیس دوای ئەوەی فەقێ و مەلاکان لە خوێندن بوونەوە، ڕوویان لە یاری شەترەنج کردووە (ئەولیا چەلەبی: ١٩٧٩،١٠٩

هەروەها گەلێ یاری تر لەنێو کوردانـدا هەبووە، لەوانە یاری گۆیێن، کە سوارچاکان بەهۆی گۆپاڵێکەوە ئەنجامیانداوە، ئەم یارییە لە هەموو کوردستاندا بەرچاوکەوتووە و بەیاری قارەمانان ناسراوە (ئەولیا چەلەبی:١٩٧٩، ١٤٤-١٤٥).

٦-٣-٤: نەخۆشی و کارەساتی سروشتی

لە ساڵی (٨٢٨ک/١٤٢٢ز)دا تەواوی هەرێمی دیاربەکر و جزیرە و نسێبین و ماردین و موسڵا تووشی تاعون بوون، بەجۆرێ گەیشتووتە ناو چیاکانی هەکاری و ئامێدی و بەکۆمەڵا خەڵکی لێ کوشتوون (یاسین عومەری: ١٩٧٤، ٥٥).

کارەساتە سروشتییەکان هەرچەندە ڕووداوی ئاسایین، بەڵام بەهۆی ململانێی هێزەکانەوە ئەرکی خەڵکیان تەواو قورستر کردووە، چونکە مەرگەساتیان قووڵتر کردۆتەوە، لەم ڕووەوە هەندێ جار بوومەلەرزە روویداوە، وەک لە ساڵی(٨٠٦ک/١٤٠٣ز)دا بوومەلەرزە سنوورەکانی کوردستانی نزیک شاری حەلەبی گرتووەتەوە(سیوتی: ١٢٤،١٤٠٤)، هەروەها لە ساڵی(٨٠٨ک/١٤٠٥ز)دا نزیکەی دە گوندی لە هەکاری وێران کردوووە (سانجیان: ١٩٦٩، ١٢٨).

٦-٣-٥:کوللە

لەبەر ئەوەی کۆمەڵگای کوردەواری بەشێوەیەکی سەرەکیی پشتی بە زەوی بەستووە و ڕێو شوێنی گونجاوی نەبووە، لەبەرامبەر هاتنی کوللە پارێزگاری لێ بکا، بۆیە زەرەرو زیانێکی گەلێ زۆری بەرکەوتووە، هاتنی کوللە لەپاڵ نەهامەتییەکانی دیکە، شوێنەواری خراپی بەسەر کۆمەڵگای کوردەواریدا بەجێ هێشتووە، لە ساڵی (٨٢٢ک/١٤١٩ز)دا سەرەتا کوللە لە ناوچەی هەکاری هێلکەیان بەجێ هێشتووە، دواتر دانەوێڵە و دار و درەختیان تەفروتونا کردووە، میر عزەدین شێر ئاوی بۆ زەوییەکان راکێشاوە تاکو باڵندە(تەیر) لێی کۆبێتەوە و کوللەکانی بخۆن(سانجیان: ١٩٦٩، ١٧٣).

٦-٣-٦: کتێبخانە و کەنیسە

شەرەفخانی بەدلیسی لەلایەن میرانی هەکارییەوە چەندەها بەڵێننامە و پەیماننامەی بەچاوی خۆی دیوە، ئەمەش ئاماژە بۆ بوونی کتێبخانە دەکات (شەرەفخان: ٢٠٠١، ٢٣٨)، بەگشتی میرە کوردەکان گرنگییان بە کتێبخانە داوە، هەروەها حوجرە و خانەقاکان کتێبخانەیان لە دروست کردووە و هەبووە .

هەروەها میرە کوردەکان نەبوونەتە ڕێگر لە بەردەم دروستکردنی کەنیسەدا، دەرکەوتووە میرەکوردەکان خۆیان کەنیسەیان دروست کردووە، لە سەردەمی میر عزەددین شێر و میر محەمەدی کوڕی لە ساڵی(٨١٠ک/١٤١٢ز)دا مەسیحییەکان بەهاوکاری میرانی هەکاری توانیویانە زیاتر لە دە کەنیسە دروست بکەن (سانجیان: ١٩٦٩، ٢٠٤).

٨- ئەنجام:

یەکەم: پەیوەندی نێوان میرانی هەکاری و خەڵکەکەی لەوپەڕی باشی دابووە و بەدرێژایی هەردوو سەدە پشگیریی میرانی هەکارییان کردووە و هەرچەندە هەموو خەڵکی دەڤەرەکە موسڵمان نەبوون، بەڵکو پەیرەوانی ئایینی دیکەش بەهەمان شێوە پشتگیرییان لە بنەماڵەی میرانی هەکاری کردووە.

دووەم: میرنشینی هەکاری هەر لە سەردەمی عەبباسی سەری هەڵداوە و توانیویەتی سەربەخۆیی خۆی بپارێزێ، دوای ڕووخانی دەوڵەتی عەبباسی ڕووبەڕووی هێرشەکانی مەغۆڵ بوتەوە و میرەکەی یەکێک بووە لە بەناوبانگترین کەسایەتیی کورد، لەو کاتدا پیاوێکی دەستڕۆیشتوو و گەورە و جێگەی ڕێزی زۆری هۆزەکوردەکان بووە.

میرەکانی جوولەمێرگ بۆ بنەماڵەیەکی کوردی رەسەن و خانەدان دەگەڕێنەوە و لەنێو میرەکوردەکاندا خاوەن پێگەو رەچەڵەکی بەرزبوون.

سێیەم: پەیوەندیی میرنشینی هەکاری و دەوڵەتی مەملوکی یەکێک لە بەهێزترین پەیوەندیی دەرەکی کوردی نیشان داوە، ئەو پەیوەندییانەش لە سەر کۆمەڵێ بنەمای هاوبەرژەوەندی دروست بوون، ئەوەی لەو سەرچاوانە دەرخراوە روونی دەکاتەوە کورد لە سەر زۆر ئاست توانیویەتی پەرە بە پەیوەندییەکانی بدات، چونکە دەوڵەتی مەملوکی لە سەر ئاستی جودا جودا لەگەڵ میرنشین و قەوارە و دەوڵەتان پەیوەندیی بەستووە، وەک روونە دەوڵەتی مەملوکی لە پاشماوەی دەوڵەتی ئەیوبی دروست بووە، لەو سەردەمدا هۆزەکانی هەکاری هاوکاریی گرنگی ئەو دەوڵەتەیان کردووە و چەندان کەسایەتی گەورەی هەکاری لە سەرچاوەکان ناویان هاتووە، بەتایبەتی لە بەرگریی موسڵمان دژی سەلیبییەکان، لە کاتێکدا دەوڵەتی مەملوکی هێرشەکانی مەغۆلی وەستاند، بەڵام خواستەکانی مەغۆڵ بۆ داگیرکاری هەر مابوو، بۆیە مەمالیکەکان پەیوەندییان لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان بەهێزکرد تا لەو فشارەی داگیرکاری مەغۆڵ کەم بکەنەوە و لەوان بەدووربن، تاڕادەک لەوەدا سەرکەوتوو بوون، چونکە لە تەواوی ماوەی دەوڵەتی ئیلخانی هەرچەندە جێگەی هەڕەشە بووبن، بەڵام نەبوونە مەترسی. هەروەک لە موکاتەبەتەکانیدەوڵەتی مەملوکی دەرکەوتووە، خاوەنی جوولەمێرگ بەگەورەترین میر کوردی ناوزەد کراوە، وەک نوێنەری هەموو میرە کوردەکان ناسێنراوە، کە لای هەمووان جێگەی رێز و تەقدیر بووە و بەتایبەتی دەسەڵاتدارانی ئۆردو(مەغۆل) و خاوەنی میسر، هەروەها قسە باسی لای هەمووان جێگەی قبووڵ بووە و نوێنەری شامیش بەهەمان رێڕەوی دەوڵەتی مەملوکی لەگەڵ میرە کوردەکان مامەڵەی کردووە، سەرباری ئەوەی سنووریان لەسەر یەک بووە بەتایبەتی لە باکووری کوردستان، ئەمەش وای کردووە هەندێ لە میرە کوردەکان مەیلی ئەو دەوڵەتەیات لا دروست بێ، لەبەر ئەوەش نوێنەری شام خاوەنی جوولەمێرگی لە پلەی چوارەم داناوە، لە دیوانی ئینشا بە "ئەعزولاهی تەعالا ئەلمەقرو لعالی"گوزارشتی لێ کراوە، ئەو ئاستەش لە پلەی وەزیری سوڵتان ئەحمەدی جەلائیری بووە. هەروەها نوێنەری حەلەبیش پلەبەندی بۆ پەیوەندییانەی کردووە، بەحوکمی نزیکی و هاوسنووری لەگەڵ کوردان، پلەی سێی بۆ حوکمدارانی جوولەمێرگ داناوە، لە دیوانی ئینشادا بەو شێوەیە ناوی هاتووە" ئەعزەڵڵا تەعالا ئەنسارولمەقەر لکەریم" بەو شێوەیە ئەو پلەیە هەمان پلەی سوڵتانەکانی عوسمانییەکانە.

چوارەم: لە سەردەمی عزەدین شێر میرنشینی هەکاری زۆر گەورە و بەهێز بووە میر خۆشی لەگەورەترین و بەناوبانگترین میرەکانی کوردستان بووە و بەتایبەتی لە سەروبەندی هێرشەکانی تەیمورلەنگ و یەکێک لە مێژوونووسەکان بە میری مەزن ناوی بردووە لە سەردەمی وی دا سنووری میرنشینی هەکاری لە سەرچاوەکانی زێی گەورە تا دەریاچەی وان کشاوە لەلای رۆژهەڵاتییەوە تا خوی وسەڵماس کشاوە، نووسراوە ئەرمەنییەکان زۆر ئاماژەیان بە میر عزەین شێر داوە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ مەزنییەتی و ناوبانگی ئەو میرە و سنوورفراوانی میرنشینەکە، میر عزەدین یەکێک لە کەسایەتیە سیاسەتمەدار و گرنگ و ناسراوەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی(٩ک/١٥ز)ی کوردستان بووە و سەرچاوەکان بەروونی ئاماژەیان بە رۆڵی داوە، لە ململانێ توندەکانی ناوچەکە و کوردستاندا رۆڵێکی بەرچاوی گێڕاوە، توانیویەتی میرنشینەکەی بپارێزێ و مامەڵە لەگەڵ هێزەکاندا بکات.

سەرچاوەکان:

_جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و: کاوس قەفتان، (بەغدا:١٩٨٧،

_سەدیق ادملوجی: اماره بهدینان الکردیه،(اربیل:١٩٩٩)

_سامی سعید الاحمد: (الیزیدیه، احوالهم ومعتقداتهم،(بغداد:١٩٧١)،ج١،

_منجم باشی: احمد بن لطف الله المولوی(ت - ١١١٣ه/١٧٠١م)
- صحائف الآخبار(وهو ترجمه لکتاب جامع الدول من العربیه الی الترکیه)، ترجمة: ندیم افندی، مطبعة عامرة،(اسنطبول:١٢٨٥ه).

_ئەولیا چەلەبی(سەدەی ١١ك/١٧ز): کورد لەمێژووی دراوسێکانیدا(سیاحەتنامە)، وەرگێڕان: _سەعید ناکام، چاپخانەی کوڕی زانیاری کورد،(بەغدا:١٩٧٩).

-Sanjian, Avedis. K. :Colophons Of Armenia Manucrpts,(HarvardUnivrsity), ١٩٦٩.

- دائرة المعارف الاسلامیة، الترجمة العربیة،(القاهرة:١٩٣٣) لویس: مادة بدلیس، ج٦ .

_زرارسەدیق تۆفیق: هۆز و دەسەڵاتە هۆزەکییە کوردەکانی چاخی ناوەڕاست، دەزگای موکریانی، (هەولێر: ٢٠١٠)،

_محەمـــەد بایراقـــدر: ئیدریـــسی بەدلیـــسی، وەرگێـــڕان: شـــكور مـــستەفا، ســـەنتەری برایەتی،(هەولێر:١٩٩٩).

_ عەبدول غەفور مەلا عەلی: ڕاو وشكار لەجیهاندا، وەزارەتی ڕۆشنبیری،(هەولێر:١٩٩٨).
_ عبدالرحمن قاسملو: كوردستان وكورد، بنكەی پێشەوا، (ب.ش:١٩٧٣).

_ صالح قەفتان :مێژووی نەتەوەی كورد، چاپخانەی(سلمان الاعظمی)،(بەغدا:١٩٦٨).
_ ڕەشـــاد مـــیران: ڕەوشـــی ئـــایینی و نەتـــەوەی لەكوردســـتاندا، ســـەنتەری برایەتی،(هەولێر:٢٠٠٠)، چ٢.

_ محمد امين زكي: خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، ترجمة: محمد على عونى، مطبعة السعادة،(القاهرة:١٩٣٩).
_ ماراغناطيوس افـرام الاول:كتـاب تـاريخ طـور عابـدين، ترجمـة: گريگـورس بـولص بهنـام،(د.م:١٩٦٣).(ونـشر المؤلـف فـی كتابـه ذيـل تـاريخ ابـن العـبري لادي الـسبريني ٩٠٦ه/١٥٠٠م).
_ عبدالرقيب يوسف: تابلۆكانی شەڕەفنامە،
_ عباس العزاوى : تأريخ العراق بين الاحـتلالين، مطبعـة بغـداد الحديثـة، (بغـداد:١٩٣٦)، ج٢. مطبعة التفيض الاهلية،(بغداد:١٩٣٩)، ج٣ .
_ صديق الدملوجى: اليزيدية،مطبعة الاتحاد،(الموصل:١٩٤٩).
_ زرار صديق توفيق: كردستان في القرن الثامن الهجري، مؤسسة موكرياني،(اربيل:٢٠٠١).

_ بطرس نصرى الكلدانى: ذخيرة الاذهان فى تواريخ المشارقة و المغاربة السريان، مطبعة دير الاباء الدومنكيين،(الموصل:١٩١٣)، مج٢.

_ والـتر هينـتس: تـشكيل دولـت ملـی در ايـران، ترجمـه: كيكاووس جهانـداری، انتـشارات خوارزمی،(تهران:١٣٧٧ه.ش)، چ٤.

_ مرتضی راوندی: تاريخ اجتماعی ايران، انتشارات امير كبير،(تهران:١٣٥٧ه.ش)، ج٣، چ٣. چاپخانه سبهر،(تهران:١٣٥٩ه.ش)، ج٤. انتشارات كسری،(تهران:١٣٦٤ه.ش)، ج٥، چ٢.

_- محمد جواد مشكور: نظری به تاريخ آذربايجان و آثار باستانی و جمعيت شناسـی آن، انتشارات انجمن آثار ملی،(تهران:١٣٤٩ه.ش).

_ فاروق سومر: قراقوينلوها، ت: وهاب ولى،انتشارات علمى و فرهنگى،(تهران: ١٣٦٩هـ.ش).

_- عبد الحسين نوائى: اسناد ومكاتبات تاريخى ايران(از تيمور تا شا اسماعيل)، بنگاه ترجمه ونشر كتاب،(تهران:١٩٧٧).

_ بابا مردوخ روحانى(شيوا): تاريخ مشاهير كرد، به كوشش:ماجد مردوخ روحانى، انتشارات سروش،ج١،(تهران:١٣٦٤ه.ش)،ج٣،(تهران:١٣٧١ه.ش).

_ اوزون چارشلى(اسماعيل اوزون): تاريخ عثماني، ترجمه: ايرج نوبخت، انتشارات كيهان،(تهران:١٣٦٩ه.ش).

_ ياسين العمرى: ياسين بن خيرالله الخطيب الموصلى(ت- ١٢٣٢ه/١٨١٦م) :

زبدة الاثار الجلية فى الحوادث الارضية، انتخب زبدته: داود الچلبى، تحقيق: عماد عبد السلام رؤوف، مطبعة الاداب،(النجف:١٩٧٤).

_ المقريزى: تقى الدين احمد بن على(ت- ٨٤٥ه/١٤٤١م)

السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمدعبدالقادرعطا، دار الكتب العلمية،(بيروت:١٩٩٧).

_ ليونهارت راوولف: الرحاله الهولندى

رحلة المشرق(عام ١٥٧٣م)، ترجمة: سليم طه التكريتى، وزارة الثقافة والفنون،(بغداد:١٩٧٨).

_ القلقشندى: احمد بن على(ت- ٨٢١ه/١٤١٨م)

صبح الاعشى في صناعة الانشاء، شرح وتعليق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية،(بيروت:١٩٨٧).

_ ابن فضل الله العمري: شهاب الدين احمد بن يحيى بن فضل الله(ت- ٧٤٩ه/١٣٤٨م)

التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق:محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية،(بيروت:١٩٨٨).

مسالك الابصارفي ممالك الامصار،

_ السيوطى: جلال الدين عبدالرحمن بن ابى بكر(ت- ٩١١ه/١٥٠٥م)

كشف الصلصلة عن وصف الزلزلة، تحقيق: عبدالرحمن بن عبدالجبارالفريوائى، مطابع المختار الاسلامى،(مدينة المنورة:١٤٠٤ه).

_ السبكى: تاج الدين ابى نصر عبد الوهاب ابن تقى الدين(ت- ٧٧١ه/١٣٦٩م)

طبقات الشافعية الكبرى، المطبعة الحسينية،(القاهرة:د.ت).

_ التطليلى: بنيامين بن يونة النباري الأندلسى(ت- بعد ٥٩٦ه/١١٧٤م)

رحلة بنيامين، ترجمة: عزرا حداد، المطبعة الشرقية،(بغداد:١٩٤٥) .
_ البدليسى: الأمير شرفخان بن شمس الدين بن شرفخان الروژكى(ت- ١٠١٠ه/١٦٠١م)
شرفنامة، ت: محمد جميل الملا احمد الروزبياني، مؤسسة موكرياني،(اربيل: ٢٠٠١).
_ابن اجا: شمس الدين محمد بن محمود بن خليل الحلبى (ت- ٨٨١ه/١٤٧٦م)
تاريخ الامير يشبك الظاهرى، تحقيق: عبدالقادر احمد طليمات، دار الفكر العربى،(القاهرة:١٩٧٣).
_ ابن الاثير: عزالدين ابو حسن على بن ابى الكرم محمد الجزري الكردى(ت- ٦٣٠ه/١٢٣٢م)
الكامل في التاريخ، دار صادر، (بيروت:١٩٨٠).
_ يحيى قزوينى: يحيى بن عبداللطيف الحسينى (و- ٩٧٢ه/١٥٦٤م)
كتاب لب التواريخ، نشريات مؤسسه خاور، مطبعة سمينى،(تهران:١٣١٤ه.ش).
اليزدي: شرف الدين علي (و- ٨٥٥ه/١٤٥١م)
ظفرنامه، تصحيح: محمد عباس، انتشارات امير كبير،(تهران:١٣٣٦ه.ش).
_نظام الدين شامي (و- ٨٠٧ه/١٤٠٤م)
ظفرنامه، با اهتمام: فلكس تاور، المطبعة الامريكية،(بيروت:١٩٣٧).
واله اصفهانى : محمد يوسف واله اصفهانى قزوينى(سال تاليف- ١٠٧٨ه/١٦٦٧م)
- خلد برين(تاريخ تيموريان و تركمانان)، بەكوشش: مير هاشم محدث، نشر ميراث مكتوب،(تهران:١٣٧٩ه.ش).
_ فضل الله روزبهان : فضل الله روزبهان بن فضل اللة الخنجى الاصفهانى(و- ٩٢٧ه/١٥٢٠م)
تاريخ عالم اراي اميني، مصحح: محمد اكبر عشيق، ناشر: ميراث مكتوب، تهران،١٣٨٢.چاپ اول
_ رشيد الدين فضل الله: رشيد الدين فضل الله بن عماد الدولة بن موفق الدولة الهمدانى(و- ٧١٨ه/١٣١٨م)
- جامع التواريخ بكوشش: بهمن كريمي، انتشارات اقبال،(تهران:١٣٣٨ه.ش).
_ حافظ ابرو: شهاب الدين عبدالله بن لطف الله بن عبد الرشيد الخوافى(و- ٨٣٤ه/١٤٣٠م)
زبدة التواريخ، تصحيح: سيدكمال حاج سيد جوادى، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى،(تهران:١٣٧٢ه.ش)، ٢جلد.

حسن روملو: حسن امیر سلطان روملو(و- بعد ٩٨٥ه/١٥٧٧م)
احـــسن التواريخ،بـــه اهتمـــام: عبـــد الحـــسين نـــوائی، بنگـــاه ترجمـــه و نـــشری كتاب،(تهران:١٣٤٩ه.ش)، جلد١١،١٢.
_ جوزافا باربارو و دیگر:
ســـفرنامه‌های ونیزیـــان در ایـــران، ترجمـــه:منوچـــهرامیری، انتـــشارات خوارزمی،(تهران:١٣٨١ه.ش)، چ٢.
_ پيترو دالاواله: (٩٩٥-١٠٦٣ه/ ١٥٨٦-١٦٥٢م)
ســفرنامه پــيترو دالاوالــه، ترجمــه: شــعاع الــدين شــفا، انتــشارات علمــی وفرهنگی،(تهران:١٣٨١ه.ش)، چ٣.
_ بوداق منشی قزوينی(سال تاليف-٩٨٤ه/١٥٧٦م)
جواهر الاخبار (بخش تاريخ ايران از قراقوينلوها تا سال ٩٨٤ه.ق)، تصحيح: محسين بهرام نژاد، نشر ميراث مكتوب،(تهران:١٣٧٨ه.ش).
_اسكندر بيك تركمان(و-١٠٤٣ه/١٦٣٣م)
عالم ارای عباسی، چاپخانه گلشن، موسسه انتشارات امير كبير،(تهران:١٣٥٠ه.ش).
_ ابوبكرطهرانی: (و-بعد ٨٨٦ه/١٤٨١م)
كتـاب ديـاربكريـه، تـصحيح: نجاتی لوغـال وفـاروق سـومر،كتابخانه طهـوری،(تهـران:١٩٧٧، ١٣٥٦ه.ش)، چ٢.
_ ابن ناظر الجيش: عبد الرحمن محمد التميمی الحلبی(ت-٧٨٦ه/١٣٨٤م)
تثقيف التعريف، نسخة مصورة على المايكروفلم، رقم(١٧٩٧)، مكتبة الدراسات العليا، كلية الاداب، جامعة بغداد.
_ لازاريـــف: كێـــشه‌ی كـــورد ١٨٩٦- ١٩١٧، وه‌رگێـــڕان: كـــاوس قـــه‌فتان، ده‌زگـــای رۆشنبيری،(به‌غدا:١٩٨٩)، ب١.
_ابو الفضل نبئي: اوضـاع سياسي و اجتمـاعي ايـران در قـرن هـشتم هجري از سـقوط ايلخانيان تا تشكيل تيموريان، مشهد، ١٣٧٥.
_

ليستی سه‌رچاوه‌كان

يه‌كه‌م: به‌ڵگه‌نامه‌ی بلاّوكراوه‌:-

- Ayni Ali Efendi, Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitmi ve Bunlarin Mali Gucleri, Ceviren: Hadiye Tuncer, Ankara ١٩٦٤.
– د.عبدالحسين نوائى، شا اسماعيل صفوى/ اسناد و مكاتبات تاريخى همراه باياداشتهاى تفصيلى، انتشارات ارغوان، چاپ ٢، چاپخانه ارژنگ، تهران ١٣٦٨ه.ش.
– د. عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تأريخ الكرد الحديث وحضارتهم، منشورات وزارة الثقافة،اربيل ٢٠٠٨.
– فاضل بيات، البلاد العربية في الوثائق العثمانية/ النصف الأول من القرن ١٠هـ ١٦م، مج١، استانبول ٢٠١٠.

دووەم: گەشتنامە و یاداشت :–

– ئەولیاچەلەبی، سیاحەتنامەی ئەولیاچەلەبی/ کورد لە مێژووی دراوسێکاندا، وەرگێڕانی: ناکام، چاپی٢، بەغدا ١٩٧٨.
– رحلة مطراقي زاده / لنصوح افندي السلاحي الشهير بمطراقي زاده (توفي بعد ٩٥٧هـ)، ترجمة:صبحي ناظم توفيق، تحقيق: د.عماد عبدالسلام رؤوف، اصدارات المجمع الثقافي، ابوظبي ٢٠٠٣.
– شاه طهماسب بن اسماعيل بن حيدر الصفوي (٩١٠– ٩٨٤هـ)، تذكرهٔ شاه طهماسب، انتشارات شرق، چاپ٢، تهران ١٣٦٣هـ. ش.

سێیەم: کتێب:–

أ– بەزمانی تورکی:

– شمس الدين سامي، قاموس الاعلام، مهران مطبعه سى، مج٣، استانبول، ١٣٠٦رومي/١٨٨٩م.
– عبدالرحمن شرف، فذلكة تاريخ دولت عثمانية، ط١٢، استانبول،١٣٢٦–١٣٢٨.
– هامەر، دولت عثمانية تاريخي، مترجمي: محمد عطا، جزء ٥، استانبول ١٣٣٠ رومي.
Ismail Hakki Uzunçarşili: Osmanli Tarihi, cilt. ٢, Ankara, ١٩٩٥. -

ب– بەزمانی فارسی:

– اسكندر بيگ تركمان، تاريخ عالم اراى عباسى، ج١، چ٢، انتشارات امير كبير، چاپخانه گلشن، تهران ١٣٥٠ه.ش.
– حسن بيگ روملو، احسن التواريخ، تصحيح: د.عبدالحسين نوايي، جزء١، انتشارات اساطير، چاپ ١، تهران ١٣٨٤.

ج- بەزمانی عەرەبی:

- د. درويش يوسف حسن هروري، بلاد هكاري ٩٤٥-١٣٣٦/ دراسة سياسية حضارية، مطبعة وزارة التربية، اربيل ٢٠٠٥.
- د. زرار صديق توفيق، كردستان في القرن الثامن الهجري/ دراسة في تأريخها السياسي والاقتصادي، مؤسسة موكرياني، اربيل٢٠٠١.
- ستيفن همسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ط٥، دار الرافدين، بيروت ٢٠٠٤.
- د.سعدي عثمان، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر، اربيل ٢٠٠٦.
- د.سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكرياني للنشر- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨.
- شرفخان البدليسي، شرفنامة، ت:محمد جميل الملا أحمد الروژبياني،ط٢، مؤسسة موكرياني، اربيل٢٠٠١.
- عباس العزاوى، تاريخ النقود العراقيه، بغداد ١٩٥٨، ص١٣٠-١٣١.
- د. عماد عبدالسلام رؤوف، السلطان حسين الولي/ امير بهدينان ٩٤٠- ٩٨١هـ/ ١٥٣٣-١٥٧٣م، مطبعة گۆڤار، هەولێر ٢٠٠٩.
- كاوه فريق احمد شاولي ئاميدي، امارة بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسة سياسية اجتماعية ثقافية،منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل، مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠.
- محفوظ العباسي، امارة بهدينان العباسية، مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٩.
- محمد امين زكي، خلاصة تأريخ الكرد و كردستان، ترجمة: محمد علي عوني، الطبعة ٢، بغداد ١٩٦١.
- محمد فريد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق:د.احسان حقي، دار النفائس، الطبعة ١٠، بيروت ٢٠٠٦.
- هاملتون جيب و هارولد بوين، المجتمع الاسلامي والغرب، ترجمة: عبدالمجيد حسيب القيسي، دمشق ١٩٩٧، ج ١، ق١.
- يلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية، ت: عدنان محمود سلمان، مج١، منشورات مؤسسة فيصل، استانبول ١٩٨٨.

د- بەزمانی كوردی:

– رابیعە فەتاح شێخ محەمەد، کوردستان لەسەدەی پازدەی زایینیدا، چاپکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر ٢٠٠٥.
– ڕاجر سێیڤری، ئێرانی سەردەمی سەفەوی، و: سەلاحەددین ئاشتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٦.
– د. سەعدی عوسمان هەروتی، چەند لایەنێکی مێژووی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی وئابووری کوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا. ئەکادیمیای کوردی، هەولێر ٢٠١٣.
– د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر، مێژووی کورد لەسەدەی ١٦هەمدا، وەرگێڕانی: شوکور مستەفا، هەولێر١٩٩٨.
– د. عەبدوڵلا غەفور، فەرهەنگی جوگرافیایی کوردستان، چ٣، دەزگای موکریانی، هەولیر ٢٠٠٨.
– محمد جمیل ڕۆژبەیانی، فەرمانڕەوایی موکریان، بەغدا ١٩٩٢.
هـ– بەزمانی ئینگلیزی:
/- Colin Imber: The Ottoman Empire (١٣٠٠-١٦٥٠) The Structure of Power, First Pub., by Palgrave, Great Britain, ٢٠٠٢.

Öğr. Gör. Nızar Eyyub GULÎ

HAKKARİ BEYLİĞİ BEYLERİNİN ŞECERESİ

سلسلة نسب الامراء الهكارية

1848-1258

نزار ئەيووب گولی[1]

ان الامارة الهكارية هی من ابرز الكيانات السياسية الكوردية التی ورد ذكرها فی المصادر التاريخية الا ان المعلومات حولها جاءت على شكل روايات متقطعة، لذاتتخلل التسلسل التاريخی للامارة الكثير من الفراغات والنواقص، و يعود السبب وراء ذلك الى عدم كتابة تاريخ الامارة بشكل مستقل و مفصل، و من ابرز هذه النواقص هی اسماء الامراء و حقب حكمهم و تسلسلهم التاريخی، و ان قيام بعض الامراء بوضع مشجرات لابائهم الاوائل جاءت فی فترة متأخرة لذلك تشوبها الكثير من الاغلاط و الغموض، لذلك على الباحث فی تاريخ الامارة البحث اولاً فی هذه المشجرات و مقارنتها مع المصادر التاريخية الاصيلة للوصول الى الحقيقة.

لانعرف بالتحديد متى وضع الهكاريون اول سلسلة لنسبهم، و لكن يظهر من كلام شرفخان البدليسی الذی الف كتابه فی نهاية القرن السادس عشر ان الهكاريون لم يكن لهم كتاب او شجرة تشير الى سلسلة نسبهم حتى ذلك التاريخ الا انهم كانوا يدعون النسب العباسی قبل تلك المدة، فيقول:" ان نسب امراء هكاری الاجلاء يرتقی الى الخلفاء العباسيون، بيد انه لما لم تضبط سلسلة نسبهم بعد و لم يعلم بمن من الخلفاء تنتهی عطفنا عنان اليراع الجواد عن الخوض فی البحث فی ارتباط هذه الاسرة الكريمة باولئك الخلفاء"[2]. و عندما يتحدث عن الامراء البهدينان ايضاً يقول ان نسب حكام العمادية " كما يزعمون هم انفسهم" ينتهی الى الخلفاء العباسيون[3] و من هنا يظهر ان البدليسی لم يتمكن من الحصول على ای دليل حول نسب البهدينانيون ايضاً. و لكن فی نفس الفترة – ای القرن 16- حاول الامراء البهدينانيون وضع سلسلة نسب لهم و على هذا الاساس ظهرت اولى المشجرات لاسرة حكام العمادية و التی تعرف باسم (الشجرة الزيوكية)، و فی فترات لاحقة قام الهكاريون ايضاً بكتابة سلسلة نسبهم فی كتاب خاص، و لاهمية هذين المصدرين و لمعرفة العلاقة بينهما يجب الوقوف عليهما بشئ من التفصيل.

ان الشجرة الزيوكية هی وثيقة متجددة قام كاتبوها بكتابتها فی اوقات مختلفة، فهی نوع من المشجرات التی يضطر اصحابها الى تجديدها مرة بعد مرة كلما تكاثرت ذرية بعض اسرها من عمود النسب، ای انهم بمرور الزمن و مع اتساع الاسرة يقومون باضافة اسماء جديدة لها، و ان آخر اضافة

---

[1] جامعة زاخو/ فاكولتي العلوم الانسانية/ قسم التاريخ

[2] شرفخان البدليسی، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الملا احمد الروزبيانی، ط2، دارموكريانی (اربيل:2001)، ص 237.

[3] المصدر نفسه، ص 253.

لها كانت فى عام 1210هـ/ 1795م على يد رجل اسمه الملا محمد الباليسانى[4]. و يقول الباليسانى انه استند على "شجرة عتيقة" للاسرة الحاكمة ثم قام باضافة الاسماء الجديدة عليها، و ان الشجرة العتيقة هى اقدم اجزاء الشجرة تتحدث عن الامراء البهدينانيون الاوائل و تنسبهم الى الخليفة المستعصم بالله العباسى، و يضيف الباليسانى انه "لم يكن لحكامنا شجرة سواها".[5] و هذه دليل على عدم وجود سلسلة لهم قبل هذه الوثيقة، و يلاحظ على هذه الشجرة العتيقة وجود ختم الامير سلطان حسين مما يدل على كتابتها فى عصره و بامره. و فيما يتعلق بالامراء الهكاريين يقول الباليسانى:" ان الشجرة العتيقة كانت الاصل الذى اعتمده حكام هكارى فى كتابة الشجرة الخاصة بهم"[6].

من جهة اخرى فى الربع الاول من القرن الثامن عشر كلف الامير الهكارى احد كتابه يدعى (محمد) بوضع سلسلة لنسب الامراء الهكاريين، و هذه هى اولى المحاولات من الامراء الهكاريون لتوثيق سلسلة نسبهم، و قام محمد بالمهمة و وضع سلسلة الامراء الهكاريين فى كتاب خاص باللغة الفارسية سماه (مختصر احوال الامراء).[7] و قد اعتمد محمد فى وضع شجرته على الشجرة الزيوكية كما ذكر الباليسانى، و دليل على ذلك هو ان القسم الاول من كتاب مختصر الاحوال مستنسخة تماما من القسم الاول من الشجرة الزيوكية و يكاد التطابق بينهما ان يكون تاماً.[8] اى ان الاباء الاولون للامراء فى الشجرتين البهدينانية و الهكارية يلتقيان فى الشجرة العتيقة!. و يقول الباليسانى انه فى القرن الثامن عشر فقد الشجرة الزيوكية عندما اخذه معه احد الاشخاص فى طريق الحج!! و هذه المرة اضطر الامراء البهدينانيون على الاعتماد على شجرة نسب الهكاريون لاعادة كتابة مشجرتهم، لذلك مرة اخرى نرى ان الشجرة الزيوكية مستنسخة من كتاب مختصر احوال الامراء.[9] كما نلاحظ وجود ختم ابراهيم بك الهكارى عليها كدليل على صدق المعلومات الواردة فيها.[10] و فى 1914 قام احد احفاد الامراء الهكاريون يدعى

---

[4] الشجرة الزيوكية، دراسة و تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، دار التفسير،(اربيل:2009)، ص 13.

[5] المصدر نفسه، ص 14.

[6] المصدر نفسه، ص 72.

[7] ميرزا محەمەدێ يازچى، مختصر احوال الامراء، ,وەرگێران و تويژاندن: نزار ايوب گولى، چ 2، سپيريز، (دهوك: 2012). ب41-42.

[8] قارن بين: الشجرة الزيوكية، ص 45-52، مختصر احوال الامراء، ب 42-53.

[9] ينظر: المصدر السابق، ص14.

[10] كتب على الختم (ابراهيم خان حاكم حكارى)، و كتب حوله:" هذا الخواتم خواتم ابراهيم خان حاكم الحكارى المشهور من نسل ملك بك العباسى الذى الان نسله حاكما على قصبة جولمرك، يسر الله لهم ما يشاء فى الدارين". ينظر: يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ص 28.

(محمد طيار) بكتابة نسخة من مختصر احوال الامراء و اضاف عليه معلومات اخرى حول الامراء الذين حكموا بعد الامير ابراهيم بگ و قد وقع هذه النسخة فى ايدينا.[11]

من خلال العرض السابق تبين ان مشجرة الامراء الهكاريون ليست بقديمة و انها مستنسخة من شجرة الامراء البهدينانيون التى وضعت فى منتصف القرن السادس عشر، و لايمكن للباحث ان يعتمد عليها فى تحديد الامراء الهكاريون الاوائل حيث ان اربعة قرون تفصل بين هؤلاء الامراء و تاريخ كتابة المشجرة.

و لكن الامر الذى يتفق عليه المشجرتين و مصادر اخرى هو ان نسب الامراء الهكاريون ينتهى الى العباسيون، و لكن هنا يظهر سوال آخر و هو من هو العباس هذا؟ ففى حين يذهب معظمهم الى القول بان العباس هو عم الرسول (ص)، هناك من ادعى بانهم من احفاد العباس ابن على ابن ابى طالب، على سبيل المثال يقول صاحب عالم آراى عباسى بان الامير زكريا الهكارى يدعى بانه من سلالة الخليفة على (ع) و انهم يدعون السيادة الا ان العثمانيون لم يعترفوا بسيادتهم " لانهم ليسوا من بنى فاطمة بنت الرسول (ص) و فى الاحكام الصادره اليه و الى ابيه لايطلق لقب السيادة عليهم"[12]. و يقول البدليسى ان بعض المورخين القدماء ذكروا ان نسبهم ينتهى عند رجل اسمه عباس و كان شخصاً وجيهاً و "العلم عند الله!!"[13].

فى كتاب سلسلة النسب المعروف بـ(مختصر احوال الامراء) ذكر اسماء الامراء حتى السيطرة العثمانية على النحو الاتى: زاهد بك ابن عزالدين شير بك ابن محمد پيرى بك ابن الامير قاسم ابن حاجى عزالدين شير بك (الذى حارب تيمور) ابن عمادالدين ابن الملك اسد ابن محمد پيرى بك ابن عزالدين شير بك ابن ابراهيم بك ابن اسدالدين موسى ابن الامير عمادالدين ابن الملك عزالدين ابن محمد منگلان ابن موسى ابن عزالدين مجلى ابن عمادالدين ابن عزالدين مجلى ابن الملك سراج الدين ابن محمد المستنصر المعروف بابن البركة ابن خليفة بغداد المستعصم بالله العباسى[14].

و كما هو مبين ان صاحب كتاب مختصر الاحوال الامراء – و يتفق معه الشجرة الزيوكية ايضاً– يؤكد ان نسب الامراء الهكاريين يتصل الى محمد المستنصر ابن الخليفة المستعصم بالله العباسى الذى هرب من بغداد بعد احتلالها من قبل المغول عام 656هـ/1258م و استقر فى مصر و اشتهر

---

[11] هەمان ژێدەر، ص 82.

[12] اسكندر بك منشى، تاريخ عالم آراى عباسى، تحقيق: ايرج افشار، انتشارات امير كبير،(تهران: 1382)، ج3، ص 923. يذكر ان العباس ابن على (ع) هو ابن ام البنين بنت حزام الكلابية. ينظر: احمد بن على ابن عنبة، عمدة الطالب فى احفاد آل ابى طالب، مؤسسة انصاريان، (قم: ب.ت)، ص 327.

[13] البدليسى، المصدر السابق، ص 253.

[14] ينظر مشجرتهم فى: المصدر السابق، ص 144-146.

هناك بلقب "ابن البركة" ثم تولى ابنائه و احفاده الخلافة فى مصر حتى السيطرة العثمانية عليها فى عام 1517.[15]

و لكن يظهر للمتتبع للاحداث فى فترة سقوط الخلافة ان هذا الرأى هو محاولة من قبل الامراء الهكاريون لاتصال نسبهم الى عم الرسول (ص)، و عند التدقيق فى هذه السلسلة نلاحظ الاخطاء التالية:

1- المستنصر بالله اسمه الحقيقى هو ابو القاسم احمد و ليس محمد! و هو عم الخليفه المستعصم بالله و ليس ابنه! و قد هرب الى مصر بعد احتلال بغداد عام 1258 و نظم هناك جيشاً و توجه الى بغداد لتحريرها، الا انه انهزم فى الانبار و قتل على يد المغول.[16]

2- ان ابن عم الخليفه المستعصم و اسمه (ابوالعباس احمد بن الامير على) هرب ايضاً الى مصر و اعاد بناء الخلافة العباسيه فيها و اتخد لقب (المستنصر بالله)، ثم ادار ابنائه و احفاده الخلافة فى مصر حتى سقوطها على يد العثمانيون فى 1517.[17]

3- الابن الوحيد للخليفة المستعصم الذى نجى من كارثة بغداد كان اسمه (المبارك)، و عاش بقية حياته فى العراق و اذربيجان و لم يذهب الى مصر حتى وفاته[18].

4- بعد سقوط بغداد توجه عدد كبير من الامراء و القادة المسلمين الى مصر و قد رصد المورخون احد هولاء و هو الامير سيف الدين منگلان بن الامير على الهكارى الذى هرب عام 660هـ/ 1262م مع ابنه اسدالدين موسى و استقبلهم السلطان المملوكى الظاهر بيبرس[19]. اى ان الخليفه المستعصم بالله العباسى و الامير الهكارى سيف الدين منگلان عاشا فى نفس العصر، فى حين نرى فى سلسلة النسب الهكاريين اسماء 6 امراء يفصلون بين الخليفة و الامير المذكور كما هو مبين اعلاه !!.

---

[15] ينظر: يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ص 43، الشجرة الزيوكية، ص 46.

[16] احمد بن على المقريزى، كتاب السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد مصطفى زياده، دار الكتب و الوثائق القومية، (القاهرة: د.ت)، ج2، ص467.

[17] الشجرة الزيوكية، ص36.

[18] عبدالرزاق بن احمد ابن فوطى، مجمع الاداب فى معجم الالقاب، تحقيق: محمد كاظم، وزرات فرهنگ،(تهران:1374هـ.ش)، ج5، ص314.

[19] ابن شداد، تاريخ الملك الظاهر، تحقيق: احمد حطحيط، (فيسبادن:1983)، ص 332؛ ابن عبدالظاهر، الروض الظاهر فى سيرة الملك الظاهر، تحقيق: محمد عزيز الخويطر، (الرياض: 1976)، ص 87. نقلاً عن: درويش يوسف هرورى، بلاد الهكارى، (دهوك: 2005)، ص 176.

و يمكن الاشارة الى امور اخرى تناقض نظرية النسب العباسى للهكاريين منها ان بعض الامراء الهكاريين قبل سقوط بغداد و بعدها ادعوا انهم من نسل عتبة بن ابى سفيان الاموى[20] – اعداء العباسيين–!!، و رغم ذلك فقد اتفق معظم المصادر ان قبيله الهكاريون هم كورد اقحاح[21]، كما ان العدد الكبير من الكتب الانساب التى اهتمت بمتابعة نسل اهل بيت الرسول (ص) و ائمة الشيعة الاثنى عشر و الخلفاء العباسيون و اسر السادات فى انحاء العالم الاسلامى لم يشيروا الى وجود اى فرع لهم فى كوردستان و لم يتحدثوا عن اية صلة لامراء الهكارية باحدى تلك الاسر[22]. و يبدو انه بعد سقوط الدولة العباسية و انهيار مؤسسة نقابة الاشراف حاول الكثيرون وضع انساب مفبركة لاسرهم و ذلك سعياً وراء

[20] احمد بن على القلقشندى، صبح الاعشى فى صناعة الانشا،، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1987)، ج7، ص307. احمد بن على المقريزى، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار، تحقيق: خليل عمران منصور، دار الكتب العلمية، (بيروت:1998)، ج3، ص405.

[21] هناك نظريتين اساسيتين حول اصل الاسرة الهكاريه، فيذهب احداهما الى القول بان الاسرة المنگلانية فى جولمرك هى سليل الاسرة ابوالهيجاء الهكارى التى التى كانت تحكم قلعة العمادية و قد اضطرت على الهجرة الى بلدة جولمرك فى عمق الجبال نتيجة تعرضها لحملات المغول و حاكم الموصل بدرالدين لؤلؤ، والتى انتهت باحتلاله لعمادية عام 622هـ/ . فى حين يرجح النظرية الثانية ان الاسرة المنگلانية هى اسرة مختلفة عن الاسرة الهكارية التى كانت تدير الحكم فى العمادية، و كانت تحكم (هكارى الشمالية) فى الوقت الذى كانت اسرة ابوالهيجاء الهكارى تحكم فى العمادية. و يظهر الرأى الاول اقرب الى الحقيقة لان الاسرة الهكارية فى العمادية فقد سلطتها منذ حملة عمادالدين زنگى فى 537هـ/ 1142م و كانت المدينة تدار من قبل نواب اتابكة الموصل و من ثم نواب بدرالدين لؤلؤ، اى ان الامارة الهكارية فى العمادية سقطت عملياً منذ حملة عمادالدين زنكى. للمزيد حول هذا الموضوع ينظر: هرورى، المصدر السابق، ص 125 و 185؛ زرار صديق توفيق، القبائل و الزعامات البلية الكردية فى العصر الوسيط، موكريانى،(اربيل:2007)، ص 73-75.

[22] على سبيل المثال ينظر: ابن عنبة، المصدر السابق؛ محمد بن محمد الزبيدى، جذوة الاقتباس فى نسب بنى العباس، تحقيق: يحيى بن محمود ابن جنيد، دار الموسوعات العربية، (بيروت: 2005)؛ عمر بن يوسف اشرف الرسولى، طرفة الاصحاب فى معرفة الانساب، تحقيق: كارل ويلهلم ستريستن، دار الافاق العربية، (القاهرة: 2001)؛ محمد كاظم ابن ابى الفتوح اليمانى الموسوى، النفحة العنبرية فى انساب خير البرية، تحقيق: مهدى رجائى، مطبعة حافظ، (قم: 1377 هـ.ش)؛ عبدالرزاق بن احمد ابن فوطى، مجمع الاداب فى معجم الالقاب، تحقيق محمد الكاظم، وزرات ارشاد و فرهنگ اسلامى، (تهران: 1374). عبدالرحمن بن ابى بكر السيوطى، تاريخ الخلفاء، تحقيق: ابراهيم صالح، دار صادر، (بيروت: د.ت)؛ ابن تغرى بردى، مورد اللطافة فى من ولى السلطنة و الخلافة، تحقيق: نبيل محمد احمد، دار الكتب المصرية، (القاهرة: 1996)؛ ضامن بن شدقم، تحفة اللباب فى ذكر نسب السادات الانجاب، تحقيق: مهدى رجائى، (قم: 1376هـ.ش)؛ مهدى رجائى، المعقبون من آل ابى طالب، مؤسسة عاشورا، (قم: 1385هـ.ش)؛ محمد باقر بن زين العابدين الخوانسارى، روضات الجنات فى احوال العلماء و السادات، مؤسسة اسماعيليان، (قم: د.ت).

مكاسب مادية او اجتماعية او سياسية و قد رود فى المصادر التاريخية امثلة عديدة لهذا النوع من الممارسات[23].

يتبين مما سبق ان ان نظرية الاصل العباسى للامراء الهكارية غير صحيحة، و بعد مقارنه سلسلة نسب الهكاريين مع المصادر التاريخية يتبين ان اسماء (محمد المستنصر، سراج الدين، عزالدين مجلى، الملك عمادالدين، عزالدين مجلى و الملك موسى) هى اسماء مفبركة لا وجود لهم فى الواقع[24]،انما سلسلة نسب الامراء بعد سقوط بغداد يبدأ من الامير منگلان الذى هرب عام 660هـ/1262م الى مصر ثم اصبح ابنه الامير اسدالدين موسى اميراً مكانه.

كما ان هناك مآخذ على كتاب سلسلة النسب الهكاريين منها عدم مراعاتها للتسلسل التاريخى فمثلاً يتحدث عن الامير اسدالدين الذى حرر الامارة من الدنابلة و يدعى انه شارك مع السلطان سليم (1512–1520) و ابنه السلطان سليمان (1520–1566) فى الفتوحات[25] ثم بعد 9 اجيال يتحدث عن الامير زاهد بگ الذى عاش فترة السلطان سليم و الشاه اسماعيل الصفوى (1501–1524)!![26] . كذلك تكرار اسماء الامراء لاسيما اسماء (عمادالدين، عزالدين و اسدالدين) اكثر من مرة، فمثلاً يذكر اسماء 6 امراء يحملون اسم عزالدين حكموا الامارة قبل العهد العثمانى[27] فى حين لم يحكم الامارة خلال هذه الفترة سوى اميرين يحملون هذا الاسم – كما سيتبين لاحقاً–، و ان هذين الامرين احدثا تشويشاً فى شجرة النسب بحيث لايمكن الاعتماد عليه فى تحديد الامراء الذين حكموا الامارة فى فترة ما قبل السيطرة العثمانية.

و من الامور الاخرى الذى يشكل صعوبة فى تحديد الامراء الذين حكموا الامارة هو ان الكثير من ابناء و اخوة الامراء الهكاريين كانوا يحكمون عدداً كبيراً من القلاع و الحصون و المدن المنتشرة فى منطقة الهكارى و قد ورد اسمائهم فى بطون الكتب التاريخية بوصفهم (امراء هكاريون)، لذلك يصعب على الباحث ان يحدد من هو الامير الرئيسى فى المنطقة، و احياناً يورد اسم اكثر من امير فى حقبة زمنية واحدة لذلك فمن الضرورى الاشارة الى هؤلاء الامراء و نسبة التقارب بينهم حتى يتبين الحقيقة. و من حسن الحظ فان المصادر المصرية يرفدنا خلال القرن الذى تلى سقوط بغداد بمعلومات لابأس بها

---

[23] فمثلاً يتحدث المقريزى عن حالتين من هذه المحاولات فيقول" ... فجهز السلطان الى مصر شخصاً ادعى انه المبارك بن الامام المستعصم... فلم يعرفه جلال الدين دوادار و لا طواشى المختار و تبين كذبه... و جهز السلطان بعده شخصاً آخر اسود الى المصر، ذكر انه من اولاد الخلفاء...". ينظر: السلوك...، ج 2، ص549.

[24] يذكر ان اسماء هذه الامراء (محمد منگلان ابن موسى ابن عزالدين مجلى ابن عمادالدين ابن عزالدين) لم يرد ذكرهم ضمن قائمة الامراء الهكارية التى اوردها محمد الباليسانى فى الشجرة الزيبوكية. ينظر: المصدر السابق، ص 75–76.

[25] ينظر: المصدر السابق، ص 59–60.

[26] المصدر نفسه، ص 145–146.

[27] المصدر نفسه.

لتحديد هولاء الامراء و نسبة التقارب بينهم. فكما ذكرنا فى عام 660هـ/1262م توجه الامير الهكارى سيف الدين منگلان بن على مع ابنه اسدالدين الى مصر و كان بصحبته عدد من اقاربه و هم: تاج الدين على بن منگلان و ابن عمه فخرالدين على صاحب ملازگرد مع 300 فارس[28]. و بعد مقتل سيف الدين فى حرب مع المغول انتقل الحكم الى ابنه اسدالدين موسى الاقطع الذى فقد احد يديه فى احدى الحروب عام 647هـ/1249م فى معركة مع المغول، و تمكن الاخير من العودة الى جولمرك و سيطر على ملك ابيه، و بعد وفاته حل محله ابنه الامير عمادالدين مجلى الذى كان معاصراً لابن فضل الله العمرى (700-749هـ/ 1300-1348م)[29]، و ذكر العمرى الذى نقل معلوماته من قاضى الامير عمادالدين ان له اخوان هما عزالدين و زين الدين و عدة اعمام هم عزالدين شير، شمس الدين شيخ امير، الامير داوود و الامير حسام الدين و لكل هؤلاء الامراء قلعة او مدينة يحكم بها و كان مرجع الجميع و اميرهم الكبير هو عمادالدين[30].

يدخل الباحث فى سلسلة النسب الهكارية معضلة حقيقية بشأن الامير الذى حكم الامارة بعد الامير عمادالدين، ففى الوقت الذى يتفق فيه الكل بان الذى حكم بعده هو الامير عزالدين شير لكن لم يشر احد منهم الى نسبة القرابة بينه و بين الامير السابق عمادالدين، فهل هذا الامير –يقصد عزالدين شير– شقيق الامير عمادالدين ام عمه الذى يحمل نفس الاسم ام هو ابنه؟

فاستناداً على الكتابة الموجودة على قبر حليمة خاتون فى مدينة وسطان فان الامير الذى امر ببنائها فى محرم 736هـ/آب-ايلول 1335م هو الملك عزالدين[31]. و يشير المصادر التاريخية ان امير هكارى اسمه عزالدين شير دافع عام 789هـ/1387م عن قلعة وان بوجه حملة تيمور لنگ ثم استسلم له و عينه تيمور لنگ ملكاً على كوردستان[32]. و قد توفى هذا الامير او اعتزل الحكم بعد عام 824هـ/

---

28 ابن شداد، المصدر السابق، 332.

29 ابن فضل الله العمرى، مسالك الابصار فى ممالك الامصار، تحقيق: احمد عبدالقادر الشاذلى، المجمع الثقافى، (ابوظبى: 2001)، ج3، ص 268؛ القلقشندى، المصدر السابق، ج7، ص307.

30 ابن فضل الله العمرى، التعريف بمصطلح الشريف، مطبعة العاصمة،(القاهرة: 1312)، ص 38.

31 كتب على قبة حليمة خاتون ما يلى: "امر بعمارة هذه القبة الشريفة الملك عزالدين برسم المرحومة حليمة خاتون فى محرم سنة ستة و ثلاثين و سبعماية".

32 نظام الدين شامى، ظفرنامه، تحقيق: محمد احمد پناهى، نشر بامداد، (تهران:1363هـ.ش)،ج1، ص103؛ عبدالله بن لطف الله حافظ ابرو، زبدة التواريخ، تحقيق: كمال حاج سيد جوادى، وزارت فرهنگ،(تهران:1380)، ج1، ص665؛ احمد بن نصرالله تتوى، تاريخ الفى، تحقيق: غلامرضا طباطبائى مجد، انتشارات علمى و فرهنگى،(تهران:1382)، ج7، ص4775؛ احمد بن محمد خوافى، مجمل فصيحى، تحقيق: محسن ناجى نصرآبادى، انتشارات اساطير،(تهران:1386)، ج3، ص990.

1421م[33] ای ان اكثر من 86 عاماً تفصل بين تاريخ الكتابة الموجودة على قبر حليمة خاتون و نهاية حكم عزالدين شير! و استناداً على هذه الحقيقة يستبعد ان يكون عزالدين شير هو نفسه عم الامير عمادالدين او اخيه، كما يجب ان لاننسى ان وجود لقب (الملك) الى جانب افراد الاسرة الحاكمة لا يشير بالضرورة الى كونهم امراء رئيسيون، و انطلاقاً من هذه المعطيات يمكننا ان نقر بان عزالدين شير هو ابن عمادالدين و ليس عمه او اخيه. اما بشأن عزالدين الموجود اسمه على كتابة قبة حليمة خاتون فمن المرجح انه اخ الامير عمادالدين لاسيما و ان التاريخ الموجود عليها يتوافق مع فترة حياته لانه كان معاصراً لابن فضل الله العمرى 1300-1348م و قد اشار اليه الكاتب المذكور فی كتابه[34].

و كان للملك عزالدين شير اخ آخر اسمه اسدالدين ورد ذكره فی المصادر الارمنية و قد تمرد على اخيه و سيطر على مدينة وسطان الا ان عزالدين تمكن فی عام 1392 من اعادة السيطرة على المدينه و طرد اخيه[35]. كما ان المصادر تشير الى وجود قريب آخر له باسم ناصرالدين رفض الاستسلام لتيمور لنگ بعد استسلام الملك عزالدين و تحصن فی قلعة وان الا اننا لا نعرف نسبة القرابة بينهما[36].

ترك عزالدين شير ابنين ورد اسم احدهما فی الكثير من المصادر هو الملك محمد بن الملك عزالدين شير[37] و رغم تأكيد المصادر على وجود اخ اخر له[38] الا ان قلة منها ذكرت اسمه و هو الامير

---

[33] لم يذكر حافظ ابرو (ت 834هـ/1431م) - و هو قريب من الاحداث- سنة وفاة الملك عزالدين الا ان آخر رواياته عن الملك عزالدين شير يعود الى عام 824هـ/1421م. ينظر:مصدر پيشين، ج4، ص 775.الا ان المصادر الارمنية القريبة من الاحداث تشير ضمنياً الى ان حكم الملك عزالدين شير انتهت فی 1419 من دون ان تبين هل هو توفی او اعتزل الحكم.ينظر:

Alexander Khachatrian, The kurdish principaility of Hakkariya(14th-15th centuries),Iran and caucasus, vol.7,no.1,Brill,2009, pp.48-49;

زرار صديق توفيق، كردستان فی العهد الجلائری، مركز الدراسات الكوردية و حفظ الوثائق، (دهوك: 2009)، ص 132.

[34] العمری، التعريف بالمصطلح الشريف، ص 39. ينظر ايضاً:القلقشندی، المصدر السابق، ج7، ص 307. توفيق، كردستان فی العهد الجلائری، ص 365.

[35] Khachatrian, op,cit, p.43.

[36] تتوی، مصدر پيشين، ج7، ص4775، حافظ ابرو، مصدر پيشين، ج1، ص 665.

[37] حافظ ابرو، مصدر پيشين، ج3، ص410؛ محمد بن خاوند شاه مير خواند، روضة الصفا، تحقيق: جمشيد كيافر، (تهران:1380هـ.ش)، ج10، ص5349؛ حسن روملو، احسن التواريخ، باهتمام: عبدالحسين نوائی، بنگاه ترجمه و نشر كتاب، (تهران:1349هـ.ش)، ج1، ص249.

[38] حافظ ابرو، مصدر پيشين، ج1، ص 170.

سلطان احمد، و هناك من اشار الى اسمه من دون ان يشير الى كونه ابناً للملك عزالدين شير[39] لكن هناك مصادر ارمنية تحدثت بصراحة عن ان الامير سلطان احمد هو ابن عزالدين شير[40]. كما ان المصادر الارمنية تشير الى اخ آخر لهما هو بهاءالدين[41].

تزامن عهد الملك محمد مع فترة الحروب بين الامير شاهروخ ابن تيمور لنگ و اسكندر بگ ابن قرايوسف القرهقوينلو[42] و قد اخذ الملك محمد و امراء آخرون جانب الامير شاهروخ، و تمكن شاهروخ من هزيمه جيش اسكندر بك الا ان شاهروخاً سرعان ما رجع الى خراسان و فسح المجال لعودة اسكندر بگ الذى بدأ بالانتقام من حلفاء شاهروخ فقتل الملك محمد فى 1423 و بعد سنتين قتل اخوه السلطان احمد ايضاً[43]. ثم قتل اخوهما الامير بهاءالدين[44] و يبدو ان اسكندر بگ قد فتك بالاسرة الحاكمة فى الهكارى بدليل ان الكثير من المصادر اشارت الى ان الامارة الهكارى قد انقرضت على يد اسكندر بگ[45]. الا ان المصادر الارمنية تشير الى ابن الامير سلطان احمد و هو الامير اسدالدين الذى تمكن من الهروب من وسطان عام 1425 و سيطر على جولمرگ[46] و رغم انتهاء الحكم الهكارى فى وسطان ان الامير اسدالدين تمكن من اعادة احياء الامارة فى جولمرگ.

من جهة اخرى تشير المصادر الارمنية الى امير آخر تمكن عام 1431 من السيطرة على منطقة وان يدعى پير بگ و هو ابن الملك محمد[47] و فى عام 855هـ/1452م يورد اسم امير آخر

---

[39] مجدى، محمد بن ابى طالب مجدى، زينة المجالس، كتابخانه سنائى، (تهران:1362)، ص964؛زين العابدين بن اسكندر شيروانى، رياض السياحة، تحقيق: حسين ابن بدرالدين، انتشارات سعدى،(تهران:1339هـ.ش)،، ج1، ص 78.

[40] Khachatrian,op.cit, p.51; Ilhan Erdem, Mustafa Uyar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular, (Türkler),Cılt.6, s.1517.

[41] Khachatrian, op.cit, p.52.

[42]شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 253-254.

[43] يذكر مصادر فارسية متأخرة بان الملك محمد قتل فى 828هـ/ 1425م و قتل سلطان احمد فى 830هـ/1427م. ينظر شيروانى، مصدر پيشين، ج1، ص78؛ مجدى، مصدر پيشين، ص964.

[44] Khachatrian, op.cit, p.51- 52.

[45]Ibid, p. 52.

شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 255.

[46] Khachatrian, op.cit, p.52;Orhan Kiliç, XVI. Ve XVII yüzyılllarda Van 1548- 1648, Elazığ: 1997, s.11.

[47]Ibid, p.57.

يقول صاحب مختصر الاحوال الامراء بان پيرى بگ هو ابن قاسم بك ابن عزالدين شير بك و انه حكم اثناء حكم السلطان سليمان القانونى!! ينظر: ميرزا محەمەدێ يازجى، ص63.

يدعى عزالدين شير و قد دخل هذا الامير فى الصراعات الدائرة بين الامراء و قادة الجيش الاق قوينلوى[48]. و فى 896هـ/ 1491م توفى السلطان يعقوب الاق قوينلو و تمكن احد القاده الجيش باسم صوفى خليل موصلو من تنصيب ابنه بايسنقر ملكاً على الدولة فى تبريز بعد ان قتل عدد كبيراً من معارضيه، و كان عزالدين شير و گلابى بگ امير ارزنجان من مؤيدى هذا القائد، و من جهة اخرى توجه قائد جيش آخر و هو سليمان بگ بيژن اوغلى من ماردين لضرب التحالف المؤيد لصوفى خليل، فهزم گلابى بگ و قتله ثم هزم قوات الملك عزالدين و تمكن من اسره، و فى رمضان 896هـ/ 1491 تمكن من قتل صوفى خليل ايضاً[49].

لا تذكر المصادر مصير الملك عزالدين بعد اسره، فيقول صاحب عالم آراى امينى ان عزالدين وقع "كثعلب فى مصيدة المذلة"[50] و يكتفى جواهر الاخبار بقول انه انهزم[51] اما حسن روملو فلا يذكره فى هذه الاحداث[52] و لكن من المرجح انه قتل لان سليمان قتل جميع الامراء الذين وقفوا بوجه[53]، كما ان الشجرة الزيبوكية عند ذكر الملك عزالدين يصفه بالـ(الشهيد)[54].

و هناك امر اخر يجب الاشارة اليه و هو ان البدليسى يقول ان الامير حسن بگ (اوزون حسن) (1453-1477) ارسل قائديه صوفى خليل و عربشاه لاحتلال امارة هكارى و قام الاخيران بالاغارة عليها و قتلوا اميرها عزالدين شير و نيطت شوؤن الامارة الى عشيرة الدنبلى[55]. و لكن يظهر خطأ هذا الرأى عندما نعلم ان صوفى خليل كان حليفاً لعزالدين شير و ليس عدواً له و انهما واجها هجوم القائد سليمان بيژن اوغلى -كما ذكرنا- و انهما قتلا فى 896هـ/ 1491م، و جميع المصادر المعاصرة و القريبة من الاحداث تؤيد هذا الرأى، و البدليسى هو المصدر الوحيد الذى اشار الى اناطة شؤون الامارة الى عشيرة الدنبلى. و يبدو ان البدليسى قد اختلط بين الحملة التى ارسلها اوزون حسن بقيادة السلطان حمزة ابن جهانگير ميرزا و سليمان بيژن اوغلى فى عام 874هـ/ 1470م الى كوردستان و التى

---

48 شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 257.

49 فضل الله بن روزبهان خنجى، تاريخ عالم آراى امينى، تحقيق: محمد اكبر عشيق، ميراث مكتوب، (تهران: 1382هـ.ش)، ج1، ص60؛ بوداق منشى قزوينى، جواهر الاخبار، تحقيق: محسن بهرام نژاد، ميراث مكتوب، (تهران:1378هـ.ش)، ص91.

50 روزبهان خنجى، مصدر پيشين، ج1، ص60.

51 بوداق قزوينى، مصدر پيشين، ص 91.

52 مصدر پيشين، ج2، ص886.

53 همان مصدر؛ روملو، مصدر پيشين، ج2، ص886؛ غياث الدين بن همام الدين خواندمير، حبيب السير فى اخبار افراد البشر، تحقيق: محمد دبير سياقى، انتشارات خيام،(تهران:1380هـ.ش)، ج4، ص437.

54 ص 75-76.

55 المصدر السابق، ص 239.

استهدفت امارتی بدلیس و بوتان و لم یذکر ای مصدر ان هذه الحملة طالت الامارة الهکاریة ایضاً[56]. و بما ان البدلیسی اعتبر مقتل الملك عزالدین شیر فی عام 1470 و ان ابنه الامیر زاهد بگ حکم فی التسعینیات من القرن الخامس عشر، فانه حاول ان یملأ هذا الفراغ بایراد معلومات مضطربة حول امیر آخر سبق و ان هرب الی مصر و هو (اسدالدین زرین چنگ ابن عمادالدین) الذی تمکن من تحریر امارة هکاری من ایدی عشیرة الدنبلی[57]. فی حین ان الامیر الذی حکم بعد عزالدین شیر هو ابنه زاهد بگ[58] و اشار مصدر ارمنی فی 1498 الی زاهد بگ بوصفه امیراً علی الهکاری[59] و قد عاصر هذا الامیر الشاه اسماعیل الصفوی (1501-1524) و یقول شرفخان البدلیسی ان علاقات حسنة کانت تجمع بین الامیر زاهد بگ و الشاه الصفوی بحیث کان یخاطبه الشاه بلفظ (عمی).[60] و لکن ما یناقض هذا الزعم هو ان زاهد بگ قاوم الحملة الصفویة علی قلعة وان فی 912هـ/1507م[61]، کما انه کان من ضمن العدد المحدود من الامراء الکورد الذین شارکوا فی معرکة چالدیران و فتح تبریز 1514[62]. کما ان ابنه (ملك بگ) شارك فی احداث التی وقعت بعد معرکة چالدیران و التی انتهت بمعرکة (قرەغین ددە) 1516[63]، و یبدو ان العلاقات بین الرجلین قد تطورت فیما بعد لاسیما بعد ان اعاد الصفویون فی سیطرتهم علی منطقة وان بما فیها امارة الهکاری[64].

مع دخول الامارة الهکاریة مرحلة السیطرة العثمانیة یظهر الی العلن عدد آخر من الامراء المنسوبین الی الهکاری و من ممیزات هذه الفترة هی کثرة المصادر التی تتحدث عن امارة الهکاری، و من ابرز هذه المصادر هی شرفنانه للبدلیسی و منظومة تاریخ الامارة الهکاریة لـ(تومر الیازچی) الذی عمل کاتباً للامیر یحیی بك ثم لابنه الامیر عمادالدین بك و کان شاهداً علی الاوضاع التی مرت بها

---

[56] ابوبکر طهرانی، کتاب الدیاربکریة، بتصحیح و اهتمام: نجاتی لوغال، فاروق سومر، انجمن تاریخ ترك، (انقره:1963)، ج2، ص 542-543؛ روملو، مصدر پیشین، ج1، ص737.

[57] المصدر السابق، ص238-239.

[58] ذکره صاحب مختصر احوالا الامراء بصیغة (محمد زاهد بك). ینظر: میرزا محەمەدێ یازجی، ب 63.

[59] Khachatrian, op.cit, p56.

[60] المصدر السابق، ص 244.

[61] سفرنامەهای ونیزیان در ایران، ترجمه: منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی،(تهران: 1349هـ.ش)، ص401-403.

[62] فی رسالة الی اعیان مدینة تبریز فی 1514 یقول السلطان سلیم بانه سیخاطب "فخر الامراء الاکراد زاهد بگ" بالکف عن مضایقة الاهالی. ینظر: فریدون بك، منشآت السلاطین، (نسخه کتابخانه شورای ملی ایران)، شماره ثبت:63347، ج1، ص 391.

[63] جزیەدار زاده، تواریخ آل عثمان (مخطوط)، نسخة مکتبة علی امیری فی استانبول، رقم:206، ص 283، منجم باشی، جامع الدول (مخطوط)، نسخة مکتبة نور عثمانیة، رقم: 3172، ج3، صفحة317.

[64] Orhan Kiliç, A.G.E, s.13-15.

الامارة خلال النصف الاول من القرن السابع عشر، كما ان سلسلة نسب الامراء المعروف بـ(مختصر الاحوال) يلقى باضواء على تسلسل الامراء لاسيما فى القرن الثامن عشر، الا ان هذه المصادر ايضاً لا تخلو عن الاخطاء و النواقص، و هنا نعتمد على مصدر آخر اساسى لملأ الفراغات و النواقص الموجودة فى هذه الكتب و هذا المصدر هو الوثائق العثمانية و التى تساعد على تشكيل لوحة اوضح عن سلسلة نسب الامراء الهكاريين.

خلف زاهد بگ بعد وفاته ولدين هما: ملك بگ و سيد محمد بگ[65]، و قد ورد اسم ملك بگ بوصفه "ابن عزالدين شير بگ"![66] فى احداث التى تلت معركة چالديران. و ترك ملك بگ عدداً من البنين هم زينل، بايندر، بوداق، رستم، بهاءالدين، حسين و بايزيد[67] و قد ذكر تومر يازچى اخ آخر لهم و هو عزالدين شير[68]. اما سيد محمد فقد ترك ابناً اسمه يعقوب على حد قول البدليسى[69] الا ان دفاتر المهمة العثمانيه تشير الى وجود ابناء آخرين له[70] و قد ورد فعلاً اسم اثنين منهم هما حسين بگ[71] و گلابى بگ[72].

فى عام 1548 اى بعد اعادة الدولة العثمانية السيطرة على وان قتل والى وان اسكندر پاشا (1548-1553) الامير ملك بگ بتحريض من ابن اخيه يعقوب بگ[73] و بعد مقتل ملك بگ انتقل الحكم فى الامارة الى ابنه زينل بگ، و ان اقدم اشارة اليه تعود الى عام 959هـ/ 1552م[74] و قد مرت الامارة خلال عهده باوقات عصيبة نظراً لما شهدتها من التمردات و النزاعات الداخلية بين ابناء الاسرة الحاكمة من جهة و خلافات الامارة مع الامارات الاخرى من جهة اخرى و الوضع العام الذى كان يمر به الحدود الشرقية للدولة العثمانية من حروب مستمرة فى معظم القرن السادس عشر، لذلك نرى ان الامير زينل بگ ابعد عن الحكم عدة مرات لتعود الحكم اليه مرة اخرى، و ان اول من تمرد عليه هو

---

65 يذكر صاحب مختصر ان له ابناً واحداً و هو (ملك محمد بك). ينظر: ميرزا محەمەدێ يازجى، ص 64.

66 جزيەدار زاده، المصدر السابق، ص 283؛ منجم باشى، المصدر السابق، ص 317.

67 البدليسى، المصدر السابق، ص 244-245.

68 تومر يازجى، منظومة تاريخ الامارة الهكارية (مخطوط)، ص 360. (نسخة منه بحوزة الباحث). و قد ذكره البدليسى عرضاً من دون ان يشير الى كونه ابناً للامير زينل بگ، ينظر: المصدر السابق، ص 685.

69 المصدر نفسه، ص 247.

70 دفتر مهمه رقم 3، حكم 1028.

71 دفتر مهمه، رقم 3، حكم 1231.

72 دفتر مهمه رقم 888 (تصنيف مكتبة طوبقابى)، حكم 384 و 832.

73 Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneyduğu Anaduluda Turk beylıklerı, Ayyildiz matbaasi,(Ankara:1982), s142.

74 دفتر مهمه رقم 888، حكم: 368.

عمه سيد محمد بگ الذى اعتبر نفسه اولى بالحكم، فسيطر بمساعدة ابنه يعقوب بگ على وسطان و جمع رجال من عشيرة بنيانشى و اغار على جولمرك و اعلن نفسه اميراً على الهكارى و اجبر الامير زينل بگ على الفرار[75] فذهب الى العمادية و بتوجيه من اميرها سلطان حسين بگ توجه الى استانبول[76]. و خوفاً من استغلال الجانب الصفوى لهذه الاحداث لصالحه اصدر الوزير رستم باشا حكماً الى والى وان اسكندر باشا بضرورة تعين الامير زينل بگ على الامارة و قتل الامير سيد محمد بگ لاسيما وان الاخير قد اتهم بالتواطؤ فى قضية الشاهزادة مصطفى باشا فى 1533[77]. و قام والى وان بالقبض على الامير سيد محمد و سجنه فى وان، اما ابنه يعقوب بگ فقد توجه الى جولمرك و اعلن نفسه اميراً على الهكارى[78]. اما الامير زينل بگ فقد وقع اثناء رجوعه فى كمين نصبه له الامير البوتانى بدر بگ و ذلك بسبب عداوة قديمة بينهما او بطلب من الامير سيد محمد بگ وقتل جميع رجاله و جرح هو ايضاً جرحاً بليغاً الا انه نجى من الموت المحقق على يد رجال بدر بگ بعد ان شفعت له زوجة الامير بدر بگ[79]. و بعد شفائه من الجرح رجع زينل بگ مرة اخرى الى استانبول بعد ان سمع بتولى يعقوب بگ الحكم فى الامارة الا انه فاجأ هناك بعزل الوزير المؤيد له رستم پاشا 960هـ/1553م و بقى فى هذه الحالة حتى اعيد تعيين الوزير رستم پاشا فى 962هـ/ 1555م فتوجه اليه الا ان الاخير لم يلبى طلبه و وجه اليه زعامة فى البوسنة[80]. و من هنا يظهر ان يعقوب بگ حكم الامارة لاكثر من السنتين.

و بعد بقاء زينل بگ لمدة قصيرة فى البوسنة بدأت الحروب بالنشوب على الحدود الايرانية- العثمانية، لذا صدر الامر بتعيين زينل بگ اميراً على الهكارى و يتبين من هذا الموقف ان الامير يعقوب كان متواطئاً مع الصفويين، فصدر الحكم الى والى وان فرهاد پاشا[81] (1553-1557) بضرورة القاء القبض عليه، فهرب يعقوب الى عشيرة بنيانشى الا ان زعيم العشيرة سلمه الى والى وان الذى امر بقتله مع والده المسجون سيد محمد بگ[82]، و وجه الامارة رسمياً الى زينل بگ و ارسل اليه البراءة و الخلع

[75] Sevgen, A.G.E, s143.

[76] البدليسى، المصدر السابق، ص 245-246.

[77] المصدر نفسه، ص 248.

[78] Orahan Kiliç, Klasik doneminde osmanli idari sisteminde hukumet sancaklari: Hakkari hukumeti örneği, (XIV Turk tarihi kongresi)- Ankara, 2002, s.711

[79] البدليسى، المصدر السابق، ص 246.

[80] Sevgen, A.G.E, s144.

[81] يذكر البدليسى ان والى وان كان اسكندر باشا الا ان والى وان فى تلك الفترة كان فرهاد باشا (1553-1557).

[82] Orahan Kiliç, A.G.E, s.711.

الفاخرة[83]. ترك يعقوب بگ 3 ابناء هم: اولامه، سلطان احمد و ميرزا، و قد وجه سنجق خوى الى اولامه و خلف هو الآخر ابناً اسمه عمر[84].

بعد تعين زينل بگ للامارة تمرد عليه ابنه الاكبر زاهد بگ فى 1568 و اغار على القرى الهكارية[85]، فاخمد تمرده بمساعدة قوات وان و ابعد زاهد بگ الى البوسنة حيث زعامة والده[86]. و قد واجه تمرد اخر من اخيه بهاءالدين الذى تمكن من الحكم لفترة قصيرة ثم قتل على يد ابن اخيه الامير سيد خان بتحريض من والده الامير زينل بگ[87] ، كما و تمرد عليه ابنه سيدخان (1576-1577) و صدر حكم بتفويضه على الامارة بيد انه لم يدم طويلاً ان كباه جواده فقتل[88].

و هناك امر آخر يجب الاشارة اليه و هو انه فى ذى الحجة 984هـ/شباط 1577م هناك امر الى امير هكارى اسمه (سيد محمد بگ)[89] و لانعرف من هو سيد محمد بگ هذا و ما هو درجة قرابته من الامير زينل بگ، و لايوجد من بين اخوته و ابناء اخوته من يحمل هذا الاسم، و يجدر الاشارة الى انه قبل هذا التاريخ بشهرين فقط اى شوال 984هـ/ كانون الاول 1576م هناك حكم موجه الى زينل بگ بوصفه "الحاكم الهكارى"[90] لذا لا نستبعد ان يكون سيد محمد بگ هو نفسه سيدخان بگ لاسيما و ان فترة حكمه هو نفس فترة حكم الامير سيدخان بگ[91].

يقول البدليسى -و هو معاصر للاحداث- ان الامير زينل بگ قد تنازل عن الحكم لابنه زكريا بگ من دون ان يذكر تاريخ هذا التنازل[92] و فى وثائق الارشيف العثمانى هناك حكم موجه الى الامير زينل بگ فى 8جمادى الاخرى 986/ 11 آب 1578 ذكر فيها زينل بگ بـ" الامير الهكارى السابق" و استناداً على هذه الوثيقة ذهب الباحث التركى نظمى سفكن الى القول بان الامير زينل بگ قد تنازل عن

---

83 Sevgen, A.G.E, s.144.

84 البدليسى، المصدر السابق، ص 247.

85 دفتر مهمه رقم 7، حكم: 2185.

86 البدليسى، المصدر السابق، ص249.

87 المصدر نفسه، 249. يقول الدكتور اورهان قليچ بالاستناد على وثائق عثمانية ان بهاءالدين قتل على يد اخيه الامير سيدخان. ينظر:

Orahan Kiliç, Klasik doneminde…,s.714.

88 البدليسى، المصدر السابق، ص 249.

89 دفتر مهمه رقم: 29، حكم: 52.

90 دفتر مهمة رقم 29، حكم: 79.

91 Orahan Kiliç, Klasik doneminde, s.714.

92 المصدر السابق، ص249.

الحكم فی هذا التاريخ لابنه زكريا[93]. و مما يعزز رأی سفكن هو وجود وثيقة اخری تحمل تاريخ 2جمادی الاخری 986/ 5 آب 1578 ای قبل 6 ايام فقط من تاريخ الوثيقة السابقة يحمل عنوان "الی الامير الهكاری زينل بگ"[94] . لكننا فی المقابل نجد احكاماً اخری صدرت فی 990هـ/1582م، 991هـ/1583م و 993هـ/1585م وجهت مباشرة الی "الامير الهكاری زينل بگ[95]. و يظهر مما سبق ان زينل بگ لم يتنازل عن الحكم لابنه فی 1578 و انه استمر فی الحكم لغاية سنة وفاته فی 993هـ/1585م، أو ربما تنازل عن الحكم قبل شهور قليلة من وفاته.

فی عام 993هـ/1585م شارك زينل بگ فی حملة عثمانية علی ايران بقيادة الوزير عثمان پاشا و قد قتل الامير زينل بگ فی معركة وقعت فی مرند فی رجب 993هـ/ تموز 1585م و دفن فيها ثم نقل جثمانه فی 1587 الی جولمرك و دفن فی مدرسة التی كان قد بناها هو بنفسه[96].

ترك زينل بگ 4 ابناء هم: زاهد بگ، زكريا خان، سيدخان و ابراهيم بگ، اما اخوته فقد ترك بايندر 3 بنين هم: زاهد، محمد و حاجی، و ترك بوداق بگ ولدين هما: سلطان حسين و مير عزيز اما حسين بگ فقد ترك ابناً وحيداً اسمه اسماعيل[97] اما عزالدين شير بك فقد ترك 3 ابناء هم: علاءالدين، احمد و بهرام بگ[98].

تولی الحكم بعد زينل بگ ابنه زكريا بگ عام 1585 و بعد مرور عامين علی حكمه تمرد عليه اخوه الاكبر زاهد بگ الذی رجع من البوسنة مع ابنائه سليمان و رستم و ملك بگ و فی المعركة التی وقعت بينهما فی 1587 قتل زاهد بگ مع ابنيه سليمان و رستم و عمه عزالدين شير بگ[99] فتوجه الابن الناجی الوحيد ملك بگ الی استانبول و قدم شكواه الی السلطان، و قد صدر فی 15شوال 996هـ/ 6 ايلول 1588م حكماً الی جعفر پاشا الوزير فی تبريز بضرورة القاء القبض علی زكريا بگ و توجيه الحكم فی الامارة الی ملك بك ابن زاهد بگ[100]، فهرب زكريا خان الی العماديه عند حاكمها سيدخان

---

[93]Sevgen, A.G.E,s. 144.

[94] دفتر مهمه رقم: 32، حكم: 390.

[95] دفتر مهمه رقم: 44، حكم:63؛ دفتر مهمه رقم: 49، حكم 76؛ دفتر مهمه رقم: 59، حكم: 115.

[96] البدليسی، المصدر السابق، ص 250؛ قاضی احمد منشی قمی، خلاصة التواريخ، تحقيق: احسان اشراقی، دانشگاه تهران،(تهران:1383هـ.ش)، ج2، ص779.

[97] البدليسی، المصدر السابق، ص 244-245.

[98] تومر يازجی، مصدر پيشين، ص 53، 54، 62.

[99]همان مصدر، ص62، ميرزا محەمەدێ يازچی، ژێدەرێ بەرێ، ب 65،

[100] دفتر مهمه رقم 64، حكم: 299. نقلاً عن:

Sevgen, A.G.E,s.148-149.

. الا ان حكم ملك بگ فی الامارة لم يدم الا بضعة الشهور بسبب "فساده و سلوكه السيئ"[102]. و من جهة اخرى قام الامير سيدخان بالتوسط لدى الوزير سنان پاشا چغالەزادة لاعادة توجيه الحكم فی الهكاری الى زكريا بگ مقابل دفع 100الف فلوری ذهبية، و ذهب زكرياخان الى جولمرك و هرب ملك بگ منها الى تبريز و التجأ الى جعفر پاشا الوزير الذی اقترح عليه الذهاب الى استانبول و عرض قضيته هناك و فعلاً توجه ملك بگ الى استانبول الا انه توفى هناك[103].

و قد واجه زكريا خان فی 1611 تمرداً قام به ابنه يحيى بگ و قد تدخل والى وان محمد پاشا تكلو لصالح يحيى بگ، ربما يعود السبب وراء ذلك الى علاقات زكرياخان الجيدة مع الشاه عباس الصفوی[104]. و يظهر من وثيقة عثمانية تعود الى 13 ذی القعدة 1022هـ/ 24 كانون الاول 1613م موجهة الى "الامير الهكاری يحيى بگ" انه فی هذا العام تمكن يحيى بگ من طرد والده من جولمرك و التجأ زكريا بگ الى الباق عند الامير حسن بگ بن ابراهيم بگ و تمكن يحيى بگ من السيطرة على الباق ايضاً و القى القبض على والده و حسن بگ، و طلب والى وان من يحيى بگ تسليمهما اليه لارسالهما الى استانبول[105]. و هكذا يظهر ان يحيى بگ اصبح اميراً على الهكاری فی هذه السنة، الا ان زكريا خان تمكن من الهروب الى جهة ايران[106]. و استمر حكم يحيى بگ الى عام 1617 حيث قتل فی 26 رمضان 1026هـ/ 26 ايلول 1617م على يد رجال والى وان محمد پاشا بعد ان قتل الاخير على يد رجال يحيى بگ[107]. و كان للامير يحيى بگ عند وفاته 5 اكبرهم كان عمادالدين و الآخرون هم: تترخان، ميرقاسم، سليمان و شير بگ[108].

---

[101] البدليسی، المصدر السابق، ص 251.

[102] تومر يازجی، مصدر پيشين، ص 79–81؛ ميرزا محەمەدێ يازجی، ژێدەرێ بەرێ، ص 66.

[103] البدليسی، المصدر السابق، ص 251.

[104] يتحدث اسكندر منشی عن زيارات متعددة للامير الهكاری زكريا بك الى الشاه عباس الصفوی. ينظر:مصدر پيشين، ج2، ص 704–705.

[105] ينظر نص الوثيقة فی: Sevgen, A.G.E,s 154

[106] تومر يازجی، مصدر پيشين، ص 292.

[107] ابن نوح، وان تاريخی (مخطوط)، نسخة مكتبة على اميری فی استانبول، رقم: A.E.Tarih. 630، ص89–90؛ تومر يازجی، مصدر پيشين، ص351؛ سيد حسن بن مرتضى استرآبادی، تاريخ سلطانی، تحقيق: احسان اشراقی، انتشارات علمی، (تهران:1364هـ.ش)، ص211؛ محمد طاهر بن حسين قزوينی، تاريخ جهان آرای عباسی، تحقيق: مير محمد صادق سعيد، پژوهشگاه علوم انسانی، (تهران:1383هـ.ش)، ص 193–194.

[108] تومر يازجی، مصدر پيشين، ص 173. ذكر صاحب مختصر احوال الامراء اسماء اربعة ابناء فقط و هم: عمادالدين، تترخان، سليمان و مير قاسم. ينظر: ميرزا محەمەدێ يازجی، ص 68–69.

بعد مقتل يحيى بگ اتجه كل من زينل بگ و ابراهيم بگ بقواتهما الى جولمرك و حدث هناك نزاع بينهما على الحكم، الا ان زكريا توجه الى هناك و تمكن من بسط سيطرته عليها، و يبدو انه عاش بقية حياته من دون اية قلاقل حتى توفى فى 29 رجب 1038هـ/23 آذار 1629م و حكم 68عاماً[109] اى انه من مواليد 970هـ،1563م. و كان ل زكريا 7 بنين هم: حسن، سيد محمد، ابراهيم، اولياء، شرفخان، زينل و يحيى بگ، اما اخوته فقد ترك زاهد بگ 3 ابناء سبق الاشارة اليهم، و ترك ابراهيم بگ ابناً اسمه حسن و ترك هو الآخر ابناً اسمه على شير بگ[110]. اما سيدخان فقد ترك ابناً يدعى حسن بگ[111].

بعد وفاة زكرياخان سيطر ابنه ابراهيم بگ على مقر الحكم و حكم فيها لمدة قصيرة الا ان اخوه شرفخان تمكن بمساعدة ابناء يحيى بگ من طرده منها و اعلن نفسه اميرا عليها فى 1629/1038م اى نفس سنة وفاة ابيه[112]. لكنه و منذ البداية واجه منافسة شديدة من قبل ابن اخيه عمادالدين ابن يحيى بگ الذى كان يعد نفسه وريثاً لابيه، و شهد عهده حروباً كثيرة ضد عمادالدين و تدخل فيها الدولتان العثمانية و الصفوية و برز خلال هذه الفترة الامكانيات القتالية لعمادالدين الامر الذى لفت انتباه الدولة العثمانية، من جهة اخرى و لردع عمادالدين اقدم الامير شرفخان على قتل اخويه سليمان و رستم بگ[113]. كما و حرض الدولة الصفوية على الهجوم على وان فى 1633 و وعدها بالدعم مقابل دعم الاخيرة له فى حربه ضد الامير عمادالدين[114]. و فى المقابل دعمت الدولة العثمانيه الامير عمادالدين الذى تمكن من دحر قوات شرفخان و سيطر على جولمرك، ثم قتل عمه فى شتاء 1043/ 1633 و اعلن نفسه اميراً على الهكارى[115].

---

[109] تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 360.

[110] هەمان مصدر، ص 120.

[111] ورد اسمه فى احدى دفاتر تحرير ولاية تبريز فى 1591-1592 بوصفه "ابن الامير الهكارى السابق سيدخان بگ". ينظر:

Orhan Kiliç,III Murat devri icmal defterine gore Tebriz eyaletinde Timar duzeni,XIII Türk tarıhı kongresı,Ankara, 4-8 Ekim, cilt.3, kisim.3, s.12.

[112] تومر يازجى، مصدر پيشين، ص360.

[113] همان مصدر، ص 454-455؛ ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب 68.

[114] محمد معصوم بن خواجگى اصفهانى، خلاصة السير، تحقيق: ايرج افشار، انتشارات علمى،(تهران:1368)، ص126؛ مير خواند، المصدر السابق، ج12، ص 6888؛ محمد حسن اعتماد السلطنه، تاريخ منتظم ناصرى، تحقيق: محمد رضوانى اسماعيل، دنياى كتاب، (تهران:1363هـ.ش)، ج2، ص 930-931. تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 499.

[115] همان مصدر، ص530.

حكم عمادالدين الاماره من 1633 لغاية 1639، و كان حاكماً جبار و عنيفاً لم يتجرأ احد على العصيان عليه، كما و اهتمت به الدولة العثمانيه نظراً لقوته على ضبط الامن على الحدود[116]. و لكن منذ عام 1045هـ/1635م بدأت الخلافات تظهر بينه و الدولة العثمانية خاصة بعد رجوع السلطان مراد الرابع من حملة روان، و هناك وثيقة عثمانية تحمل تاريخ 1045هـ/1635م تتحدث عن قيام الامير عمادالدين باحتلال امارة مكس و رفض اوامر السلطات العثمانية باخروج عنها، لذلك و منذ ذلك الوقت صدر الامر بعزل الامير المذكور من الامارة و نيطت شؤونها الى عمه زينل بگ، الا ان عمادالدين رفض التنحى و عجزت الدولة العثمانية عن طرده من الامارة[117]. و اضطرت الدولة العثمانية على التعامل معه بدليل وجود احكام موجه اليه من المركز فى 1047هـ/ 1637م وصف فيها بامير "حكومت هكارى"[118]. الا انه فى 1639 اتجهت قوات من وان و دياربكر بقيادة امير امراء وان حسن پاشا و تمكنت من هزيمة الامير عمادالدين و قتله[119]. و قد انتقل الحكم فى الامارة بعد عمادالدين الى عمه زينل بگ[120] و ان معلوماتنا حول فترة حكم هذا الامير و العقد الذى تلاها تكاد تكون معدومة[121]. و قد حكم من بعده ابن اخيه الامير عزالدين شير ابن شرفخان بگ[122] ، و لا نعرف متى تسلم الحكم الا ان اوليا

---

[116] دفتر مهمه رقم: 86، حكم:16؛ ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب 68.

[117] ينظر نص الوثيقة فى:

Sevgen, A.G.E,s.156-157.

[118] دفتر مهمه رقم: 87، حكم: 341.

[119] تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 628؛ حسن افندى وجيهى، تاريخ وجيهى (مخطوط)، نسخة مكتبة نورعثمانية فى استانبول، الرقم: 3719، ص18؛

Nermın Yıldırım, KaraÇelebızade Abdulezız efendı, Tariçe-ı Fethı Revan ve Bağdad (tahlil ve metin), yüksek lısans tezı, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, TARİH ANA BİLİM DALI, (istanbul: 2005), s.85.

[120]Sevgen, A.G.E, s.157.

[121] ذكر مختصر احوال الامراء انه هرب مع اسرة الى منطقة قريبة من دياربكر خوفاً من انتقام الامير عمادالدين منه، و لم يشر الى انه تسلم الحكم بعد مقتله. ينظر: ميرزا محەمەدێ يازجى، ب 68.

[122]ورد فى وثيقة عثمانية وهى حكم موجه الى محافظ وان الوزير محمد باشا فى رمضان 1052/ تشرين الثانى-كانون الاول 1642م اسم "امير هكارى سابق" يدعى (مير عمر) و هو نفسه الامير عمادالدين 1633-1639، و يبدو من خلال قراءة النص ان تصحيفاً قد وقع اثناء نقل النص الاصلى للحكم الى دفتر المهمة ليس بسبب تشابه اسمى عمر و عماد فحسب، بل و لان مضمون الحكم يتحدث عن مسألة احتلال امارة مكس من قبل هذا الامير و التجاء امير مكس سيدخان الى السلطات العثمانية لاسترجاع امارته، و كما ذكرنا سابقاً ان هذه الحادثة وقعت اثناء حكم الامير عمادالدين الهكارى. ينظر: دفتر مهمة رقم 89، حكم124.

چلبى ذكره فى كتابه اثناء قدومه الى وان فى 1655 و تحدث عنه بوصفه اميراً كبيراً يمتلك جيشاً قوياً[123]. كما ذكر اسم احد اخوته و هو خسرو بگ الذى كان اميراً على قلعة پيزان[124]. و قد كتب على شاهدة قبره انه توفى عام 1074هـ/ 1663م.[125]

على الرغم من قلة معلوماتنا عن فترة حكم الامير عزالدين شير الا اننا نعرف بالتحديد متى استقال عن الحكم، ففى احدى دفاتر التحويل فى الارشيف العثمانى ورد ذكر تنازل الامير "يزدين شير" بسبب "الشيب و العجز و المرض" فى 23 رمضان 21/1099 تموز 1688 بعد ان حكم "اكثر من اربعين سنة"[126] و هذا يعنى انه استلم الحكم قبل عام 1059هـ/ 1649م، و حل محله ابن اخيه سيدخان بگ[127]. و قد حكم الاخير لثلاثة سنوات فقط حيث تم عزله فى 14 شوال 1102هـ/ 10 تموز 1691 "من قبل الاهالى" بسبب "ظلمه و تصرفاته السيئة"[128]. و لا نعرف بالتحديد عدد اخوة عزالدين شير بگ الا ان المصادر اشارت الى اخ وحيد له و هو خسرو بگ – كما اشرنا– لذلك نرجح ان يكون سيدخان هو ابن خسرو بگ[129].

بعد عزل سيدخان بگ يشهد سلسلة نسب الامراء الهكاريين حالة غريبة و هو توجيه حكم مباشرة الى ابن حفيد عزالدين شير بگ المدعو ابراهيم بگ فى 1102هـ/ 1691م[130]. و لفهم هذه الحالة يجب الوقوف عليها بشيئ من التفصيل:

خلف عزالدين شير ولداً اسمه محى السنة بگ لم يذكره اى مصدر او وثيقة سوى كتاب مختصر احوال الامراء[131] و لكن ما يعطى القوة الى هذا المصدر الوحيد هو ان كاتبه (ميرزا محمد) هو كاتب الامير ابراهيم بك – حفيد محى السنة– نفسه و هذا يعنى انه قريب جداً من الاحداث، و لكن من المرجح

---

[123] رحلة اوليا چلبى فى كوردستان 1065هـ/ 1655م ، ترجمة: رشيد فندى، مطبعة خانى، (دهوك: 2008)، ص 233-234.

[124]Evliya çelebı sıyahatnamesi, hazirlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yucel Dağli, (Istanbul:2000), IV Kitap, s.304.

ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب70.

[125]Dundar AlikIlIç, Irısan beylery,tarıh düşünce kıtapları, Istanbul, s.73.

[126](Bab-ı Asafi- Divan-i Hümayun- Nışan Tahvıl defterı) A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

[127]Eyni eser.

[128] Eyni eser

[129] لم يذكر صاحب مختصر احوال الامراء اسم الامير سيدخان رغم قربه من فترة حكمه.

[130]A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

[131] ميرزا محەمەدێ يازجى، ب70.

ان هذا الامير توفى اثناء حكم والده و لم يتولى الامارة مطلقاً، و ترك هو الآخر ابناً اسمه محمد بگ الذى هو والد ابراهيم بگ. و بشأن محمد بگ يجب ان نورد النقاط الاتية:

1- ورد فى بعض المصادر و الوثائق العثمانية ان ابراهيم بگ هو ابن الامير عزالدين شير نفسه[132]، و هناك من ذكر بانه شقيق محمد بگ ابن محى السنة بگ[133]. و لفند هذه الآراء نقول انه على شاهدة قبر عبدالله بگ ابن ابراهيم بگ كتب ما يلى: " هذه روضة المغفور المرحوم الحسب و النسب عبدالله خان بگ ابن ابراهيم خان بگ ابن ملك محمد بگ العباسى..."[134]. كما كتب على شاهدة قبر بهرام بگ شقيق الامير ابراهيم بگ بانه "بهرام بگ بن محمد بگ العباسى"[135]. كما يتفق كتاب مختصر احوال الامراء و الشجرة الزيوكيه على ان ابراهيم بگ هو ابن محمد بگ[136]. و نستدل من هذه الحقائق ان ابراهيم بگ هو ابن محمد بگ و ليس ابن عزالدين شير بگ، و ليس اخاً لمحمد بگ انما هو ابنه.
2- ربما يتبادر الى الاذهان ان محمد بگ شأنه شأن والده محى السنة بگ لم يتولى الحكم فى الامارة و قد توفى اثناء فترة حياة جده عزالدين شير و لذلك انتقل الحكم مباشرة الى ابنه ابراهيم بگ؟ و جواباً على ذلك نقول ان هناك وثائق عثمانية تتحدث صراحة عن محمد بگ بوصفه اميراً على الامارة الهكارية، و احدى هذه الوثائق تحمل تاريخ 26 جمادى الاول 1130هـ/ 26 نيسان 1718م[137].

يتبين مما سبق ان محمد بگ هو والد ابراهيم بگ و قد تولى الحكم فى الامارة لبعض الوقت، اى انه امير فعلى، و لكن السؤال هنا هو متى حكم الامير محمد؟ و نحاول هنا بالادلة تاريخية ان نحدد فترة حكم محمد بگ:

فى 1102هـ/ 1691 وجه الحكم فى الامارة الى ابراهيم بگ – كما ذكرنا سابقاً- و فى منظومة تاريخ الامارة الهكارية ورد حاشية كتب فيها انه نسخ هذا الكتاب من نسخته الاصلية فى عام

---

132 (Bab-ı Asafi- Ruus Kalemi) A.RSK: 155, s.48; IE. DH-G.No. 1131, Belge No.1; A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

133 انور مايى، الفردوس المجهول، ص51.

134 Mehmet Top, Hakkari mimari ve sanat mirasi, s. 255-256.

مقالة منشورة فى كتاب: Hakkari valiliği, Hakkari, Anit matbaa,(Ankara:2010)

135 A.G.E, s.261.

136 ميرزا محەمەدێ يازجى، ب71، الشجرة الزيوكية، ص 75.

137 Fon Kudo: C.DA. Belge No. 8613.

1107هـ/ 1696م اثناء حكم الامير ابراهيم بگ[138]. و فى 1113هـ/ 1702 صدر حكم آخر من استانبول الى والى وان يأمره بالابقاء على ابراهيم بگ اميراً على الهكارى[139]. و فى 1130هـ/ 1718م هناك وثيقة تتحدث عن "الحاكم الهكارى محمد بگ" – كما ذكرنا– و هنا يظهر ان ابراهيم بگ قد فقد حكمه خلال هذه الفترة، ثم فى 27جمادى الاول 1145هـ/ 14 تشرين الاول 1732م صدر حكم آخر الى والى وان بضرورة توجيه الحكم فى الامارة الى "الامير السابق ابراهيم بگ"[140]، و هنا ظهر جلياً ان محمد بگ حكم خلال فترة سبقت عام 1718 حتى عام 1732 ثم عزل و اعيد الحكم فى الامارة الى ابنه ابراهيم بگ. اما ابراهيم بگ فكان خلال فترة حكم والده يدير حكم سنجق الباق[141]. و قد حصل ابراهيم بگ على سلسلة من احكام الابقاء آخرها كانت فى 22 جمادى 1155هـ/ 24 تموز 1742[142] رغم عدد كبير من المضابط التى ارسلتها زعماء العشائر و علماء الدين بلزوم تبديله بأمير آخر بسبب ظلمه و اعماله التعسفية[143].

لا نعرف متى انتهت حكم ابراهيم بگ و قد ترك عدد كبير من الابناء و هم: عبدالله، نعمان، بهرام، عثمان، جعفر، سليمان، محمد، صالح[144] و حسن بگ[145]. و قد انتقل الحكم من بعده الى ابنهعبدالله بك الذى توفى عام 1194هـ/ 1780م كما هو مبين على شاهدة قبره[146]. ترك عبدالله بگ خمسة ابناء هم: كريمخان بگ، مير شرف، مصطفى بگ، على بگ و تيمور بگ، و انتقل الحكم الى ابنه كريمخان بگ الذى حكم اربعة سنوات فقط ثم تنازل عنه[147]. استناداً على ذلك يمكن ان نقول ان كريمخان تنازل عن الحكم فى عام 1198هـ/ 1784م و اصبح من بعده اخوه مصطفى بگ اميراً على الهكارى.

[138] تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 630.

[139] A.RSK: 1551, s.48.

[140] A. RSK: 1572,s.31.

[141] فى احداث عام 1136هـ/ 1724م يذكر كتاب چلبى زاده عاصم تاريخى الامير ابراهيم بگ بوصفه "الامير الهكارى السابق و امير الباق الحالى". ينظر: Çelebızade asım tarıhı, (Transkripsiyunlu metin), Ali Aktaş, 2008 كتاب متاح على شبكة المعلومات الدولية فى موقع:www.yazku.net

[142] A. RSK: 1572,s.31.

[143] Fon Kudo: C.DA, Belge No. 2563- A-B-C-D.

[144] ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب 148.

[145] ذكر على شاهدة قبره انه ابن ابراهيم بك. ينظر: Top, A.G.E, s.261.

[146] Eyni eser, s255-256.

[147] ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب 83.

ان اقدم اشارة الى امير مصطفى بگ يعود الى عام 1210هـ/ 1795م[148]. و قد عاش هذا الامير مرحلة مضطربة بسبب المشاكل الحدودية التى نشبت بين ايران و الدولة العثمانية و قضية والى وان درويش پاشا[149]. و قد تحالف درويش پاشا مع عدد من العشائر الكوردية المناوئه للهكاريين و اغار فى 1816على الامارة و امام هذه الحالة اضطر مصطفى بگ على الالتجاء الى ايران[150]. و كان لمصطفى بگ ثلاث ابناء هم عبدالله بگ، محمد نصيرخان و عبيدالله بگ.و فى نهايات 1822 تمرد ابنه محمد نصيرخان عليه بمساعدة زعيم عشيرة ارتوشى ضد والده و تمكن من خلعه و وضعه فى الاقامة الجبرية[151]. الا ان حكم محمد نصيرخان لم يتجاوز سنة و توفى فى عام 1238هـ/ 1822م كما هو مبين على شاهدة قبره[152]. و ترك ولدين هما سليمان بگ و راغب بگ. و استرجع مصطفى بگ و هو شيخ طاعن فى السن الحكم مجدداً و حكم "بضعة سنين"[153]. و رغم عدم ذكر سنة وفاة الامير مصطفى بگ بشكل صريح فى اى مصدر الا اننا نعرف ان الحكم من بعده تحول الى ابن اخيه اسحاق بگ ابن مير شرف بگ الذى لم يحكم سوى ثلاثة اشهر[154] و هناك وثيقة عثمانية و هى رسالة من والى وان سليمان باشا الى القائد العسكرى العثمانى غالب باشا تحمل تاريخ 15 صفر 1241هـ/ 28 ايلول 1825م تتحدث عن الامير الهكارى اسحاق بگ و عجزه عن ادارة الامارة[155]. و من هنا يتبين لنا ان مصطفى بگ توفى فى اواسط عام 1825م.

و بعد تنحى اسحاق بگ عن الحكم فى 1825 تحول الحكم فى الامارة الى نورالله بگ ابن عبدالله بگ ابن مصطفى بگ[156] و هو آخر الامراء الهكاريين و سقطت الامارة اثناء مدة حكمه فى 1848.

و قد حكم الامارة بعد سقوط بغداد لغاية سقوط الامارة (1258–1848) 35 ميراً حكم 24 منهم خلال العهد العثمانى تداولوا الحكم بينهم 31 مرة، كما هو مبين فى المخطط التالى.

---

[148] الشجرة الزيوكية، ص 76.

[149] سنتحدث عن هذا الموضوع لاحقاً.

[150] للتفصيل ينظر: سينان هاكان، كورد و بەرخودانەكانى 1817–1867، وەرگێران لە توركيەوە: بكر شوانى، ئەكاديمياى كوردى، (هەولێر: 2012)، ص 42–52.

[151] ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب 84–85؛ فضل الله خاورى شيرازى، تاريخ ذوالقرنين، تحقيق: ناصر افشار فر، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380هـ.ش)، ج1، ص596.

[152] Top, A.G.E, s.260.

[153] ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب 83؛ خاورى شيرازى، مصدر پيشين، ص 596.

[154] ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب 85.

[155] Fon Kudo: HAT,D.no.812, G.no.37250H.

[156] ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ب 85.

زنجیرەیا میرێن میرگەها هەکاری

1848-1258

نزار ئەیووب گولی[1]

میرگەها هەکاری ئێك ژ گرنگترین قەوارەیێن سیاسیێن کوردییە ئەوێن ناڤێن وان د ژێدەرێن دیروکیدا هاتین بەلێ پێزانین ل سەر ڤێ میرگەهێ ب رەنگەکێ پرت پرت گەهشتینە مە، لەورا زنجیرەیا دیروکیا ڤێ میرگەهێ گەلەك کێماسی و ڤالاهیان بخوەڤە دبینیت، و ئەگەرێ سەرەکیێ ڤێ چەندێ ئەوە کو دیروکا میرگەهێ ب رەنگەکێ تیروتەسەل د چ پەرتووکێن سەربەخو دا نەهاتیە نڤیسین، و ژ گرنگترین ڤان کێماسیان ناڤێن میران و سەردەمێن حوکمێن وان و زنجیرەیا دیروکیا وانە، و هەولا هندەك میران ژ بو دانانا شەجەرەنامەیان بو باپیرێن خوە یێن دەستپێکێ ددەمێن گەلەك درەنگدا روودان لەورا گەلەك خەلەتی و کێماسی و شێلاتی دڤان شەجەرەنامەیاندا هەنە، لەورا پێتڤی کو ڤەکولەر ل دەستپێکێ ڤەکولینێ ل سەر ڤان شەجەرەنامەیان بکەن و وان دگەل ژێدەران بەراوەردە بکەت داکو بگەهیتە راستیەکێ.

ب دروستی دیار نینە کا کەنگی هەکاریان ئێکەم زنجیرەیا باب و باپیرێن خوە دانایە بەلێ ژ گوتنا شەرەفخان بەدلیسی ئەوێ پەرتووکا خوە ل داویا سەدێ 16 دانای دهێتە زانین کو هەتا وی دەمی هەکاریان چ شەجەرەنامە نەبوون، بەلێ بەری وی دەمی ئەوا ئیدعایا عەبباسیبوونێ دکرن، بەدلیسی دبێژیت:" ئەسلێ میرێن هەکاریان یێن بلندپایە دگەهیتە خەلیفەیێن عەبباسیان، بەلێ چونکە زنجیرەیا نەسەبێ وان هێشتا نەهاتیە بنەجهـ کرن و مە نەزانی کا ئەصلێ وان دگەهیتەکیژ خەلیفەی ژ وان خەلیفەیان مە هەڤسارێ ڤەکولینێ ل سەر ڤی بابەتی بادا..."[2]. و دەمێ بەحسێ میرێن بەهدینی ژی دکەت ئەوێن دبێژن ئەم عەبباسینە بەدلیسیی دبێژت:ئەسلێ میرێن بەهدینان"وەك ئەو ئیدیعا دکەن" دگەهیتە خەلیفەیێن عەبباسیان"[3]، و ژڤێ گوتنا بەدلیسی دهێتە زانین کو وی نەشیایە چ بەلگەیان ل سەر عەبباسیبوونا بەهدینیان ژی پەیدا بکەت، بەلێ د هەمان دەمدا –ئانکو ل سەدەیێ 16- میرێن بەهدینان هەولدان ئێکەمین ژێدەر لسەر ئەسلێ خوە بدانن و لسەر ڤی بناخەی ئێکەمین شەجەرەنامە بو مالباتا میرێن بەهدینی هاتە دانان ئەوا ب ناڤێ (شەجەرا زێوکی) دهێتە نیاسین. و ل پاشەروژێ هەکاریان ژی دەست ب نڤیسینا پەرتووکەکێ ل سەر ئەصلێ باب و باپیرێن خوە کرن و

---

[1] زانکویا زاخو/ فاکولتیا زانستێن مروڤایەتی/ پشکا دیروکێ

[2] شرفخان البدلیسی، شرفنامە، ترجمة: محمد جمیل الملا احمد الروزبیانی، ط2، دارموکریانی (اربیل:2001)، ص 237.

[3] المصدر نفسە، ص 253.

ژبەر گرنگیا ڤان هەردوو ژێدەران و ژ بو زانینا پەیوەندییێ دناڤبەرا واندا دڤێت هندەکێ ل سەر براوەستین.

شەجەرا زێوکی بەلگەنامەیەکە کو د سەردەمێن جوداجودا دا هاتیە نڤیسین، ئانکو نڤیسەرێن وێ دگەل زێدەبوونا دووندەها مالباتێ و دگەل بەرفرەهبوونا وێ دەست ب زێدەکرنا ناڤێن نوو بو شەجەرەنامەیێ دکەن، و دووماهیك زێدەکرن ل سالا 1210مش/1795ز ل سەردەستێ کەسەکێ ب ناڤێ مەلا محمدێ بالیسانی بوو[4]، و بالیسانی دبێژیت کو وی "شەجەرەیەکا کەڤنار" ل سەر ئەصلێ میرگەهێ پەیدا کریە و پاشی دەست ب زێدەرکرنا ناڤێن نوو ل سەر کریە، و "شەجەرەیا کەڤنار" کەڤنترین پشکا شەجەرەیا زێوکییە کو بەحسێ بەرەبابێن دەستپێکێ یێن میرگەها بەهدینان دکەت و وان دگەهینیتە خەلیفە المستعصم بالله عەبباسی. و بالیسانی دبێژیت" میرێن مە چ شەجەرەیێن دی ژ بلی ڤێ نەبوون"[5]، و ئەڤە بەلگەیە کو بەهدینیان چ پەرتووکێن دی بەری ڤێ پەرتووکێ نەبوون، و ل سەر ڤێ شەجەرەیێ موهرا سولتان حسینێ بەهدینی(940-981مش/1533-1573ز) دهێتەدیتن و ئەڤە ئاماژەیە کو ئەڤ شەجەرەیە ل سەردەمێ وی و ب ئەمرێ وی هاتیە دانان. و سەبارەت میرێن هەکاریان بالیسانی دبێژیت:" شەجەرەیا کەڤنار ئەو بناخەیە ئەوا میرێن هەکاریان ژێ شەجەرەیا خوە ل سەر دانای"[6].

د چارێکا ئێکێ ژ سەدەیێ 18 میرێ هەکاری ئێك ژ نڤیسەرێن خوە ب ناڤێ (محەمەد) راسپارد کو زنجیرەیەکێ بو میرێن هەکاری دابنیت و ئەڤە ئێکەمین هەولە ژلایێ میرێن هەکاریڤە بو بنەجهکرنا زنجیرەیا میران، و محەمەد ب ڤی کاری رابوو و پەرتووکەك ب ناڤێ (مختصر احوال الامراء) ب زمانێ فارسی دانا[7]. و دڤی کاریدا محەمەدی پشتا خوە ب شەجەرەیا زێوکی گەرم کر هەروەك بالیسانی گوتی، و بەلگە بو ڤێ چەندێ ئەوە کو پشکا ئێکێ ژ پەرتووکا (مختصر احوال) ب تەمامی وەکی پشکا ئێکێ ژ شەجەرا زێوکی یە و ب ئاشکەرایی دیارە کو ئێك ژوان ل بەر یادی هاتیە کوپیکرن[8]. ئانکو میرێن دەستپێکێ یێن شەجەرا بەهدینان و هەکاری د "شەجەرا کەڤنار" دا دگەهنە ئێك! و بالیسانی دبێژیت کو هەر ل سەدەیێ 18 دا شەجەرەنامەیا زێوکی بەرزە بوو دەمێ کەسەکێ دگەل خوە بریە حیجازێ بو حەجێ! و ڤێ جارێ بەهدینی نەچار بوون پشتبەستنێ ل سەر شەجەرەنامەیا هەکاریان بکەن بو دانانا شەجەرەیا نوو بو خوە، و جارەکا دی دبینین کو شەجەریا

---

[4]الشجرة الزيوكية، دراسة و تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، دار التفسير،(اربيل:2009)، ص 13.

[5] المصدر نفسه، ص 14.

[6] المصدر نفسه، ص 72.

[7] میرزا محەمەدێ یازچی، مختصر احوال الامراء، ,وەرگێران و تویژاندن: نزار ایوب گولی، چ 2، سپیرێز، (دهوك: 2012). ب41-42.

[8]بەراوەردێ بکە دناڤبەرا: الشجرة الزيوكية، ص 45-52، مختصر احوال الامراء، ب 42-53.

زێوکی ل بەر پەرتووکا مختصر الاحوالێ هاتیە کوپیکرن و دەقودەق وەکی ئێکن[9]، هەروەسا ئەم موهرا ئیبراهیم بەگێ هەکاری ل سەر دبینین وەك بەلگەیەك بو راستیا ئەو پێزانینێن تێدا هاتین[10]. ول سالا 1914 ئێك ژ نەڤیێن میرێن هەکاریان ب ناڤێ (محەمەد طەیار) دانەیەك ژڤێ شەجەرەیێ کوپیکر و ئەو دانە نها کەفتیە بەردەستێ مە[11].

ژ ئەوا بوری دیار دبیت کو شەجەرەنامەیا هەکاریان نەیا کەڤنە و ئەو ژبەر شەجەرەنامەیا بەهدینیان هاتیە کوپیکرن ئەوا ل ناڤەراستا سەدەیێ 16 هاتیە دانان و ڤەکولەر نەشێت پشتبەستنێ ل سەر بکەت دەمێ بەحسێ میرێن دەستپێکێ یێن هەکاریان دکەت چونکە نزیکی 4 سەدەیان دناڤبەرا وان میران و دیروکا نڤیسینا شەجەرەیێدا هەنە.

بەلێ تشتێ هەردووشەجەرە ل سەر کوك ئەوە کو ئەسلێ میرێن هەکاریان دگەهیتە عەبباسیان، بەلێ ل ڤێرێ پرسیارەکا دی هەیە، ئەوژی ئەرێ عەبباس کییە؟ چونکە ددەمەکێدا کو پتریا ژێدەران دبێژن کو عەبباس مامێ پێغەمبەری یە (س)هندەکێن دی دبێژن کو ئەو نەڤیێن عەبباسێ کورێ عەلیێ کورێ ئەبی طالبی نە، بو نمونە خودانێ پەرتووکا (عالم آرای عباسی) دبێژت کو میر زەکەریایێ هەکاری دبێژیت کو ئەصلێ وی دگەهیتەخەلیفە عەلیێ کورێ ئەبیطالبی و ئەو ئیدعایا سەییدبوونێ دکەت بەلێ عوسمانی چ دانپێدانێ ب گوتنا وی ناکەن "چونکە ئەو نە ژ کورێن فاطمەیا کچا پێغەمبەری نە و دفەرمانێن کو بو وی و بابێ وی دچن ب ناسناڤێ سەیید گازی وان ناکەن"[12]، و بەدلیسی دبێژیت کو هندەك ژ مێژوونڤیسێن کەڤن گوتینە کو ئەسلێ میرێن بەهدینان دگەهیتە کەسەكٍ ب ناڤێ عەبباس کو کەسەکێ ماقوول بوو "و خودێ چێتر دزانیت"[13]!.

د پەرتوکا (مختصر احوال الامراء) دا ناڤێن میرێن هەکاریان هەتا سەردەمێ عوسمانی ب ڤی رەنگی هاتیە: زاهد بەگ کورێ عزالدین شیر بەگ کورێ محمد پیری بەگ کورێ میر قاسم کورێ حاجی عزالدین شیر بەگ (ئەوێ شەرێ تەیمووری کری) کورێ عمادالدین کورێ مەلك اسد کورێ محمد پیری بەگ کورێ عزالدین شیر بەگ کورێ ابراهیم بەگ کورێ اسدالدین موسی کورێ میر عمادالدین کورێ مەلك عزالدین کورێ محمد منگلان کورێ موسی کورێ عزالدین

---

[9] بنێرە: المصدر السابق، ص14.

[10] ل سەر موهرێ هاتیە نڤیسین: (ابراهیم خان حاکم حکاری)، و ل دورێن وێ هاتیە:" هذا الخواتم خواتم ابراهیم خان حاکم الحکاری المشهور من نسل ملك بك العباسی الذی الان نسله حاکما علی قصبة جولمرك، یسر الله لهم ما یشاء فی الدارین". ینظر: یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ص 28.

[11] هەمان ژێدەر، ص 82.

[12] اسکندر بك منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، تحقیق: ایرج افشار، انتشارات امیر کبیر،(تهران: 1382)، ج3، ص 923. هەژیە بێژین کو ناڤێ دەیکا عەبباس کورێ عەلی(ام البنین کچا حزام الکلابیة) یە. بنێرە: احمد بن علی ابن عنبة، عمدة الطالب فی احفاد آل ابی طالب، مؤسسة انصاریان، (قم: ب.ت)، ص 327.

[13] البدلیسی، المصدر السابق، ص 253.

مجلی کوڕێ عمادالدین کوڕێ عزالدین مجلی کوڕێمەلك سراج الدین کوڕێ محەمەد المستنصر یێ ناسیار بـ(ابن البرکة) کوڕێ خەلیفەیێ بەغداد المستعصم بالله العباسی[14].

هەروەك دیار خودانێ پەرتوکا مختصر احوال و شەجەرا زێوکی ل سەر هندێ رێکەفتی نە کو ئەصلێ میرێن هەکاری دگەهیتە محەمەد المستنصر کوڕێ خەلیفە المستعصم بالله العباسی ئەوێ ژ بەغدادێ رەڤی پشتی ل سالا 656مش/1258 ژلایێ مەغولانڤە هاتیە داگیرکرن و ل مسرێ ئاکنجی بووی و ل وێرێ ب ناسناڤێ (ابن البرکة) هاتیە نیاسین و کور و نەڤیێن وی کاروبارێن خیلافەتێ ل وی وەلاتی برێڤە دبرن هەتا عوسمانیان ل سالا 1517م ئەڤ وەلاتە داگیر کری[15].

بەلێ ژ بوشارەزا و بسپورێن روودانێن کەفتنا خیلافەتا عەبباسی دیار دبیت کو ئەڤە هەولەکە ژلایێ میرێن هەکاریانڤە بو گرێدانا خوە ب مالباتا مامێ پێغەمبەری ڤە (س) و دەمێ ب هووری دیڤچوونا ڤی بابەتی دکەین ئەڤ خەلەتیە بو مە دیار دبن:

1- المستنصر بالله ناڤێ وی یێ دروست (ئەبوالقاسم ئەحمەدە) نە موحەممەد، و ئەو مامێ خەلیفە المستعصمی یە نە کو کوڕێ وی! و ئەو ل سالا 1258ز بەرەڤ مسرێ رەڤی و ل وێرێ لەشکەرەك رێکخست داکو باژێرێ بەغدادێ ژ مەغولان رزگار بکەت بەلێ ل ئەنبارێ شکەست و هاتە کوشتن[16].

2- کوڕێ مامێ خەلیفەی کو ناڤێ وی (ابوالعباس ئەحمەد کوڕێ عەلی) بوو ئەوژی چوو بو مسرێ و ل وێرێ خیلافەتا عەبباسیان سەر ژ نوو ئاڤاکر، پاشی کور و نەڤیێن وی هەتا سالا 1517 خیلافەت برێڤە برن[17].

3- ئێکانە کوڕێ خەلیفەی کو ژ کارەساتا بەغدادێ قورتال بووی ناڤێ وی (المبارك)ـە، و ئەوی ژیانا خوە ل عیراق و ئازەربایجانێ بوراند و هەتا مری نەچووبوو مسرێ[18].

4- پشتی کەفتنا بەغداد ژمارەیەکا مەزن ژ میر و سەرکردەیێن موسلمانان بەرەڤ مسرێ چوون و مێژوونڤیسان ئێك ژ وان رەچاڤ کریە ئەوژی میرێ جولەمێرگێ سیف الدین مەنگەلان کوڕێ عەلیێ هەکاری بوو ئەوێ ل سالا 660مش/1262ز دگەل کوڕێ خوە میر اسدالدین موسایێ (اقطع= ئێك دەست) چوویە مسرێ و ژلایێ سولتانێ مەملوکی الظاهر بیبرسی ڤە

---

[14] بنێرە شەجەرنامەیا وان د: المصدر السابق، ص 144-146.
[15] بنێرە: یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ص 43، الشجرة الزیوکیة، ص 46.
[16] احمد بن علی المقریزی، کتاب السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقیق: محمد مصطفی زیاده، دار الکتب و الوثائق القومیة، (القاهرة: د.ت)، ج2، ص467.
[17] الشجرة الزیوکیة، ص36.
[18] عبدالرزاق بن احمد ابن فوطی، مجمع الاداب فی معجم الالقاب، تحقیق: محمد کاظم، وزرات فرهنگ، (تهران:1374هـ.ش)، ج5، ص314.

هاتنه پێشوازی کرن[19]. ئانکو خەلیفە المستعصم بالله العباسی و میرێ هەکاری مەنگەلان هەڤچەرخێن هەڤ بوون و دئێك دەمدا ژیاینە، لێ د شەجەرەیا هەکاریاندا ناڤێ 6 میران دناڤبەرا خەلیفەی و میرێ ژێگوتیدا هاتینە.- هەروەك مە دیار کری.-

و ئەم دکارین ئاماژەیێ ب هندەك خالێن دی ژی بدەین کو دگەل بیردوزا عەبباسیبوونا هەکاریان هەڤدژن ژ وان: هندەك ژ میرێن دەستپێکێ یێن هەکاریان دگوتن کو ئەسلێ وان دگەهیتە (عوتبە کورێ ئەبی سوفیانێ ئەمەوی)[20] – دوژمنێن عەبباسیان-!! و سەرەرای ڤێ چەندێ زوربەیا ژێدەران رێکەفتینە کو هەکاری کوردێن خوری و صافی نە[21]، هەروەسا ژمارەیەکا مەزن ژ پەرتووکێن نەسەبان ئەوێن گرنگی ب دووڤچوونا مالباتا پێغەمبەری (س) و دوازدە ئیمامێن شیعەیان و خەلیفەیێن عەبباسیان و مالباتێن سەییدان ل هەمی جهێن جیهانا ئیسلامی داین بەحسێ چ چەق و لقێن وان ل کوردستانێ نەکرینە و ب هیچ شێوەیەکێ بەحسێ پەیوەندییێن میرێن هەکاریان دگەل وان مالباتان نەکرینە[22]. و هەروەك دیار پشتی کەفتنا بەغداد و هەلوەشیانا دەزگەهێ (نقابة الاشراف) گەلەك کەسان هەولدان کو نەسەبێن سەختە ژ بو خوە

[19] ابن شداد، تاریخ الملك الظاهر، تحقیق: احمد حطحیط، (فیسبادن:1983)، ص 332؛ ابن عبدالظاهر، الروض الظاهر فی سیرة الملك الظاهر، تحقیق: محمد عزیز الخویطر، (الریاض: 1976)، ص 87. ڤەگوهاستی ژ: درویش یوسف هروری، بلاد الهکاری، (دهوك: 2005)، ص 176.

[20] احمد بن علی القلقشندی، صبح الاعشی فی صناعة الانشا،، تحقیق: محمد حسین شمس الدین، دار الکتب العلمیة، (بیروت: 1987)، ج7، ص307. احمد بن علی المقریزی، المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط و الآثار، تحقیق: خلیل عمران منصور، دار الکتب العلمیة، (بیروت:1998)، ج3، ص405.

[21] دوو تیورێن سەرەکی ل دور ئەسلێ مالباتا میرێن هەکاری هەنە، ئێك ژ وان دبێژیت کو بنەمالا مەنگەلان ژ دووندەها مالباتا (ئەبولهەیجاء)ـە ئەوا حوکم ل کەلا ئامێدیێ دکر و ئەو نەچار بوون بچنە د کووراتیا چیایاندا پشتی بەرهنگاری هێرشێن بەرفرهێن مەغولان و حاکمێ مووسلێ بدرالدین لوئلوئی بووین ئەوێن کو ب داگیرکرنا ئامێدیێ ل 622مش/ ب داوی هاتین. بەلێ تیورا دووێ بو هندێ دچیت کو مالباتا مەنگەلان مالباتەکا جیاوازە و سەربخوەیە ژ وێ مالباتا هەکاریان ئەوا حوکم ل ئامێدیێ دکر، و ڤێ مالباتێ –ئانکو مالباتا مەنگەلان- حوکم ل (هەکاریا باکور) دکر د هەمان دەمێ مالباتا ئەبولهەیجاء حوکم ل ئامێدیێ دکر. و ئەم هزر دکەین کو تیورا ئێکێ پتر نزیکی راستیێ یە چونکە مالباتا هەکاریان ل ئامێدیێ هەر ژ سەردەمێ هێرشا عمادالدینی زەنگی ل سالا 537مش/1142ز دەستەلات ژ دەست دابوو و کەلا ئامێدیێ ژلایێ بریکارێن ئەتابەکێن مووسل پاشی بریکارێن بدرالدین لوئلوئی دهاتە برێڤەبرن، ئانکو میرگەها هەکاری ل ئامێدیێ ب کریاری هەر ژ سالا 537مش/1142ز ژناڤ چووبوو. بو پتر ل دور ڤی بابەتی بنێرە: هروری، المصدر السابق، ص 125 و 185؛ زرار صدیق توفیق، القبائل و الزعامات القبلیة الکردیة فی العصر الوسیط، موکریانی،(اربیل:2007)، ص 73-75.

[22] بو نمونە بنێرە: ابن عنبة، المصدر السابق؛ محمد بن محمد الزبیدی، جذوة الاقتباس فی نسب بنی العباس، تحقیق: یحیی بن محمود ابن جنید، دار الموسوعات العربیة، (بیروت: 2005)؛ عمر بن یوسف اشرف الرسولی، طرفة الاصحاب فی معرفة الانساب، تحقیق: کارل ویلهلم ستریستن، دار الافاق العربیة، (القاهرة: 2001)؛ محمد کاظم ابن ابی الفتوح الیمانی الموسوی، النفحة العنبریة فی انساب خیر البریة، تحقیق: مهدی رجائی، مطبعة حافظ، (قم: 1377 هـ.ش)؛ عبدالرزاق بن احمد ابن فوطی، مجمع الاداب فی معجم الالقاب، تحقیق محمد الکاظم، وزرات ارشاد و فرهنگ اسلامی، (تهران: 1374). عبدالرحمن بن ابی بکر السیوطی، تاریخ الخلفاء، تحقیق: ابراهیم صالح، دار صادر، (بیروت: د.ت)؛ ابن تغری بردی، مورد اللطافة فی من ولی السلطنة و الخلافة، تحقیق: نبیل محمد احمد، دار الکتب المصریة، (القاهرة: 1996)؛ ضامن بن شدقم، تحفة اللباب فی ذکر نسب السادات الانجاب، تحقیق: مهدی رجائی، (قم: 1376هـ.ش)؛ مهدی رجائی، المعقبون من آل ابی طالب، مؤسسة عاشورا، (قم: 1385هـ.ش)؛ محمد باقر بن زین العابدین الخوانساری، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، مؤسسة اسماعیلیان، (قم: د.ت).

دروست بکەن داکو بو بەرژەوەندیێن خوە یێن سیاسی و ئابوری و جڤاکی بکار بینن و د ژێدەرێن دیروکیدا ئاماژە ب ژمارەیەك ژ ڤان هەولان هاتیە کرن[23].

ژ ئەڤا بوری دیاردبیت کو بیردوزا عەبباسیبوونا مالباتا میرێن هەکاری بێ بناخەیە و پشتی هەڤبەرکرنا زنجیرەیا میرێن هەکاری دگەل ژێدەرێن مێژوویی دیار دبیت کو ناڤێن (محمد المستنصر، سراج الدین، عزالدین مجلی، الملك عمادالدین، عزالدین مجلی و الملك موسی) ناڤێن ساختە و بێ بنەمانە و چ راستی بو هەبوونا وان د کەتواریدا نینە[24] بەلکو زنجیریا میران ژ میر مەنگەلانی دەستپێدکەت ئەوێ ل سالا 660هـ/1262ز چوویە میسرێ و پشتی وی کورێ وی اسدالدینی جهێ وی گرتی.

هەروەسا هندەك رەخنەیێن دی ژی ل شەجەرەنامەیا هەکاریان دهێنە گرتن ژوان بەرچاڤ وەرنەگرتنا زنجیرەیا مێژوویا رووداناں، بو نمونە: بەحسێ میر اسدالدینی دکەت ئەوێ میرگەهـ ژ دونبولیان رزگارکری و دبێژیت کو دگەل سولتان سەلیم (1512-1520ز) و کورێ وی سولتان سولەیمانی (1520-1566ز) پشکداری د شەراندا کریە[25]، پاشی پشتی 9 بابکان بەحسێ میر زاهد بەگی دکەت ئەوێ ل سەردەمێ سولتان سەلیم و شاه ئیسماعیلی (1501-1524ز) ژیای[26]!! هەروەسا دووبارەکرنا ناڤان زێدەتر ژ جارەکێ نەخاسمە ناڤێن (اسدالدین، عمادالدین و عزالدین)،بو نمونە بەحسێ 6 میران ب ناڤێ عزالدین دکەت و دبێژیت کو وان ل بەری دەستەلاتا عوسمانی حوکم ل میرگەهێ کریە[27] ئەڤە ددەمەکێدا کو بتنێ دوو میران بڤی ناڤی حوکم دڤی سەردەمیدا کرینە -هەروەك دێ دیار بیت-، و ئەڤان هەردوو خالان پەریشانیەکا وەسا ئێخستیە د شەجەرا هەکاریاندا کو ڤەکولەر نەشێت پشتبەستنێ ل سەر بکەت بو دەستنیشانکرنا میرێن بەری دەستەلاتا عوسمانیان حوکم ل میرگەهێ کرین.

ژ بابەتێن دی یێن دبنە ئاستەنگ د دیارکرنا میرێن میرگەهێدا ئەوە کو ژمارەیەکا مەزن ژ کور و برا و کەسوکارێن میران حوکم ل ژمارەیەکا مەزن ل کەلا و حەشار و باژێرێن دەڤەرا هەکاری دکرن و د ژێدەرێن دیروکیدا ناڤێن وهان وەك (میر) هاتینە، لەورا ژ بو ڤەکولەری یا بزەحمەتە میرێ سەرەکی دناڤ واندا دەستنیشان بکەت، و هندەك جاران ناڤێ پتر ژ میرەکێ د

---

[23] بو نمونە مەقریزی ئاماژەیێ ب دوو ژ ڤان هەولان ددەت:"... سولتانی [بیبرس] کەسەك رەوانەی مسرێ کر کو ئیدعا دکر ئەو موبارەك کورێ المستعصمی یە... پاشی نە جلال الدین دوادار و نە طواشی موختاری ئەو نەنیاسی و دیار بوو کو درەوان دکەت... پاشی سولتانی کەسەکێ دێ یێ رەش پیست رەوانەی میسرێ کر کو دگوت ئەز ژ دووندەها خەلیفەیانم..." بنێرە: السلوك...، ج 2، ص549.

[24] هەژیە بێژین کو ناڤێن: (محمد منگلان ابن موسی ابن عزالدین مجلی ابن عمادالدین ابن عزالدین) د لیستا ناڤێن میرێن هەکاری ئەوا د شەجەرا زێوکی دا نەهاتینە . بنێرە: المصدر السابق، ص 75-76.

[25] بنێرە: المصدر السابق، ص 59-60.

[26] المصدر نفسە، ص 145-146.

[27] المصدر نفسە.

ئێك دەمدا دهێت لەورا زور یا گرنگە كو ئاماژە ب وان میران بهێتە كرن و ئاستێ نزیكاتیێ دناڤبەرا واندا بهێتە دیاركرن داكو راستی ئاشكەرا ببیت و تشتێ باش ئەوە كو ژێدەرێن میسری هندەك پێزانینێن باش ل سەر میرێن هەكاری ل سەردەمێ پشتی كەفتنا بەغدادێ بو مە ئاشكەرا دكەن و ئاماژێ ب ئاستێ نزیكاتیێ دناڤبەرا واندا ددەن.

هەروەك هاتیە دیار كرن ل سالا 660مش/1262 ز میرێ هەكاری سیف الدین مەنگەلان كورێ عەلی دگەل كورێ خوە اسدالدینی چوونە میسرێ و دگەل واندا هندەك كەسوكارێن وی ژی هەبوون و ژ وان: میر تاج الدین عەلی كورێ مەنگەلانی و پسمامێ وی فخرالدین عەلی میرێ مەلازگردێ دگەل 300 سوواران[28]، و پشتر كوشتنا میر مەنگەلانی د شەرەكێدا دگەل مەغولان كورێ وی اسدالدین موسایێ - ئەوێ ل سالا 647مش/1249ز دەستەكێ خوە د شەرەكیدا ل دژی مەغولان ژ دەست دای- بوو میر و ئەو شیا بزڤریتەڤە بو جولەمێرگێ و ئەردێ بابێ خوە ڤەگەراند. پشتی مرنا اسدالدین موسای كورێ وی مەلك عمادالدینی جهێ وی گرت و پێزانین ل سەر ڤی میری بتنێ ئەوە كو وی كورە ب ناڤێ مەلك اسدالدین ل پاش خوە هێلایە و ل دویف ویدا بوویە میرێ جولەمێرگێ، میر اسدالدین میرەكێ مەزن بوو كو شیا هەڤسەنگیێ دناڤبەرا دەولەتا مەغولان و دەولەتا مەمالیكان پەیدا بكەت[29]، هەروەسا مەلك اسدالدین خودانێ گوتنا بەراهی و دووماهیێ بوو دناڤ هوز و سەركردەیێن كورداندا[30]. و پشتی مرنا وی كورێ وی میر عمادالدین موجەلا هات كو هەڤچاخێ ابن فضل الله العمری (700-749مش/1300-1348ز) بوو[31]، و العمری ئەوێ پێزانینێن خوەژ قازیێ عمادالدینی وەرگرتی دبێژیت كو عمادالدینی دوو برا هەنە ب ناڤێن عزالدین و زین الدین، هەروەسا هندەك مام هەنە ئەوژی عزالدین شێر، شمس الدین شێخ امیر، میر داوود و میر حسام الدین و هەر ئێك ژ وان حوكمی ل كەلایەكێ یان باژێرەكێ دكەن و "لێڤەگەر و میرێ مەزنێ وان میر عمادالدینە"[32].

ڤەكولەرێ زنجیرەیا میرێن هەكاریان سەبارەت میرێ پشتی میر عمادالدینی هاتی دكەڤیتە د شەپرزەییەكا مەزندا، چونكە ددەمەكیدا كو هەموو لایەن رێكەفتینە كو ئەوێ پشتی وی هاتی ناڤێ وی عزالدین شێرە بەلێ چ لایەنان ئاماژە نەدایە كو عزالدین شێر چیێ وی یە؟ ئەرێ ئەو برایێ وییە یان مامێ وییە كو هەمان ناڤ هەیە یان كورێ وییە؟

---

28 ابن شداد، المصدر السابق، 332.
29 هروری، المصدر السابق، ص 186.
30 ابن فضل الله العمری، التعریف بمصطلح الشریف، مطبعة العاصمة،(القاهرة: 1312)، ص 38- 39.
31 ابن فضل الله العمری، مسالك الابصار فی ممالك الامصار، تحقیق: احمد عبدالقادر الشاذلی، المجمع الثقافی، (ابوظبی: 2001)، ج3، ص 268؛ القلقشندی، المصدر السابق، ج7، ص307.
32 ابن فضل الله العمری، التعریف بمصطلح الشریف، 38.

د نڤیسینا ل سەر گومبەدا حەلیمە خاتوون ل وەستانێ ناڤێ میر عزالدین هاتیە و ئاماژە هاتیە کرن کو وی ئەڤ گومبەدە ل موحەررەما سالا 736مش/1335زئاڤاکریە[33]، و ژێدەرێن دیروکی بەحسێ میر عزالدین شێرێ هەکاری دکەن ئەوێ کو ل سالا 789مش/1387ز ل کەلا وانێ بەرسنگێ تەیموور لەنگی راوەستیای[34]، و ئەڤ میرە پشتی سالا 824مش/1421ز مریە یان دەست ژ حوکمی بەردایە[35]، ئانکو 86 سال دکەڤنە دناڤبەرا مێژوویا نڤیسینا ل سەر گومبەدا حەلیمە خاتوونێ و دووماهیا حوکمێ عزالدین شێری، و ل سەر بناخەیێ ڤێ راستیێ ب دوور دهێتە زانین کو عزالدین شێر برایێ یان مامێ میر عمادالدینی بیت، هەروەسا دڤێت نەهێتە ژبیر کرن کو هەبوونا ناسناڤێ میر بان مەلك دگەل ناڤێ ئەندامێن بنەمالا دەستەلاتدار نابیتە بەلگە لسەر هندێ کو ئەو ب راستی میرێ سەرەکی بوو، و ژبەر ڤێ چەندێ دکارین بێژین کو عزالدین شێر کورێ میر عمادالدینی یە، بەلێ سەبارەت وی میر عزالدینێ ناڤێ وی ل سەر گومبەدا حەلیمە خاتوونێ هاتی دبێژین کو پتر هزر بو هندێ دچیت کو ئەو برایێ میر عمادالدینی بیت نەخاسمە کو مێژوویا ل سەر گومبەدێ یەکسانە دگەل مێژوویا ژیانا وی چونکە ئەو هەڤچاخێ ابن فضل الله العمری 1300-1348 بوو و ئەڤی نڤیسەری د پەرتووکا خوەدا ناڤێ وی ئینایە[36].

مەلك عزالدین شێری برایەك هەبوو ب ناڤێ اسدالدین و ناڤێ وی د ژێدەرێن ئەرمەنیدا هاتیە و ئەڤی برای شیابوو باژێرێ وەستانێ ژ دەستێ مەلك عزالدینی بینتە دەر، بەلێ ل سالا 1392

---

[33]ل سەر گومبەدا حەلیمەخاتوونێ ئەڤ چەندە هاتیە نڤیسین: " امر بعمارة هذه القبة الشريفة الملك عزالدين برسم المرحومة حليمة خاتون فى محرم سنة ستة و ثلاثين و سبعماية".

[34] نظام الدين شامى، ظفرنامه، تحقيق: محمد احمد پناهى، نشر بامداد، (تهران:1363هـ.ش)،ج1، ص103؛ عبدالله بن لطف الله حافظ ابرو، زبدة التواريخ، تحقيق: كمال حاج سيد جوادى، وزارت فرهنگ،(تهران:1380)، ج1، ص665؛ احمد بن نصرالله تتوى، تاريخ الفى، تحقيق: غلامرضا طباطبائى مجد، انتشارات علمى و فرهنگى،(تهران:1382)، ج7، ص4775؛ احمد بن محمد خوافى، مجمل فصيحى، تحقيق: محسن ناجى نصرآبادى، انتشارات اساطير،(تهران:1386)، ج3، ص990.

[35]گەلەك بوچوون ل سەر مرنا مەلك عزالدین شێری هەنە، هندەك ئاماژێ ددەن کو حوکمێ وی ل سالا 824مش /1421زبداوی هاتیە بێی کو ب ئاشکەرایی بەحسێ مرنا وی بکەن. حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج4، ص 775. البدليسى، المصدر السابق، ص 237-238. و هندەك دبێژن کو ئەو ل وێ سالێ مریە. شیخ محمد، ژێدەرێ بەرێ، ب 253. بەلێ د بەرامبەر دا هندەکێن دی دبێژن کو مەلك عزالدینی ل موحەررەما هەمان سال سەرەدانا شاهروخی کربوو. خوافى، مصدر پیشین، ج3، ص1100؛ سمرقندى، مصدر پیشین، ج3، ص298. ، و حسن روملو دبێژیت کو ئەو ل سالا 826مش/ 1423ز مریە. مصدر پیشین ج1، ص309؛ و هندەك ژێدەرێن فارسیێن درەنگ وەخت دبێژن کو ئەو ل سالا 828مش/ 1426ز هاتیە کوشتن. مجدى، مصدر پیشین، ص964؛ شیروانى، مصدر پیشین، ج1، ص78. و هندەکێن دی دبێژن ئەو ل سالا 830مش -/1428 هاتیە کوشتن. محمد حسن بن على اعتماد السلطنه، مرأة البلدان، انتشارات تهران،(تهران: 1367)، ج1، ص639. بەلێ ژێدەرێن ئەرمەنیێن نزیکی رووداںان دبێژن کو حوکمێ وی ل سالا 1419 بداوی هاتیە بێی کو ئاماژەیێ بدەن کا ئەو مریە یان دەست ژ حوکمی بەردایە. بنێرە:
Khachatrian, op.cit, pp.48-49;
توفيق، كردستان فى العهد الجلائرى، ص 132.
بەلێ زوربەیا ژێدەران بەحسێ وی د رووداںێن پشتی سالا 1419 دکەن لەورا بوچوونا ئەرمەنیان لاواز خوەیا دکەت.

[36] العمرى، التعريف بالمصطلح الشريف، ص 39. هەروەسا بنێرە: القلقشندى، المصدر السابق، ج7، ص 307. توفيق، كردستان فى العهد الجلائرى، ص 365.

مەلك عزالدینی شیا جارەکا دی ڤی باژێری بزڤرینتە ژێر رکێفا خوە. هەروەسا ژێدەران ئاماژە ب ئێك ژ کەسوکارێن وی کریە ب ناڤێ ناصرالدین کو پشتی تەسلیم بوونا مەلك عزالدینی رەدکر خوە تەسلیم بکەت و بەردەوامی دا ب بەرەڤانیێ ژ کەلا وانێ بەلێ ئەم نزانین ئاستێ نزیکاتیا وی دگەل مەلك عزالدین شێری چ بوو[37].

عزالدین شێری دوو کور ل پشت خوە هێلان ناڤێ ئێك ژ وان د گەلەك ژێدەران دا هاتیە ئەوژی مەلك محەمەدە[38]، و هەرچەندە کو ژێدەر ئاماژێ ب کورەکێ دی یێ وی ددەن[39] بەلێ کێم ژ وان ناڤێ وی ئینایە ئەوژی میر سولتان ئەحمەدە، و هندەك ژێدەران ئاماژە ب ناڤێ وی کریە بێی کو دیار بکەن کو ئەو کورێ مەلك عزالدینی یە[40]، بەلێ ژێدەرێن ئەرمەنی ب ئاشکەرایی دبێژن کو سولتان ئەحمەد کورێ عزالدین شێری بوو[41]، هەروەسا ئەڤ ژێدەرە ئاماژێ ب برایەکێ دی یێ وان ددەن ئەوژی میر بهاءالدینە کو حوکم ل ئورمیە دکر[42].

سەردەمێ مەلك محەمەدی هەڤچەرخ بوو دگەل شەرێن دناڤبەرا میر شاهروخ کورێ تەیمووری و ئیسکەندەر بەگ کورێ قرەیوسفێ قرەقوینلو[43]، و دڤی شەریدا مەلك محەمەدی و هندەك میرێن دی پشتەڤانیا شاهروخی کرن و شاهروخ شیا لەشکەرێ ئیسکەندەری بشکێنیت (1420) بەلێ هەرزوو ڤەگەریا بو خوراسانێ و دەلیڤە بو ئیسکەندەری خوەش بوو کو جارەکا دی ڤەگەریتەڤە بو دەڤەرێ و باژێرێ تەبریزێ بستینیت، پاشی ئیسکەندەری دەست ب تولڤەکرنێ ژ پشتەڤان و هەڤپەیمانێن شاهروخی کر و ل سالا 1423 مەلك محەمەد کوشت و پشتی دوو سالان برایێ وی سولتان ئەحمەد ژی هاتە کوشتن[44]، پاشی فەرماندا کو برایێ وان بهاءالدین ژ‌ببهێتە کوشتن[45]. و هەروەك دیار ئیسکەندەری مالباتا دەستەلاتدار ل هەکاری قڕ کر لەورا هندەك ژ ژێدەران بو هندێ چووینە کو ئیسکەندەری میرگەها هەکاریان ب ئێکجاری ژ ناڤ

---

[37]تتوی، مصدر پیشین، ج7، ص4775، حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج1، ص 665.

[38]حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج3، ص410؛ محمد بن خاوند شاه میر خواند، روضة الصفا، تحقیق: جمشید کیافر، (تهران:1380هـ.ش)، ج10، ص5349؛ حسن روملو، احسن التواریخ، باهتمام: عبدالحسین نوائی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، (تهران:1349هـ.ش)، ج1، ص249.

[3939] حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج1، ص 170.

[40]مجدی، محمد بن ابی طالب مجدی، زینة المجالس، کتابخانه سنائی، (تهران:1362)، ص964؛ زین العابدین بن اسکندر شیروانی، ریاض السیاحة، تحقیق: حسین ابن بدرالدین، انتشارات سعدی،(تهران:1339هـ.ش)،، ج1، ص 78.

[41]Khachatrian,op.cit, p.51; Ilhan Erdem, Mustafa Uyar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular, (Türkler),Cılt.6, s.1517.

[42]Khachatrian, op.cit, p.52.

[43] شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 253-254.

[44]ژێدەرێ فارسیێن درەنگ وەخت دبێژن کو ئەو ل سالا 828مش / 1425ز و سولتان ئەحمەد ل سالا 830مش /1427ز هاتینە کوشتن. بنێرە: شیروانی، مصدر پیشین، ج1، ص78؛ مجدی، مصدر پیشین، ص964.

[45]Khachatrian, op.cit, p.51- 52.

بر[46]، بەلێ ژێدەرێن ئەرمەنی ئاماژێ ب کورەکێ سولتان ئەحمەدی ب ناڤێ اسدالدین ددەن ئەوێ شیای ل سالا 1425 ژ وەستانێ برەڤیت و خوە گەهاندە جولەمێرگێ[47]، و هەرچەندە حوکمێ هەکاریان ل وەستانێ بداوی هات بەلێ اسدالدین شیا ڤێ میرگەهێ سەرژنوو ل جولەمێرگێ ڤەژینیت.

ژلایەکێ دیڤە ژێدەرێن ئەرمەنی ئاماژەیێ ب میرەکێ دی ددەن ب ناڤێ پیر بەگ کوڕێ مەلك محەمەدی ئەوێ شیای ل سالا 1431 دەستێ خوە دانیتە سەر دەڤەرا وانێ[48]، و ل سالا 855مش/1452ز ناڤێ میرەکێ دی ب ناڤێ عزالدین شێری دهێت و ئەڤ میرە کەفتە د هەڤرکیا دناڤبەرا میرزادە و سەرکردەیێن دەولەتا ئاق قوینلو[49]، و ل سالا 896مش/1491ز سولتان یەعقووب ئاق قوینلو مر و ئێك ژ سەرکردەیێن لەشکەرێ وی ب ناڤێ صوفی خەلیل موصلو شیا کورێ وی بایسنقەری بکەتە سولتان ل تەبریزێ پشتی ژمارەیەکا مەزن ژ بەرهنگارێن وی ژناڤبرین، و دڤی دەمیدا عزالدین شێرێ هەکاری و گولابی بەگ میرێ ئەرزنجانێ ژ پشتەڤانێن ڤی سەرکردەی بوون، ژلایەکێ دیڤە سەرکردەیەکێ دی ب ناڤێ سولەیمان بیژن ژ مێردینێ ڤە بەرەڤ تەبریزێ ڤە هات داکو قولپا پشتەڤانێن بایسنقەری ژناڤببەت، ل دەستپێکێ گولابی بەگ شکاند و کوشت پاشی لەشکەرێ عزالدین شێر بەگی شکاند و شیا وی دەستەسەر بکەت، و ل رەمەزانا 896مش/1491ز شیا صوفی خلیلی ژی بشکێنیت و بکوژیت[50].

ژێدەر دیار ناکەن کا چارەنڤیسێ عزالدین شێری پشتی ئێخسیربوونا وی چ بوو، خودانێ پەرتووکا (عالم آرای امینی) دبێژیت کو عزالدین شێر "وەکی رووڤیەکێ کەفتە د خەفکا سەرشورییێدا"[51]، و خودانێ (جواهر الاخبار) بتنێ دبێژیت کو "لەشکەرێ وی شکەست"[52]، و حەسەن روملو د ڤان رووداناندا ناڤێ وی ب ئێکجاری نائینیت[53]، بەلێ پتر هزر بو هندێ دچیت

---

[46]Ibid, p. 52.

شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 255.

[47]Khachatrian, op.cit, p.52;Orhan Kiliç, XVI. Ve XVII yüzyılllarda Van 1548- 1648, Elazığ: 1997, s.11.

[48]Ibid, p.57.

خودانێ(مختصر الاحوال الامراء)دبێژیت کو پیر بەگ کورێ قاسم بەگکورێ عزالدین شیر بەگییە و ئەو ل سەردەمێ حوکمێ سولتان سولەیمانێ قانوونی ژیایە!. بنێرە: میرزا محەمەدێ یازجی، ص63.

[49]شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 257.

[50] فضل الله بن روزبهان خنجی، تاریخ عالم آرای امینی، تحقیق: محمد اکبر عشیق، میراث مکتوب، (تهران: 1382هـ.ش)، ج1، ص60؛ بوداق منشی قزوینی، جواهر الاخبار، تحقیق: محسن بهرام نژاد، میراث مکتوب، (تهران:1378هـ.ش)، ص91.

[51] روزبهان خنجی، مصدر پیشین، ج1، ص60.

[52] بوداق قزوینی، مصدر پیشین، ص 91.

[53] مصدر پیشین، ج2، ص886.

کو ئەوژی هاتبتە کوشتن چونکە سولەیمان بیژەنی هەموو ئەو میرێن ب دژی وی راوەستیاین کوشتن[54]، هەروەسا شەجەرا زێوکی ژی دەمێ ناڤێ عزالدین شێری دئینیت ب رەخ ناڤێ ویڤە پەیڤا (الشهید) بکار دئینیت[55].

ل ڤێرێ بابەتەکێ دی هەیە کو دڤێت ئاماژە پێ بهێتە کرن ئەوژی بەدلیسی دبێژیت کو میر ئوزون حەسەنی (1453-1477ز) هەردوو سەرکردەیێن خوە صوفی خلیل و عەرەبشاه بەگ بو داگیرکرنا میرگەها هەکاری هنارتن، و هەردوو سەرکردەیان هێرش کرنە سەر میرگەهێ و شیان عزالدین شێری بکوژن و کاروبارێن میرگەهێ بو هوزا دونبولیان هاتە راسپاردن[56]. بەلێ خەلەتیا ڤێ گوتنێ ئاشکەرا دبیت دەمێ ئەم دبینین کو صوفی خەلیل و عزالدین شێر هەڤپەیمانێن هەڤ بوون و ئەو هەردوو کەفتینە بەر هێرشا سلیمان بیژنی ــوەك مە دیار کری- و هەموو ژێدەر نزیکی رووددانان ئەڤێ چەندێ دووپات دکەن و بەدلیسی ژێدەرێ ئێکانەیە کو بەحسێ پێدانا میرگەها هەکاری بو هوزا دونبولیان دکەتن. هەروەك دیار بەدلیسی ئەڤ رووددانە دگەل هەوا ئوزون حەسەنی تێکهەل کریە دەمی وی ل سالا 874مش/1470ز لەشکەرەك ب سەروکاتیا حەمزە کورێ جیهانگیر میرزای رەوانەی کوردستانێ کری و میرگەهێن بەدلیس و بوتان کرینە ئارمانج و چ ژێدەران نەگوتیە کو هەکاری ژی کەفتیە بەر ڤێ هێرشێ[57]. و چونکە بەدلیسی هزر کریە کو مرنا عزالدین شێری ل سالا 1470 ز بوو و کورێ وی زاهد بەگی ل سالا 1491 حوکم وەرگرتیە لەورا بەدلیسی ئەڤ ڤالەهیە ب هندەك پێزانینێن بێ سەروبەر داگرتیە و بەحسێ میرەکێ کریە ب ناڤێ (اسدالدین زێرین چەنگ کورێ کورێ عمادالدینی) ئەوێ بەری هینگێ بەرەڤ مسرێ رەڤی و پاشی ڤەگەریای و شیای ب هاریکاریا ئاشوریان میرگەها هەکاری ژ دەستێ دونبولیان رزگار بکەت[58]. ئەڤە ددەمەکێدا کو میرێ پشتی عزالدین شێری هاتی ناڤێ وی زاهد بەگە[59] و ژێدەرەکێ ئەرمەنی ل سالا 1498ز بەحسێ وی کریە وەك میرێ هەکاری[60]، و ئەڤ میرە هەڤچەرخ بوو دگەل شاه ئیسماعیلێ صەفەوی، و بەدلیسی دبێژیت کو پەیوەندی دناڤبەرا واندا گەلەك خوەش بوون تا رادەیەکێ کو شاهی ب ناسناڤێ (مام)

---

[54] همان مصدر؛ روملو، مصدر پیشین، ج2، ص886؛ غیاث الدین بن همام الدین خواندمیر، حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، تحقیق: محمد دبیر سیاقی، انتشارات خیام،(تهران:1380هـ.ش)، ج4، ص437.
[55] ص 75-76.
[56] المصدر السابق، ص 239.
[57] ابوبکر طهرانی، کتاب الدیاربکریة، بتصحیح و اهتمام: نجاتی لوغال، فاروق سومر، انجمن تاریخ ترك، (انقره:1963)، ج2، ص 542-543؛ روملو، مصدر پیشین، ج1، ص737.
[58] المصدر السابق، ص238-239.
[59] د پەرتووکا مختصر احوالا الامراء ب شێوەیێ (محمد زاهد بك) هاتیە. بنێرە: میرزا محەمەدێ یازجی، ب 63.
[60]Khachatrian, op.cit, p56.

گازی وی دکر[61]. بەلێ تشتێ هەڤدژ دگەل ڤێ گوتنێ ئەوە کو زاهد بەگی ل سالا 912مش/1507ز ل کەلا وانێ بەرسنگێ لەشکەرێ شاه ئیسماعیلی گرتبوو[62]، هەروەسا وی دگەل ژمارەیەکا میرێن کوردان پشکداری د شەرێ چالدیران و ستاندنا تەبریزێدا کربوو 1514[63]. هەروەسا کورێ وی مەلك بەگی پشکداری د وان رووداناندا کربوو ئەوێن پشتی شەرێ چالدیران رووداین و ب شەرێ (قەرەغین دەدە) 1516ز بداوی هاتین[64]. چێدبیت پەیوەندیێن دناڤبەرا واندا د پاشەروژێدا بەرەڤ پێش چووبن نەخاسمە پشتی صەفەویان شیاین جارەکا دی دەستەلاتا خوە ل سەر دەڤەرا وانێ بسەپینن[65].

دگەل چوونا دیروکا هەکاریان بو ناڤ سەردەمێ عوسمانیدا ناڤێ چەندین میرێن دی یێن هەکاری دئێن، و ژ تایبەتمەندیێن ڤی سەردەمی زێدەبوونا ژێدەرانە ل سەر دیروکا میرگەها هەکاری و ژ گرنگترین ڤان ژێدەران شەرەفنامەیا بەدلیسی و ڤەهینوکا دیروکا هەکاریان ژ نڤیسینا کەسەکی ب ناڤێ (تومەرێ یازچی) ئەوێ وەك نڤیسەر بو میر یەحیا بەگی پاشی بو کورێ وی میر عمادالدینی کار کری و ئەو وەك دیدەڤانەکێ بوو ل سەر وان رووداناێن ل نیڤا ئێکێ ژ سەدێ 17 رووداین، هەروەسا شەجەرەنامەیا ب ناڤێ (مختصر احوال الامراء) هندەك سیناهیان بەرددەتە سەر دیروکا میرێن هەکاری ل سەدەیێ 18ز، بەلێ ئەڤ ژێدەرە ژی ژ کێماسی و خەلەتیان دوور نینن لەورا ل ڤێرێ دێ پشتبەستنێ ل سەر ژێدەرەکێ دی یێ بنەرەتی کەین ئەوژی بەلگەنامەیێن عوسمانی نە ئەوێن دبنە هاریکار بو کێشانا کەڤالەکێ روهنتر بو زنجیرەیا میرێن هەکاریان.

زاهد بەگی پشتی مرنا خوە دوو کور هێلان ئەوژی مەلك بەگ و سەیید محەمەد بەگ[66]، و ناڤێ مەلك بەگی د رووداناێن پشتی شەرێ چالدیراندا هاتیە وەك "مەلك بەگێ عەبباسی کورێ عزالدین شیر بەگ"[67]، و مەلك بەگی چەندین کور ل دووف خوە هێلان ئەوژی: زەینەل،

61 المصدر السابق، ص 244.

62 سفرنامەهای ونیزیان در ایران، ترجمە: منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی،(تهران: 1349هـ.ش)، ص401-403.

63 د نامەیەکێدا بو ماقوول و مەزنێن باژێرێ تەبریزێ ل سالا 1514 سولتان سەلیم دبێژیت کو ئەو دێ " فخر الامراء الاکراد زاهد بگ"ـی ئاگەهدار کەت کو ئێدی خەلکێ باژێری تەنگاڤ نەکەت. بنێرە: فریدون بك، منشآت السلاطین، (نسخە کتابخانە شورای ملی ایران)، شمارە ثبت:63347، ج1، ص 391.

64 جزیەدار زادە، تواریخ آل عثمان (دەستنڤیس)، دانەیا پەرتووکخانەیا عەلی ئەمیری ل ئیستانبول، ژمارە:206، بەرپەرێ 283، منجم باشی، جامع الدول (دەستنڤیس)، دانەیا پەرتووکخانا نور عثمانیة، ژمارە: 3172، پشکا3، بەرپەرێ 317.

65 Orhan Kiliç, A.G.E, s.13-15.

66 خودانێ پەرتووکا مختصر احوال الامراء دبێژیت کو وی کورەك بتنێ هەبوو ب ناڤێ (ملك محمد بك). بنێرە: میرزا محەمەدێ یازجی، ب 6.

67 جزیەدار زادە، المصدر السابق، ص 283؛ منجم باشی، المصدر السابق، ص 317.

بایەزید، بوداق، روستەم، بهاءالدین، حسێن و بایندەر[68] و تومەرێ یازجی ناڤێ برایەکێ دی یێ وان دئینیت ئەوژی عزالدین شێرە[69]، بەلێ سەیید محەمەدی –هەروەك بەدلیسی دبێژیت- کورەك ب ناڤێ یەعقووب بجهـ هێلا[70] بەلێ دەفتەر موهیمەیێن ئەرشیفێ عوسمانی ئاماژە ددەن کو وی چەندین کور هەبوون[71] و ناڤێ دوو ژ وان ئینانە ئەوژی حسێن بەگ[72] و گولابی بەگ[73].

ل سالا 1548 ئانکو پشتی زالبوونا عوسمانیان ل سەر باژێرێ وانێ، مەلك بەگ ب فەرمانا والیێ وانێ ئیسکەندەر پاشا (1548-1553ز) و ب هاندانا برازایێ وی یەعقووب بەگی هاتە کوشتن[74]، و پشتی کوشتنا مەلك بەگی حوکمێ میرگەهێ بو کورێ وی زەینەل بەگی هاتە ڤەگوهاستن، و کەڤنترین ئاماژە بو ڤی میری بو سالا 959مش/1552ز ڤەدگەریت[75]، و میرگەهـ د سەردەمێ وی د سەرەبەرەکێ گەلەك ئالوزدا بوری ژبەر شەر و هەڤرکیێن ناڤخویی دناڤبەرا ئەندامێن بنەمالا دەستەلاتدار و کێشەیێن دناڤبەرا میرگەها هەکاری و میرگەهێن هەڤسنور دگەلدا و رەوشا گشتیا دەڤەرا سنورێ دەولەتا عوسمانی ژبەر شەرێن بەردەوام د بەهرا پترا سەدەیێ 16دا، لەورا دبینین کو زەینەل بەگ چەندین جاران ژ حوکمی هاتیە دوورخستن و جارەکا دی حوکم بو وی هاتیە ڤەگەراندن و ئێکەمین هەڤرکیا تووش بوویێ دگەل مامێ وی سەیید محەمەدی بوو چونکە وی خوە ب هێژاتر بو دەستەلاتێ ددیت و شیا ب هاریکاریا کورێ خوە یەعقووب بەگی باژێرێ وەستانێ بستینیت، پاشی زەلامێن هوزا پنیانشی ل دور خوە کومکرن و هێرشکرە سەر جولەمێرگێ و زەینەل بەگ نەچاری رەڤینێ کر[76]، زەینەل بەگ چوو ئامێدیێ و ب هاندانا میرێ بەهدینی سولتان حسێنی بەرەڤ ئیستانبولێ چوو[77]، و چونکە ترسا وێ چەندێ هەبوو کو صەفەوی ڤێ رەوشێ بو بەرژەوەندیا خوە بکاربینن وەزیرێ مەزن روستەم پاشای فەرمانەك بو والیێ وانێ ئیسکەندەر پاشای دەرئێخست و تێدا دیارکر کو میر سەیید محەمەدی بکوژیت و زەینەل بەگی ل جهێ وی بکەتە میر نەخاسمە کو میرێ ناڤبری – ئانکو سەیید محەمەد- د کێشەیا شاهزادە مستەفادا ل 1533ز هاتبوو تومەتبار کرن[78]، و ژلایێ

---

[68] البدلیسی، المصدر السابق، ص 244-245.

[69] تومر یازجی، ڤەهینوکا دیروکا میرگەها هەکاری (دەستنڤیس)، ص 360. (دانەیەك ل دەف ڤەکولەری هەیە). بەدلیسی ل جهەکێ ناڤێ وی ئینایە بێی ئاماژەیێ بدەت کو ئەو کورێ مەلك بەگییە ، بنێرە: المصدر السابق، ص685.

[70] المصدر نفسه، ص 247.

[71] دفتر مهمه رقم 3، حکم 1028.

[72] دفتر مهمه، رقم 3، حکم 1231.

[73] دفتر مهمه رقم 888 (تصنیف مکتبة طوبقابی)، حکم 384 و 832.

[74] Nazmi Sevgen, Doğu ve GüneyduğuAnadoludaTurkbeylıklerı, Ayyildizmatbaasi, (Ankara:1982), s142.

[75] دفتر مهمه رقم 888، حکم: 368.

[76] Sevgen, A.G.E, s143.

[77] البدلیسی، المصدر السابق، ص 245-246.

[78] المصدر نفسه، ص 248.

خوەڤە والیێ وانێ سەیید محەمەد بەگ گرت و ل وانێ زیندان کر، بەلێ کورێ وی یەعقووبی بەرێ خوە دا جولەمێرگێ و ل وێرێ خوە وەك میر دا نیاسین[79]، ژلایەکێ دیڤە زەینەل بەگ ژ ئیستانبولێ زڤری و بەرەڤ جولەمێرگێ دهات دەمێ کەفتیە بووسەیەکێ ژلاییێ زەلامێن میرگەها بوتانڤە ژبەر کێشەیەکا کەڤن دناڤبەرا واندا یان ژی ب هاندانا میر سەیید محەمەد بەگی، و دڤێ رووداندا هەموو زەلامێن زەینەل بەگی هاتنە کوشتن و زەینەل ب خوە ژی ب گرانی بریندار بوو،بەلێ ب ناڤبژیڤانیا خێزانا بەدر بەگێ بوتانی ژیانا وی ژ مرنەکا راستەقینە رزگار بوو[80]، و پشتی ساخ بوونا برینێن وی جارەکا دی زەینەل بو ئیستانبولێ چوو دەمێ بهیستی کو یەعقووب بەگی پایتەختێ وی داگیر کریە بەلێ دەمێ گەهشتیە وێرێ زانی کو روستەم پاشا ژ کارێ خوە هاتیە لادان (960مش/1553ز) و ئەو ما دڤی رەوشێدا هەتا سەرژنوو روستەم پاشا بوویە وەزیرێ مەزن (962مش/1555ز)، لەورا جارەك دی قەستا وی کر بەلێ روستەم پاشای داخوازا وی بجهـ نەئینا و زەعامەتەك ل بوسنایێ دا وی[81]، بڤی رەنگی دیار دبیت کو یەعقووب بەگی پتر ژ دوو سالان حوکم ل میرگەهێ کریە.

پشتی ماوەیەکێ کێم ژ مانا زەینەل بەگی ل بوسنا شەرەکێ نوو دناڤبەرا ئیران و عوسمانیان ل سەر سنوری روودا، لەورا فەرمانەك هاتە دان کو زەینەل بەگ وەك میرێ هەکاری بهێتە نیاسین و ژئەڤی هەلویستی دهێتە زانین کو یەعقووب بەگی دەست دگەل ئیرانیان هەبوو، لەورا فەرمانەك بو والیێ وانێ فەرهاد پاشا[82] (1553-1557ز) دەرکەفت کو یەعقووب بەگی دەستەسەر بکەت، ژلاییێ خوەڤە یەعقووب بەگ بەرەڤ هوزا پنیانشی رەڤی لێ سەروکێ ڤێ هوزێ ئەو گرت و تەسلیمی والیێ وانێ کر و وی ژی فەرماندا کو ئەو دگەل بابێ خوە یێ زیندانکری سەیید محەمەد بهێنە کوشتن[83]، و ب شێوەیەکێ فەرمی میرگەهـ بو زەینەل بەگی هاتە ئاراستەکرن و بەراءەت و خەلاتێن گرانبەها بو وی هاتنە هنارتن[84].یەعقووب بەگی سێ کور هەبوون ب ناڤێن: ئولامە، سولتان ئەحمەد و میرزا، و سەنجەقا (خوی) بو ئولامەی هاتە راسپاردن و وی ژی کورەك ل دووف خوە هێلا ب ناڤێ عومەر[85].

---

[79]Orhan Kiliç, Klasik donemindeosmanli idari sisteminde hukumetsancaklari: Hakkarihukumetiörneğı, (XIV Turk tarihi kongresi)- Ankara, 2002, s.711.

[80] البدلیسی، المصدر السابق، ص 246.

[81]Sevgen, A.G.E, s144.

[82]بەدلیسی دبێژیت کو والیێ وانێ ئیسکەندەر پاشا بوو، بەلێ د راستیدا والیێ وانێ د وی دەمیدا (1553-1557) فەرهاد پاشا بوو.

[83]Orhan Kiliç, A.G.E, s.711.

[84]Sevgen, A.G.E, s.144.

[85] البدلیسی، المصدر السابق، ص 247.

پشتی زەینەل بەگی حوکم ل هەکاری وەرگرتی کورێ وی زاهد بەگی ل 1568 یاخیبوون ل دژی وی راگەهاند[86] بەلێ یاخیبوونا وی ب هاریکاریا هێزین وانێ هاتە ڤەمراندن و زاهد بەگ بو زەعامەتا بابێ وی ل بوسنا هاتە دوورخستن[87]، هەروەسا زەینەل بەگ رووبرووی بزاڤەکا دی بوو ژلایێ برایێ خوە میر بهاءالدینی و بهاءالدین شیا حوکمی وەرگریت و بو ماوەیەکێ کورت حوکمی بکەت پاشی ب دەستێ برایێ خوە سەییدخانی و ب هاندانا بابێ خوە زەینەل بەگیهاتە کوشتن[88]. هەروەسا سەیید خانێ کورێ وی ژی ب دژی وی رابوو و فەرمانەك ژ ئیستانبولێ دەرکەفت و حوکم ل هەکاری بو وی هاتە راسپاردن بەلێ حوکمێ سیدخانی گەلەك ڤەنەکێشا (1576-1577ز) و گیانێ خوە ژ دەستدا دەمێ ژ سەر پشتا هەسپێ خوە کەفتی[89].

ل ڤێرێ بابەتەکێ دی ژی هەیە کو دڤێت ئاماژە پێ بهێتە کرن ئەوژی ل ذی الحجة 984مش/سوبات 1577ز ئەمرەك ژ بو میرێ هەکاری "سەیید محەمەد بەگی" دەرکەفتیە[90]، و ئەم نزانین ئەڤ سەیید محەمەدە کیە؟ و دناڤ کور و برایێن زەینەل بەگیدا چ کەس بڤی ناڤی نینن، و دجهێ خوەدایە بێژین کو بەری دوو مەهان ژ ڤێ مێژوویێ ئانکو شەوال984مش/ کانوونا ئێکێ 1576ز حوکمەك بو زەینەل بەگی هاتیە هنارتن تێدا ئەو وەك "میرێ هەکاری" هاتیە نیاسین[91]، لەورا ئەم ب دوور نابینین کو سەیید محمد بەگ هەر سەیید خان بەگ بیت نەخاسمە کو مێژوویا حوکمێ وی هەمان مێژوویا حوکمێ سەییدخان بەگییە[92].

بەدلیسی کو هەڤچەرخێ ڤان روودانایە دبێژیت کو میر زەینەل بەگی دەست ژ حوکمی بەردا و کورێ خوە زەکەریا ل جهێ خو دانا بێی کو ئاماژە ب دیروکا ڤێ روودانێ بدەت[93]، و د بەلگەنامەیێن ئەرشیفێ عوسمانیدا بەلگەیەك ب بەروارا 8 جمادی الاخر/ 11 تەباخ 1578ز هەیە تێدا میر زەینەل وەك "میرێ هەکاری یێ بەرێ" هاتیە نیاسین، و ل سەر بناخەیێ ڤێ بەلگەنامەیێ ڤەکولەرێ تورك (نەزمی سەڤگەن) دبێژیت کو زەینەل بەگی دڤێ سالێدا دەست ژ حوکمی بەردایە[94]، و تشتێ ڤێ گوتنا ڤەکولەری بهێزتر دئێخیت ئەوە کو بەری ڤێ دیروکێ ب

---

[86] دفتر مهمه رقم 7، حکم: 2185.
[87] البدلیسی، المصدر السابق، ص249.
[88] المصدر نفسه، 249. دکتور ئورهان قلیچ ب پشتبەستن ب بەلگەنامەیێن عوسمانی دبێژیت کو میر بهاءالدین ب دەستێ برایێ خوە سەییدخانی هاتە کوشتن. بنێرە:
Orhan Kiliç, Klasik doneminde...,s.714.
[89] البدلیسی، المصدر السابق، ص 249.
[90] دفتر مهمه رقم: 29، حکم: 52.
[91] دفتر مهمة رقم 29، حکم: 79.
[92] Orhan Kiliç, Klasik doneminde..., s.714.
[93] المصدر السابق، ص249.
[94] Sevgen, A.G.E,s. 144.

6 روژان ئانکو ل 2 جمادى الاخرى 986مش/5 تەباخ 1578ز حوکمەك بو زەینەل بەگی هاتیە ئاراستەکرن و تێدا ب ناسناڤێ "میرێ هەکاری" هاتبوو نیاسین[95]، بەلێ ل بەرامبەردا هندەك حوکمێن دی ل 990مش/1582ز، 991مش/1583ز و 993مش/1585ز هەنە کو ئێکسەر بو زەینەل بەگی هاتینە ئاراستەکرن وەك "میرێ هەکاری"[96]، و ژ ئەڤا بوری دیار دبیت کو زەینەل بەگی ل سالا 1578 دەست ژ حوکمی بەرنەدایە و ئەو بەردەوام بوویە ل سەر بریڤەبرنا میرگەهێ هەتا سالا مرنا وی ل 993مش/1585ز یان ژی چێدبیت ئەوی بەری مرنا خوە ب چەند مەهان داگێران ژ حوکمی کربیت.

ل سالا 993مش/1585ز زەینەل بەگی پشکداری د هەوەکا عوسمانی ل دژی ئیرانێ ب سەروکاتیا عوسمان پاشایێ وەزیر کر ودشەرەکێدا کو ل رجب 993/ تیرمەهـ1585ز ل نزیکی باژێرکێ مەرەند روودا زەینەل بەگ هاتە کوشتن و ل وێرێ هاتە ڤەشارتن پاشی ل سالا 1587 کەلەخێ وی بو جولەمێرگێ هاتە ڤەگوهاستن و د مەدرەسەیا وی ب خوە ئاڤاکریڤە هاتە ڤەشارتن[97].

زینەل بەگی 4 کور ل پشت خوە هێلان ئەوژی: زکریا، سەییدخان، ابراهیم و زاهد، سەبارەت برایێن وی بایندەری 3 کور هێلان بناڤێن: زاهد، محەمەد و حاجی، و بوداق بەگی دوو کور هەبوون ئەوژی: سولتان حسین و میر عەزیز، و حسێن بەگی کورەکێ ئێکانە هەبوو ب ناڤێ ئیسماعیل[98]، و عزالدین شێر بەگی 3 کور هێلان ب ناڤێن: علاءالدین، ئەحمەد و بهرام بەگ[99].

پشتی مرنا زەینەل بەگی کورێ وی زەکەریای جهێ وی گرت و پشتی بورینا دوو سالان ئانکو ل 1587ز برایێ وی یێ مەزن زاهد بەگی ئەوێ ژ بوسنایێ زڤری یاخیبوون ل دژی وی راگەهاند، و د شەرێ دناڤبەرا واندا هەر ل وێ سالێ روودای زاهد بەگ دگەل دوو کورێن خوە ب ناڤێن سولەیمان و روستەم و مامێ وی عزالدین شێر هاتنە کوشتن[100]، ژلایێ خوەڤە کورێ وی (مەلك بەگ) ئەوێ ب سەلامەتی ژ شەری دەرباس بووی بەرەڤ ئیستانبولێ چوو و گازندا خوە گەهاندە سولتانی، و ل 15 شەوال 996مش/ 6 ئیلون 1588ز حوکمەك بو جەعفەر پاشایێ وەزیر ل تەبریزێ دەرکەفت کو ب زووترین دەم زەکەریا خانی بگریت و حوکمی بو

---

95 دفتر مهمه رقم: 32، حکم: 390.
96 دفتر مهمه رقم: 44، حکم:63؛ دفتر مهمه رقم: 49، حکم 76؛ دفتر مهمه رقم: 59، حکم: 115.
97 البدليسى، المصدر السابق، ص 250؛ قاضى احمد منشى قمى، خلاصة التواريخ، تحقيق: احسان اشراقى، دانشگاه تهران،(تهران:1383هـ.ش)، ج2، ص779.
98 البدليسى، المصدر السابق، ص 244-245.
99 تومر یازجی، مصدر پێشین، ص 53، 54، 62.
100 همان مصدر، ص62، میرزا محەمەدێ یازچی، ژێدەرێ بەرێ، ب 65.

مەلك بەگێ كورێ زاهد بەگی ئاراستە بكەت[101]، لەورا زەكەریا ژ میرگەهێ دەركەفت و بەرەڤ میرێ بهدینان سەییدخانی رەڤی[102]. بەلێ حوكمێ مەلك بەگی ل جولەمێرگێ " ژبەر بێ رەوشتی و رەفتارێن وی یێن كرێت"[103]گەلەك نەڤەكێشا، ژلایەكێ دیڤە میرێ بەهدینی رابوو ب ناڤبژیڤانیێ و شیا وەزیر سنان پاشا چغالەزادەی رازی بكەت كو جارەكا دی حوكمی ل هەكاری بو زەكەریا بەگی بهێتە ئاراستەكرن ل بەرامبەر 100هزار فلوریێن زێری، و بڤی ئاوایی زەكەریا بەرەڤ جولەمێرگێ چوو و مەلك بەگ ژ وێرێ رەڤی و قەستا جەعفەر پاشای ل تەبریز كر و ناڤبری پێشنیار كر كو بەرەڤ ئیستانبولێ كر داكو بابەتێ خوە ل وێرێ چارەسەر بكەت و مەلك بەگ بەرەڤ ئیستانبولێ چوو بەلێ ل وێرێ تووشی نەخوشیێ بو و گیانێ خوە ژ دەست دا[104].

ل سالا 1611 زەكەریا رووبرووی یاخیبوونەكا دی بوو ژلایێ كورێ خوە یەحیا بەگی و والیێ وانێ (محەمەد پاشا تەكەلو)ـی ژی د بەرژەوەندیا یەحیا بەگیدا دەستێوەردان كرن، و چێدبیت ئەڤ هەلویستێ والی ژبەر پەیوەندییێن خوەشێن زەكەریاخانی بیت دگەل شاه عەبباسێ صەفەوی[105]، و ژ بەلگەنامەیەكا عوسمانی ل بەروارا 13ذی القعدة 1022مش/ 24 كانوونا ئێكێ 1613ز بو "میرێ هەكاری یەحیا بەگی" دهێتە زانین كو دڤێ سالێدا یەحیا بەگ شیابوو بابێ خوە ژ جولەمێرگێ دەربێخیت و زەكەریا خان بەرەڤ ئەلباقێ رەڤیبوو و خوە گەهاندبوو حەسەن بەگێ كورێ ئیبراهیم بەگی، بەلێ یەحیا بەگی شیا ڤی باژێری ژی بستینیت و بابێ خوە و حەسەن بەگ گرتن، و والیێ وانێ داخواز ژ یەحیا بەگی كر كو وان بهنێریتە دەف وی دا ئەو ژی وان رەوانەی ئیستانبولێ بكەت[106]، بەلێ بابێ وی شیا بەرەڤ ئیرانێ برەڤیت[107]، بڤی ئاوایی دیار دبیت كو یەحیا بەگ ل ڤێ سالێ بوویە میرێ هەكاری، و یەحیا بەگ حەتا سالا 1617 د حوكمیدا بەردەوام بوو و ل 26 رەمەزانا 1026مش/ 26ئیلون 1617ز ل سەر دەستێ زەلامێن والیێ وانێ هاتە كوشتن پشتی ئەو ب خوە ژی ل سەر دەستێ زەلامێن یەحیا

---

101 دفتر مهمه رقم 64، حكم: 299. ڤەگوهاستی ژ:

Sevgen, A.G.E,s.148-149.

102 البدليسى، المصدر السابق، ص 251.

103 تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 79-81؛ میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ص 66.

104 البدليسى، المصدر السابق، ص 251.

105 ئیسكەندەرێ مونشی بەحسێ چەندین سەرەدانێن زەكەریا خانی بو دەف شاه عەبباسێ صەفەوی دكەتن. بنێرە:مصدر پیشین، ج2، ص 704-705.

106 بنێرە دەقێ بەلگەنامەیێ د: Sevgen, A.G.E,s 154

107 تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 292.

بەگی هاتیە کوشتن[108]، و یەحیا بەگی ل دەمێ مری 5 کور هەبوون، کورێ ژ هەمیان مەزنتر عمادالدین بوو و یێن دی: تەتەرخان، میرقاسم، سولەیمان و شێر بەگ بوون[109].

پشتی کوشتنا یەحیا بەگی زەکەریاخان بەرەڤ جولەمێرگێ هات و شیا حوکمێ خوە بزڤرینیت و هەروەك دیار ئەوی سالێن مایی ژ ژیانا خوە بێ ئاریشە دەرباس کرن و ل 29رجب 1038مش/ 23 ئادار 1629ز مر پشتی 68 سالان ژیای[110]، و بڤی رەنگی دیار دبیت کو زەکەریا خان ل سالا 970مش/1563ز ژدایك ببوو. و زەکەریای 7 کور هەبوون ب ناڤێن: حەسەن، سەیید محەمەد، ئیبراهیم، ئەولیا، شەرەفخان، زەینەل و یەحیا بەگ، سەبارەت برایێن وی زاهد بەگی سێ کور هەبوون کو بەری نوکە ناڤێن وان هاتنە دیارکرن، و ئیبراهیم بەگی کورەك ب ناڤێ حەسەن ل پشت خوە هێلا و وی ژی کورەك ب ناڤێ شێر بەگ هەبوو[111]، و سەیید خانی کورەك ب ناڤێ حەسەن بەگ هەبوو[112].

پشتی مرنا زەکەریای کورێ وی ئیبراهیم بەگی دەستێ خوە دانا سەر بارەگایێ حوکمی ل جولەمێرگێ و بو هەیامەکا کورت حوکم کر بەلێ برایێ وی شەرەفخان ب هاریکاریا کورێن یەحیا بەگی شیان وی دەربێخن و شەرەفخان ل 1038مش/1629ز ئانکو هەمان سالا مرنا بابێ خوە بوو میرێ هەکاری[113]، بەلێ ئەو ژی هەر ل دەستپێکا حوکمێ خوە تووشی بەرهنگاریەکا دژوار بوو ژ لایێ برازایێ خوە عمادالدین کورێ یەحیا بەگی ڤە ئەوێ خوە ب میراتگرێ بابێ خوە دزانی، و سەردەمێ وی شەرێن مەزن و دژوار دناڤبەرا واندا بخوەڤە دیتن و هەردوو دەولەتێن عوسمانی و صەفەوی ژی مایتێکرن تێدا دکرن، و دڤی ماوەیدا شیانێن لەشکەرییێن عمادالدینی بو دەولەتا عوسمانی دیار بوون لەورا پشتەڤانیا وی کرن، ژلایێ خوەڤە شەرەفخانی فەرماندا کو برایێن عمادالدینی (سولەیمان و روستەم) بهێنە کوشتن[114]، هەروەسا ل سالا 1633 دەولەتا صەفەوی هاندا کو هێرشێ بکەتە سەر باژێرێ وانێ و سوز دا کو هاریکاریا وان بکەت

---

[108]ابن نوح، وان تاریخی (دەستنڤیس)، دانەیا پەرتووکخانا عەلی ئەمیری ل ئیستانبول، رقم: A.E.Tarih. 630، ص89-90؛ تومر یازجی، مصدر پیشین، ص351؛ سید حسن بن مرتضی استرآبادی، تاریخ سلطانی، تحقیق: احسان اشراقی، انتشارات علمی، (تهران:1364هـ.ش)، ص211؛ محمد طاهر بن حسین قزوینی، تاریخ جهان آرای عباسی، تحقیق: میر محمد صادق سعید، پژوهشگاه علوم انسانی، (تهران:1383هـ.ش)، ص 193-194.

[109] تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 173. خودانێ(صاحب مختصر احوال الامراء) بتنێ ناڤێ چوار کوران ئینایە ئەوژی: عمادالدین، تترخان، سلیمان و میر قاسم. بنێرە: میرزا محەمەدێ یازجی، ص 68-69.

[110] تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 360.

[111] هەمان مصدر، ص 120.

[112]ناڤێ وی د ئێك ژ دەفتەر تەحریرێن ویلایەتا تەبریزدا ل سالا(1591-1592) هاتیە وەك: "کورێ میرێ هەکاریێ بەرێ سەییدخان بەگ". بنێرە:
Orhan Kiliç,III Murat devri icmal defterine gore Tebriz eyaletinde Timarduzeni,XIII Türk tarıhıkongresı,Ankara, 4-8 Ekim, cilt.3, kisim.3, s.12.

[113] تومر یازجی، مصدر پیشین، ص360.

[114] همان مصدر، ص 454-455؛ میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 68.

ل بەرامبەر دا صەفەوی ژی هاریکاریا وی د شەرێ دژی عمادالدینی بکەن[115]، ل بەرامبەردا دەولەتا عوسمانی پشتەڤانیا عمادالدینی کر و شیا لەشکەرێ شەرەفخانی ژناڤببەت و دەستێ خوە دانیتە سەر جولەمێرگێ، پاشی ل زڤستانا 1043مش/1633ز مامێ خوە کوشت و خوە وەك میرێ هەکاریان راگەهاند[116].

عمادالدینی هەر ژ سالا 1633 هەتا 1639 حوکم کر و ئەو کەسەکێ توند و دلرەق بوو و ل سەردەمێ وی کەسەکێ نەدوێریا بدژی وی راببیت، هەروەسا دەولەتا عوسمانی ژی گرنگی پێدا ژبەر هێز و شیانێن وی بو پاراستنا سنوری[117]، بەلێ هەر ژ 1045مش/1635ز پەیوەندیێن وی دگەل دەولەتا عوسمانی بەرەڤ تێکچوون و لاوازیێ چوو نەخاسمە پشتی زڤرینا سولتان مورادێ چوارێ ژ شەرێ رەوانێ، و بەلگەنامەیەکا عوسمانی ل 1045مش/1635ز دبێژیت کو دڤێ سالێدا میر عمادالدینی میرگەها موکس داگیر کر و گوهداریا فەرمانێن دەستەلاتا عوسمانی نەکر دەمێ فەرمان لێکرین کو ژ وێ میرگەهێ دەرکەڤیت، و هەر ژ وێ دەمی بریار هاتە دان کو عمادالدین ژ حوکمی بهێتە لادان و مامێ وی زەینەل بەگ ل جهێ وی ببیتە میر[118]، بەلێ عمادالدینی رەدکر کو دەستان ژ حوکمی بەردەت و دەولەتا عوسمانی ژی نەشیا وی ژ دەستەلاتێ لابدەت لەورا نەچار بوو کو پەیوەندیێن خوە دگەلدا بەردەوام بکەت و بەلگە بو ڤێ چەندی ئەوە کو هەتا سالا 1047مش/1637ز چەندین حوکم ژ ئیستانبولێ بو وی هاتینە ئاراستەکرن و تێدا ئەو وەك "حاکمێ حکومەتا هەکاری" هاتیە نیاسین[119]. بەلێ ل سالا 1639 هێزێن عوسمانی ژ وان و دیاربەکرێ ب سەروکاتیا میرێ میرانێ وانێ حەسەن پاشای بەرەڤ میرگەهێ چوون و شیان عمادالدینی بشکێنن و بکوژن[120]، و حوکمێ میرگەهێ بو مامێ وی زەینەل بەگی هاتە ڤەگوهاستن[121].

---

[115] محمد معصوم بن خواجگی اصفهانی، خلاصة السیر، تحقیق: ایرج افشار، انتشارات علمی،(تهران:1368)، ص126؛ میر خواند، المصدر السابق، ج12، ص 6888؛ محمد حسن اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، تحقیق: محمد رضوانی اسماعیل، دنیای کتاب، (تهران:1363هـ.ش)، ج2، ص 930-931. تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 499.

[116] همان مصدر، ص530.

[117] دفتر مهمه رقم: 86، حکم:16؛ میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 68.

[118] بنێرە دەقێ بەلگەنامەیێ د:

Sevgen, A.G.E,s.156-157.

[119] دفتر مهمه رقم: 87، حکم: 341.

[120] تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 628؛ حسن افندی وجیهی، تاریخ وجیهی (دەستنڤیس)، دانەیا پەرتووکخانا نورعثمانیة ل ئیستانبول، ژمارە: 3719، بەرپەرێ 18؛

NermınYıldırım, KaraçelebızadeAbdulezızefendı, Tariçe-ı Fethı Revan ve Bağdad (tahlil ve metin), yüksek lısanstezı, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, TARİH ANA BİLİM DALI, (istanbul: 2005), s.85.

[121] Sevgen, A.G.E, s.157.

پێزانینێن مه ل سەردەمێ حوكمێ زەینەل بەگی و دەهـ سالێن دووفدا ب ئێكجاری نینن[122]، بەلێ ئەم دزانین كو پشتی وی حوكم بو برازایێ وی عزالدین شێرێ كورێ شەرەفخانی چوویه[123] و ئەم نزانین كا كەنگی وی حوكم ل میرگەهێ وەرگرتیه بەلێ ئەولیا چەلەبی ل دەمێ سەرەدانا خوه بو وانێ ل سالا 1655 ناڤێ وی ئینایه وەك میرەكێ مەزن و خودان لەشكەرەكێ بهێز[124]. هەروەسا ناڤێ ئێك ژ برایێن وی ژی ئینایه ئەوژی خسرو بەگه ئەوێ حوكم ل كەلا پیزانێ دكر[125] و ل سەر كێلیا گورێ وی هاتیه نڤیسین كو ئەو ل سالا 1074مش/1663ز مریه[126].

هەرچەنده كو پێزانینێن مه ل سەر حوكمێ عزالدین شێری گەلەك كێمن بەلێ ئەم ب دروستی دزانین كا ئەوی كەنگی دەست ژ حوكمی بەردایه، د ئێك ژ دەفتەر تەحویلێن ئەرشیفێ عوسمانی بەحسێ داگێرانا "یزدین شیر بەگی" هاتیه كرن كو ژبەر " پیری و بێچارەیی و نەخوشیێ" و پشتی "پتر ژ 40 سالان حوكم كری" دەست ژ حوكمی بەردا[127] و ئەڤە وێ رامانێ ددەت كو وی بەری سالا 1059مش/1649 دەستەلات وەرگرتیه.

و پشتی وی برازایێ وی سەییدخان بەگی حوكم وەرگرت[128] و بو ماوەیێ 3 سالا حوكم كر و ل 14شەوالا 1102مش/10 تیرمەها 1691ز "ژلایێ خەلكی ڤە" هاته لادان ژبەر "زولم و كریارێن وی یێن خراب"[129]. و ئەم ب دروستی ژمارا برایێن میر عزالدین شێری نزانین بەلێ

---

[122]مختصر احوال الامراء دبێژیت كو ئەو دگەل خێزانا خوه ژ ترسێن میر عمادالدینی بەرەڤ دەڤەرەكا نزیكی دیاربەكرێ رەڤی، و چ ئاماژه نەداینه كو وی حوكم پشتی عمادالدینی وەرگرتبیت. بنێره: میرزا محەمەدێ یازجی، ب 68.

[123]د بەلگەنامەیەكا عوسمانیدا كو حوكمەكه بو پارێزگارێ وانێ وەزیر محەمەد پاشای ل رەمەزانا 1052مش/ چریا دووێ- كانوونا ئێكێ 1642 بەحسێ "میرێ هەكاریێ بەرێ" هاتیه كرن كو ناڤێ وی "میر عومەر"ـه، و ئەڤ میر عومەره هەر میر عمادالدینه، نەبتنێ چونكه ناڤێن (عمر) و (عماد) نزیكی ئێكن بەلكو چونكه ناڤەروكا ڤێ بەلگەنامەیێ بەحسێ داگیركرنا میرگەها موكس ژلایێ میرێ هەكاری ڤە دكەت، هەروەسا بەحسێ میر سەیید خانێ موكسی دكەت دەمێ هەوارا خوه گەهاندیه لەشكەرێ عوسمانی داكو میرگەها وی بو بهێته زڤراندن، و هەروەك بەری نوكه هاتیه دیاركرن ئەڤ روودانه ل سەر دەمێ میر عمادالدینی 1633-1639 رووداية. هەروەك دیار ئەڤ شاشیه ل دەمێ ڤەگوهاستنا دەڤێ رەسەنێ فەرمانێ بو ناڤ دەفتەرا موهیمه پەیدا بوویه. بنێره: دفتر مهمة رقم: 89، حكم124. بو پتر پێزانینان ل سەر ڤی بابەتی بنێره:

SinanHakkan, Müküskürtmırlerıtarıhıve Han Mahmud, periyayinlari, (Istanbul:2002), s.26-27.

[124] رحلة اوليا چلبى فى كوردستان 1065هـ/ 1655م ، ترجمة: رشيد فندى، مطبعة خانى، (دهوك: 2008)، ص 233-234.

[125] Evliya çelebısıyahatnamesi, hazirlayanlar: Seyit Ali Kahraman, YucelDağli, (Istanbul:2000), IV Kitap, s.304.

میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب70.

[126]DundarAlikIlIç, Irısanbeylery,tarıh düşünce kıtapları, Istanbul, s.73.

[127](Bab-ı Asafi- Divan-i Hümayun- NışanTahvıldefterı) A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

[128]Eyni eser.

[129]Eyni eser.

ژێدەران ئاماژە ب برایەکێ ئێکانەیێ وی ب ناڤێ خسرو دایە -وەك مە دیار کری- لەورا ئەم هزر دکەین کو سەیید خان کورێ خسرو بەگی بیت[130].

پشتی لادانا سەییدخان بەگی زنجیرەیا میرێن هەکاریان دکەڤیتە د رەوشەکا زور سەیر دا ئەوژی ئاراستەکرنا حوکمی ل میرگەهێ بو کورێ نەڤیێ عزالدین شێر بەگی ل سالا 1102مش/1691ز[131]، و بو تێگەهشتنا ئەڤێ رەوشێ دڤێت هندەکێ ل سەر براوەستین:

عزالدین شێری کورەك ب ناڤێ محی السنة بەگ هەبوو و چ ژێدەران بەحسێ وی نەکریە ژبلی پەرتووکا (مختصر احوال الامراء)[132]، بەلێ تشتێ ئەڤی ژێدەری بهێز دئێخیت ئەوە کو نڤیسەرێ وێ (میرزا محەمەد) نڤیسەرێ ئیبراهیم بەگی –نەڤیێ محی السنة بەگی-یە، ئانکو ئەو زور نزیکی روودانایە، بەلێ پتر هزر بو هندێ دچیت کو ئەڤ میرە ل سەردەمێ حوکمێ بابێ خوە مربیت و ب ئێکجاری حوکم نەکربیت و وی ژی کورەك هەبوو ب ناڤێ محەمەد بەگ، و سەبارەت محەمەد بەگی دڤێت ئەڤان خالان دیار بکەین:

1- د هندەك ژێدەر و بەلگەنامەیێن عوسمانیدا هاتیە کو ئیبراهیم کورێ میر عزالدین شێری ب خوەیە[133]، و هندەك لایەنێن دی دبێژن کو ئیبراهیم بەگ برایێ محەمەد بەگێ کورێ محی السنة بەگی یە[134]، و ژ بو رەدکرنا ڤان بوچوونان دبێژین کو ل سەر کێلیا گورێ عبدالله بەگێ کورێ ئیبراهیم بەگی ئەڤ گوتنە هاتیە نڤیسین:"هذه روضة المغفور المرحوم الحسب و النسب عبدالله خان بگ ابن ابراهیم خان بگ ابن ملك محمد بگ العباسی"[135] ، هەروەسا ل سەر کێلیا بەهرام بەگێ برایێ ئیبراهیم بەگی هاتیە: "بەهرام بەگ کورێ محەمەد بەگێ عەبباسی"[136]، هەروەسا هەردوو پەرتووکێن مختصر احوال الامراء و شەجەرا زێوکی رێکەفتینە کو ئیبراهیم بەگ کورێ محەمەد بەگی یە[137]، و ژ هەموو ڤان راستیان دهێتە زانین کو ئیبراهیم بەگ کورێ محەمەد بەگییە نەکو کورێ عزالدین شێر بەگی، هەروەسا ئەو نە برایێ محەمەد بەگیە بەلکو کورێ وی یە.

---

[130] خودانێ (مختصر احوال الامراء) ناڤێ سەییدخانی نەئینایە، هەرچەندە ئەو گەلەك نزیکی ڤی سەردەمییە!!.

[131] A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

[132] میرزا محەمەدێ یازجی، ب70.

[133] (Bab-ı Asafi- Ruus Kalemi) A.RSK: 155, s.48; IE. DH-G.No. 1131, Belge No.1; A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

[134] انور مایی، الفردوس المجهول، (دانەیا پەرتووکخانا مەلبەندیا زانکویا دهوك)، ص51.

[135] وەرگێرانا وێ: (ئەڤە مێرگا خودێ لێخوەشبووی و رەحمەتیێ خودان ئەسل و نەسەب عبدالله خان کورێ ئیبراهیم خان کورێ مەلك محەمەد خانێ عەبباسییە). بنێرە:
Mehmet Top, Hakkari mimari ve sanat mirasi, s. 255-256.
ڤەکولینەکە هاتیە بەلاڤکرن د پەرتووکا: Hakkari valiliği, Hakkari, Anit matbaa,(Ankara:2010)

[136] A.G.E, s.261.

[137] میرزا محەمەدێ یازجی، ب71؛ الشجرة الزیوکیة، ص 75.

2- چێدبیت هندەك كەس هزر بكەن كو محەمەد بەگ ژی وەكی بابێ خوە حوكم نەكریە و ل سەردەمێ باپیرێ خوە عزالدین شێری مریە لەورا حوكم ئێكسەر بو كورێ وی ئیبراهیم بەگی چوویە؟ و د بەرسڤدا دبێژین كو دهندەك بەلگەنامەیێن عوسمانیدا ب ئاشكەرایی ناڤێ محەمەد بەگی هاتیە وەك میرێ هەكاری و ئێك ژ ڤان بەلگەنامەیان ل 26جمادی الاول 1130مش/26نیسان 1718ز هاتیە نڤیسین[138].

ژ ئەڤا بوری دیار بوو كو محەمەد بەگ بابێ ئیبراهیم بەگییە و بو ماوەیەكێ حوكم ل میرگەهێ كریە، ئانكو ئەو ب كریار میر بوو، بەلێ ل ڤێرێ پرسیار ئەوە كەنگی محەمەد بەگی حوكم كریە؟ و ل ڤێرێ ب بەلگەیێن دیروكی دێ هەول دەین سەردەمێ حوكمێ محەمەد بەگی دیار بكەین:

ل 1102مش/1691ز حوكم ل میرگەهێ بو ئیبراهیم بەگی هاتە ئاراستەكرن –هەر وەك مە گوتی- و د ڤەهینوكا دیروكا هەكاریاندا پەراوێزەك هەیە تێدا هاتیە نڤیسین كو وی ل سالا 1107مش/1696ز و ل سەردەمێ ئیبراهیم بەگی ئەڤ دانەیە ژ بەر دانەیا رەسەن نڤیسیە[139]، و ل سالا 1113مش/1702ز حوكمەك ژ ئیستانبولێ بو والیێ وانێ هات كو ئیبراهیم بەگ ل سەر حوكمێ خوە بەردەوام بیت[140]، و ل سالا 1130مش/1718ز بەلگەنامەیەك هەیە كو تێدا بەحسێ "میرێ هەكاری محەمەد بەگ"ـی دكەتن، و ل ڤێرێ دیار دبیت كو محەمەد بەگ ل ڤی دەمی میر بوو، پاشی ل 27جمادی الاول 1145مش/ 14 چریا ئێكێ 1732ز حوكمەكێ دی بو والیێ وانێ هات سەبارەت دووبارە راسپاردنا "میرێ هەكاریێ بەرێ ئیبراهیم بەگ"[141] بو برێڤەبرنا حوكمی ل میرگەها هەكاری، و بڤی ئاوایی دیار بوو كو محەمەد بەگی د سەردەمەكێ بەری 1718 هەتا 1732 حوكم كریە پاشی هاتیە لادان و جارەكا دی حوكم بو كورێ وی ئیبراهیم بەگی هاتیە ئاراستەكرن، و ئیبراهیم بەگ ل سەردەمێ حوكمێ بابێ خوە كاروبارێن سەنجەڤا ئەلباقێ برێڤە دبرن[142]. و چەندین حوكمێن بەردەوامیێ (ابقاء) بو ئیبراهیم بەگی هاتنە هنارتن و یا دووماهیێ ل 22 جمادی 1155مش/24تیرمەها 1742ز بوو[143] هەرچەندە سەركردەیێن هوزان و زانایێن ئایینی چەندین نامە و یادداشت بو دەستەلاتێ دهنارتن و تێدا

[138] Fon Kudo: C.DA. Belge No. 8613.

[139] تومر یازجی، مصدر پێشین، ص 630.

[140] A.RSK: 1551, s.48.

[141] A. RSK: 1572,s.31.

[142] د روودانێن سالا 1136مش -/ 1724زپەرتووكا(چلبی زادە عاصم تاریخی) بەحسێ میر ئیبراهیم بەگی دكەت وەك: " میرێ هەكاریێ بەرێ و میرێ ئەلباقێ یێ نوكە"!. بنێرە:
Çelebızade asım tarıhı, (Transkripsiyunlu metin), Ali Aktaş, 2008
پەرتووكا هاتیە دانان د تورا پێزانینێن نێڤدەولەتی (ئەنترنێت) د مالپەرا: www.yazku.net

[143] A. RSK: 1572,s.31.

داخواز دکرن کو ئیبراهیم بەگ بهێتە گهورین ب میرەکێ دی ژبەر زولم و ستەما وی ل خەلکێ[144].

ب دروستی دیار نینە کا کەنگی حوکمێ ئیبراهیم بەگی ب دووماهی هاتیە، و وی ژمارەیەکا مەزن ژ کوران ل پشت خوە هێلان ژوان: عبداللە، نەعمان، بەهرام، عثمان، جەعفەر، سولەیمان، محەمەد، صالح[145] و حەسەن بەگ[146]، و حوکم پشتی وی بو کورێ وی عبداللە بەگی چوو ئەوێ ل سالا 1194مش/1780ز مری –هەروەك ل سەر كێلیا گورێ وی هاتیە دیار کرن[147]- و وی ژی 5 کور ل دووف خوە هێلان ئەوژی: کریمخان بەگ، میر شەرەف، مستەفا بەگ، عەلی بەگ و تەیموور بەگ، و حوکمێ میرگەهێبو کورێ وی کەریمخان بەگی چوو ئەوێ 4 سالان حوکم کری پاشی دەست ژ حوکمی بەردای[148]، و ل سەر ڤی بناخەی دیار دبیت کو کەریمخانی ل سالا 1198مش/1784ز دەست ژ حوکمی بەردایە، و پشتی وی حوکم کەفتە ددەستێ برایێ وی مستەفا خان بەگی.

کەڤنترین ئاماژە بو میر مستەفا بەگی بو سالا 1210مش/1795ز ڤەدگەریت[149]، و ئەڤ میرە د سەردەمەکێ ئالوز و تەنگاڤ دا ژیایە ژبەر ئەو کێشەیێن سنوری ئەوێن دناڤبەرا دەولەتا عوسمانی و ئیرانێدا رووداین هەروەسا بابەتێ والیێ وانێ دەرویش پاشا. دەرویش پاشای هەڤپەیمانیەك دگەل هوزێن کوردان یێن دژبەری هەکاریان دروستکر و ل سالا 1816 هێرش کرە سەر میرگەهێ، و ل هەمبەر ئەڤێ رەوشێ مستەفا بەگ نەچار بوو بەرەڤ ئیرانێ بچیت[150].

مستەفا بەگی 3 کور هەبوون ب ناڤێن: عبداللە، محەمەد نەصیرخان و عبیداللە، و ل دووماهیێن سالا 1822 کورێ وی محەمەد نەصیر خان ب هاریکاریا سەروکێ هوزا ئەرتووشی ب دژی بابێ خوە رابوو و شیا وی لابدەت و ل ب خورتی ل جهەکێ ئاکنجی بکەت[151]، بەلێ حوکمێ محەمەد نەصیرخانی ژ سالەکێ دەرباس نەبوو و هەروەك ل سەر كێلیا گورێ وی هاتیە نڤیسین

---

[144] Fon Kudo: C.DA, Belge No. 2563- A-B-C-D.

[145] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 148.

[146]ل سەر كێلیا گورێ وی هاتیە نڤیسین کو ئەو کورێ ئیبراهیم بەگییە. بنێرە:

Top, A.G.E, s.26.

[147]Eyni eser, s255-256.

[148] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 83.

[149] الشجرة الزيوكية، ص 76.

[150]بو پتر بنێرە: سینان هاکان، کورد و بەرخودانەکانی 1817-1867، وەرگێران لە تورکیەوە: بکر شوانی، ئەکادیمیای کوردی، (هەولێر: 2012)، ص 42-52.

[151]میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 84-85؛ فضل الله خاوری شیرازی، تاریخ ذوالقرنین، تحقیق: ناصر افشار فر، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380هـ.ش)، ج1، ص596.

ل سالا 1238مش/1822 مر[152] و دوو کور ل پشت خوه هێلان ب ناڤێن سولەیمان بەگ و راغب بەگ، و پشتی مرنا محەمەد نەصیرخانی مستەفا بەگێ پیر و بناڤسالڤەچووی جارەکا دی حوکمێ خوه ڤەگەراند و "چەند سالەکان" حوکم کر[153]، و هەرچەندە کو سالا مرن مستەفا بەگی ب ئاشکەرایی د چ ژێدەراندا نەهاتیە بەلێ ئەم دزانین کو پشتی وی حوکم گەهشتە برازایێ وی ئیسحاق بەگ کورێ میر شەرەف بەگی ئەوێ بتنێ سێ مەهان حوکم کری[154]، و د بەلگەنامەیەکا عوسمانیدا کو نامەیەکە ژ والیێ وانێ سولەیمان پاشا بو سەرکردەیێ لەشکەرێ عوسمانی غالب پاشا ب بەروارا 15 صفر 1241مش/ 28 ئیلون 1825ز بەحسێ ئیسحاق بەگی و لاوازیا وی د برێڤەبرنا کاروبارێن میرگەهێ دکەتن[155]، و ژ ڤێرێ دیار دبیتن کو مستەفا بەگ ل ناڤەراستا سالا 1825ز مریە.

پشتی دەست ژکاربەردانا ئیسحاق بەگی ل سالا 1825 حوکمێ میرگەهێ کەفتە ددەستێ نوراللە بەگ کورێ عبداللە بەگ کورێ مستەفا بەگی و ئەو دووماهیك میرێ میرگەها هەکارییە و ل سەردەمێ وی میرگەهـ ژ ناڤچوو (1848)[156].

و هەر ژ کەفتنا بەغدادێ ب دەستێ مەغولان هەتا کەفتنا میرگەهێ (1258-1848) 35 میران حوکم ل میرگەها هەکاریان کریە و 24 ژوان حوکمێ خوە د سەردەمێ عوسمانی گێرایە و ئەڤان میران 31 جاران حوکم دناڤبەرا خوەدا ئالوگور کریە، هەروەك د ئەڤێ شەجەرەیێدا دیار دبیت

[152] Top, A.G.E, s.260.

[153] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 83؛ خاوری شیرازی، مصدر پیشین، ص 596.

[154] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 85.

[155] Fon Kudo: HAT,D.no.812, G.no.37250H.

[156] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 85.

HAKKÂRİ BEYLİĞİ BEYLERİNİN ŞECERESİ

1258- 1848

Nızar Eyub Guli[1]
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN[*]

Hakkâri beyliği ismi tarihi kaynaklarda geçen en önemli Kürt siyasi oluşumlardan biridir. Fakat bu imaret hakkındaki bilgiler parça parça şeklinde günümüze ulaşmıştır. Bundan dolayı bu beyliğin tarihi olaylar silsilesi birçok eksiklik ve boşluğu bünyesinde barındırmaktadır. Bunun en önemli sebebi beyliğin tarihini doyurucu bir şekilde ele alan bağımsız bir eserin yazılmamış olmasıdır. Bu eksiklikler en çok hükümdarların ismi, hüküm sürdükleri dönemler ve kronolojik tarihi gelişiminde göze çarpmaktadır. Bazı beylerin, ataları ile ilgili şecere oluşturma çabaları çok geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı bu şecerelerde birçok yanlışlık, eksiklik ve kapalılık mevcuttur. Bunun için ilk olarak araştırmacı, araştırmasının başlangıcında bu şecereleri incelemeli ve kaynaklar ile karşılaştırmalar yapmalıdır ki bir hakikate ulaşabilsin.

Doğrusu baba ve atalarının silsilesini ortaya koyan Hakkâri beylerine ait ilk şecerenin ne zaman oluşturulduğu belli değildir. XVI. yy'ın sonlarına doğru tarih kitabını yazan Şerefhan Bidlisi'nin aktardıklarından o tarihe kadar Hakkâri beylerinin bir şeceresinin olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat o dönemden önce Abbasi kökenli olduklarını iddia ettiklerini biliyoruz. Bidlisi şöyle demektedir: "yüksek mertebeli Hakkâri beylerinin soyu Abbasi halifelerine dayanmaktadır. Fakat hala soy şecereleri tam olarak bilinmemektedir. Onun için biz soylarının halifelerden hangi halifeye ulaştığını bilemedik. Bundan dolayı biz bu konu ile ilgilenmeyeceğiz".[2]

[1] Zaho Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.
[*] Çeviri, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
[2] شرفخان البدليسى، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الملا احمد الروزبيانى، ط2، دارموكريانى (اربيل:2001)، ص 237

Abbasi kökenli olduklarını söyleyen Bahdinan beylerinden bahsettiği zaman da: “Bahdinan beylerinin soyu onların iddiasına göre Abbasi halifelerine ulaşmaktadır” demektedir.[3] Bidlisi’nin bu aktardıklarından Bahdinan beylerinin Abbasi kökenli olduklarına dair bir belge getiremediği anlaşılmaktadır. Fakat aynı dönemde yani XVI. yy’da Bahdinan beyleri asıllarına dair ilk şecereyi oluşturmaya başladılar. Böylece Bahdinan beyleri ailesine ait “Şeceretu’z- Zevkiyye” olarak bilinen ilk şecerename ortaya çıktı. Daha sonraları Hakkari beyleri de kendi kökenlerine ilişkin kitap yazmaya başladılar. Bu iki kaynağın önemine atıfta bulunmak ve ikisi arasındaki var olan ilişkiden dolay bu iki kaynak üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Şeceretu’z-Zevkiyye, ayrı ayrı dönemlerde yazılmış bir belgedir. Yani aile soyunun genişlemesi sonucu aile fertlerinin artması ve yayılmasıyla şecereye yeni isimlerin eklenmesi ihtiyacı doğmuş ve bundan dolayı şecerenin yazarları artmıştır. Bu kaynak en son 1210h/1795m yılında Mela Muhammed Balisani isimli bir şahıs tarafından yazılmıştır.[4] Balisani’nin aktardığına göre kendisi önce beylerin kökenine ilişkin eski bir şecere bulmuş ardından yeni isimleri üzerine ekleyerek kaydetmeye başlamıştır. Eski şecere, Şeceretu’z- Zevkiyye’'nin en eski bölümünü oluşturmakta olup Bahdinan beylerinin ilk nesil atalarından bahsetmekte ve onları Abbasi halifesi Mustasım Billah’a ulaştırmaktadır. Balisani şöyle demektedir: “beylerimizin bundan başka herhangi bir şecereleri yoktur”.[5] Bu da Bahdinan beylerinin bu kitaptan önce herhangi bir kitaba sahip olmadıklarının delilidir. Bu şecere üzerinde Bahdinan beyi, Sultan Hüseyin’in (940-980h/1533-1573m) mührü görünmektedir. Bu da bu şecerenin onun döneminde ve onun emri ile yazıldığını göstermektedir. Hakkâri beyleri ile ilgili olarak da Balisani: “eski şecere, esas olarak Hakkâri beylerinin de kökenlerini üzerinde bina ettiği asıl şeceredir” demektedir.[6]

---

[3] المصدر نفسه، ص 253
[4] الشجرة الزيوكية، دراسة و تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، دار التفسير،(اربيل:2009)، ص 13
[5] المصدر نفسه، ص 14
[6] لمصدر نفسه، ص 72

XVIII. yy’ın ilk çeyreğinde Hakkâri Beyi’nin ismi Muhammed olan kâtiplerinden birisini Hakkâri beyleri için bir soy kütüğü oluşturması görevi ile görevlendirmesi ile beraber Hakkâri beylerinin ilk soy kütüğü oluşturma çabası başlamıştır. Muhammed de bu iş ile uğraşıp Farsça “Muhtasar Ahval’il- Umera” isimli bir kitap yazmıştır.[7] Bu şecerenin yazılmasında Muhammed, esas olarak Balisani’nin dediği gibi Şeceretu’z- Zevkiyye’ye dayanmıştır. Muhatasar Ahval’il- Umera kitabının ilk bölümünün, Şeceretu’z- Zevkiyye isimli kitabın birinci bölümü ile tıpatıp aynı olması bunu doğrulamaktadır. Buradan birinden diğerinin kopyalandığı anlaşılmaktadır.[8] Yani Bahdinan ve Hakkâri’nin ilk beyleri asıl şecerede birbirlerine ulaşmaktadırlar. Balisani’nin aktardığına göre Şeceretu’z- Zevkiyye XVIII. yy’da hacca giden birisi tarafından Hicaz’da kaybedilmiş ve bundan dolayı çaresiz kalan Bahdinan beyleri yeni bir şecere oluşturmak için Hakkâri beylerinin elinde bulunan şecereye dayanmak zorunda kalmışlardır. Buradan Şeceretu’z- Zevkiyye’nin Muhtasar Ahval’il- Umera isimli kitaptan yeniden kopyalandığını ve tıpatıp aynı olduklarını görüyoruz.[9] Aynı şekilde Hakkâri beyi İbrahim Han Bey’in mührü de belgede görülmektedir. Bu durum da içindeki bilgilerin doğru olduğunu belgelemektedir.[10] 1914 yılında Hakkâri beylerinin torunlarından biri olan Muhammed Tayyar isimli birisi de bu şecerenin bir nüshasını kopyalamıştır. Bu nüsha şu an elimizde olan nüshadır.[11]

Yukarıda geçenlerden anlaşıldığı gibi Hakkâri beylerine ait şecere eski olmayıp XVI. yy’ın ortalarında yazılmış olan Bahdinan beylerine ait şecereden kopyalanmıştır. Bundan dolayı araştırmacılar ilk dönem Hakkâri

---

7 وەرگێران و تویژاندن: نزار ایوب گولی، چ 2، سپیریز، (دهوك: 2012). ,میرزا محەمەدێ یازچی، مختصر احوال الامراء، ب41-42

8 بەراوەردێ بکە دناڤبەرا: الشجرة الزیوکیة، ص 45-52، مختصر احوال الامراء، ب 42-53

9 بنێرە: المصدر السابق، ص14

10 ل سەر موهرێ هاتیە نڤیسین: (ابراهیم خان حاکم حکاری)، و ل دورێن وێ هاتیە:" هذا الخواتم خواتم ابراهیم خان حاکم الحکاری المشهور من نسل ملك بك العباسی الذی الان نسله حاکما علی قصبة جولمرك، یسر الله لهم ما یشاء فی الدارین". ینظر: یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ص 28

11 هەمان ژێدەر، ص 82

beylerinden bahsetmek istediğinde bu belgeye güvenemez. Çünkü bu beyler ile bu şecerenin yazılış tarihi arasında dört asırlık bir mesafe bulunmaktadır.

İki şecerenin aktardığına göre Hakkâri beylerinin soyu Abbasilere dayanmaktadır. Fakat burada bir sorun bulunmaktadır. Acaba Abbasilerden maksat kimdir? Çünkü kaynakların çoğu Abbas'ın Hz. Peygamberin (s.a.v.) amcası olduğunu aktarmakla birlikte bazıları da kastedilenin Hz. Ali'nin (r.a) oğlu Abbas olduğunu aktarmaktadırlar. Örnek vermek gerekirse (Alem Arayi Abbasi) isimli İskender Bey Türkmen'e ait kitapta aktarıldığına göre Hakkari beyi Zekeriya bey, Seyyid olmak iddiasında bulunup aslının Hz. Ali'ni oğlu Abbas'a dayandığını söylemektedir. Fakat Osmanlılar onun bu sözüne itibar etmemektedirler. Çünkü onlar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kızı Fatıma'nın çocuklarının soyundan değildirler. Osmanlıların kendisine ve atalarına gönderdikleri emir ve mektuplarda "Seyyid" ismi ile hitap etmemektedirler.[12] Bidlisi'nin aktardığına göre bazı eski tarihçiler Bahdinan beylerinin soyunun Abbas isimli soylu bir kişiye dayandığını nakletmişlerdir. Doğrusunu Allah bilir![13]

Muhtasar Ahval'il- Umera isimli kitapta Osmanlı dönemi başlarına kadar Hakkâri beylerinin silsilesi şu şekilde aktarılmıştır: " Bağdat halifesi el-Mustasım Billah el- Abbasi oğlu ebu-l Bereke olarak tanınan Muhammed Mustansır oğlu Melik Siraceddin oğlu İzzeddin Mücelli oğlu İmadeddin oğlu İzzeddin Mücelli oğlu Musa oğlu Muhammed Mengelan oğlu Melik İzzeddin oğlu Mir İmadeddin oğlu Esededdin Musa oğlu İbrahim Bey oğlu İzzeddin Şêr Bey oğlu Muhammed Piri Bey oğlu Melik Esed oğlu İmadeddin oğlu Hacı İzzeddin Şêr Bey (Timur ile savaşan) oğlu Mir Kasım oğlu Muhammed Piri Bey oğlu İzzeddin Şêr Bey oğlu Zahid Bey".[14]

---

[12] اسكندر بك منشى، تاريخ عالم آراى عباسى، تحقيق: ايرج افشار، انتشارات امير كبير،(تهران: 1382)، ج3، ص 923. هەژيە بێژين كو ناڤێ دەيكا عەبباس كورێ عەلى (ام البنين كچا حزام الكلابية) يە. بنێرە: احمد بن على ابن عنبة، عمدة الطالب فى احفاد آل ابى طالب، مؤسسة انصاريان، (قم: ب.ت)، ص 327

[13] البدليسى، المصدر السابق، ص 253

[14] بنێرە شەجەرنامەيا وان د: المصدر السابق، ص 144-146

Buradan açıkça görüldüğü gibi Muhtasar Ahval'il- Umera kitabının sahibi ve Zevkiyye Şeceresi'nin sahibi, Hakkâri beylerinin soyunun 656h/1258m yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali ile beraber Mısır'a kaçarak oraya yerleşen ve orada ebu'l- Bereke ismi ile tanınan, son Abbasi halifesi Mustasım Billah Abbasi'nin oğlu Muhammed Mustansır'a ulaştığı hakkında fikir birliği içerisindedirler. Muhammed Mustansır'ın oğul ve torunları 1517 yılında Osmanlılar, o bölgeyi alıncaya kadar orada hilafet görevi ile ilgili işleri yapmışlardır.[15]

Abbasi halifeliğinin yıkılışı üzerinde vukuf sahibi olan uzmanlarca çok iyi bilindiği gibi bu, Hakkâri beylerinin soylarını, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcasının ailesine dayandırmaya çalışmaları beyhude bir çabadır. Çünkü ayrıntılı bir şekilde incelediğimizde şu yanlışlıklar gün yüzüne çıkacaktır.

1- Mustansır Billah'ın gerçek ismi Muhammed değil (ebu'l- Kasım Ahmed) idi. O, halife Mustasım'ın amcası idi, oğlu değil. O, 1258 yılında Mısır'a doğru kaçtı ve orada Bağdat'ı Moğollardan kurtarmak için bir askeri kuvvet oluşturdu. Fakat Anbar yakınlarında ordusu yenildi ve kendisi de öldürüldü.[16]

2- Halife'nin amcasının oğlunun ismi (ebu'l- Abbas Ahmed b. Ali) idi. O da Mısır'a kaçmıştı. Orada Abbasi hilafetini yeniden kurdu. Onun oğul ve torunları 1517 yılına kadar orada hilafeti yürüttüler.[17]

3- Bağdat'taki felaketten kurtulan Halife'in tek oğlunun ismi el-Mübarek idi. O, hayatını Irak ve Azerbaycan bölgelerinde sürdürdü. Ölünceye kadar Mısır'a gitmemişti.[18]

4- Bağdat'ın düşmesinden sonra Müslüman komutan ve emirlerden kalabalık bir güruh Mısır'a doğru gitmişlerdir. Tarihçilerin kaydettiğine göre

---

[15] بنێره: یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ص 43، الشجرة الزيوكية، ص 46

[16] احمد بن على المقريزى، كتاب السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد مصطفى زياده، دار الكتب و الوثائق القومية، (القاهرة: د.ت)، ج2، ص467

[17] الشجرة الزيوكية، ص36

[18] عبدالرزاق بن احمد ابن فوطى، مجمع الاداب فى معجم الالقاب، تحقيق: محمد كاظم، وزرات فرهنگ، (تهران:1374هـ.ش)، ج5، ص314

bu emirlerden birisi de Culemêrg (Hakkâri) emiri Seyfeddin Mengelan b. Ali el- Hakkâri idi. 660h/1262m yılında oğlu Mir Esededdin Musa (Akta'/ Çolak) ile beraber Mısır'a gitmiş ve Memluk Sultanı Melik Zahir Baybars tarafından karşılanmışlardır.[19] Yani Halife Mustasım Billah Abbasi ve Hakkâri emiri Mengelan çağdaş olup aynı dönemde yaşamışlardır. Fakat Hakkâri beyleri şeceresinde Halife ile adı geçen Hakkâri emiri arasında – belirttiğimiz gibi- altı isim geçmektedir.

Abbasi kökenli olma iddiasına tezat teşkil eden başka birçok hususu zikredebiliriz. Bu babdan; ilk Hakkâri beylerinden bazıları, soylarının (Abbasilerin karşıtları) Utbe b. Ebu Süfyan el- Emevi'ye ulaştığı iddiasında bulunmuşlardır.[20] Fakat buna karşılık tarihçilerin kahir ekseriyeti Hakkârililerin orijinal ve saf Kürt oldukları hususunda ittifak etmişlerdir.[21] Aynı şekilde bütün İslam aleminde Hz. Peygamberin (s.a.v.) ailesinin, Şiilerin on iki imamının, Abbasi halifelerinin ve Seyyid ailelerinin izlenmesine önem veren çok sayıda nesep ile ilgili yazılan eser, onların Kürdistan'da bulunan dal ve şubelerinden bahsetmemişler ve hiçbir şekilde Hakkari beylerinin bu ailelerle ilgili bir ilişkisinden bahsetmemişlerdir.[22] Anlaşıldığı kadarıyla

---

19 ابن شداد، تاريخ الملك الظاهر، تحقيق: احمد حطحيط، (فيسبادن:1983)، ص 332؛ ابن عبدالظاهر، الروض الظاهر فى سيرة الملك الظاهر، تحقيق: محمد عزيز الخويطر، (الرياض: 1976)، ص 87. ڤەگوهاستى ژ: درويش يوسف هرورى، بلاد الهكارى، (دهوك: 2005)، ص 176

20 احمد بن على القلقشندى، صبح الاعشى فى صناعة الانشا،، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1987)، ج7، ص307. احمد بن على المقريزى، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار، تحقيق: خليل عمران منصور، دار الكتب العلمية، (بيروت:1998)، ج3، ص405

21 دوو تيورێن سەرەكى ل دور ئەسلێ مالباتا ميرێن هەكارى هەنە، ئێك ژ وان دبێژيت كو بنەمالا مەنگەلان ژ دووندەها مالباتا (ئەبولهەيجاء)ـە ئەوا حوكم ل كەلا ئامێديێ دكر و ئەو نەچار بوون بچنە د كووراتيا چياياندا پشتى بەرهنگارى هێرشێن بەرفرهێن مەغولان و حاكمێ مووسلێ بدرالدين لوئلوئى بووين ئەوێن كو ب داگيركرنا ئامێديێ ل 622مش/ ب داوى هاتين. بەلێ تيورا دووێ بو هندێ دچيت كو مالباتا مەنگەلان مالباتەكا جياوازە و سەربخوەيە ژ وێ مالباتا هەكاريان ئەوا حوكم ل ئامێديێ دكر، و ڤێ مالباتێ ـئانكو مالباتا مەنگەلان- حوكم ل (هەكاريا باكور) دكر د هەمان دەمێ مالباتا ئەبولهەيجاء حوكم ل ئامێديێ دكر. و ئەم هزر دكەين كو تيورا ئێكێ پتر نزيكى راستيێ يە چونكە مالباتا هەكاريان ل ئامێديێ هەر ژ سەردەمێ هێرشا عمادالدينى زەنگى ل سالا 537مش/1142ز دەستەلات ژ دەست دابوو و كەلا ئامێديێ ژلايێ بريكارێن ئەتابەكێن مووسل پاشى بريكارێن بدرالدين لوئلوئى دهاتە برێڤەبرن، ئانكو ميرگەها هەكارى ل ئامێديێ ب كريارى هەر ژ سالا 537مش/1142ز ژناڤ چووبوو. بو پتر ل دور ڤێ بابەتى بنێرە: هرورى، المصدر السابق، ص 125 و 185؛ زرار صديق توفيق، القبائل و الزعامات القبلية الكردية فى العصر الوسيط، موكريانى،(اربيل:2007)، ص 73-75

22 بو نمونه بنێرە: ابن عنبة، المصدر السابق؛ محمد بن محمد الزبيدى، جذوة الاقتباس فى نسب بنى العباس، تحقيق: يحيى بن محمود ابن جنيد، دار الموسوعات العربية، (بيروت: 2005)؛ عمر بن يوسف اشرف الرسولى، طرفة الاصحاب فى معرفة الانساب، تحقيق: كارل ويلهلم ستريستن، دار الافاق العربية، (القاهرة: 2001)؛ محمد كاظم ابن ابى الفتوح اليمانى الموسوى، النفحة العنبرية فى انساب خير البرية، تحقيق: مهدى رجائى، مطبعة حافظ، (قم: 1377 هـ.ش)؛ عبدالرزاق بن احمد ابن فوطى، مجمع الاداب فى معجم الالقاب،

Bağdat'ın düşmesinden ve Nekabetu'l- Eşraf kurumunun çökmesinden sonra birçok kişi sahte soy kütükleri oluşturarak; siyasi, ekonomik ve toplumsal menfaatlerinde kullanma çabasına girişmişlerdir. Tarihi kaynaklarda bu çabalardan birçoğundan bahsedilmiştir.[23]

Bütün bu aktarılanlardan ortaya çıktığı gibi Hakkâri beylerinin Abbasi kökenli oldukları iddiasının hiçbir temel ve esası yoktur. Hakkâri beyleri silsilesini tarihi kaynaklar ile karşılaştırdığımızda ortaya çıkmaktadır ki (Muhammed el- Mustansır, Siraceddin, İzzeddin Mücelli, Melik İmadeddin, İzzeddin Mücelli ve Melik Musa) tamamen sahte isimler olup temelsiz ve gerçekten uzaktırlar.[24] Belki Hakkâri beyleri silsilesini 660h/1262 yılında Mısır'a gitmiş olan ve kendisinden sonra yerine oğlu Esededdin'in geçtiği Mir Seyfeddin Mengelan'dan başlatmak daha doğru olacaktır.

Hakkâri beyleri şeceresinde; olaylar ve tarihler ile ilgili silsilenin gözetilmediği hakkında başka eleştiriler de getirilmiştir. Örnek vermek gerekirse, beyliği Dümbülülerden kurtaran Mir Esededdin'den bahsedilmekte ve şöyle denilmektedir, bu bey, Yavuz Sultan Selim (1512- 1520) ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman (1520- 1566) ile beraber çeşitli savaşlara katılmıştır.[25] Ardından dokuz nesildeki beylerin ismini zikrederek Yavuz Sultan Selim ve (1501- 1524) yılları arasında hüküm süren Şah İsmail ile aynı dönemde yaşayan Zahid Bey'den bahsetmektedir![26] Aynı şekilde özellikle (Esededdin, İmadeddin ve İzzeddin) gibi birden fazla tekrarlanan isimler de

---

تحقیق محمد الکاظم، وزرات ارشاد و فرهنگ اسلامی، (تهران: 1374). عبدالرحمن بن ابی بکر السیوطی، تاریخ الخلفاء، تحقیق: ابراهیم صالح، دار صادر، (بیروت: د.ت)؛ ابن تغری بردی، مورد اللطافة فی من ولی السلطنة و الخلافة، تحقیق: نبیل محمد احمد، دار الکتب المصریة، (القاهرة: 1996)؛ ضامن بن شدقم، تحفة اللباب فی ذکر نسب السادات الانجاب، تحقیق: مهدی رجائی، (قم: 1376هـ.ش)؛ مهدی رجائی، المعقبون من آل ابی طالب، مؤسسة عاشورا، (قم: 1385هـ.ش)؛ محمد باقر بن زین العابدین الخوانساری، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، مؤسسة اسماعیلیان، (قم: د.ت)

[23] بو نمونه مەقریزی ئاماژەیێ ب دوو ژ ڤان هەلان ددەت:"... سولتانی [پیپرس] کەسەك رەوانەی مسرێ کر کو ئیدعا دکر ئەو موبارەك کورێ المستعصمی یە... پاشی نە جلال الدین دوادار و نە طواشی موختاری ئەو نەنیاسی و دیار بوو کو درەوان دکەت... پاشی سولتانی کەسەکێ دێ یێ رەش پیست رەوانەی میسرێ کر کو دگوت ئەز ژ دووندەها خەلیفەیانم..." بنێرە: السلوك ، ج 2، ص549

[24] هەژیە بێژین کو ناڤێن: (محمد منگلان ابن موسی ابن عزالدین مجلی ابن عمادالدین ابن عزالدین) د لیستا ناڤێن میرێن هەکاری ئەوا د شەجەرا زێوکی دا نەهاتینە . بنێرە: المصدر السابق، ص 75-76

[25] بنێرە: المصدر السابق، ص 59-60

[26] المصدر نفسه، ص 145-146

sorun teşkil etmektedir. Örnek vermek gerekirse; İzzeddin isminde altı emirin ismini zikretmekte ve onların Osmanlı devletinden önce beylikte hüküm sürdüklerini nakletmektedir.[27] Fakat esasında - ileride ortaya çıkacağı gibi - bu isimle sadece iki emir Osmanlılardan önce hüküm sürmüştür. Bu iki husus şecereyi öyle içinden çıkılmaz bir hale koymuştur ki araştırmacı güvenli bir kaynak olarak bu belgeye dayanamamakta ve araştırmacı için Osmanlılardan önce hüküm süren Hakkâri beyleri ile ilgili bir silsile oluşturmasını zorlaştırmaktadır.

Hakkâri beylerinin belirlenmesine engel teşkil eden diğer önemli sorunlardan biri de; Hakkâri beylerine ait çok sayıda oğul, kardeş ve akrabanın Hakkâri bölgesindeki çok sayıda kale, hisar ve şehirde yönetici olarak görev yapması ve tarih kaynaklarında bunların isimlerinin de emir (mir) olarak kaydedilmiş olmasıdır. Bundan dolayı araştırmacı için bunlar arasında asıl emiri belirlemek oldukça güç bir iştir. Çünkü aynı dönem içerisinde birden fazla emir ismi geçmektedir. Bu emirlerden bahsedilmesi, beyler arasında derecelendirilmesi ve akrabalık düzeyinin belirlenmesi, gerçeğin ortaya çıkması için oldukça önemlidir. Mısırlı kaynaklar, Bağdat'ın düşmesinden sonraki dönem için Hakkâri beyleri ile ilgili bazı değerli bilgiler sunmaları, açıklık getirmeleri ve aralarındaki yakınlık derecelerinden bahsetmeleri bizim için en sevindirici yanıdır.

Yukarıda açığa kavuşturulduğu gibi 660h/1262m Hakkâri emiri Seyfeddin Mengelan,b. Ali, oğlu Esededdin ile beraber Mısır'a gitmiş ve aralarında Mengelan'ın diğer oğlu Taceddin Ali, Malazgirt (Berazgır) emiri amcaoğlu Fahreddin Ali gibi akrabaları ve üç yüz atlıdan oluşan kalabalık bir grup da beraberinde hazır bulunmuştur.[28] Moğollar ile yapılan bir savaşta emir Mengelan'ın öldürülmesinden sonra 647h/1249m yılında Moğollara karşı yapılan bir savaşta bir kolunu kaybeden oğlu Esededdin Musa emir oldu. Culemêrg'e dönebilen emir babasının yurdunu tekrar ele geçirdi. Esededdin

27 المصدر نفسه
28 ابن شداد، المصدر السابق، 332

Musa’nın ölümünden sonra oğlu Melik İmadeddin babasının yerine geçti. Bu emir hakkındaki tüm bilgimiz onun, ardında Melik Esededdin isimli bir çocuk bırakmış olması ve babasından sonra Hakkâri emiri olmasıdır. Melik Esededdin büyük bir emir olup Moğol Devleti ve Memluk Devleti arasında bir denge unsuru olabilmiştir.[29] Aynı şekilde Melik Esededdin Kürt emirleri arasında ilk ve son sözün sahibi olmuştur.[30] Ölümünden sonra ibn-i Fazlullah el- Ömeri (700-749h/1300- 1348m) ile çağdaş olan oğlu Mir İmadeddin Mücelli gelmektedir.[31] Naklettiği bu bilgileri İmadeddin’in kadısından almış olan el- Ömeri’nin aktardığına göre emirin; İzzeddin ve Zeyneddin isimli iki kardeşi ve İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyh Emir, Mir Davud ve Mir Hüsameddin isimli amcaları vardı. Bunların her biri ayrı bir kale ve şehirde yöneticilik yapıyordu. Fakat asıl merci ve büyük emir İmadeddin idi.[32]

Hakkâri beyleri silsilesini araştıran araştırmacı Mir İmadeddin’den sonra gelen emirin kimliğinin belirlenmesi hususunda birçok zorluk ile karşılaşmaktadır. Çünkü kaynaklar aynı dönem içerisinde ondan sonra gelen emirin isminin de İzzeddin Şêr olduğu hakkında ittifak etmişlerdir. Fakat kaynaklar İzzeddin Şêr’in onun nesi olduğu konusunda bilgi vermemişlerdir. Acaba o, onun kardeşi mi? Ya da ismi aynı olan amcası mı? Yoksa onun oğlu mu?

Vestan’daki (Gevaş) Halime Hatun kümbetinin kitabesinde Mir İzzeddin Şêr ismine rastlanmaktadır. Bu kümbetin 736h/1335m yılında yapıldığı nakledilmiştir.[33] Aynı zamanda tarih kaynakları 789h/1387m yılında Van Kalesinde Timur’a karşı koyan Hakkâri emiri Mir İzzeddin Şêr’den bahsetmektedirler.[34] Bu emir 824h/1421m tarihinden sonra ölmüş ya

---

29 هروری، المصدر السابق، ص 186.

30 ابن فضل الله العمری، التعریف بمصطلح الشریف، مطبعة العاصمة،(القاهرة: 1312)، ص 38- 39

31 ابن فضل الله العمری، مسالك الابصار فی ممالك الامصار، تحقیق: احمد عبدالقادر الشاذلی، المجمع الثقافی، (ابوظبی: 2001)، ج3، ص 268؛ القلقشندی، المصدر السابق، ج7، ص307

32 ابن فضل الله العمری، التعریف بمصطلح الشریف، مطبعة العاصمة،(القاهرة: 1312)، ص 38

33 امر بعمارة هذه القبة الشریفة الملك عزالدین برسم المرحومة حلیمة ”ل سەر گومبەدا حەلیمەخاتوونێ ئەڤ چەندە هاتیە نڤیسین: خاتون فی محرم سنة ستة و ثلاثین و سبعمایة“.

34 نظام الدین شامی، ظفرنامه، تحقیق: محمد احمد پناهی، نشر بامداد، (تهران:1363هـ.ش)،ج1، ص103؛ عبدالله بن لطف الله حافظ ابرو، زبدة التواریخ، تحقیق: کمال حاج سید جوادی، وزارت فرهنگ، (تهران:1380)، ج1، ص665؛ احمد بن نصرالله تتوی، تاریخ

da hükümden çekilmiştir.[35] Yani Halime Hatun kümbetinin yapılış tarihi ile İzzeddin Şêr Bey'in hükümden ayrılış tarihi arasında seksen altı sene bulunmaktadır. Bu gerçeğe binaen anlaşılmaktadır ki İzzeddin Şêr, Mir İmadeddin'in kardeşi veya amcası olamaz. Hakeza şu gerçek gözden ırak tutulmamalıdır ki emir veya melik lakabının yönetici ailenin fertleri için kullanılması her zaman o kişinin esas emir olduğuna dair bir belge olamaz. Bundan dolayı İzzeddin Şêr'in, Mir İmadeddin'in oğlu olduğunu söyleyebiliriz. İsmi Halime Hatun kümbetinde geçen İzzeddin Şêr hakkında da onun Mir İmadeddin'in kardeşi olduğunu düşünüyoruz. Çünkü kümbetteki tarih ile onun yaşadığı dönem örtüşmektedir. O, ibn-i Fazlullah el- Ömeri (1300-1348) ile çağdaş olup yazar ismini eserinde zikretmiştir.[36]

Melik İzzeddin Şêr'in Esededdin isminde adı Ermeni kaynaklarında geçen bir kardeşi vardı. Bu kardeşi Vestan (Gevaş) şehrini Melik İzzeddin'den almayı başarmıştı. Fakat 1392 yılında Melik İzzeddin bu şehri tekrar egemenliği altına almayı başardı. Aynı şekilde kaynaklar Nasreddin isimli bir akrabasına değinmişlerdir. Timur'un Van Kalesini kuşatması esnasında Melik İzzeddin'in teslim olmasından sonra teslim olmayı reddetmiş ve direnişe devam etmiştir. Fakat biz onun Melik İzzeddin ile yakınlık derecesini bilemiyoruz.[37]

الفی، تحقیق: غلامرضا طباطبائی مجد، انتشارات علمی و فرهنگی، (تهران:1382)، ج7، ص4775؛ احمد بن محمد خوافی، مجمل فصیحی، تحقیق: محسن ناجی نصرآبادی، انتشارات اساطیر، (تهران:1386)، ج3، ص990

35 گەلەك بوچوون ل سەر مرنا مەلك عزالدين شێرى هەنە، هندەك ئاماژێ ددەن كو حوكمێ وى ل سالا 824مش /1421ز بداوى هاتيە بێى كو ب ئاشكەرايى بەحسێ مرنا وى بكەن. حافظ ابرو، مصدر پيشين، ج4، ص 775. البدليسى، المصدر السابق، ص 237-238. و هندەك دبێژن كو ئەو ل وێ سالێ مريە. شيخ محمد، ژێدەرێ بەرێ، ب 253. بەلێ د بەرامبەر دا هندكێن دى دبێژن كو مەلك عزالدينى ل موحەررەما هەمان سال سەرەدانا شاهروخى كربوو. خوافى، مصدر پيشين، ج3، ص1100؛ سمرقندى، مصدر پيشين، ج3، ص298. ، و حسن روملو دبێژيت كو ئەو ل سالا 826مش/ 1423ز مريە. مصدر پيشين ج1، ص309؛ و هندەك ژێدەرێن فارسيێن درەنگ وەخت دبێژن كو ئەو ل سالا 828مش/ 1426ز هاتيە كوشتن. مجدى، مصدر پيشين، ص964؛ شيروانى، مصدر پيشين، ج1، ص78. و هندەكێن دى دبێژن ئەو ل سالا 830مش -/1428 هاتيە كوشتن. محمد حسن بن على اعتماد السلطنه، مرأة البلدان، انتشارات تهران،(تهران: 1367)، ج1، ص639. بەلێ ژێدەرێن ئەرمەنيێن نزيكى روودانان دبێژن كو حوكمێ وى ل سالا 1419 بداوى هاتيە بێى كو ئاماژەيێ بدەن كا ئەو مريە يان دەست ژ حوكمى بەردايە. بنێرە:
Khachatrian, op.cit, pp.48-49;
توفيق، كردستان فى العهد الجلائرى، ص 132.
بەلێ زوربەيا ژێدەران بەحسێ وى د روودانێن پشتى سالا 1419 دكەن لەورا بوچوونا ئەرمەنيان لاواز خوەيا دكەت.

36 العمرى، التعريف بالمصطلح الشريف، ص 39. هەروەسا بنێرە: القلقشندى، المصدر السابق، ج7، ص 307. توفيق، كردستان فى العهد الجلائرى، ص 365

37 تتوى، مصدر پيشين، ج7، ص4775، حافظ ابرو، مصدر پيشين، ج1، ص 665

İzzeddin Şêr ardından iki oğul bıraktı. Onlardan ismi Muhammed olanın ismi birçok kaynakta geçmiştir.[38] Her ne kadar kaynaklar onun başka bir oğlundan bahsetmişlerse[39] de yine çok azı ismini zikretmişlerdir ki ismi Mir Sultan Ahmed'tir. Bazı kaynaklarda Melik İzzeddin Şêr'in oğlu olduğuna değinmeksizin ismini zikretmişlerdir.[40] Fakat Ermeni kaynakları apaçık bir şekilde Sultan Ahmed'in, Melik İzzeddin'in oğlu olduğunu aktarmaktadırlar.[41] Hakeza bu kaynaklar Mir Bahaeddin isminde Urmiye bölgesinde hüküm süren diğer bir kardeşlerinden de bahsetmektedir.[42]

Melik Muhammed dönemi, Timur'un oğlu Şahruh ve Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu İskender Bey arasındaki savaşlara denk gelmektedir.[43] Bu savaşlarda Melik Muhammed ve diğer bazı emirler Şahruh'un tarafını tutmuşlardır. Şahruh, bu savaşlarda İskender Bey'in ordusunu yendi (1420). Fakat acele Horasan bölgesine dönmek zorunda kaldı. Bu arada İskender Bey'e tekrar bölgeye dönmesinin fırsat doğdu ve Tebriz şehrini aldı. Ardından İskender Bey, Şahruh'un destekçileri ve müttefikleri olan emirlere karşı intikam faaliyetine girişerek 1423 yılında Melik Muhammed'i öldürdü. İki yıl sonra da Melik Muhammed'in kardeşi Sultan Ahmed'i öldürdü.[44] Daha sonra da diğer kardeşleri Bahaeddin Bey'in öldürülmesini emretti.[45] Buradan görüldüğü gibi İskender Bey, Hakkâri'nin yönetici ailesini adeta yok etti. Bundan dolayı bazı kaynaklar İskender Bey'in Hakkâri beyliğini ortadan kaldırdığını ima etmişlerdir.[46] Fakat Ermeni kaynaklar Sultan Ahmed'in

---

38 حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج3، ص410؛ محمد بن خاوند شاه میر خواند، روضة الصفا، تحقیق: جمشید کیافر، (تهران:1380هـ.ش)، ج10، ص5349؛ حسن روملو، احسن التواریخ، باهتمام: عبدالحسین نوائی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، (تهران:1349هـ.ش)، ج1، ص249

39 حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج1، ص 170

40 مجدی، محمد بن ابی طالب مجدی، زینة المجالس، کتابخانه سنائی، (تهران:1362)، ص964؛ زین العابدین بن اسکندر شیروانی، ریاض السیاحة، تحقیق: حسین ابن بدرالدین، انتشارات سعدی،(تهران:1339هـ.ش)،، ج1، ص 78

41 Khachatrian,op.cit, p.51; Ilhan Erdem, Mustafa Uyar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular, (Türkler),Cılt.6, s.1517.

42 Khachatrian, op.cit, p.52.

43 شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 253-254

44 ژێدەرێ فارسیێن درەنگ وەخت دبێژن کو ئەو ل سالا 828مش / 1425ز و سولتان ئەحمەد ل سالا 830مش /1427ز هاتینە کوشتن. بنێرە: شیروانی، مصدر پیشین، ج1، ص78؛ مجدی، مصدر پیشین، ص964

45 Khachatrian, op.cit, p.51- 52.

46 Ibid, p. 52, شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 255.

Esededdin isimli bir oğlunun 1425 yılında bir yolunu bularak Vestan'dan (Gevaş) kaçtığını ve Culemêrg'e ulaştığını aktarmaktadırlar.[47] Her ne kadar Hakkârililerin Vestan'da egemenliği sona ermişse de Esededdin, Culemêrg'de bu beyliği yeniden diriltebilmiştir.

Bir başka taraftan Ermeni kaynakları Melik Muhammed'in Piri Bey ismindeki bir oğlundan bahsetmişlerdir. Bu Bey, 1431 yılında Van'ı egemenliği altına almayı başarmıştır.[48] 855h/1452m yılında İzzeddin Şêr isimli bir emirden bahsedilmekte ve bu Bey'in Akkoyunlu komutan ve beyzadeler arasındaki çatışmalara müdahil olduğu aktarılmıştır.[49] 896h/1491m yılında Akkoyunlu Sultan Yakup öldü ve onun askeri komutanlarından Sofu Halil Muslu isimli birisi, Tebriz'de onun oğlu Baysungur'u düşmanlarından çok sayıda kişiyi ortadan kaldırarak yönetimin başına getirmeyi başardı. Bu dönemde İzzeddin Şêr Bey ve Erzincan emiri Gulabi Bey bu komutanın destekçileri olmuşlardır. Diğer taraftan Süleyman Bijenoğlu isimli bir komutan da Mardin'den Tebriz'e yönelerek Baysungur'un destekçilerini ortadan kaldırmak istedi. İlk önce Gulabi Bey'i yenerek öldürdü. Ardından İzzeddin Şêr Bey'in ordusunu yenerek onu esir almayı başardı. Aynı zamanda 896h/1491m Ramazan ayında Sofu Halil'i de yenerek öldürdü.[50]

Kaynaklar İzzeddin Şêr Bey'in esaret hayatından sonraki akıbeti hakkında bilgi vermemektedirler. Alem Arayi Abbasi isimli eserin sahibi, İzzeddin Şêr Bey'in " tilki gibi zillet tuzağına düştüğünü" aktarmaktadır.[51] Cevahir'ul- Ahbar isimli eserin sahibi ise sadece "askeri kırıldı" demektedir.[52] Hasan Rumlu ise bu olaylar esnasında ismini dahi

---

[47] Khachatrian, op.cit, p.52; Orhan Kiliç, XVI. Ve XVII yüzyılllarda Van 1548- 1648, Elazığ: 1997, s.11.

[48] Ibid, p.57; خودانێ (مختصر الاحوال الامراء) دبێژیت کو پیر بەگ کورێ قاسم بەگ کورێ عزالدین شیر بەگییە و ئەو ل سەردەمێ حوکمێ سولتان سولەیمانێ قانوونی ژیایە!. بنێرە: میرزا محەمەدێ یازجی، ص63.

[49] شێخ محەمەد، ژێدەرێ بەرێ، ب 257

[50] فضل الله بن روزبهان خنجی، تاریخ عالم آرای امینی، تحقیق: محمد اکبر عشیق، میراث مکتوب، (تهران: 1382هـ.ش)، ج1، ص60؛ بوداق منشی قزوینی، جواهر الاخبار، تحقیق: محسن بهرام نژاد، میراث مکتوب، (تهران:1378هـ.ش)، ص91

[51] روزبهان خنجی، مصدر پیشین، ج1، ص60

[52] بوداق قزوینی، مصدر پیشین، ص 91

zikretmemektedir.[53] Fakat onun da öldürülmüş olması akla daha yatkın gelmektedir. Çünkü Süleyman Bijenoğlu kendisine karşı duran bütün emirleri öldürdü.[54] Aynı zamanda Zevki Şeceresi de İzzeddin Şêr Bey'in ismini zikrederken isminin kenarında "şehid" kelimesini kullanmaktadır.[55]

Burada değinilmesi gereken bir konu daha var ki o da Şerefhan Bidlisi'nin aktardığı şekli ile Uzun Hasan'ın (1453- 1477) Hakkâri beyliğini işgal etmesi için Sofu Halil ve Arabşah Bey isimli iki komutanını gönderdiği meselesidir. Buna göre adı geçen iki komutan beyliğe saldırı düzenleyerek İzzeddin Şêr Bey'i öldürmüş ve beyliğin yönetimini Dümbülülere devretmişlerdir.[56] Fakat açığa kavuşturduğumuz gib; Sofu Halil ve İzzeddin Şêr Bey'in müttefik olduklarını ve Süleyman Bijenoğlu'nun saldırılarına maruz kaldıklarını görüyoruz ki bu da Şerefhan'ın aktardıklarının yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Bu olaylara yakın olan kaynakların hepsi bunu onaylamakta sadece Bidlisi, Hakkâri beyliğinin yönetiminin Dümbülü Aşiretine tevdi edildiğini aktaran yegâne kaynaktır. Öyle anlaşılıyor ki Bidlisi, Uzun Hasan'ın 874h/1470m Cihangir Mirza oğlu Hamza Bey komutasındaki bir ordu ile Kürdistan saldırısı Botan ve Bidlis beyliklerinin bu saldırılara hedef olmasını bu olay ile karıştırmaktadır. Kaynaklarda Hakkâri beyliğinin bu saldırılara hedef olduğu kaydedilmemektedir.[57] Çünkü Bidlisi, İzzeddin Bey'in 1470 yılında öldüğünü ve oğlu Zahid Bey 1491 yılında yönetimin başına geçtiğini düşünmüştür. Aradaki bu boşluğu da bazı mesnetsiz bilgiler ile doldurmuştur. Daha önceleri Mısır'a doğru gitmiş olan Esededdin Zêrinçeng b. İmadeddin isimli bir emirden bahsetmekte ve daha sonra geri dönerek Nesturilerin yardımı ile Hakkâri beyliğini Dümbülülerin elinden geri almayı başardığını söylemiştir.[58] İzzeddin Şêr Bey'den sonra

---

53 مصدر پیشین، ج2، ص886

54 همان مصدر؛ روملو، مصدر پیشین، ج2، ص886؛ غیاث الدین بن همام الدین خواندمیر، حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، تحقیق: محمد دبیر سیاقی، انتشارات خیام،(تهران:1380هـ.ش)، ج4، ص437

55 ص 75-76

56 المصدر السابق، ص 239

57 ابوبکر طهرانی، کتاب الدیاربکریة، بتصحیح و اهتمام: نجاتی لوغال، فاروق سومر، انجمن تاریخ ترک، (انقره:1963)، ج2، ص 542-543؛ روملو، مصدر پیشین، ج1، ص737

58 المصدر السابق، ص238-239

yönetimin başına gelen emirin ismi Zahid Bey'dir.[59] 1498 yılında Ermeni kaynaklardan birisi kendisinden Hakkâri emiri olarak bahsetmiştir.[60] Bu emir Şah İsmail Safevi ile çağdaş idi. Şerefhan'ın aktardığına göre bu emir ile Şah İsmail'in arası Şah'ın "amca" diye hitap edeceği kadar iyi idi.[61] Fakat bu söz ile tezat oluşturan şey ise Zahid Bey'in 912h/1507m yılında Van Kalesinde Şah İsmail'in ordusu karşısında direniş göstermesidir.[62] Yine aynı şekilde 1514 yılında birçok Kürt Beyi ile beraber Çaldıran savaşına iştirak etmiş ve Tebriz'in alınmasında hazır bulunmuştu.[63] Yine oğlu Melik Bey, Çaldıran savaşı sonrası vuku bulan ve 1516 yılında son bulan Karahin Dede savaşına katılmıştı.[64] Fakat ikisi arasındaki ilişkiler son döneme doğru iyiye doğru gitmiş olabilir. Özellikle Safevilerin tekrar Van bölgesi üzerinde etkinlik kurmayı başardığı dönemde.[65]

Hakkâri beyliği tarihinin Osmanlı dönemine girmesi ile beraber daha birçok Hakkâri beyinin ismi gelmektedir. Bu dönemin en önemli özelliği Hakkâri beyliği tarihi ile ilgili kaynakların artmasıdır. Bu kaynakların en önemlileri Bidlisi'nin Şerefnamesi ve Hakkâri beylerinden Yahya Bey ve oğlu İmadeddin'in kâtibi olan Temer Yazıcı isimli bir kişinin Hakkâri tarihi eseridir ki bu şahıs XVII. yy'ın ilk yarısındaki olayların canlı tanığıdır. Aynı şekilde Muhtasar Ahval'il Umera isimli şecere de XVIII. yy olaylarına dair bazı ipuçları sunmaktadır. Fakat bu kaynaklar da eksiklik ve yanlışlıklardan beri değildirler. Bundan dolayı biz burada daha sağlam bir kaynak olma özelliğini koruyan Osmanlı belgelerine dayanacağız. Zira bu belgeler Hakkâri beyleri silsilesinin ortaya çıkmasına yardım edecektir.

[59] د پەرتووکا مختصر احوالا الامراء ب شێوەیێ (محمد زاهد بك) هاتیە. بنێرە: میرزا محەمەدێ یازجی، ب 63
[60] Khachatrian, op.cit, p56
[61] المصدر السابق، ص 244
[62] سفرنامەهای ونیزیان در ایران، ترجمە: منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی،(تهران: 1349هـ.ش)، ص401-403
[63] د نامەیەکێدا بو ماقوول و مەزنێن باژێرێ تەبریزێ ل سالا 1514 سولتان سەلیم دبێژیت کو ئەو دێ " فخر الامراء الاکراد زاهد بگ"ـی ئاگەهدار کەت کو ئێدی خەلکێ باژێری تەنگاف نەکەت. بنێرە: فریدون بك، منشآت السلاطین، (نسخە کتابخانە شورای ملی ایران)، شمارە ثبت:63347، ج1، ص 391
[64] جزیەدار زادە، تواریخ آل عثمان (دەستنڤیس)، دانەیا پەرتووکخانەیا عەلی ئەمیری ل ئیستانبول، ژمارە:206، بەرپەرێ 283، منجم باشی، جامع الدول (دەستنڤیس)، دانەیا پەرتووکخانا نور عثمانیة، ژمارە: 3172، پشکا3، بەرپەرێ 317
[65] Orhan Kiliç, A.G.E, s.13-15.

Zahid Bey öldüğünde ardında iki oğul bırakmıştı. Bunlardan biri Melik Bey diğeri Seyyid Muhammed Bey idi.[66] Melik Bey'in ismi Çaldıran savaşı sonrası olaylarda "Melik Bey b. İzzeddin Şêr Bey" şeklinde zikredilmiştir![67] Melik Bey ardından birçok oğul bırakmıştı: Zeynel, Beyazıt, Budak, Rüstem, Bahaeddin, Hüseyin ve Bayındır.[68] Ayrıca Temer Yazıcı, İzzeddin Şêr isimli bir kardeşlerini daha kaydetmektedir.[69] Seyyid Muhammed – Bidlisi'nin dediği gibi- Yakup isimli bir evlat ardında bırakmıştı.[70] Fakat Osmanlı arşivlerindeki mühimme defterleri onun birçok oğlu olduğunu kaydetmektedir.[71] Bunlardan Hüseyin Bey[72] ve Gulabi Bey[73] isminde ikisinin ismi zikredilmiştir.

1548 yılında yani Osmanlı Devletinin Van'a tamamen egemen olması ile Van valisi İskender Paşa'nın (1548-1553) emriyle Melik Bey yeğeni Yakup Bey'in teşviki ile öldürüldü.[74] Melik Bey'in öldürülmesinden sonra beyliğin yönetimi oğlu Zeynel Bey'e tevdi edildi. Bu Bey'den bahseden en eski kaynak 959h/1552m yılına dayanmaktadır.[75] Beylik, bu Bey'in yönetimi döneminde; yönetici ailenin fertleri arasındaki iç kavgalar, komşu olduğu beylikler ile Hakkâri beyliği arasındaki savaşlar ve Osmanlı devletinin sınır boylarındaki XVI. yy boyunca devam eden savaşlar ile ilgili genel durumundan dolayı iç karışıklıklar içinde geçmiştir. Bundan dolayı Zeynel Bey'in birçok kez yönetimden uzaklaştırıldığını ve tekrar yönetimin kendisine tevdi edildiğini görmekteyiz. Karşılaştığı ilk çatışma amcası Seyyid Muhammed ile arasında cereyan eden düşmanlıktır. Çünkü O, kendisini

---

66 خودانێ پەرتووکا مختصر احوال الامراء دبێژیت کو وی کورەك بتنێ هەبوو ب ناڤێ (ملك محمد بك). بنێرە: میرزا محەمەدێ یازجی، ب 6

67 جزیەدار زادە، المصدر السابق، ص 283؛ منجم باشی، المصدر السابق، ص 317

68 البدلیسی، المصدر السابق، ص 244-245

69 تومر یازجی، ڤەهینوکا دیروکا میرگەها هەکاری (دەستنڤیس)، ص 360. (دانەیەك ل دەف ڤەکولەری هەیە). بەدلیسی ل جهەکێ ناڤێ وی ئینایە بێی ئاماژەیێ بدەت کو ئەو کورێ مەلك بەگییە ، بنێرە: المصدر السابق، ص685

70 المصدر نفسه، ص 247

71 دفتر مهمه رقم 3، حکم 1028

72 دفتر مهمه، رقم 3، حکم 1231

73 دفتر مهمه رقم 888 (تصنيف مكتبة طوبقابی)، حکم 384 و 832

74 Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneyduğu Anaduluda Turk beylıklerı, Ayyildiz matbaasi, (Ankara:1982), s142

75 دفتر مهمه رقم 888، حکم: 368

yönetime daha layık görüyordu. Oğlu Yakup Bey'in yardımı ile Vestan'ı aldı. Ardından Pınyanış Aşiretinin adamlarını etrafına toplayarak Culemêrg'e saldırdı ve Zeynel Bey'i kaçmaya mecbur bıraktı.[76] Zeynel Bey, Amêdiye'ye gitti ve Bahdinan emiri Sultan Hüseyin'in teşviki ile İstanbul'a gitti.[77] Safevilerin bu durumu kendi menfaatleri için kullanma korkusundan dolayı Veziriazam Rüstem Paşa, Van valisi İskender Paşa'ya emir göndererek Seyyid Muhammed'in öldürülmesi ve yerine Zeynel Bey'in yönetimin başına getirilmesini emretti. Özellikle adı geçen Bey yani Seyyid Muhammed, 1553 yılında Şehzade Mustafa olayı nedeniyle suçlanmıştı.[78] Van valisi de Seyyid Muhammed Bey'i yakaladı ve Van Kalesine hapsetti. Fakat oğlu Yakup Bey, Culemêrg'e yönelerek kendisini bey ilan etti.[79] Diğer taraftan Zeynel Bey İstanbul'dan dönerek Culemêrg'e doğru yola çıktı. Yolda aralarındaki eski bir anlaşmazlık ya da Seyyid Muhammed'in telkinleri nedeniyle Botan beyliği adamlarının kurmuş olduğu bir tuzağa düştü. Adamlarının çoğu öldürüldü ve kendisi de ağır yaralandı. Fakat Botan emiri Bedir Bey'in hanımının yardımları sayesinde kaçınılmaz bir ölümden kurtuldu.[80] Yaraları iyileştikten sonra Yakup Bey'in başkentini ele geçirdiğini öğrenince tekrar İstanbul'a gitti. Fakat İstanbul'a ulaştığında orada Rüstem Paşa'nın görevden uzaklaştırıldığını gördü (960h/1553m). O, Rüstem Paşa'nın tekrar veziriazam olmasına kadar o halde orada kaldı (962h/1555m). Bundan dolayı tekrar Rüstem Paşa'ya gitti fakat Rüstem Paşa onun isteğini yerine getirmedi. Bunun yerine kendisine Bosna'da bir zeamet verdi.[81] Bu şekilde Yakup Bey'in iki yıldan fazla beylikte yöneticilik yaptığı ortaya çıkmaktadır.

Zeynel Bey'in Bosna'da kalmasından kısa bir süre sonra Osmanlı ve İran arasında sınır boylarında yeni bir savaş durumu ortaya çıktı. Bundan dolayı Zeynel Bey'i, Hakkâri beyi olarak atayan bir emirname çıkarıldı.

---

[76] Sevgen, A.G.E, s143

[77] البدليسى، المصدر السابق، ص 245-246

[78] المصدر نفسه، ص 248

[79] Orhan Kiliç, Klasik doneminde osmanli idari sisteminde hukumet sancaklari: Hakkâri hukumeti örneği, (XIV Turk tarihi kongresi)- Ankara, 2002, s.711.

[80] البدليسى، المصدر السابق، ص 246

[81] Sevgen, A.G.E, s144

Takınılan bu tutumdan Yakup Bey'in İranlılar ile yakın ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Van valisi Ferhad Paşa'ya[82] (1553-1557) bir emir gönderilerek Yakup Bey'i yakalaması istendi. Yakup Bey de Pınyanışi aşireti arasına kaçtı. Fakat bu aşiretin reisi onu yakalayarak Van valisine teslim etti. Vali de onun ve hapisteki babası Seyyid Muhammed'in öldürülmesi emrini verdi.[83] Böylece resmi bir şekilde beylik Zeynel Bey'e tevdi edildi, berat ve değerli hediyeler kendisine gönderildi.[84] Yakup Bey'in; Ulama, Sultan Ahmed ve Mirza adında üç oğlu vardı. Hoy sancağı Ulama'ya verildi. O da Ömer adında bir çocuk ardında bıraktı.[85]

Zeynel Bey, Hakkâri beyliği yönetimine geçince oğlu Zahid Bey 1568 yılında babasına isyan bayrağı açtı.[86] Fakat isyanı Van kuvvetlerinin yardımı sayesinde söndürüldü. Zahid Bey, babasının Bosna'daki zeametine atanarak uzaklaştırıldı.[87] Aynı şekilde Zeynel Bey, kardeşi Bahaeddin Bey'in hareketi ile yüz yüze kaldı. Bahaeddin Bey kısa bir süre için yönetime geçmeyi başardı. Fakat daha sonra Zeynel Bey'in teşviki ile oğlu Seyithan yani yeğeni tarafından öldürüldü.[88] Yine oğlu Seyithan da babasına karşı geldi. İstanbul'dan yönetimin başına geçmesine dair gelen bir emirle yönetime geçti. Fakat Seyithan'ın yönetimi uzun sürmeden (1576-1577) attan düşerek hayatını kaybetti.[89]

Burada değinilmesi gereken önemli bir sorun bulunmaktadır. Zilhicce 984h/Şubat 1577m tarihinde Hakkâri emiri Seyyid Muhammed Bey adına gönderilen bir emir bulunmaktadır.[90] Biz bu Seyyid Muhammed'in kim olduğunu bilmiyoruz? Zeynel Bey'in çocukları ve kardeşleri arasında bu

---

[82] بەدلیسی دبێژیت کو والیێ وانێ ئیسکەندەر پاشا بوو، بەلێ د راستیدا والیێ وانێ د وی دەمیدا (1557-1553) فەرهاد پاشا بوو
[83] Orhan Kiliç, A.G.E, s.711
[84] Sevgen, A.G.E, s.144.
[85] البدليسی، المصدر السابق، ص 247
[86] دفتر مهمه رقم 7، حكم: 2185
[87] البدليسی، المصدر السابق، ص249
[88] المصدر نفسه، 249. دکتور ئورهان قلیچ ب پشتبەستن ب بەلگەنامەیێن عوسمانی دبێژیت کو میر بهاءالدين ب دەستێ برایێ خوە سەییدخانی هاتە کوشتن. بنێرە:
Orhan Kiliç, Klasik doneminde...,s.714.
[89] البدليسی، المصدر السابق، ص 249
[90] دفتر مهمه رقم: 29، حكم: 52

isimde kimse bulunmamaktadır. Bu tarihten iki ay önce yani Şevval 984h/ Aralık 1576m tarihinde Zeynel Bey'e bir hüküm gönderilmiş ve orada O, onun Hakkâri beyi olarak tanıtıldığını söylemek gerekir.[91] Bundan dolayı Seyyid Muhammed Bey'den kastedilenin Seyithan Bey olmasını gözden uzak tutmuyoruz. Özellikle bu hükmün tarihi ile Seyithan Bey'in hüküm sürdüğü tarih örtüşmektedir.[92]

Bu olaylar ile çağdaş olan Bidlisi tarih vermeksizin; Zeynel Bey'in yönetimden ayrıldığı ve oğlu Zekeriya Bey'i yerine getirdiğini söylemektedir.[93] Osmanlı Arşiv Belgeleri arasında 8 Cumadei- Evvel/11 Ağustos 1578 tarihine denk gelen bir belgede Zeynel Bey, Hakkâri'nin eski beyi olarak tanıtılmaktadır. Bu belge üzerinden araştırmacı Nazmi SEVGEN, Zeynel Bey'in bu yıl içinde görevden ayrıldığını söylemektedir.[94] Araştırmacının bu görüşünü kuvvetlendiren durum ise yukarıda geçen tarihten sadece altı gün önce yani 2 Cumadei- Ahir 986h/5 Ağustos 1578m tarihinde Zeynel Bey'e gönderilen bir hükümde Zeynel Bey Hakkâri Beyi olarak tanıtılmaktadır.[95] Buna karşılık 990h/1582m, 991h/1583m ve 993h/1585m tarihlerinde doğrudan Zeynel Bey'e gönderilen bazı başka hükümler bulunmaktadır ki Hakkâri Beyi ünvanı kullanılmıştır.[96] Yukarıda geçenlerden anlaşılmaktadır ki 1578 yılında Zeynel Bey yönetimden ayrılmamıştır. O, ölüm tarihi olan 993h/1585 yılına kadar beyliğin yönetimi görevine devam etmiştir. Ama yine de ölümünden önce birkaç ay görevinden ayrılmış olabilir.

993h/1585 yılında Zeynel Bey, Osmanlının Vezir Osman Paşa öncülüğünde İran'a karşı gerçekleştirdiği bir saldırıda görev almış 993h/1585m Receb ayında Merend şehri yakınlarında vuku bulan bir savaşta

---

91 دفتر مهمة رقم 29، حكم: 79
92 Orhan Kiliç, Klasik doneminde..., s.714.
93 المصدر السابق، ص249
94 Sevgen, A.G.E,s. 144.
95 دفتر مهمه رقم: 32، حكم: 390
96 دفتر مهمه رقم: 44، حكم:63؛ دفتر مهمه رقم: 49، حكم 76؛ دفتر مهمه رقم: 59، حكم: 115

öldürülmüş ve orada gömülmüştür. Ardından 1587 yılında naaşı Culemêrg'e getirilerek yaptırmış olduğu medresenin avlusunda defnedilmiştir.[97]

Zeynel Bey ardında dört çocuk bıraktı. Onlar Zekeriya, Seyithan, İbrahim ve Zahid idiler. Bu kardeşlerinden bahsedecek olursak kardeşi Bayezid; Zahid, Muhammed ve Hacı isminde üç evlat, Budak Bey; Sultan Hüseyin ve Mir Aziz isimli iki evlat, Hüseyin Bey ise İsmail adında tek evlat,[98] İzzeddin Şêr Bey; Alaaddin, Ahmed ve Behram Bey isimli üç evlat arkalarında bıraktılar.[99]

Zeynel Bey'in ölümünden sonra oğlu Zekeriya Bey onun yerine geçti. İki yıl geçtikten sonra yani 1587 yılında Bosna'da bulunan abisi Zahid Bey dönerek isyan etti. Aynı yıl içerisinde aralarında çıkan savaşta Zahid Bey; Süleyman ve Rüstem isimli iki oğlu ve amcası İzzeddin Şêr Bey öldürüldüler.[100] Diğer taraftan bu savaşlardan sağ kurtulan oğlu Melik Bey İstanbul'a giderek durumunu Sultan'a izah etti. 15 Şevval 996h/6 Eylül 1588m yılında Tebriz valisi Cafer Paşa'ya gönderilen bir hükümle Zekeriya Bey'in acil bir şekilde yakalanması ve Zahid Bey'in oğlu Melik Bey'in yönetimin başına getirilmesi emredildi.[101] Bundan dolayı Zekeriya Bey beylikten kaçarak Bahdinan emiri Seyithan Bey'in yanına gitti.[102] Fakat Melik Bey'in Culemêrg'teki yönetimi; tabiatı ve kötü davranışları yüzünden iki aydan fazla sürmedi.[103] Öbür taraftan Bahdinan Beyi arabuluculuk yaparak Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa'yı Hakkâri beyliği yönetiminin yüz bin altın flori karşılığında tekrar Zekeriya'ya verilmesine razı etti. Bu şekilde Zekeriya Bey Culemêrg'e doğru gitti ve Melik Bey de oradan kaçarak Cafer Paşa'nın yanına gitmek üzere Tebriz'e gitti. Paşa da işini halletmesi için ona

---

97 البدليسى، المصدر السابق، ص 250؛ قاضى احمد منشى قمى، خلاصة التواريخ، تحقيق: احسان اشراقى، دانشگاه تهران،(تهران:1383هـ.ش)، ج2، ص779

98 البدليسى، المصدر السابق، ص 244-245

99 تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 53، 54، 62

100 همان مصدر، ص62، ميرزا محەمەدێ يازچى، ژێدەرێ بەرێ، ب 65.

101 دفتر مهمه رقم 64، حكم: 299. ڤەگوهاستى ژ:
Sevgen, A.G.E,s.148-149.

102 البدليسى، المصدر السابق، ص 251

103 تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 79-81؛ ميرزا محەمەدێ يازجى، ژێدەرێ بەرێ، ص 66

İstanbul'a gitmeyi salık verdi. Melik Bey İstanbul'a gitti ve orada salgın hastalığa yakalanarak hayatını kaybetti.[104]

1611 yılında Zekeriya Bey, oğlu Yahya Bey tarafından yapılan başka bir isyan ile karşılaştı. Van valisi Tekeli Mehmed Paşa da Yahya Bey lehine faaliyetlerde bulundu. Van valisinin bu tutumu Zekeriya Bey'in Şah Abbas Safevi ile olan iyi ilişkileri yüzünden olabilir.[105] 13 Zilkade 1022h/24 Aralık 1613m yılına ait bir Osmanlı belgesinde "Hakkâri beyi Yahya Bey'e" denildiğinden anlaşılmaktadır ki Yahya Bey bu sene içerisinde babasını yönetimden uzaklaştırmış ve Culemêrg'den çıkarmıştır. Zekeriya Bey Elbak tarafına kaçmıştı. Orada İbrahim Bey'in oğlu Hasan Bey'in yanına gitti. Fakat Yahya Bey bu şehri de almayı başardı. Babasını ve Hasan Beyi yakaladı. Van valisi, ikisini İstanbul'a göndermek için Yahya Bey'in o ikisini Van'a kendi yanına göndermesini istedi.[106] Fakat babası İran'a kaçmayı başardı.[107] Bu şekilde Yahya Bey'in Hakkâri beyi olduğu ortaya çıkmaktadır. Yahya Bey 1617 yılına kadar yönetimini sürdürmeye devam etmiştir. 26 Ramazan 1026h/26 Eylül 1617 yılında Van valisinin Yahya Bey'in adamları tarafından öldürülmesinden sonra kendisi de Van valisinin adamlarının eli ile öldürülmüştür.[108] Yahya Bey öldüğünde beş oğlu vardı. En büyük oğlu İmadeddin idi. Diğerleri ise, Tatarhan, Mir Kasım, Süleyman, Rüstem ve Şêr Bey idi.[109]

Yahya Bey'in öldürülmesinden sonra Zekeriya Han Culemêrg'e doğru gelerek yönetimin başına geçti. Anlaşıldığı kadarıyla ömrünün kalanını sorunsuz olarak devam etmiştir. 29 Receb 1038h/23 Mart 1629 yılında 68

---

104 البدليسی، المصدر السابق، ص 251

105 ئیسکەندەرێ مونشی بەحسێ چەندین سەرەدانێن زەکەریا خانی بو دەف شاە عەبباسێ صەفەوی دکەتن. بنێرە: مصدر پیشین، ج2، ص 704-705

106 بنێرە دەقێ بەلگەنامەیێ د: Sevgen, A.G.E,s 154

107 تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 292

108 دانەیا پەرتووکخانا عەلی ئەمیری ل ئیستانبول، رقم: A.E.Tarih. 630 ابن نوح، وان تاریخی (دەستنڤیس)، ص89-90؛ تومر یازجی، مصدر پیشین، ص351؛ سید حسن بن مرتضی استرآبادی، تاریخ سلطانی، تحقیق: احسان اشراقی، انتشارات علمی، (تهران:1364هـ.ش)، ص211؛ محمد طاهر بن حسین قزوینی، تاریخ جهان آرای عباسی، تحقیق: میر محمد صادق سعید، پژوهشگاه علوم انسانی، (تهران:1383هـ.ش)، ص 193-194

109 تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 173. خودانێ (صاحب مختصر احوال الامراء) بتنێ ناڤێ چوار کوران ئینایە ئەوژی: عمادالدین، تترخان، سلیمان و میر قاسم. بنێرە: میرزا محەمەدێ یازجی، ص 68-69

yaşındayken öldü.[110] Bu şekilde Zekeriya Han'ın 970h/1563m yılında doğduğu ortaya çıkmaktadır. Zekeriya Bey'in; Hasan, Seyyid Muhammed, İbrahim, Evliya, Şerefhan, Zeynel ve Yahya Bey isminde yedi oğlu vardı. Bu baptan kardeşi Zahid Bey'in üç oğlu vardı ki isimleri daha önce geçti. İbrahim Bey, Hasan Bey isimli bir evlat ardında bıraktı. Onun da Şêr Bey isimli bir oğlu vardı.[111] Seyithan'ın da Hasan Bey isimli bir oğlu vardı.[112]

Zekeriya Bey'in ölümünden sonra oğlu İbrahim Bey beyliğin yönetim merkezi olan Culemêrg'i ele geçirerek kısa bir süre hüküm sürdü. Fakat kardeşi Seyithan, Yahya Bey'in çocuklarının yardımıyla onu oradan çıkartmayı başardı. Şerefhan, 1038h/1629m yılında yani babasının öldüğü yıl içerisinde Hakkâri beyi oldu.[113] Fakat o da yönetiminin başlarından itibaren kendisini babasının varisi olarak gören Yahya Bey'in oğlu yeğeni Mir İmadeddin'in yoğun direnişi ile karşılaştı. Onun dönemi çok çetin ve büyük savaşları içerisinde barındırmaktadır. Osmanlı ve Safevi devletleri de buna müdahil oluyorlardı. Bu sürede Mir İmadeddin'in askeri gücünün faydaları Osmanlılar tarafından anlaşıldı. Bundan dolayı kendisine destek sundular. Şerefhan öte taraftan İmadeddin'in kardeşleri olan Süleyman ve Rüstem'in öldürülmelerini emretti.[114] Aynı şekilde Şerefhan, Van şehrine saldırıp alması için Safevi devletini teşvik etti. İmadeddin'e karşı savaşında yardım etmelerine karşın kendisinin de Safevilere yardım edeceği sözünü verdi.[115] Buna karşılık Osmanlı devleti İmadeddin'in tarafını tuttu. Böylece Şerefhan'ın askerini yenmeyi başardı ve Culemêrg'e el koydu. Daha sonra

---

[110] تومر يازجی، مصدر پیشین، ص 360
[111] هەمان مصدر، ص 120
[112] ناڤێ وی د ئێك ژ دەفتەر تەحریرێن ویلایەتا تەبریزدا ل سالا (1591-1592) هاتیە وەك: " كورێ میرێ هەكاریێ بەرێ سەییدخان بەگ". بنێرە:
Orhan Kiliç, III Murat devri icmal defterine gore Tebriz eyaletinde Timar duzeni, XIII Türk tarıhı kongresı, Ankara, 4-8 Ekim, cilt.3, kisim.3, s.12.
[113] تومر يازجی، مصدر پیشین، ص360
[114] همان مصدر، ص 454-455؛ میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 68
[115] محمد معصوم بن خواجگی اصفهانی، خلاصة السیر، تحقیق: ایرج افشار، انتشارات علمی،(تهران:1368)، ص126؛ میر خواند، المصدر السابق، ج12، ص 6888؛ محمد حسن اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، تحقیق: محمد رضوانی اسماعیل، دنیای کتاب، (تهران:1363هـ.ش)، ج2، ص 930-931. تومر يازجی، مصدر پیشین، ص 499

1043h/1633 yılı kışında amcasını öldürdü ve kendisini Hakkâri beyi ilan etti.[116]

İmadeddin, 1633 yılından 1639 yılına kadar hüküm sürdü. Sert ve katı yürekli biri olduğu için döneminde kimse ona karşı gelmeye cesaret edemiyordu. Sınırı koruma ile ilgili güç ve nüfuzu itibari ile Osmanlılar da kendisine pek önem veriyorlardı.[117] Fakat 1045h/1635m yılından itibaren Osmanlı devleti ile ilişkileri özellikle Sultan IV. Murad'ın Revan seferi dönüşünde bozulmaya ve zayıflamaya başladı. 1045h/1635m tarihli bir Osmanlı belgesinde bu yıl içerisinde Mir İmadeddin'in Müküs sancağını işgal ettiğini ve Osmanlı devleti yönetiminin o sancaktan çıkmasını isteyen emirlerini dinlemediğini aktarmaktadır. Bu dönemde İmadeddin'in yönetimden uzaklaştırılması ve yerine amcası Zeynel Bey'in getirilmesi için karar verildi.[118] Fakat İmadeddin hükümden çekilmeyi reddetti ve Osmanlı da onu yönetimden uzaklaştırmaya güç yetiremedi. Bundan dolayı onunla ilişkilerini devam ettirmeye mecbur kaldı. Buna delil olarak 1047h/1637m yılına kadar gönderilen birçok hükümde o, Hakkari hükümeti hakimi olarak isimlendirilmesini gösterebiliriz.[119] Fakat 1639 yılında Van ve Diyarbakır'dan Van Beylerbeyi Hasan Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri beyliğe doğru gelerek İmadeddin'i yenip öldürdüler.[120] Beyliğin yönetimi amcası Zeynel Bey'e tevdi edildi.[121]

Zeynel Bey'in yönetimi ve ardındaki on yıllar için elimizde hemen hemen hiç malumat yoktur.[122] Fakat biz ondan sonra yönetimin yeğeni

---

116 همان مصدر، ص530

117 دفتر مهمه رقم: 86، حکم:16؛ میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 68

118 بنێره دەقێ بەلگەنامەیێ د:
Sevgen, A.G.E,s.156-157.

119 دفتر مهمه رقم: 87، حکم: 341

120 تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 628؛ حسن افندی وجیهی، تاریخ وجیهی (دەستنڤیس)، دانەیا پەرتووکخانا نور عثمانیة ل ئیستانبول، ژمارە: 3719، بەرپەرێ 18؛
Nermın Yıldırım, Karaçelebızade Abdulezız efendı, Tariçe-ı Fethı Revan ve Bağdad (tahlil ve metin), yüksek lısans tezı, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, TARİH ANA BİLİM DALI, (istanbul: 2005), s.85.

121 Sevgen, A.G.E, s.157.

122

Şerefhan'ın oğlu İzzeddin Şêr'e geçtiğini biliyoruz.[123] Biz, onun beylikte ne zaman hüküm sürmeye başladığını bilmiyoruz. Fakat Evliya Çelebi 1655 yılındaki Van seyahati esnasında büyük bir emir ve güçlü bir ordu sahibi olarak ismini zikretmiştir.[124] Aynı şekilde kardeşlerinden Pizan Kalesinde hüküm süren Hüsrev Bey'in ismini de zikretmiştir.[125] Onun mezar taşında 1074h/1663m yılında vefat etmiş olduğu yazılıdır.[126]

İzzeddin Şêr hakkında bilgilerimiz her ne kadar az da olsa onun ne zaman hükümden el çektiğini biliyoruz. Osmanlı arşivleri tahvil defterlerinden birisinde kırk yıllık bir yönetimden sonra yaşlılık, çaresizlik ve hastalık gerekçeleriyle Yezdin Şêr Bey'in yönetimden el çektiğinden bahsedilmektedir.[127] Bu durum bize 1059h/1649m yılından önce yönetime geldiğini göstermektedir.

Ondan sonra yeğeni Seyithan Bey hüküm sürmüştür.[128] Üç yıl boyunca hüküm sürdü. Fakat 14 Şevval1102h/10 Ağustos 1691m yılında zülüm ve kötü davranışları yüzünden halk tarafından yönetimden uzaklaştırıldı.[129] Doğrusu biz İzzeddin Bey'in kardeşlerinin sayısını bilmiyoruz. Fakat kaynaklar -belirtiğimiz gibi- Hüsrev isimli tek bir kardeşinden

---

123 د بەلگەنامەیەکا عوسمانیدا کو حوکمەکە بو پارێزگارێ وانێ وەزیر محەمەد پاشای ل رەمەزانا 1052مش/ چریا دووێ- کانوونا ئێکێ 1642 بەحسێ "میرێ هەکاریێ بەرێ" هاتیە کرن کو ناڤێ وی "میر عومەر"ـە، و ئەڤ میر عومەرە هەر میر عمادالدینە، نەبتنێ چونکە ناڤێن (عمر) و (عماد) نزیکی ئێکن بەلکو چونکە ناڤەروکا ڤێ بەلگەنامەیێ بەحسێ داگیرکرنا میرگەها موکس ژلایێ میرێ هەکاری ڤە دکەت، هەروەسا بەحسێ میر سەیید خانێ موکسی دکەت دەمێ هەوارا خوە گەهاندیە لەشکەرێ عوسمانی داکو میرگەها وی بو بهێتە زڤراندن، و هەروەك بەری نوکە هاتیە دیارکرن ئەڤ روودانە ل سەر دەمێ میر عمادالدینی 1633-1639 روودایە. هەروەك دیار ئەڤ شاشیە ل دەمێ ڤەگوهاستنا دەقێ رەسەنێ فەرمانێ بو ناڤ دەفتەرا موهیمە پەیدا بوویە. بنێرە: دفتر مهمة رقم: 89، حکم124. بو پتر پێزانینان ل سەر ڤی بابەتی بنێرە:
Sinan Hakkan, Müküs kürt mırlerı tarıhı ve Han Mahmud, peri yayinlari, (Istanbul:2002), s.26-27.

124 رحلة اوليا چلبی فی کوردستان 1065هـ/ 1655م ، ترجمة: رشيد فندی، مطبعة خانی، (دهوك: 2008)، ص 233-234

125 Evliya çelebı sıyahatnamesi, hazirlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yucel Dağli, (Istanbul:2000), IV Kitap, s.304.
میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب70.

126 Dundar AlikIlIç, Irısan beylery,tarıh düşünce kıtapları, Istanbul, s.73

127 (Bab-ı Asafi- Divan-i Hümayun- Nışan Tahvıl defterı) A.DVNS.NŞT.d:16,s.187

128 Eyni eser

129 Eyni eser

bahsetmişlerdir. Bundan dolayı biz de Seyithan Bey'in Hüsrev Bey'in oğlu olduğunu tahmin ediyoruz.[130]

Seyithan Bey'in hükümden düşürülmesinden sonra Hakkâri beyleri silsilesinde ilginç bir durum yaşanmıştır. Bu da beyliğin yönetiminin 1102h/1691m tarihinde İzzeddin Şêr Bey'in torununun oğluna tevdi edilmesidir.[131] Bu durumun iyi anlaşılması için biraz üzerinde durmamız gerekiyor.

İzzeddin Şêr Bey'in Muhyi Sünne isimli bir oğlu vardı. Muhtasar Ahval'il- Umera dışında hiçbir kaynak kendisinden bahsetmemiştir.[132] Bu kaynağı konumuz için güvenilir kılan şey bu eserin yazarının (Mirza Muhammed) İbrahim Bey'in (Muhyi Sünne Bey'in torunu) kâtibi olmasıdır. Yani olaya oldukça yakındır. Bu Bey'in daha babası döneminde vefat etmiş olması ve hiç yönetime gelmemiş olması akla yatkın gelmektedir. Bunun da bir oğlu vardı ve ismi Muhammed Bey idi. Muhammed Bey'den dolayı şu iki noktayı açıklamamız gerekiyor.

1- Bazı Osmanlı kaynak ve belgelerinin aktardığına göre İbrahim Bey, İzzeddin Şêr Bey'in oğludur.[133] Bazı taraflar da İbrahim Bey'in Muhyi Sünne Bey'in oğlu olduğunu söylemektedirler.[134] Bu görüşlerin reddedilmesi babından diyoruz ki İbrahim Bey'in oğlu Abdullah Bey'in mezar taşında "Hazihi revdet'ul- Mağfur el- merhum el- haseb ve'n- neseb Abdullah Han Bey b. İbrahim Han Bey b. Melik Muhammed Bey el- Abbasi" yazmaktadır.[135] Yine aynı şekilde İbrahim Han Bey'in kardeşi Behram Bey'in mezar taşında da "Behram Bey b. Muhammed Bey Abbasi"

---

130 خودانێ (مختصر احوال الامراء) ناڤێ سەییدخانی نەئینایە، هەرچەندە ئەو گەلەك نزیكی ڤی سەردەمییە!!.

131 A.DVNS.NŞT.d:16,s.187

132 میرزا محەمەدێ یازجی، ب70

133 (Bab-ı Asafi- Ruus Kalemi) A.RSK: 155, s.48; IE. DH-G.No. 1131, Belge No.1; A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

134 انور مایی، الفردوس المجهول، (دانەیا پەرتووکخانا مەلبەندیا زانکویا دهوك)، ص51

135 وەرگێرانا وێ: (ئەڤە مێرگا خودێ لێخوەشبووی و رەحمەتیێ خودان ئەسل و نەسەب عبداللە خان كورێ ئیبراهیم خان كورێ مەلك محەمەد خانێ عەبباسییە). بنێرە:
Mehmet Top, Hakkari mimari ve sanat mirasi, s. 255-256.
ڤەكولینەكە هاتیە بەلاڤكرن د پەرتووكا: Hakkari valiliği, Hakkari, Anit matbaa,(Ankara:2010

yazılmaktadır.[136] Aynı zamanda Muhtasar Ahval'il- Umera veZevki şeceresi isimli eserler İbrahim Bey'in Muhammed Bey'in oğlu olduğu hakkında ittifak etmektedirler.[137] Bütün bu gerçeklerden ortaya çıkmaktadır ki İbrahim Bey Muhammed Bey'in oğlu olup İzzeddin Şêr Bey'in oğlu veyahut Muhammed Bey'in kardeşi değildir.

2- Bazıları Muhammed Bey'in babası gibi hüküm sürmemiş olduğunu ya da dedesi İzzeddin Şêr döneminde ölmüş olduğundan oğlu İbrahim Bey'in doğrudan yönetime geçtiğini düşünebilir? Buna karşın Muhammed Bey'in isminin Hakkâri Beyi olarak geçtiği Osmanlı belgeleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu belgelerden birisi 26 Cumadei- Evvel 1130h/26 Nisan 1718m yılında yazılmıştır.[138]

Yukarıda aktarılanlardan ortaya çıkmaktadır ki Muhammed Bey, İbrahim Bey'in babasıdır ve belli bir süre beylikte hüküm sürmüştür. Yani o fiili olarak bey idi. Fakat burada soru Muhammed Bey'in ne zaman beylik yaptığıdır? Burada tarihi belgelere dayanarak Muhammed Bey'in hüküm sürdüğü dönemi ortaya çıkarmaya çalışacağız.

1102h/1691m yılında dediğimiz gibi beyliğin yönetimi İbrahim Bey'e tevdi edildi. Hakkâri tarihi risalesinde kenara derç edilmiş bir parantezde yazıldığına göre bu eser 1107h/1696m yılında İbrahim Bey'in yönetimi döneminde asıl nüshadan kopya edilerek yazılmıştır.[139] 1113h/1702m yılında İstanbul'dan Van valisine gönderilen bir hükümde İbrahim Bey'in hükmünde devam etmesi emredilmiştir.[140] 1130h/1718m yılına ait bulunan bir belgede Hakkâri Beyi Muhammed Bey'den bahsedilmektedir. Buradan Muhammed Bey'in bu dönemde bey olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha sonra 27 Cumadei-Evvel 1145h/14 Ekim 1732 tarihinde Hakkâri beyliğinde yönetim görevinin tekrar Hakkâri eski beyi İbrahim Bey'e devredilmesini isteyen ayrı bir hüküm

[136] A.G.E, s.261
[137] میرزا محەمەدێ یازجی، ب71؛ الشجرة الزیوکیة، ص 75
[138] Fon Kudo: C.DA. Belge No. 8613.
[139] تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 630.
[140] A.RSK: 1551, s.48

Van valisine gönderilmiştir.[141] Bu şekilde Muhammed Bey, 1718'den önceki bir dönemden 1732'ye kadar hüküm sürmüş ve tekrardan yönetim işi oğlu İbrahim Bey'e tevdi edilmiştir. İbrahim Bey babasının yönetimi döneminde Elbak sancağını yönetmiştir.[142] İbrahim Bey'e devam (ibka) için gönderilmiş birçok hüküm bulunmaktadır. En son gönderileni 22 Cumadei- 1155h/24 Temmuz 1742m tarihlidir.[143] Her ne kadar birçok aşiret reisi ve din adamı birçok kez Osmanlı yönetimine İbrahim Bey'in halka karşı zülüm ve haksızlıklarından dolayı başka bir bey ile değiştirilmesine ilişkin name ve dilekçeler göndermişlerse de İbrahim Bey'e ibka hükümleri gönderilmeye devam edilmiştir.[144]

Tam anlamıyla İbrahim Bey'in hükmünün ne zaman sona erdiği belli değildir. O ardında; Abdullah, Numan, Behram, Osman, Cafer, Süleyman, Muhammed, Salih[145] ve Hasan Bey[146] isminde birçok evlat bıraktı. Ondan sonra mezar taşında 1194h/1780m yılında vefat ettiği yazılan oğlu Abdullah Bey ölümüne kadar yönetimin başına geçti.[147] O da; Kerimhan Bey, Mir Şeref, Mustafa Bey, Ali Bey ve Teymur Bey adlarında beş çocuk ardında bıraktı. Beyliğin yönetimi oğlu Kerimhan Bey'e geçti. O dört yıl boyunca hüküm sürdü. Ardından yönetimden çekildi.[148] Buradan Kerimhan Bey'in 1198h/1784 yılında hükümden ayrıldığı ortaya çıkmaktadır. Ondan sonra yönetime kardeşi Mustafa Bey geçmiştir.

---

141 A. RSK: 1572,s.31.

142 د روودانێن سالا 1136مش -/ 1724ز پەرتووكا (چلبی زاده عاصم تاریخی) بەحسێ میر ئیبراهیم بەگی دكەت وەك: " میرێ هەكاریێ بەرێ و میرێ ئەلباقێ یێ نوكە"!. بنێرە: Çelebızade asım tarıhı, (Transkripsiyunlu metin), Ali Aktaş, 2008

پەرتووكا هاتیە دانان د تورا پێزانینێن نێڤدەولەتی (ئەنترنێت) د مالپەرا: www.yazku.net

143 A. RSK: 1572,s.31.

144 Fon Kudo: C.DA, Belge No. 2563- A-B-C-D.

145 میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 148

146 ل سەر كێلیا گورێ وی هاتیە نڤیسین كو ئەو كورێ ئیبراهیم بەگییە. بنێرە:
Top, A.G.E, s.26.

147 Eyni eser, s255-256

148 میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 83.

Mustafa Bey'den bahseden en eski kaynak 1210h/1795m tarihine dayanmaktadır.[149] Bu bey, Osmanlı ve İran arasındaki sınır sorunları ve Van valisi Derviş Paşa meselesi nedeniyle ortaya çıkan karmaşık ve zor bir dönemde yaşamıştır. Derviş Paşa Hakkâri beyliğine karşı olan Kürt aşiretleri ile bir anlaşma yaparak 1816 yılında beyliğe saldırdı. Bu durumdan dolayı Mustafa Bey mecburen İran'a yöneldi.[150]

Mustafa Bey'in; Abdullah, Muhammed Nasrihan ve Ubeydullah isminde üç oğlu vardı. 1822 yılının sonlarına doğru oğlu Muhammed Nasrihan Ertoşi Aşiretinin reisinin yardımıyla babasına karşı isyan etti ve babasını yönetimden alarak bir yere mecburi ikamete tabi tutmaya güç yetirdi.[151] Fakat Muhammed Nasrihan'ın yönetimi bir yılı geçmedi. Mezar taşında yazıldığı gibi 1238h/1822m yılında öldü.[152] Süleyman Bey ve Ragıp Bey isimli iki evlat ardında bıraktı. Muhammed Nasrihan Bey'in ölümünden sonra yaşı hayli ilerlemiş Mustafa Bey tekrar yönetime geçti ve birkaç yıl daha hüküm sürdü.[153] Her ne kadar Mustafa Bey'in ölüm tarihi hiçbir kaynakta açık bir şekilde verilmemişse de biz ondan sonra yönetimin, sadece üç ay yönetimde kalmış olan yeğeni Mir Şeref Bey'in oğlu İshak Bey'e geçtiğini biliyoruz.[154] Osmanlı belgeleri arasında Van valisi Süleyman Paşa'dan 15 Sefer 1241h/28 Eylül 1825m yılında Osmanlı askeri komutanı Osman Galip Paşa'ya gönderilen bir mektupta İshak Bey'in beyliğin yönetiminde zayıflığından bahsedilmiştir.[155] Buradan Mustafa Bey'in 1825 yılının ortalarında vefat ettiği anlaşılmaktadır.

İshak Bey'in 1825 yılında görevden el çekmesinden sonra beyliğin yönetimi Mustafa Bey'in oğlu Abdullah Bey'in oğlu Nurullah Bey'in eline

---

[149] الشجرة الزيوكية، ص 76

[150] بو پتر بنێره: سینان هاكان، كورد و بەرخودانەكانی 1817-1867، وەرگێران لە توركیەوە: بكر شوانی، ئەكادیمیای كوردی، (هەولێر: 2012)، ص 42-52

[151] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 84-85؛ فضل الله خاوری شیرازی، تاریخ ذوالقرنین، تحقیق: ناصر افشار فر، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380هـ.ش)، ج1، ص596

[152] Top, A.G.E, s.260.

[153] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 83؛ خاوری شیرازی، مصدر پیشین، ص 596

[154] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 85

[155] Fon Kudo: HAT,D.no.812, G.no.37250H

geçti. O Hakkâri beyliğinin en son beyi oldu. Onun döneminde beylik yıkıldı (1848)[156]

Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinden Hakkâri beyliğinin yıkılışına kadar (1258- 1828) Hakkâri beyliğinde otuz beş (35) emir hüküm sürmüştür. Bunlardan yirmi dördü (24) Osmanlı döneminde hüküm sürmüşlerdir. Bu emirler arasında hüküm şecerede görüleceği üzere otuz bir (31) kez el değiştirmiştir.

[156] میرزا محەمەدێ یازجی، ژێدەرێ بەرێ، ب 85.

HAKKARİ BEYLERİ ŞECERESİ

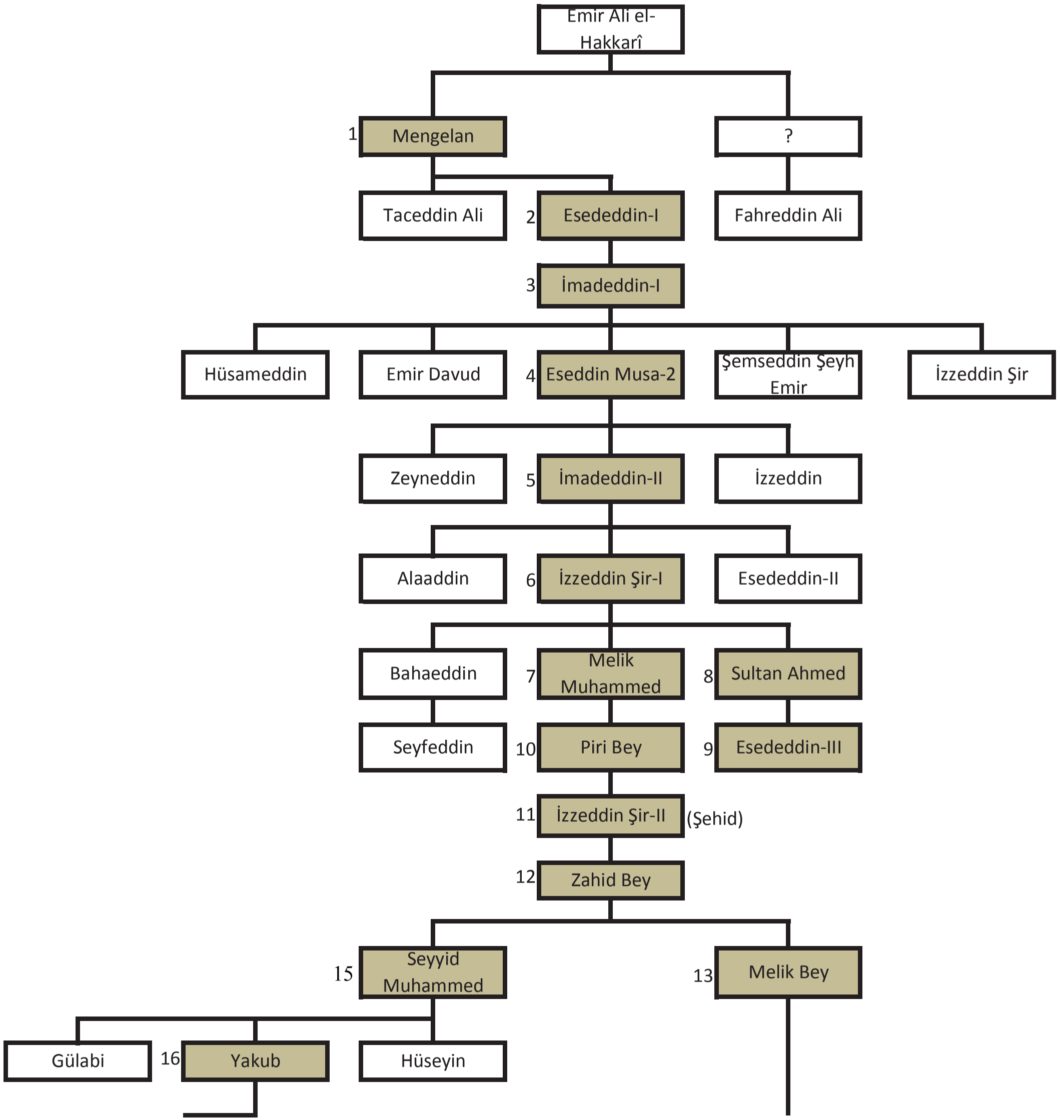

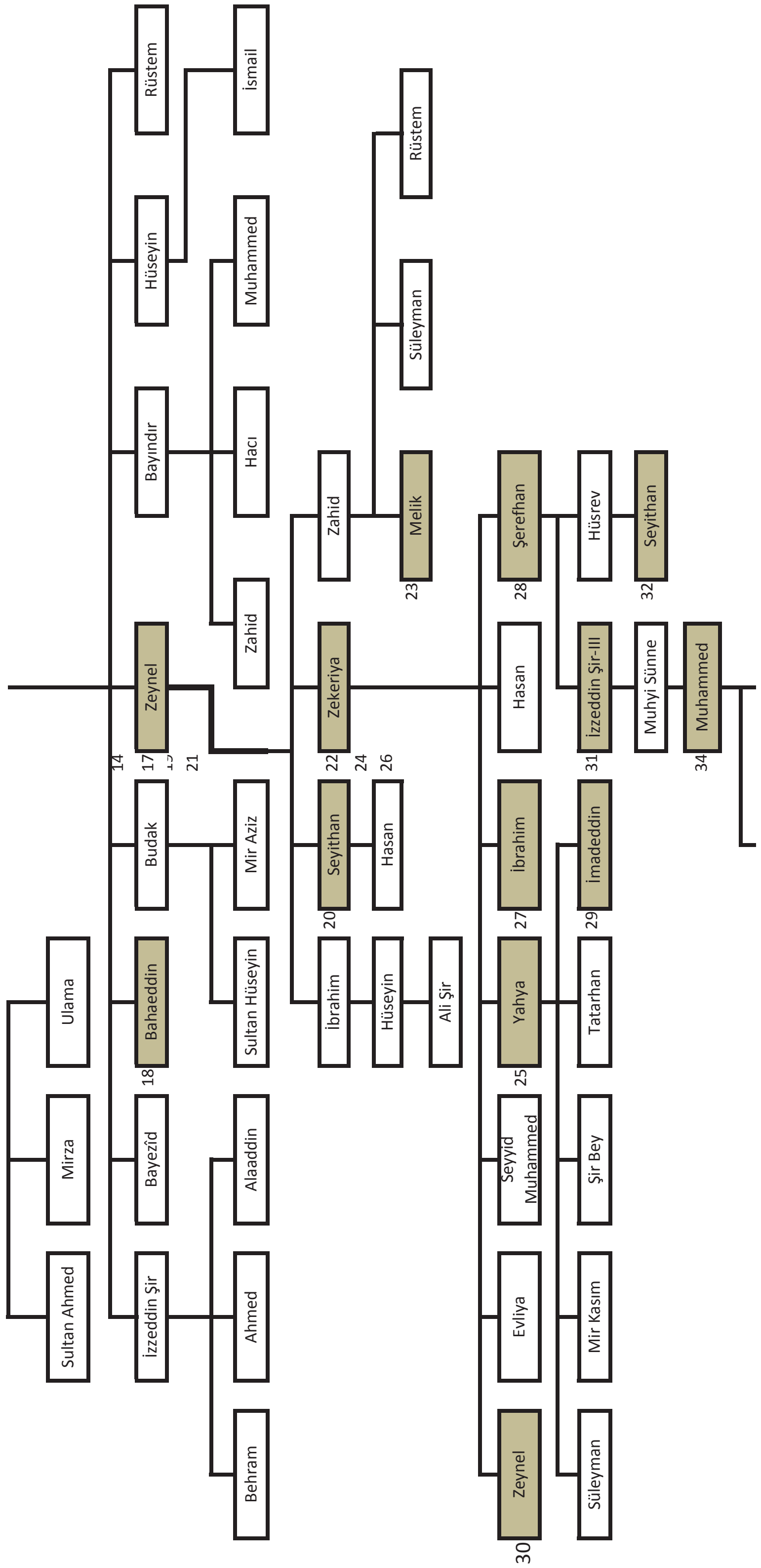

Sultan Ahmed
Mirza
Ulama
İzzeddin Şir
Bayezîd
Bahaeddin
18
Budak
Zeynel
17
19
14
21
Bayındır
Hüseyin
Rüstem
Behram
Ahmed
Alaaddin
Sultan Hüseyin
Mir Aziz
Zahid
Hacı
Muhammed
İsmail
İbrahim
Seyithan
20
Zekeriya
22
Zahid
Hüseyin
Hasan
24
26
Ali Şir
Melik
23
Süleyman
Rüstem
Zeynel
30
Evliya
Seyyid Muhammed
Yahya
25
İbrahim
27
Hasan
Şerefhan
28
Süleyman
Mir Kasım
Şir Bey
Tatarhan
İmadeddin
29
İzzeddin Şir-III
31
Hüsrev
Muhyi Sünne
Seyithan
32
Muhammed
34

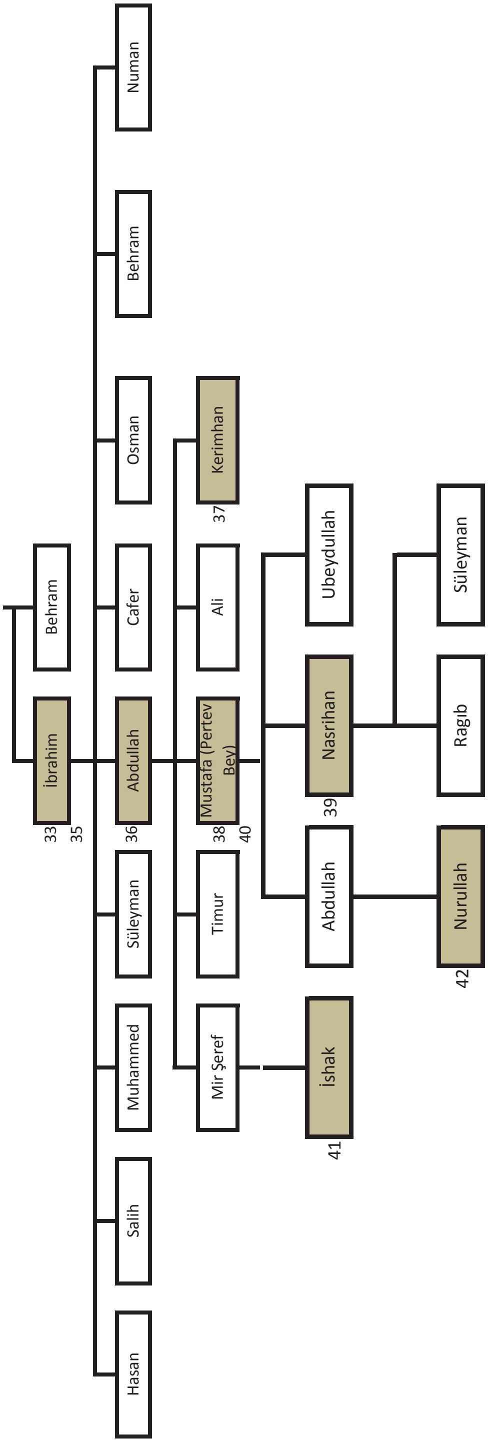
Numan
Behram
Osman
Kerimhan
37
Behram
Cafer
Ali
Ubeydullah
Süleyman
İbrahim
Abdullah
Mustafa (Pertev Bey)
Nasrihan
Ragıb
33
35
36
38
40
39
Süleyman
Timur
Abdullah
Nurullah
42
Muhammed
Mir Şeref
İshak
41
Salih
Hasan

Tahsin İbrahim DOSKÎ

EMEVİLER VE ABBASİLER ARASINDA HAKKARİ BEYLERİ

میرێن جولەمێرگێ
د ناڤبەرا ئەمەوی و عەبباسییان دا

تەحسین ئیبراهیم دۆسکی*

دیرۆکنڤیسێن میرنشینێن کوردان ل وێ باوەرێنە کو میرێن ئامێدییێ و میرێن جولەمێرگێ و میرێن کلیس پسمامێن ئێکن، و ئەو د هێڤینێ خۆ دا بۆ ئێک مالباتێ دزڤرن، بەلێ ئەڤ مالباتە ل دەسپێکا خۆ ژ کیڤە هاتییە، و ئەو د نەسەبا خۆ دا بۆ کێ دزڤرت، ئەڤە تشتەکێ زەلال نینە ل بەر دیرۆکنڤیسان..

دەمێ شەرەفخانێ بدلیسی کتێبا خۆ (شەرەفنامە) نڤیسی، ل سالا ١٠٠٥ مشەختی ١٥٩٦ ز، دو گۆتن د دەرحەڤا هێڤینێ ڤێ مالباتێ دا هەبوون و دهاتنە گۆتن، ئەو ژی ئەڤە بوون:

١- نەسەبا ڤێ مالباتێ وەکی ئەو ب خۆ دبێژن بۆ ئێک ژ خەلیفێن عەبباسییان دزڤرت. و دەمێ شەرەفخان ڤێ بۆچوونێ ڤەدگێرت، هەر جار دبێژت: (وەکی ئەو ب خۆ دبێژن) هەر وەکی وی ب ڤێ چەندێ دڤێت بێژت: ئەڤە گۆتنا وانە، نە کو دەلیلەکێ دیرۆکی یان بەلگەیەک ل سەر هەیە.

٢- د ریوایەتەکێ دا یا هندەک دیرۆکنڤیسێن کەڤن ڤەدگوهێزن -وەکی شەرەفخان دبێژت- هاتییە کو نەسەبا وان دزڤرتە زەلامەکێ ناڤدار و ماقوول ناڤێ وی عەبباس بوو، و زانینا دورست ل نک خودێیە..

و پشتی ڤەگێرینا ڤان هەردو بۆچوونان شەرەفخان دبێژت: هەر چاوا بت ئەو ب مالباتا عەبباسی ناڤدار بووینە[١].

ل ڤێرێ بۆ مە هەیە ئەم پسیارەکێ بکەین:

ئەرێ نەسەبا ڤێ مالباتێ ب چ رێک دگەهتە عەبباسییان؟ و ئەو دگەهتە کیژ خەلیفەیێ عەبباسی؟

بەرسڤا ڤێ پسیارێ د چو ژێدەرێن دیرۆکی دا -یێن مە دیتین- نەهاتییە، و شەرەفخان ب خۆ ژی ئاشکەرا دکەت کو ئەڤ چەندە ب تمامی نەهاتییە زانین[٢]، بەلێ پشتی شەرەفخانی دو ژێدەر هەنە هەر ئێک ب رەنگەکی بەرسڤا ڤێ پسیارێ ددەن، ئەو ژی ئەڤەنە: (مختصر أحوال

---

*Araştırmacı, Yazar, Duhok

(١) شرفنامە، وەرگێرانا محەمەد جەمیل رۆژبیانی، چاپا ٢، ئەربیل ٢٠٠١، پ ٢٥٣.

(٢) شرفنامە، ژێدەرێ بەرێ، پ ٢٣٣.

الأمراء) و (المخطوطة الزيوكية)، و ل ڤێرێ ئەم دێ بۆچوونا وان هەردووان ئینین، و دان و ستاندنێ ل دۆر کەین:

بۆچوونا کتێبا (مختصر أحوال الأمراء):

ئەڤ کتێبە ب زمانێ فارسی ژ لایێ کاتبێ میر ئیبراهیم خان بەگێ هەکاری ڤە ل سەدسالا هەژدێ زایینی هاتییە نڤیسین، و ناڤێ نڤیسەری میرزا محەمەدێ یازچییە، و ئاشکەرایە کو ئەو بۆچوونا رەسمی یا میرێن جولەمێرگێ پشتەڤانی بۆ دکر بەرچاڤ دکەت، و دویر نینە ئەو ل سەر داخواز و فەرمانا میری ب خۆ هاتبتە نڤیسین.

خودانێ ڤێ کتێبێ ئاشکەرا دکەت کو ئەڤ مالباتە د نەسەبا خۆ دا دگەهتە خەلیفێ عەبباسی یێ دویماهییێ (ئەلموستەعصم بیللاهـ) ئەوێ ب دەستێ مەغوولان هاتییە کوشتن، و ئەو ب ڤی رەنگی میرێن جولەمێرگێ دگەهینتە وی: میر عزەددین شێر بەگ (ئەوێ ل سەر دەمێ شەرەفخانی حوکم دکر) کورێ ئیبراهیم خانە، کورێ موتەوەککلێ سێیێیە، کورێ عماددەینە، کورێ عزەددین موجەللییە، کورێ محەمەد مەنکەلانە، کورێ مەلک مووسایە، کورێ عزەددین موجەللییە، کورێ مەلک عمادەددینە، کورێ عزەددینێ موجەللییە، کورێ سراجەددینە، کورێ محەمەد ئەلموستەنصرە، کورێ ئەلموستەعصمە.

ل دویڤ ڤێ سەنەدێ د ناڤبەرا میر عزەددین شێری، ئەوێ ل سەرێ سەدسالا یازدێ مشەختی ژیای، و خەلیفێ عەبباسی یێ دویماهیێ ئەوێ ل نیڤا سەدسالا حەفتێ ژیای، یازدە باب هەنە[١].

بۆچوونا خودانێ (المخطوطة الزيوكية):

خودانێ ڤێ دەستنڤیسێ نائێتە نیاسین، بەلێ ئەڤ دەستنڤیسە ل سالا ١٢١٠ مشەختی (١٧٩٤ ز) ل گوندێ زێوکا شێخان ئەوێ سەر ب ئامێدییێ ڤە ب زمانێ عەرەبی هاتییە نڤیسین (یان نووژەنکرن)، و ئەز دویر نابینم ئەو ژی بۆ میرێ ئامێدییێ، یان ل سەر فەرمانا وی هاتبتە نڤیسین، و دیرۆکا نڤیسینا ڤێ دانەیێ دکەفتە د گەل (یان نێزیکی) دیرۆکا نڤیسینا ژێدەرێ بۆری[٢].

سەنەدا میرێن جولەمێرگێ ل دویڤ بۆچوونا ڤێ دەستنڤیسێ ب ڤی رەنگییە: عزەددین شێر کورێ ئەسەددینێ زێرین چەنگە، کورێ گلابییە، کورێ عماددەینێ رکێب درێژە، کورێ عزەددینە،

(١) ئەڤ کتێبە بۆ جارا ئێکێ ل سالا ٢٠١٠ ل دهۆکێ هاتە وەرگێڕان بۆ زمانێ کوردی و بەلاڤکرن ژ لایێ هێژا نزار ئەیووب گولی ڤە.

(٢) ئێکەمین کەس ئیشارەت دایە ڤێ دەستنڤیسێ مەحفووظ عەبباسی بوو د کتێبا خۆ دا ئەوا ل دۆر میرنشینا ئامێدییێ ب عەرەبی نڤیسی و ل سالا ١٩٦٩ بەلاڤکری، پاشی د. عماد عبد السلام رؤوف دەقێ ڤێ دەستنڤیسێ د گەل ڤەکۆلینەکێ ل سالا ٢٠٠٩ د کتێبەکا تایبەت دا بەلاڤکر.. و کۆپییەکا ڤێ دەستنڤیسێ د پەرتووکخانەیا مە یا تایبەت دا هەیە.

عززەددین شێری و خەلیفێ عەبباسی دا هەنە، و ئەڤە دبتە هەڤدژییەکا ئاشکەرا.

بۆ دان وستاندنێ ل دۆر ڤێ بۆچوونێ من نەڤێت ڤەکۆلینەکا دویر و درێژ بکەم، ب تنێ ئەز دێ هندەک مەسەلێن کورت ل بەرچاڤ بدانم، و چەند پسیارەکان بئازرینم؛ دا هەڤالێن مە یێن دیرۆکنڤیس ل دویڤ بچن، ئەو ژی ئەڤەنە:

١- دیرۆکنڤیسێن دەولەتا عەبباسییان دبێژن: هۆلاکۆیێ مەغوولی ب پالدانا نەصیرەددینێ طوسی یێ شیعی خەلیفێ عەبباسی یێ دویماهییێ ئەلموستەعصم د گەل هەمی ئەندامێن مالباتا وی ل سالا ١٢٥٨ ز کوشتن، ب تنێ کورەکێ وی یێ زارۆک تێ نەبت، ئەوێ ب ناڤێ (ئەلموبارەک) هاتییە ناسین، وی ئەو د گەل خۆ بر، و نائێتە زانین کانێ پشتی هنگی چ لێ هات.. و چو دیرۆکنڤیسان نەگۆتییە کو وی کورەک ب ناڤێ محەمەد هەبوویە، و ئەو عەبباسییێن ل مصرێ ژیاین پشتی نەمانا دەولەتا عەبباسییان ژ دووندەها پسمامێ موستەعصمی بوون.

ل سەر ڤێ بناخەیێ چو ڕاستییێن علمی و دیرۆکی بۆ مەسەلا پالدانا میرێن ئامێدییێ و جولەمێرگێ بۆ خەلیفەیێ عەبباسی یێ دویماهییێ نینن.

٢- دیرۆکنڤیسێ ناڤدار (ئبن فەضلوللاهێ عومەری) ئەوێ نێزیکی سێسەد سالان بەری شەرەفخانێ بدلیسی ژیای، و ١٣٤٨ ز مری، د کتێبا خۆ دا (التعریف بالمصطلح الشریف)[1] بەحسێ میرێ جولەمێرگێ دکەت، و ئاشکەرا دکەت کو ئەو مەزنترین حاکمێ کوردانە، و ناڤێ وی عمادەددین موجەللییە، کورێ ئەسەددەدین مووسایە، کورێ موجەللییە، کورێ مووسایە، کورێ مەنکەلانییە، و تشتێ بالکێش ئەوە عومەری دبێژت: (ئەڤ مالباتە د نەسەبا خۆ دا دگەهتە (عوتبەیێ کورێ ئەبووسوفیانێ کورێ حەربێ کورێ ئومەییەی) و پشتی هنگی ئەو ناڤێن برا و مامێن میر عمادەددینی دهژمێرت[2]، و ل دویماهییێ دبێژت: ئەڤ زانینە من ژ نامەیەکێ وەرگرتینە یا قازییێ میر عمادەددینی بۆ من هنارتی، بەلێ نابێژت کانێ ناڤێ قازییێ وی چییە؟

تشتێ ژ ڤێ گۆتنا عومری دئێتە وەرگرتن ئەڤەیە: بەری سالا ١٣٤٨ دەمێ وی کتێبا خۆ دانای، میرێ جولەمێرگێ عمادەددین موجەللی بوو، و ئەو مەزنترین میرێ کوردان بوو، د گەل میرێ ئاکرێ یێ حەمیدی، و هنگی وەسا یا ناڤدار بوو کو نەسەبا ڤێ مالباتێ دگەهتە ئەمەوییان چەڤێ عوتبەیێ کورێ ئەبووسوفیانی.

و قەلقەشەندی ژی د کتێبا خۆ (صبح الأعشی) دا دەمێ بەحسێ میرێن جولەمێرگێ دکەت دبێژت: دئێتە گۆتن: کو ئەو هندەک عەرەبێن ئەمەوەی بوون، دەمێ عەبباسی ب سەر وان کەفتین

---

(١) ابن فضل الله العمری: التعریف بالمصطلح الشریف، تحقیق محمد حسین شمس الدین، دار الکتب العلمیة، بیروت، ١٩٨٨، ص ٥٨.

(٢) ناڤێن دو برایێن وی دبێژت، ئەو ژی عززەددین و زەیدەددین (هۆسا هاتییە و بەلکی یا دورست زەینەددین بت)، و مامێن وی ئەڤەنە: عززەددین شێر، شەمسەددین شێخ ئەمیر، میر داوود، و حوسامەددین.

وان پەنایا خۆ برە ڤان چیایان، و خۆ لێ پاراست، و مانە د ناڤ کوردان دا و بوونە ژ وان[١]. و فایدێ دی یێ قەلقەشەندی ددەتە مە ئەڤەیە ئەو دبێژت: مەلکێ ڤێ مالباتێ ل دەستپێکا دەولەتا تەتەرییان ئەسەدێ کورێ مەنکەلانی بوو، پاشی کورێ وی عمادەددین هاتە شوینێ، پاشی کورێ عمادەددینی ئەسەدەددین هاتە شوینێ.

و ئەگەر ئەم گۆتنا قەلقەشەندی و عومەری بێخینە بەرێک، مەسەلە دێ ب ڤی رەنگی بت:

- میر ئەسەدەددین (ناڤێ وی یێ دورست ل نک عومەری مووسایە) کورێ مەنکەلانی[٢]، ل دەستپێکا دەولەتا تەتەرییان و نەمانا دەولەتا عەبباسییان، میرێ جولەمێرگێ بوو.

- پشتی وی کورێ وی عمادەددین (ناڤێ وی یێ دورست ل نک عومەری موجەللییە) بووبوو میرو.

- پشتی وی کورێ وی ئەسەدەددین مووسا بووبوو میر.

- پشتی وی کورێ وی عمادەددین موجەللی بووبوو میر، و ئەڤە هەڤچاخێ عومەری بوو، و ئەو مرۆڤەکێ ب حوکم بوو د ناڤ کوردان دا، و کەسەک بوو گەلەک حەز ژ زانایان دکر، و ئەو نێزیکی خۆ دکرن، وەکی عومەری دبێژت.

- پشتی وی کورێ وی ئەسەدەددین هات شوینێ[٣].

ئەڤە ئەو میرن یێن ژ سالا (١٢٥٨) پشتی کەفتنا بەغدا، حەتا (١٣٣٩) دەمێ عومەری کتێبا خۆ دانای، حوکم ل جولەمێرگێ دکر، و ل سەردەمێ ڤان میران وان دگۆت: هێڤێنێ مە ژ مالباتا عوتبەیێ کورێ ئەبووسوفیانێ ئەمەوییە.

و ل وی دەمێ میر عمادەددینێ موجەللی حوکم ل جولەمێرگێ دکر، ل ئامێدییێ میر عمادەددین ئیسماعیلێ کورێ عەلییێ کورێ مووسایی حوکم دکر، کو ژ کورێن حاجییێ کورێ عومەری بوو ئەوێ ل سالا **١٣٣٩** حوکم دکر[٤].. و ژێدەر ئاشکەرا ناکەن کانێ ئەو پسمامێن ئێکن یان نە.

٣- کاتبێ میرێ جولەمێرگێ میرزا محەمەدێ یازچی، دەمێ بەحسێ نەسەبا میر ئیبراهیم خانێ هەکاری دکەت، ئەوێ ل سەدسالا هەژدێ زایینی ژیای، ئاشکەرا دکەت کو ئەو دگەهتە میر عززەددین شێر بەگێ (هەڤچاخێ شەرەفخانێ بدلیسی) و ئەو ژی دگەهتە میر عمادەددینی (ئەوێ

---

(١) أحمد القلقشندي: صبح الأعشى فى صناعة الإنشاء، دار الكتب العلميه، بيروت، ٣٧٧/٤.

(٢) ئەڤ میر ئەسەدەددین مووسایە، وەکی پشتی دەلیڤەیەکێ دێ بۆ مە ئاشکەرا بت، ئێکسەر کورێ مەنکەلانی نینە، بەلکی مەنکەلان (سەیفەددین) ناڤێ باپیرێ وان یێ مەزنە، و ئەڤ رەنگە پالدانە بۆ باپیرێ بلند، ل وی دەمی تشتەکێ عەدەتی بوو.

(٣) عومەری ڤی ناڤی د کتێبا خۆ (مسالک الأبصار) دا زێدە دکەت، مەعنا: د ژیانا عومەری دا عمادەددین مربوو، برێنە: (مسالک الأبصار فی ممالک الأمصار) أبو ظبی، ١٤٢٣، ٢٦٨/٣.

(٤) ژێدەرێ بۆری، ٣٠٩/٧.

عومەری) بەحس ژێ دکەت.. مەعنا: ئەو میرێن ل سەر دەمێ شەرەفخانی و پشتی وی دگۆت: ئەم عەبباسینە، هەر ژ وێ مالباتێنە یا ل سەر دەمێ عومەری دگۆت: ئەم ئەمەوینە.

٤- ئبن شەدداد د کتێبا خۆ (تاريخ الملك الظاهر) دا ئیشارەتێ ددەتە میرەکێ هەکاری کو بەری سالا ١٢٤٩ ز حوکم دکر، و دبێژت: ناڤێ وی سەیفەددین مەنکەلانە کورێ عەلییێ هەکارییە، و ئاشکەرا دکەت کو ئەو ل سالا ١٢٦١ ز چووبوو مصرێ ل نک سولتان بێبڕسی، و کورێ وی میر ئەسەدەددین مووسا ژی د گەل بوو، ئەوێ دگۆتنێ: (الأقطع) یەعنی: دەستبڕی؛ چونکی دەستەکێ وی د شەڕەکی دا دژی والییێ موسلێ بەدرەددین لوئلوئی هاتبوو بڕین.. پاشی دبێژت: پشتی میر سەیفەددین مەنکەلان ژ مصرێ زڤڕی د شەڕەکی دا دژی مەغوولییان هاتە کوشتن، و پشتی کوشتنا وی کورێ وی مووسا ڤەگەڕیا جولەمێرگێ و ل وێرێ بەردەوامی دا میراتییا خۆ[1].

و پشتی مرنا مووسایێ کورێ سەیفەددینێ دەستبڕی، کورێ وی عمادەددین موجەللی بوو میرێ جولەمێرگێ، پاشی کورێ وی ئەسەدەددین مووسا بوو میر.. و ئەڤە ئەو میرە یێ عومەری بەحسێ ژێ دکەت و دبێژت: ل دەسپێکا دەولەتا تەتەرییان میرێ جولەمێرگێ بوو.

ژ گۆتنا (ئبن شەددادی) ئاشکەرا دبت کو مالباتا میرێن جولەمێرگێ هێشتا بەری سالا ٦٤٧ مشەختی (١٢٤٩ ز) حوکم دکر، یەعنی: بەری کەفتنا دەولەتا عەبباسی و کوشتنا خەلیفێ وان یێ دویماهییێ موستەعصمی، و باپیرێ وان یێ مەزن سەیفەددین مەنکەلان کورێ عەلییێ هەکاری بوو، نە کو یێ مەلک مووسای بوو وەکی میرزا محەممەدێ یازچی دبێژت.

٥- پشتی ئەڤا بۆری مە دڤێت پسیار بکەین: ئەرێ عەلییێ هەکاری کو ئێکەمین ناڤە د زنجیرا نەسەبا ڤێ مالباتێ دا ب بەرچاڤ دکەڤت، و ل دویڤ گۆتنا عومەری نەڤیێن وی دگۆت: ئەم د هێڤێنێ خۆ دا دگەهینە عوتبەیێ کورێ ئەبووسوفیانی، کییە؟ و ژ کیژ مالباتێیە؟

حەتا ڤێ گاڤێ بەرسڤ د چو ژێدەرێن دیرۆکی دا ب بەرچاڤێن من نەکەفتییە، بەلێ ل ڤێرێ من دڤێت پسیارەکێ بدانمە بەر سنگێ دیرۆکڤانان؛ دا ئەو ل دویڤ بچن: ئەرێ هوین بێژن ئەڤ عەلییێ هەکاری (ئەوێ ل سەدسالا شەشێ مشەختی دوازدێ زایینی ژیای) د نەسەبا خۆ دا بگەهتە شێخ ئیسلامێ هەکاری[2] (ئەوێ ل سەدسالا پێنجێ مشختی یازدێ زایینی ژیای)؟

٦- بەلکی ئێک پسیار بکەت: ئەرێ بۆچی تە دڤێت بێژی بەلکی پەیوەندی د ناڤبەرا ڤێ مالباتێ و ڤی شێخی دا هەبت؟

د بەرسڤێ دا ئەز دێ بێژم: ژ بەر دو ئەگەران:

---

(١) ژ کتێبا (بلاد هكاري) یا د. دەرویش هرۆری، دهۆک، ٢٠٠٥، پ ١٦١ و ١٧٦.

(٢) گۆتارەکا بەرفرەهـ ل دۆر شێخ ئیسلامێ هەکاری و ژین و بەرهەمێ وی مە د کۆڤارا (دیرۆک) دا بەلاڤکرییە، ژمارا (١) هاڤینا ٢٠١٣، بۆ هەچییێ بڤێت لێ بزڤڕت.

یا ئێکێ: ل سەدسالا چاردێ زایینی و بەری هنگی ڤێ مالباتێ دگۆت: ئەم ئەمەوینە، ژ دووندەها عوتبەیێ کورێ ئەبووسوفیانی.. و تشتەکێ ئاشکەرایە ل نک دیرۆکنڤیسان کو شێخ ئیسلامێ هەکاری بابێ حەسەنی عەلییێ کورێ ئەحمەدێ هەکاری (١٠١٨-١٠٩٣ ز) د بابێ دەهێ دا دگەهتە عوتبەیێ کورێ ئەبووسوفیانێ ئەمەوی، و ئەوی (بەلکی ژ بەر عەبباسییان) قەستا دەڤەرا هەکارییان کربوو، و ل گوندێ دیرەشێ -ل باکوورێ رۆژهەلاتا ئامێدییێ- ئاکنجیبوو، و تەکیا و مەدرەسا خۆ ل ویرێ دانا، و بوو جهێ قەستکرنا خەلکێ دەڤەرێ.

مەعنا: مالباتا شێخ ئیسلامێ هەکاری، ئێکەمین مالباتا ئەمەوییانە ژ چەقێ عوتبەیێ کورێ ئەبوو سوفیانی هاتییە زانین کو ل دەڤەرا هەکارییان ئاکنجیبووی، و ژ بەر کو ناڤێ شێخی ئیسلامی یێ دورست عەلی بوو و دگۆتنێ: شێخ عەلییێ هەکاری، پتر ژ کەسەکی ب ناڤێ عەلییێ هەکاری د ڤێ مالباتێ دا هەبوون، و ئێک ژ وان کورێ وی ب خۆ بوو کو ناڤێ وی ژی عەلییێ هەکاری بوو.

دو: دیرۆکنڤیسێ ناڤدار ئبن خەلکان (ل سالا ١٢٨٢ ز مربوو و هەڤچاخێ میر سەیفەددین مەنکەلانی بوو) دەمێ بەحسێ شێخ ئیسلامێ هەکاری دکەت دبێژت: ژ کورِ و نەڤیێن وی کۆمەک پەیدا بووبوون ل نک مەلک و پادشاهان دپێشکێش بوون، و پێکێن وان بلند بووبوون، هندەک ژ وان زانایێن فقهێ بوون، و هندەک میر بوون[1].

و هندەک زەلام ژ مالباتا شێخ ئیسلامێ هەکاری ل سەردەمێ دەولەتا ئەیووبییان بووبوونە میر، و هندەک ژ وان چووبوونە مصرێ، و ئێک ژ وان ناڤێ وی نەجمەددین بوو، ئەوێ ل سالا ١٢٤٩ ز د شەرەکی دا دژی فرەنگان هاتییە کوشتن[2].

ژ بەر ڤێ چەندێ ئەم دویر نابینین کو عەلییێ هەکاری بابێ میر سەیفەددین مەنکەلانی ژ نەڤیێن شێخ ئیسلامێ هەکاری بت، و میرێن هەکاری (و یێن ئامێدییێ) ژی د هێڤینێ خۆ دا بۆ ڤی زانایێ مەزن بزڤرن.

(١) ابن خلكان: وفيات الأعيان، ٤/٢٥٤.

(٢) تاريخ دولة الأكراد، تحقيق: د. موسى الهسنياني، دهۆك، ٢٠١٠، پ ٦١٤.

پاشبەند (١)

زنجیرا نەسەبا میرێن هەکاری وەکی ژ گۆتنا عومەری و ئبن شەدداد و قەلقەشەندی دئێنە وەرگرتن:

١- سەیفەددین مەنکەلان کورێ عەلییێ هەکاری (ل سالا ١٢٦١ چووبوو مصرێ)

٢- مووسا کورێ سەیفەددین مەنکەلانی.

٣- عمادەددین موجەللی، کورێ مووسای.

٤- ئەسەدەددین مووسا کورێ عمادەددین موجەللی.

٥- عمادەددین موجەللی کورێ ئەسەدەددینی.

٦- ئەسەدەددین مووسا کورێ عمادەددین موجەللی.

٧- عمادەددین موجەللی کورێ ئەسەدەددین مووسای (هەڤچاخێ عومەری بوو ل دۆرێن سالا ١٣٣٩ ییێ زێندی بوو).

٨- ئەسەدەددین کورێ عمادەددینی (دەمێ عومەری کتێبا خۆ دانای ئەو میر بوو، عومەری ل سالا ١٣٤٨ مربوو).

پاشبەندێ (٢)

زنجیرا نەسەبا میرێن هەکاری یێن بەری عزەددین شێر بەگێ، وەکی د کتێبا میرزا محەمەدێ یازچی دا هاتین:

١- ئەلموستەعصم بیللاهێ عەبباسی خەلیفێ دویماهییێ (ئەوێ ل سالا ١٢٥٨ هاتییە کوشتن).

٢- کورێ وی محەمەد ئەلموستەنصر.

٣- کورێ وی سراجەددین.

٤- کورێ وی عزەددین موجەللی.

٥- کورێ وی مەلک عمادەددین.

٦- کورێ وی عزەددین موجەللی.

٧- کورێ وی مەلک مووسا.

٨- کورێ وی محەمەد مەنکەلان.

٩- کورێ وی عزەددین موجەللی.

١٠- کورێ وی عمادەددین.

١١- کورێ وی مووسا.

١٢- کورێ وی ئیبراهیم خان بەگ.

١٣- عزەددین شێر بەگ (ئەڤە ئێکەمین میرە شرەفخانێ بدلیسی ناڤێ وی دئینت، و نابێژت کانێ ناڤێ بابێ وی چییە، و ئاشکەرا دکەت کو ئەو ل سالا ١٣٨٥ یێ زێندی بوو).

باشبەندا (٣)

زنجیرا نەسەبا میرێن هەکاری یێن بەری عزەددین شێر بەگێ وەکی د دەستنڤیسا زێوکی دا هاتی:

١- ئەلموستەعصم بیللاهێ عەبباسی.

٢- کورێ وی محەمەد.

٣- کورێ وی عزەددین.

٤- کورێ وی عمادەددینێ رکێب درێژ.

٥- کورێ وی گلابی.

٦- کورێ وی ئەسەدەددین زێرین چەنگ.

٧- عزەددین شێر بەگ.

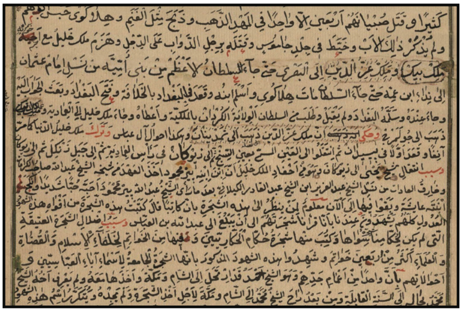

پاشبەندا (٤)

وێنەیەک ژ دەسنڤیسا زێوکی

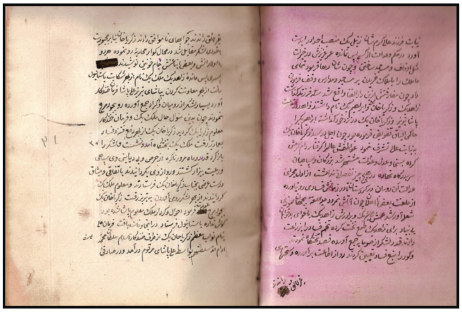

پاشبەندا (٥)

وێنەیەک ژ دەسنڤیسا میرزا محەمەدێ یازچی

پاشبەندا (٦)

مەزارێ شێخ ئیسلامێ هەکاری ل دێرەشێ

EMEVİLER VE ABBASİLER ARASINDA HAKKARİ BEYLERİ

Tahsin İbrahim DOSKI[1]
Arş. Gör Yaşar KAPLAN*

Kürt beyliklerinin tarihini yazanlara göre Culemêrg, Amêdiye ve Kilis beyleri amcaoğlu olup aynı aile kökenine dayanmaktadırlar. Fakat bu ailelerin köklerinin nereye ulaştığı ve neseplerinin nereye dayandığı hala tarihçilerin önünde bir muammadır. Şerefhan Bidlisi'nin kitabını yazdığı tarih olan 1596'da bu ailenin kökeni hakkında söylenegelen iki iddia vardı:

1- Bu ailenin nesebi kendilerinin iddia ettiği üzere Abbasi halifelerinden birisine dayanmaktadır. Şerefhan bu iddiayı naklederken devamlı şunu söyler: " kendilerinin iddia ettiği gibi" . Bununla adeta şunu demek ister: "bu kendilerinin iddiasıdır. Bunun gerçekliği hakkında tarihi bir delil ya da belge bulunmamaktadır".

2- Şerefhan'ın naklettiği gibi; bazı eski tarihçilerin naklettiği rivayete göre bunların nesebi adı Abbas olan meşhur ve akıllı bir kişiye dayanmaktadır. Gerçek bilgi Allah'ın yanındadır.

Şerefhan bu iki görüşü aktardıktan sonra her nasıl olursa olsun onlar Abbasi ailesinden olmakla meşhur olmuşlardır demektedir.[2]

Burada şu sorular karşımıza çıkmaktadır; bu ailenin soyu hangi yoldan Abbasilere ulaşmakta ve hangi Abbasi halifesine ulaşmaktadır? Bu soruların cevabına bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla hiçbir tarih kitabında rastlamıyoruz. Şerefhan'ın kendisi de bu durumun tamamıyla açığa kavuşmadığını ortaya koyuyor.[3] Fakat Şerefhan'da sonra "*Muhtasar Ahval el- Umera*" ve "*Eş-Şeceretu'z-Zewkiyye"* isimli iki kaynak kendi bakış açılarına *göre bu soruya cevap veriyor*lar. Biz bu iki eserde geçen bilgileri aktarıp ele alıp aktaracağız.

[1] Araştırmacı, Yazar, Duhok
* Çeviri, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
[2] Şerefxan, Bidlisi, Şerefname, (Wer: Mihemed Cemil Rojbeyani), Çapa, 2, Erbil, 2001, s. 253.
[3] Şerefhxan,Bidlisi, *a.g.e.*, s. 233.

Muhtasar Ahval'il- Umera Adlı Eserin Görüşü:

Bu kitap XVIII. yy'da Hakkari beylerinden İbrahim Han döneminde katibi tarafından yazılmış Farsça bir eserdir. Bu eserin yazarı Mirza Muhammed Yazıcı'dır. Açık bir şekilde Mirza Muhammed, Hakkari beylerinin resmi düşüncesini destekleyip yansıtmaktadır. Bu kitabın bizzat Hakkari beyinin istek ve emri üzerine yazıldığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu kitabın yazarının belirttiğine göre bu aile nesebi itibari ile Moğollar tarafından öldürülen son Abbasi halifesi el- Mustasım Billah'a ulaşmaktadır. Ardından şu şekilde Hakkari beylerini ona ulaştırmaktadır: Mustasım Billah oğlu Muhammed Mustansır oğlu Siraceddin oğlu İzzeddin Mucelli oğlu Melik İmadeddin oğlu İzzeddin Mucelli oğlu Melik Musa oğlu Muhammed Menkelan oğlu İzzeddin Mucelli oğlu İmadeddin oğlu III. Mütevekkil oğlu İbrahim Han oğlu İzzeddin Şêr Bey (Mir Şeref Bitlisi ile aynı dönemi paylaşan)

Bu silsileye göre Hicri XI. yy'da yaşayan İzzeddin Şêr ile hicri VII. yy'ın yarısında yaşayan son Abbasi halifesi arasında on bir nesil bulunmaktadır.[4]

Eş-Şeceretu'z-Zewkiyye İsimli Eserin Sahibinin Görüşü:

Bu el yazması eserin yazarı bilinmiyor. Fakat bu el yazması eser hicri: 1210 (Miladi: 1794) tarihinde Amêdiye'ye bağlı Zêwka Şêxan köyünde Arapça yazılmıştır (yenilenmiştir). Bunun da Amêdiye Beylerinin istek ve emri üzerine yazıldığını da gözden uzak tutmuyorum. Bu eserin yazılış tarihi yukarıda geçen eserin yazılış tarihi ile yakın bir zamana denk düşmektedir.[5]

Hakkari beylerinin silsilesi bu esere göre şu şekildedir: Mustasım oğlu Muhammed oğlu İzzeddin oğlu İmadeddin Rıkêbşur oğlu Gulabi oğlu Esededdin Zêrinçeng oğlu İzzeddin Şêr. Bu silsileye göre İzzeddin Şêr ile Abbasi halifesi arasında sadece beş nesil bulunmaktadır. Bu durum tarih bilimi verileri ile katiyyen uyuşmamaktadır.

---

4 Bu eser ilk kez 2010 yılında Duhok'ta Nızar Eyub Guli tarafından Kürtçe'ye çevrilmiştir.

5 Bu elyazması esere ilk işaret eden Mahfuz Abbasi olup 1969 yılında Amêdiye Beyliği hakkında yazdığı Arapça kitabında nakletmiştir. Ardından İmad Abdusselam Rauf bu belgeyi geniş bir inceleme ile beraber 2009 yılında yayınladığı özel bir baskı ile yayımlandı. Bizim şahsi kütüphanemizde mevcuttur.

Bu konuyu çok etraflıca incelemeden bazı meseleleri göz önüne serip tarihçi arkadaşlarımızın meraklarını uyarmak için yeni bir tartışma açmak istiyorum. Bu soruları şu şekilde sıralayabilirim:

1- Abbasi halifeleri tarihi ile ilgilenen tarihçilerin aktardığına göre; Moğol hükümdarı Hülagu, Şii Nasıruddin et- Tusi'nin kışkırtmaları ile 1258 yılında son Abbasi halifesi el- Mustasım'ı, el- Mübarek adı ile tanınan küçük oğlu dışında bütün aile fertleri ile birlikte öldürdü. Hülagu bu küçük çocuğu beraberinde götürdü ve bu çocuğun akıbeti bilinmiyor. Hiçbir tarihçi tarafından son halifenin Muhammed isminde bir oğlu olduğu aktarılmamaktadır. Abbasilerin ortadan kalkmasından sonra Mısır'da varlığını devam ettiren Abbasi halifeleri Mustasım'ın amcasının oğlunun soyundan gelmektedirler.

Buna göre Hakkari ve Amêdiye beylerinin son Abbasi halifesine dayandığını ispatlayan hiçbir bilimsel ve tarihi veri bulunmamaktadır.

2- Şerefhan Bidlisi'den yaklaşık üç yüz yıl önce yaşayan ünlü tarihçi ibn-i Fazlullah el- Ömeri (ö: 1348) "el- Ta'rif bi- Mustalahi'ş- Şerif[6] isimli eserinde Culemêrg (Hakkari) emirinden bahsetmekte ve onun dönemindeki en büyük Kürt emiri olduğunu açıklamaktadır. İsmi İmadeddin Mücelli b. Eseddin Musa b. Mücelli b. Musa b. Menkelan'dır. Ve işin ilginç tarafı el- Ömeri bu ailenin nesebi itibari ile kendilerini Utbe b. Ebu Süfyan b. Harb b. Umeyye'ye dayandırdıklarını aktarmaktadır. Ardından Emir İmadeddin'in kardeş ve amcalarının ismini zikreder.[7] En sonunda da bu bilgileri Emir İmadeddin'in ismini vermediği kadısından aldığı bir mektubuna binaen edindiğini bildirir. Fakat bu kadı'nın ismini vermemektedir.

El- Ömeri'nin aktardığı bilgilerden şu sonuç ortaya çıkmaktadır. 1348'de kitabını yazdığı tarihten önce Hakkâri emiri İmadeddin Mücelli olup döneminde Akre- Hamidi emiri ile beraber en büyük Kürt emirlerinden biri idi. O dönemde bu ailenin nesebinin Utbe b. Ebu Süfyan kolu ile Emevilere dayandığı meşhur idi.

El- Kalkaşandi de "Subh'ul- 'İşa" isimli eserinde Culemêrg (Hakkari) emirinden bahsederken şöyle der: "anlatıldığına göre onlar Emevi Araplarındandırlar. Abbasiler karşısında yenilince dağlara sığındılar. Ora-

6 İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf*, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dar'ul- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut 1988, s.58.

7 İki kardeşi İzzeddin ve Zeydeddin (bu şekilde yazılmış ama Zeyneddin olmalı); amcaları ise: İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyxemir, Mir Davud, Hüsameddin.

da kendilerini korudular ve Kürtler arasında kaldılar.

Ve sonunda Kürtleştiler.[8] Yine el- Kalkaşandi'nin verdiği oldukça yararlı bir bilgiye göre Moğol Devletinin başlarında bu ailenin Melik olarak tanınan şahsiyetinin ismi Menkelan'ın oğlu Esed idi. Ardından oğlu İmadeddin onun yerine geçti. Onun da yerine oğlu Esededdin geçti.

El- Ömeri ve el- Kalkaşandi'nin söylediklerini yanyana koyduğumuzda şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız.

- Emir Esededdin (el- Ömeri'ye göre gerçek ismi Musa'dır) Menkelan'ın oğludur.[9] Moğol Devletinin başlarında ve Abbasi Devletinin yıkılışı esnasında Hakkari emiri idi.

- Ondan sonra oğlu İmadeddin (el- Ömeri'ye göre gerçek ismi Mücelli'dir) emir oldu.

- Ondan sonra oğlu Esededdin Musa emir oldu.

- Ondan sonra da oğlu İmadeddin Mücelli emir oldu ve bu el- Ömeri'nin çağdaşı olup Kürtler arasında en önemli hükümdar idi. El- Ömeri'nin dediğine göre alimlere derin bir saygı besleyip devamlı yanında tutardı.

- Ondan sonra yerine oğlu Esededdin geçti[10]

Bunlar 1258 yılında Bağdat'ın düşmesinden 1339 yılında el- Ömeri'nin kitabını yazdığı tarihe kadar Hakkari'de hüküm süren beylerdir. Bu emirler, kendi dönemlerinde neseplerinin Emevilerden Utbe b. Ebu Süfyan'a ulaştığını iddia ediyorlardı.

İmadeddin Mücelli'nin Hakkari'de hüküm sürdüğü dönemde Amêdiye'de İmadeddin İsmail b. Ali b. Musa ki -Hacı b. Ömer oğullarından olup- 1339'da hüküm sürüyor idi.[11] Kaynaklar Hakkari ve Amêdiye beylerinin akraba olup olmadıkları hakkında bir bilgi vermemektedir.

---

8 Kalkaşandi, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-Aşâ fi Sınâati'l-İnşa*, Dar'ul- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 1987, s. 4/377.

9 O Mir Esededdin Musa'dır. Biraz sonra görüleceği üzere doğrudan Menkelan'ın oğlu değildir. Belki de Menkelan onların büyük atalarının ismidir. Büyük ataya nispet etme o zamanlar adetten idi.

10 El- Ömeri bunun hakkında daha fazla konuşur. Buradan bunun kendisinin çağdaşı olduğunu çıkarabiliriz. Bkz; İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, (Thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli) Abu Dabi 2003, s. 3/268.

11 İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, *a.g.e.*, s. 7/309.

3- Hakkari beyleri katiplerinden Mirza Muhammed Yazıcı, XVIII. yy'da İbrahim Han Hakkari'nin nesebinden bahsederken onun İzzeddin Şêr Bey'e (Şerefhan Bidlisi'nin çağdaşı) ve onun da Mir İmadeddin'e (el- Ömeri'nin bahsettiği) ulaştığını anlatır. Yani Şerefhan döneminde ve ondan sonraki dönemlerde biz Abbasilere dayanmaktayız diyen aile; el- Ömeri döneminde biz Emeviyiz diyen aynı aile fertleridir.

4- İbn-i Şeddad "Taril el- Melik ez- Zahir" isimli eserinde 1249 yılından önce hüküm süren Seyfeddin Menkelan b. Ali el- Hakkari isimli bir emire değinmektedir. Aktardığına göre bu emir 1261 tarihinde "el- Akta'- Çolak" denilen oğlu Esededdin Musa ile beraber Sultan Baybars'ın yanına gitmişti. Esededdin Musa Bedreddin Lu'lu'a karşı katıldığı bir savaşta bir kolunu kaybettiğinden el- akta' olarak bilinmekteydi. Sonra Seyfeddin Menkelan Mısır'dan döndükten sonra Moğollar ile yaptığı bir savaşta öldürülünce oğlu Esededdin Musa Culemêrg'e dönerek yönetimine devam etti.[12]

Seyfeddin'in oğlu Musa'nın ölümünden sonra yerine oğlu İmadeddin Mücelli geçti. Ondan sonra da oğlu Esededdin Musa tahta geçti. Bu aynı zamanda el- Ömeri'nin, Moğol Devletinin başlarında Hakkari emiri idi dediği beydir.

İbn-i Şeddad'ın anlattıklarından açık bir şekilde anlaşılıyor ki 1249'dan önce Hakkari beyleri ailesi bölgede hüküm sürüyor idi. Yani Abbasilerin yıkılmasından ve son Abbasi halifesi Mustasım Billah'ın öldürülmesinden önce Hakkari beyleri ailesinin büyük dedesi Seyfeddin Menkelan b. Ali el- Hakkari, Hakkari emiri idi. Mirza Muhammed'in aktardığı şekli ile Musa büyük dedeleri değildi.

5- Yukarıda anlatılanlara binaen şunu sormak istiyoruz: bu ailenin nesep silsilesinde görünen ilk ataları olan Ali el- Hakkari kimdir ki el- Ömeri'nin aktardığına göre bu Ali'nin torunları soylarını Utbe b. Ebu Süfyan'a ulaştırıyorlardı. Acaba bu Ali hangi ailedendir?

Şimdiye kadar hiçbir kaynakta bu sorunun cevabı ile ilgili bir bilgiye rastlamadım. Fakat burada tarihçilerin araştırma ve incelemeleri için önüne bir soru koymak istiyorum. Acaba XII. yy'da yaşayan bu adı geçen Ali, nesep itibari ile XI. yy'da yaşayan Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'ye dayanıyor olabilir mi?[13]

6- Bu aile ile Şeyh'ul- İslam el- Hakkari arasındaki ilişkiyi garipseyenler olabilir. Fakat bu ilişki iki sebebe binaen kurulmaktadır.

---

12 Derviş Yusuf Hasan Hirorî, *Bilâd'ul- Hekkârî*, Erbil 2005, s. 161- 176.

13 Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'nin yaşamı ve eserleri üzerine yayınladığımız geniş bir inceleme için bkz; Dirok Dergisi, Sayı: 1, '013 Yaz.

İlk olarak XIV: yy ve öncesinde Hakkari beyleri ailesi, Utbe b. Ebu Süfyan üzerinden Emevi kökenli olduklarını iddia etmekte idiler. Tarihçiler tarafından Şeyh'ul- İslam ebu'l- Hasan Ali b. Ahmed el- Hakkari'nin (1018- 1093) onuncu babada Utbe b. Ebu Süfyan el- Emevi'ye ulaştığı bilinmektedir. (Belki Abbasilerden dolayı) Hakkari bölgesine sığındı ve Amêdiye'nin kuzey doğusuna düşen Dêreşê köyüne yerleşti. Burada bir tekke ve medrese kurdu. Dergahı bölge halkının ziyaret ettiği bir merkeze dönüştü.

Yani Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'nin ailesi Utbe b. Ebu Süfyan kolu ile Emevilere ulaşıp Hakkari'ye yerleşen ilk Emevi ailesidir. Şeyh'ul- İslam'ın gerçek ismi Ali olduğu için Hakkarili Şeyh Ali olarak biliniyordu. Ali isminde birçok kişi bu ailede vardı. Hatta bir oğlunun ismi dahi Ali el- Hakkari idi.

İkinci olarak meşhur tarihçi ibn-i Hallikan ki 1282 yılında vefat etmiş olup Mir Seyfeddin Mengelan ile çağdaş idi, Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'den bahsederken şöyle demektedir: "çocukları ve torunları arasında melik ve sultanlar nezdinde yüksek derecelere erişen bir grup vardı. Bunlardan bazıları fıkıh alimi bazıları da emir idiler".[14]

Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'nin ailesinden bazı kişiler Eyyubi Devleti döneminde emir olmuş idi. Bazıları da Mısır'a yerleşmişti. Bunlardan birisinin ismi Necmeddin olup 1249 yılında Frenklere karşı yapılan bir savaşta öldürülmüştü.[15]

Bunun için biz Mir Seyfeddin Mengelan'ın babası olan Ali'nin, Şeyh'ul- İslam'ın torunlarından birisi olmasını gözden ırak tutmuyoruz. Ve Hakkari beyleri (Amêdiye beyleri ile birlikte) soy bakımından bu büyük alime dayanıyor olabilirler.

---

14 İbn-i Hallikan, Akmed b. Muhammed, *Vefayat'ul- A'yan ve Enbau Ebnai'z- Zaman*, Dar'us-Sekafe, Beyrut, 1970, s. 4/254.

15 Musa el- Hüsniyani, *Tarih'u Devlet'il- Ekrad*, Duhok, 2010, s. 614.

Ek 1:

El Ömeri, İbn-i Şeddad ve el- Kalkaşandi'ye göre Hakkâri beylerinin soyağacı:

1- Seyfeddin Menkelan b. Ali el Hakkari (1261 tarihinde Mısır'a gitmişti).

2- Mûsa b. Seyfeddin Menkelan.

3- İmadeddîn Mucellî b. Musa.

4- Esededdin Mûsa b. İmadeddin Mucellî.

5- İmadeddin Mücelli b. Esededdin

6- Esededdin Musa b. İmadeddin Mücelli

7- İmadeddîn Mucellî b. Esededdin Mûsa (1339 yılı dolaylarında el- Ömeri'nin çağdaşı idi).

8- Esededdin b. İmadeddin, (el- Ömeri kitabını yazdığı 1348'de Hakkari emiri idi)

Ek 2:

Mirza Muhammed'in kitabında nakledildiği şekli ile İzzeddin Şêr Bey'e kadar Hakkari beyleri nesep silsilesi:

1- el- Mustasım Billah, 1258'deki son Abbasi halifesi.

2- Muhammed el- Mustansır.

3- Siraceddin.

4- İzzeddin Mücelli.

5- Melik İmadeddin.

6- İzzeddin Mücelli.

7- Melik Musa.

8- Muhammed Menkelan.

9- İzzeddin Mücelli.

10- İmadeddin.

11- Musa.

12- İbrahim Han Bey.

13- İzzeddin Şêr Bey, Şerefhan Bidlisi'nin bahsettiği babasının ismini getirmediği ilk Hakkari emiri (1385)

Ek 3:

Eş-Şeceretu'z-Zewkiyye serine göre İzzeddin Şêr Bey'den önceki Hakkari beyleri silsilesi:

1- El- Mustasım Billah Abbasi.

2- Muhammed.

3- İzzeddin.

4- İmadeddin Rıkêbdırêj.

5- Gulabi.

6- Esededdin Zêrinçeng

7- İzzeddin Şêr Bey.

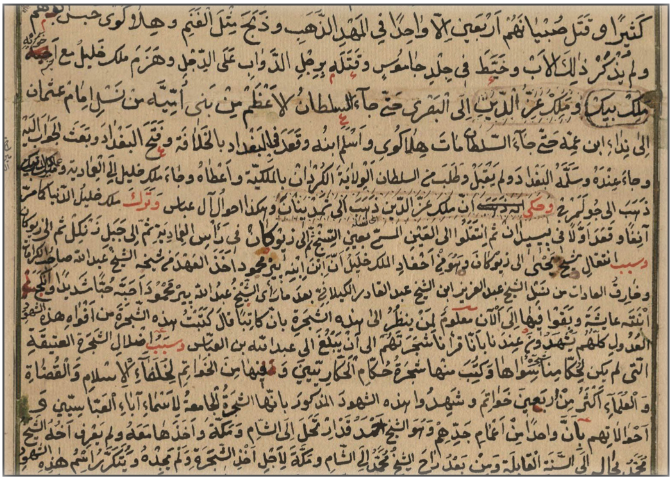

Ek 4:

Eş-Şeceretu'z-Zewkiyye

Ek 5:

Mirza Muhammed'e ait kitap

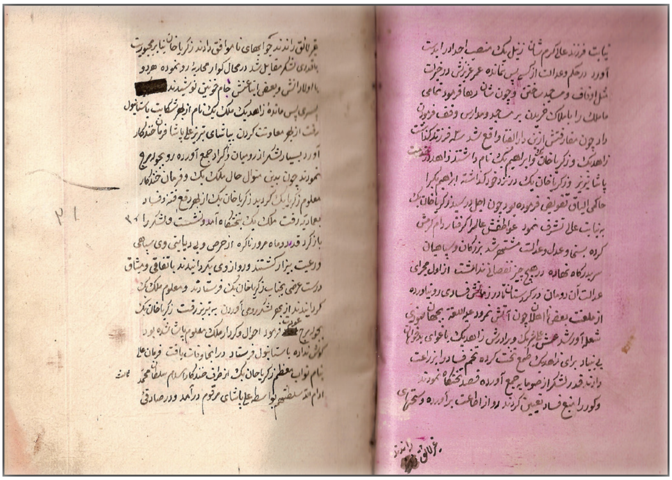

Ek 6:

Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'nin Dêreş köyündeki mezarı

KAYNAKÇA

Şerefxan, Bidlisi, Şerefname, (Wer: Mihemed Cemil Rojbeyani), Çapa, 2, Erbil, 2001.

İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf*, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dar'ul- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut 1988.

Kalkaşandi, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-Aşâ fi Sınâati'l-İnşa*, Dar'ul- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 1987.

İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, (Thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli) Abu Dabi, 2003.

Derviş Yusuf Hasan Hirorî, *Bilâd'ul- Hekkârî*, Erbil 2005.

İbn-i Hallikan, Akmed b. Muhammed, *Vefayat'ul- A'yan ve Enbau Ebnai'z- Zaman*, Dar'us- Sekafe, Beyrut, 1970.

Musa el- Hüsniyani, *Tarih'u Devlet'il- Ekrad*, Duhok, 2010.

Doç. Dr. Hekim Ahmed Mam BEKİR

SELAHADDİN EYYUBİ DÖNEMİNDE HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI DİRENİŞTE HAKKÂRİLİLERİN ROLÜ

دور الهكاريين في مواجهة الغزو الصليبي
في عهد صلاح الدين الايوبي

رۆڵی هەكاریەكان لە بەرەنگاربونەوەی لەپەلاماری
خاچ دورشمەكان لەسەردەمی
سوڵتان صلاح الدين الايوبي

د.حكيم احمد مام بكر[1]

دور الهكاريين في مواجهة الغزو الصليبي في عهد صلاح الدين الايوبي:

پێشەكی (كورتەی باسەكە) :

دیارە شەرەكانی خاچ دورشمەكان بەیەكێك لە دیارترین لاپەڕەكانی مێژووی سەدەكانی ناوەڕاست دادەنرێت ، لەسۆنگەی ئەوەی ڕۆژهەڵات و رۆژاوای جیهان دەگرێتەوە و كاریگەری گەورەی لەسەر هەردوولا هەبووە ، شوێنەوارو ئەنجامی گرنگی بۆ هەردوو لا لێكەوتەوە .

كوردیش وەك میلەتێكی موسڵمانی ڕۆژهەڵات بەهەوی دڵسۆزی و ئەركی ئاینیان لەلایەك و ڕابەرایەتی كردنیان بۆ جیهانی ئیسلامی لەسەردەمی ئەیوبی ، ڕۆلێكی دیارو پێشەنگیان بینی لە ڕووبەڕووبونەوەی پەلاماری خاجدروشمەكان و لە م پێناوەشدا جێی پەنجەیان دیارە ، ئەوەبوو كوردەكان بەشێكی گرنگیان لە

---

[1] ثرؤفيسؤري هاريكار، بةشي ميَذوو/ كؤليجي ئةدةبيات، زانكؤي صلاح الدين / هةوليَر، هةريَمي كوردستان – عيراق
Salahadden Universty-Arbil/Iraq

بونیادی سوپای ئەیوبی پێك دەهێنا چ وەكو میرو سەركردە و فەرماندەی سەربازی چ وەك جەنگاوەری سوارچاك و پیادە ، بۆیە دەبینین لەسەرچاوەو ژێدەرە دیرۆكیە هاوچەرخەكان ئاماژە بەناوی دەیان سەركردەو پاڵەوانی موسڵمانی كورد كراوە كە سەر بەچەندها خێڵ و عەشیرەتی كوردین لەناوچە جیاجیاكانی هەرێمە كوردیەكانی بوون وەكو : هەزبانی و زرزاری و حەمیدی و میهرانی و هەكاری و... هتد ئەم باسە كورتەش هەوڵ دەدات تیشك بخاتە سەر ڕۆلی یەكێك لەم هۆزنە كوردیە بەناوبانگانەی سەردەم كە بەشێوەیەكی بەرچاو لەسەرچاوەكاندا ناوی هاتووە چ وەكو ناوچەی جوگرافیا چ وەكو هۆزو كەسایەتیەكان ، ئەویش ڕۆڵی هەكاریەكانە لەڕووبەڕووبونەوەی شاڵاوەكانی خاج درووشمەكان بۆ سەر جیهانی ئیسلامی ، لە ڕێگەی چەند كەسایەتیەكی ناوداری هەكاری كەهەریەكەیان وەك سەركردەو پێشرەوی سیاسی و سەربازی ڕۆلی خۆیان بینیوە ؛ دیارە لێرەدا تێبینی ئەوە دەكەین كە پابەندبوون و دلسۆزی كورد بۆ ئاینی ئیسلام و بەرگری كردن لە خاكەكەی وەك ئەركێكی ئاینی و ئازایەتی و بوێریان لەشەردا لەلایەك و بوونی دەولەتی ئەیوبی و سەلاحەدین وەك سولتان و هاندەری بنەرەتی بوون بۆ ئەم رۆلە دیارەیان لەم جەنگەدا. لەسەر ئەم بنەمایە باسەكە دووتەوەری سەرەكی لەخۆ دەگرێت ، یەكەمیان تایبەت كراوە بە كورتەیەك لەسەر پێكهاتەی مرۆیی سوپای ئەیوبی لەسەردەمی سەلاحەدین و پێگەی كورد تێیدا و هۆكارەكانی ئەم بوونە كارایەی كورد ، دووەمیشیان : تیشك خراوتە سەر ڕۆڵی چەند كەسایەتیەكی فەرماندەی هەكاری لەجەنەنگەكانی خاچدروشمەكان ئەوانیش : میر سیف الدین مەشتوبی هەكاری و میرو زانا چیاو الدین عیسای هەكاری كە وەكو زانایەكی خەباتكار لە مەیدانی شەردا ئەسپی خۆی تاوداو زانستەكەی هاندەرێك بوو بۆی نەك رێگر و هەروەها میری زانا و فەقیە ڤهیر الدین هەكاری برای عیسا كە ئازایەتی و زانست و ئاینی بەیەكەوە گریدا بوو ، میر خوشترین هەكاری و میر بدر الدین ابراهیمی هەكاری .

لە نوسینی ئەم بابەتەدا سوود لە ژمارەیەك لەسەرچاوەو ژێدەری دیرۆكی گرنگ وەرگیراوە كە هەندێكیان هاوسەردەمی ڕووداوەكانن وەكو كتێبی (الفتح القسی) و(البرق الشامی) ی عماد الدین الكاتب الاصفهانی و (الكامل فی التاریخ)ی

ابن الاپیر ، و(نوادر السلگانیه)ی ابن شداد و (الروچتین)ی ابو شامه ، و (مفرج الكروب)ی ابن واصل و زۆری تر هەروەها لەسەچاوە تازەكانیش زیاتر سوود وەرگیراوە لە كتێبی (الجیش الایوبی فی عهد صلاح الدین) ی محسن محمد حسین و(المشگوب الهكاری)ی نەبەز مجید امین و چەند سەرچاوەیەكی تر .

المبحث الاول : البنية البشرية للجيش الايوبي وموقع الكورد فيها

كان الجيش الايوبي يتالف من العديد من الاجناس والاعراف والطوائف والقبائل وكان الذي يجمعهم رابطة الانتماء الى الدين الواحد والعقيدة الواحدة وكانت الراية التي يرفعها الجميع هي راية (لا اله الا الله محمد رسول الله) وكان الهدف واحد هو تحرير القدس والاراضي الاسلامية الاخرى من براثن الصليبيين الغزاة الذين عبروا البحار نحو الشرق لمقاتلة المسلمين في عقر دارهم بذريعة تخليص الاراضي المقدسة من ايدي المسلمين (الكفار في نظرهم)فعلى الجانب الاخر كانت الجيوش الصليبية الغازية تتالف ايضا من العديد من الاقوام والطوائف والمذاهب والفئات وكانت تجمعهم العقيدة الواحدة ويقاتلون جميعا تحت راية الصليب[١] .

وهكذا كانت المواجهة بين المسلمين والصليبيين دينية بالدرجة الاساسية على الرغم من وجود دوافع اخرى سياسية واقتصادية واجتماعية وجهت كل هذا العدد الغفير الذي كان يقدر بمئات الالاف شاركت عبر حملات كثيرة واشهرها ثمان حملات صليبية وكان المسلمون وبلادهم هدف الصليبيين الغزاة لاستعبادهم ا واحتلال بلادهم .

بمعنى اخر يمكن القول ان الحروب الصليبية كانت دينية في مسماها في فترة تاريخية سميت بعصور الايمان لان الدين كان المحرك الاول للاطراف المتصارعة ، وحتى النوايا المقاصد الاخرى كانت مغلفة بغطاء الدين و(المقدس).

اذن فلا غرابة ان نلاحظ وجود الكردي والتركي والعربي وغيرهم في صفوف الجيش الايوبي الذي كان يمثل العالم الاسلامي انذاك ويدافع نيابة عن المسلمين في كل مكان ، عن مقدساتهم ووجودهم المهدد.

ولكن هناك حقيقة تاريخية لايمكن نكرانها وهي ان العبأ الاكبر في عصر صلاح الدين كان يقع على الكرد الذين ينتمي اليهم السلطان صلاح الدين نفسه فكان يعتمد عليهم ويثق بهم اكثر من غيرهم ولذلك برز عدد كبير من الشخصيات القيادية

---

[١] ينظر سعيد عبدالفتاح عاشور ، البنية البشرية لجيش الايوبي ، المجلة العربية للعلوم الانسانية ، ص ص٢٥-٣٠.

الكردية يتراسون الفرق العسكرية ، كان تنتمي اى العديد من القبائل والطوائف الكردية التي كانت تلتف حول قيادة صلاح الدين وتؤكد اخلاصها له ، وقد حظي الهكاريون بنصيب وافر من النخبة السياسية والعسكرية في عهد صلاح الدين كونهم يشغلون مساحات واسعة من اراضي الجزيرة وكان يملكون عشرات القلاع والحصون منذوا بدايات العصر الاسلامي فكانوا متمرسين في الحروب والمواجهات العسكرية وذو خبرة فائقة في الهجوم والدفاع والرمي واساليب القتال بالاضافة الى ماكانوا يتصفون به من الباس الشديد والشجاعة والاقدام اتي لاشك انها وليدة الموقع الجغرافي والتحديات التي كانت تواجههم طيلة التاريخ الاسلامي من قبل القوى الاسلامية وغير الاسلامية المختلفة من البويهيين والسلاجقة والزنكيين والمغول وغيرهم ، تدل المصادر تاريخية على ان العديد بل العشرات من الشخصيات القيادية البارزة كانت تنتمي الى اصول قبلية كردية عدة مثل الهذبانية[1] والمهرانية[2] والحميدية[3] والزرزارية[4] والهكارية[5] والحكمية[6] وغيرها المنسوبين الى العديد من المدن والنواحي الكردية كالجزيرة واربل وشهرزور وماردين وخلاط وسنجار وميافارقين وغيرها .

---

[1] الهذبانية : قبيلة كردية كبيرة عريقة كانت تقطن وتنشر انحاء واسعة في اقليم الجزيرة واذربيجان ، نبغ منها العشرات من الشخصيات الاعلام في المجالات المختلفة ، ينظر : زرار صديق توفيق: القبائل والزعامات ، ص١٨١

[2] المهرانية: وهي قبيلة مشهورة خلال العصر العباسي ، كان لها قلاع وحصون عدة في المنطقة الجبلية الواقعة الى الشمال والشمال الشرقي في الموصل وبرز دورها السياسية خلال القرنين الخامس والسادس الهجريين وكانت تقطن بالحسينية ونواحيها ، زرار صديق ، القبائل والزعامات الكردية ، ص ١٦٤.

[3] الحميدية : احدى القبائل الكردية الكبيرة المعروفة في العصر الاسلامي ، كانت تقطن المنطقة الجبلية والواقعة شرقي الموصل بين نهري الزاب الاعلى والخازر ، للمزيد ينظر ، زرار صديق ، القبائل والزعامات ، ص ص٨٣-٩١.

[4] الزرارية :وتاتي بالمرتبة الثانية بعد الهذبانية من بني القبائل الكردية القاطنة باربيل وضواحيها و تشمل منااطق سكناها الجبال والمرتفعات المشرفة على اربيل شمالا وكذلك المنطقة الجبلية الوعرة الممتدة من خفتيان –رواندوز الى اشنوية وسلاسل جبال فرن وجنحرين (كيلشين) المرجع نفسع ، ص ١٠١.

[5] الهكارية : احدى اكبر القبائل الكردية خلال العصر العباسي واشهرها منذ العهد الايوبي ، سميت باسم منطقة سكناها –بلاد هكاري – التابعة للموصل قاعدة اقليم الجزيرة – ديار بكر – ويظهر انها كانت تتالف من مجموعة من القبائل الصغيرة وهي اقرب مايكون الى تجمع قبلي متحالف وجعل بعضها من قلعتي العمادية وجولميرك والقلاع المجاورة موطنا لها ومركز السلطتها القبلية ويعود اول ذكر للهكارية في مصادر التاريخ الاسلامي الى سنة ٣٦٩هـ/٩٧٩م في كتاب الكامل في التاريخ لابن الاثير (ينظر : درويش يوسف حسن ، بلاد هكاري ، ؛ زرار صديق ، القبائل والزعامات، ص ص ١٨٣-١٩٣

[6] الحكمية: احدى القبائل الكردية الواسعة الانتشار في المنطقة الواقعة بين اربيل وشهرزور ، المرجع السابق ، ص ٨٣

والجدير بالذكر ان السلطان صلاح الدين الايوبي اعتمد بالدرجة الاساس في تشكيلة جيشه على العنصرين الكردي والتركي ، وقد عبر المقريزي عن هذه الحقيقة بقوله :((لما زالت الدولة الفاطمية على يد السلطان ، ازال جند مصر من العبيد السود والامراء المصريين والعربان والارمن وغيرهم ، واستجد عسكرا من الاكراد والاتراك خاصة))[1]

وقد اشاد العماد الكاتب بمهارات المقاتلين الكرد في صفوف جيش صلاح الدين الايوبي ، والذي كانوا ينتمون الى قبائل مختلفة ووصفهم باوصاف خاصة معبرة بقوله :(((كل حميدي في الروع حميد وبالحرب عميد وكل هكاري على القرن عكار(اي كثير الكر والهجوم) وفي الوغى كرار وللقنا جرار ، وكل زرزاري بالاسلام زار وللبسالة كاس من العار عار ، وكل مهراني في القتال ماهر وللرجال قاهر وعلى الابطال ظاهر ..))[2] .

فاذا كانت المصادر التاريخية المعاصرة او القريبة بالاحداث وردت فيها اسماء العشرات من الامراء والقادة الميدانيين الكرد البارزين والذين ابلوا بلاء حسنا في المواجهات ، فان ذلك يدل على الحجم الكبير للعناصر الكردية المقاتلة المنضوية تحت الوية هؤلاء القادة والامراء والتي يمكن تقدرها بعشرات الالاف من المقاتلين الذين كانوا رهن اشارة السلطان القائد صلاح الدين الايوبي ، وكان للهكاريين حصة الاسد في اسهاماتهم القتالية ، فاذا كان احد امرائهم فقط وهو خوشترين الهكاري يتوجه في الموصل الى بغداد بامرته ثلاثمائة فارس من اتباعه – هذا سوى المشاة – للالتحاق بركب الخلافة بعد خلاف له مع صلاح الدين [3]، فيمكن قياس ذلك على الامراء الهكاريين الاخرين الاكثر وجاهة وعلو وشان كالمشطوب الهكاري و ضياء الدين الهكاري ، اذا لاشك في ان اعداد الهكاريين المنضوين تحت امرائهم كانت اكبر بكثير ؛ وقد قدر احد المؤرخين المتاخرين عدد مقاتلي الهكارية في جولميرك والعمادية باكثر من سبعة الاف رجل .[4]

الامير سيف الدين المشطوب الهكاري :

نشاته ودوره قبل صلاح الدين :

هو ابو الحسن علي بن احمد بن ابي الهيجاء بن عبدالله بن ابي الخليل بن المرزبان [5] ، ولد ونشاء و ترعرع في كنف اسرة كردية عريقة ذات سطوة ونفوذ

---

[1] الخطط ، ج١ ، ص١٧٤

[2] الفتح القسي، ص

[3] ابن شاهنشاه الايوبي ، مضمار الحقائق في السر الخلائق ، ص ص ١٢٦-١٢٧

[4] ابن فضل الله العمري ، مسالك الابصار ، ج٣ ، ص ص ١٧٥-١٧٧

[5] ابن شاهنشاه الايوبي ، مضمار الحقائق ، ص ٢١٤؛ اليونيني ، ذيل مراة الزمان ، ج٢، ص ٢٢٤

في انحاء واسعة من بلاد الجزيرة ، وقد لعب جده ابو الهيجاء عبدالله بن مرزبان الهكاري دورا بارزا على مسرح الاحداث السياسي والعسكري كونه صاحب بلاد الهكارية وقد حظي باهتمام المؤرخين وذلك لانه كان معاصرا لعماد الدين زنكي الذي يعد احد ابرز القادة المسلمين ارتبط بهم تاريخ الموصل على وجه خاص وتاريخ مواجه الحركة الصليبية في النصف الاول في القرن سادس الهجري / الثاني العشر الميلادي [١] ، وكان لابي الهيجاء حينذاك ولدان هما احمد وعلي والاول هو والد المشطوب الذي وصف بطموحه الكبير وسعيه للتحكم بجميع بلاد الهكارية [٢] ، والجدير بالذكر ان الامير المشطوب الهكاري نشا وترعرع في بلاد الجزيرة في ظرف كانت الانظار كلها متوجهة للجهاد ضد الصليبيين الغزاة ، وكانت الراية بيد عماد الدين زنكي ومن بعده نورالدين محمود الذين ابليا بلاء حسنا في هذا السبيل .

ونظرا للمكانة المرموقة للمشطوب الهكاري والدور الفاعل الذي اضطلع به خلال مسيرة حياته السياسية والجهادية فقد لقب بالقاب عدة وقد وصفه العماد الكاتب ب((الكبير الامراء الكافين للخطوب الكافين في الحروب))[٣]، ونعته اخرون ب (ملك الاكراد)[٤]، ولقبه ابن خلكان ب(الامير الكبير)[٥] بينما يصفه اخرون ب(ملك الهكارية)[٦] ، وعرف ايضا ب (كبير ملوك الاكراد)[٧]، ولكن اللقب الغالب عليه كان (الامير الكبير) وانه كان الوحيد الذي يحمل هذه الصفة من بين غيره من الامراء في الدولة الايوبية [٨]، اما القب (المشطوب) فقد حمله بسبب شرخ اصاب وجهه في احدى المعارك ضد الصليبيين [٩] ، هذا بالاضافة الى كنيته سيف الدين ولقب ب(الهكاري) نسبة الى البلاد التي ينتمي اليها وبمرور الزمن اصبح اللقب المركب (المشطوب الهكاري) هو الذي يعرف به حتى انه اطغى على اسمه وبقية الالقاب الاخرى.

---

[١] ينظر : عماد الدين خليل ، عماد الدين الزنكي ،ص ١٣ وما بعدها

[٢] ينظر: ابن الاثير، تاريخ الباهر ، ص ١٤٢، ابن خلكان وفيات الاعيان ، ج٧، ص ١٥٣

[٣] الفتح القسي ، ص ١٥٢

[٤] ابن شداد ، النوادر السلطانية ،ص ؛ سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج٢٢، ص ١٠ ؛ لبن واصل ، مفرج الكروب، ج٢ ، ص ٢٩٦ ؛ ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج٥ ، ص ٣٥٤؛ الدواداري ، كنز الدرر المطلوب في اخبار ملوك بني ايوب ، ص١٠٠

[٥] وفيات الاعيان ، ج١ ، ص ١٨٣

[٦] ينظر : سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج٢٢، ص ١٠ ، ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج٦ ، ص ١١٧

[٧] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١١٠؛ سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج٢٢ ، ص ١٠

[٨] ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج١ ، ص ١٨٣

[٩] ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ،ص ٢٠٩ ؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج١، ص ١٨٣

اما عن صفاته فقد اتصف بالشجاعة الفائقة التي اشاد بها المؤرخون [1] ومن خلال مسيرته الجهادية نلاحظ انه كان يمتلك خبرة كبيرة وبعد نظر في تحركاته وكان شديد الثقة بنفسه ، مخلصا في اداء ما يؤكل اليه ، اضف الى ذلك عضويته في المجلس الحربي الاستشاري الذي كان يعود اليه صلاح الدين في المهمات الصعبة وكان يضم كبار المستشارين من الفقهاء والامراء والقادة امثال الملك المظفر تقي الدين عمر والامير الفقيه ضياء الدين عيسى الهكاري والكاتب الباهر القاضي الفاضل عبدالرحيم البيساني والقاضي المؤرخ بهاء الدين ابن شداد و كاتب الانشاء المعروف العماد الاصفهاني بالاضافة الى امراء اخرين من ابنائه وغيرهم[2] .

ومن جانب اخر يظهر من خلال النصوص التاريخية التي تروي مواقفه والمواقع التي شاركة فيها انه كان يملك شعورا قوميا قويا نحو بني جلدته ، ولم ينسيه شعوره الديني واخلاصه وجيهاده ضد الصليبيين ذلك الشعور القومي فقد روي انه لما عاد من الاسر واستقبله ابنه ، لاحظ عليه انه يلبس زي اولاد الاتراك ويقلدهم في هيئة شعره بارساله له ، فانبه على ذلك منكرا ومكبرا على فعله وتوجه اليه بالفقول(ما للاكراد في شعورهم هذا الشعر))فقطع ضفيرته وقصر وفرته .[3] وهذا اندل على شي فانما يدل على حرس المشطوب الهكاري على الاحتفاظ بالعاداة والتقالد والقيم الاجتماعية الخاصة بالاكرد والهكارية على وجه خاص والتي تميزهم عن غيرهم من الاقوام الاخرى وان يجتمعون فيما بينهم على الرابطة الدينية والعقيدة الواحدة والنضال المشترك.

لقد كان المشطوب الهكاري من القادة المشاركين في الحملات النورية الثلاثة على مصر في اعوام ٥٥٩هـ/ ١١٦٤م و٥٦٢ هـ/١١٦٦و ٥٦٤هـ/ ١١٦٨م ، وكان دوره ثانويا فيها حيث كان مرافقا لاسد الدين شيركو – عم صلاح الدين و قد نجحت الحملة الاخيرة و ابتهجت اهل مصر بشيركوه وجنوده ثم تم النيل شاور الوزير الفاطمي من قبل شيركوه وبقتله لحيل الاخير محله في منصب الوزير الفاطمية ولقب بالملك المنصور ولكن شاء القدر ان لايبقى في الوزارة سوى الشهرين و بضعة ايام حيث وافته المنية في شهر جمادي الاخير سنة ٥٦٤هـ/ اذار ١١٦٩م فاصبح منصب الوزارة شاغرا يتافس عليه عدد من القادة والامراء ومنهم المشطوب الهكاري نفسه ، ولكن الامر لم يدم طويلا حيث حسم لصالح صلاح

[1] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١٦٧؛ ابو الشامة ، الروضتين ،
[2] ينظر : محسن محمد حسين ، سوثاي ئةيوبيةكان لةسةردةمي سةلاحةدين ،و. عوسمان عةلي ، ل ل ٢١٨-٢٢٠
[33] العماد الكاتب ، الفتح القسي ،ص ٥٨٨

الدين بعد جهد مضن بذله الفقيه الكردي الامير ضياء الدين عيسى الهكاري لاقناع الجميع للتنازل لصلاح الدين ليخلف عمه في شغل الوزارة الفاطمية [1].

ب- نشاطاته العسكرية في مواجهة الصليبيين :

كان للمشطوب الهكاري الكثير من المواقف المشهودة في التصدي للصليبيين الغزاة ومنها تصديه لغزوة صليبية قادها امير طرابلس الصليبي ريموند الثالث للهجوم على مدينة حما فحاصروا بعض اطرافها وكادوا يحتلونها لو لا تدخل المشطوب الهكاري لان والي حماة انذاك وهو شهاب الدين الحاربي بسبب مرض الم به لم يكن قادرا على قيادة الجيش للتصدي للصلبيين اما الملك المعظم والي دمشق فكان منشغلا باهوائه ((غائصا في بحر ملاذه)) [2] ، مما جعل المشطوب الهكاري الذي كان نازلا بالقرب من المدينة ان يتولى الامر ويقود المسلمين في تنظيم الدفاع عن المدينة [3] ، وهكذا اشتد القتال بين الجيشين واصفا اياه ابن الاثير ، بقوله ((وعظم الخطب على الفريقين وحاموا عن الانفس والاهل والمال فاخرجوا الفرنج من البلد الى ظاهره ودام القتال ليلا ونهارا وقويت نفوس المسلمين حين اخرجوهم من البلد ...)) [4] .

وانتهت المعركة لصالح المسلمين بفضل المشطوب الهكاري الذي ارسل رسالة الى دار الخلافة العباسية بقلم القاضي الفاضل يخبره بما وقع والنصر الذي حققه على الصليبيين وقتل اكثر من الف صليبي ومما ورد فيها ((خرج الكفار الى البلاد الشامية فاسخين لعقد كان محكما غادرين غدرا صريحا مقدرين ان يجهزوا على الشام لما كان بالجدب جريحا ونزلوا على ظاهر حماه .. فخرج اليهم اصحابنا .. شفى الله منهم الصدور ورزق عليهم النصر والظهور ثم النصرفوا مجموعا لهم بين تنكيس الصلب وتحطيم الاصلاب مفرقة احزابهم عن المدينة المحروسة ..)) [5] .

---

[1] ينظر : ابن الاثير ، الباهر ، ص ١٤٠ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج١، ص ٣٩٧ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج١ ، ص ١٦٣ ؛ ابو الفداء ، المختصر في اخبار البشر ، ج٢ ، ص١٢٣ ؛ دريد عبدالقادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص ص ٩٠-٩٥؛ نبز مجيد ، المشطوب الهكاري ، ص ص ١٣٣-١٤٢

[2] العماد الكاتب ، سنا البرق الشامي ، ص ٢٦٦

[3] سبط ابن جوزي ، مراة الزمان، ج٢٢، ص ١٠ ، ابو شامة ، الروضتين، ج٢، ص١٥٢ ؛ لبن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٦٤

[4] الكامل ، ج١١ ، ص ٤٤٤

[5] ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٥٣

من هنا يتبين الدور الخطير الذي اداه المشطوب الهكاري في قيادته للجنود المسلمين في معركة الدفاع عن حماه، وقال بعضهم انه ((لولا المشطوب لملكوا (اي الصليبيين) حماه))[١].

وفيما يتعلق بمشاركته في معركة حطين وتحرير القدس سنة ٥٨٣هـ ، فعل الرغم من عدم ورود اسمه صراحة في المصادر التاريخية لكن ذلك لاينفي عدم مشاركته فيها لانه كان مصاحبا لصلاح الدين وشاركه في تحرير مدن الساحل التي اعقبت حطين مباشرة ولصبح نائبا عن صلاح الدين في كل من مدينتي صيدا و بيروت [٢]، وقد انتشرت العساكر الاسلامية بعد تحرير عكا لمواصلة تحرير الحصون والقلاع الاخرى ، الا ان المشطوب الهكاري ظل مصاحبا لصلاح الدين دون ان يفارقه ، وتحركوا صوب تبنين [٣] ، وذلك في شهر جماد الاولى سنة ٥٨٣ هـ/ ١١٨٧م ، وبعد مواجهة شديد بين الجانبين حررها المسلمون ثم زحفوا على صرفند [٤]و حرروها دون قتال ، فواصل صلاح الدين والمشطوب الهكاري السير صوب صيدا وكانت تحت نيرارناط الذي ما ان سمع انباء هذا التحرك حتى انسحب منها دون قتال فتسلم مفاتيحها صلاح الدين الايوبي [٥] ، والذي سلم المدينة بدوره الى من ينوب عنه في ادارة شؤونها فوصل الاثنان الى بيروت ((احصن مدن الساحل وانزهها واطيبها))[٦] ، وبعد مقاومة خفيفة من قبل الحامية الصليبية فيها طلبوا الامان فامنهم صلاح الدين وتسلم المدينة منهم في الشهر والسنة نفسيهما ، وولى المشطوب الهكاري عليها [٧]، وذلك بسبب الدور المشهود الذي قام به هذا الامير في عمليات التحرير فجزاه صلاح الدين خير الجزاء بان اقطعه كل هذه الاعمال الجليلة .

ومن المواقف المشهودة التي التخذها المشطوب الهكاري كان حشد صلاح الدين على تخطيط مدبر للهجوم على مدينة صور الحصينة و الاستراتيجية التي كانت بؤرة لتجمع الصليبيين القادمين من المدن المحررة ، فكان لابد ان يشرعوا هم الهجوم على جيوش المسلمين ، وقد عبر العماد الكاتب ، عن موقف المشطوب

---

[١] سبط ابن جوزي ، مراة الزمان ، ج٢٢ ، ص ١٠ ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص ٩٤

[٢] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ١٥٢؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١١٩ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٤٢

[٣] بلدة تقع قرب جبال بني عامر تطل على بانياس بين دمشق و جسور ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان، ج ٢ ، ص ١٤

[٤] وهي احد قرى صور على ساحل البحر المتوسط ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج٣ ، ص ٤٠٢

[٥] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ١٥٢ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١١٩ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٤٢

[٦] ابن الاثير، الكامل ، ج ١١ ، ص ٥٤٢

[٧] العماد الكاتب ، فتح القسي ، ص ١٥٢ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٥٣

الدين بعد جهد مضن بذله الفقيه الكردي الامير ضياء الدين عيسى الهكاري لاقناع الجميع للتنازل لصلاح الدين ليخلف عمه في شغل الوزارة الفاطمية [١].

ب- نشاطاته العسكرية في مواجهة الصليبيين :

كان للمشطوب الهكاري الكثير من المواقف المشهودة في التصدي للصليبيين الغزاة ومنها تصديه لغزوة صليبية قادها امير طرابلس الصليبي ريموند الثالث للهجوم على مدينة حما فحاصروا بعض اطرافها وكادوا يحتلونها لو لا تدخل المشطوب الهكاري لان والي حماة انذاك وهو شهاب الدين الحاربي بسبب مرض الم به لم يكن قادرا على قيادة الجيش للتصدي للصلبيين اما الملك المعظم والي دمشق فكان منشغلا باهوائه ((غائصا في بحر ملاذه)) [٢] ، مما جعل المشطوب الهكاري الذي كان نازلا بالقرب من المدينة ان يتولى الامر ويقود المسلمين في تنظيم الدفاع عن المدينة [٣] ، وهكذا اشتد القتال بين الجيشين واصفا اياه ابن الاثير ، بقوله ((وعظم الخطب على الفريقين وحاموا عن الانفس والاهل والمال فاخرجوا الفرنج من البلد الى ظاهره ودام القتال ليلا ونهارا وقويت نفوس المسلمين حين اخرجوهم من البلد ...)) [٤] .

وانتهت المعركة لصالح المسلمين بفضل المشطوب الهكاري الذي ارسل رسالة الى دار الخلافة العباسية بقلم القاضي الفاضل يخبره بما وقع والنصر الذي حققه على الصليبيين وقتل اكثر من الف صليبي ومما ورد فيها ((خرجِ ا لكفا ر ا لى البلاد الشامية فاسخين لعقد كان محكما غادرين غدرا صريحا مقدرين ان يجهزوا على الشام لما كان بالجدب جريحا ونزلوا على ظاهر حماه .. فخرج اليهم اصحابنا .. شفى الله منهم الصدور ورزق عليهم النصر والظهور ثم النصرفوا مجموعا لهم بين تنكيس الصلب وتحطيم الاصلاب مفرقة احزابهم عن المدينة المحروسة ..)) [٥] .

---

[١] ينظر : ابن الاثير ، الباهر ، ص ١٤٠ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج١، ص ٣٩٧ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج١ ، ص ١٦٣ ؛ ابو الفداء ، المختصر في اخبار البشر ، ج٢ ، ص١٢٣ ؛ دريد عبدالقادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص ص ٩٠-٩٥؛ نبز مجيد ، المشطوب الهكاري ، ص ص ١٣٣-١٤٢

[٢] العماد الكاتب ، سنا البرق الشامي ، ص ٢٦٦

[٣] سبط ابن جوزي ، مراة الزمان، ج٢٢، ص ١٠ ، ابو شامة ، الروضتين، ج٢، ص١٥٢ ؛ لبن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٦٤

[٤] الكامل ، ج١١ ، ص ٤٤٤

[٥] ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٥٣

من هنا يتبين الدور الخطير الذي اداه المشطوب الهكاري في قيادته للجنود المسلمين في معركة الدفاع عن حماه، وقال بعضهم انه ((لولا المشطوب لملكوا (اي الصليبيين) حماه))[١] .

وفيما يتعلق بمشاركته في معركة حطين وتحرير القدس سنة ٥٨٣هـ ، فعل الرغم من عدم ورود اسمه صراحة في المصادر التاريخية لكن ذلك لاينفي عدم مشاركته فيها لانه كان مصاحبا لصلاح الدين وشاركه في تحرير مدن الساحل التي اعقبت حطين مباشرة ولصبح نائبا عن صلاح الدين في كل من مدينتي صيدا و بيروت [٢] ، وقد انتشرت العساكر الاسلامية بعد تحرير عكا لمواصلة تحرير الحصون والقلاع الاخرى ، الا ان المشطوب الهكاري ظل مصاحبا لصلاح الدين دون ان يفارقه ، وتحركوا صوب تبنين [٣] ، وذلك في شهر جماد الاولى سنة ٥٨٣ هـ/ ١١٨٧م ، وبعد مواجهة شديد بين الجانبين حررها المسلمون ثم زحفوا على صرفند [٤]و حرروها دون قتال ، فواصل صلاح الدين والمشطوب الهكاري السير صوب صيدا وكانت تحت نيرارناط الذي ما ان سمع انباء هذا التحرك حتى انسحب منها دون قتال فتسلم مفاتيحها صلاح الدين الايوبي [٥] ، والذي سلم المدينة بدوره الى من ينوب عنه في ادارة شؤونها فوصل الاثنان الى بيروت ((احصن مدن الساحل وانزهها واطيبها))[٦] ، وبعد مقاومة خفيفة من قبل الحامية الصليبية فيها طلبوا الامان فامنهم صلاح الدين وتسلم المدينة منهم في الشهر والسنة نفسيهما ، وولى المشطوب الهكاري عليها [٧]، وذلك بسبب الدور المشهود الذي قام به هذا الامير في عمليات التحرير فجزاه صلاح الدين خير الجزاء بان اقطعه كل هذه الاعمال الجليلة .

ومن المواقف المشهودة التي التخذها المشطوب الهكاري كان حشد صلاح الدين على تخطيط مدبر للهجوم على مدينة صور الحصينة و الاستراتيجية التي كانت بؤرة لتجمع الصليبيين القادمين من المدن المحررة ، فكان لابد ان يشرعوا هم الهجوم على جيوش المسلمين ، وقد عبر العماد الكاتب ، عن موقف المشطوب

---

[١] سبط ابن جوزي ، مراة الزمان ، ج٢٢ ، ص ١٠ ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص ٩٤

[٢] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ١٥٢؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١١٩ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٤٢

[٣] بلدة تقع قرب جبال بني عامر تطل على بانياس بين دمشق و جسور ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان، ج ٢ ، ص ١٤

[٤] وهي احد قرى صور على ساحل البحر المتوسط ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج٣ ، ص ٤٠٢

[٥] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ١٥٢ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١١٩ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٤٢

[٦] ابن الاثير، الكامل ، ج ١١ ، ص ٥٤٢

[٧] العماد الكاتب ، فتح القسي ، ص ١٥٢ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٥٣

الهكاري والحاحه على صلاح الدين للشروع في هجوم مباغت على الجموع الصليبية المتجمعة في عكا بقوله ((واكثر من كان يستحثه (اي صلاح الدين) وعلى النهوض يبعثه ، الامير علي بن احمد المعروف بالمشطوب ، وكان المركيس باحكام صور منشغلا وبتحصيناتها مشتعلا.. ، والمشطوب يستعجله ولايمهله ويحرض بالبعث ، ويحذر من المكث ، ويقول الفرصة تدرك بالحث وتفوت باللبث ، فسار (اي صلاح الدين) لندائه ملبيا ، ولجيش النصر معبئا ، ولرايه مقلدا ، وبالله عزوجل متايدا))[1] .

وهذا ما اقدم عليه صلاح الدين وجنده بحصار مدينة صور لكن شدة المقاومة الصليبية افشلت الحصار ومن جملة اسباب هذا الفشل اضافة الى تحصيناتها القوية وضيق المكان الذي كانوا يحاربون فيه[2] ، عدم صبر الجيش الايوبي على ادامة الحصار بعد استعصائها على السقوط ، لان هؤولاء لم يتعودوا على مثل هذا الموقف بل تعودوا على سهولة فتح المدن ((وان المحاربين لما راوا شدة امر هذه المدينة ملوها وطلبوا الانتقال عنها))[3]، مهما يكن امر فان فشل حصار صور وعدم التمكن من تحريرها كان انعطافا خطيرا للموقف العسكري للجيش الايوبي وتحركاته المستقبلية .

دور المشطوب الهكاري خلال الحصار المفروض على عكا وبعد احتلالها:

لقد حل المشطوب الهكاري محل قائد الحامية الاسلامية المرابطة ابو الهجاء السمين[4] ، بعد ان دخل عكا في شهر محرم من عام ٥٨٧هـ/ ١١٩١م ،[5] ، وكان قد ضجر من طول مدة الحصار فتطلب استبداله ،[6] وكان عدد الامراء المرافقين لقائد الحامية لم يتجاوز عشرين اميرا في حين عدد الامراء الذين كانوا تحت امرة قائد الحامية السابق ستين اميرا[7] ، وهذا ما اثر سلبيا على القدرة على المقاومة بالاضافة الى ان من دخلوه مع المشطوب الهكاري كانوا قليلي الخبرة العسكرية ولم يكونوا متحمسين لتحمل الامر كما يلاحظ مما اورده ابو شامة.[8]

---

[1] الفتح القسي ، ص ١٥٢-١٥٣

[2] محسن محمد حسين ، سوثاي ئەيوبيەكان ، ل ٤٣٨-٤٤٠

[3] ابن الاثير ، الكامل ، ج١١، ص ٥٥٥

[4] ابو الهجاء السمين : من كبار الامراء الاكراد جيش الايوبي وينتمي الى العشيرة الحمية التي يعتقد انها احد بطون القبيلة الهذبانية القاطنة في اربيل وحواليها ، ينظر احمد عبدالغزيز محمود، الامارة الهذبانية الكردية ، ص ٦٧

[55] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١٥٢ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢، ص ١٨١

[6] المصدران نفسهما

[7] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٤٥٧؛ ابن واصل، مفرج الكروب ،ج٢ ، ص ٢٠٩

[8] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١٥٣

وعندما حاول الصليبيون مهاجمة المدينة برا تصدى لهم المشطوب الهكاري وجنده وقتلوا منهم الكثير واجبرهم على التقهقر [1] ، ولكن الحصار استمر وطال واشتد وقعه على المسلمين وكان بين الحين والاخر يصل الى الشام عدد من سفن الحربية المحملة بالفرسان والعدد والمستلزمات الحربية والميرة[2] ، وعلى الرغم من ذلك فقد تصدى المشطوب الهكاري للعديد من الهجمات الصليبية على عكا [3] ، وكان دفاعهم دفاعا مستميتا ، وقد وصف ابن شداد الصورة بقوله ((انه ابتلاء لم يبل بمثله احد ولا يصبر عليه جلد ، وكانو يصبرون والله مع الصابرين))[4] ز

ولكن يبدو ان اختلال التوازن بين القوتي المسلمين والصليبيين قد ازداد خصوصا بعد وصول كل من رتشارد قلب الاسد وفليب اغسطس ملكي انكلترا وفرنسا وبمعيتهما قوات صليبية اضافية بالاضافة الى المزيد من الاسلحة ، ووقعت مواجهات بحرية اخرى بين الطرفين والحقت بقوات المسلمين خسائر كبيرة ، واشتد الخناق على المشطوب الهكاري وقواته داخل المدينة وتهدم جزء كبير من سور المدينة واستخدم الصليبيون اساليب عديدة في القتال مما اضعفت من معنويات المسلمين كما عبر عن ذلك صلاح الدين في رسالة وجهها الى الخليفة العباسي ليخبره بالموقف الصعب الذي كان يعيشه المسلمون داخل عكا محاصرين [5] ، وبمرور الايام والليالي تشتد هجمات الصليبيين وتضعفت قدرات ومعنويات المسلمين المحاصرين حتى اضطر المشطوب الهكاري وبعد ان اجتمع بجنده داخل عكا المحاصرة ان يقرر ارسال رسالة الى صلاح الدين وذلك في اليوم السابع من شهر جماد الاخرة من عام ٥٨٧هـ/ ١١٩١م ، يلوح فيها بالاستسلام ان لم تصلهم الامدادات وجاء فيها ((انا قد بلغ بنا العجز الى غاية مابعدها الا التسليم ونحن في الغد ان لم تعملوا من اجلنا شيئا نطلب الامان ونسلم البلد ونشتري مجرد رقابنا))[6]

يبدو ان وقع تلك الرسالة على صلاح الدين كان شديدا وايقن ان في ذلك نذير شؤم على تسليم عكا ((وكان هذا اعظم خبر ورد على المسلمين وانكاه في قلوبهم ، فان عكا كانت تحوي جميع سلاح الساحل والقدس ودمشق وحلب ومصر وجميع

---

[1] المصدر النفسه

[2] ابن الاثير ، الكامل ، ج١٢، ص ٣٤ ؛ دريد عبد القادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص ٣٢٨

[3] ينظر ، ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ص ١٥٣-١٦٠؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٨١ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٤٧-٢٤٨

[4] النوادر السلطانبة ، ص ١٦٠

[5] ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٨٥ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب، ج٢ ، ص ص ٣٥٣-٣٥٤

[6] ابن شداد ، النوادر الساطانية ،ص ١٦٦

بلاد المسلمين ، واحتوت على كبار من امراء العسكر وشجعان الاسلام كسيف الدين المشطوب وغيره))[1]

يبدو ان صلاح الدين وعلى الرغم من محاولاته المتكررة لم يوفق في تخفيف الضغط الصليبي على عكا و تخفيف المعاناة على الجند المحاصرين بقيادة المشطوب الهكاري داخل عكا مما اضطر الاخير الى الاقدام على اجراء المفاوضات مع الجانب الصليبي المحاصر لترتيب تسليم المدينة وفق صفقة معينة ؛ وقد خرج المشطوب الهكاري بنفسه ليفاوض فليب اوغسطس ملك فرنسا على ان يعطيهم الامان مقابل تسليم المدينة لكن الاخير رفض العرض حيث ركب الغرور والغطرسة راسه بان هدد الوفد المفاوض مما جعل المشطوب الهكاري ان يرد بقوة بقوله:((نحن لن نسلم البلد حتى نقتل باجمعنا فيكون مصرعكم قبل مصرعنا ، ولايقتل واحد منا حتى يقتل خمسون نفسا من كباركم ، ومتى عرف ان الاسد يسلم العرين))[2]

وهذا الرد الحاسم يدل على جراة المشطوب الهكاري وغيرته التي ابداها امام عدو غاشم يتسم بالوحشية والقساوة في التعامل مع خصمه ثم ارسل المشطوب الهكاري عن طريق احد العوامين رسالة الى صلاح الدين يبين موقفه ومن معه من المرابطين داخل عكا ، وذلك في اليوم الثاني عشرة شهر جماد الاخرة من عام ٥٨٧هـ/ ١١٩١م ، مما جاء فيها ((انا قد تبايعنا على الموت ، ونحن لانزال نقاتل حتى نقتل ، ولانسلم هذا البلد ونحن احياء فاصبروا كيف تصنعون في شغل العدو عنا ، ودفعه عن قتالنا ، فهذه عزائنا ، واياكم ان تخضعوا لهذا العدو ان تلينوا له ، فاما نحن فقد فات امرنا))[3].

نستقريء من فحوى هذه الرسالة، الارادة الصلبة للامير المشطوب الهكاري وجنده واصرارهم على القتال وحبهم الاستشهاد في سبيل الله ، ولكن مع ذلك فانه كان حريصا على حقن دماء المسلمين وعدم الاستخفاف بارواحهم بالاستمرار في المواصلة في معركة خاسرة واضحة معالمها لغير صالح المسلمين ، وهذا ما دفعه ان يدخل من جديد في مفاوضات مع العدو ، حيث خرج ثانية الى المعسكر الصليبي يصاحبه هذه المرة امير كردي اخر هو حسين بن باريك المهراني واقنع الجانب الصليبي هذه المرة على اعطاء الامان للمسلمين المحاصرين بان يخرجوا باموالهم

---

[1] المصدر نفسه ، ص ١٦٧

[2] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٥٠٥ ؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج١٢ ، ص ١٦ ؛ ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص ١٦٨ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ص ١٨٦-١٨٧؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص٣٢٧

[3] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ...؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ص ١٨٧-١٨٨ ؛ مهد ماهر حمادة ، وثائق الحروب الصليبية ، ص ٢١٩

وانفسهم مقابل تسليم المدينة ودفع فدية لهم واطلاق سراح المئات من الامراء والقادة الصليبيين الاسرى فضلا عن اعادة (صليب الصلبوت)المقدس اليهم.[١]

وعلى الرغم من هذه الاتفاقية فان الصليبيين كعادتهم لم يحترموا بنودها اذ غدروا بسكان عكا المسلمين واعتبروهم اسرى ، حتى ان الامير المشطوب الهكاري لم يسلم من تجاوزات الصليبيين حيث اسر واخذ ريتشارد قلب الاسد كل ماكان للمشطوب الهكاري من خدم ومماليك واقمشة ولم يبقى له فيها شيئا .[٢]

وهكذا سقطت المدينة بعد حصار دام سنتين استبسل خلاله المشطوب الهكاري وجنده في الدفاع عنها ولكن الضغوطات كانت اكبر من امكانياته فوقع ما وقع.

وقد ارتكب الصليبيون مجازر بشعة بحق المسلمين في عكا وذبحوا الالاف بامر من الملك ريتشارد نفسه [٣] ، اما الامير المشطوب الهكاري فقد احتفظ به الصليبيون ريثما يستبدلون به مع اسراهم لدى المسلمين وياخذون لافتدائه اموالا كثيرة ، وهذا ما حدث بالفعل حيث فدى نفسه بمبلغ قدره خمسون الف دينار ودخل على صلاح الدين ((بغتة فنهض اليه واعتنقه ، وسر به سرورا عظيما ، واخلى له مكان ، وتحدث معه طويلا))[٤].وهذا دليل اخر على رفعة المشطوب الهكاري وعلو منزلته لدى صلاح الدين . ثم واصل المشطوب الهكاري جهاده مع صلاح الدين وساهم في توقيع صلح الرملة الذي عقد بين المسلمين والصليبيين في شهر شعبان من عام ٥٨٨هـ/ ١١٩٢ م ، وكان احد اعضاء الوفد المفاوض [٥] .

وقد توفي في شهر شوال من السنة نفسها في مدينة القدس [٦] ، وفي بعض الروايات في مدينة نابلس[٧] ، وبذلك طويت صفحة حياة هذا الامير الكردي المجاهد الذي قضاها الى جانب صلاح الدين في الجهاد .... لمواجهة الصليبيين الغاصبين وكان سندا حقيقيا لصلاح الدين سواء في اموره السياسية والادارية ام قيادته العسكرية في ميادين الوغى.

---

[١١] العماد الكاتب ، الفتح القسي، ص ٥١٣؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج١٢ ، ص ٦٧ ؛ ابن شداد ، نواد السلطانية ، ص ص ١٧٠-١٧١

[٢] ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص ص ١٩٤-١٩٥

[٣] محسن محمد ، الجيش الايوبي ، ص ٤٢٦

[٤] ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص ٢٠٧ ؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج١ ، ص ١٨

[٥] ابن شداد، نوادر السلطانية ، ص ٢٣٥ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ٢ ، ص ٢٠٤

[٦] ابن شداد ، النوادر السلطانية، ص ٢٤٠

[٧] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٦٠٣

الامير الفقيه العالم المجاهد ضياء الدين عيسى الهكاري

لقد اضطلع العلماء بدور بارز في تاريخ الاسلام في العصور الوسطى في جميع النواحي الدينية والعلمية والسياسية والعسكرية والادارية . ويعد العصر الايوبي من العصور التي كانت الحرب والسياسة من ابرز معالمه . والمعروف ان الحروب الصليبية اشتدت ضراوتها ابان العصر الايوبي وقد قام السلاطين والملوك الايوبيون باداء دورهم التاريخي في تحمل اعباء القتال ضد الصليبيين والعمل على اقامة جبهة اسلامية موحدة متراصة . وقد كانت العلاقة المتبادلة بين السلطة السياسية والعلماء والفقهاء اكثر وضوحا في عهد صلاح الدين الايوبي ممن سبقه حيث انه جعل بعض علماءه وفقهاءه وقضاته وامراءه الى جانبه في معاركه الجهادية ، وكانت لهم المشورة في الحرب والسياسة لما سطرته اقلامهم من الكتب والرسائل كانت اثباتا لمسيرته الجهادية ضد الغزو الصليبي[1] . واحد هؤلاء العلماء هو ضياء الدين عيسى الهكاري .

هو الفقيه ضياء الدين ابو محمد عيسى بن محمد بن عيسى الهكاري احد امراء الدولة الصلاحية الشافعي المتوفي في التاسع من شهر ذي العقد سنة ٥٨٥هـ/ ١١٨٩م، وكان كبير القدر وافر الحرمة معولا عليه في الاراء والمشورات . وقام بتدريس الفقه في المدرسة الزجاجية بمدينة حلب ، واتصل بالامير اسد الدين شيركوه في المدرسة – عم صلاح الدين – وصار امامه يصلي به في الفرائض[2] .

ولما توفي اسد الدين شيركوه اتفق الفقيه عيسى مع بهاء الدين قراقوش على ترتيب السلطان صلاح الدين في الوزارة ليحل محل عمه دون غيره من الامراء والقادة وسعوا من اجل هذه الغاية بدقة وحكمة ، وبعد ان تولى صلاح الدين الوزارة للخليفة الفاطمي العاضد في مصر ، اعترض بعض الامراء التابعين لنور الدين زنكي الذين طمعوا في الوزارة لانفسهم ورفضوا خدمة صلاح الدين ، وكادة تحدث فتنة بين قوات نور الدين الموجودة في مصر لولا الدور التصالحي الايجابي الذي قام به الفقيه عيسى الهكاري[3] .

حيث سعى جاهدا بين هؤلاء بشتى الوسائل حتى اقنع الجميع ، في حين ان عين الدولة الياروقي التركي الذي كان احد ابرز هؤلاء المعارضين ، فضل العودة الى الشام ليستمر في خدمة نور الدين على ان يظل تابعا لصلاح الدين.[4]

---

[11] ينظر :جمال محمد سالم عريكيز ، فقهاء الشام في مواجهة الغزو الصليبي، ص ص ٢٣٣-٢٣٥؛ حامد زيان غانم ، العلماء بين الحرب والسياسة في العصر الايوبي ، ص١٥٠

[2] ينظر : ابن الاثير ، الكامل ج١ ، ص١٩٠؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ،ج٣، ص ص ٤٩٧-٦٩٨؛ السبكي ، الطبقات الشافعية ج٧، ص ص ٢٥٥-٢٥٦

[3] ابن الاثير، الكامل ، ج١٠، ص ١٧، ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج١ ، ص ١٦٩

[4] ابن الاثير ، التاريخ الباهر ، ص ١٤٢ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج١ ، ص ص ١٦٠-١٦١

وهنا يتبين لنا الدور التاريخي الذي قام به عيسى الهكاري في تثبيت اركان الدولة الايوبية في بداية امرها ، حيث استطاع بفضل شخصيته الفذة وحكمته توطيد الامور لصالح صلاح الدين في بداية توليه حتى يتيح له الفرصة للتفرغ لما هو اعظم واهم من هذه الصراعات ، ونقصد بذلك الجهاد ضد الصليبيين. ولعل ذلك كان احد الاسباب التي جعلت من الفقيه عيسى الهكاري احد ابرز كبار لامراء الصلاحية ، واكسبته احترام وتقدير رايه وعقله من لدن صلاح الدين ، بحيث كان يستشيره كثيرا في امور الحكم ولم يكن يخرج عن رايه .[١]

ونلاحظ انه بعد ان استتب الامر لصلاح الدين وشرع في الجهاد في جبهة الشام ، شاركه العديد من المتطوعين من الفقهاء والعلماء وعلى راسهم الفقيه عيسى الهكاري الذي شارك في صفوف جنده مشاركة فعلية وقاتل الصليبيين قتال الابطال وكان يلبس زي الاجناد و يتعمم بعمائم الفقهاء فيجمع بين اللباسين[٢] وصفه ابن خلكان بقوله ((فكان فقيها جنديا شجاعا كريما))[٣].

وقد اوردت الروايات التاريخية مشاهد من قتاله للصلبيين ومطاردتهم لهم ، فعندما خرج مع صلاح الدين من مصر سنة ٥٧٣هـ/ ١١٧٥م لمواجهة الصليببن في عسقلان ، قام بالاغارة عليها وقتل كثيرا من الجنود الصليبيين واسر عددا اخر منهم واحرق ما حولها ، ثم واصل صلاح الدين وجنوده الطريق الى الرملة فسبى وغنم الكثير، الا انه عندما انشغلوا بالغنائم وتفرقوا في النواحي التي حول عسقلان وبقى صلاح الدين مع مجموعة قليلة من جنده ، فاجاهم جنود الصليبيين بالانقضاض عليهم والحقوا بهم هزيمة منكرة وقتلوا الكثير من افراد جيش صلاح الدين واسروا عددا منهم وكان الفقيه عيسى الهكاري واخوه ظهير الدين الهكاري ضمن الاسرى ، وقد اشاد ابن الاثير بشدة باس عيسى الهكاري في ذلك اليوم بقوله ((كان اشد الناس قتالا ذلك اليوم))[٤] .

ومما يؤكد ايضا عظم مكانة عيسى الهكاري لدى صلاح الدين الايوبي هو افتداه عند الصليبيين بمبلغ كبير قدره المؤرخون بستين الف دينار بالاضافة الى اطلاق سراح عدد كبير من الاسرى الصليبيين لديه من افراد جماعة الفرسان الداوية الموصوفة بالتعصب وشدة الباس على المسلمين .[٥]

---

[١] ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج٣ ، ص ٤٩٧
[٢] ابن الاثير ، الكامل ، ج ١٠ ، ص ١٩٠
[٣] وفيات الاعيان ، ج٣ ، ص ٤٨٩
[٤] الكامل ، ج١٠ ، ص ٨٦
[٥] ابن الاثير ، الكامل ، ج١٠ ، ص ٨٦ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج١ ، ص ٢٧٣ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ص ص ٧٥-٧٧

دور ضياء الدين عيسى الهكاري في معركة عكا

كان للعلماء والفقهاء دور كبير في المعارك التي دارت رحاها حول مدينة عكا عام ٥٨٥هـ/ ١١٨٩م ، عندما قرر الصليبيون الموجودون في صور فرض الحصار عليها بقيادة ملكهم جاي دي لوزجينان وكان السلطان صلاح الدين انذاك محاصرا لقلعة شقيف ارنون [١] ، فدعا الى عقد مجلس للشورى لاتخاذ مايمكن اتخاذه من اجراء المواجهة الخطر الصليبيين، وكان راي صلاح الدين يتمثل في ضرورة الاسراع بمهاجمة الصليبيين قبل وصولهم الى عكا ، في حين كان راي اعضاء المجلس هو انتظار وصول الصليبيين الى عكا ثم يتحرك الجيش الايوبي ليحاصرهم بين حامية عكا القوية من داخل المدينة وبين الجيش الايوبي بقيادة صلاح الدين المرابط خارجها [٢]

ونزولا عند راي مستشاريه وافق على ما ذهبوا اليه والجدير بذكر فان الاحداث اثبتت صحة راي صلاح الدين حيث ذكر العماد الكاتب الاصفهاني بهذا صدد((وتبين لنا بالعاقبة ان الراي السلطان كان اصوب فان نزاهم صار اصعب))[٣].

وقد حاصر الجيش الصليبي عكا ثم لحق به الجيش الايوبي بقيادة صلاح الدين واشتدت المواجهات بين الجيشين والخطورة الموقف في المعركة اطلق عليها بعض المرخين (المصاف الاعضم)او الواقعة الكبيرى[٤] ، وقد كان دور الميداني للفقيه ضياء الدين عيسى الهكاري مشهودا في المعركة اذ كان يتولى مقدمة القلب في الجيش [٥]،/ وعلى الرغم من حضور فقهاء اخرين في المعركة كالعما الكاتب وابن شداد الا ان دورهما لم يكن ميدانيا مثاليا كما كان شان الهكاري مما يمتزه عنم .

وقد حالف النصر المسلمين في نهاية المعركة وتكبد الصليبيون خسائر جسيمة وقتل منهم عشرة الاف فرد .

---

[١١] هي قلعة حصين جدا في كهف من جبل قرب بانياس من ارض دمشق بينها وبين الساحل وكان الصليبيون استولوا عليها عام ٥٣٤هـ/١١٣٩م وظلت تحت سيطرتهم حتى حررها صلاح الدين سنة ٥٨٥هـ/ ١١٨٩م

[٢] العماد الكاتب الاصفهاني ، الفتح القسي ، ص ٢٩٧؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج١٠ ، ص ص ١٨٤-١٨٥؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٤٦ ، ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٩١

[٣] الفتح القسي ، ص ٢٧٩

[٤] العماد الكاتب ، الفتح القسي، ص ص ٣٠٧-٣٠٨

[٥] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٩٣ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٤٤؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٩٦

لقد كان الفقيه عيسى الهكاري ملازما لصلاح الدين في عملياته العسكرية ولذلك خصص له السلطان بعد فتح عكا كل ما يتعلق بجماعته الفرسان الداوية الصليبية المتشددة من منازل وضياع ومواضع ورباع ، فاخذها بما فيها من غلال ومتاع تكريما له واقرارا بمكانته ومشاركته الفعالة في مواجهة الصليبيين و تشجيعا له للاستمرار في البذل والعطاء [1]

كدابه نلحظ ان سلطان صلاح الدين يلجاء مرة اخرى وحين المواقف الصعبة الى استشارة الامراء والفقهاء من ارباب الراي فيما يكن من اتباعه في المرحلة القبلة جاء فيها بعد البسملة والحمدلة والصلاة على رسول الله ((ان هذا العدو الله وعدونا قد نزل في بلدنا وقد وطيء ارض ا لاسلام وقد لاحت لوائح النصر عليه ان شاء الله تعالى وقد بقي في هذا الجمع اليسير ولابد من الاهتمام بقلعة ، والله قد اوجب وانتم ، تعلمون ان هذه عساكرنا ليست وراءنا نجدة ننتظرها سوى الملك العادل وهو واص الراي وهذا العدو ان بقي وطال امره الى ان يفتح البحر جاءه مدد عظيم ، و الراي كل الراي عندي مناجزتهم فلينجز تاكل منكم ما عنده في ذلك))[2]،

بعد مشاورات وتجاذبات للاراء انقسم اعضاء المجلس الشورى الى فريقين ، ايد فريق راي صلاح الدين في استمرار القتال قبل ان يجمع العدو شمله وتاتيه الامدادات ، بينما نادى الفريق الاخر باتجاه الجيش الى الخروبة[3]

حتى تاخذون قسطا من الراحة هم وخيولهم ليعودوا اثر قوة وباسا ثم يرسلون في طلب الامدادات في الاطراف [4]، واخيرا تغلب الري الثاني نزل صلاح الدين عند الرايهم وانتقل العسكر الى الخروبة في الرابع من شهر رمضان ٥٨٥هـ/١١٨٩م، وهناك اصيب الفقيه عيسى الهكاري بمرض ادى الى وفاته وهو في ركاب صلاح الدين وذلك في فجر يوم الثلاثاء التاسع من الشهر ذي القعدة سنة ٥٨٥هـ/١١٨٧م ودفن في القدس . مدحه العما الكاتب وهو يورد نباء وفاته بقوله : ،، ولقد كان من الاعيان ومن المقربي السلطان ومن اهل الجد في نصرت الايمان فنقله الله الى الجينان ،،[5]وهكذا من المخلصون القادة العظماء وان لم يتثلوا في ساحة الوغى فانهم يموتون هناك ليث لهم اجر الشهادة ،

---

[1] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٩٠؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص٨٧

[2] العماد الاصفهاني ، الفتح القسي ، ص ٣٢٢؛ ابن شداد ، النوادر السلطانية، ص ص ٩٧-٩٨؛ ابو شامة ، الروضتين، ج٢ ، ص ١٤٦

[3] الخروبة:حصن بسواحل بحر الشام مشرف على عكا ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج٢ ، ص ٢٦٢

[4] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ص ٣٢٢-٣٢٣ ، ابن شداد ، النوادر ، ص ٩٨

[5] الفتح القسي ، ص ص ٢١٦-٢١٧

دور الامير خوشترين الهكاري في مواجهة الصليبيين

يعود دوره الى عهد نور الدين محمود الذي جعله احد ابرز كبار امراء جيشه من الذين رافقوا اسد الدين شيركوه في حملاته العسكرية على مصر بايعاز من نور الدين نفسه ، وذلك خلال التوترات التي حصلت في مصر انذاك في ظل ضعف الحكم الفاطمي فيها الخطر الصليبيين المحدق بها ؛ وفي مرحلة لاحقة وبعد ان انتهت الحملات الاسدية لصالح صلاح الدين ، دخل خوشترين في خدمته و شارك معه في الكثير من المواجهات العسكرية ضد الصليبيين الغزاة ولعل من ابرزها معركة (مرج عيون) الواقعة بسواحل الشام والتي حدثت عام ٥٧٥هـ/١١٧٩م ، وخلاصت المعركة هي انه لما اقدم الامير الصليبي بلدوين الرابع على حشد قواته بهدف الهجوم على الجيش الايوبي وعندما جاءت صلاح الدين انباء هذه التحشدات قرر شن هجوم استباقي عليهم والتقى الجمعان بالقرب من تل يقع في سهل مرج عيون [١] .

وبعد معركة حامية الوطيس كان النصر حليف المسلمين بعد قتل واسر المئات من الجنود الصليبيين كان بينهم كبار قادتهم العسكريين وكان احدهم ابن بارزان بلدوين الذي وقع في قبضة الامير خوشترين الهكاري ، وقد وصف العماد الكاتب المشهد بقوله((ثم اذن في تقديم الأسارى وهم يتهادون كانهم سكارى ، فاول من قدم ابن بارزان بادوين وأسره من امرائنا الاكراد محمد بن خوشترين ، ثم قدم أود مقدم الداوية الكبير ...واحضر هو ابن القومصية.. ثم جلسنا حتى تم عرض المأسورين فبلغوا ماتين ونيفا وسبعين من الفرسان المقدمين ، سوى من أسره آسره في خيمته)).[٢]

ومن جانب اخر فان الامير خوشترين الهكاري شارك في المعارك التي خاضها صلاح الدين ضد بعض الامراء الشاميين الذين كانوا يعيقون قيام جبهة اسلامية موحدة يقودها صلاح الدين للتفرغ لمواجهة الغزاة الصليبيين ، فعندما حاول صلاح الدين الاستيلاء على مدينة حلب ، توجه الى النواحي المجاورة لها بهدف الضغط عليها ، فسار الى بزاعة [٣] ، واخذها من غير قتال ، ثم اعطاها للامير خوشترين الهكاري [٤] .

وعلى الرغم من محاولته الالتحاق بالخلافة ببغداد والدخول في خدمتها الا انه ما لبث ان عاد الى خدمة صلاح الدين الايوبي مع انه لم يوفق في مسعاه ، وليواصل المشاركة مع جنود صلاح الدين في جهود وجهاد الصليبيين ومنها قيادة

---

[١] للمزيد حول هذه المعركة ينظر ، العماد الكاتب ، البرق الشامي ، ج٣ ، ص ص ١٦٣-١٦٥

[٢] البرق الشامي ، ج٣ ، ص ص١٦٥-١٦٦

[٣] براغة : وهي احد اعمال الحلب في وادي بطنان تقع بين منبج و حلب ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج٢ ، ص ٣٢٤

[٤] ابو شامة ، الروضتين ، ج١ ، ص ٦٥٥

ميسرة الجيش الايوبي مع بعض الامراء الكرد الاخرين في عدد من المعارك التي دارت حول عكا سنة ٥٨٦هـ / ١١٨٩م .[1]

الامير بدرالدين ابراهيم بن شروة الهكاري :

ان المعلومات التاريخية بخصوص هذا الامير قليلة سوى بعض الاشارات التي اوردها العماد الكاتب الذي وصفه بالتدين والمروءة و كرما والقوة بقوله ((وما رايت من الاكراد مثله دينا ومروة وكرما وقوة)).[2]

وقد اعتمد عليه السلطان صلاح الدين في ولاية قلعة حمص سنة ٥٨١هـ/ ١١٨٥م ، حيث بقي فيها مدة من الزمن وكان خلالها ممدوحا ممدحا في اوساط الناس ثم نقله السلطان الى قلعة حلب بناء على رغبته ، وفي اواخر عهد السلطان صلاح الدين نقل الى قوص [3] بعد طلب قدمه الملك العزيز عماد الدين عثمان بن يوسف صلاح الدين [4].

الامير والفقيه ظهير الدين الهكاري

هو اخو ضياء الدين عيسى الهكاري ، شارك في العديد من المعارك ضد الصليبيين الى جانب اخيه عيسى ، وصفه بانه جمع بين الشجاعة والعلم والدين [5]، كما وصفه العماد الكاتب بانه كان ((طاهر الفتوة))[6] ، وقد اسر مع من اسر في اعقاب معركة الرملة عام ٥٧٣هـ/ ١١٧٧م ، بعد ان ضلوا الطريق وقد وصف ابو شامة كيفية اسرهم بقوله ((فقد الفقيه ضياء الدين عيسى الهكاري واخوه الظهير ، ومن كان في صحبتهما معالم الطريق فاخذوا يسيرون الى الوراء ، فاصبحوا بقرب الاعداء فكمنوا في المغارة ، وانتظروا من يدلهم من بلد الاسلام على عمارة ، فدل عليهم الفرنج من زعم انه يدل بهم وسعى في اسرهم واسروا))[7] ..ويبدو انه حرر مع اخيه عيسى في صفقة تبادل الاسرى وافتداءهم بين المسلمين والصليبيين.

كما شارك ظهير الدين الهكاري اخاه عيسى في اصلاح شؤون بيت المقدس بعد ان تحررت عقب معركة حطين الاخيرة عام ٥٨٣هـ/١١٨٧م ، وعين واليا عليها حيث ذكر العماد الكاتب ان ((ولاية القدس منذ يسر الله فتحه ، وحقق للامل فيه

---

[11] ابن شداد ، النوادار السلطانية ، ص ١٤٧، ابن واصل ، مفرج الكروب، ج٢ ، ص ٣٤٣

[2] البنداري ، سنا البرق الشامي ، ص ٢٧٧

[3] قوص : وهي مدينة كبيرة واسعة وعظيمة قبضة صعيد مصر شرقي نهر النيل ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج٧، ص ١٠١

[4] البنداري ، سنا البرق الشامي ، ص ٢٧٧

[5] ابن الاثير الكامل ج١٠، ص ١٨٧ ، وابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٩٥

[6] الفتح القسي ، ص ١٩١

[7] الروضتين ، ج١ ، ص ٧٠١

نجحه ، واطلع لليل النصر صبحه الى الفقيه ضياء الدين عيسى مفوضه ، وصعاب أعماله وشعاب أحواله بنضرة آرائه ونصرة آلائه مروضة ، وقد استناب فيه أخاه الظهير ظهيراً ، ولم يزل رواؤه وبهاؤه به شهياً شهيراً إلى أن استشهد في شعبان سنة خمس وثمانين))[1] .

يبدو ان معركة المصاف الاعظم او (الوقعة الكبرى) حول عكا التي وقعت في شعبان عام ٥٨٥هـ/تشرين الثاني ١١٩٠م، اخر المعارك التي شارك فيها ظهير الدين الهكاري حيث قضى نحبه فيها وعندما علم الفقيه عيسى الهكاري نباء استشهاد اخيه انكر عزاء الناس قائلا ((هذا يوم الهناء لايوم العزاء))[2] .حقا انه موقف مشرف ابداه الامير عيسى لانه ايقن علو المرتبة التي بلغها اخوه ظهير الدين وهي مرتبة الشهادة .

ئەنجام :

لە میانەی نوسینەوەی ئەم لێکۆڵینەوە گەیشتین بە چەند ئەنجامێك كە لە خوارەوە كورتیان دەكەینەوە:

١-شەڕەكانی خاچ دروشمەكان لەسەدەكانی ناوەڕاست بەیەكێك لە گرنگترین ڕووداوەكانی مێژوو دادەنرێت كە زۆرێك لەگەلان و میلەتانی ڕۆژهەلأت و ڕۆژاوا لەژێر دووچەتری ئاینی دژبەیەك كۆكردبۆوە بۆ شەڕكردنی یەكتر و بزۆینەری هەلاردوولایان فاكتەری ئاینی بوو.

٢-كورد پشكێكی گەورەی مێژووی بەركەوتووە لەجەنگەكانی خاچ دروشمەكان ج وەك دەوڵەتی ئەیوبی ، یاخود لەڕێگای ئەم هۆزو تیرەو كەسایەتیانەی كە ڕۆڵی بەرچاویان گێڕاوە لە ڕووبەڕوو بونەوەی هەڕەشەی خاچ درووشمەكان لەم پێناوەشدا قوربانی زۆریان داوە.

---

[1] ـ الأصفهاني ، الفتح القسي ، ص٣٠٩ ، ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٩٥ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص ١٤٥ ، ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٩٩ ، الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص ١٦١

[2] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٣٠٩ ؛ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٩٥ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج٢ ، ص١٤٥؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج٢ ، ص ٢٩٩ ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص ١٦١

٣- سوپای ئەیوبی بەحوکمی ئەوەی ڕابەرایەتی سیاسی و سەربازی جیهانی ئیسلامی بەدەست کوردەوە بوو ، ژمارەی میرو سەرکردە سەربازیەکانیان بەرچاوتربوو لەوانی تر هەرچەندە تورکەکانیش ڕۆڵی دیاریان هەبوو لەناو ئەو سوپایەدا .

٤- هەکاریەکان لە نێو هۆزە کوردیەکانی پشتیوانی سەلاحەدینی ئەیوبی ، ڕۆڵیان دیارترو کاریگەر تربوو ، بۆیە لەسەرچاوەکاندا ناوی ژمارەیەکی بەرچاوی کەسایەتی هەکاری هاتووەو بەبەرزی هەڵسەنگێنراون.

٥-زۆرجار زانایانی ئاینی ئیسلام (فقیهەکان) پشکداریان هەبووە لەچالاکی سیاسی و دبلۆماسی و سەربازی ،و بەهۆی پاشخانە ئاینیەکەیان خۆیان دوورە پەرێز نەگرتووە بەڵکو ئەمە هاندەریان بووە بۆ ئەم پشکداریە ، لەماوەی ئەم توێژینەوەیەدا و بەتایبەت بە هەکاریەکان هەردوو کەسایەتی ناسراو چیاو الدین عیسای هەکاری و ڤهیر الدینی برای دوو نمونەی ئەم دیاردەیەن .

٦- ئەوەی جێگای باسە سەلاحەدینی ئەیوبی لە نێو سوپاکەیدا متمانەی تەواوی بە سەرکرد سەربازیە هەکاریەکان هەبوو و زۆریش لەشەڕەکانیدا پشتی پێبەستاون.

المصادر:

ابن الاثير : عزالدين ابو الحسن علي بن عبدالكريم الجزري (ت ٦٣٠هـ/١٢٣٩م)

- التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية ، تحقيق ، عبدالقادر طليمات ، دار الكتب الحديثة ، القاهرة ،١٩٦٣

- الكامل في التاريخ ، حققه واعتنى به عمر عبدالسلام التدمري ، دار الكتب العربي ، بيروت ،٢٠٠٦.

الاصفهاني :عماد الدين محمد بن صفي الدين الكاتب (ت ٥٩٧هـ/١٢٠٠م)

- البرق الشامي ، تحقيق و تقديم فالح صالح حسين ، عمان ، ١٩٨٧

- الفتح القسي في الفتح القدسي ، تحقيق محمد محمود صبح ،الدار القومية ، القاهرة ، ١٩٥١

البنداري : الفتح بن علي بن احمد الاصفهاني (ت ٦٤٢ هـ/ ١٢٤٤م)

- سنا البرق الشامي (مخ صو كتب الـ برق الشامي)تحقيق فتحية النبراوي ، مكتبة الخانجي ، القاهرة ، ١٩٧٩.

ابن تغري بردي : جمال الدين ابو المحاسن يوسف للاتابكي (ت ٨٧٤٦٤٢ هـ/١٤٧٠م)

- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، مطبعة دار الكتب المصرية ، القاهرة، ١٩٣٦.

ابن الجوزي :عبدالرحمن علي بن محمد (ت ٥٩٧٦٤٢ هـ/١٢٠٠م)

- المنتظم في تاريخ الملوك والامم، مطبعة دائرة المعارف الاسلامية ، حيدر اباد ، ١٩٣٩.

الحموي : ابو الفضائل محمد بن علي (ت٦٤٤ هـ/١٢٤٦م)

- التاريخ المنصوري ، نشره ووضح فهارسه ، بطرس غرياز ينويج، دار النشر للاداب الشرقية ، موسكو ، ١٩٦٣.

الحنبلي: احمد بن ابراهيم (ت٨٧٦ هـ/١٤٧٢م)

- شفاء القلوب في مناقب بني ايوب ، تحقيق ناظم رشيد ، دار الحرية للطباعة ، بغداد ، ١٩٨٧.

ابن خلكان :ابو العباس الحمد (ت٦٨١ هـ/١٢٨٢م)

- وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان ، دار احياء التراث العربي ، بيروت ، ١٩٩٧.

الدواداري : ابو بكر عبدالله ايبك (ت ٧٣٥ هـ/١٣٣٤م)

- كنز الدرر وجامع الغرر، الجزء السابع المسمى (الدرر المطلوب في اخبار ملوك بني ايوب) تحقيق سعيد عبدالفتاح عاشور ، مطبهة جامعة عيسى البابي الحلبي ، القاهرة ١٩٧٢.

سبط ابن الجوزي : ابو مظفر شمس الدين يوسف (ت٦٥٤ هـ/١٢٥٦م)

- مراة الزمان في تاريخ الاعيان ،ج١،ج٢ ، تحقيق ابراهيم المزيق ، دار الرسالة العالمية ، دمشق ، ٢٠١٣.

السبكي : تاج الدين عبدالوهاب بن تقي الدين (ت٧٧١ هـ/١٣٦٩م)

- طبقات الشافعية الكبرى ،المطبعة الحسينية ، القاهرة ،١٣٢٤ هـ.

ابو شامة : شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي (ت٦٦٥ هـ/١٢٦٦م)

- الذيل على الروضتين ، باعتناء ، محمد زاهر الكوثري ، القاهرة ، ١٩٤٧

- الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية ، تحقيق محمد حلمي محمد احمد ، المؤسسة المصرية العامة للتاليف والترجمة والطباعة والنشر ، القاهرة ١٩٦٢.

ابن شاهنشاه : محمد تقي الدين عمر الايوبي (ت ٦١٧ هـ/١٢٢٠م)

- مضمار الحقائق في سر الخلائق، تحقيق حسن حبشي ، القاهرة ، ١٩٦٨.

ابن شداد : ابو المحاسن بهاء الدين يوسف بن رافع الاسدي (ت ٦٣٢ هـ/١٢٣٤م)

- النوادر السلطانية في محاسن اليوسفية(سيرة صلاح الدين)تحقيق ، جمال الدين الشيال ، الدار المصرية للتاليف ، القاهرة ، ١٩٦٤

ابو الفداء : عماد الدين اسماعيل بن محمد (ت ٧٣٢ هـ/١٣٢١م)

- المختصر في اخبار البشر،علق عليه ووضع حواشيه ، محمود ذيوب، دار الكتب العلمية، بيروت ،١٩٩٧.

ابن كثير : عماد الدين اسماعيل عمر القرشي الدمشقي (ت ٧٧٤ هـ/١٣٥٣م)

- البداية والنهاية في التاريخ ، ط٩، دار المعرفة ، بيروت ،٢٠٠٥.

المقريزي : تقي الدين احمد بن علي (ت٨٤٥ هـ/١٤٤١م)

- السلوك لمعرفة دول الملوك ، تحقيق محمد عبدالقادر عطا ، دار الكتب العمية ، بيروت ،١٩٩٧.

- المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والاثار ، دار الكتب البناني ، بيروت،١٢٧٠ هـ.

ابن واصل : جمال محمد سالم (ت٦٩٧ هـ/١٢٩٧م)

- مفرج الكروب في اخبار بني ايوب ، تحقيق ، جمال الدين الشيال ، دار الفكر العربي ، القاهرة ، (د. ت).

ياقوت الحموي : شهاب الدين ابو عبدالله الرومي (ت ٦٢٩ هـ/١٢٢٨م)

- معجم البلدان ، دار احياء التراث العربي ، بيروت ، ١٩٩٧.

المراجع :

احمد عبدالعزيز محمود:

- الامارة الهذبانية الكردية ، ط٢، اربيل ، ٢٠٠٦.

جمال محمد سالم عريكيز :

- فقهاء الشام في مواجهة الغزو الصليبي ، دار عين للدراسات والبحوث ، ٢٠٠٦.

حامد زيان غانم :

- العلماء بين الحرب والسياسة في العصر الايوبي ، دار الثقافة للطباعة والنشر ، القاهرة ، ١٩٨٧.

درويش يوسف حسن :

- بلاد هكاري ٩٤٥-١٣٣٦، دار سثيريز، للطباعةوالنشر ، دهوك ، ٢٠٠٥.

دريد عبدالقادر نوري :

- سياسة صلاح الدين في بلاد مصر والشام والجزيرة ، مطبعة الارشاد، بغداد ،١٩٧٦ز

زرار صديق توفيق :

- القبائل والزعامات الكردية في العصر الوسيط ، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر ، اربيل، ٢٠٠٧.

سعيد عبدالفتاح عاشور :

- البنية البشرية لجيش صلاح الدين الايوبي ، المجلة العربية للعلوم الانسانية ، كلية الاداب ، جامعة الكويت ، عدد ٩، شتاء ١٩٩٠.

عماد الدين خليل :

- عماد الدين زنكي ،ط٢، مطبعة الزهراء الحديثة ، الموصل ١٩٨٥.

محسن محمد حسين :

- سوثاي ئةيوبيةكان لةسةردةمي صلاح الدين ، وةرطيَراني ، عوسمان علي ، ض ١، ثرؤذةي تيشك ، سليماني ، ٢٠٠٧.

محمد ماهر حمادة :

- وثائق الحروب الصليبية والغزو المغولي للعالم الاسلامي ، مؤسسة الرسالة ، بيروت ، ١٩٧٩

نظير حسان سعداوي :

- التاريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين ، مطبعة لجنة البيان العربي ، القاهرة ، ١٩٥٧.

SELAHADDİN EYYUBİ DÖNEMİNDE HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI DİRENİŞTE HAKKÂRİLİLERİN ROLÜ

Doç. Dr. Hekim Ahmed Mam BEKİR[1]
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN*

Giriş

Haçlılar ile yapılan mücadelenin ortaçağ tarihinin en belirgin sayfalarını oluşturduğu bilinmektedir. Bu durum hem doğu hem de batı dünyasını kapsamış olup her iki taraf üzerinde de büyük bir etki oluşturmuştur. Her iki taraf da bu durumun etkileri ve önemli sonuçlarına maruz kalmıştır.

Kürtler de doğulu Müslüman bir millet olarak dini bağlılık ve görev bilinci ile hareket ederek Eyyubiler döneminde bir taraf olarak İslam dünyasının öncülüğünü yapmışlardır. Haçlı saldırıları karşısında öncü bir rol oynamışlardır. Bu merhalede de izleri oldukça belirgindir. Kürtler ister emir, yönetici ve askeri komutan olarak ister süvari ve piyade cengâverler olarak Eyyubi ordusunun temelinin dayandığı önemli bir bölümü oluşturuyorlardı. Bundan dolayı döneme ait tarihi kaynaklarda Kürt bölgelerindeki şehir ve dağlarda meskûn olan aşiret ve oymakların üyesi olan onlarca öncü Müslüman Kürt savaşçının isimlerine değinilmektedir. Bunlar; Hezbani, Zerzari, Hamidi, Mihrani, Hakkâri vb. aşiretler idi. Bu çalışma özet olarak hem coğrafi bir bölge olarak hem de aşiret ve şahıs olarak gözle görülür bir şekilde ismi kaynaklarda geçen dönemin meşhur Kürt aşiretlerden birisi olan Hakkârililerin, Haçlıların İslam dünyası üzerindeki saldırıları karşısındaki rollerine ışık tutmaya çalışacaktır. Her biri yönetici, siyasi ve askeri bir lider olarak görev yapan Hakkârili meşhur birkaç şahsiyet üzerinden bu rollerini oynamışlardır. Burada dikkati bir tarafta Kürtlerin İslam dinine içten bağlılıklarına ve topraklarının savunulmasını dini bir görev olarak telakki etmeleri ile savaşlardaki rollerine diğer taraftan da Eyyubi devletinin ortaya çıkmasında ve Selahaddin'in sultan olarak belirginleşmesinde esas amil olmalarına çekiyoruz. Bu temelde çalışmamız başlıca iki kısımdan

[1] Selahaddin Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erbil, Kürdistan Bölgesi/ Irak.
* Çeviri, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Bölümü

oluşmaktadır. İlk olarak özet halinde Selahaddin döneminde Eyyubi ordusunun sosyal yapısı ile Kürtlerin buradaki konumu ve buna sebep olan amillerden bahsedilecektir. İkinci olarak da Emir Seyfeddin Meştub el-Hakkâri, mücahid bir fakih olarak savaş meydanlarında at koşturan, ilminin buna mani olması bir yana, aksine temel etken olarak ortaya çıktığı emir ve bilgin Ziyauddin İsa Hakkâri, hakeza özgürlük, bilim ve dini meczeden İsa'nın bilgin ve fakih bir emir olan kardeşi Zahiruddin Hakkâri, Emir Hoştirin Hakkâri ve Emir Bedreddin İbrahim Hakkâri gibi bazı Hakkârili komutan şahsiyetlerin Haçlılara karşı savaşlardaki rollerine ışık tutacağız.

Bu konunun hazırlanmasında birçok önemli tarihi kaynaktan faydalanılmıştır. Bunlardan bazıları dönemin olayları ile çağdaştır. İmadeddin el-Katib el-İsfahani'nin *Fethi'l-Kussi*, *el-Berkü'ş-Şa'mi*, İbn'ul-Esir'in *el- Kamil fi't- Tarih*, İbn-i Şeddad'ın *Nevadir'üs- Sultaniyye*, Ebu Şame'nin *Ravdeteyn*, İbn'i Vasıl'ın *Müferric-ül-Kürûb* gibi birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Aynı zamanda çağdaş kaynaklardan da oldukça faydalanılmıştır. Bunlardan Muhsin Muhammed Hüseyn'in *el- Ceyşu'l-Eyyubi fi Ahdi Selahaddin*, Nebez Mecid Emin'in *Meştub el- Hakkari* gibi eserleri ve daha birçok kaynaktan yararlanılmıştır.

1. Eyyubi Ordusunda Sosyal Yapı ve Kürtlerin Konumu

Eyyubi ordusu çok sayıda ırk, kültür, grup ve kabileden oluşuyordu. Onlar tek din ve inanç birliği bağı ile bir araya toplanmışlardı. Onların hepsi *"La ilahe illallah Muhammedun Resulullah"* sancağı altında toplanmışlardı. Hedefleri bir idi. O hedef de Kudüs'ü ve diğer İslam beldelerini Haçlı saldırılarının pençesinden kurtarmaktı. Zira Haçlılar, kendi bakış açılarına göre kâfir olan Müslümanların ellerinden mukaddes toprakları kurtarmak için onlarla savaşmak üzere denizleri aşarak doğuya doğru gelmişlerdi. Haçlı orduları da çok farklı kavim, grup, mezhep ve fırkadan oluşuyordu. Onları bir araya getiren de akide ve inanç birliği idi. Onların tamamı Haçlı bayrağı altında savaşıyorlardı.[2]

Müslümanlar ve haçlıların karşı karşıya gelmelerinin nedeni; siyasi, iktisadi, ictimai vb. diğer itici unsurların varlığına rağmen esas olarak dini idi. Sayıları yüz binleri bulan çok sayıda kişi yönünü Müslümanlara çevirerek birçok haçlı saldırılarına katıldılar. Haçlı seferlerinin en meşhurları sekiz

---

[2] ينظر سعيد عبدالفتاح عاشور ، البنية البشرية لجيش الايوبي ، المجلة العربية للعلوم الانسانية ، ص ص25-30.

tanedir. Müslümanlar köleleştirilmek ve ülkelerinin de işgal edilmek üzere Haçlıların hedefi haline geldiler.

Başka bir deyişle Haçlı seferlerinin isimlendirme itibariyle dini olduğunu söyleyebiliriz. Tarihte iman yüzyılı olarak isimlendirilir. Çünkü savaşan grupları harekete geçiren ana etken din idi. Öyle ki diğer amaçlar, din (mukaddesat) kisvesine bürünmüştü.

Öyleyse o zaman İslam âlemini temsil eden ve her yerde Müslümanların mukaddesatını ve tehdit altındaki varlıklarını koruyan Eyyubi ordusunun saflarında Kürt, Türk, Arap ve diğer milletlerin varlığında şaşılacak bir durum yoktur.

Fakat burada inkâr edilemez tarihi bir gerçek vardır. Bu gerçek de Selahaddin döneminde en büyük yükün Kürtlerin omuzunda olduğudur. Selahaddin Eyyubi'nin kendisi de Kürt milletine mensup idi. Selahaddin onlara dayanıyor ve başkalarından daha çok onlara güveniyordu. Bundan dolayı askeri birliklere komutanlık eden birçok Kürt komutan şahsiyet ortaya çıktı. Onlar Selahaddin'in önderliği etrafında bir araya gelmiş ve kendilerini ona adamış çeşitli Kürt aşiretleri ve gruplarına mensup idiler. İşte Hakkârililer de Selahaddin döneminde siyasi ve askeri üst düzey görevlerden bolca nasiplenmişlerdir. Onlar Cezire topraklarının geniş bir alanını ellerinde bulunduruyorlardı. İslam asrının başlangıcından itibaren onlarca kale ve surlara sahip idiler. Onlar harplerde ve askeri çarpışmalarda bulunuyorlardı. Hücum, savunma, ok atma ve savaş taktikleri bakımından büyük bir uzmanlık sahibi idiler. Bunun yanında cesur ve atılgan olarak vasıflandırılmaları kuşkusuz onların doğdukları coğrafi bölgenin konumundan ve İslam tarihi boyunca Büveyhiler, Selçuklular, Zengiler, Moğollar ve onların dışındakilerden müteşekkil çeşitli kuvvetler gibi gerek İslami gerekse gayri İslami kuvvetlerden dolayı karşılaştıkları saldırılardan kaynaklanıyordu. Tarihi kaynaklar meşhur onlarca komutanın varlığını göstermektedir. Onlar farklı Kürt kabilelerine mensup idiler. Bu kabilelerden bazıları; Hezbani,[3]

---

3 الهذبانية : قبيلة كردية كبيرة عريقة كانت تقطن وتنتشر انحاء واسعة في اقليم الجزيرة واذربيجان ، نبغ منها العشرات من الشخصيات الاعلام في المجالات المختلفة ، ينظر : زرار صديق توفيق: القبائل والزعامات ، ص181

Mihrani,[4] Hamidi,[5] Zerzari,[6] Hakkâri[7] ve Hakemi[8] idiler. Bunların dışında Cezire, Erbil, Şehrezor, Mardin, Ahlat, Sincar, Meyafarikin (Silvan) gibi Kürt şehir ve bölgelerine mensup birçok kabile vardı. Şunu da belirtmek gerekiyor ki, Sultan Selahaddin Eyyubi ordu düzeninde birinci derecede Kürtlere ve Türklere dayanıyordu. Makrizi, bu hakikati şöyle dile getirir: *"Sultan'ın eliyle Fatımi devleti yok olunca siyah köleler, Mısır'ın ileri gelenleri, Araplar, Ermeniler ve diğerlerinden oluşan Mısır ordusunu ortadan kaldırdı. Kürtler ve Türklerden müteşekkil yeni bir askeri düzen oluşturdu".*[9]

İmadüddin el-Kâtib, Selahaddin'i Eyyubi'nin ordusunun saflarında yer alan farklı aşiretlere mensup Kürt savaşçıların maharetine işaret etmekte ve şu ifadelerle onların özelliklerini vasfetmektedir. *"Her Hamîdî korkuda övülür, savaş eridir / Her Hakkârili dengine çokça saldırandır (yani savaşta çok saldırı düzenleyendir), mızrağı yanından hiç ayırmayandır. Her Zerzârî İslam'ı kuşanandır. Oldukça onurludurlar. Her Mihrânî savaşta hünerlidir, düşman erkeklerini dize getirendir/kahredendir, pehlivanların sırtını yere getirendir...".*[10]

Olaylara yakın veya olaylar ile çağdaş olan tarihi kaynaklar, ileri gelen ve çarpışmalarda cesaret gösteren onlarca Kürt emir ve komutanın isimlerini aktarmaktadır. Bu durum o komutanların sancağı altında savaşan Kürt unsurların ne kadar çok olduğunu göstermektedir. Sayıları yüz binleri bulan savaşçılar, komutan Selahaddi'i Eyyubi'nin bir işaretine bakıyordu. Hakkârililer savaşlardaki katkıları bakımından aslan payına sahiptiler. Emirlerinden sadece bir tanesi, Emir Hoştirin el-Hakkâri, Selahaddin ile bir

---

4 المهرانية: وهي قبيلة مشهورة خلال العصر العباسي ، كان لها قلاع وحصون عدة في المنطقة الجبلية الواقعة الى الشمال والشمال الشرقي في الموصل وبرز دورها السياسية خلال القرنين الخامس والسادس الهجريين وكانت تقطن بالحسينية ونواحيها ، زرار صديق ، القبائل والزعامات الكردية ، ص 164

5 الحميدية : احدى القبائل الكردية الكبيرة المعروفة في العصر الاسلامي ، كانت تقطن المنطقة الجبلية والواقعة شرقي الموصل بين نهري الزاب الاعلى والخازر ، للمزيد ينظر ، زرار صديق ، القبائل والزعامات ، ص ص83-91.

6 الزرارية :وتاتي بالمرتبة الثانية بعد الهذبانية من بني القبائل الكردية القاطنة باربيل وضواحيها و تشمل مناالق سكناها الجبال والمرتفعات المشرفة على اربيل شمالا وكذلك المنطقة الجبلية الوعرة الممتدة من خفتيان –رواندوز الى اشنوية وسلاسل جبال فرن وجنحرين (كيلشين) المرجع نفسع ، ص 101.

7 الهكارية : احدى اكبر القبائل الكردية خلال العصر العباسي واشهرها منذ العهد الايوبي ، سميت باسم منطقة سكناها – بلاد هكاري – التابعة للموصل قاعدة اقليم الجزيرة – ديار بكر – ويظهر انها كانت تتالف من مجموعة من القبائل الصغيرة وهي اقرب مايكون الى تجمع قبلي متحالف وجعل بعضها من قلعتي العمادية وجولميرك والقلاع المجاورة موطنا لها ومركز السلطتها القبلية ويعود اول ذكر للهكارية في مصادر التاريخ الاسلامي الى سنة 369هـ/979م في كتاب الكامل في التاريخ لابن الاثير (ينظر : درويش يوسف حسن ، بلاد هكاري ، ؛ زرار صديق ، القبائل والزعامات، ص 183-193

8 الحكمية: احدى القبائل الكردية الواسعة الانتشار في المنطقة الواقعة بين اربيل وشهرزور ، المرجع السابق ، ص 83

9 الخطط ، ج1 ، ص174

10 الفتح القسي، ص

anlaşmazlık yaşadıktan sonra Halife'nin ordusuna katılmak için beraberindeki piyadeler hariç üç yüz süvari ile Musul'dan Bağdat'a doğru yönelmişti.[11] Bunu diğer Hakkârili emirlerin durumu ile kıyaslamak mümkündür. Meştub el-Hakkâri ve Ziyaeddin el-Hakkâri gibi saygın şanı yüce kimseler bunlardan bazılarıdır. Öyle ki, kendi emirlerinin komutası altında çok sayıda Hakkârilinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Geç dönem tarihçilerden biri de Çölemerik ve İmadiye'deki Hakkârili savaşçıların sayısının yedi bin neferden fazla olduğunu nakletmektedir.[12]

Emir Seyfeddin Meştub el-Hakkâri

a- Yetişmesi ve Selahaddin'den Önceki Rolü:

O, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ebi'l-Heycâ b. Abdullah b. Ebi'l-Halil b. Merzuban'dır.[13] O, Cezire bölgesinde geniş bir alana yayılmış, nüfuzlu ve köklü bir Kürt ailenin içinde doğdu, büyüdü ve olgunlaştı. Dedesi Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Merzuban el- Hakkâri, Hakkâri bölgesinin sahibi olması hasebiyle siyasi ve askeri olaylarda çok bariz bir rol oynamıştır. Hakkâri bölgesi, hicri 6. asrın ilk yarısı/ miladi 12. asır, Haçlı seferleri ile karşı karşıya gelme ve özel bir surette Musul tarihinin kendileriyle irtibatlı olduğu Müslümanların önde gelen şahsiyetlerinden birisi olan İmadeddin Zengi ile muasır olmasından dolayı tarihçilerin ilgisini çekmiştir.[14] Ebu'l-Heycâ'nın o sıralarda Ahmed ve Ali adında iki çocuğu vardı. Birincisi büyük tutkusu ve çabası Hakkâri bölgesine hükmetmek olarak tanımlanan Meştub'un babasıdır.[15] Şunu da belirtmek gerekir ki Emir Meştub el-Hakkâri, tüm gözlerin haçlı saldırılarına karşı cihada çevrildiği bir zaman zarfında Cezire bölgesinde doğdu ve serpildi. Sancak ise bu yolda güzel bir performans sergileyen İmadeddin Zengi ve ondan sonra Nureddin Mahmud'un elinde idi.

Meştub el-Hakkâri'nin önemli konumu, siyasi hayatı ve cihat hayatı boyunca üstlendiği aktif rol göz önünde bulundurulduğunda birçok lakap ile isimlendirildiği görülecektir. Kâtip el-İmad onu *"aksilik ve tersliklerin üstesinden gelen, savaşlarda yeterli emirlerin büyüğü*" şeklinde vasıflandırmıştır.[16] Diğerleri ise ona *"Kürtlerin Kralı"* lakabını

---

[11] ابن شاهنشاه الايوبي ، مضمار الحقائق في السر الخلائق ، ص 126-127

[12] ابن فضل الله العمري ، مسالك الابصار ، ج3 ، ص 175-177

[13] ابن شاهنشاه الايوبي ، مضمار الحقائق ، ص 214؛ اليونيني ، ذيل مراة الزمان ، ج2، ص 224

[14] ينظر : عماد الدين خليل ، عماد الدين الزنكي ،ص 13 وما بعدها

[15] ينظر: ابن الاثير، تاريخ الباهر ، ص 142، ابن خلكان وفيات الاعيان ، ج7، ص 153

[16] الفتح القسي ، ص 152

vermişlerdir.[17] İbn Hallikan ona *"Büyük Kral"* lakabını vermiştir.[18] Başkaları da *"Hakkâri Kralı"* diye bahsetmişlerdir.[19] *"Kürt Kralların Büyüğü"* diye de bilinir.[20] Ancak yaygın olarak kendisi için kullanılan lakap *"Büyük Emir"*dir. O, Eyyubiler devletinde emirler arasında bu lakabı taşıyan tek kişidir.[21] *"Meştub"* lakabı ise haçlılara karşı yaptığı savaşların birinde yüzünde meydana gelen yarık sebebiyle almıştır.[22] Bu aynı zamanda *"Seyfeddin"* künyesinin verilmesiyle de yakından alakalıdır. *"el-Hakkâri*" ise bağlı bulunduğu bölgeye nispet ile kendisine verilmiştir. Zamanla *"el-Meştub el-Hakkâri"* şeklinde bitişik bir lakap haline geldi. O artık bu bitişik lakabıyla bilinmektedir. Öyle ki artık isminin ve diğer lakaplarının önüne geçmiştir.

Özelliklerine gelince tarihçilerin kutladığı üstün kahramanlığı ile tavsif edilmiştir.[23] Cihat hayatı esnasında onun büyük bir tecrübeye sahip olduğunu anlamaktayız. Onu harekete geçiren şey özgüveninin oldukça güçlü olması idi. Kendisine verilen görevleri başarı ile yerine getiriyordu. Önemli ve zor işlerde Selahaddin'in kendisine müracaat ettiği savaş istişare meclisine üye olmasını da özellikleri arasına eklemek gerekir. Bu meclis; Melik Muzaffer Takiyuddin Ömer, emir ve fakih Ziyaeddin İsa el-Hakkâri, hayranlık uyandıran kâtip el-Kadî, el-Fâdıl Abdürrahim el-Beysani, tarihçi kadı Bahaeddin b. Şeddad, inşa kâtibi olarak bilinen İmad el-İsfahani gibi fakih, emir ve komutanların yanı sıra başka emirler ile diğer kimselerden oluşmaktaydı.[24]

Diğer taraftan katıldığı olaylarda sahip olduğu tutum ve tavırlarını aktaran tarihi kaynaklara göre onun kendi aşiretine karşı güçlü bir kavmi hissiyata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dini şuuru, ihlası, Haçlılara karşı cihadı; kavmi hissiyatı unutturmamıştır. Rivayete göre esaretten döndüğünde kendisini karşılamaya gelen oğlunun Türk çocukları gibi giyindiğini ve saçlarını onlar gibi uzattığını görünce yaptığının ne kadar çirkin ve büyük bir cürüm olduğunu söyleyerek onu ikaz etti. Ona yönelerek şöyle dedi: *"Kürtlerin*

---

[17] ابن شداد ، النوادر السلطانية ،ص ؛ سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج22، ص 10؛ ابن واصل ، مفرج الكروب، ج2 ، ص 296 ؛ ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج5 ، ص 354؛ الدواداري ، كنز الدرر المطلوب في اخبار ملوك بني ايوب ، ص100

[18] وفيات الاعيان ، ج1 ، ص 183

[19] ينظر : سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج22، ص 10 ، ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج6 ، ص 117

[20] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 110؛ سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج22 ، ص 10

[21] ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج1 ، ص 183

[22] ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ،ص 209 ؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج1، ص 183

[23] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 167؛ ابو الشامة ، الروضتين ،

[24] ينظر : محسن محمد حسين ، سوثاي ئةيوبيةكان لةسةردةمي سةلاحةدين ،و. عوسمان عةلي ، ل 218-220

saçlarında böyle bir alamet yoktur”. Sonra saç örgüsünü kesti ve follerini kısalttı.[25] Bu durum Meştub el-Hakkâri’nin Kürtlere ve özellikle Hakkârililere özgü gelenek, görenek ve sosyal değerleri korumada ne kadar hassas olduğunu göstermektedir. Din bağı, inanç birliği ve müşterek mücadeleleri nedeniyle diğer kavimlerle bir arada bulunmalarına rağmen bu yönleriyle diğerlerinden temyiz olunurlar.

Meştub el-Hakkâri, Nureddin Zengi’nin 559h/1164m, 562h/1166m, 564h/1168m yıllarında Mısır’a düzenlediği üç sefere katılan komutanlarındandır. Onun rolü Selahaddin’in amcası Esededdin Şirkuh’un maiyetinde ikinci planda idi. Son seferde başarılı oldular ve Mısır halkı Şirkuh ve askerlerine çok sevindiler. Sonra Fatımi veziri Şaver’in Şirkuh tarafından ortadan kaldırılmasıyla Şirkuh Fatımi vezirin yerine vezir oldu ve Melik el-Mansûr olarak isimlendirildi. Kader ona iki ay ve birkaç gün vezirlik yapmasına müsaade etti. 564h/ 1169m yılının Cemaziyel-âhir ayında vefat etti. Vezirlik makamı boş kaldı. Aralarında Meştub el-Hakkâri’nin de olduğu birçok komutan ve emir arasında bu makam için mücadele ve rekabet yaşandı. Fakat bu iş fazla uzamadı. Kürt fakih emir Ziyaeddin İsa el-Hakkâri’nin yoğun çabaları sonucunda diğerlerini Selahaddin lehine çekilmeye ikna etmesiyle Selahaddin’in Fatımi vezirliğine amcasının yerine geçmesi biçiminde sonuçlandı.[26]

b- Haçlılara Karşı Askeri Faaliyetleri

Meştub el-Hakkâri’nin Haçlı seferlerine engellemede gözle görülür bir konumu vardı. Trablus Kontluğu kralı III. Raymond’un komutasında Hama şehrine saldırıda bulunan Haçlılara karşı durması bu mücadelelerden biridir. Haçlılar şehrin etrafını muhasara ettiler. Meştub el-Hakkâri, olaya müdahale ettiği için şehir düşmedi. Çünkü o esnada Hama valisi olan Şihabuddin el-Harimi, şiddetli bir hastalıktan dolayı Haçlılara karşı askeri komutanlığı yapamıyordu. Dımeşk valisi Melik Muazzam ise arzuları ile meşguldü (zevk denizine dalmıştı).[27] Meştub el-Hakkâri şehir yakınlarında bulunduğu için işe el koydu, şehrin savunması için askeri düzene sokarak Müslümanların

[25] العماد الكاتب ، الفتح القسي ،ص 588

[26] ينظر : ابن الاثير ، الباهر ، ص 140 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج1، ص 397 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج1 ، ص 163 ؛ ابو الفداء ، المختصر في اخبار البشر ، ج2 ، ص123 ؛ دريد عبدالقادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص 90-95؛ نبز مجيد ، المشطوب الهكاري ، ص 133-142

[27] العماد الكاتب ، سنا البرق الشامي ، ص 266

komutasını eline aldı.[28] Böylece askerler arasında savaş kızıştı. İbn-i Esir bunu şu şekilde anlatmaktadır: *"İki taraf canlarını, mallarını ve ailelerini korumak hususunda büyük bir musibete duçar oldular. Frenkleri şehirden çıkardılar. Savaş gece ve gündüz devam etti. Onları şehirden çıkarınca Müslümanların morali yükseldi…".*[29]

Meştub el-Hakkâri sayesinde savaş Müslümanların zaferi ile bitti. O, kadı el-Fadıl'ın eli ile Abbasi halifeliğinin merkezine bir mektup yazarak gönderdi. Olanları ve Haçlılara karşı başarının nasıl gerçekleştiğini ve binden fazla haçlı öldürüldüğünü haber verdi. Mektuptan varid olduğuna göre: *"Kafirler aramızda var olan muhkem antlaşmayı bozarak Şam bölgesine yöneldiler. Apaçık bir ihanet gerçekleştirdiler. Onlar Şam'ı alabilirdiler. Çünkü Şam kıtlık elinde inlemekte idi. Hama'nın başına çöreklendiler… Arkadaşlarımız onlara karşı koydular… Allah onların kalbine sekinet indirdi ve onlara zafer ihsan etti. Sonra onların toplulukları haçın başaşağı olması ve Haçlarının kırılması ile beraber dağıldılar. Parçalanmış gruplar halinde korunmuş şehirden ayrıldılar…".*[30]

Burada Hama şehrinin korunma savaşında Meştub el-Hakkâri'nin Müslüman askerlere önderlik etme görevini ifa etmede çok kritik rolü ortaya çıkmaktadır. Bazıları *"Meştub olmasaydı Haçlılar Hama'yı alacaklardı"* demişlerdir.[31]

Hittin savaşı ve Kudüs'ün özgürleştirilmesine iştirak edip etmediğini bilmiyoruz. Tarihi kaynaklarda ismi açık bir şekilde geçmemesine rağmen bu durum onun o savaşlara katılmadığını göstermez. Çünkü o, Selahaddin'in arkadaşı idi. Sahil şehirlerinin geri alınması için tertip edilen Hıttin Savaşı'na katıldı. Sayda ve Beyrut şehirlerinde Selahaddin'in naibi olarak bulundu.[32] Akka'nın alınmasından sonra Müslüman askerler diğer kale ve hisarları kurtarmak için dağıldı. Meştub ise devamlı Selahaddin ile beraber oldu, ondan hiç ayrılmadı. Tebnin bölgesine hareket ettiler.[33] Bu durum 583h/ 1187m yılının Cemaziyelvvel ayında gerçekleşti. İki taraf arasında

---

28 سبط ابن جوزي ، مراة الزمان، ج22، ص 10 ، ابو شامة ، الروضتين، ج2، ص152؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 64

29 الكامل ، ج11 ، ص 444

30 ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 153

31 سبط ابن جوزي ، مراة الزمان ، ج22 ، ص 10 ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص 94

32 العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 152؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 119 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 242

33 بلدة تقع قرب جبال بني عامر تطل على بانياس بين دمشق و جسور ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان، ج 2 ، ص 14

gerçekleşen şiddetli bir savaştan sonra Müslümanlar orayı aldılar. Ardından Serfend'e[34] yöneldiler. Savaşmaksızın orayı aldılar. Meştub ve Selahaddin beraberce Sayda'ya ulaştılar. Orası Arnat'un yönetimi altında idi. O, oraya doğru olan hareketi duyunca oradan kaçtı. Kalenin anahtarları savaşmaksızın Selahaddin'in eline geçti.[35] Selahaddin yönetim işleri için orasını bir naibe teslim etti. İkisi beraber Beyrut'a (en korunaklı, güzel ve hoş sahil şehrine) ulaştılar.[36] Orayı koruyan Haçlıların hafif bir direnişinden sonra onlar eman dilediler. Selahaddin onlara eman verdi ve şehri aynı yıl ve aynı ay içinde geri aldı. Meştub el-Hakkâri oranın valisi oldu.[37] Bütün bunlar bu emirin bölgenin kurtarılmasındaki savaşlarda üstlendiği önemli rolü sebebiyle oldu. Selahaddin onu en güzel ödül ile ödüllendirerek o yüce bölgenin hepsini ona ikta olarak verdi.

Meştub el-Hakkâri'nin sahip olduğu önemli konumu, Selahaddin'i muhkem ve stratejik öneme sahip Sur şehrine saldırmak için güçlü bir plan yapmaya sevk etti. Çünkü Sur şehri Müslümanların kurtardığı şehirlerden gelen haçlıların toplandığı merkez olmuştu. Oradan Müslüman askerlere saldırı gelmesi muhtemeldi. İmad el-Katib, Meştub el-Hakkâri'nin tutumunu ve Selahaddin'i Akka'da toplanan haçlı grupları üzerine ani bir hücum başlatması için ısrarını şu sözlerle açıklamaktadır: *"Selahaddin'i Akka'daki haçlı gruplarına karşı asker göndermesine ısrar eden kişi Meştub olarak bilinen Emir Ali b. Ahmed idi. Markis Sur'u muhkem etmek ile meşgul idi. Meştub ise sürekli olarak Selahaddin'i Sur'a saldırmak hususunda acele etmesi, mühlet vermemesi ve asker göndermesi için uyarıyordu. Geç kalmak ile uyarıyordu. Fırsat elde iken kaçırmamak gerekir yoksa bir daha elimize geçmez diyordu. Selahaddin onun çağrısına kulak verdi. Zafer için asker hazırladı. Bayrağı kaldırdı. Allah'a güvendi."*[38]

Selahaddin ve ordusu bu anlatılanları yerine getirdiler. Sur şehrini muhasara ettiler. Fakat Haçlıların güçlü direnişi bu muhasarayı kırdı. Bu başarısızlığın sebepleri güçlü savunma ve savaşın olduğu yerin darlığına dayanmakta idi.[39] Şehrin düşmesinin zor olması Eyyubi askerlerinin sabrını ortadan kaldırdı. Çünkü onlar gittikleri yerleri kolayca almaya alışmışlardı.

---

34 وهي احد قرى صور على ساحل البحر المتوسط ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج3 ، ص 402

35 العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 152 ، ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 119 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 242

36 ابن الاثير، الكامل ، ج 11 ، ص 542

37 العماد الكاتب ، فتح القسي ، ص 152 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 153

38 الفتح القسي ، ص 152-153

39 محسن محمد حسين ، سوثاي ئەيوبيەكان ، ل 438-440

Burası ise diğer şehirlerin kolay alınma âdetini bozuyordu. *"Savaşçılar bu şehrin zor alınacağını anlayınca maneviyatları bozuldu. Başka bir yere yönelmek istediler"*.[40] Sur şehrinin muhasarasındaki bu başarısızlık ve orayı alamamaları ilerideki askeri eylemleri için Eyyubi ordusunun askeri olarak tehlikeli bir dönemece girmesine neden oldu.

Akka Savunması ve Düşmesinden Sonra Meştub el- Hakkâri'nin Rolü

Meştub el-Hakkâri 587h/1191m yılının Muharrem ayında Akka şehrine girdikten sonra Ebu'l-Heyca es-Semin'e[41] bağlı olan Müslüman garnizonun komutanlarından birinin yerine geçti.[42] Ebu'l-Heyca bu uzayan muhasara esnasında yorulmaya başladı ve yerine yeni bir komutan atanmasını istedi.[43] el-Meştub'un komutanlığı esnasında kumandası altındaki emirlerin sayısı yirmiyi geçmez iken kendisinden önceki komutan Ebu'l-Heyca'nın komutası altında altmıştan fazla emir vardı.[44] Bu durum savunma gücünü olumsuz etkiliyordu. Buna ek olarak el-Meştub ile şehre girenlerin askeri uzmanlığı az idi. Ebu Şame'nin anlattıklarından anladığımıza göre bu işe omuz vermeleri için motivasyonları yoktu.[45]

Haçlılar karadan şehre saldırdıklarında Meştub el-Hakkâri ve askerleri onları engelledi. Onlardan çoğunu öldürdüler ve onları geri çekilmeye mecbur bıraktılar.[46] Fakat bu muhasara Müslümanlar üzerinde devam etti, uzadı ve şiddetlendi. Bu arada şövalye, savaş malzemesi ve erzak taşıyan birçok savaş gemisi Şam'a ulaştı.[47] Bütün bunlara rağmen Meştub el-Hakkâri Haçlıların Akka üzerine düzenlediği birçok saldırıyı engelledi.[48] Onların savunması oldukça fedakarca bir savunma idi. İbn-i Şeddad tabloyu şöyle tasvir etmektedir: *"Bunun gibi bir musibet görülmemişti. En güçlü kimseler bile buna dayanamazdı. Onlar sabrettiler ve Allah sabredenler ile beraberdir"*.[49]

---

[40] ابن الاثير ، الكامل ، ج11، ص 555

[41] ابو الهجاء السمين : من كبار الامراء الاكراد جيش الايوبي وينتمي الى العشيرة الحمية التي يعتقد انها احد بطون القبيلة الهذبانية القاطنة في اربيل وحواليها ، ينظر احمد عبدالغزيز محمود، الامارة الهذبانية الكردية ، ص 67

[42] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 152 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2، ص 181

[43] المصدران نفسهما

[44] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 457؛ ابن واصل، مفرج الكروب ،ج2 ، ص 209

[45] ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 153

[46] المصدر النفسه

[47] ابن الاثير ، الكامل ، ج12، ص 34 ؛ دريد عبد القادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص 328

[48] ينظر ، ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ص 153-160؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 181 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 247-248

[49] النوادر السلطانبة ، ص 160

Öyle anlaşılıyor ki özellikle Arslan Yürekli Richard, İngiltere ve Fransa kralı Philip Augustus ve maiyetlerindekiler ile oraya ulaşmalarından sonra Müslüman kuvvetler ve Haçlı kuvvetleri arasındaki güç dengesi bozuldu. Haçlı güçleri silah bakımından oldukça güçlendiler. Deniz tarafından da saldırıların başlamasıyla Müslüman kuvvetler büyük bir zarara uğradılar. Şehir içinde bulunan Meştub el-Hakkâri ve kuvvetleri üzerinde baskı şiddetlendi. Şehrin surlarının büyük bir kısmı yıkıldı. Haçlılar savaş esnasında Müslümanların maneviyatını kıran çeşitli planlar devreye koydular. Selahaddin, Akka'da muhasara altında yaşayan Müslümanların zor durumunu bildirmek için Abbasi halifesine gönderdiği mektupta bunu açıklamaktadır.[50] Zamanın geçmesi ile beraber Haçlıların saldırıları şiddetlendi. Muhasara altındaki Müslümanların direnç ve maneviyatları azaldı. Öyle ki Meştub el- Hakkâri Akka'da muhasara altında bulunan askerleri ile 587h/ 1191 yılının Cemaziyelâhir ayının yedisinde bir toplantı yaparak Selahaddin'e bir mektup göndermeye karar verdi. Mektupta kendilerine yardım ulaşmazsa teslim olacaklarını söylüyordu. Mektupta şöyle anlatılır: (direncimizin son raddesine ulaştık. Artık teslim olmaktan başka çaremiz kalmadı. Yarına kadar bizim için bir şey yapamazsanız onlara gidip eman dileyip şehri teslim edeceğiz. Boynumuzu onlardan satın alacağız).[51]

Öyle anlaşılıyor ki bu mektup Selahaddin'i çok rahatsız etti. Bunun iyi olamayacağını biliyordu. (Bu haber Müslümanlara gelen çok kötü ve gönüllerinin arzu etmediği bir haberdi). Akka; sahil, Kudüs, Dımeşk, Halep, Mısır ve bütün Müslüman beldelerin silahlarını içinde barındırıyordu. İçinde Seyfeddin Meştub gibi Müslümanların en büyük ve en cesaretli Müslümanlarını barındırıyordu.[52]

Öyle anlaşılıyor ki Selahaddin'in bütün uğraşları Haçlıların Akka üzerindeki baskısını kıramadı ve Meştub el-Hakkâri komutasında muhasara edilen askerlerin üzerindeki baskıları hafifletemedi. Sonunda belli bir antlaşma çerçevesinde şehrin Haçlılara teslimi için görüşmeler başladı. Meştub el-Hakkâri bizzat şehirden çıkarak eman karşılığında Fransa kralı Philip Augustus ile şehrin teslimini görüştü. Philip, gurur ve kibre kapılarak bunu reddetti ve el-Meştub ile gelen görüşme heyetini tehdit etti. Bunun üzerine Meştub el-Hakkâri cesaretle şöyle cevap verdi: *"Hepimizi öldürmeyinceye kadar şehrimizi teslim etmeyeceğiz. Siz ölmedikçe biz*

[50] ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 185 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب، ج2 ، ص ص 353-354

[51] ابن شداد ، النوادر الساطانية ،ص 166

[52] المصدر نفسه ، ص 167

ölmeyeceğiz. Büyüklerinizden elli kişiyi öldürmedikçe bizden bir kişiyi öldüremeyeceksiniz. Arslanın yerini teslim ettiği nerede görülmüştür".[53]

Bu keskin cevap Meştub el-Hakkâri'nin cesaretine ve vahşi, katıca gülen zalim düşman ile karşılaşmasında ortaya çıkan onurlu duruşuna delalet etmektedir. Sonra Meştub el-Hakkâri halktan birisi aracılığıyla kendisinin ve Akka içinde kendisi ile beraber yönetiminde olanların durumunu açıklayan bir mektubu Selahaddin'e gönderdi. Bu durum 587h/1191m yılının Cemaziyelâhir ayının ikinci gününde gerçekleşti. Mektupta *"Biz ölüm üzerine ahitleştik. Biz ölünceye kadar onları öldüreceğiz. Sağ olduğumuz müddetçe bu şehri teslim etmeyeceğiz. Onları nasıl meşgul edip bizimle savaştan alıkoyacağınıza bakın. Bizim tek güvencemiz budur. Düşmana boyun eğmeyin ve onları cesaretlendirmeyin. Bize gelince bizim işimiz bitiktir."* deniliyordu.[54]

Bu mektubun içeriğinden, Meştub el-Hakkâri ve askerlerinin sağlam iradeli, savaşta ısrarlı ve Allah yolunda şehit olmaya hevesli olduklarını okuyoruz. Fakat bununla beraber o, Müslümanların kanının dökülmesine engel olmak ve Müslümanların maslahatı için apaçık zararlı olan savaşta Müslümanların canlarını tehlikeye atmamak için görüşmelere devam etmeye kararlı idi. Bütün bunlardan dolayı yeniden düşmanla diyalog yollarını aradı. İkinci kez Haçlı askerleri ile görüşmeye gittiğinde, bu kez başka bir Kürt emir Hüseyin b. Barik el- Mihrani ona arkadaşlık ediyordu. Haçlı tarafı bu defa muhasara altındaki Müslümanlara eman vermeye ikna oldular. Böylece şehrin teslim edilmesine mukabil onlar malları ile bizzat kendileri şehirden çıkacaklar, fidye verecekler ve kutsal haçın parçalarının iadesine ek olarak esir olan yüzlerce haçlı komutan ve emiri serbest bırakacaklardı.[55]

Bu antlaşmaya rağmen Haçlılar adetleri olduğu üzere kendi hükümlerine saygı göstermediler. Akka'nın Müslüman ahalisine zulüm ettiler ve onları esir saydılar. Öyle ki Meştub el-Hakkâri Haçlıların haksızlıklarından kurtulamadı. Arslan Yürekli Richard onu esir etti ve onun sahip olduğu bütün yerleri, hizmetçilerini ve kumaşlarını aldı. Onun hiçbir şeyi kalmadı.[56]

---

53 العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 505 ؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج12 ، ص 16 ؛ ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص 168 ، ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص ص 186-187؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص327

54 ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ...؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص ص 187-188 ؛ محمد ماهر حمادة ، وثائق الحروب الصليبية ، ص 219

55 العماد الكاتب ، القتح القسي، ص 513؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج12 ، ص 67 ؛ ابن شداد ، نواد السلطانية ، ص ص 170-171

56 ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص ص 194-195

İki yıl devam eden muhasaradan sonra Meştub el-Hakkâri ve askerlerinin büyük bir cesaret ile savundukları şehir düştü. Fakat onların dezavantajları imkânlarından çok daha büyüktü. Neticede bu durum gerçekleşti.

Haçlılar Akka'da Müslümanlar üzerinde iğrenç katliamlar gerçekleştirdiler. Binlerce insan bizzat Richard'ın emriyle boğazlandı.[57] Haçlılar Müslümanların yanında olan esirlerini değiştirinceye kadar emir Meştub el-Hakkâri'yi yanlarında alıkoydular ve fidye olarak karşılığında büyük mallar aldılar. Bu bilfiil gerçekleşti. Kendisi için elli bin dinar fidye verdi. Selahaddin'in yanına gitti, *"Selahaddin ayağa kalkarak ona sarıldı. Gelmesinden büyük bir mutluluk duydu. Onunla yalnız başına uzun uzun konuştu"*.[58] Bu Meştub el-Hakkâri'nin, Selahaddin nezdindeki konumuna ve yüksek makamına işaret etmektedir. Sonra Meştub el-Hakkâri Selahaddin ile cihada katıldı ve 588h/ 1192m yılı Şaban ayında Haçlılar ve Müslümanlar arasında varılan Remle Antlaşması'na katkı sağladı. Görüşme heyeti üyelerinden biri idi.[59]

Aynı yılın Şevval ayında Kudüs şehrinde vefat etti.[60] Bazı rivayetlere göre ise Nablus'ta vefat etmiştir.[61] Hayatını Selahaddin'in yanında cihad ve işgalci Haçlılar ile mücadeleyle geçiren bu Kürt mücahid emirin hayat safhası böylece kapandı. O, Selahaddin için gerek siyasi ve idari işlerde gerekse savaş meydanlarında askeri komutan olarak gerçek bir dayanak idi.

Emir, Fakih, Alim ve Mücahid Ziyauddin İsa el-Hakkâri

Ortaçağ boyunca İslam tarihinde dini, ilmi, siyasi, askeri ve idari bütün alanlarda otorite olan alimler etkin bir rol oynadılar. Eyyubiler dönemi, en dikkat çeken sıfatı savaş ve siyaset olan dönemlerden sayılır. Bilindiği gibi haçlı savaşlarının en şiddetli olduğu dönem Eyyubilerin dönemidir. Eyyubi sultanları ve melikleri Haçlılara karşı savaşın ağırlığını taşımada ve tek bir İslam cephesi oluşturulması işinde tarihi rollerini yerine getirdiler. Selahaddin Eyyubi döneminde, önceki dönemlere göre siyasi sulta ile ulema ve fukaha arasındaki karşılıklı ilişkiler daha gözle görülür oldu. Cihad savaşlarında bazı ulema, fukaha, kadı ve emirleri yanında bulundurdu. Savaş ve siyasette onlara danışırdı. Haçlı saldırılarına karşı cihad hayatlarının ispatı

57 محسن محمد ، الجيش الايوبي ، ص 426
58 ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص 207 ؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج1 ، ص 18
59 ابن شداد، نوادر السلطانية ، ص 235 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، 2 ، ص 204
60 ابن شداد ، النوادر السلطانية، ص 240
61 العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 603

mektup ve kitaplarda kalemlerin yazdıklarıdır.[62] İşte o alimlerden birisi Ziyauddin İsa el-Hakkâri'dir.

O, fakih Ziyauddin Ebu Muhammed İsa b. Muhammed b. İsa el-Hakkâri'dir. Eyyubi Devleti emirlerinden biri ve Şafii olan bu zat 585h/1189m yılının Zilkade ayının dokuzunda vefat etmiştir. O yüksek değerli, çokça saygı duyulan ve görüşlerine başvurulup itimat edilen biri idi. Halep şehrinde Zeccaciye medresesinde fıkıh dersleri veriyordu. Emir Esededdin Şirkuh Selahaddin'in amcası ile burada tanıştılar. Beş vakit namazda onun imamı oldu.[63]

Esededdin Şirkuh vefat ettiğinde Fakih İsa, Bahaeddin Karakuş ile başka emir ve komutanlardan birinin Selahaddin'in yerine amcasından boşalan vezirlik makamına geçmemesi ve Selahaddin'in vezir olması konusunda anlaştılar. Dikkatli ve bilgece bu gaye için uğraştılar. Sonra Selahaddin Mısır'da Fatımi halifesi el-Adıd'ın veziri oldu. Nureddin Zengi'ye bağlı olan bazı emirler buna itiraz ettiler. Kendileri için vezirliği istediler ve Selahaddin'e hizmet etmekten vazgeçtiler. Eğer Fakih İsa el-Hakkâri'nin onların arasını bulmak için olumlu rolü olmasaydı neredeyse Nureddin Zengi'nin Mısır'daki kuvvetleri arasında fitne çıkacaktı.[64] Onların hepsini ikna edinceye kadar büyük uğraşlarla ve çeşitli vesilelerle çalıştı. O zaman onun en büyük muhaliflerinden olan Aynu'd-Devle Yaruki et-Türki, Selahaddin'e tabi olmaktansa Nureddin Zengi'nin hizmetinde devam etmek için Şam'a dönmeyi tercih etti.[65]

Burada İsa el-Hakkâri'nin kuruluş döneminde Eyyubi Devleti'nin devlet erkanını tespit etmede oynadığı tarihi rol ortaya çıkmaktadır. Onun yüce şahsiyeti ve keskin zekası sayesinde Selahaddin'in yönetime gelmesinden itibaren işler, Selahaddin lehine yoluna girebildi. Bu çekişmelerden daha büyük ve önemli olanına engel olması için ona fırsat sundu. Bundan kastımız Haçlılara karşı cihattır. Bu, Fakih İsa el-Hakkâri'yi Eyyubi Devleti'nin en önemli emirlerinden birisi olmasını sağlayan sebeplerden birisidir. Bundan

---

62 ينظر :جمال محمد سالم عريكيز ، فقهاء الشام في مواجهة الغزو الصليبي، ص ص 233-235؛ حامد زيان غانم ، العلماء بين الحرب والسياسة في العصر الايوبي ، ص150

63 ينظر : ابن الاثير ، الكامل ج1 ، ص190؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ،ج3، ص ص 497- 698؛ السبكي ، الطبقات الشافعية ج7، ص ص 255-256

64 ابن الاثير، الكامل ، ج10، ص 17، ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج1 ، ص 169

65 ابن الاثير ، التاريخ الباهر ، ص 142 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج1 ، ص ص 160-161

dolayı Selahaddin'in saygısını, akıl ve görüşlerine başvurulmasını kazandı. Yönetim işlerinde ona sıkça başvurur ve onun görüşünden çıkmazdı.[66]

Selahaddin'in yönetim işi kesinleştikten sonra Şam tarafında cihad başladı. Başını Fakih İsa el-Hakkâri'nin çektiği birçok fakih ve alim gönüllü olarak bu cihada katıldılar. İsa el-Hakkâri fiili olarak asker saflarına katıldı ve kahramanlar gibi savaştı. Asker elbiseleri giydi ve fakih sarığını taktı. Her iki elbiseyi üzerinde buluşturdu.[67] İbn Hallikan onu *"Fakih, asker, cesur ve cömert biriydi"* diyerek tavsif etmiştir.[68]

Haçlılar ile savaşına ve onları kovmasına şehadet eden tarihi rivayetler varit olmuştur. 573h/1175m yılında Askalan'da Haçlılar ile karşı karşıya gelmek için Selahaddin ile Mısır'dan çıktığında onlara saldırdı ve birçok Haçlı askeri öldürdü, bir o kadarını esir aldı ve şehrin etrafını yaktı. Sonra Selahaddin ve askerleri Remle yoluna geçerek oraya ulaştılar. Çok sayıda esir ve ganimet elde ettiler. Ganimetlerle çok meşgul oldukları ve Askalan çevresindeki bölgelere doğru dağıldıkları için Selahaddin askerlerinden küçük bir grup ile kaldı. Haçlı askerleri onların üzerine saldırarak onlara çok kötü bir yenilgi tattırdılar. Selahaddin'in ordusunun birçok ferdi öldürüldü ve birçoğu da esir edildi. Fakih İsa el-Hakkâri ve kardeşi Zahiruddin el-Hakkâri esirler arasındaydı. İbnu'l-Esir o gün İsa el-Hakkâri'nin üstün gayretlerine *"O gün en fazla savaşan o idi."* diyerek işaret etmiştir.[69]

İsa el-Hakkâri'nin Selahaddin Eyyubi nezdindeki yüce makamını, onu kurtarmak için tarihçilerin takdir ettiğine göre Haçlılara altmış bin dinar fidye vermesi te'yid etmektedir. Buna ek olarak yanında bulunan Haçlı esirlerinden büyük bir sayıyı serbest bıraktı ki bunlar arasında fanatik ve Müslümanlara karşı şiddetli düşmanlık güden tapınak şövalyeleri grubuna ait kişiler de vardı.[70]

Ziyauddin İsa el-Hakkâri'nin Akka Savaşındaki Rolü

588h/1089m Akka şehri etrafındaki çemberde gerçekleşen savaşlarda alimlerin ve fakihlerin büyük bir etkinliği vardı. Sur şehrinde bulunan haçlılar kralları Guy de Lusignan komutasında şehri muhasara etmeye karar

---

66 ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج3 ، ص 497

67 ابن الاثير ، الكامل ، ج 10 ، ص 190

68 وفيات الاعيان ، ج3 ، ص 489

69 الكامل ، ج10 ، ص 86

70 ابن الاثير ، الكامل ، ج10 ، ص 86 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج1 ، ص 273 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ص ص 75-77

verdiklerinde Sultan Selahaddin o an Şakif Arnun kalesini muhasara ediyordu.[71] Haçlı tehlikesine karşı yapılabilecek olanları şura meclisi kurmaya çağırdı. Selahaddin'in görüşü Haçlıları Akka'ya ulaşmasından evvel onları karşılama olarak ortaya çıkıyordu. Meclis üyelerinin görüşü ise Haçlıları Akka'ya ulaşmasını beklemek olarak ortaya çıktı. Buna göre daha sonra Eyyubi ordusu, muhasara için şehir içindeki güçlü Akka garnizonu ile Selahaddin'in komutasındaki dışarıda gözlemci olan Eyyubi ordusu arasında harekete geçip birleşecekti.[72]

Danışma meclisinin görüşü kabul edildi. Gerçekleşen olaylar Selahaddin'in görüşünün daha doğru olduğunu göstermesini kayda değer buluyoruz. İmad el-Katib, el-İsfahani bu minvalde şöyle demektedir: *"Sonuçta Selahaddin'in görüşünün daha doğru olduğu bizim için açıkça ortaya çıktı ve böylece onların işi zorlaştı"*.[73]

Haçlı ordusu Akka'yı muhasara etmeye başladı. Sonra Selahaddin komutasındaki Eyyubi ordusu onları takip etti. İki ordu arasındaki savaş kızıştı ve savaşta tehlikeli bir durum ortaya çıktı. Öyle ki tarihçiler "büyük karşılaşma" ya da büyük olay olarak değerlendirmişlerdi.[74] Fakih İsa el-Hakkâri savaş alanında büyük bir rol oynadı. Ordunun merkezinde zırhlı süvari birliklerinde, ön saflarında yer aldı.[75] Savaş esnasında İmad el-Katip ve İbni Şeddad gibi başka fakihler hazır bulunmasına rağmen savaş meydanında el-Hakkâri gibi onlardan farklı bir şekilde temayüz eden temsili rolleri yoktu.

Savaş sonunda zafer Müslümanlara nasip oldu. Haçlılar büyük bir zarara düçar oldular. Onlardan on bin kişi öldürüldü.

Fakih İsa el-Hakkâri savaş esnasında Selahaddin ile beraberdi. Bundan dolayı sultan Akka'nın alınmasından sonra fanatik Haçlı tapınak şövalye grubuna ait ev, köy, bahçe ve onlara ait şeyleri ona tahsis etti. Selahaddin o

---

71 هي قلعة حصين جدا في كهف من جبل قرب بانياس من ارض دمشق بينها وبين الساحل وكان الصليبيون استولوا عليها عام 534هـ/1139م وظلت تحت سيطرتهم حتى حررها صلاح الدين سنة 585هـ/ 1189م

72 العماد الكاتب الاصفهاني ، الفتح القسي ، ص 297؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج10 ، ص ص 184-185؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 146 ، ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 291

73 الفتح القسي ، ص 279

74 العماد الكاتب ، الفتح القسي، ص ص 307-308

75 ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 93 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 144؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 296 ،

ürün ve malları İsa el- Hakkâri'nin saygınlığı, konumu, Haçlı savaşlarına etkin katılımı ve devam cesaretinden dolayı verdi. [76]

Selahaddin'in âdeti olduğu üzere, o bir daha zorlukla karşılaştığı zaman kendi etabından olan görüş sahiplerinden fakih ve emirlerle istişare etmeye yöneldiğini görüyoruz. Besmele hemdele ve salveleden sonra şöyle denilmiştir: *"Şüphesiz Allah'ın ve bizim düşmanımız olan bu kimse, ülkelimize gelmiş ve İslam toprağına ayak basmıştır. Allah'ın izni ile onlara karşı zafer emareleri göründü. Bu topluluktan geriye az kişi kaldı. Kaleye ehemmiyet vermemiz gerekir. Allah bunu vacip kıldı ve siz de biliyorsunuz askerlerimiz bunlardır, Melikü'l-Âdil dışında arkamızda bekleyebileceğimiz bir yardım da yoktur. Melikü'l-Âdil görüşü isabetli olandır. Bu düşman burada kalıp işi uzarsa deniz açılıncaya kadar ona büyük yardım ulaşacaktır. Tam anlamıyla benimsediğim görüş onları kırıp geçmektir. Her biriniz yanındakileri buna hazırlasın".* [77]

Danışma ve görüş alışverişinden sonra danışma meclisi üyeleri iki gruba ayrıldı. Bunlardan bir grup Selahaddin'i teyit ederek düşmanın toplanmasından ve yardım gelmesinden önce savaşa devamda karar kıldılar. Diğer grup ise ordunun yönünün Harrube'ye çevrilmesini istediler.[78]

Böylece kendileri ve atları dinlenecek ve bu durum kendilerine ve atlarına güç verecekti. Ardından etrafa yardım talebi gönderilecekti.[79] Sonuçta ikinci görüş kabul gördü. Selahaddin onların görüşüne uydu. 585h (1189m) yılının Ramazan ayının dördünde ordu Harrube'ye nakledildi. Burada Fakih İsa el-Hakkâri Selahaddin'in ordusunda iken hastalandı ve bu hastalık onun vefatına sebep oldu. Bu olay 585h/ 1189m yılının Zilkade ayının dokuzu olan Salı günü sabah vakitlerinde gerçekleşti. Kudüs'e defnedildi. İmad el-Katip vefat ettiğinde onu överek şöyle dedi: *"O, sultana yakın olan ileri gelenlerden biriydi. İman mücadelesinde ciddi idi. Allah onu cennetlerine nakletti*[80]*Aynı şekilde samimi büyük komutanlardan idi. Her ne kadar harp meydanına katılmasalar da şehadetin ecrine kavuşmaksızın orada ölüyorlar".*

---

76 العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 90؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص87

77 العماد الاصفهاني ، الفتح القسي ، ص 322؛ ابن شداد ، النوادر السلطانية، ص ص 97-98؛ ابو شامة ، الروضتين، ج2 ، ص 146

78 الخروبة:حصن بسواحل بحر الشام مشرف على عكا ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج2 ، ص 262

79 العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ص 322-323 ، ابن شداد ، النوادر ، ص 98

80 الفتح القسي ، ص ص 216-217

Haçlılara Karşı Mücadelede Emir Hoştırin el- Hakkâri'nin Rolü

Onun rolü Nureddin Mahmud döneminde bizatihi kendisinin oluru ile Esededdin Şirkuh'un Mısır seferinde refakat eden ordunun önemli büyük komutanlarından biri yapmasına kadar geri gider. Bu, Mısır'daki Fatımîlerin zayıf yönetiminin sürmesi ve Haçlı kuşatması tehlikesinden kaynaklanan gerginlikler sırasında meydana gelmişti. Esededdin'in Selahaddin'in yararına sona eren hamlesi bir sonraki aşama idi. Emir Hoştirin, onun hizmetine girdi ve haçlılara karşı birçok askeri faaliyette ona iştirak etti. Onların en önemlisi 575h/ 1179m yılında Şam sahilinde gerçekleşen (Merciuyun) savaşı idi. Özetle savaşta Haçlı komutanı IV. Baudouin geldiğinde Eyyubi ordusuna hücum amacıyla kuvvetlerini üzerlerine sevketti. Onların bu hazırlıklarının haberi Selahaddin'e ulaşınca onlardan önce saldırma kararı aldı. İki taraf sahilde Merciuyun tepesi üzerinde karşılaştı.[81]

Şiddetli bir muharebeden sonra Haçlılardan yüzlerce asker öldürülmesi ve esir edilmesinden sonra zafer Müslümanların oldu. Aralarında büyük askeri komutanlar vardı. Onlardan biri de komutanları Baudouin'in oğlu olup Emir Hoştirin el-Hakkâri tarafından tutsak edilmişti. İmad el-Katip bu tabloyu şu şekilde anlatır: *"Sonra esirlerin serbest olmasına izin verildi. Onlar şaşkınlıktan sarhoşlar gibi gidip gelmeye başladılar en önde gidenleri komutanları Baudouin'in oğlu idi. Onu Kürt emirlerinden Muhammed b. Hoştirin esir etmişti. Sonra Tapınak Şövalyelerinin öncülerinden biri geldi(….) İbn_i Komsiyye getirildi. 70 kadarı öncü şövalyelerden olmak üzere 200 küsür civarında yakalanan esirlerin sayısı tamamlandıktan sonra oturdu. Çadırlarda tutulan esirler bunlara dahil değildi"*.[82]

Öte yandan Emir Hoştirin el Hakkâri, Selahaddin'in bazı Şam emirlerine karşı yaptığı savaşlara iştirak etti. Onlar Selahaddin öncülüğünde oluşan tek İslami cepheyi Haçlılara karşı boş kalmaması için engelliyorlardı. Selahaddin Halep şehrini almaya çalıştı. Şehir üzerine baskı kurmak için Halep etrafındaki bölgelere yöneldi. Buza'a[83] üzerine gitti ve orayı savaşmadan aldı. Sonra orayı ikta olarak Emir Hoştirin el-Hakkâri'ye verdi.[84]

---

[81] للمزيد حول هذه المعركة ينظر ، العماد الكاتب ، البرق الشامي ، ج3 ، ص ص 163-165

[82] البرق الشامي ، ج3 ، ص ص165-166

[83] براغة : وهي احد اعمال الحلب في وادي بطنان تقع بين منبج و حلب ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج2 ، ص 324

[84] ابو شامة ، الروضتين ، ج1 ، ص 655

Bağdat halifesine katılmasına ve onun hizmetine girmesine rağmen çok geçmeden isteğine ulaşamadan Selahaddin Eyyubi'nin hizmetine döndü. Haçlılara karşı Selahaddin'in ordusunda cihad ve gayrette bulundu. Diğer bazı Kürt emirleri ile beraber 586h/1189m yılında Akka etrafında gerçekleşen birçok savaşta Eyyubi ordusunun sevk ve idaresinde görev aldı.[85]

Emir Bedreddin İbrahim b. Şerve el- Hakkâri

Bu emir hakkında tarihi bilgiler oldukça azdır. Fakat İmad el-Katib'in onun hakkında *"Kürtlerden dindarlık, iyilik, cömertlik ve cesarette onun gibisini görmedim"*[86] gibi sözlerle vasfetmesi varit olmuştur.

Sultan Selahaddin 581h/1185m yılında onu Humus kalesine vali olarak atadı. Bir süre orada kaldı. Bu esnada ismi halk arasında oldukça yayıldı. Sonra Sultan onu, isteği üzerine Halep kalesine nakletti. Sultan Selahaddin döneminin sonlarında Melik Aziz İmadeddin Osman b. Yusuf Selahaddin'in talebinden sonra Kus'a[87] nakloldu.[88]

Emir, Fakih Zahiruddin el-Hakkâri

O, Ziyaeddin İsa el-Hakkâri'nin kardeşidir. Haçlılara karşı kardeşi İsa'nın yanında birçok savaşa katıldı. İmad el-Katib'in *"tertemiz yiğit"*[89] sözü ile vasfettiği gibi dindarlık, ilim ve cesareti kendinde toplaması ile tanınmıştır.[90] 573h/1177m yılında Remle Savaşı'ndan sonra yollarını şaşırmalarından dolayı esir edildi. Ebu Şame esir edilmelerini şöyle anlatmıştır: *"Ziyaeddin İsa el-Hakkâri, kardeşi Zahir ve beraberindeki arkadaşları yollarını şaşırdılar. Geriye doğru geldiler. Düşmana yakın bir yerde durdular. Bir mağaraya sığındılar. Onları Müslümanların yurduna ulaştıracak birilerini beklediler. Bir Frenk onlara gelerek yol göstereceğini söyleyerek onları esir etti"*.[91] Öyle anlaşılıyor ki kardeşi İsa ile birlikte Müslümanlar ve Haçlılar arasındaki esir değişiminde hürriyetlerine kavuştular.

Zahiruddin el-Hakkâri, 583h/1187m yılı sonlarında Hittin Savaşı'ndan sonra özgürlüğüne kavuşmasının ardından Beyt'il-Makdis'in işlerini düzene

---

85 ابن شداد ، النوادار السلطانية ، ص 147، ابن واصل ، مفرج الكروب، ج2 ، ص 343

86 البنداري ، سنا البرق الشامي ، ص 277

87 قوص : وهي مدينة كبيرة واسعة وعظيمة قبضة صعيد مصر شرقي نهر النيل ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج7، ص 101

88 البنداري ، سنا البرق الشامي ، ص 277

89 الفتح القسي ، ص 191

90 ابن الاثير الكامل ج10، ص 187 ، وابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 95

91 الروضتين ، ج1 ، ص 701

sokmada kardeşi İsa ile beraber çalıştı. İsa Kudüs'e vali olarak atandı. İmad el-Katib'in anlattığına göre *" Allah'ın yardımıyla Kudüs fethedilip halkı kurtulunca gecenin kurtuluş sabahı göründü. Fakih İsa el- Hakkâri oranın valisi oldu. Onun zor olan işi, müşkil olan ahvalini; derin anlayışı ve Allah'ın kendisine verdiği nimetler ile düzeltti. Adı Zahir olan kardeşini kendisine destekçi kıldı. 585 h. Şaban ayında şehid oluncaya kadar kardeşi meşhur olan iyilik ve güzelliğinden bir şey kaybetmedi".*[92]

Öyle anlaşılıyor ki 585h/1190m yılı Şaban ayında Akka çevresinde gerçekleşen büyük zorlu savaş ya da (büyük olay) Zahiruddin el-Hakkâri'nin katıldığı son savaş oldu. Bu savaş esnasında şehit oldu. İsa el- Hakkâri kardeşinin şehit olduğu haberini alınca insanların taziye dileklerini kabul etmedi ve şöyle dedi: *" bu esenlik günüdür taziye günü değil".*[93] Doğrusu Emir İsa yüce bir tavır sergiledi. Çünkü kardeşi Zahiruddin'in yüce bir makam olan şehadete ulaştığına inanıyordu.

Sonuç:

Bu araştırmanın yazımı esnasında ulaşmış olduğumuz bazı sonuçları özet halinde aşağıya aktarıyoruz.

1- Ortaçağ döneminde Haçlılarla savaş tarihin en önemli konularından birisi olmuştur. Doğulu ve batılı halk ve milletlerin büyük çoğunluğu dinin gölgesi altında savaşmak üzere birbirlerine karşı konumlanmışlardır. Her iki tarafı da etkileyen temel amil din olmuştur.

2- Kürtler tarihi uzun bir dönem boyunca haçlılar ile savaşta gerek Eyyubi devleti bünyesinde gerekse gözle görülür bir rol oynayan aşiret, kabileler ve şahsiyetler üzerinden önemli bir paya sahip olmuşlardır. Haçlılar ile süren bu mücadeleleri esnasında büyük kayıplar vermişlerdir.

3- Eyyubi ordusunda İslam dünyasının siyasi ve idari yöneticiliğini Kürtler üstlenmişlerdir. Bu ordu içerisinde Türklerin de gözle görülür

---

[92] الفتح القسي ، ص309 ، ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 95 ، ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 145، ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 299 ، الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص 161

[93] العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 309 ؛ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 95 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص145؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 299 ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص 161

bir rollerinin olmasına rağmen Kürt emir ve askeri komutanların sayısı diğerlerine göre daha fazla idi.

4- Selahaddin'i destekleyen Kürt aşiretleri içerisinde Hakkârililerin rolü ve etkisi daha belirleyici idi. Bundan dolayı tarihi kaynaklarda önemleri kabul adilmiş Hakkarili meşhur birçok şahsiyetin ismi geçmiştir.

5- Birçok kez İslam alimleri (Fıkıhçılar) siyasi, diplomatik ve askeri eylemlerde pay sahibi olmuşlardır. Sahip oldukları dini anlayışları bunun engellememiş aksine bunda pay sahibi olmalarına katkı sunmuştur. Bu çalışma esnasında özellikle Hakkârililer ile ilişkili olarak Ziyauddin İsa Hakkâri ve kardeşi Zahiruddin iki belirgin isim olarak gösterilebilir.

6- Selahaddin Eyyubi'nin, ordusu içerisinde Hakkârili yönetici ve komutanlara karşı tam bir kabul içerisinde olduğu ve onlara çok güvendiğini de belirtmeyi gerekli görüyoruz.

Öğr. Gör. Shawısh MURAD

MEŞTUB El-HAKKARİ

المشطوب الهكاري

(الأمير الكبير والمجاهد العظيم ـ نسبه وسيرته و أعماله)

شاويش محمد مراد[١]

الخلاصة

المشطوب الهكاري هو علي بن أحمد من إحدى القبائل الكردية في قلاع الهكارية وزير الأول للسلطان صلاح الدين الأيوبي ، والأمير الكبير ومقدم الجيوش ، يمتاز على غيره بالشجاعة والمروءة والسمعة الحسنة ، والإخلاص ، مطاع في قبيلته وبني قومه ، متفاني في خدمة السلطان وتوطيد حكمه ، نائب السلطان على صيدا وعكا ونابلس ، توفي في القدس الشريف سنة ٥٨٨ هـ ، وخلفه ابنه عماد الدين أحمد.

Özet

Ali b. Ahmed el-Meştub el-Hakkâri, Hakkâri kalesinde yaşayan Kürt bir kabileye mensup olup, Sultan Selahaddin Eyyubi'nin ilk veziridir. Aynı zamanda büyük komutan ve ordunun öncüsü unvanlarına sahip olan el-Meştub, kavmi arasında diğerlerinden daha çok cesur, ihlaslı, atılgan, atik, sözü dinlenilen ve meşhur biriydi. Sultan Selahaddin'in emirleri yerine getirmede ve onun hizmetinde adeta fâni olmuştu. Sayda, Akka ve Nablus'ta Sultan'ın vekili idi. Hicri 588 yılında Kudüs'te vefat etti. Onun yerine onun oğlu İmaduddin Ahmed geçti.

Abstract

'Ali b. Ahmed el-Meştub al-Hakkari who is a member of atribe living in Hakkari Castle is the first vizier of Sultan Salahaddin. Al-Meştub who is the leader of a large army commander was known braver, more sincere, more enterprising, agile and famous person. He fulfilled the orders of the Sultan Selahaddin's without any inquiry. He was the deputy of the Sultan in Sayda, Akka and Nablus. He died in Jerusalem in 588. His son Ahmed replaced instead of him.

---

[١] ـ أستاذ اللغة العربية والقرآن الكريم في جامعة هكاري ـ إلهيات والثقافة الدينية .

- **نسبه :**

ينتمي المشطوب الهكاري إلى إحدى القبائل الكردية في قلاع الهكارية من أيام الدولة الصلاحية والدولة الزنكية ، وهو أبوالحسن علي بن أحمد بن أبي الهيجاء الهكاري (صاحب قلاع الهكارية ، وهي قلعة أشهب وما جاورها من البلاد) بن عبد الله بن مرزبان بن عبد الله الأمير الكبير مقدم الجيوش ، سيف الدين المعروف بالمشطوب . وإنما قيل له ذلك لشطبة كانت بوجهه من أثر طعنة في إحدى غزواته [1] .

والهكاري نسبة إلى منطقة الهكارية ، وهَكّاري : بالفتح وتشديد الكاف وراءٍ وياء نسبة : بلدة وناحية وقرى فوق الموصل في بلد جزيرة ابن عمر ، ويسكنها أكراد يقال لهم الهكارية[2] ، وهي منطقة جبلية في معظمها ، شديدة الوعورة ، قممها شامخة ، ووديانها ضيقة ، تقع في الزاوية الشرقية الجنوبية من تركيا حالياً ، وتتاخم الحدود الإيرانية شرقاً والحدود العراقية جنوباً[3] ، وهي شمال موصل [4] .

---

[1] - ابن الأثير ، أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم الشيباني (الكامل في التاريخ) ت: عبد القاضي ،دار الكتب العلمية ، بيروت ،ط:٢ ، ١٤١٥هـ ، ٩/ ٢٧٥ ، و ابن خلكان ، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبو بكر بن خلكان (وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان) ت، إحسان عباس ، دارصادر ، بيروت ، ط:١٩٠٠م ، ١/ ١٨٠ ، و الزركلي ، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركلي الدمشقي المتوفي ١٣٩٦هـ (الأعلام)، دار العلم للملايين ، ط: ٢٠٠٢م : ٤/ ٢٥٦، والصفدي ، صلاح الدين خليل بن أيبك الصفدي (الوافي بالوفيات) ت: أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى ، دار إحياء التراث للنشر ، بيروت ،ط: ١٤٢٠هـ ، ٢٠٠٠م : ٢٠/ ١٢٠ .

[2] ياقوت بن الله الحموي أبو عبد الله (معجم البلدان) دار الفكر ، بيروت :٥/ ٤٠٨ .

[3] - د : أحمد الخليل (مشاهير الكرد في التاريخ) الحلقة ٥٢ ، بعنوان (الفقيه عيسى الهكاري).

[4] رابطة علماء السوريين (حدث في الثاني والعشرين من شوال) ركن المقالات ، المستقبل لهذا الدين ، تاريخ النشر: الأربعاء ٠٢ ذو القعدة ١٤٣٢ هـ ، ٢٨ سبتمبر ٢٠١١ م ،موقع : www.islamsyria .

ـ سيرته و أعماله :

ظهر منذ القديم في منطقة الهكاري عدد كبير من العلماء والأمراء المشهورين بالشجاعة وقوة البأس والدفاع عن القلاع الإسلامية ومن هؤلاء الشيخ الفقيه عيسى الهكاري ، والإمام الحافظ أحمد بن أحمد بن موسى شهاب الدين أبوسعيد المعروف ملا أحمد الهكاري صاحب تفسير الهكاري ، و شيخ الإسلام أبو الحسن علي بن عرفة الهكاري ، وسيف الدين علي المعروف بالمشطوب (صاحب موضوع بحثنا) وجده أبي الهيجاء الهكاري صاحب القلاع الهكارية ، وابنه عماد الدين المشطوب (وسنتعرف عليه أيضاً) وأخوه الجناح المشطوب وغيرهم .

فلقد ظهر سيف الدين علي بن أحمد المشطوب في أيام الدولة الزنكية التي كانت بقيادة عماد الدين الزنكي ونور الدين ، وحكي أن أتابك الزنكي لما ملك قلاع الحميدية أجلى أهلها منها فخاف أبو الهيجاء (جد المشطوبي) صاحب قلعة أشهب والجزيرة ونوشي فأرسل إلى أتابك زنكي من استحلفه له ، وحمل إليه مالاً ،وحضر عند الزنكي بالموصل ، فبقي مدة ثم مات فدفن بتل نوقة ، ولما سار أبو الهيجاء عن أشهب إلى موصل استناب بها كردياً يقال له باو الأرجي ، وأخرج ولده أحمد بن أبي الهيجاء منها خوفاً أن يتغلب عليها وأعطاه قلعة نوشي ، وأحمد هذا هو والد علي بن أحمد المعروف بالمشطوب ، ولكن لما مات أبو الهيجاء سار ولده من نوشي إلى أشهب ليملكها فمنعه باو الأرجي ،وأراد حفظها لولد صغير لأبي الهيجاء اسمه علي ، فسار زنكي بعسكره فنزل على أشهب وملكها ، وقتل كثيراً من أهلها وفي مقدمتهم باو الأرجي ، وخربها وبنى قلعة العمادية ، وعاد إلى موصل.[1]

وكان سيف الدين من قادة الجيش الزنكي الذين أرسلهم نور الدين مع أسد الدين شيركوه ، وقد حضر فتح مصر ، ليساعدا العاضد الفاطمي في الدفاع عنها في وجه الغزو الصليبي ، ولكن لما توفي أسد الدين شيركوه سنة ٥٦٤ هـ ، تطلع بعض من القادة إلى أن يكونوا أميراً من بعده ،ومنهم سيف الدين المشطوب [2]، ولكن الخليفة العاضد أرسل إلى صلاح الدين ليوليه هذا المنصب بعد أن استشار الأمراء من يصلح للوزارة ، فسار إليه شهاب الدين محمود الحارمي وأرشده إلى تولية صلاح الدين ،كما أن أصحابه قالوا له : " ليس في الجماعة أضعف ولا أصغر سناً من يوسف والرأي أن يولي فإنه لا يخرج من تحت حكمنا ثم نضع على العساكر من يستميلهم إلينا فيصير عندنا من الجنود من نمنع بهم البلاد ثم نأخذ يوسف أو نخرجه "، ولكن صلاح الدين رفض فألزمه العاضد كارهاً ، ولقبه بالملك الناصر وذلك في

---

[1] ـ ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ٩/ ٢٧٥ .

[2] ـ أحمد بن علي بن عبد القادرأبو العباس الحسيني العبيديتقي الدين المقريزي المتوفى: ٨٤٥هـ(اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء) ت : د جمال الدين الشيال،و د محمد حلمي محمد أحمد، دار النشر: المجلس الأعلى للشئون الإسلامية ـ لجنة إحياء الـ تر ـاث الإسلامي، ط: ١/ ٣٠٧ ، و رابطة علماء السوريين (حدث في الثاني والعشرين من شوال) .

يوم الثلاثاء الخامس والعشرين من جمادى الآخرة ، ولما نزل صلاح الدين إلى دار الوزارة لم يطعه أحد من الأمراء النورية ولا خدموه ، فسعى الفقيه عيسى الهكاري لإمالة القادة إلى صلاح الدين ، منهم الأمير سيف الدين المشطوب والأمير شهاب الدين الحارمي وهو خال صلاح الدين ، والأمير عين الدولة الياروقي ، وغيرهم ، ونجح الفقيه عيسى في ذلك كلهم إلا مع الياروقي[١] ، وبذلك ثبت حكم صلاح الدين في مصر ، وبقي سيف الدين المشطوب مع السلطان صلاح الدين إلى آخر عمره ، وأقام المشطوب ببلاد الشام أغلب وقته وكان كبير أمرائها.[٢]

وفي سنة ٥٧٣ هـ عندما هاجم الفرنجة حصن حماة ، هرع سيف الدين المشطوب إلى نجدتها وكان قريباً منها ، وقتل من الإفرنج ما يزيد على ألف رجل ما بين فارس وراجل[٣] .

وفي سنة ٥٧٥ هـ شارك سيف الدين المشطوب مع السلطان صلاح الدين في هزيمة الفرنج في معركة مرج عيون ، وكان صلاح الدين يستشير المشطوب في كثير من الأمور ويستنير برأيه ، ويعمل بها .

أرسل السلطان صلاح الدين من المنزلة سيف الدين المشطوب إلى قلعة الجزيرة من بلد الهكارية ، فحاصرها واجتمع عليه من الأكراد و الهكارية الكثير منهم.[٤]

وعين صلاح الدين الأمير سيف الدين المشطوب نائباً له على صيدا ، ولما حاصر الفرنجة عكا سنة ٥٨٦ هـ ،أنفذ إليها صلاح الدين عدد من الأمراء وكبيرهم سيف الدين المشطوب ، فدخلوا عكا أول سنة ٥٨٧ هـ[٥] ، ولكن الفرنجة عادوا فحاصروا عكا وضايقوهم مضايقة شديدة ، ولم يتمكن صلاح الدين من فك الحصار عن المسلمين في عكا ،ثم إن الحامية اتخذت قراراً بوقف القتال ، فخرج سيف الدين المشطوب إلى معسكر الصليبي ؛ لمقابلة الملك الفرنسي فليب الثاني ، والاتفاق معه في عقد هدنة بينهم وبينه على شروط منها ؛ تسليم البلد لهم مقابل أن يخرج من في

---

[١] ـ ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ١٧/١٠ ، وبهاء الدين بن شداد (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية : في مناقب السلطان صلاح الدين يوسف بن أيوب) ١١٩/١ .

[٢] ـ ابن الأثير(الكامل في التاريخ)ت: عمر عبد السلام تدمري ، دار الكتاب العربي، بيروت ، لبنان ،ط:١، ١٤١٧هـ/ ١٩٩٧م ، ١٠/ ٣٤٣ ـ ٣٤٤ .

[٣] ـ عماد الدين الأصفهاني المتوفى ٥٩٧هـ (البرق الشامي) ت : د:فاتح حسين ، مؤسسة عبد الحميد شومان ، عمان ، الأردن ،ط: ١٩٨٧م : ٥٣/٣. و أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بأبي شامة المتوفى : ٦٦٥هـ (عيون الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية) ت : إبراهيم الزيبق ، مؤسسة الرسالة ، بيروت ، ط: ١، ١٤١٨هـ ، ١٩٩٧م : ١/ ٢٩٦ .

[٤] ـ ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ١٩٩/١٠. و ابن شداد (النوادر السلطانية) ١/ ١٣٤.

[٥] ـ علي محمد الصَّلاَّبي (صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس) دار المعرفة، بيروت ، لبنان، ط:١، ١٤٢٩ هـ ـ ٢٠٠٨ م: ٦٠٨/١.

البلد بأنفسهم وأموالهم ، ولكن ملك فرنسا الذي كان بعيداً كل البعد عن صفات الشهامة والمروة ، التي كان صلاح الدين يتحلى بها ، امتنع عن إجابة طلبه ورد عليه رداً شنيعاً ، الأمر الذي أثار نخوة سيف الدين المشطوب فأغلظ له في القول ، وكان مما قال له :" أنّا لا نسلم البلد حتى نقتل بأجمعنا ولا يقتل واحد منا حتى نقتل خمسين نفساً من كباركم "، ثم انصرف عنه المشطوب ودخل عكا يستثير الناس للجهاد وبذل أرواحهم في سبيل الله ، لكن الصليبين غدروا وحبسوا وأسروا المسلمون ، و كان من بينهم أميرهم سيف الدين المشطوب[1] ،ولما خلص من الأسر وصل إلى السلطان وهو بالقدس، يوم الخميس مستهل جمادى الآخرة سنة ٥٨٨ هـ ، وكان قد فدى نفسه بخمسين ألف دينار.[2]

قال ابن شداد : دخل سيف الدين المشطوب على السلطان بغته، وعنده أخوه الملك العادل، فنهض إليه واعتنقه، وسر به سروراً عظيماً، وأخلى المكان وتحدث معه طويلاً[3] ،وقد أقطعه السلطان صلاح الدين الأيوبي مدينة نابلس كلها، إكراماً له ولجهوده ، فكان صاحب مدينة نابلس ، وكان دخله في السنة ثلاثمئة ألف دينار.[4]

ومن صفاته أنه كان شجاعاً كثير الإخلاص والولاء للسطان صلاح الدين الأيوبي مطاعاً في قبيلته[5] ، وهذه الحادثة تدل على ذلك ، وهي عندما استولى الفرنجة على قلعة الدَّارُوم ، فخربوها وقتلوا الكثير من أهلها ، وأسروا طائفة من الذراري ، ثم اقبلوا نحو القدس الشريف ، فبرز لهم السلطان صلاح الدين ، فانقلب الفرنجة خائبين ، لكن ملك الإنكلترى ـ وهو أكبر ملوك الفرنج ـ في ذلك الوقت ظفر ببعض قفول المسلمين ليلاً ، فقتل منهم خلقاً كثيراً ، وأسر منهم خمسمائة أسير ، وغنم منهم شيئاً كثيراً فتقوى الفرنج ، فغضب السلطان غضباً شديداً وخاف من

---

[1] ـ ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ١٠/ ٢٠٦ . وابن شداد (النوادر السلطانية) ١/ ٧٥ . ورابطة علماء السوريين (حدث في الثاني والعشرين من شوال) .

[2] ـ مجير الدين الحنبلي العليمي (الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل)ت: عدنان يونس عبد المجيد نباتة ، مكتبة دنديس ،عمان ،ط: ١٤٢٠هـ، ١٩٩٩م :٣٧٥/١ ، و ابن الأثير ، الباهر : ١٤١ . وصلاح الدين الصفدي (الوافي بالوفيات) ١٢٠/٢٠ و أبو الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير (البداية والنهاية) ت : عبد الله عبد المحسن التركي ، دار هجر للطباعة والتوزيع ، ط ١ ، ١٤١٨هـ ،١٩٩٧م ، ١٦/ ٦٣٩ .

[3] ـ بهاء الدين بن شداد (نوادر السلطانية) ٩٤/١ ، و ابن خلكان (وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان) ١/ ١٨٢ـ ١٨٣ ،و مجير الدين الحنبلي (الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل) ٣٨٥/١ .

[4] ـ أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (العبر في خبر من غبر) ت: أبوهاجر محمد بسيوني زغلول ، دار الكتب العلمية ، بيروت : ٣/ ٩٧ ، وابن كثير (البداية والنهاية) ١٦/ ٦٣٩ .

[5] ـ ابن العماد (شذرات الذهب) ٤/ ٣٤١.

عاقبة ذلك ، فحاصر القدس وتهيأ وأكمل السور وحفر الخنادق ونصب الآلات والمجانيق ، وأحضر أمراءه ليلة الخميس، وفيهم أبو الهيجاء السمين والمشطوب والأسدية بأسرهم ، فخطب فيهم واستشارهم كل برأيه ، فانتدب سيف الدين المشطوب لجوابه وقال : " يا مولانا نحن مماليكك وعبيدك وأنت الذي أعطيتنا وأنعمت علينا وكبرتنا وعظمتنا ، وليس لنا إلا رقابنا وهي بين يديك ، والله ما يرجع أحدٌ منا عن نصرتك إلى أن يموت " ، فقال جماعة مثل ما قال ففرح السلطان وطاب قلبه.[1]

ـ وفاته و أقوال العلماء فيه :

كانت وفاة سيف الدين المشطوب يوم الخميس السادس والعشرين من شوال ، سنة ثمان وثمانين وخمسمائة بنابلس (٥٨٨هـ) رحمه الله تعالى.

وقال بهاء الدين بن شداد في كتابه سيرة صلاح الدين : "وفي يوم الخميس السادس والعشرين من شوال من السنة المذكورة بالقدس الشريف، ودفن في داره بعد أن صلي عليه بالمسجد الأقصى".[2]

ولم يكن في أمراء الدولة الصلاحية أحد يضاهيه ولا يدانيه في المنزلة وعلو المرتبة، وكانوا يسمونه الأمير الكبير، وكان ذلك علماً عليه عندهم لا يشاركه فيه غيره ، وقال قاضي القضاة شمس الدين ابن خلكان رحمه الله : ورأيت بخط القاضي الفاضل : " ورد الخبر بوفاة الأمير سيف الدين المشطوب، أمير الأكراد وكبيرهم. وكانت وفاته يوم الأحد الثاني والعشرين من شوال من السنة المذكورة بالقدس، وكان بين خلاصه من أسره وحضور أجله دون مائة يوم . ووصف القاضي الفاضل موته بأنه : " تهدم به بنان قوم والدهر قاض ما عليه لوم ".[3]

والناظر في كتب التاريخ ليرى أن سيادة أسرة المشطوب ، ومكانتها الاجتماعية والعسكرية استمرت في العصر الأيوبي ، فقد أدرك صلاح الدين أهمية هذه الأسرة ومكانتها بين أبناء جلدتها وتفانيها في خدمته ، لذلك كان سيف الدين المشطوب من أبرز أمراء الدولة الصلاحية . وقد حصلت هذه الأسرة على مكانة مرموقة عند ملوك بني أيوب ، إذ شغلوا العديد من المناصب العسكرية والإدارية ، فكان سيف

---

[1] ـ بهاء الدي بن شداد (نوادر السلطانية) ٩٩/١ ، وابن الكثير (البداية والنهاية) ١٦/ ٦١٤ ، و أبو شامة المقدسي (عيون الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية) ٤/ ٣٠٧ .

[2] ـ ابن شداد (النوادر السلطانية) ١/ ١٣٧ ، وابن خلكان (وفيات الأعيان) ١٨٣/١ .

[3] ـ ابن خلكان (وفيات الأعيان) ١/ ١٨٢، ١٨٣ ، و قطب الدين أبو الفتح موسى بن محمد اليونيني المتوفى ٧٢٦هـ (ذيل مرآة الزمان) دار الكتاب الإسلامي ، القاهرة ، ط:٢، ١٤١٣هـ ، ١٩٩٢م ، ٢٢٥/٤ .

الدين لا يضاهيه ولا يدانيه أحد في منزلته وعلو مرتبته ، حتى لقب بالأمير الكبير ، وبمقدم الجيوش ، حتى إن صلاح الدين كان يقف عند حضوره ، ويقربه من مجلسه[1] ، ومن هذه العائلة المرموقة أمراء مرموقون ، منهم الأمير جناح الدين الهكاري أخو سيف الدين المشطوب الذي وقف بجانبه في حصار عكا و توفي في سنة (٦٠٥هـ)، و منهم أبو العباس الأمير عماد الدين ابن المشطوب الذي خلف مكان وحرمة والده عند ملوك بني أيوب ، وفيما يلي سنتعرف عليه.

ـ عماد الدين بن المشطوب :

وهو أبو العباس أحمد ابن الأمير سيف الدين أبي الحسن علي بن أحمد بن أبي الهيجاء بن عبد الله بن أبي الخليل بن مرزبان الهكاري المعروف بابن المشطوب الملقب عماد الدين، كان أميراً كبيراً وافر الحرمة عند الملوك ، معدوداً بينهم كواحد منهم ، وكان عالي الهمة غزيرة الجود واسع الكرم شجاعاً أبي النفس ، تهابه الملوك وله وقائع مشهورة في الخروج عليهم ، ولا حاجة إلى ذكرها.

وكان من أمراء الدولة الصلاحية بمصروكبيرهم ، وله لفيف كثير ،وجميع الأمراء ينقادون إليه ويطيعونه لا سيما الأكراد [2] ، فإن والده لما توفي وكانت نابلس إقطاعاً له أرصد منها السلطان صلاح الدين رحمه الله تعالى الثلث لمصالح بيت المقدس وأقطع ولده عماد الدين المذكور باقيها.

ولم يزل عماد الدين قائم الجاه والحرمة من الأيام الصلاحية إلى أن صدر منه في سنة دمياط ما قد شهر، وذلك لما مات الملك العادل خلفه ستة عشر ولداً ذكراً غير البنات ، ولم يكن حاضر معه إلا الملك المعظم عيسى وكان في نابلس ، فأخذ والده إلى دمشق من دون أن يعلم بموته أحد ، ثم أخذ البيعة من أهل دمشق ، وأظهر موت أبيه ، وجلس للعزاء وكتب إلى الملوك من أخوته وغيرهم يخبرهم بموته ، فلما بلغ الملك الكامل موت أبيه وهو في قتال الفرنج ، عظم عليه ذلك جداً ، واختلف العسكر عليه ، فتأخر عن منزلته ، وعلم أن عماد الدين اتفق مع أمراء كبار على أن يخلعوا الكامل ويملكوا الملك الفائز إبراهيم ، فما أمكن الكامل إلا مداراتهم لكونه قبالة العدو ، وطمعت الفرنج ونهبت بعض أثقال المسلمين ، ففارق الملك الكامل البلاد ولحق باليمن ، فلما بلغ ذلك الملك المعظم عيسى رحل إلى أخيه الملك الكامل وكان قد أطلعه الكامل على القضية ، وأن رأس هذه الفتنة عماد الدين بن المشطوب ، فجاءه الملك المعظم عيسى بن الملك العادل سنة (٦١٨ هـ) يوماً على غفلة إلى خيمته واستدعاه سراً وسار معه وقال له : " يا عماد الدين ، هذه البلاد لك ، أشتهي أن تهبها لنا " ، وأخرج عماد الدين بن المشطوب ونفاه من

---

[1] ـ محمود محمد الرويضي (عماد الدين أحمد ابن المشطوب وأثر حركاته عصيانه على سلاطين بني أيوب وملوكهم) المجلة الأردنية للتاريخ والآثار ، م٣،ع٢ ، ٢٠٠٩م ، ص٦٧ .

[2] ـ ابن الأثير (الكامل في التاريخ): ١٠/ ٣٧٦

العسكر الشام ، فانتظم أمر السلطان الملك الكامل ، وقوى مضايقة الفرنج لدمياط ، وضعف أهلها بسبب ما كان من الفتنة التي حصلت في عسكر الملك الكامل من ابن المشطوب[1] ، وخرج إلى الشام مجرداً من ماله بأربعة أنفار لا غير، وأقام بحماه وتجهز منها بعسكر ورحل عنها بسبعمائة فارس ووقع بجشار حلب ، وخرج السلطان الملك الأشرف إليه ، وأخافه وآمنه بعد ذلك ، وأعطاه رأس عين الخابور وزليبا ملكاً وأرجيش[2]، وآلت حاله إلى أن حوصر في شهر ربيع الآخر بتل يعفور القلعة التي بين الموصل وسنجار، والقصة مشهورة ، فراسله الأمير بدر الدين لؤلؤ أتابك صاحب الموصل ولم يزل يخدعه ويطمئنه إلى أن أذعن للانقياد، وحلف له على ذلك، فاخذه معه ابن المشطوب إلى الموصل، وأقام بها قليلاً، ثم قبض عليه فسجنه ، وذلك في سنة سبع عشرة وستمائة (٦١٧هـ) وأرسله إلى الملك الأشرف مظفر الدين ابن الملك العادل. وإنما قبض عليه تقريباً إلى قلبه ، فاعتقله الملك الأشرف ونقله من حبس موصل وحبسه في جب بقلعة حران[3]، وضيق عليه تضييقا شديداً ، من الحديد الثقيل في رجليه والخشب في يديه ، وحصل في رأسه ولحيته وثيابه من القمل شيء كثير على ماقيل.[4]

و قال ابن شداد : و كنت أسمع بذلك في وقته وأنا صغير، وبلغني أن بعض من كان متعلقاً بخدمته كتب في ذلك الوقت إلى الملك الأشرف ذوبيت في معناه ، وهو:

يا من بدوام سعده دار فلك	ما أنت من الملوك بل أنت ملك
مملوكك ابن المشطوب في السجن	هلك أطلقه فإن الأمر لله ولك

ومكث على تلك الحال إلى أن توفي في الاعتقال في شهر ربيع الآخر سنة تسع عشرة وستمائة(٦١٩هـ)، وبنت له ابنته قبة على باب مدينة رأس عين، ونقلته من حران إليها ودفنته بها، رحمه الله تعالى.

ولما كان في السجن كتب إليه بعض الأدباء بيت، وهو:

يا أحمد مازلت عماداً للدين	يا أشجع من أمسك رمحاً بيمين
لا تأس إذا حصلت في سجنهم	ها يوسف قد أقام في السجن سنين

---

[1] ـ أبو الفداء (المختصر في أخبار البشر) : ١/ ٣٩٢ ـ
[2] ـ ابن الأثير (الكامل في التاريخ): ١٠/ ٣٨٨ .و أبو الفضائل محمد بن علي بن نظيف الحموي (التاريخ المنصوري ، تلخيص الكشف والبيان في حوادث الزمان) ، ت: د: أبو العبد دودو ، مطبعة الحجاز ،دمشق : ٥٧/١ ، ٧٦،٧٧، ٧٨ .
[3] ـ أبو الفداء (المختصر في أخبار البشر) : ١/ ٣٩٥ .
[4]ـ ابن خلكان (وفيات الأعيان): ١٨١/١.

وهذا مأخوذ من قول البحتري من جملة أبيات :

أما في رسول الله يوسف أسوة   لمثلك محبوساً على الظلم والإفك

أقام جميل الصبر في السجن برهة   فآل به الصبر الجميل إلى الملك

وكانت ولادة الأمير عماد الدين في سنة خمس وسبعين وخمسمائة تقديراً.[1]

و في بعض رسائل القاضي الفاضل أن الأمير سيف الدين أبا الحسن علي ابن أحمد الهكاري المعروف بالمشطوب ، كتب إلى الملك الناصر صلاح الدين يخبره بولادة ولده عماد الدين أبي العباس أحمد، وأن عنده امرأة أخرى حاملاً، فكتب القاضي الفاضل جوابه " وصل كتاب الأمير دالاً على الخبر بالولدين، الحال على التوفيق، والسائر كتب الله سلامته في الطريق فسررنا بالغرة الطالعة من لثامها، وتوقعنا المسرة بالثمرة الباقية في أكمامها.[2]

ـ الخاتمة :

وفي نهاية هذه الدراسة لكلا الشخصيتين من الأسرة المشطوب ، وهما سيف الدين علي بن أحمد وابنه عماد الدين المشطوب ، تبين لنا أنهما من قبيلة الأكراد الهكارية ، وقد عرف عنهما الشجاعة وقوة البأس والمكانة المرموقة والسمعة الحسنة بين ملوك بني الأيوب ، ومن أكابر أمرائهم ، وقد عرف عن الأول الإخلاص وعلو المنزلة والمرتبة العالية ، وكان وزير الأول للسلطان صلاح الدين الأيوبي ومقدم الجيوش وكبير الأمراء ، وتفانى في خدم السطان وتوطيد حكمه ، وكان مطاعاً بين الأكراد وله كلمة الفصل ، وورثه ابنه هذه المكانة ، ولكنه تمرد على بعض أمراء بني الأيوب ، ولعل مرد ذلك اخراجه من الديار المصرية ونفيه إلى الشام فحمل في نفسه العصيان والتمرد ، فأدى به إلى السجن حتى توفي فيه ، ولعل ذلك أدى إلى تأدب باقي الأمراء لمن سولت لهم أنفسهم عصيان الدولة الأيوبية .

---

[1] ـ المقريزي (السلوك لمعرفة دول الملوك): ١/ ٦٥ ، وابن خلكان (وفيات الأعيان): ١/ ١٨٢ ، ابن الأثير (الكامل في التاريخ): ٣٨٩/١٠ ، و صلاح الدين خليل بن أيبك الصفدي (الوافي بالوفيات)، ت: أحمد الأرواؤوط وتركي مصطفى ،دار إحياء التراث ، بيروت ، ط: ١٤٢٠هـ ، ٢٠٠٠م : ٧/ ١٤٨ .

[2] ـ أبو محمد عفيف الدين عبد الله بن أسعد بن علي بن سليمان اليافعي المتوفى٧٦٨هـ (مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان) دار الكتب العلمية ، بيروت ،لبنان ،ط:١،١٤١٧هـ،١٩٩٧م : ٣٦/٤ . وابن خلكان (وفيات الأعيان) :١٨٢/١.

المصادر والمراجع

ـ أحمد الخليل (مشاهير الكرد في التاريخ) الحلقة ٥٢ ،مقالة بعنوان (الفقيه عيسى الهكاري).

ـ ابن الأثير، أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم الشيباني (الكامل في التاريخ) ت: عمر عبد السلام تدمري ، دار الكتاب العربي، بيروت ، لبنان ، ط ١، ١٤١٧هـ / ١٩٩٧م .

ـ ابن كثير ، أبو الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير (البداية والنهاية) ت : عبد الله عبد المحسن التركي ، دار هجر للطباعة والتوزيع ، ط ١ ، ١٤١٨هـ ،١٩٩٧م.

ـ ابن شداد ، يوسف بن رافع بن تميم بن عتبة الأسدي الموصلي ، بهاء الدين بن شداد المتوفى ٦٣٢ هـ (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية في مناقب السلطان صلاح الدين يوسف بن أيوب) ت : جمال الدين الشيال ، مكتبة الخانجي ، القاهرة ، ط٢ ، ١٩٩٤ م .

ـ ابن العماد ، عبد الحي بن أحمد بن محمد ابن العماد العكري الحنبلي أبو الفالح المتوفى ١٠٨٩ هـ (شذرات الذهب في أخبار من الذهب) ت : محمود الأرناؤوط ، دار ابن كثير ، دمشق ، ط١ ، ١٩٨٦ م .

ـ ابن خلكان ، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبو بكر بن خلكان (وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان) ت، إحسان عباس ، دارصادر ، بيروت ، ط:١٩٠٠م.

ـ أبو الفداء ، عماد الدين إسماعيل بن علي بن محمود بن محمد بن عمر بن أيوب المتوفى ٧٣٢ هـ (المختصر في أخبار البشر) المطبعة الحسينية ، مصر ، ط١ ، بدون ، ت .

ـ أبو الفضائل محمد بن علي بن نظيف الحموي (التاريخ المنصوري ، تلخيص الكشف والبيان في حوادث الزمان) ، ت: د: أبو العبد دودو ، مطبعة الحجاز ،دمشق .

ـ الأصفهاني ، عماد الدين الأصفهاني المتوفى ٥٩٧هـ (البرق الشامي) ت : د:فاتح حسين ، مؤسسة عبد الحميد شومان ، عمان ، الأردن ،ط: ١٩٨٧م .

ـ أبو شامة ، أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بأبي شامة المتوفى : ٦٦٥هـ (عيون الروضتين في

أخبار الدولتين النورية والصلاحية) ت : إبراهيم الزيبق ، مؤسسة الرسالة ، بيروت ، ط: ١، ١٤١٨هـ ، ١٩٩٧م .

ـ الجزري ، علي بن أبي الكرم محمد بن محد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني المعروف بابن الأثير الجزري (التاريخ الباهر في الدولة الأتابكة بالموصل) ت : عبد القادر طلليمات ، دار الكتب الحديثة ، القاهرة ،بدون ، ط ، ت

ـ الحموي ، ياقوت بن الله الحموي أبو عبد الله (معجم البلدان) درا الفكر ، بيروت ، بدون ، ط ، ت .

ـ الذهبي ، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (العبر في خبر من غبر) ت: أبوهاجر محمد بسيوني زغلول ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، بدون ،ط ، ت .

ـ رابطة علماء السوريين (حدث في الثاني والعشرين من شوال) ركن المقالات ، المستقبل لهذا الدين ، تاريخ النشر: الأربعاء ٠٢ ذد القعدة ١٤٣٢ هـ ، ٢٨ سبتمبر ٢٠١١ م ، موقع : www.islamsyria .

ـ الزركلي ، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركلي الدمشقي المتوفي ١٣٩٦هـ (الأعلام) دار العلم للملايين ، ط: ٢٠٠٢م .

ـ الصفدي ، صلاح الدين خليل بن أيبك الصفدي (الوافي بالوفيات) ت: أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى ، دار إحياء التراث للنشر ، بيروت ،ط: ١٤٢٠هـ ، ٢٠٠٠م .

ـ الصلابي ، علي محمد محمد الصَّلاَّبي (صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس) دار المعرفة، بيروت ، لبنان، ط١، ١٤٢٩ هـ ـ ٢٠٠٨ .

ـ العليمي ، مجير الدين الحنبلي العليمي (الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل)ت: عدنان يونس عبد المجيد نباتة ، مكتبة دنديس ،عمان ،ط: ١٤٢٠هـ، ١٩٩٩م

ـ المقريزي ، أحمد بن علي بن عبد القادر أبو العباس الحسيني العبيدي تقي الدين المقريزي المتوفى: ٨٤٥هـ(اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء) ت : د جمال الدين الشيال،و د محمد حلمي محمد أحمد، دار النشر: المجلس الأعلى للشئون الإسلامية ـ لجنة إحياء التراث الإسلامي، ط١ ، بدون ، ت .

ـ المقريزي (السلوك لعرفة دول الملوك) ت : محمد عبد القادر عطا ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ط١ ، ١٩٩٧ م .

ـ محمود محمد الرويضي (عماد الدين أحمد ابن المشطوب وأثر حركاته عصيانه على سلاطين بني أيوب وملوكهم) المجلة الأردنية للتاريخ والآثار ،ط : ٢٠٠٩م .

ـ اليافعي ، أبو محمد عفيف الدين عبد الله بن أسعد بن علي بن سليمان اليافعي المتوفى٧٦٨هـ (مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان) دار الكتب العلمية ، بيروت ،لبنان ،ط:١٤١٧،١هـ،١٩٩٧م .

ـ اليونيني ، قطب الدين أبو الفتح موسى بن محمد اليونيني المتوفى ٧٢٦هـ (ذيل مرآة الزمان) دار الكتاب الإسلامي ، القاهرة ، ط:٢، ١٤١٣هـ ، ١٩٩٢م .

Öğr. Gör. Macid Hac MUHAMMED

ZİYAUDDİN İSA EL-HAKKARİ

مُهَندِسُ الدَّولَةِ الأيُوبِيِّةِ

الْفقِيهُ الْأمِيرُ ضِيَاءُ الدِّينِ عِيسَى الْهَكَّارِيُّ

ماجد حسن حاج محمد[1]

المقدمة:

الحمد لله رب العالمين ، وأفضل الصلاة وأتم التسليم على سيدنا محمد سيد الشجعان والمجاهدين ، وعلى آله وأصحابه أجمعين.

وبعد. فإن الحديث عن سير عظمائنا في التاريخ ، وقوادنا في الجهاد و رجالاتنا في الإصلاح لمن أطيب الأحاديث ، ومن أحب الذكريات ، ذلك لأنهم شموس الهدى في سماء الإنسانية ، كما أن الكثير منهم اتخذ من منهج النبوة منارة تُضيء له دربه ، استنارة بسيرة من والخلفاء والصحابة الذين سطَّروا أروع ملاحم البطولة في العطاء والزهد والجهاد ومحبة الناس والإيثار ف،فقلما وجدنا في تاريخنا رجالاً تجتمع فيهم صفات القائد والفقيه ، وما أميرنا الفقيه ضياء الدين عيسى الهكاري إلا أحد هؤلاء العظماء الأبطال الذين كان له دورٌ أقل مايقال عنه مهمٌ وبارزٌ في صعود الناصر إلى سُدَّةِ الحكم أو على أقل تقدير في تثبيت دعائم حكم الملك الناصر صلاح الدين من خلال حسن التدبير والنصح .

أوَّلاً: التعريف بالفقيه عيسى الهكاري:

هو الفقيه ضياء الدين أبو محمد عيسى بن محمد بن عيسى الهكاري [2]، وقد عَرَّفَهُ الزِّركلي بأنَّهُ: عيسى بن محمد بن عيسى الحسني الطالبي، أبو محمد، ضياء الدين الهكاري[3] ، وقد أرجع ابن خَلِكَّان نسبه إلى سيدنا علي بن أبي طالب رضي الله

---

[1] الاستاذ ، في جامعة هكاري ، كلية الإلهيات ، مدرس اللغة العربية .

[2] صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس ، علي محمد محمد الصلابي ، ص ٣٣٢.

[3] الاعلام ، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزركلي الدمشقي ،ج ، ص ١٠٧.

عنه ،غير أنَّ الكثير من كتب لم تُشر إلى ذلك ، بل أكدت على كونه كردي الأصل ، اتصل بالأمير أسد الدين شيركوه عم صلاح الدين وصار إمامه يصلي به الفرائض الخمس، ولما توجه أسد الدين إلى الديار المصرية، وتولى الوزارة كان عيسى في صحبته، ويرى ابن خلدون أَنَّهُ كان من خُلَصَاءِ صلاح الدين [١] .

مولده وحياته:

لم تذكر كتب التاريخ والمصادر التي عدنا إليها شئياً عن ولادة الفقيه الهكاري ولا عن حياته ، بل نجد أنفسنا فجأةً أمام شابٍّ مُخلصٍ عالمٍ فقيهٍ وقف إلى جانب الملك الناصر ومن قبله صاحب أسدالدين شيركوه إلى مصر،و ينتسب إلى القعلة الهكارية والتي كانت مشهورة في زمن الدولة الزنكية والأيوبية وهي تقع جنوب شرق تركيا حالياً ، وكانت تابعة لجزيرة ابن عمر قديماً.

أعمال الفقيه الهكاري:

بعد أن دخل الناصر بيت المقدس كان المسجد الأقصى عبارة عن زريبة للحيوانات فأمر الناصر بإزالة الصور والصلبان والمنكرات الموجودة حول الصخرة العضيمة ، وطهرها بعد ما كانت جيفة، وَأَمَرَ الْفَقِيهَ عِيسَى الْهَكَّارِيَّ أَنْ يَعْمَلَ حَوْلَهَا شَبَابِيكَ مِنْ حديد، ورتب لها إماماً راتباً، وأوقفَ عليه رزقاً جيداً [٢] . كما أنه استناب القضاة الشافعيين في جميع البلاد [٣] وذلك بعد أن عُيِّنَ قاضياً للقاهرة كما أنه أنشأ المدارس لتدريس المذاهب السُّنية [٤] . كما أنه اشتغل بحلب بالمدرسة الزّجاجيّة [٥] .

شيوخ الْفَقِيهُ الْأَمِيرُ ضِيَاءُ الدِّينِ عِيسَى الْهَكَّارِيُّ :

وقد تفقَّه عيسى الهكاري على يدي:

---

[٢] تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير والاعلام، شمس الدين الذهبي ،ج ، ص ٢٢٤.

[٥] البداية والنهاية، ابو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي ، ص ٣٢٦.

[٦] عصر الدولة الزنكية،علي الصلابي ص ٥٦٩.

[٧] **البداية والنهاية : ابن كثير الدمشقي ، ص** ٣٣٤.

[٨] تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير والاعلام : شمس الدين الذهبي ،ج ،ص ٢٢٤.

١- الشَّيْخ أَبِي الْقَاسِمِ بْنِ البرزي الجزري، وكان من الفضلاء والأمراء الكبار [١].

٢- عبد الله بن أبي عصرون والذي كان يميل إلى استاذه ويتمنى أن يراه قاضياً لقضاة الشام.

٣- الحافظ أَبِي طاهر السِّلَفيّ[٢].

٤- والحافظ ابن عساكر [٣].

٥- وقد روى الفقيه الهكاري عن الخطيب زين الدين.[٤]

المَعَارِكُ وَالفُتُوحَاتِ الَّتي شَهدَهَا الفَقِيْهُ عِيْسَى الهَكَّارِيُّ:

وقد، حضر فتح مصر مع أسد الدين شيركوه [٥]، كما أنه شهد معركة الرملة والتي أُسِرَ فيها ، كما شهد الواقعة الكبرى واقعة عكا إذ كان يتولى مقدمة القلب في جيش صلاح الدين[٦] ، وكان مع من حاصر الموصل ، وقد أبلى بلأ حسناً ، كما أنه شهد الملحمة الكبرى وهي معركة حطين وغير ذلك من الغزوات.

ثمّ حضر مع السلطان صلاح الدين فتح القدس ، وكان صلاح الدين يميل إليه ويستشيره، وكأنّ الله قد أقامه لقضاء حوائج الناس والتفريج عن المكروبين مع الورع والعفّة والدين- رحمه الله-[٧].

---

[٩] صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقــدس : علــي محمــد محمــد الصلابي،ص ١٩١.

[١٠] تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير والاعلام : شمس الدين الذهبي ،ج ،ص ٢٢٤.

[١١] تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير والاعلام : شمس الدين الذهبي ،ج ،ص ٢٢٤.

[١٢] تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير والاعلام : شمس الدين الذهبي ،ج ،ص ٢٢٤.

[١٣] النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة: يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، ابو المحاســن، جمال ، ص .١١.

[١٤] صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس: علي محمد محمد الصّلابي، ص ٥٨٧.

[١٥] النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، ابو المحاســن، جمال ، ص .١١.

أسْرُ الْفَقِيهِ عِيسَى الْهَكَّارِيُّ :

بعد واقعة الرملة وتفرق الجند إثر الهزيمة التي وقعت بجيش صلاح الدين وَكَانَ مِنْ جُمْلَةِ مَنْ أُسِرَ الْفَقِيهُ عِيسَى الْهَكَّارِيُّ وأخيه الظَّهِيرُ ، وَكَانَا قَدْ سَارَا مُنْهَزِمَيْنِ فَضَلَّا الطَّرِيقَ ، وَبَقُوا سِنِينَ فِي الْأَسْرِ، فَافْتَدَى صَلَاحُ الدِّينِ الْفَقِيهَ عِيسَى بِسِتِّينَ أَلْفَ دِينَارٍ وَجَمَاعَةٍ كَثِيرَةٍ مِنَ الْأَسْرَى [١] .

مَكَانَةُ الْفَقِيهُ عِيسَى الْهَكَّارِيُّ:

وقد صنَّفَ عبد الرحمن الحنبلي صاحب كتاب ((الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل)) الفقيه الهكاري بأنه من أعيان العلماء في القدس وقدكان الفقيه أحد الْأُمَرَاء بالدولة الصلاحية وكَانَ كَبِير الْقدر وافر الحُرْمَة مُعَوَّلاً عَلَيْهِ فِي الآراء "[٢] كما أنه كَانَ وَاسِطَة خير للنَّاس نفع بجاهه خلقاً كثيراً ولم يزل على مكانته وتوفر حرمته الى أن توفّي [٣] .

الْفَقِيهُ عِيسَى الْهَكَّارِيُّ وَ إِدَارَةُ شُؤُونِ مِصْرَ:

و لَمَّا مَرِضَ صَلَاحَ الدِّينِ بِحَرَّانَ، ، قيل أَنَّهُ قَدْ مَاتَ.فَجَرَى مِنْ تَقِيِّ الدِّينِ حَرَكَاتُ مَنْ يُرِيدُ [أَنْ] يَسْتَبِدَّ بِالْمُلْكِ، فَلَمَّا عُوفِيَ صَلَاحُ الدِّينِ بَلَغَهُ ذَلِكَ، فَأَرْسَلَ الْفَقِيهَ عِيسَى الْهَكَّارِيَّ، وَكَانَ كَبِيرَ الْقَدْرِ عِنْدَهُ، مُطَاعًا فِي لجُنْدْ ،إِلَ ىَمصر ْ،وأَمرَ هَ ُبإِخرَ ْج ِتَقِيِّ الدِّينِ وَالْمَقَامِ بِمِصْرَ.

فَسَارَ مُجِدًّا، فَلَمْ يَشْعُرْ تَقِيُّ الدِّينِ إِلَّا وَقَدْ دَخَلَ الْفَقِيهُ عِيسَى إِلَى دَارِهِ بِالْقَاهِرَةِ، وَأَرْسَلَ إِلَيْهِ يَأْمُرُهُ بِالْخُرُوجِ مِنْهَا [٤] .وهَذَا إِنْ دَلَّ فَإِنَّمَا يَدُلُّ عَلَى مَكَانَةِ الْفَقِيْهِ عِنْدَ صَلَاحُ الدِّين.

---

[١٦] الكامل في التاريخ ، ابن الاثير ص ٤٢٩.

[١٧] الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ، عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العليمي الحنبلي، ابو اليمن، مجير الدين ، الصفحة ١٤٣.

[١٨] الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ، عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العليمي الحنبلي، ابو اليمن، مجير الدين ، الصفحة ١٤٣.

[١٩] الكامل في التاريخ ، ابن الاثير ، ص ١٦.

إصلَاحُ المَوقِفُ بَينَ صلَاحُ الدِّينِ والمَلِكُ العَادِلُ نُورُ الدِّينِ:

حاول بعض الواشين إغارة صدر نور الدين زنكي على صلاح الدين لاسيما بعد أن غدا الناصر على رأس الوزارة في مصر وهذا ما أغاض الكثير من الحساد وعلى رأسهم الياروقي وغيرهم ، إذْ أَخَذَ الشَّكُ يدخل إلى نفس الملك العادل وخاف أن يستأثر صلاح الدين بحكم مصر لاسيما وأن الناصر كان يتجنب لقاء نور الدين ، و كان الفضل للشيخ عيسى الهكاري في إصلاح الموقف بين صلاح الدين والسلطان نور الدين محمود[١] .

إكرَامُ السُّلطَانِ لِلفقِيهِ عِيسَى الهَكَّاريُّ:

تَذكُرُ الكَثِيرُ مِن مَصَادِرِ التَّارِيخِ أنَّ النَّاصِرَ قَرَّبَ الفقيه الهكاري إليه وقد تقَدَمَّ عِنْدَ صَلَاح الدِّينِ تَقَدُّمًا عَظِيمًا [٢] و كما أنه كَانَ كَبِيرَ القَدْرِ عِنْدَهُ، مُطَاعًا فِي الجُنْدِ[٣] ،إذ كانَ صَلَاحُ الدِّينِ يَمِيلُ إليهِ وَ يَستَشِيْرُهُ[٤] ، في الكَثِيرِ مِنَ الأُمُورِ ، وتقدَّمَ ذِكرُ هَذَا، وقد وَجعل السُّلطَان للفقيه عِيسَى الهكاري كل مَا كَانَ **للداوية** من منَازِل وضياع ومواضع وَربَاع فَأَخذهَا بِمَا فِيهَا من غلال ومتاع[٥] كما أن الناصر اعْتمد عَلَيْهِ وَلم يكن يخرج عَن رَأيه وكَانَ كثير الإدلال عَلَيْهِ يخاطبه بِمَا لَا يقدر عَلَيْهِ غَيره من الْكَلَام[٦] .

استشهاد الظَّهِير أخِي الْفَقِيهِ عِيسَى :

---

٢٠ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس، علي محمد محمد الصلابي ص ٣٣٤-٣٣٥

٢١ الكامل في التاريخ، ابن الاثير ،ص ٧٧.

٢٢ الكامل في التاريخ، ابن الاثير ،ص ١٦.

٢٣ عيون الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية ، ابو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بابي شامة ،ص ٣١٠.

٢٤ النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة،يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، ابو المحاسن، جمال الدين،ج ،ص ١١٠.

٢٥ الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل،عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العليمي الحنبلي، ابو اليمن، مجير الدين ،ج ،ص ١٤٣.

وفي واقعة عكا الكبرى حدث أن استغل الفرنجة تفرق عسكر صلاح الدين ، إذكَانَ كَثِيرٌ مِنْ عَسْكَرِ صَلَاحِ الدِّينِ غَائِبًا عَنْهُ[١] ،فَاسْتَطَاعُوا كَسْرَ المسْلِمِيْنَ في تِلْكَ الوَاقِعَةِ وَ كَانَ مِنْ بَيْنِ مَنْ إستَشْهَدَ الظَّهِيرُ أخو الفَقِيهِ عِيسَى، وكَانَ وَالِيَ البَيْتِ المُقَدَّسِ قَدْ جَمَعَ بَيْنَ الشَّجَاعَةِ وَالعِلْمِ وَالدِّينِ[٢] . وعندما علم الفقيه عيسى الهكاري بنبأ استشهاده أنكر عزاء الناس له قائلاً: هذا يوم الهناء، لا يوم العزاء[٣] .

تَوَلِّي الْفَقِيهُ عِيسَى الْهَكَّارِيُّ القَضَاءَ في القَاهِرَةِ:

وَلَّى الناصر صلاح الدين القضاء في القاهرة للفقيه عيسى الهكاري السُنِّيُّ فَاستَنَابَ القُضَاةَ الشَّافِعِيِّينَ في جميع البلاد وأنشأ المدارس لتدريس المذاهب السُّنية[٤] .

إسنَادُ الفَقِيهِ الهَكَّارِيُّ لِلنَاصِرِ صَلَاحُ الدِّينِ عِندَ تَوَلِّيهِ الوزَارَةَ في مِصْرَ :

بعد أن تولى صلاح الدين الوزارة بتقليد من الخليفة العاضد، اعترض بعض الأمراء النورية الذين طمعوا في الوزارة لأنفسهم على هذا الوضع ورفضوا طاعة صلاح الدين وخدمته و كادت تحدث فتنة بين قوات نور الدين في مصر لولا الدور الذي قام به الفقيه عيسى الهكاري فقد أخذ يسعى جاهداً بين هؤلاء الأمراء إلى أن جمعهم حوله بأنواع من الترغيب والترهيب، إلا أن عين الدولة الياروقي فضل العودة إلى الشام لخدمة نور الدين محمود على أن يظل تابعاً لصلاح الدين[٥] .

شَجَاعَتُهُ في الحُرُوبِ ضِدَّ الصَلِيبِيِّينَ:

---

٢٦ الكامل في التاريخ، ابن الاثير ،ص ٧٢٧٣.

٢٧ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس ، علي محمد محمد الصلابي ، ص ٥٩٠.

٢٨ نفس المصدر ، ٥٨٧.

٢٩ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس ، علي محمد محمد الصلابي ، ص ١٩١.

٣٠ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس: علي محمد محمد الصلابي ، ص ٣٣٥.

لا يستطيع أحد أن ينكر الدور العظيم الذي قام به الفقيه الهكاري في ميادين السياسة ، غير أن دوره لم يقف عند هذا الحد ، بل إن ساحات الوغى تشهد له قَبلَ كُتُبِ التَّاريخ على أنه كان مغواراً شجاعاً لايهاب المنايا واضعاً روحه على كفه متقدماً جنده في ساحات القتال ، وذلك كله في سبيل إعلاء كلمة الله و خدمة هذا الدين ، وعندما جاهد صلاح الدين في جبهة الشام كان معه الكثير من المتطوعين من الفقهاء والعلماء، وفي مقدمتهم الفقيه عيسى الهكاري الذي شاركه في جهاده ضد الصليبيين مشاركة فعلية وحمل السلاح وقاتل في المعارك مجاهداً في سبيل الله، وكان يلبس زي الأجناد بعمائم الفقهاء فيجمع بين اللباسين[١]، ويذكر ابن الأثير في هذا المجال أن الفقيه عيسى الهكاري: كان أشد الناس قتالاً ذلك اليوم[٢] وهويقصد واقعة الرملة التي أسر فيه الفقيه مع أخيه الظهير .

دُبلُومَاسِيَّةُ الفَقِيهُ عِيسَى الهَكَّارِيُّ:

وقد قام بالعديد من المهام الدبلوماسية منها:

١-التفاوض مع وزير خلاط:

فقد قام الفقيه عيسى الهكاري في سنة ٥٨١هـ/١١٨٥م بمهمة دبلوماسية إذ أوفده السلطان صلاح الدين الأيوبي للتفاوض مع وزير خلاط كنائب عنه[٣]

٢- ومن ذلك أيضاً "مساهمته في الصلح مع أهل الموصل[٤]. ورفضه في المرة الثانية فك الحصار عن الموصل ، وهذا إن دلَّ يدل على أن الرجل كان ذا فكرٍ ثاقب .

٣-ونجد هذه الدبوماسية في قدرته عى أقناع الأمراء في قبول تَسلُّم الناصر صلاح الدين الوزارة بعد رفضهم إطاعته ، إضافة إلى قدرته على إخراج تَقِيَّ الدِّين من مصر وإرساله إلى الشام بعد أن أَحَسَّ الملك الناصر مِنْهُ رَغبَةً في الاستقلال بالقرار المصري

---

٣١ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس، علي محمد محمد الصلابي ص ٣٣٥.

٣٢ تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والاعيان ، شمس الدين الذهبي ،ج ٤٠,ص ٢٢.

٣٣ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس، علي محمد محمد الصَلابي ص ٣٣٥.

٣٤ نفس المصدر ، ص ٣٣٤.

وفاةُ الْفَقِيهِ عِيسَى الْهَكَّارِيٌّ :

قِيْلَ أنَّهُ كَانَ مُلَازِمًا لِلسُّلْطَانِ صَلَاحِ الدِّينِ حَتَّى مَاتَ فِي رِكَابِهِ بِمَنْزِلَةِ الْخَرُّوبَةِ قَرِيبًا مِنْ عَكَّا ، ثُمَّ نُقِلَ إلى القُدسِ فَدُفِنَ بِها[١] .وقيل أنَّـهُ تُوفي في يَومِ الثُّلَاثَاءِ عِنْدَ طُلُوعِ الشَّمس، التَّاسِعُ مِن ذِي القِعدَةِ سَنَةَ خَمسٍ وَثَمَانِينَ وَخَمسُمَائَةٍ[٢] .

الخاتمة:

في خاتمة هذا البحث والذي كنت أتمنى ألا أنتهي منه لما وجدت فيه من متعة وأنا أتتبع وأبحث عن الأخبار التي تتحدث عن الفقيه الهكاري ، فقلما نجد مثل هؤلاء الرجال الذين جمعوا بين الدنيا والأخرة في أعمالهم ، ومن خلال هذا العمل البسيط المتواضع ، نستتنتج مايلي:

١-أن لهذا الرجل صلة وثيقة وقوية بالعائلة الأيوبية ، إذ بقي مخلصاً لها حتى وفاته ، حتى أن كتب التاريخ تذكر بأنه مات في ركاب صلاح الدين ، وهذا يدل على الإخلاص الكبير الذي كان يتمتع به هذا الرجل .

٢- الكثير من كتب التاريخ قد هضمت حق هذا الرجل العظيم فلم تقف عنده على القدر المطلوب ، فرجل قَدَّمَ كُلَّ هذه التضحيات ، وكان من أهم أسباب إسنادِ الوزارة للناصر صلاح الدين بفضل ذكائه ، لا نستطيع إلا أن نقول عنه أنه أحد أهم مهندسي قيام الدولة الأيبوبية.

٣- نجد أن الفقيه الهكاري هو كردي بامتياز ، خلافاً لبعض الروايات التي تنسبه لسيدنا علي ابن أبي طالب ،وقد يكون القصد من ذلك إلصاق كل شريف بنسب آل البيت.

٤- الذكاء والدهاء وحسن التدبير الذي كان يتمتع به الفقيه فقد استطاع استمالة الأمراء بالترغيب أو الترهيب في إطاعة صلاح الدين وعدم الخروج عليه لاسيما و أن الناصر وقتها لم يكن ذا شوكة فحتى أقرب الناس طمع بالوزارة آنذاك ومنهم خاله ، ومع ذلك استطاع الفقيه الهكاري بذكائه توطيد الحكم للناصر.

٥- نجاح الفقيه الهكاري في المهمات الخاصة التي أُوكِلَتْ إليه وهذا بدا واضحاً جليًّا من خِلال الصلح بين الملك العادل والناصر صلاح الدين أو أُفَضِّلُ القولَ

---

[٣٥] البداية والنهاية:ابن كثير الدمشقي ، ٤٤٣.

[٣٦] وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان ، ابن خلكان البرمكي الإربلي ،الصفحة ٤٩٧.

إزَالَة الشَّكِ الَّذي كَانَ يُسَاوِرُ المَلِكَ العَادلَ محمود زنكي ، من رغبة صلاح الدين في الاستِئثَار بالْحُكمِ في مِصرَ .

٦- الدهاء والذكاء بدا حاضرين أمامنا من خلال رفضه لفك الحصار الثاني عن الموصل .

٧- الثقة العمياء التي أعطاه إياها الملك الناصر ، وظهر ذلك جلياً عندما أرسله إلى مصر لإخراج تقي الدين منها ، والبقاء هناك .

٨- دبلوماسية الفقيه الهكاري من خلال المفاوضات التي كان يقوم بها .

ومن أجمل ما قرأت عن الفقيه الهكاري قول صاحب كتاب النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، إذْ يقول: (كأنّ الله قد أقامه لقضاء حوائج الناس والتفريج عن المكروبين مع الورع والعفّة والدين- رحمه الله-)[٣٧]. والحمد لله رب العالمين.

المصادر والمراجع:

١- الكتاب: صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس ، المؤلف: عَلي محمد محمد الصَّلاَّبي ، الناشر: دار المعرفة، بيروت – لبنان ، الطبعة: الأولى، ١٤٢٩ هـ - ٢٠٠٨ م ، عدد الأجزاء: ١.
٢- الكتاب: الأعلام ،المؤلف: خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزركلي الدمشقي (المتوفى: ١٣٩٦هـ) ،الناشر: دار العلم للملايين ،الطبعة: الخامسة عشر - أيار / مايو ٢٠٠٢ م ، ص١٠٧.
٣- الكتاب: ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر ،المؤلف: عبد الرحمن بن محمد بن محمد، ابن خلدون أبو زيد، ولي الدين الحضرمي الإشبيلي (المتوفى: ٨٠٨هـ) ،المحقق: خليل شحادة ،الناشر: دار الفكر، بيروت ،الطبعة: الثانية، ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م ،عدد الأجزاء: ١.
٤- الكتاب: البداية والنهاية ،المؤلف: أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (المتوفى: ٧٧٤هـ)،الناشر: دار الفكرعام النشر: ١٤٠٧ هـ - ١٩٨٦ م ،عدد الأجزاء: ١٥ ،الجزء ١٢
٥- الكتاب: النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، المؤلف: يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، أبو المحاسن، جمال الدين

[٣٧] النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، ابو المحاسن، جمال ، ص ١١٠.

(المتوفى: ٨٧٤هـ)،الناشر: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، دار الكتب، مصر،عدد الأجزاء: ١٦ .
٦- الكتاب: الكامل في التاريخ ، المؤلف: أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني الجزري، عز الدين ابن الأثير (المتوفى: ٦٣٠هـ) ، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، الناشر: دار الكتاب العربي، بيروت – لبنان ، الطبعة: الأولى، ١٤١٧هـ / ١٩٩٧م ، عدد الأجزاء: ١٠.
٧- الكتاب: الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل ،المؤلف: عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العليمي الحنبلي، أبو اليمن، مجير الدين (المتوفى: ٩٢٨هـ) ،المحقق: عدنان يونس عبد المجيد نباتة ،الناشر: مكتبة دنديس – عمان ،عدد الأجزاء: ٢ .
٨- الكتاب: اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء ،المؤلف: أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقريزي (المتوفى: ٨٤٥هـ) ، الجزء ١: حققه د جمال الدين الشيال، أستاذ التاريخ الإسلامي وعميد كلية الآداب - جامعة الإسكندرية ،الجزء ٢، ٣: حققه د محمد حلمي محمد أحمد، أستاذ التاريخ الإسلامي - كلية دار العلوم، جامعة القاهرة ،الناشر: المجلس الأعلى للشئون الإسلامية - لجنة إحياء التراث الإسلامي ،الطبعة: الأولى .
٩- الكتاب: عيون الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية ،المؤلف: أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بأبي شامة (المتوفى: ٦٦٥هـ)،المحقق: إبراهيم الزيبق ،الناشر: مؤسسة الرسالة – بيروت ،الطبعة: الأولى، ١٤١٨هـ/ ١٩٩٧م ،عدد الأجزاء: ٥ .
١٠- الكتاب: وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان ،المؤلف: أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر ابن خلكان البرمكي الإربلي (المتوفى: ٦٨١هـ) ، المحقق: إحسان عباس، الناشر: دار صادر – بيروت .
١١- الكتاب: عصر الدولة الزنكية،ونجاح المشروع الإسلامي بقيادة نور الدين محمود «الشهيد» في مقاومة التغلغل الباطني والغزو الصليبي ،المؤلف: عَلي محمد محمد الصَّلاَّبيالناشر: مؤسسة اقرأ للنشر والتوزيع والترجمة، القاهرة – مصر ،الطبعة: الأولى، ١٤٢٨ هـ - ٢٠٠٧ م ،عدد الأجزاء: ١.
١٢- الكتاب: تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام ،المؤلف: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قَايْماز الذهبي (المتوفى: ٧٤٨هـ) ،المحقق: عمر عبد السلام التدمري ،الناشر: دار الكتاب العربي، بيروت ،الطبعة: الثانية، ١٤١٣ هـ - ١٩٩٣ م،عدد الأجزاء: ٥٢.

Doç. Dr. Kerevan Muhammed EHMED

İBN-İ ESİR EL-CEZERİ'NİN EL-KAMİL Fİ'T-TARİH İSİMLİ ESERİNE GÖRE MİLADİ 13. ASIRDA MOĞOLLAR TARAFINDAN KÜRTLERE UYGULANAN SOYKIRIM

ڤركرنا كوردان ل سەردەستێ مەغۆليان ل چەرخێ (٧مش/ ١٣ز)

لدويڤ دەقێت پەرتۆكا (الكامل فى التاريخ) يا ئبن ئەسيرێ [١] جەزرى [٢]

(ڤەكۆلينەكا شرۆڤەكرنێ)

د.كەرەڤان محمد احمد ئامێدى

پروفيسۆرێ هاريكار

زانينگەها دهوك / كوليجا ئادابێ – پشكا مێژوو

كۆرتى :

ئارمانجا ڤێ ڤەكۆلينێ ئەوە رۆناهيێ د بەردەتە سەر وان ئەگەرا يێن مەغۆلى پالداين دا كو كوردستانێ ل نيڤا ئێكێ ژ چەرخێ (٧مش/ ١٣ازا) داگيربكەن، پاشى كريارا ڤەبراندنا ب كۆم (جينو سايد) دەست پێبكەن، كو ب دژى هزارا كوردێت بێگونەه هاتيەكرن، بتنێ وان بەرەڤانى ژ ئاخا خۆ دژى كۆتەكيێت مەغۆليا دكر، ئەو باژێرێت وان هێرش دبرنە ل سەر ، ب هەمى درندەيا خۆ بزاڤ دكر بستينن نەخاسمە ل وەلاتێ گزيرتا فوراتى.

ئەو پەيڤێت ئەم ل سەر رادوەستين: ڤەبراندنا كوردا – مەغۆل و كورد – ئبن ئەسير و تەتەر – ديرۆكا ناڤين.

دەستپێك :

ئبن ئەسيرێ جەزرى (٦٣٠مش/ ١٢٣٢ازا مريە) ئێك ژ وان ديرۆك نڤيسايە، يان ئێك ژ ديرۆكنڤيسێن ئێكێيە كو بەحسێ ستاندنا كوردستانێ ژ لايێ مەغۆلياڤە دكەت، ئەو بۆ مە روژانێت ئێرشێت مەغۆلا بۆ سەر باژێر و گوندێت كوردا د ڤەگۆهێزيت، د وى دەمى

دا یێ ئەڤ چیرە (موچوع) بۆ دهێتە بەرهەڤکرن کو رەنگەکێ بەرچیرییێ (موچوعیە) تێدا هەیە، هەر چەندە هندەك فیراندن (مبالغە) یا گرێدای هژمارا کۆشتیا ل هندەك دەڤەرا هەی، سەر ڤێ چەندێ را وی بزاڤا کری د رێکا زێدەرێت خۆ یێت ژێکجۆدا دا کو ل سەر بنیاتێ ئێرشێت مەغۆلیا براوستیت، هندەك دەقێت بها هاتینە قەیدکرن کو ل سەر قەدارێ وێ وێرانکاریا د کریارێت ڤەبراندنا ب کۆم ئەوا ڤبەر کوردا کەتی، کو مەغۆلی ل سەر راهاتبوون ژ بۆ کو بشێن وان دەڤەر و باژێرا ئەوێ پێدا دچن بێهێزبکەن، یان هەکە بزاڤەك هاتباکرن کو ل بەرامبەری کۆتەکیێت وانا یێت بەردەوام ب راوستن.

ئاریشا ڤێ ڤەکۆلینێ د وێ چەندێ را یە، دێ چاوا ب رەنگەکێ بابەتی ل سەر دیتنێت ئبن ئەسیری یێت دیرۆکی راوستین، د رێکا نیشانداں و زڤراندنا رێوایەتێت گرێدایی ب هێرشێت مەغۆلا نڤە بۆ سەر کوردستانێ، زێدەباری بزاڤێت وان یێت نەمرۆڤایەتی بگرە ژ کۆشتن و تەرابەرکرن و ڤەبراندنا کوردێت بێگونەهـ ئەو ژی درێکا پەرتۆکا وی (الکامل ڤی التاریخ) دا.

ڤەکۆلین یا پشککریە لسەر سێ پشکا، زێدەباری دەستپێك و دۆماهیێ کو یا تایبەتمەندە ب وان ڤەرێژا (استنتاجات) یێ کو درێکا ڤێ ڤەکۆلینێ دا بەرچاڤبووین. پشکا ئێکێ هاتیە تەرخانکرن بۆ وان پالدەرێت ئبن ئەسیر پالدایی دا کو پویتەی ب ئێرشێت مەغۆلیا بۆ سەر کوردستانێ بکەت، بەلێ پشکا دوییێ بۆ ژێدەرێت وی ل سەر هێرشا مەغۆلا بۆ سەر کوردستانێ هاتیە تەرخانکرن. پشکا سیێ بۆ رویدانێت ڤەبراندنا ب کۆم هاتیە تەرخانکرن ئەڤا ل سەر دەستێ مەغۆلا هاتیە سەرێ کوردا، ودیارکرنا زیرەکاتیا کوردا ژ بۆ بەرەڤانیکرن ژ خەلك و ئازادی و ئەردێ خۆ.

ڤێ ڤەکۆلینێ پشتا خۆ ب چەند ژێدەرێت رەسەن راستکریە، ل دەستپێکا وان ژی پەرتۆکا الکامل ڤی التاریخ (چیرێ ڤەکۆلینێ) یا ئبن ئەسیرێ جەزری دهێت، یاقوت حەمەوی (٦٢٦مش/ ١٢٢٨زا) و پەرتۆکا وی (معجم البلدان) ژبەرکو وی هندەك فاکتەر دیارکرینە کو مەغۆل پالداینە بەرەڤ روژئاڤایڤە بهێن، پشکەکا ژێگرتی ژ پەرتۆکا (نهج البلاغە) یا ئبن ئەبی حەدیدێ مەدائنی (٦٥٦مش/ ١٢٥٨زا مریە) دا سەنگەکێ بێخینە دناڤبەرا ئەوا ئبن ئەسیری پێشکێش کری و ئەڤا ڤی دیرۆکڤانی قەیدکری ل سەر وان پێزانینێت ب وی دەمیڤە گرێدای، زێدەباری سەبت ئبن ئەلجوزی (٦٥٤مش/ ١٢٥٦زا مریە) و پەرتۆکا وی (مراە الزمان ڤی تاریخ الاعیان)، ئبن ئەلعبری (٦٨١مش/ ١٢٨٠زا

مریه) د هەردو پەرتۆکێت خۆ دا (تاریخ الزمان) و (تاریخ مختصر الدول). زێدەباری چەندین ژێدەر و ماکدەرێت دی کو مە د لیستا ژێدەر و ماکدەرا ناڤێت وانا ئینایـنـە خاریٚ.

ژ وان ژێدەرێت.٠

ئەڤ ڤەکۆلینە پشتا خۆ پیٚ راستدکەت، (الکورد فی کتابات المؤرخ ابن الاپیر الجزری) یا کەرەڤان محمەد ئەحمەد ئامێدی، پەرتۆکا (التاریخ العربی و المؤرخون) یا شاکر مستەفای، ناما دکتوراییٚ یا نەبەلاڤکری (ابن الاثیر الجزري مؤرخا للحروب الصلیبیة) یا مەیسون عەباجی، ژبلی چەند ژێدەر و ژێدەرێن دی، ناڤێت وان د لیستا ژێدەر و ئەڤا هاتیە نیشاندن ب ڤەکۆلینێڤە هاتینە تومارکرن .

ئێك- پالدەرێت پویتە پێکرن ب دەنگوبەحسێت کورد و مەغۆلا :

ژبەرکو ئبن ئەسیر ل جەزیرا "ئبن عومەری" یان جەزیرا کوردا ژدایك بوویە[٣] و دناڤ خەلکەکیٚ کوردا مەزن بوویە، کو خەلکیٚ وی باژێری و دەوروبەرا هەمی کورد بوون، زێدەباری کو ئەو یـیٚ هەڤدەم بوو دگەل گەلەك کەسێت کوردا کو ژ گەلەك لایاڤە دناڤداربوون، گرێدان دگەل میرێت زەنکیا هەبوون کو گەلەك کریارێت لەشکەری و تەماعی ب دژی کوردا و وەلاتیٚ وان دبرن. دیسان هاتنوچوونێت وی دناڤبەرا میسل و دەڤەرێت کوردا دا، هەکە هاتو سەرەدانێت جڤاکی یان بۆ مەرەمێت بازرگانی یان ژی بۆ فێربوونا علمی بن، زێدەباری کو یا بەرئاقلتر کو نفشیٚ وی بۆ کوردا دزڤریت، ڤان هەمی فاکتەرا ئەو پالدایە دا پویتەی ب دەنگوبەحسێت کوردا بکەت، ریوایەت و پێزانینێت دیرۆکی یێت گرێدایی "کوردا" تومار بکەت.

بەلیٚ ئەو پرسیارا ل ڤێریٚ دهێتەکرن ئەریٚ بۆچی وی پویتە ب تومارکرنا دیرۆکا مەغۆلا کریە، نەخاسمە لڤین و هاتنوچوونێت لەشکەریٚ وان ژ روژهەلاتی بەرەڤ روژئاڤاییٚ ئەردیڤە؟ بەرسڤا ڤیٚ پرسیاریٚ "ئبن ئەسیر" ب خۆ دەت، دەمیٚ دبێژیت: ((من گەلەك سال برن دا کو ڤیٚ رویدانیٚ بەحس بکەم وەکی مەزناتیەك بۆ ویٚ رویدانیٚ و نەڤیانا بەحسکرنا ویٚ... ما کیٚ دڤێت دەنگوبەحسێت مرنا ئیسلام و بوسلمانا بنڤیسیت.... گەلەك هەڤالا ئەز پالدام دا ویٚ بنڤێسم و ئەز ییٚ راوستای بووم، پاشی من دیت هەکە من ئەڤە هێلا چ مفا نینە، دیٚ بێژین ڤیٚ کریاریٚ رویدانەکا مەزن یا تێدا

هەی.... هەکە گۆتوی گۆت، ئەڤ دنیایا خودێ چێکری هەر ژ ئادەمی هەتا نۆکە چ تشتێت وەکی ڤێ نەبووینە ئەو دێ یێ راست بیت، دیرۆکێ چ رویدانێت نێزیکی وێ یان وەکی وێ تێدا نینن... وان کەس نە دهێلا، ژنك و زەلام و بچویك کۆشتن زکێ ژنکێت ب حال ڤەکرن، بچویك (جنین) کۆشتن، فانا لله و انا الیه راجعون و لا حول و لاقوه الا بالله، خرابییێت ڤێ رویدان بێتە بەربەلاڤ بوون و زیانێت وێ ژی چوون، بۆ ئیسلام و بوسلمانا هندەك بەلا ئینان کو بەری وی دەمی ئەو بەلا نەهاتبوونە سەرێ چ مللەتا، ئەڤ تەتەرە ژ روژهەلاتێڤە هاتبوون، ئەو کریارێت وانا دکرن گەلەك د مەزنبوون دەمێ هەر کەسەکی هاژێ هەبا))[٤].

دوو: ژێدەرێت وی لسەر ب سەرداگرتنا کوردستانێ ژ لایێ مەغۆلیاڤە:

ژ سالووخێت ڤەکۆلینێت ئبن ئەسیرێ جەزری کو یێ بەرنیاسە ب کارئینانا ژێدەرێت ژ یێك جودا، نەخاسمە ئەڤێت ب وەرارا دیرۆکا سیاسی و لەشکەریڤە گرێدای، وی چ هێلێت نەلڤ نەبوون بۆ دیارکرن و راگەهاندنا (اعلان) هەمی ژێدەرا دگەل رویدانان ، وی دەڤێت دیرۆکی ب رێکا ڤەگۆهاستنا ئێکسەر یان ژێ وەرگرتنێ یێت تومارکرین[٥]، یان هندەك گۆهرین و زێدەکرن ژ هزرا خۆ یا دیرۆکی ل سەر هندەك دەڤا یا کری، ئەو ژێدەر ژی د ژێك جودا بوون دناڤبەرا پەرتۆکێت نڤیسی و دوکۆمێنێت فەرمی، دیتنا ب چاڤ، ریوایەتێت ڤەگۆهاستی، ل دویڤ ئەوا گرێدای ب سەرداگرتن و ڤەبراندنا خەلکێ کوردستانێ ژ لایێ مەغۆلاڤە، بەلێ ئبن ئەسیری بتنێ پشتا خۆ ب دو ژێدەرا راستکریە، ئەو ژی (دوکۆمێنتێت فەرمی، ریوایەتێت ڤەگۆهاستی).

أ - دوکۆمێنتێت فەرمی:

دوکۆمێنتێت فەرمی نەخاسمە نامێت (مکاتبات) خەلیفە و والی و میرا دناڤبەرا وان و دناڤبەرا یێت دی کو لسەر رێڤەبرنا وان دراوستن کو لۆکێت وان یێت سیاسی و رێڤەبرنێ ژێ کێمتر، ژێدەرەکێ گرنگ ژ ژێدەرێت دیرۆکی کو ب رێکا وانا ئەم دشێین ل سەر گەلەك رویدانا و پێزانینا ب راوستین کو بەحسێ وان نەهاتبیتەکرن یان هویردەڤانییێت وانا د ژێدەرێت دی دا بینین[٦].

ئەوا گرێدای ب دەنگوبەحسێت سەرداگرتن و ڤەبراندنا کوردا ژلایێ مەغۆلاڤە لدەڤ ئبن ئەسیرێ جەزریڤە، ئەم ئاڤڕی دکەین کو هندەك ریوایەتێت خۆ ژ نڤیسانێت فەرمی

وەرگرتینە ئەڤێت دناڤبەرا خودانێت بریارێ هاتینە فرێکرن، یان ژی ئەڤێت هندەك خەلکی بۆ مرۆڤێت خۆ ل باژێرێت دی هنارتین، دا ل سەر ئێرشێت مەغۆلا وان ئاگەهدارکەن.

بۆ میناك دەمێ بەحسێ قەومینێت سالا (٦١٧مش/ ١٢٢٠ زا) دهێتەکرن کو مەغۆلا هێرشکریە سەر باژێرێ هەمەدانێ[٧] ل هەیڤا رەجەبێ سالا (٦١٨مش/ ١٢٢١زا) بەرپێت خەلکێ وی وەلاتی تەنگ کرینە، ڤێ چەندێ خەلك پالدایە دا داخازێ ژ سەرکێشێ باژێری بکەن، کو بۆ خەلیفەی بنڤیسیت و ئاگەهداریا دەستودانێ وان بۆ بهێتەکرن، دا کو هاریکاریێ بۆ وان فرێکەت، ئاڤڕی دایە ڤێ چەندێ دەمێ دبێژیت: ((بۆ خەلیفەی نڤیسیە و لسەر ترس و بندەستیێ ئاگەهدارکریە، ئەڤا دوژمن دئینیتە سەرێ بچویك و هەلەکان بوونا وان، داخازێ دکەت دتانا وان بچن هەکە ب هزار زەلاما ژی بیت ژ دەڤ میری دگەل دا خرڤەبن و شەری بکەن، بەلێ دەمێ پەییکبەری ئەو پەییکە بری هندەکێت ئاگەهدار ل سەر دەستودانی ئاگەهداریا مەغۆلا کر، هندەك هنارتنە سەر رێکێ، پەییکبەری و نڤیسینا وی هەردو برن، بۆ سەرکێشی هنارت و چ خێر تێدا نەما، نڤیسینێت وی و یێت دی بۆ وی فرێکرن، کەتە دەستێ وان دا و هوسا تەتەر بەرەڤ وانڤە چوون))[٨].

بەلێ ئبن ئەسیر گەلەك د رهوریشالێت لێگەریانێ دا د چوو خارێ، دا کو بگەهیتە هویردێ راستییێت سەرداگرتنا دەڤەرێ و سەرەدەریا وان یا دژوار دگەل خەلکێ باژێرا ئەڤێت بێ دلۆڤانی ئێرش دکرە سەر، یێ رژد بوو و هەست ب وەستانێ نەدکر دەمێ خۆ دگەهاندە کەسەکی کو ئەو ئێرشە دیتبن یان نڤیسینەك فرێکربیت، یان پەییکێت کەسینی ئەڤێت بۆ مرۆڤێت خۆ هنارتین، دا کو خۆ ژ ئێرشێت مەغۆلا پارێزن هەکە هاتو و د پاشەروژێ دا گەهشتنە دەڤەرێت وان، ئەڤە ژی ب رەنگەکێ ئاشکرا د قەومینێت سالا (٦٢٨مش/ ١٢٣٠زا) دیاردبیت، دەمێ دبێژیت: ((ئەز ل سەر نڤیسانەکێ راوستام کو بازرگانەکێ خەلکێ باژێرێ "رەی" ئینابوو[٩] ئەو چوو بۆ میسلێ وی و هەڤالێت وی نڤیسابوو، بەلێ سالا پاشتر ئەو چوو باژێرێ رەی (رامانا وێ سالا ٦٢٧مش) بەری کو تەتەر ژێ بدەرکەڤن، بەلێ دەمێ تەتەر گەهشتینە رەی و خەلکی خۆ بۆ چەماندی و بەرەڤ ئەزەربیجانێڤە چووین، ئەو (مەرەم ژێ بازرگان) دگەل واندا چوو تەبریزێ[١٠]، وی بۆ مرۆڤێت خۆ ل میسلێ فرێکر، دبێژیت: ئەم نیڤا کافرا تێ نینین، لەشکەرێ وی گەلەکە، دا کو دلێت بوسلمانا نەهێنە برین، ئەڤ رویدانە یا مەزنە وێ

هزرێ نەكەن كو تائفەكا وان یا گەهشتیە نەصیبێنێ و خابیری بەلێ تائفەكا دی یا گەهشتیە ئەربلێ و داقوقا[11] ، كو مەرەما وان تالانكرنبیت، بەلێ وان دڤیا بزانن ئەرێ كەس ل ئەڤی وەلاتی هەیە لبەر سینگێ وانا براوستیت یان نە، دەمێ گەهشتین گۆتە مەلكێ خۆ، كو وەلات یێ ژ رێگر و بەرەڤانا ڤالایە، دەڤەرێ چ مەلك و لەشكەر تێدا نینن، تام ڤدەڤێ وان كەڤت، ل بهارێ ژی هوین مەرەمن، چ لدەڤ هەوە نامینیت تنێ هەكە ل وەلاتەكێ روژئاڤای بن))[12].

بدیتنا وێ دەقا بەری نۆكە ئەم چەند تێبینیەكا بەرچاڤ دكەین ژوان:

ا_ ئبن ئەسیرێ جەزری ئەو نڤیسینە ژلایێ ناڤەرۆكێ وەكی خۆ ڤەگۆهاستیە، بێ كو بزاڤێ بكەت تشتەكی ل سەر زێدە یان كێم كەت، ب رەنگەكێ كو دگەل دیتنا وی یا دیرۆكی نە گۆنجیت، بەلكی ئەڤ كریارە بۆ یێت پشتی خۆ هێلایە.

ب_ئبن ئەسیری یا خۆ ژ نقینك و شرۆڤەكرنا ریوایەتا وی بازرگانی دویركری، ئەوێ نڤیسین بۆ مرۆڤێت خۆ ل میسلێ فرێكری دا كو دەستودانێ مەغۆلا نیشا وان بدەت و د شیان دایە چ بهێتە كرن، دبیت شرۆڤەكرنا ڤێ چەندێ ئەو بیت كو ئبن ئەسیری دڤیا باوەریەكێ ل سەر وان ئاخفتنێت ل سەر مەغۆلا دهێنە گۆتن یان تومارکرن ژلایێ تەخا گشتی چێكەت، نەخاسمە كو مەغۆل ل سەر كریارێت خۆ د بەردەوام بوون، ب سەر وەلاتا دا دگرت و هێرش بێ زێدەدانەبەر و خۆ ڤەكێشان دكرنە سەر دەڤەرا، باژێرێ میسل كو باژێرێ ئبن ئەسیرییە ژ هزرا مەغۆلا یا ڤەدەر نەبوو كو د وێ قۆناغێ دا ب سەردا بگرن.

ج_ دناڤ وێ نڤیسنێ دا پالدەرێن سەرپشكێت هێرشا مەغۆلا بۆ چەند باژێركێت كوردا دیاردكەت، نەخاسمە ئەڤێت بازرگانێ خەلكێ (رەی) بەحس كرین، وەك (نەصیبین و خابوور و ئەربل (هەولێر) و دەقوقا)، د وێ قۆناغێ دا پتر سەرهەلبوون بوو نەك داگیركرن، هەر چەندە ئەو هێرش ژ نیشكەكێڤە دهاتنەكرن، بەلێ پا چ بزاڤێت ژ دل ژلایێ دەستهەلاتێت دەڤەرێ یان هەتا خیلافەتێ نەبوون، كو ئەو پێرابۆنێت خۆ یێت پێدڤی بكەن بۆ بەرهنگاربوونا هەر پێشهاتەكا لەشكەری د پاشەروژەكا نێزیك دا.

د_ تشتێ دی كو پتر شرۆڤەكرن و دویفچوونێ ئەوە، یا كو ل دۆماهیكا نڤیسینا وێ بازرگانێ دگەل مەغۆلا چوویە تەبریزێ، دەمێ دبێژیت (ل بهارێ ژی هوین مەرەمن، چ

لدەڤ هەوە نامينيت تنێ هەكە ل وەلاتەكێ روژئاڤای بن))، هەروەكی ئەو داخازێ ژ هەڤالێت خۆ دكەت ڤان پێزانينا ل ميسلێ بەلاڤكەن، دا كو خەلك ژ دژواريا مەغۆلا بترسن، پاشی ترسێ دناڤ تەڤايا خەلكی بەلاڤكەن، ئەڤ چەندە ژی دێ بيتە ئەگەرا هندێ كو باژێرێ خۆ چۆلبكەن، بێ دو دلی هندەك دێ وەكی وانا كەن، دێ خەلك باژێرێت خۆ چۆلكەت بەری مەغۆل بگەهنە وێرێ، وەكی ديار كو ئەڤ پەييكە ب ئەمرێ مەغۆلا ب خۆ هاتيە نڤيسين، ئەڤە ژی پشكەك بۆ ژ سياسەتا وانا يا ترساندنا مللەتێت دی و مەعنەوياتێت وان دهاتنە كوشتن.

٢_ تێكستێن ڤەگۆهاستی:

ژ هەژی گۆتنێيە ژبەر هەڤدەميا ئبن ئەسيری دگەل قەومينێت ئێرشا مەغۆلا بۆ سەر كوردستان و وەلات و هەرێمێت دی، دەمێ ئەڤ دەنگوبەحسە ڤەيدكرين وی دەمی ژيێ وی شێست و دو سال بوو، د ژيێ حەفتێ و چوار ساليێ دا دۆماهی ب پەرتۆكا خۆ (الكامل فی التاريخ) ل سالا (٦٢٩مش/ ١٢٣١زا) ئينايە، رامانا وێ ئەوە كو بۆ دەمێ (١١ سال و ٢ هەيڤا) ئەوی چاڤدێريا دەنگوبەحس و لڤينێت مەغۆلا دكر، هەروەكی دبێژيت: ((وان دڤيا بهێنە دناڤ هەمی وەلاتی دا "مەرەم ژێ مەغۆلن" سەحكەنە خۆ ئەڤە ناڤەرۆكا پەرتۆكێيە.... بەلێ جەلالەدين (مەرەم ژێ خوارزمی) [١٣] هەتا دۆماهيا سالا بيست و هەشتێ (مەرەم سالا ٦٢٨مش) چ دەنگۆبەحسێت وی نەبوون، ديسان "سەلخ صەفر" ژی ل سالا نەهێ (مەرەم ژێ ٦٢٩مش) مە چ ژ حالێ وی نەدزانی))[١٤]. وی پويتەكێ مەزن ب بادەكا ئێرش و ب سەرداگرتنا مەغۆلا دايە، زێدەباری جهێ جۆگرافيێ ميسلێ ئەڤێ هەڤتۆخيب و گرێدايی دگەل باژێرێت كوردا ل دەڤەرا جەزيرا فوراتی، ڤێ چەندێ هەميێ ب رەنگەكی و ئێكێ دی هاريكاريا وی كريە داكو دويفچوونا وی چيری بكەت، زێدەباری نێزيكبوونێ ژ ميسلێ كو ئەو جهە يێ لێ دژيتن.

ئالاڤێ ڤەگۆهاستنا دەنگوبەحس و ريوايەت و گۆتنا يێت گرێدايی مەغۆلا، برێكا بازرگان و زانا و لەشكەری و تەڤايا خەلكی بوو، هەكە ژ ميسلێ بن يان ژی ژ وان باژێرا بن يێت ژ بەر مەغۆلا رەڤين و قەستا ميسلێ كری، ل ڤێرە چەند ريوايەتەك هاتينە ڤەيدكرن ب رێكا ڤەگۆهاستنا دەڤۆكی دناڤبەرا وان زەلاما دا، بەلێ رەنگێ ڤان رێوايەتا يێ جۆدايە ژ دەڤ ئێكی بۆ يێ دی، نەخاسمە ژلايێ لۆكا ڤەگۆهاستنێ و ئەو زێدەرێ ژێ هاتيە وەرگرتن و بڤی رەنگی:

ا_ تێکستێن ڤەگۆهاستییێت باوەرپێکری:

ئەو ریوایەتن ئەڤێت ئبن ئەسیری ب رەنگەکێ ئێکسەر ژ شاهدەکی وەرگرتین، یێ هەڤدەمی بیت دگەل رویدانا و ئەو ب خۆ لسەر قەومینا راوستابیت، ئەڤێ چەندێ ئەم ب ئاشکرا د رویدانێت سالا (٦٢٨مش/ ١٢٣٠زا) دبینین، دەمێ دبێژیت: ((زەلامەکی بۆ من گۆت ئەو و هەڤدە زەلام د رێکێ دا بوون هەسپ سیارەکێ مەغۆلا هاتە دەڤ مە، گۆتە مە دا کو مە پێکڤە گرێدەت، هەڤالێت من ئەوا وی گۆتی وەکر، من گۆتێ ئەو ئێکە ما بۆچی ئەم ناکۆژین و ب رەڤین، گۆت ئەم ترسین، من گۆتێ ئەڤی دڤێت نۆکە هەوە هەمیا ب کۆژیت، دا ئەم وی بکۆژین بەلکی خودێ مە قورتالکەت، بەلێ کەسێ جەسارەت نەبوو وێ چەندێ بکەت، من کێرك ئینا و کۆشت، ئەم رەڤین و قۆرتالبووین)[١٥] . دەمێ بەحسێ دەردەسەرییێت خەلکێ نصیبێنێ دکەت، دبێژیت: ((مرۆڤەکی ژ خەلکێ وێرێ بۆ من گۆت: هەکە مە پێنچ سەد شەرکەر هەبان کەسێ خۆ نە دا دەستێ تەتەرا، ژبەرکو رێکا دناڤبەرا چیادا یا تەنگە، کێمینە دشین رێگریا گەلەکا بکەن))[١٦] .

ب_ تێکستێن ڤەگۆهاستی یێت نەئێکسەر (غير مباشر):

ئەو ریوایەتەنە ئەوێت ئبن ئەسیری ب رەنگەکێ نە ئێکسەر ژ خودانێ رەسەنێ ریوایەتێ ب رێکا کەسەکێ دی ژ دیدەڤانێت رەسەن وەرگرتی، هژمارا وان ریوایەتا گەهشتبوو (٤) ریوایەتا، وەکی د رویدانێت سالا (٦١٧مش/ ١٢٢٠زا)، دبێژیت: ((من ژ هندەك خەلکێ وان گوهلێبوو))[١٧] ، ((موزەفەرەدینی[١٨] گوت، دەمێ خەلیفەی بۆ بەرسینگرتنا تەتەرا من گۆتێ دوژمن یێ بهێزە و من ئەو لەشکەر نینە بەرسینگێت وی بگرم))[١٩] . هەر ئەڤەیە یا د رویدانێت سالا (٦٢٨مش/ ١٢٣٠زا) هاتی دەمێ دبێژیت: ((هندەك بازرگانا بۆ من ئاخفت...))[٢٠] .

ج_ تێکستێن ڤەگۆهاستی یێت ژێدەرێت وانا نەدیار:

ئەو ریوایتن ئەوێت هاتینە ڤەگۆهاستن ب رێکا خەلکەکی کو دەنگوبەحسێت مەغۆلا ژ دەڤەرا خۆ بۆ دەڤەرێت دی هنارتینە و خەلکی ژی وێرێ ژی بۆ دەڤەرێت دویرتر هنارتینە، د قەومینێت سالا (٦١٧مش/ ١٢٢٠زا)دا، دبێژیت: ((هاتمە ئاگەهدارکرن کو ژنکەکا مەغۆلا چوویە دناڤ مالەکێ دا و کۆمەك ژ خودانێت مالێ کۆشتیە..))[٢١] .

دەمێ گەهشتینە نێزیکی ئەربلێ ئبن ئەسیر هوسا ڤەدگۆهێزیت: ((دەنگوبەحس گەهشتەمە ل میسلێ ئەم ترساین، هەتا ژ ترسا شیری هندەك خەلکی وێرێ بەردا..))[٢٢]، د ڤەومینێت سالا (٦٢٨مش/ ١٢٣٠زا) دەمێ مەغۆل چووینە د نەصیبێنێ و دەوروبەرێت وێ دا، هەمی تشت خرابکرین، ئاڤرپەکێ دەتە وان قەومینا و چاوا بۆ مە ڤەگۆهاستینە، دبێژیت: ((زەلامەکی ژ وان بۆ من ئاخفت..))[٢٣]، ئبن ئەسیری ئەڤ رێکی بکارئینایە بۆ دیارکرنا وان رێکا یێ کو پێزانینێت دیرۆکی د وێ سالێ دا ب دەست خۆڤە دئینیت، یان ب رەنگەکێ دیارتر دەمێ مەغۆلا ئێرش کریە سەر ئەغلاتا[٢٤]، ئەڤا گۆتی: ((هەکە بۆ من چەند ئاخفتنا ل سەر بێژن ژ ترسێ ئەوێ گوهلێ دبیت دێ درەوا کەت))[٢٥].

سێ- مەغۆل و ڤەبراندنا کوردا:

ژ هەژی گۆتنێیە کو ئەو دەڤێت گرێدایی ئێرشا مەغۆلا بۆ سەر وەلاتێ کوردا و ڤەبراندنا خەلکێ وێ، جهێ پویتە پێکرنێنە کو ئبن ئەسیرێ جەزری بتنێ بۆ مە ڤەگۆهاستینە، ئەڤ چەندە ژی بهایەکێ دەتە ڤان دەڤێت دیرۆکی یێت ئێکانە، ئەڤێ چەندێ ئەم د دەنگڤەدانێت نڤیسانێت دیرۆکڤانێت دی دا نابینین، هەکە ئبن ئەسیر نیاسیبیت یان ژی هەیامێ وی یێ کو ئێرش و بسەرداگرتنێت مەغۆلا دهاتن، رامانا وێ ئەوە ئەو دیرۆکڤانێت ل پشتی وی هاتین گەلەك هویردێت پێزانینا لسەر وێ قۆناغا دیرۆکی یا گرنگ ژێ وەرگرتینە و د نڤیسینێت خۆ دا رێزکرینە[٢٦].

کورد ئێکە ژ وان مللەتێت سەر ئەردی کو پتر کوتەکی لێ هاتیەکرن، ژبەر وێ زۆلم و کوتەکیا لسەر دەستێ مللەت و نەتەوێت جۆدا د دیرۆکێ دا لێ هاتیەکرن، بەلێ ئەو کوشتن و تەرابەرکرن و ڤەبراندنا بکۆم ئەڤا ل سەر دەستێ مەغۆلا هاتیە سەری د چەرخێت ناڤیندا نەهاتیە سەرێ کوردا ل سەر دەستێ چ پێکهاتێت دی یێت مرۆڤا، وان ژ رۆژئاڤایێ دەڤەرا رۆژهەلاتا ئیسلامی دەستپێکر هەر ژ سالا (٦١٥مش/ ١٢١٨زا) ژبەر کوشتارا ئەترارێ[٢٧]، پاشی ب لەز بناڤ باژێر و هەرێما کەڤتن، بێ بەرهنگاریەك هەبیت کو راکێشانا وان یا دژوار ب راوستینیت، هەتا ب لەشکەرێ خۆڤە گەهشتینە وان هەرێم و باژێرا یێ کو خەلکێ وێ پتر کورد بوون، وان خۆ دودل نەکر ژ بکارئینانا زولمێ و چێکرنا ترسێ دناڤ خەلکێ بێگونەهدا.

باژێرێ کوردی یێ ئێکێ کو بوویە قۆربانیا هێرشێت مەغۆلا باژێرێ هەمەدان بوو[٢٨]، ئبن ئەسیر د رویدانێت سالا (٦١٧مش/ ١٢٢٠زا) ئاڤرپەکێ دەتێ، کو مەغۆلا ل

نێزیكی وێ لەشكەرێ خۆ بەرهەڤدكر، پاشی بۆ ئێلچییێت خۆ ل ناڤ باژێری فرێكریە و گۆتیە وان كو هندەك پارەی و جلكا ژ خەلكی وەرگرن، ئەوێت ب ڤێ چەندێ رازی نەبووین و داخازا مەغۆلا ب جھ نەئینای، ئێكودو گرت و رابوون ((ئێلچییێت تەتەرا ژ وەلاتی دەرێخستن، شەرێ وان كر، خەلكی هەمیێ ب سەر ئێلچیا دا گرت، كوشتن و نەهێلا بچن، تەتەر بەرەڤ وانڤە هاتن، دۆرپێچكرن))[٢٩].

پشتی زنجیرەكا شەرا دناڤبەرا هەردو لا دا زەرەكا مەزن ب مەغۆلا كەفت، بەلێ راوستانا خەلكێ هەمەدانێ ژ شەری و مانا وان دناڤ باژێری دا، مەغۆلی پالدان دا هێرشێ بۆ جارا دویێ بكەنە سەر باژێری، پشتی كو برەنگەكێ نیڤ تمام ژ وێرێ چووین، ئەو ژی ل هەیڤا رەجەبا سالا (٦١٨مش/ ١٢٢١زا)، شیا ڤێ جارێ بچنە دناڤ دەرینكێت باژێری دا، ب هێز چوونە دناڤدا كۆمكوژیەكا بترس تێداكر، گرووڤ ژی ئەوە یا ئبن ئەسیر ئاڤرپێ دەتێ و دبێژیت: ((ب شیری ئەو چوونە دناڤ باژێری دا و بێ ترس خەلك كوشتن، چەكێت قەرەبالغا دانان و ب كێركا شەركرن، ژ هەردو لا گەلەك هاتنە كوشتن بەس خودێ دزانیت چەند بوون، تەتەر شیانە بسولمانا و گەلەك ژێ كوشتن، كەس نەما هەكە ئێكێ بۆ خۆ نەفەقەك چێكربیت خۆ تێدا ڤەشێریت، پاشی ئاگر هاڤێتە باژێری و سووت))[٣٠].

هەروەكی بەرێ دا كو دەلیڤێ بۆ دوژمنێت خۆ و قۆربانیدانێ چێنەكەن، هێزێت خۆ خرڤەكرنەڤە و زڤرین دا كو ل بەرامبەری وانا ب راوستن، هێرش كرە سەر هەمەدانێ ئەو ژی ل سالا (٦٢١مش/ ١٢٢٤زا)، خەلكێ وێ بنبركر، گرووڤ ژی ئەوە یا كو ئبن ئەسیری د دەقەكی دا بۆ مە قەیدكری، دبێژت: ((وان هەمەدان كرە مەرەما، گەلەك ژ خەلكێ وێ خرڤەببوون، ئەو ب كوشتنێ ڤەبراندن و ئێخسیركرن و تالانكرن و باژێر تێكدا))[٣١].

دەمێ ئەو ل دویڤ سولتانێ خەوارزمێ جەلالەددینێ منكربتی ئەڤێ ل بەرامبەری لەشكەرێ مەغۆلا ل سالا (٦٢٨مش/ ١٢٣٠زا) شكەستی، كو رەڤیبوو بەلكی خۆ قۆرتالبكەت، ژ باژێرەكی بۆ ئێكێدی ب دویڤڤە دچوون، هەتا ل دۆماهیێ گەهشتینە باژێرێت جەزیرا فوراتی[٣٢]، هاتنە دناڤ ئەردێ كوردا و جهێت خۆجبوونا وان دا، ئالاڤێت ترس و كوشتن و ڤەبراندنێ ب دژی خەلكێ وێ یێ ئێمن بكارئینان، مەغۆلا دەوروبەرێت باژێرێت ئامەدێ و ئەرزەنێ[٣٣] و میافارقینێ تالانكرن، پاشی بەرێ شەرێ خۆ دا باژێرێ

ئەسعەردیٚ[٣٤] (سیرت) خەلکیٚ ویٚ بەرەڤانی ژ خوٚ کر و مەغوٚلی کوشتن، پشتی زانی کو نەشێن بەردەوام شەری د گەل بکەن دانوستاندن دگەل کرن، باوەری داییٚ و خەلکیٚ سرتیٚ ل سەر وان ئێمن بوون، ((باوەری پێکر و خوٚ دا دەستیٚ وان، پاشی تەتەرا شیر بکارئینا و ئەو کوشتن و نێزیك بوو کەس نەمینیت، بتنیٚ هندەك مابوون ئەوێت خوٚ ڤەشارتین، کێمەك نەبن))[٣٥]. ل دویڤ دەققا ئبن ئەسیریٚ جەزری ئەڤیٚ ژ ئێك ژ بازرگانێت دەڤەریٚ ڤەگوٚهاستی، کو مەغوٚلا باژێریٚ سرتیٚ بوٚ هەیامیٚ پێنج روژا دوٚرپێچ کربوو، هژمارا کوشتیا پتری (١٥٠٠٠) پازدە هزار کوشتیا بوون[٣٦]. پاشی ئەو بەرەڤ باژێریٚ تەنزە (نوٚکە دبێژنیٚ گوندیٚ نزهیٚ) ڤە چوون، ((هەر ئەو لێکر))، ئانکو خەلکیٚ ویٚ کوشت و تەرابەرکر و تێکدا[٣٧].

دەمیٚ ئەم سەحدکەینە ریوایەتێت ئبن ئەسیری دیٚ بینین کو ترسیٚ ب سەر دەڤەریٚ دا گرتبوو، ل ڤێرە ئەم چ کریارا ژ لاییٚ والی و میر و سەرکێشێت لەشکەری نابینین کو ل بەرامبەری ترس و ڤەبراندنیٚ یا مەغوٚلا دکر براوستن، گرووڤ ژی ئاخفتنا وییە: ((ئەو د وەلاتی دا دچوون چ رێگر بوٚ نەبوون، کەس ژی ل بەرامبەری دەستێت وانا نە دراوەستا))[٣٨]. هەر ئەڤ چەندە بوو کو پتر تاما وانا ڤەکری دا کو بچنە دناڤ وەلاتیٚ جەزیریٚ دا، پاشی مێردینیٚ ستاند ((چ لیٚ هەبوو هاتە تالانکرن))[٣٩]، پاشی نەصیبێن ژی ستاند و هاتە تالانکرن ((هەر کەسیٚ ژ وان دیتی، کوشت))[٤٠]، پاشی هێرش کرە سەر شنگاریٚ[٤١] ((ئەو گەهشتنە چیایێت دەوروبەرێت شنگاریٚ و تالانکر و چوونە دناڤ خابیری دا، گەهشتنە عرابانیٚ ئەو ژی تالانکرن و کوشتن و زڤرین))[٤٢].

دا کو وەلاتی تژی ترس بکەن وان بزاڤ کر بگەهنە کویراتیا ستراتیژیا دەڤەریٚ، دا کو هەر هزرەکا وێرەك ب کوژن، پاشی ڤیا میسلیٚ بستینن، فرقەکا لەشکەریٚ وان بەرەڤ میسلێڤە هات، گەهشتنە گوندەکی دبێژنیٚ مونەسە ((دکەڤیتە د ڤوٚناغەکیٚ دا دناڤبەرا نەصیبێنیٚ و میسلیٚ دا، تالانکر و خەلکیٚ ویٚ ب خیانەتیٚ توهمەتبارکر هەر کەسیٚ تێدا کوشت))[٤٣]، هەر د وی دەمی دا هێزەکا دی یا مەغوٚلا هێرش دکرە سەر باژێرێت ژوریا جەزیرا فوراتی، هەتا ئەو گەهشتینە نەصیبێنا روٚمیا ((یا لسەر فوراتی، ژ دەوروبەرێت ئامەدێیە، تالانکر و کوشتن تێدا کر پاشی زڤرینە ئامەدیٚ و پاشی چوونە باژێریٚ بتلیسیٚ[٤٤]، خەلکیٚ ویٚ خوٚ دناڤ چیا وکەلها دا ئاسێکر، گەلەك ژیٚ کوشتن، باژێر سووت))[٤٥].

پاشی ئەو هێزە بەرەڤ باژێرێ خەلاتێڤە چوو، باژێرێ برکری کو ژ دەوروبەرێت وێیە هاتە دۆرپێچکرن، هەر چەندە گەلەکا ئاسێیە بەلێ شیان بهێز بچنە دناڤدا و ئەوێت ناڤدا هەمی کوشتن[٤٦]، پاشە بەرەڤ باژێرێ ئەرگیشێڤە چوون ((ئەو باژێرەکێ مەزنە، هەر ئەوژی ل وێرێ کر، ئەڤە ژی د هەیڤا زی لحجە دا بوو))[٤٧]. مەغۆلی ب ڤێ چەندێ نەراوستان، کو هێرشێت بەردەوام د کرە سەر کوردا و باژێرێت وان یێت ژوریا و نیڤا جەزیرا فوراتی، بەلکی د وێ هەیڤێ دا لەشکەرەکێ دی فرێکرە هەڤلێرێ و دەوروبەرێت وێ ((ئەڤێ ل سەر رێکی هەمی کوشتن بگرە ژ تورکمانێت ئیوائی[٤٨] و کوردێت جۆزقانی[٤٩] (گۆران) ، ژ بلی وان یێت دی ژی هەتا گەهشتینە باژێرێ ئەربلێ (هەڤلێر) ، گوندێت وێ تالانکرن هەر کەسێ گەهشتینێ کوشت نەخاسمە ژ خەلکێ دەوروبەرا، کریارێت گەلەك ب ترس کرن و کو بەری وێ مە ژ کەسێ گوهلێ نە ببوون))[٥٠].

هەکە ئەم سەحکەینە لڤینێت مەغۆلا و کوشتنا خەلکی بێ دلۆڤانی و دودلی، وەکی دیار ئەڤ ل دویڤ پلانەکا دیراسەتکری دهاتەکرن، کو یا گرێدا خۆرستێ بیروباوەرێت مەغۆلا و سیاسەتا وان بوو، ئەوا ئارمانجا وێ ڤەبراندنا تۆخمێ مرۆڤێت دی بوو کو نەدکەڤتە بن سیادەتا وان و خۆ بۆ وان نە د چەماند، هوسا مەعنەویات لدەڤ خەلکێ وان دەڤەر و باژێرا نەمان، مەبدەئێت زیرەکاتیێ ل دەڤ بەرزەبوون، هەمی هەستێت بەرەڤانی و هەڤرکیێ لدەڤ خەلکی هاتنە کوشتن، نەخاسمە ئەوێت ڤیا بەرامبەری کۆتەکیێت مەغۆلا ب راوستن، ئەڤێ چەندێ ئەم د ریوایەتێت ئبن ئەسیرێ جەزری دا هەست پێدکەین وەکی دیاردکەت کو خەلك د دەستودانەکێ مەلەلێ دا دژی، زێدەباری نەبوونا هیڤیا ژبەر ترسا مەغۆلا دلێ واندا، گرووڤ ژی دەڤەکا ئبن ئەسیرییە دەمێ دبێژیت: ((هەتا د گوت کو زەلامەك بتنێ ژ وانا دا چیتە د گوندەکی یان دەرینکەکی دا و گەلەك خەلك لێ هەبوو دا ئێکی ل دویڤ یێ دی کوژیت کەسێ جسارەت نەدکر دەستێ خۆ درێژکەتە وی زەلامی))[٥١].

زێدەباری وی دەستودانێ شوومێ و بزاڤێت بەردەوامێت ڤەبراندنێ و قۆناغێت ترسێ ئەوێت کوردێت ڤان باژێرا تێرا بوورین، بەلێ ئەم دبینن کو نەترسی ل هندەك ژ ڤان دەڤەرا هەبوو، ئەڤێ چەندێ ژی ئەم د دەقەکێ بهادا کو دیرۆکنڤیسێ مە تومارکری د رویدانێت سالا (٦٢٨مش/ ١٢٣٠زا) بەحسکری، کو گرێدایە ب کوردێت قریشی ڤە ئەوێت ل نهالەکێ دا دژیان کو هەر بناڤێ وان بوو (د کوردیا نۆکەدا دبێژنێ نهالا کریشیا)

دکەڤیتە نێزیکێ سرتێ، دەمێ مەغۆلا ئێرش کریە سەر وان کوردا، ئەو رێکا دچوو وێ نهالێ یا تەنگ بوو، خەلکی مفا ژ ئەڤێ سالووخا خۆرستی وەرگرت، ئەو راکێشانە دناڤ نهالێ دا و کەمینەك بۆ دانا و کوشتن، ئبن ئەسیرێ جەزری بۆ ڤێ چەندێ دبێژیت: ((قورەیشیا (کوردێن کریشیا) شەر دگەل کر و رێك لێ گرت و بسەردا گرت و گەلەك ژێ کوشتن، تەتەر زڤرین و چ زیان ژی نەگەهاندنێ))[٥١] .

دۆماهیك:

ل دۆماهیکێ ژی ئەم گەهشتینە ڤان ڤەرێژێت ل خارێ:

١_ دانانا پەرتۆکا "الكامل في التاريخ" پێدڤیەکا دیرۆکی و سنجی بوو، دەستودانێ ژیانا وی و مالباتا وی ل سەر سەپاند بوو، زێدەباری پێشهاتێت سیاسی و لەشکەری کو گەلەك زویکا دچوون ئەو پالدایە کو ڤەومینێت گشتی ب رەنگەکێ بەرفرەه تومار بکەت بکەت.

٢_ دیرۆکنڤیس یێ ئێکێیە کو خۆ ل دیرۆکا لەشکەریا مەغۆلا کریە خودان، زێدەباری دیرۆکا وانا بسەرداگرتنێ ل روژئاڤایێ مەنگۆلیا و هەرێما خەوارزمێ، ل ڤێرە ژی ژێدەرێت ژێکجۆدا و نەخاسمە ریوایەتێت ڤەگۆهاستی کو ژ دەڤێ خەلکی گۆهلێبووینە کو د هەڤدەم بوون دگەل وێ دیرۆکا خیناوی یا مەغۆلا ل روژهەلاتا ئیسلامی.

٣_ ئبن ئەسیری ژ بیرنەکریە کو جهەکی تایبەت بۆ تومارکرنا وان ریوایەتا تەرخانبکەت کو گرێدای بسەرداگرتنا باژێرێت کوردا ژ لایێ مەغۆلاڤە ل هەرێما جەزیرا فوراتی، نەخاسمە د ڤەومینێت سالا (٦٢٨مش)، دەمێ جەلالەدینێ خەوازرمشاه چوویە وێ دەڤەرێ و ژ بەر مەغۆلا رەڤی، وانا بەردایە ب دویڤڤە و ل دۆماهیێ هێرشکرنا سەر باژێرێت کوردا و کوردا ب خۆ بۆ یە ئارمانج.

٤_ ئبن ئەسیری درێکا ریوایەتێت خۆ را دیارکریە کو مەغۆلا خۆ ژ خرابترین ئالاڤێت ڤەبراندنێ نەدایە پاش بگرە ژ کوشتن و وێرانکرن و سووتن و تەرابەراکرنێ و کورد ژ مللەتێت دی جۆدانەکرنە کو ئەو ژی بووینە قۆربانیێت بێگونەهێت وەحشیەتا مەغۆلا.

٥_ هندەك ئاڤڕی داینه کریارێت مێرانه ئـەڤێ کوردا ل هنـدەك دەڤـەرا بەرامبـەری مەغۆلا کری، وەکی نهالا کریشیه ل نێزیك باژێرێ تەنزه و ئـەخلاتێ، وان خـۆ نەدایـەف ترسێ و نه وێریانێ، بەلێ وان هەڤڕکیا وان کریه ب هەمی هێزا خۆ و شیان ل سـەر وان ب سەرکەڤن د شەرەکێ دیرۆکی دا.

ژێدەر و دەهمەن و ڤەگۆهێزۆك:

[١] محمد بن سعيد بن محمد ابن الدبيثي (ت٦٣٧ه/١٢٣٩م)، المختصر المحتاج إليه من تاريخ الحافظ أبي عبد الله، تحقيق مصطفى جواد،مطبعة المجمع العلمي العراقي، (بغداد: ١٩٧٧)، ٣/ ١٣٩" ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد ابن خلكان (ت٦٨١ه / ١٢٨٢م)، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق إحسان عباس، دار صادر،(بيروت: ١٩٦٨)، ٣/ ٣٤٨:کرفان ئاميدى ، الكرد في كتابات المؤرخ ابن الاثر الجزري ، دار سبيريز للطباعة و النشر ، مطبعة حجي هاشم ، الطبعة الاولى (اربيل : ٢٠٠٦) ، ص ص ٢٣ – ٥٣ .

[٢] الجزري: نسبة إلى جزيرة أبن عمر، وهي بلدة فوق الموصل بينهما ثلاثة أيام اي حوالي (٦٠ كم) . ينظر:ابو سعد عبدالكريم محمد السمعاني (ت ٥٦٢ ه / ١١٦٦م) ، الأنساب، دار الفكر ، (بيروت: ١٩٩٨م)، ٢/٥٥" ياقوت الحموي، معجم البلدان، دار احياء التراث العربي ، (بيروت: ١٩٩٥م)، ٢/ ١٣٨.

[٣] كانت جزيرة ابن عمر قبل ان يستوطنها العرب و تحمل هذا الاسم تعرف بجزيرة الاكراد و تعرف الان باسم الجزيرة و مشهورة عند الكرد حاليا بجزيرة بوتان تيمنا باسم القبيلة الكردية (البختية او البوتانية) .للمزيد ينظر ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام و الجزيرة ، تحقيق يحيى عبارة ، (دمشق : ١٩٧٨) ج٣ – ق١ ص ٩ ، و لن نتطرق الى سيرة ابن الاثير الجزري و اثاره كون ان هناك العديد من المؤلفات التي خصصت للتعريف به و على سبيل المثال لا الحصر ، ميسون ذنون عبد الرزاق العباجي، ابن الأثير مؤرخاً للحروب الصليبية(٤٩٠-٥٤٩ ه /١١٠٣-١١٥٤)، اطروحة دكتوراه، غ. م، كلية التربية، جامعة الموصل، (الموصل: ٢٠٠٣م)، ص ص ٩ – ٦٧ " كرفان ئاميدى ، الكرد في

كتابات المؤرخ ابن الاثير الجزري ، دار سبيريز للطباعة و النشر ، مطبعة حجي هاشم ، ط١ ، (اربيل : ٢٠٠٦) ، ص ص ٢٣ – ٤٥.

(٤) الكامل، تحقيق محمد يوسف الدقاق ، دار الكتب العلمية ، ط٤ ، (بيروت : ٢٠٠٣) ، ١٠ / ٣٩٩ " سيتم الاعتماد على هذه الطبعة من كتاب (الكامل في التاريخ) فيما يتعلق بموضوع المغول و ابادة الكرد ،الباحث.

(٥) م . ن ، ١٠ / ٣٧٢ – ٣٧٣.

(٦) عبدالواحد ذنون طه ، اصول البحث التاريخي ، مطبعة جامعة الموصل ، (الموصل : ١٩٩٠) ، ص ٢٩.

(٧) عن جغرافية همذان و نشاتها و تطورها التاريخي ، ينظر : ادريس محمد حسن الدوسكي ، همدان من الفتح الاسلامي الى سقوطها بيد المغول ، دار سبيريز للطباعة و النشر ، مطبعة حجي هاشم ، (اربيل : ٢٠٠٦) ص ص ٤٢ – ٦٧.

(٨) الكامل، ١٠ / ٤١٤.

(٨) الري ، هي مدينة رجيس عند اليونان و تقع في الطرف الشمالي الشرقي من اقليم الجبال ، بينها و بين قزوين حوالي ١٦٢ كم، و تجاور طهران الحالية في طرفها الشمالي . للمزيد ينظر : ليستر نج ، بلدان الخلافة الشرقية ، نقله الى العربية ، بشير فرنسيس و كوركيس عواد ، مطبوعات المجمع العلمي العراقي ، مطبعة الرابطة ، (بغداد : ١٩٥٤) ، ص ٢٤٩.

(١٠) تبريز ، مدينة تقع في شرق بحيرة اورمية و تبعد عنها حوالي (٣٦) كم ، للمزيد ينظر : المقدسي ، احسن التقاسيم ، ص ٣٧٨ ، ليسترنج ، بلدان الخلافة ، ص ص ١٩٦ – ١٩٧ .

(١١) دقوقا ، مدينة بين اربل و بغداد ، تبعد مائة ميل عن اربل ، و عن كركوك الحالية ب (٣٧ كم) و تبعد عن مدينة طوزخورماتو ب (٣٩ كم) و السن او كما هي في الاصل (سن بارما) تقع في موضع الفتحة الان تقريبا ، و التسمية الشائعة لها هي طاووق و تقع بالقرب منها عيون النفط ، للمزيد ينظر : ياقوت ، معجم البلدان ، ٢ / ٤٥٩ ، ليستر نج ، بلدان الخلافة الشرقية ، ص ١٢٠.

(١٢) الكامل، ١٠ / ٤٩٦.

(١٣) عن ترجمة جلال الدين الخوارزمي ، ينظر : النسوي ، سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي ، عني بتحقيقها ضياءالدين موسى بونياروف ، دار النشر و الطباعة – الاداب الشرقية ، (موسكو : ١٩٩٦) ص ص ٦٦ – ١٤٠، ١٧٦ – ٢٦٠ .

(١٤) الكامل، ١٠ / ٤٩٦.

(١٥) م . ن ، ٤٩٤.

(١٦) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

(١٧) م . ن ، ١٠ / ٤١٢.

(١٨) و يقصد به مظفرالدين كوكبوري ، امير ربل (ت ٦٣٠ ه / ١٢٣٢ م) للمزيد عن ترجمته ينظر : عباس العزاوي ، ال بكتكين – مظفرالدين كوكبوري او امارة اربل في عهدهم (٥٢٢ – ٦٣٠ ه) ، مجلة المجمع العلمي العربي ، ج ٩ – ١٠ ، مج ٢١ ، مطبعة الترقي ، (دمشق : ١٩٤٦) ،ص ٤٠٤ و ما بعدها .

(١٩) الكامل ، ١٠ / ٤١٣.

(٢٠) م . ن ، ٤٩٣.

(٢١) م . ن ، ١٠ / ٤١٢.

(٢٢) م . ن ، ١٠ / ٤١٢.

(٢٣) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

(٢٤) حول اخلاط و جغرافيتها و تطورها السياسي ينظر : حكيم عبدالرحمن زبير البابيري ، مدينة خه لات ، دار سبيريز للطباعة و النشر ، مطبعة وزارة التربية ، ط١ ، (اربيل : ٢٠٠٥) ، ص ص ٢٧ – ٦٧.

(٢٥) الكامل ، ١٠ / ٤٩٤.

(٢٦) على سبيل المثال ينظر ، ابن ابي الحديد المدائني ، فصل من شرح نهج البلاغة (الغزو المغولي للشرق) ترجمه الى الفرنسية مختار جبلي ، دار لامارتون ، (باريس : ١٩٩٥) ، ص ص ٢٢ – ٣٥ ، ٤٠ – ٤٥.

(٢٧) للتفصيل عن حادثة اترار ينظر : النسوي ، سيرة السلطان جلال الدين ، ص ٤٠ – ٤٥ .

(٢٨) الكامل ، ١٠ / ٤١٣.

(٢٩) م . ن ، ١٠ / ٤١٣ .

(٣٠) م . ن ، ١٠ / ٤١٤ .

(٣١) م .ن ، ١٠ / ٤٣٩.

(٣٢) م . ن ، ١٠ / ٤٩٢.

(٣٣) ارزن ، قلعة حصينة كثيرة الخيرات من اعمال ميافارقين ، للمزيد ينظر : شيخ الربوة الانصاري ، نخبة الدهر في عجائب البر و البحر ، دار احياء التراث العربي ، (بيروت : ١٩٩٨) ، ص ١٩٢.

(٣٤) اسعرد ، او سيرت و كانت تقع على ضفاف نهر الرزم شمال تل فافان و سكنا في حقبة من الحقب قبيلة حارختي الكردية ، للمزيد ينظر : ليسترنج ، بلدان الخلافة ، ص ١٥٤.

(٣٥) الكامل ، ١٠ / ٤٩٢.

(٣٦) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

(٣٧) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

(٣٨) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

(٣٩) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

(٤٠) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

[٤١]سنجار ، حول سنجار و تاريخها ينظر : موسى مصطفى الهسنياني ، سنجار ، دار سبيريز للطباعة و النشر ، مطبعة وزارة التربية ، ط١ ، (اربيل : ٢٠٠٥) ، ص ص ٢٥ – ٣٧.

[٤٢]الكامل ، ١٠ / ٤٩٣ .

[٤٣]م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

[٤٤]بدليس ، بلدة من نواحي ارمينية قرب خلاط ، المقدسي ، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، (بيروت : ١٩٩٨) ، ص ٢٨٨.

[٤٥]م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

[٤٦]م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

[٤٧]م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

[٤٨]التركمان الايوائية او الايوانية ، نسبة الى برجم الايوائي و هو رئيس احدى قبائل الغز التركمانية و كانت تعرف باسم (ايوه) ، ينظر : ابو شامة ، الروضتين ، ١ / ٣٣.

[٤٩]الكورد الجوزقان، للمزيد عن اصولهم ينظر : كرفان ئاميدي ، الكرد في كتابات المؤرخ ابن الاثير الجزري ، ص ٣١٧ – ٣٢٤.

[٥٠]م . ن ، ١٠ / ٤٩٤.

[٥١]م . ن ، ١٠ / ٤٩٤.

[٥٢]م . ن ، ١٠ / ٤٩٣.

ر	باژێر	جۆرێ جینوسایدێ	هژمارا قۆربانیان
-١	هەمەدان ٦١٧ - ٦١٨ ، ٦٢١ك	تەفگر – ابادە شاملە	نەدیارکریە
-٢	ئەرزن و میافارقین ٦٢٨ ك	کوشتن	نەدیارکریە
-٣	سیرت (حصار ٥ ایام)	ابادە	١٥٠٠٠ کەس
-٤	تەنزە	ابادە	نەدیارکریە
-٥	ماردین ، نسێبین	کوشتن	نەدیارکریە
-٦	شەنگار	کوشتن	نەدیارکریە
-٧	خابور ، عەرابان	کوشتن	نەدیارکریە
-٨	نسێبین ، مۆنسە (خان)	ابادە	نەدیارکریە
-٩	ئامەد ، بدلیس	کوشتن	نەدیارکریە
-١٠	ئەخلات ، بەرگری، ئەرگیش	ابادە	نەدیارکریە
-١١	کوردێن جورەقان - گوران	ابادە	نەدیارکریە
-١٢	هەولێر و گوندێن وێ	کوشتن	نەدیارکریە

Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK

ABBASİLER DÖNEMİNDE YETİŞMİŞ HAKKARİLİ DEVLET ADAMLARI

ABBASİLER DÖNEMİNDE YETİŞMİŞ HAKKÂRİLİ DEVLET ADAMLARI

Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK[1]

Abbasiler döneminde yetişmiş Hakkâri âlimleri tanıtılacaktır. Abbasiler Devleti, Haşim Oğulları tarafından Emevi hâkimiyetinin sona erdirilmesiyle 132/749 yılında kurulmuştur. Yaklaşık beş yüz yıl hüküm süren Abbasiler Devleti, 656/1258 yılında Moğolların Bağdat'a girmesi ve halife Ebu Abdullah Mu'tasım'ı öldürmeleriyle sona ermiştir. Daha sonra yeniden Mısır'da hilafet Abbasilere verilmişse de eski hükümranlıklarını bir daha yakalayamamışlardır. Çalışmamızda bu dönemde şöhret bulmuş ve kaynaklarda yer edinmiş Hakkâri'ye nispet edilen devlet adamlarını tanıtmaya çalışacağız.

1. Hakkârili Vali ve Komutanlar

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, aslen Hakkârili olup da çok iyi bir eğitimden geçmiş ve bu münasebetle bazı üst düzey görevler almış çok sayıda âlim mevcuttur. Bunlardan "emir" olarak komutanlık ve valilik yapanlar şunlardır:

1.1. İsâ b. Muhammed b. İsâ Emir Ziyauddin Ebû Muhammed el-Hakkâri: Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın soyundandır. Fakih bir zat ve Eyyûbî Devleti'nin önde gelen komutanlarından (emir) biriydi. Aynı zamanda Selâhaddin Eyyûbî'nin müsteşarıydı ve kendisinin görüşlerinden asla ayrılmazdı. Cezîretu İbn Ömer'de Şafiî âlimi İmam Ebû Kasım b. Bezrî'den fıkıh dersleri aldı ve sonra Halep'e geçti. Halep'te iken Hâfız Tâhir es-Silefî ve Hâfız Ebû Kasım ibn Asâkir'den hadis derslerini aldı ve daha sonra kendisi hadis derslerini vermeye başladı. Önceleri Halep'te Züccaciye Medresesi'nde ders almaya başladı.[2] Kadı Muhammed b. Ali ve başkaları da kendisinden dersler aldılar. Onun bahtının açılması, Melik Eseduddin Şirku'nun hizmetine girmesiyle başladı, önceleri Melik'in beş vakit namazlarında imamlık yapardı ve daha sonra kendisiyle birlikte

---

[1] Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı

[2] Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr ibn Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, nşr. İhsan Abbâs, Daru Sadr, 4. Baskı, Beyrut, 2005, c. III, s. 497; İbn Kesir ed-Dımaşkî, *Tabakatu'l-Fukahâi'ş-Şâfiîyye*, nşr. Ahmed Ömer Haşim ve Muhammed Zeynehum Muhammed Azib, Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire, 1993, c. II, s. 721, 722; Muhammed Ali es-Sellûbî, *Selahaddîn el-Eyyûbî ve Cuhûduhu fî'l-Kadai ale'd-Devleti'l-Fatimiyye ve Tahriri'l-Beyti'l-Mukaddes*, Dâru'l-Ma'rife, 1. Baskı, Beyrut, 2008, s. 333.

Mısır'a geçti. Amcasından sonra Sultan Selâhaddin Eyyûbî'nin hizmetine kendisini adadı, bunu Eseduddin ona emretmişti. Selâhaddin Eyyûbî, ona yöneticilikler vererek şanını yüceltti ve sonunda devletin en üst yöneticisi durumuna geldi. Selâhaddin Eyyûbî, Mısır'ı fethettikten sonra Kahire'deki Fatımi kadısını görevden alarak yerine İsâ b. Muhammed el-Hakkâri'yi Kahire kadısı olarak atadı. Bu zat aynı zamanda bütün Eyyûbî Devletindeki Şafiîlerin kadılığına da niyabeten bakıyordu.[3] Bir defasında savaşta esir düşmüş ve Selâhaddin Eyyûbî altmış bin dinar ödeyerek kendisini serbest bıraktırmıştır. 585/1189 yılının Zu'l-Kaade ayında Akkâ muhasarası esnasında Haçlılarla savaşırken vefat etti ve daha sonra cenazesi Kudüs'e getirilerek surların dış tarafına defnedildi.[4] Selâhaddin Eyyûbî, onun hatırlı biri olmasından dolayı bazı zamanlar elçi olarak da görevlendirmiştir.[5]

1.2. Muhammed b. Bâhil b. Abdullah Ebû Muhammed Emir Şemsuddin el-Hakkâri: 620/1223 yılında dünyaya geldi. İskenderiye limanının komutanıydı. Edebiyata düşkün biriydi. Neseî'nin *Sünen*'inin tamamını ile Muhammed Kasım b. Ali el-Harirî'nin "*el-Makamât*" adlı kitabını el-Muvaffık Abdullatif b. Yusuf el-Bağdadî'den Harran'da iken ders almıştı. Kendisinden, Harirî'nin *el-Makamât*'ını ders alan Üstad Ebu Hayyan el-Endelusî, Kahire'ye geldiğinde bu kitabı onun rivayeti ile ders vermiştir. Emir Şemsuddin el-Hakkâri, meşhur hadis âlimi İmam Zehebî'ye birkaç kez icazet vermiştir. Kutbuddin Abdulkerim de kendisinden icazet alanlar arasındadır. Şiire ilgi duyan Emir Şemsuddin el-Hakkâri, İskenderiye'deki yöneticiliğinin yanında edebiyat ve gök bilimleriyle de ilgilenirdi. 683/1284 tarihinde İskenderiye'de vefat etti.[6]

3 Muhammed Ali es-Sellûbî**,** *Selahaddun el-Eyyûbî ve Cuhuduhu*, s. 191.

4 Tacuddin Ebu Nasr Abdulvahhab b. Ali b. Abdilkâfî es-Subkî (ö. 771/1370), *Tabakatu'ş-Şâfiîyyeti'l-Kübrâ*, Nşr. Mahmud Muhammed et-Tanahî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, ts., c. VII, s. 255, 256; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. III, s. 497; İbnu'l-Esîr Ebû Hasan Ali b. Ebi Kerem Muhammed b. Muhammed b. Ebi Kerim eş-Şeybanî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, Nşr. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kadî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1987, c. X, s. 86, 190; Şihabuddin Ahmed b. Abdilvahhab en-Nuveyrî (ö. 733/1332), *Nihâyetu'l-Ereb fî Fununi'l-Edeb*, Nşr. Abdulmecid Tarhuyeynî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2004, c. XXVIII, s. 281; Hayruddin Ziriklî, el-*A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986, c. V, s. 107.

5 Tacuddin es-Subkî, *Tabakatu'ş-Şâfiîyyeti'l-Kübrâ*, c. II, s. 353, 354.

6 Selahuddin Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfî bi'l-Vefeyât,* Nşr. Ahmed Arnaût ve Türki Mustafa, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 2000, c. II, s. 173, 174; Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Zehebî (ö. 748/1347), *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, Nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1993, c. LI, s. 159, 160; Takiyyuddin Ebû Tayyib el-Mekkî, *Zeylu't-Takyîd*, c. I, s. 111.

1.3. Ahmed b. Ebi Mansur b. Bâhil b. Abdullah el-Emir İmâduddin el-Hakkâri: Yukarıda zikrettiğimiz Emir Şemsuddin el-Hakkâri'nin kardeşidir. İskenderiye'de saltanat naibi olarak yöneticilik görevini yürütüyordu. Allame Esiruddin Ebû Hayyân, onun için "dahi" sıfatını kullanmaktadır. İlim ehline sonsuz bir sevgi ve muhabbeti vardı.[7] Kendisinin ne zaman vefat ettiğini bilmiyoruz.

1.4. Emir Bedruddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed Ebî Kasım el-Hakkâri: Haçlı Seferlerinde görev yapmış bir komutandır. el-Meliku'l-Muazzam'ın komutanı ve müsteşarı idi, Sultan onun görüşlerine büyük bir önem verirdi. Dindar, fakirlere düşkün ve çokça sadaka veren biriydi. El-Halil kentinde de Yunus (a.s.)'ın makamı yanında yolun ortasında bir cami yaptırmıştır. Daima şehit olmak için dua ederdi ve 614/1217 yılında Haçlı Seferleri esnasında şehit düştü ve Kudüs'e nakledildi.[8] İbn Kesir, onun türbesinin hâlâ ziyaret edildiğini bildirmektedir.[9]

1.5. Seyfuddin Ebî Hasan Ali b. Ebi'l-Heycâ el-Hakkâri: Bir savaş esnasında yüzüne aldığı bir yaranın açtığı izden dolayı "Meştûb" (yarılmış) diye şöhret bulmuştur. Babası Ebu'l-Heycâ, Hakkâri'deki İmâdiyye Kalesi ile yakınındaki diğer kalelerin hâkimiydi.[10] Seyfuddin Ebî Hasan el-Hakkâri, Haçlı Seferleri esnasında görev yapmış bir komutandır. Eseduddin Şirku ile birlikte Mısır'ın fethinde bulunmuştu. Zengi devletinin Mısır'daki komutanlarındandır. Ömrünün sonlarına doğru Selâhaddin Eyyûbî'nin hizmetine girmiştir. Haçlı Seferleri esnasında esir düşünce elli bin dinar karşılığında serbest bırakılmıştır. Eyyûbî Devletinde şan ve şöhrette eşi yoktu. Selâhaddin Eyyûbî, Nablus şehrinin tamamını ikta olarak kendisine vermişti. Safedî, önce Kudüs'ün daha sonra Nablus'un kendisine ikta olarak verildiğini ifade etmektedir.[11] Kendisine "el-Emiru'l-Kebir" (büyük komutan) denilirdi. Akkâ'da Sultan'ın vekili olarak valilik görevini yürütürdü. Nablus'ta 588/1192 yılında esaretten kurtulduktan yüz gün sonra vefat etmiş ve evine defnedilmiştir.[12]

---

7 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. VIII, s. 122.
8 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. IV, s. 249; Ziriklî *el-A'lâm*, c. VII, s. 27.
9 İmâduddin Ebu'l-Fida Hâfız İbn Kesir (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî, Dâru'l-Hicr, 1. Baskı, Beyrut, 1997, c. XVII, 68.
10 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. I, s. 181.
11 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât,* c. XX, s. 120.
12 Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, c. XXIX, s. 81; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XVI, 648, 649; Ziriklî, *el-A'lam*, c. IV, s. 256.

1.6. Emir İmâduddin Ebû Abbâs Ahmed b. el-Emiru'l-Kebir Seyfuddin Ebî Hasan Ali b. Ebi'l-Heycâ b. Abdullah b. Ebi Halil b. Murtan el-Hakkâri: Yukarıda zikrettiğimiz Seyfuddin Ebî Hasan el-Hakkâri'nin oğludur. İbn Meştûb diye şöhret bulmuştu. Takriben 575/1179 yılında dünyaya geldi. Emir İmâduddin İbn Meştûb, çok büyük bir komutandı. İbnu'l-Esir, "bütün komutanlar ona boyun eğer ve itaat ederlerdi, özellikle de Kürtler" demektedir.[13] Sultanların yanında büyük bir itibara sahipti, kendilerinden biri gibi muamele ederlerdi. Babasına verilen Nablus iktalığını babasının vefatından sonra devam ettirmiştir. Buradaki gelirin üçte biri Beytu'l-Mukaddes'in hizmetleri için Selâhaddin Eyyûbî'nin emriyle ayrıldığından, geriye kalan gelir kendisine kalıyordu. İbn Hallikân, kendisini 617/1220 yılında Musul Valisi Bedruddin Lu'lu' Atabek'in (ö. 657/1259) oyuna getirip yakaladığını ve hapsettiğini söyler. Bedruddin Atabek, Seyfuddin el-Hakkâri'yi Muzafferuddin İbnu'l-Meliki'l-Âdil'e gönderir, o da Seyfuddin el-Hakkâri'yi kendisine yakın tuttu ve bir müddet sonra buradan ayrılmasına müsaade etti. Bu ayrılış İbn Meştûb el-Hakkâri'nin aleyhine oldu, Meliku'l-Eşref, onu yakalayıp Harran kalesine gönderdi ve esir muamelesi yaptı. Ayaklarına ağır zincirler ve ellerini tahtalara bağladı. Başı, sakalları ve elbiseleri bitlerden görünmez oldu ve bu hal üzere vefat etti.[14] Emir İmâduddin İbn Meştûb, 619/1222 yılında Harran'da vefat etmiş, kızı Onun için Re'su'l- Ayn'da bir türbe inşa etmiş ve cenazesini Harran'dan oraya nakletmiştir.[15]

1.7. Ebû Muhammed Şerefuddin İsâ b. Muhammed b. Ebî Kasım el-Hakkâri: 593/1197 yılında Kudüs'te dünyaya geldi. Kendisi Baybars döneminde komutan ve devletin ileri gelenlerinden biriydi. Baybars, pek çok savaşta onu komutan olarak görevlendirmiştir. İlim ve edebiyatta uzman ve aynı zamanda şair biriydi. Şam'da 669/1270 yılında vefat etti.[16]

1.8. Muhammed b. Dâvud b. Muhammed b. Ebî Kasım el-Emiru'r-Reis Bedruddin, İmâduddin el-Hakkârî: Yukarıda ismini zikrettiğimiz Dâvud b. Muhammed'in oğludur. 637/1239 yılında doğdu. O da, babası gibi muhteşem bir komutandı. İbn Revâha ve Yahya b. Kumeyr'den hadis derslerini aldı. Kendisi de bir müddet sonra hadis dersleri vermeye başladı. Kudüs'te 690/1291 yılının Şaban ayında vefat etti. Babası, oğlunun ölümüyle âdeta perişan oldu.[17]

---

13 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 376.
14 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. I, s. 180, 181.
15 Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, c. XXIX, s. 80, 81.
16 Ziriklî, *el-A'lâm*, c. V, s. 108.
17 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. LI, s. 434, 435.

1.9. İzzuddin Ömer b. Ali el-Hakkârî: Bu zat ile ilgili bilgiyi bize yalnızca İbnu'l-Esir vermektedir. İbnu'l-Esir, onun Halep'te bulunan komutanlardan biri ve Hakkârili Kürtlerden, güzel ahlâklı, çok güzel sıfatlara sahip cesur biri olduğunu bildirmektedir.[18]

1.10. İbn Mucellî Ali b. Ömer b. Mucellî Emir Nuruddin el-Hakkârî: Babası İzzuddin büyük komutanlarından ve eski Halep valisiydi. Kendisi de Sultan'a vekâleten 659/1261 yılından 678/1279 yılına yaklaşık yirmi yıla kadar Halep valiliği görevini yürüttü. Emir Alâuddin Aydoğdu tarafından, ölümünden kısa bir süre önce bu görevinden alınmıştır. Güzel ve mütevazı bir yaşamı, tatlı dili, ilim ehline ve fakirlere yakınlığı vardı. Ölünceye kadar Halep'te kaldı. 678/1279 yılının Rebiulevvel ayının yirmi yedisi Çarşamba günü vefat etti.[19]

1.11. İsâ b. Muhammed b. Ebî Kasım b. Muhammed b. Ahmed Emir Şerefuddin Ebû Muhammed b. Emir Abdullah el-Hakkârî el-Kürdî: 593/1197 yılında dünyaya geldi. Kudüs'te Abduhakk'ın "*el-Ahkam*" adlı eserini ders aldı. Ebû Hasan el-Me'afirî'den de "*el-Musannef*"ı okudu. Ömer b. Taberzad'dan ve başkalarından icazet aldı. Şeyh Burhanuddin el-İskendereyanî ve Kadı'l-Kudât İbn Cema'a da kendisinden *el-Ahkâm*'ı ders aldılar. Cesaretiyle meşhur bir komutandı, Haçlı Seferlerinde dillerden düşmeyecek kahramanlıklarda bulundu. 669/1270 yılında vefat etti.[20]

1.12. Ömer b. Muzaffer Emir Cemaluddin el-Hakkârî: Şam'da hem ilim halkasının hem de komutanların önde gelenlerindendi, iyiliksever ve muhtaç insanların ihtiyacını gideren biriydi. Çok cesur bir komutan ve dini bütün biriydi. 680/1281 yılında Humus yakınlarındaki Massaf savaşında elli yaşını aşkınken Moğollar tarafından şehit edilmiştir.[21]

1.13. İsâ el-Kürdî el-Hakkârî: Halep şehrinin kale surlarının dış tarafında Bankusa denilen yerde kendi adıyla anılan bir camisi vardır. Halep'te polis teşkilâtının şefi olarak görev aldığının dışında kendisi hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz.[22]

---

18 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 487.

19 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. XXI, s. 243; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. L, s. 307, 308.

20 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c.XL, s. 292, 293.

21 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. L, s. 361.

22 İbn Şeddâd, İzzuddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *A'laku'l-Hatire fî Zikri'l-Ulemâi'ş-Şam ve'l-Cezîre*, nşr. Yahya Zekeriya Abbare, el-Vezâretu's-Sakafiyye, Dımaşk, 1991, c. I, s. 121.

2. Hakkârili Kadılar (Hâkimler)

Bilindiği gibi eskiden bugünkü hâkimlik mesleğine denk gelen kadılık görevi mevcuttu. Kadılar bulundukları bölgenin en üst düzey hâkimleriydi. Bazen bir şehirde semtlere bağlı olarak veya her mezhebe özel olmak şartıyla birden fazla kadı bulunabilirdi. Bu durumda bütün bu kadılarla birlikte ülkedeki kadıların bağlı oldukları Kadı'l-Kudât (başkadı) makamı da mevcuttu. Burada bu tür görevlerde bulunmuş Hakkârili âlimleri tanıtacağız.

2.1. İmâduddin Abdulaziz b. Ahmed b. Osmân b. İsâ b. Ömer b. Hıdır el-Hakkârî b. Hatib el-Eşmûnîn Ebu İzz b. Takiyyuddin: Kendisi daha çok "İbn Hatib el-Eşmûnîn" olarak bilinirdi. Kahire'de kadılık görevinde bulunmuştur.[23] İbn Hatib el-Eşmûnîn, Kahire'de bir mahallenin kadılığına bakıyordu.[24] Kahire'nin batı yakasındaki Selâm Mahallesi'nin işlerinden sorumluydu ve Kadı'l-Kudât Celâluddin adına bu işleri yürütürdü.[25] Mekke'de Abdussamed İbn Asâkir'den hadis dersleri aldı ve Onun "*Buldaniyât*" adlı kitabını da okudu. Şam'a 705/1305 yılında geldi ve pek çok âlimden ders aldıktan sonra ilimde önde gelenlerden biri oldu. Fıkıh ve kanun konusunda iyi bir uzmandı ve aynı zamanda kelâm ilimleri alanında da bilgindi. İbn Mısrî'den (İbn Sasrâ) sonra Şam kadılığına tayin edildi.[26] Safedî, buradaki kadının lojmanı büyük bir saray olduğundan mütevazı bir hayat yaşayan İbn Hatib el-Eşmûnîn'in bunu kabul etmediğini ve kendisinden bin kadar hikmetin istinbat edildiğini kaydetmektedir.[27] İbn Arabî'nin hadisleri üzerine "*el-Mecâmi' fî Nehâri Ramazân*" adlı Şeyh İmam Valid'in talikindeki hadise bir şerh ve daha pek çok güzel eser kaleme almıştır. 727/1327 yılında Kahire'de vefat etmiştir.[28]

---

23 Hâfız Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavî (ö. 902/1496), *el-Buldaniyât*, nşr. Hassan b. Muhammed el-Kattan, Dâru'l-Atâ, Suudi Arabistan, 2001, s. 254.

24 Tacuddin es-Subkî, *Tabakatu'ş-Şâfiîyye*, c. X, s. 82; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XVIII, s. 285.

25 Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, c. XXXIII, s. 186.

26 Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbn Kadı Şuhbe (ö. 851/1448), *Tabakatu'ş-Şâfiîyye*, nşr. Hâfız Abdulalim Han, Dairetu'l-Me'arifi'l-Osmâniyye, 1. Baskı, Hind, 1979, c. II, s. 346; İbn Hacer el-Askalanî, Şihabuddin Ahmed b. Ali (ö. 852/1448), *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Samine,* Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1993, c. II, s. 368, 369; İbn Kesir ed-Dımaşkî, *Tabakatu'l-Fukahâi'ş-Şâfiîyye*, c. III, s. 181.

27 Safedî, *A'yânu'l-Asr*, c. III, s. 67.

28 Tacuddin es-Subkî, *Tabakatu'ş-Şâfiîyye*, c. X, s. 81, 82; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XVIII, 285, 286; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. XVIII, s. 284; İbnu'l-İmâd Şihabuddin Ebu Ferec Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî ed-Dımaşkî (ö. 1089/1676), *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbari Men Zeheb*, nşr. Abdulkadir el-Arnaût, Mahmud el-Arnaût, Daru İbn Kesir, 1. Baskı, Beyrut, 1986, c. VIII, s. 138.

2.2. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed Kadı Bedruddin Ebû Abdullah el-Hakkârî es-Sılatî: Takriben 630/1233 yılında dünyaya geldi. Humus kadılığı yapmıştır. Babası Ürdün'ün doğusundaki Salt kasabasında müderris idi, o da babasıyla birlikte ilimle meşgul olurdu, dolayısıyla burada büyüdü. Daha sonra yine babasıyla birlikte Kudüs'e gittiler ve burada ilimle meşgul oldular. Kudüs'te babasının vefatından sonra müderris olarak görev almıştır. Daha sonra Şam'a geçmiş ve buradaki âlimlerden hadis dersleri almıştır. 660/1262 yılında Mısır'a gelerek buradaki hocalardan da hadis dersleri aldı. Akabinde Salt'ta müderris olarak öğretimde bulunmasının yanında Salt'ın kadılığına atanmıştır. Bilâhare önce Humus daha sonra Kudüs kadılıklarında da bulunmuştur. Bütün bunlara ilâveten Bulkînî, onu Hisbân'ın kadılığına atadı. Buralardaki üstün başarılardan sonra Halil ve Nablus'ta da kadı olarak görev aldı. Birçok yerde kadılık yaptıktan sonra en son Humus kadılığına geri döndü. Muhammed b. Halef el-İzzî'nin "*Meydanu'l-Fursan*" adlı kitabını "*İhtisâru Meydâni'l-Fursân*" adıyla üç ciltlik bir ihtisâr hâlinde keleme aldı. Çok sayıda kitabın özetini ihtiva eden bu eser, âlimler tarafından çok farklı ve faydalı görülmüştür.[29] İbn Teymiyye'nin 6 ciltlik "*Der'u Te'ârudi'l-Akl ve'n-Nakl*" adlı kitabını iki cilt hâlinde kısaltan bir muhtasar yazmıştır. Muhammed b. Abdullah el-Hakkârî, eserinde, Şeyh İzzuddin'den söz ederken, onun bir defasında yanlış fetva verdiğini ve sonra verdiği bu fetvanın yanlış olduğunu anlayınca, Kahire ve Mısır'da kendisini kastederek "filan kişi şöyle bir fetva vermiştir, onunla amel edilmez, o yanlış bir fetvadır" diye bağırarak ilân ettiğini kaydeder. 786/1384 yılında vefat etmiştir.[30]

2.3. Ahmed b. Osman b. İsâ b. Ömer b. Hıdır el-Hakkârî: 632/1234 tarihinde dünyaya geldi. Eşmun'da hatip idi ve daha sonra buranın kadısı oldu. Eşmun'un dışında başka yerlerde de kadılık yaptı. Babası Necmuddin b. Zeynuddin de kendisinden önce Eşmun kadısı idi. Sibt ve Munzirî gibi âlimlerden ders aldı. Bu zat meşhur Kadı'l-Kudât Reis İzzuddin Ebu'l-Fadl Abdulaziz'in babasıdır, İmâduddin ise bu zatın kardeşidir. 695/1296 yılının Rebiulevvel ayının dokuzunda vefat etti.[31]

---

29 İbn Kadı Şuhbe, *Tabakatu'ş-Şâfiîyye*, c. III, s. 224, 225.

30 Tacuddin es-Subkî, *Tabakatu'ş-Şâfiîyye*, c. VIII, s. 214; İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. III, s. 466; İbn Hacer el-Askalanî, Şihabuddin Ahmed b. Ali (ö. 852/1448), *İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-Umr*, nşr. Muhammed Tevfik Uveyde, İhyau't-Turasi'l-İslâmî, Kahire, 1969, c. I, s. 297; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, c. VIII, s. 503; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. VI, s. 236..

31 İbn Kesir ed-Dımaşkî, *Tabakatu'l-Fukahâi'ş-Şâfiîyye*, c. III, s. 99, 100.

2.4. İzzuddin b. Ahmed. B. Osman el-Hakkârî el-Kürdî: Yukarıda tanıttığımız Ahmed b. Osman'ın oğludur. İbn Hatip el-Eşmûnîn[32] olarak tanınırdı. Mekke'de Abdussamed ibni Asakir'den ve Şam'da da başkalarından hadis dersleri aldı. Fıkıh alanında ve diğer ilimlerde derinleşti ve akranlarını geride bıraktı. İbni Sasrî'den sonra Şam kadılığına tayin edildi. Burada bulunduğu esnada Ramazan ayında İbni Arabî'nin hadisleri üzerine Cami' adını verdiği çok faydalı bir eser kaleme aldı. Daha sonra Kûs ve ondan sonrada başka bir mahallenin kadılığına atandı. Edebiyat ve şiirde de mahir biri idi. 727/1327 yılında Kahire'ye geldi ve aynı yılın Ramazan ayında burada vefat etti.[33]

Sonuç

Görüldüğü gibi tarihte aslen Hakkârili olup da İslam coğrafyasının değişik mıntıkalarında ilim ve devlet hizmetlerinde bulunmuş çok sayıda vali, komutan, müderris ve kadı vardır. Çalışmamız da bu unutulan zatların yeniden hatırlanması ve bilinmesini istediğimiz bu zatların yeni nesillere ilim adına bir örneklik teşkil etmesini arzu ettik. Hakkâri'nin yetiştirdiği pek çok ilim ehli olmasına karşılık, bu çalışmada yalnızca devlet görevlerinde bulunmuş kişileri tanıtmakla yetindik. Altı tanesi bayanlardan olmak üzere çok sayıda ilim ehli Hakkârili zatları başka bir makalemizde .tanıttığımızdan burada bunlara yer verilmemiştir

32 Nil Nehrinin batı tarafında bir kasabadır.
33 İbn Kadı Şuhbe, *Tabakatu'ş-Şâfiîyye*, c. III, s. 225, 226.

Doç. Dr. Qadir Muhammed HESEN

MEMLUKLER DÖNEMİNDE HAKKÂRİ KÜRTLERİNİN MEDENİYETTEKİ ROLÜ

ڕۆڵی شارستانیانەی کوردە هەکاریەکان لەسەردەمی مەمالیك

د.قادر محمد حسن*

Abstract

This research addresses the role of scientists and personalities of Hakkary during the Mamluk period (648-923h) for the statement and clarify the role of scientists Hakkary and personalities in various fields, whether administrative or judicial the emergence of some scientists Hakkary in the field of forensic science and mental that the emergence of some of the scientists of the Hakkary Kurds in judicial offices demonstrates the increasing size of their civilization in the Mamluk period after that was the military and political role is prominent on their activities in the Ayyubid. Hakkaryian had a prominent role in the various branches of Fiqh and Hadith and the Koran, especially in Egypt and the Levant from the likes of: Sheikh Shahabuddin Alhkari who re-examined the mosque Alhakma.

Find this section into two classes, the first chapter is devoted to the study of the role of the characters Hakkary in the field of management and take over judicial affairs in the field of teaching and in scientific institutions was to clarify the role

* ث.ی.د.قادر محمد حسن, كولێذی ئاداب/ زانكۆی سەلاحەدین/هەولێر

some governors and judges who are notorious for their interests in the field.

The second chapter deals with Replies to scientists in the country Alhkari scientific aspects, whether legitimate or mental ones, the Kurds Hakkarian scientists participated in the various fields of Islamic sciences post effective particularly in the Levant during the Mamluk period, of whom reciter Zahid Bin Dawood Ibrahim bin Nasr, who left to Alhkari the cities of Aleppo and Hama request for readings and dwelt in Damascus and was a period of good character and has the status of solid scientific died in 712 AH / 1312 AD

Emerged among the elders talk in the Levant number of scientists Kurds Alhecarien who Tafrgua to collect science and attained the high rank of modern science including Sheikh Shahabuddin Ahmed bin Abdulrahman Alhkari Abkhaddy who heard the conversation of the elders of his time as and heard him Celebrities nouveau his time until his death in 736 AH / 1336 AD as there are scientists Hecarion in the field of mysticism and astronomy.

پێشەکی

کوردە هەکاریەکان لە سەردەمی مەمالیك دا ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە سەرجەم بوارەکان ،کە دەشێ بڵێن هەندێك بواریان کارگێڕی بوون هەندێکی دیکەش بواری زانستی و ڕۆشنبیری بوون ،کە بەتایبەتی لە دەرەوەی جوگرافیای کوردستانی ناسراوی ئەوکات چەندان کەسایەتیان لە بوارە جیاجیاکان دەرکەوتن ،ئەمەش چونکە کوردستانی ئەوحەلە بەدەست ئەغزو داگیرکاری مەغۆلەکانەوە دەینالاند و بارو دۆخی سیاسی و جڤاکی و ئابووری ناهەموار بوو ،وە دەلیڤەی چالاکی ڕۆشنبیری و شارستانی زۆر بەرتەسك بوو بۆوە چونکە ئەو هۆکارانەی پەرە پێدەری ئەو بوارە بوون لە ڕاستیدا ،لاواز بوو بوون و خەڵك هێندەی سەرقاڵی خۆژیاندن و خود کەفایی بوون هێندە نەیان دە پەرژایە سەر پشکداری بەبڕشت لە پێشخستنی کایە جۆراو جۆرەکانی ژیان .

لەم سۆنگەیەوە توێژینەوە لەڕۆڵی شارستانیانەی کوردە هەکاریەکان لەدەرەوەی نیشتمانی زێدیان بایەخی خۆی هەیە ،بەڵام نابێ ئەوە نادیدە بگرین کە ئەو کات جوگرافیای وولاتی موسوڵمانان سەرتاپای نیشتمانیان بوو ،بێ دەربەستی فەرمی لەو سەر بۆ ئەوسەری ئەو جوگرافیایە پانتایی چالاکی موسوڵمانان بوو ، ئەم توێژینەوەیە خۆی لەقەرەی ئەوبابەتە دەدات کە دەشێ بەهۆیەوە ئاشناییەکی زیاتر لەمەڕ ڕۆڵی کوردە هەکاریەکان لەسەردەمی مەمالیك بەدەست بێنین کە جێی ئاماژەیە لەم توێژینەوەیەدا تەنها ئەو کەسایەتیانەمان کردۆتە تەوەری باسەکان کەلەسەرچاوەکان دا بە (هەکاری) ناسراوون نەك سەرجەم ئەو کەسایەتیانەی خەڵکی ئەو دەڤەرەن :

ئەم توێژینەوەیە لە دوو بەش پێکهاتووە ،بەشی یەکەم تەرخانە بۆ تاوتوێکردنی ڕۆڵی کوردە هەکاریەکان لە پۆستە کارگێڕیەکان بەتایبەتی پۆستی والیەتی و هەروەها قەزایی . بەڵام بەشی دووەم تایبەت کراوە بە ڕۆڵی زانستی زانا هەکاریەکان لە بوارە زانستیە جۆراو جۆرەکان وەکو :زانستەکانی قورئان وە فیقھ و فەرموودە و زانستەکانی دیکە .

بەشی یەکەم /ڕۆڵی کوردە هەکاریەکان لە بواری کارگێڕی و قەزایی وانەبێژیەکان :

<u>وەری یەکەم/ لە بواری کارگێڕی :</u>

سەردەمی مەمالیك لە بواری کارگێڕی دا کرانەوەیەکی بەرچاو بەڕووی ئەو نەتەوانەدا هەبوو کە لە قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکە بەتایبەتی لە میسرو شام کە چەندان کەسایەتی کوردی لە پلەو پایە جیاوازەکان دا دەبینرێن ،لە نێویان دا هەندێك کەسایەتی هەکاری کە پلەو پایەی جێگری سەلتەنەت (**نيابة السلطنة**) یان وەرگرتووە ،کە پوستێکی کارگێڕی گرنگ بوو سەرجەم دیوانەکان سەبەو پۆستەبوون ئەوەی کە وە ئەستۆی دەگرت جێگری سوڵتان بوو لەو ناوچەیە و کارو

بارەکانی ڕادەپەڕاند هروەکو سوڵتانی دووەم بێت[١] میر (نور الدين على بن عمر بن مجلی الهكاری) لە دیارترین ئەو کەسایەتیە کوردیانەیە کە پۆستی جێگری سەلتەنەتی وەرگرتوەە لە نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمی کۆچی /سێزدەیەمی زاینی ، کە کرا بە جێگری سەلتەنەت لە شاری حەلەب [٢] و دەرو بەری هەر لەساڵی ٦٥٩کـ/١٢٦١ز هەتا ساڵی ٦٧٨ك/١٢٧٩ز کە دوای لاچوونی لە پۆستەکەی بەماوەیەکی کەم کۆچی دوایی کرد ،کەبەیەك لە میرە بەهێزو مەزنەکان ناسراوە [٣].

سەرچاوەکان زۆر بە ڕوونی پەسنی کارە شارستانیەکانی میر نورەدینی هەکاری دەکەن لەو ماوەیەی کە جێگری سەلتەنەت بوو بەسەر شاری حەلەبەوە کە نزیکەی نۆزدە ساڵی خایاندووە ،بەوەناسراوە کە پیاوێکی خاکی و قسە نەرم بووەو چاکەی زۆری لەگەل زاناو فەقیران کردووە هەروەتر بەوە ناسراوە کەسێکی چاکەکارو مشورخۆرو داکۆکیکار بووە لەناوچەکانی بن دەستی .[٤].

(1) القلقشندي ، صبح الأعشى في صناعة الإنشاشرحه وعلق عليه وقابل نصوصه:محمد حسين شمس الدين ، دار الكتب العلمية (القاهرة :1987م) ج4 ، ص 17 ؛ ابن كنان ، حدائق الياســمين في ذكر قوانين الخلفاء والسلاطين ، تحقيق:عباس صباغ ،دار النفائس،(بيروت:1991) ص ص112-113.

(2) القلقشـندي نووسـيويە : ((نيابة حلب نيابة جليلة تأتي في الرتبة الثانية بعد نيابة دمشـق ويعبر عنها في ديوان الإنشـاء في السلطنة المملوكية بنائب السلطنة الشريفة ، ولا يقال فيه كافل السلطنة كما يقال لنائب دمشـــق ويكتب عن نائبها التواقيع بغالبية وظائف حلب وأعمالها)) . م . ن ، ج4 ، ص 224. ئەمەش سەلمێنەری ئێطەی جێطرایەتیەکەی میر نورەدینە

(3) الكتبي ، عيون التواريخ ،تحقيق: نبيلة عبدالمنعم داود وفيصـل السـامر ،دار الحرية للطباعة(بغداد:1984) ج21 ، ص235 ؛ العيني ، عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان ،تحقيق :محمد محمد أمين،الهيئة المصــرية للكتاب،مطبعة دار الكتب(القاهرة:1987) ج2 ، ص239 ؛ ابن تغري بردي ،النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ،مطابع كونستات سوماس وشركاؤه،(القاهرة:د.ت) ج7 ، ص290.

(4) الذهبي ، تاريخ الإسلام ، حوادث ووفيات (671-680هـــ) ،تحقيق:عمر عبدالسلام تدمري،دار الكتاب العربي،(بيروت:1999) ص ص307-308 ؛ الكتبي ، عيون التواريخ ، ج21 ، ص235 ، الدواداري ، الدرة الزكية في أخبار الدولة التركية ، تحقيق : اولرخ هارمان (القاهرة: 1391:1391/1971) ، ص198.

لەو کەسایەتیە کوردیە هەکاریانەی کە لە ویلایەتی ئەسکەندەریە والی بوون و ڕۆڵی گرنگیان گێڕاوە ناوی کەسایەتی (میر شمس الدین محمد بن باخل الهکاری) دێت کەلەساڵی ٦٨٣ک/١٢٨٤ز کۆچی دوایی کردووە کە ماوەیەك والی بووە مێژوو نووس الیونینی لەڕووداوەکانی ساڵی ٦٦٥ک/١٢٦٦ز ئاماژەی بەوەکردووە کە میر (شمس الدین محمد بن باخل الهکاری) والی (الثغر) بووە لە میسر کە دەکا ئەسکەندەریە [١] هەر چەندە سەرچاوەکان ئاماژەیان نەکردووە بۆ سەرەتای والیەتی ابن باخلی هەکاری بەڵام باسکراوە کە لەساڵی ٦٧٣ک/١٢٧٤زهەر لەوێ والی بووە و وا پێدەچێت خودان دەسەڵاتێکی زۆر بووبێ سوڵتان هەندێکی لێ کەمکردۆتەوەو هەر بەوالی ئەسکەندەریە هێشتوویەتیەوە [٢].

ئەم میرە کوردە لە والیەتیەکەی بەردەوام بووە هەتا کۆچی دوایی کردنی لەساڵی ٦٨٣ك/١٢٨٤ز کە واناسراوە لەوالیە عاقل و مشورخۆرەکان بووە بە دادپەروەرو ئەدەب دۆست ناوبانگی دەرکردووە بایەخی زۆری بە فەلەکناسیش داوە [٣].

هەر لە کەسایەتیە هەکاریەکان میر (عماد الدین بن الأمیر بدر الدین الهکاری) جێگرایەتی قەڵای جعبر[٤] لەسەردەمی سوڵتان (الناصر محمد بن قلاوون) وەرگرتوەە، بەوە ناسراوە کەپیاوێکی زانست خواز بووە وەکو کەسایەتیەکی خانەدان و عاقڵمەندو بەتەگبیر ناسراوە لە ساڵی ٦٠٩ک/١٢١٢زلە دایك بووە لە ساڵی ٧٠٠ك/١٣٠٠ز کۆچی دوایی کردوە و کەسایەتیەکی دیاری هەکاریەکانی

([1]) اليونيني،ذيل مرآة الزمان ،مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بحيدرآباد (الدكن:1954) ج2 ، ص361 ، ج3 ، ص88.

([2]) اليونيني ، م.ن ، ج3 ، ص88 ، الكتبي ، عيون التواريخ ، ج21، ص53.

([3]) الكتبي ، عيون التواريخ ، ج21 ، ص350، الصفدي ، الوافي بالوفيات ، بإعتناء :س.ديدرنغ،الطبعة الثانية ،(ظيسبادن:1981) ج2 ، ص242، ابن الفرات ، تاريخ ابن الفرات ، تحقيق : قسطنطين رزق (بيروت:1945) ، ج8 ، ص15.

([4]) قةلاى جعبر: ئةم قةلآية دةكةوتة جيَطرايةتيةكانى سنوورى وولآتى جةزيرة لة رِوَذهةلآتى فورات جيَطرةكةى دةبوو لة ميرةكانى تةبلخانة بيَت كة لةلايةن سولَتانةوة بة مةرسوميَكى شةريف دادةنرا ،قةلقةشةندى لة نيَو ضوارضيَوةى جيَطرايةتيةكانى حةلةب دايناوة . القلقشندي ، مصدر سابق ، ج4 ، ص ص235-236.

سەردەمی مەمالیك بووە [1]. وە چونکە هاوچەرخی ماوەی حوکمڕانی کۆتایی سولتان الناصر (٧٠٩-٧٤١هـ/١٣٠٩-١٣٤٠م) نەبووە بۆیە دەکرێ بەمەزەندە وای دابنێین کە ئەو لەماوەی حوکمڕانی دووەمی سولتان الناصر (٦٩٨-٧٠٨ک/١٢٩٨-١٣٠٨ز) جێگرایەتی بەسەر قەلآی جعبرەوە کردوە [2].

تەوەری دووەم / لە بواری قەزایی (دادوەری) :

لەبواری قەزایی دا کە بوارێکی زۆر بایەخدار بوو ،چەند کەسایەتەکی هەکاری ڕۆڵیان بینیوە کە لەڕاستیدا ئەمەش بۆ پێگەی بەهێزی ئاینی و فیقهزانیان دەگەڕایەوە کە ئەمەی بۆ فەراهەم کردبوون ،چونکە مەسەلەکە پەیوەست بوو بەمافی خەڵك و مافی خوداو بەرپاکردن و پایەدارکردنی داد پەروەری .

لەو زاناو کەسایەتیە هەکاریانەی لەم بوارەدا ڕۆڵیان بینیوە ،قازی (عز الدین عبدالعزیز بن احمد بن عثمان ابو الفدا الهکاري المصري) کە ناسرابوو بە ب(ابن خطیب الاشمونین) کە کرا بە قازی ناوچەکانی قوس (الاعمال القوصیە) ، وە دواتر کرا بە قازی ناوچەی (المحلە) لە وولآتی میسر وە ئاماژە بەوەکراوە کەلەبەر لێزانی و دادوەریەکەی وا بەنیاز بوون بیکەنە قازی شاری دمەشق لە دوای أبن صصری ([3])، بە لآم قازی عزالدین بەمە ڕازی نەبوو هەر لەسەر کارەکەی خۆی مایەوە دواتر بڕیاردرا بکرێتە قازی قوزاتی شاری قاهیرە دوای لادانی قازی بدر

(1) الصفدي ، أعيان العصر وأعوان النصر ، تحقيق فالح احمد البكور (بيروت:1419هـ/1998م) ، ج2، ص ص684-685، الصفدي ، الوافي بالوفيات ، ج13 ، ص494.

(2) قادر محمد حسن ،إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية ،مطبعة الحاج هاشم ،منشورات سثيريز ،(دهوك :2008) ص92..

(3) أبو العباس احمد بن عماد الدين بن صصري قازی قوزاتی شام هەر لەسالَی 702ك/1302 ز. زانای بەناوبانط و مامۆستای قوتابخانەکانی ویَندەریَ ، لەسالَی 723ك/1323ز کۆضی دوایی کردووە . بڕوانە: ابن كثير ، البداية والنهاية ،حقق نصوصه و علق عليه:مكتب التحقيق في دار إحياء التراث العربي (بيروت:1997م) ج14 ، ص79

الدين بن جماعه[1] ئەمەش لە ساڵی ٧٢٧ك/١٣٢٧ز قازی هەکاری چوو بۆ شاری قاهیره بۆ وەرگرتنی پۆستە نوێیەکەی بەڵام نەخۆش بوو دوای ماوەیەکی کەم هەر لەهەمان ساڵ دا کۆچی دوایی کرد [2]، قازی عبدالغزیز هەکاری یەك لەباشترین قازیەکانی سەردەمی خۆی بوو بایەخی زۆری بە زانستە شەرعیەکان دەداو هەمیشە دەیویست فێر ببێت و حوکمە نویٚ لەنێو دەقە شەرعیەکان هەڵێنجیٚ و بەوەش ناسرا بوو کە گرنگی بەئەدەب دەدات [3].

لەو کوردە هەکاریانەی کە ئاکنجی وڵاتی میسر بوو بوون و ڕۆڵێکی شارستانیانەی بەکاریان هەبوو لە وەزیفەو پۆستەکان دا پێگەیان دیار بوو،قازی (عز الدين الخضر بن عيسى بن الخضر الهكاری) ، کە بوو بە قازی (الاشمونين) بۆ ماوەیەك ، وە دوای لاچوونی لەکاری قازیەتی لە ساڵی ٧٣١ك/١٣٣١ز کۆچی دوایی کرد [4].

هەر لەبواری کاروباری قازیەتیدا کەسایەتی قازی (بدرالدين محمد بن عبدالله بن أحمد الهكاری) ناو بانگێکی لەباری هەیە ، لەڕاستیدا ئەو لە نەوەی ئەو کوردە هەکاریانەبوو کە سەرباز و جەنگاوەری دەوڵەتی ئەیوبی بوون ،قازی بەدرەدین سەرەتا لە ساڵی ٧٨٤ك/١٣٨٢ز کرا بە قازی شاری (الصلت) کە دەکەوێتە ئوردونی

([1]) بدر الدين بن ابراهيم بن جماعة كة قازى شارى قودس بوو دواتر بوو بةقازى لة وولاَتى ميسر ثاشان طويَزرايةوة بوَ ديمةشق و جاريَكى ديكة كرايةوة بة قازى لة ميسر لةسالَى 727ك لة قازيةتى لادرا بةلاَم لة وانة بيَذى بةردةوام بوو تا مردنى لةسالَى 733ك/1334ز ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب في أخبار من ذهب،دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع(بيروت:د.ت) ، ج6 ، ص ص105-106.

([2]) الصفدي ، أعيان العصر و أعوان النصر،تحقيق: فالح أحمد البكور،دار الفكر ، (بيروت:1998) ج2 ، ص ص973-974 ؛ ابن قاضي شهبة ، طبقات الشافعية ، اعتنى بتصحيحه وعلق عليه: عبدالعليم خان،دار الندوة الجديدة (بيروت:1987م) ج2 ، ص17 .

([3]) أبن كثير ، مصدر سابق ، ج14 ، ص97 ؛ السبكي ، طبقات الشافعية الكبرى ،تحقيق: محمد محمود الطناحي و عبدالفتاح محد الحلو،دار إحياء الكتب العربية،(القاهرة:1074م) ج1 ، ص82.

([4]) المقريزي ، السلوك لمعرفة دول الملوك ،تحقيق:محمد عبدالقادر عطا،منشورات :محمد علي بيضون ، دار الكتب العلمية (بيروت:1997) ج3 ، ص148.

ئێستا ، دواتر قازیەتی هەریەك لە شارەكانی (قودس و خەلیل ونابلس و دیمەشقی) وەرگرت وە پاشان كرا بە قازی قوزات ، وە دواین پۆستی قازیەتی كەوەری گرتبێت قازیەتی شاری (حمص) بوو كە بەردەوام بوو هەتا كۆچی دوای كردنی لەساڵی ٧٨٦ك/١٣٨٤ز.[١] ئەمەش دەرخەری ئەو ڕاستیەیە كە زانایانی كوردی هەكاری ڕوڵی زۆریان هەبووە لە بواری قەزایی دەوڵەتی مەمالیك.

تەوەری سێیەم / لە بواری وانەبێژی (التدريس) :

بواری وانەبێژی و دووبارە بێژی (الإعاده) یەك لە دیارترین ئەو بوارانەیە كەزاناو كەسایەتیە هەكاریەكان ڕۆڵیان تێدا بینیوە ،ئەمەش دەرخەری ڕۆڵی شارستانیانەین چونكە هەركەسێك لە ئاستێكی باڵای زانست و كەسایەتی و سەنگینی دا نەبێت پۆستی وانەبێژی لە قوتابخانەكاندا وەرناگرێ ،كە ئەوحەلە قوتابخانەی جیاجیا لە میسرو شام هەبوون بوو بوونە مەڵبەندی سەرەكی زانست و زانیاری و فێربوونی زانستە جۆر بەجۆرەكان ،بەتایبەتی زانستە شەرعیەكان كە پتر بایەخیان پێدرابوو .

یەك لە دیارترین زانایانی هەكاری كە لەبواری وانەبێژی ڕۆڵیان بینیووە (شێخ شهاب الدين الهكاری) كە كوڕی شێخ ئەحمەد كوڕی موسكی هەكاریە كە شێخی شێخخانەی مەنسوری بووە ، كە فەقیهێكی دیاری سەردەمی خۆی بوو كە هەم دووبارەبێژی و هەم وانەبێژی مزگەوتی حاكمی (الجامع الحاكمي) كردووە [٢] وە لە قوتابخانەی المنصوريە لە قاهیرە دووبارە بێژی كردووەو لە قوتابخانەی القطبية

---

(1) ابن حجر،أنباء الغمر بأبناء العمر،تحقيق:حسن حبشى،(القاهرة:1994) ج1،ص297؛ العليمي،ألأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل ،منشورات المطبعة الحيدرية،(النجف:1968) ج2،ص126.

(2) الجامع الحاكمي : مزطةوتى الحاكمى لة دةرةوةى باب الفتوح يةك لة دةروازةكانى قاهيرة بنيات نراوة يةكةم كةس دةستى بة بنياتنانى كردووة العزيز بالله ى فاتمى بووة دواى خوَى الحاكم بأمرالله ى كورِى تةواوى كردووة ثاش فراوان بوونى شارى قاهيرة مزطةوتةكة كةوتة نيَو شارى . المقريزي ، خطَط المقريزي،أعادت طبعه بالأوفست ،مكتبة المثنى (بغداد:د.ت) ، ج2 ، ص277 .

وانەبێـژ بـووە وە بـەوە ناسـراوە کـە سەرناسـێکی لێـزان بـووە لـە سـاڵی ٧٦٣کـ /١٣٦١ز کۆچی دوایی کردووە [(١)]

یەك لە مامۆستا ناودارەکانی هەکاری قازی بدرالدین محمد بن عبـداللە بـن أحمـد الهکـاری یـە (م:٧٨٦ك/١٣٨٤ز) کـە لەسـەردەمی مـەمالیکی چەراکیسە دا لـەدوای بـاوکی لـە شـاری (الـصلت) ی ئـوردنی ئێـستا وانەبێـژی کـردووە .([٢]) ئـەمـە وێـڕای ئەوەی کە قازیەکی بەناوبانگ بووە لەسەردەمی خۆی .

لەم زانیاریانەی سەرەوە دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە (عبداللە بن أحمد الهکاری) پێش بدرالـدینی کـوڕی وانـە بێـژی کـردووە لـە شـاری (الـصلت) وە پێدەچێت هـەر لـەو بنەماڵەیـەدا کـاری وانەبێـژی درێـژەی هـەبووبێ و کـوڕ لـەم بـوارەدا جێگـای بـاوکی گرتبێتەوە .

هـەر لـەبواری وانەبێـژی دا فەرمایـشتزان (ابـوبکر بـن ابـراهیم الکـوردی الـصالحی الحنبلی) کە ناسراوە بە (ابن معتوق الهکاری) ڕۆڵی بینیوە ،چونکە لـە قوتابخانـەی الصالحیە لە شاری قاهیرە وانـەی گوتووەتـەوە لـەو زانایانـەی لـەوێ لـە سـەردەستی ئەم زانا هەکاریە خوێندویەتی نـاوی (ابن حجر العسقلانی م ٨٥٢ك/١٤٤٨ز) دێت کـە کتێبی (صـفة الجنـة)ی (ابـی نعیم الإصفهانی) لـەلای خوێندووە،ئـەو زانا هەکاریە لە ساڵی ٨٠٣ك/١٤٠٠ز کوچی دوایی کردووە .[٣]

بەشی دووەم / ڕۆڵی زانایانی هەکاری لە ژیانی زانستی :

([1]) ولي الدين ابن زرعة ، الذيل (الثالث) على العبرفي خبر من غبر (دمشق:1989) ، ق1 ، ص ص98-99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة،حققه وقدم له:محمد سيد جاد الحق،مطبعة المدني(القاهرة :1966م) ، ج1 ، ص104 ؛ والسـيوطي ، حسـن المحاضـرة في تاريخ مصـر والقاهرة،تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم،دار إحياء الكتب العربية(القاهرة :1967)، ج1 ، ص ص358-359 .

([2]) ابن قاضي شهبة،طبقات الشافعية ،ج،ص 317؛ابن حجر،انباء الغمر،ج1،ص297.

([3]) ابن حجر ،المجمع المؤسس للمعجم المفهرس ،تحقيق: يوسف عبدالرحمن المرعشلي ،دار المعرفة،(بيروت :1994) ج1،ص255؛السخاوي،الضوء اللامع لأهل القرن التاسع،منشورا دار مكتبة الحياة(بيروت :د.ت) ج1،ص 196.

تەوەری یەکەم / لە بواری زانستی خوێندنەوەی قورئان (علم القراءات):

زانستی خوێندنەوەی قورئان یەك لە گرنگترین ئەو زانستانەیە کە لەو سەردەمەدا زۆر بایەخی پێدراوە ،چونکە زانستێکی تایبەت بە قورئانی پیرۆزەو بایەخ دەدات بە چۆنیەتی گۆکردنی لەفزەکانی قورئان ([1]) چونکە لەفزەکانی سروش(الوحی) جودایی لە شێوەی خوێندنەوەیان هەیە .([2]) هەربۆیە خوێندنەوەکان جۆراو جۆرن و لەکۆنەوە شێواز و جۆری خویچندنەوەکان تاڕادەیەك لە کەلتوری ئیسلامیدا چەسپاوون .

زانایانی هەکاری لە بواری زانستە جۆراو جۆرەکان ڕۆڵیان بینیوە ،بەتایبەتی لە وولاتی شام لەسەردەمی مەمالیك، لەوانە :خوێنەری زاهید (ابراهیم بن داوُد بن نصر الهکاری) کە سەرجەمی حەلب و حەما لەپێناوی زیاتر فێربوونی خوێندنەوەی قورئان دەگەڕێ و ماەیەك لەشاری دیمەشق خوێندنەوەی کردووەو بە پیاوێکی ئاکار جوان و خاکەڕا ناسراوە لە ساڵی ٧١٢ك/١٣١٢ز کۆچی دوایی کردووە[٣] .

تەوەری دووەم /لەبواری زانستی ڕاڤەکردنی قورئان (علم التفسير) :

هەرچەندە زانا شهاب الدين أحمد بن أحمد بن أحمد بن الحسين بن موسك الكردی الهكاری کە لەساڵی (٧٦٣ك/١٣٦٢ز) کۆچی دوایی کردووە بەوە ناسراوە کەفەرمایشت زانێکی بەوەج و لێوەشاوە بووە ئەمەش بەپێی ئەو سەرچاوانەی ژیاننامەی ویان تۆمارکردووە .[٤] بەلاًم گرنگی زۆری بە زانستی ڕاڤەکردن داوە لە بواری تەفسیری قورئانی پیرۆزدا کتێبی تایبەتی داناوە ، بەبەڵگەی ئەوەی کەوا دەستنووسێك لە (دار الكتب) ی سەربە للجامعە العربيە بە ژمارەی (٤٦٣

([1]) ألأنصارى ،اللؤ النظيم في روم التعلم والتعليم ،شرح وتعليق:عبدالله نذير أحمد،(بيروت:1998) ص 88.
([2]) الزركشي،البرهان في علوم القرآن، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم،(القاهرة :1376ه)ج1،ص318.
([3]) ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص ص27-28.
([4]) ينظر المقريزي ، درر العقود الفريدة في تراجم الأعيان المفيدة (قطعة منه) حققه:عدنان درويش و محمد المصري، منشورات وزارة الثقافة (دمشق:1995) ج1 ، ص ص378-379 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص104 ؛ ابن تغري بردى ، النجوم الزاهرة ، ج10 ، ص248.

تفسير) چەند بەشێکی دەستنووسێکی کۆپیکراو بواری ڕاڤەکردنی قورئانی پیرۆز هەیە کە لەلایەن (الحافظ شهاب الدين الكردي الهكاري) هەیە کە بە پێنووسی خودی نووسەر نووسراوە بەشی یەکەمی بریتیە لە ڕاڤەکردنی سورەتی(البقره) بەشی دووەمی بە تەفسیرکردنی ئەم ئایەتە پیرۆزە دەست پێدەکات أعوذ بالله من الشيطان الرجيم ((رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ))[1]. وە کۆتایی دێت بە ((إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَى وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَى بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ))[2] ئەم بەشە هەندێك كێماسی تێدا هەن و هەموو تەفسیرەکە لەخۆناگرێت ، وە دواتر ئاماژە بەبەشی سێیەم نەکراوە ،بەڵام بەشی چوارەم لەم ئایەتە پیرۆزەوە دەست پێدەکات ((يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ))[3] وە بەکۆتایی سورەتی نوور دیماهی دێت . ئەم بەشەش لە سەرەتاو ناوەڕاستەکەی داخوران و ڕووشانی تێکەوتووەو تەواو نیە . بەڵام بەشی پێنجەمی بەڕاڤەکردنی ئایەتی پیرۆزی ((قَالُوا أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ))[4]. دەست پێدەکات .وە کۆتایی دێت بە ئایەتی : ((وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ))[5]. وە ئەم بەشەش لەزۆر جێیان كێماسی تێدایە ، بەشی شەشەم بەڕاڤەکردنی یەکەم ئایەتی سورەتی الزمر دەست پێدەکات و بەکۆتایی سورەتی الحشر دیماهی دێت ، بەڵام بەشی حەوتەم تەرخانکراوە بۆ تەفسیرکردنی ئایەتی ((يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَآتُوهُمْ مَا أَنْفَقُوا وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ

(1) سورة آل عمران ، الآية 8.
(2) سورة المائدة ، الآية 110.
(3) سورة التوبة ، الآية 34.
(4) سورة الشعراء ،ألآية 111.
(5) سورة ص ، الآية 41.

اجورهن ولا تمسكوا بعصم الكوافر واسالوا ما انفقتم وليسالوا ما انفقوا ذلكم حكم الله يحكم بينكم والله عليم حكيم)) [1]هەتا دەگاتە ئایەتی ((ومن شر غاسق إذا وقب))[2] ئەمەش دواییین بەشی تەفسیرەکەیە [3].

وا پێدەچێت کە (الحافظ شهاب الدين الكردي الهكاري) بەتەواوی تەفسیری قورئانی پیرۆزی کردووە لەو حەوت بەشەی ئاماژەمان پێدان ،هەرچەندە بەهۆی ڕزین و داخوران و ڕەش بوونەوە هەندێك لەبەشەکان کێماسیان تێدایە ئەمەش بەهۆی کۆنی و لەمێژینەیی دەستنووسەکە بەتایبەتی چونکە دانەڕەسەنەکەیە کەبەخەتی دانەر خۆی نووسراوە ،کێماسیەکان دەشێ ئاوا دیاری بکەین :لە کۆتایی بەشی دووەم و سەرەتای بەشی چوارەم ئەوەی دیار نەماوە لە ئایەتی (١١١) ی سورەتی المائده بۆ ئایەتی (٣٤) لە سورەتی التوبه ،کە دەئایەتەکەی کۆتایی سورەتی المائده وێرای سورەتی الانعام والاعراف و الانفال (٣٣) ئایەتی سەرەتای سورەتی التویە دەکات وا پێدەچێ بەشی سێیەم تەرخانکرابێ بۆ تەفسیر کردنی سورەتەکانی الانعام والاعراف و الانفال ئەمە سەرەڕای ئەو ڕەش بوونەوەو کڕاندنانەی لە تەفسیرکردنی سەرەتاو کۆتایی هەندێك سورەت هەن،([4]) بەلاّم ئەگەر نەبوونی تەفسیری دووئایەتی کۆتایی سورەتی الفلق و سورەتی الناس ی لێ هەلاّوێرین ئەوا دەشێ ئارخەیان بین کە شێخ شهاب الدين هەموو قورئانی پیرۆزی تا کۆتایی تەفسیر کردووە.

تەوەری سێیەم /لەبواری زانستی فەرمایشت (علم الحديث):

زانستی فەرمایشت کە پێکهێنەرێکی سەرەکی سوننەتی پێغەمبەرە(درودی خوای لێ بێت) ،لە نێو زانستە شەرعیەکاندا پێگەیەکی تایبەتی هەیە ،ئەمەش چونکە سەرچاوەی دووەمی شەریعەتی ئیسلامە ،و لەکاروباری دینی و دنیایی دا پشتی پێ دەبەسترێ .

(1) سورة الممتحنة ، الآية 10.
(2) سورة الفلق ، الآية 3.
(3) بروانة : مصطفى الصاوي الجويني ، أعلام الدراسات القرآنية ، ص ص261-262.
(4) قادر محمد حسن ،إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية،ص 220-221.

وێڕای ئەوەی ئاماژەمان پێکرد فەرموودەکانی پێغەمبەر(درودی خوای لیٚ بێت) هەندێکیان ئایەتەکانی قورئانی پیروٚز شی دەکەنەوە و ڕوونکردنەوەو دیاریکردنی حوکمەکان و چوارچێوەی هەندێك لە ئایەتە پیروٚزەکان دەناسێنن .([1])

فەرمایشت زانی بەناوبانگ و تەمەن درێژ (عبدالله بن الحسن الهكاري) یەك لە دیارترین زانایانی بواری زانستی فەرمایشتە لەبەرایی سەردەمی مەملوکی ،کە لە وولاٚتی شام پەرەی بەو زانستە داوەو فەرمایشت زانی بەناوبانگ الدمياطی [٢] (صحيح البخاري) لە م فەرمایشت زانە کوردە هەکاریە گویٚ لیٚ بووە .زانا عبدالله هەکاری لە ساڵی ٦٥٢ك/١٢٥٤ز کوٚچی دوایی کردووە .[٣] وة (شيخ احمد بن احمد بن الحسين بن موسى بن موسك الهكاري) لەو زانا کوردانەیە کە لە وولاٚتی میسرناوبانگی دەرکردووە ،لە ساڵی ٦٧٤ك /١٣٧٥ز لە دایك بووە سەرقاڵی زانستی فەرمایشت بووە کراوە بە شێخی شێخخانەی فەرمایشتی المنصوريه[٤]. ئاماژە بەوەکراوە کە خودان خەتێکی خوٚشیش بووە چەندان کتێبی بەدەستی خوٚی نووسیوەتەوە تا لەساڵی ٧٥٠ك/١٣٤٩ز کوٚچی دوایی کردووە [٥]. ئەویش یەك لەو کوردە هەکاریانەبووە کە ناوبانگێکی زانستی باشی لەسەردەمی مەملوکی هەبووە نەخاسمە لەبواری زانستی فەرمایشت .

لەنێو شێخەکانی فەرمایشتزانی دا لە وولاٚتی شام لە نێو کوردە هەکاریەکان ناوی شێخ (شهاب الدين احمد بن عبدالرحمن الهكاری الصرخدی) دیٚ کە هەوڵێکی زوٚری بوٚ گەڕان بەدوای فەرمایشت دا وە وە لە چەندان شێخی بەناوبانگ

([1]) السمعاني ،أدب الإملاء والإستملاء،(بيروت:1981) ص 3.

([2]) شرف الدين الدمياطي فةرمايشت زان ،يةك لةديارترين شيَخة كانى بوارى فةرموودةية و بة ثيَشةنطى فةرمايشت زانانى سةردةمةكةى خوَى دادةنريَت و خاوةن ضةندان سيثارةية لةبوارةكانى فةرمايشت و فيقه و زمان . لة 705كـ/1305ز . ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص ص12-13.

([3]) الذهبي ، تاريخ الإسلام (651-660) ، ص ص124-125 .

([4]) المنصورية ، قوتابخانةيةكة دةكةوتة كن دةروازةى مارستانى طةورة لة شارى قاهيرة المنصور قلاون الألفي بنياتى ناوة كة دةرسى هةرضوار مةزةبةكةى تيَدا دةخويَندرا ،بروانة: المقريزي ، الخطط ، ج2 ، ص ص379-380 ؛ محمد حمزة إسماعيل الحداد ، السلطان المنصور قلاوون ،مكتبة مدبولي،(القاهرة:1993) ص ص 140-182 .

([5]) الصفدي ، أعيان العصر ، ج1 ، ص ص 98-99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص105.

گوێی له فەرمایشت گرتووه ،تاوای لێهاتوه وەکو فەرمایشت زانێکی بەکار و خودان متمانەدەرکەوتووەو ئیدی فێرخوازان گوێیان لێگرتووەو لێی فێربوون تا کۆچی دوایی کردنی له ساڵی ٧٣٦هك/١٣٣٦ز که نزیکەی نەوت ساڵ ژیاوه [1].

هەر لەنێو کورده هەکاریەکان ناوی چەندزانایەکی فەرمایشتزان له ووڵاتی شام لەسەدەی هەشتەمی کوچی دێت لەوانه(احمد بن علی الجزری أبو العباس الهکاری) که له مەجلیسی شێخه بەناوبانگەکانی فەرمایشت پێگەیشتووەو تا وای لێهاتووه مۆڵەتی فەرمایشت بلاْوکردنەوەی پێدراوه لەلایەن هەندێك له بەناوبانگترین زاناکان وەکو : الدهبي وهی دیکه ،ابو العباس الهکاری سەرەتا له شاری حەما ئاکنجی بوو پاشان چووبۆ شاری دیمەشق لەویٚ ناوبانگی زیاتر بوو زۆر له فێرخوازان سەردانیان کردوو فەرمایشتی لێ فێربوون وه بەوه ناسرابوو که زۆر سەرقاڵی پەرستن و قورئان خوێندن بووه تا له ساڵی ٧٤٣ك/١٣٣٢ز و زیاتر له نەوەد وچوار ساڵ ژیاوه .[2].

بنەماڵەی موسك کوڕی جکو کەیەك له ماڵباته کوردیه بەناوبانگه هەکاریەکانه لەسەردەمی مەمالیك له شاری قاهیره که هەندێك له کەسایەتیەکانیان لەبواره زانستیەکاندا ڕۆڵیان بینیوه لەوانه شێخی فەرمایشتزان (شهاب الدين احمد بن أحمد الهكاري) که بایەخی به فەرمایشت داوه له چەند فەرمایشتزانێکی دیاری سەردەمەکەی گوێی ڕاگرتووه له قوتابخانەی مەنسوریەی قاهیره فەرمایشتی گێڕاوەتەوه شەشەکتێبه بەناوبانگەکەی فەرمایشتی نووسیووەتەوه .[3] هەروەها کتێبی (طبقات ابن سعد) و چەندان بەشی له نوسیندەی فەرمایشت به خەته جوانەکەی نوسیوەتەوه له ساڵی ٧٥٠ك/١٣٤٩ز[4] له قاهیره کۆچی دوایی کردووه. ئەم زانایه کوڕێکی هەبووه هەر بەناوی ئەحمەد و هەروەکو بابی به

(1) الصفدي ، م.ن ، ج1 ، ص150 ؛ الوافي بالوفيات ، ج7 ، ص47 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص122.

(2) ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص 220-221.

(3) مەبەست لە شەش کتێبەکانی فەرمایشت ئەمانەن:، صحيح البخاري ، صحيح مسلم ، سنن النسائي ، سنن أبو داؤد وسنن الترمذي ، وسنن ابن ماجة .

(4) الصفدي ، أعيان العصر ، ج1 ، ص ص98-99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص105.

نازناوی (شهاب الدین) ناسراوه ،كه هەر لە منداڵیەوه فەرمایشتی لەباوكی گوێ لێبووەو لەلای شێخە ناسراوەكانی سەردەمەكەی خوێندویەتی و دواتر وەكو فەرمایشتزانێكی گەوره ناسراوه،وه شارەزاییەكی زۆری لە پیاوناسی هەبووه كەلەزانستی فەرمایشت دا زۆر پێویستە ،ئەویش هاوشێوەی باوكی خەت خۆش بووەو چەندان كتێبی نووسوەتەوەوپەرتوكێكی لەبارەی پیاوانی (گێڕەرەوە) ی (الصحیحین) واتا هەردوو صەحیحی موسلیم و بوخاری داناوه [١]،ئەو زانا هەكاریە بە كەسێكی خاكەرا و بەدین ناسراوه لە ساڵی ٧٦٣ك /١٣٦٢ز كۆچی دوایی كردووه . [٢].

زاناو كەسایەتیە زانستیەكانی كوردە هەكاریەكان لەسەردەمی مەمالیك هەر بریتی نەبوون لە پیاوان بەتەنها ،بەڵكو شان بەشانی ئەوان خانمانی هەكاریش رۆڵیان بینیوه ،لەوانە فەرمایشتزان (فاگمە بنت ابراهیم أبن داوٌد بن نصر الهكاری الكردی) كە لە مەجلیسی فەرمایشتزانان ئامادە بووەو گوێی گرتووەو دواتر بۆخۆی وەكو فەرمایشتزان قوتابیان فێر دەكات لەو زانایانەی كە قوتابی شیخ فاتیمە بوون ناوی زانای دیار (شیخ عبدالرحیم الكردی) ناسراو بە ئیبن العراقی دێت [٣]، زانا فاتیمەی هەكاری لەسەر زانستخوازی و بایەخ دان بە فەرمایشت بەردەوام بوو هەتا كۆچی دوایی كردنی لەساڵی ٧٥٨ك/١٣٥٧ز [٤].

(1) ثیش شیخ شهاب الدین ، أبي القاسم هبة الله الطبري كةلةسالَى 418كـ/1030ز مردووة كتێبێكى لةبارةى ثیاوانى الصحیحین داناوة ؛ برِوانة: حاجي خلیفة ، كشف الظنونعن أسامي الكتب والفنون ،منشورات مكتبة المثنى(بغداد:د.ت) ، ج1 ، ص835.

(2) ابن حجر ، م.ن ، ج1 ، ص104 ؛ بةراورد بكة بة : ولي الدين أبن زرعة (الذيل الثالث) على العبر ، ق1 ، ص ص98-99 ؛ المقریزي ، درر العقود الفریدة ، ج1 ، ص ص378-379 ؛ السیوطي ، حسن المحاضرة ، ج1 ، ص ص358-359.

(3) ابن العراقي : العالم الكردي عبدالرحیم بن عبد الرازیاني من أشهر علماء الكرد في أواخر القرن الثامن وبدایة القرن التاسع الهجري / الرابع عشر والخامس عشر المیلادیین ، وكان محدداً مشهوراً وله مصنفات كثیرة ، أبن قاضي شهبة ، طبقات الشافعیة ، ج2 ، ص .

(4) أبن حجر ، مصدر سابق ، ج3 ، ص300.

هەروەها فەرمایشتزان (احمد بن محمد بن أبی الزهر الهکاری) لە بنەماڵەی شێخ زانایانی هەکار بووەو ئاکنجی دیمەشق بووە ،لە پێاوی شارەزایی زیاتر بەدوای زانست دا گەڕاوە و هەوڵی داوە لەشێخە دیارەکانی سەردەمەکەی گوێی لە فەرمایشت بێت ،هەندێك لەزانا دیارەکانی فەرمایشت بە گوێگرتن لە شێخ ئەحمەدی هەکاری فەرمایشتیان گێڕاوەتەوە ،لەو فەرمایشتزانانە ناوی هەریەك لە الذهبي وأبن العراقي دێت شێخ ئەحمەد لەساڵی ٧٦٠ك/١٣٥٩ز لە دیمەشق کۆچی دوایی کردووە[١] .جێی ئاماژەیە ئەم کەسایەتیە هەکاریە لە بنەماڵەی موسك کوڕی جکو نە بووە و لە خانەوادەیەکی دیکەن .

بەڵام هەر لە بنەماڵەی موسك کوڕی جکوی هەکاری تەنها پیاوان ڕۆڵیان نەگێڕاوە بەڵکو هەندێك لە خانمانی هەمان ماڵبات وەکو فەرمایشتزان دەرکەوتوون کە بایەخیان بە فێربوون و گێڕانەوەی فەرمووده داوە لەوانە فەرمایشتزان (جويرية بنت أحمد بنت أحمد الهكاري**) کە لە ساڵی ٧٠٤ك/١٣٠٤ز لەدایك بووەو ،کە لە چاو ئافرەتانی هاو سەردەمی خۆی بەهرەداریەکی بەرچاوی هەبووە بەتایبەتی لە زانستخوازیدا ،لەزانایان گوێی لە فەرمووەکانی نێو (سنن النسائی وصحیح مسلم وصحیح البخاری) هەوەتر کتێبی دیکەی فەرمایشتی بەتایبەت لە فەرمایشتزانی بەناوبانگ (**حسن بن عمر الكردی**) و فەرمایشتزانانی دیکەی سەردەمەکەی خۆی بووە و فەرموودەی ڕیوایەت کردووە .[٢] خاتوو جویریە لەساڵی ٧٨٣ك/١٣٨١ز کۆچی دوایی کردووە ،هەندێك لە هاوچەرخەکانی یاداشتیان کردووە کە جویریە تاق بووە لە ڕیوایەت کردنی فەرمایشتەکانی نێو (سنن النسائی) و هی دیکە [٣]. ئەو بەوە بەناوبانگ بووە کە خێرکەرو دیندارو چاکە خوازبووە و قوتابی زۆر لێیەوە فێربوون [٤]. خاتوو جویریە خوشکێکی**

([1]) المقريزي ، درر العقود الفريدة ، ج1 ، ص ص385-386 ؛ ابن حجر ، م.ن ، ج1 ، ص280 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص ص188-189.

([2]) ابن حجر ، ن.م، ج2 ، ص ص81-82 ، عبدالكريم محمد المدرس ،علماؤنا في خدمة العلم والدين ، عني بنشره:محمد علي القرداغي، دار الحرية للطباعة والنشر (بغدا:1983) ص140.

([3]) المقريزي ، السلوك ، ج5 ، ص133 ؛ ابن تغري بردى ، النجوم الزاهرة ، ج11 ، ص221.

([4]) ابن حجر ، أنباء الغمر ، ج2 ، ص69 ؛ ابن العماد الحنبلي ، ن.م ، ج6 ، ص280 ؛ عمر رضــــا كحالة، أعلام النساء في العالمين العربي والإسلامي (دمشق : 1959م) ، ج1 ، ص ص226-227.

دیکەی بە دەساڵ لە خۆی بچوکتر هەبووە بەناوی (أسماو بنت أحمد بن أحمد الهکاری) کە بایەخی زۆری بە فێربوونی فەرمایشت داوە لە کۆڕی زانستی فەرمووده‌زانانی میسر ئامادەبووە بۆ خۆشی لە دوای ساڵی ٧٧٠کـ/١٣٦٨ز .فەرمایشتی ڕیوایەت کردووە ،سەرچاوە مێووییە بەردەستەکان ساڵی کۆچی دوایی ئەم خانمە هەکاریەیان دیاری نەکردووە [1]. کە ئەمەش دەرخەری ڕۆڵی بەرچاوی ئافرەتانی هەکاریە لە ژیانی زانستی لەسەردەمی مەمالیك بەتیبەتی هەندێك لەو خانمانە بۆخۆیان لە خانەوادە زانستیەکان بوون .

هەر لەووڵاتی میسر فەرمایشتزانی بەناوبانگ (شێخ رسول بن ابی بکر بن الحسین بن عبداللە زین الهکاری) دەرکەوتووە،ئەو لە ساڵی ٨٠٣ك/١٤٠٠ز لە ووڵاتی هەکاری لەدایك بووە و هەر لەوێش زانستە بەراییەکانی خوێندووە دواتر کۆچی کردووە بۆ شاری حەلەب پاش ماوەیەك چووە بۆ قاهیرە لە زانایانی وێندەری گوێی لە فەرموودە گرتووە لەوانە لە إبن حجر لە میسریش فەرمایشتی گێڕاوەتەوە [2].

تەوەری چوارەم /لەبواری فیقهزانی (علم الفقه):

فیقە بەمانای تێگەیشتن دێت کەزیاتر مەبەست لێی تێگەیشتنی دەقە پیرۆزەکانی قورئان و هەروەها فەرمایشتە دروستەکانی ، فیقهزانی بوارێکی دیاری زانستە شەرعیەکانی کە تێیدا فەقیە – کەلەکوردەواریدا ووشەی فەقێ هەر لەمە هاتووە – کار لەسەر دەقە پیرۆزەکان دەکات و حوکمی شەرعیان لێ هەڵدەهێنجێت .

لەم بوارەدا زانا کوردە هەکاریەکان جێدەستیان دیاربوە لەوانە (عز الدین عبدالعزیز بن احمد الهکاري الشافعي المصري) کە ناسرابوو بە (أبن خطیب الاشمونین) کە هەم قازیەکی بەناوو دەنگ بوو هەمیش شەرعزانێکی دیار ،کە لەنێو زانایانی سەردەمەکەی بە کەسێکی هەڵکەوتوو ناسرابوو ،سەرچاوەکان دەڵێن ئەو فەقیهە چەندان دانراوی بایەخداری هەبووە ،لەوانە کتێبێکی فیقهی سەبارەت بەوفەرمایشتەی تایبەت بە عەرەبە دەشتەکیەکەی کە بە ڕۆژی ڕەمەزانێ چوو بۆ کن

([1]) ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص ص383-384 ؛ عبدالكريم المدرس ، علماؤنا في خدمة العلم والدين ، ص ص93-94.

([2]) السخاوي،الضوء اللامع ،ج 3،ص 225.

خێزانی[١]، كە دەوترێت هەزار دانە حیكمەتی لەم مەسەلەیە هەڵێنجاوە [٢] ،هەندێك مێـژوو نووسـیش یاداشـتیان كـردووە كـە ئـەم كتێبـە هـەزارو یـەك سـوودی لـە خۆگرتووە .ئەو فیقهزانە هەكاریە لە ساڵی ٧٢٧ک/١٣٢٧ز كۆچی دوایی كردوووە.[٣] هەروەتر مێژوونووس (السبكی) ئاماژەی بەوە كردووە كە ئەم فەقیهە دانراوی زۆری هەبوون هەتا لەبواری ئەدەب و شیعریش.[٤] بەمش ئەوە ڕوون دەبێت كە قازی عزالدینی هەكاری خودان توانستێكی زۆری فیقهی بووە كە قوڵ بوونەوەو تێگەیشتن و بەرخوردی شەرعی لەگەڵ دەقە پیرۆزەكان كردووە ئەمە جگە لەو كتێبەی ناومان هێنا ،چەندان كتێبی دیكەی داناون بەلاّم لەلایەن مێژوونووسان ئاماژەیان پێنەكراوە .([٥])

ئەو فەقیهە هەكاریە هەرچەندە بەوە ناسرابوو كە شارەزایەكی باشی زانستە شەرعیەكانەو لەو بوارەدا دانراوی ڕێك و پێك و پوختی هەن و لەزۆر لەزانایانی سەردەمەكەی لێوەشاوەتربوو [٦]. بەلاّم هەر لەم مەیدانەدا لێهاتوو نەبوو ،بەڵكو لە بواری ژیننامەو سەربوردەدا دانراوی هەبوون كە مێژوونووسان ئاماژەیان بە كتێبێكی تایبەت بە ژیاننامەی(شیخ عزالدین عبدالسلام (م ٦٦٠ک/١٢٦٢ز) داوە كە دوو بەرگ بووە [٧]. ئەمەش چونكە شێخ عزالدین عبدالسلام وەكو كەسایەتیەكی هەڵكەوتووی سەردەمی خۆی ناسراوە كە جگە لە پێگە و زانایی لە زانستە

---

(1) بروانة:صحيح مسلم بشرح النووي،(بيروت:1347ه)ج7،ص224-226.

(2) الصفدي ، أعيان العصر ، ج2 ، ص ص973-974 ؛ ابن كثير ، البداية والنهاية ، ج14 ، ص97.

(3) ابن الملقن ، العقد المذهب في طبقات حملة المذهب،حققه وعلق عليه:ايمن نصر ألأزهري و سيد مهنا،منشورات محمد علي بيضون،دار الكتب العلمية(بيروت:1997) ، ص411 ؛ ابن قاضي شهبة ، طبقات الشافعية ، ج2 ، ص117 ؛ ابن حجر، الدرر الكامنة ، ج2 ، ص478 ؛ السيوطي ، حسن المحاضرة ، ج1 ، ص424 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص77 .

(4) طبقات الشافعية الكبرى ، ج10 ، ص82.

(5) قادر محمد حسن،إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية،ص 248.

(6) ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج2 ، ص92 ، عبدالله فرهادي ، الاكليل في محاسن أربيل ، (أربيل: 1420هـ-2001م) ، ص178.

(7) الصفدي ، مصدر سابق ، ج2 ، ص974 ؛ ابن الملقن ، العقد المذهب ، ص411 ؛ ابن حجر ، مصدر سابق ، ج2 ، ص478 ؛ ابن العماد الجنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص77.

شەرعیەکاندا بەتایبەتی لە مەزەبی شافیعی لە میسرو شام ،وەکو کەسایەتیەکی کۆمەلأیەتی و هەق بێژو سەنگینی سەردەمەکەی ناسراوە وپیاوێکی قسە لەڕوو بیٚ منەت و خودان هەلٚویٚستی نەیارانە بووە لەهەمبەر سولتانەکانی کۆتایی سەردەمی ئەیوبی و سەرەتای مەمالیك [1].دیارە هەر لەبەر ئەوەش بووە کە شێخ عزالدینی هەکاری ویستوویەتی لەڕێی سەربووردەو ژیاننامەی ئەو کەسایەتیەوە پەیامێك بگەیەنیٚ بەزانایانی سەردەمی خۆی کەژیاننامەی ئەو زانایە بکەنە سەرمەشقی خۆیان ملکەچی دەسەلأت نەبن و ستەم و خەوشی لیٚ قیولٚ نەکەن .

لە کۆتاییەکانی سەردەمی مەمالیکی بەحری ناوبانگی قازی (بدرالدین محمد بن عبدالله بن أحمد الهكاري) لەزۆر لە شەرعزانانی سەردەمەکەی زیاتر بووە ،بەتایبەتی کە لەشاری (الصلت) بوو ،زۆر مژولی خوێندنەوەو دانانی نووسراوی فیقهی بوو ،لە م بوارەدا کتیٚبی باشی هەن لەوانە ئەو کورت کردنەوەیەی بۆ کتیٚبی (میدان الفرسان) کردویەتی کە سیٚ بەرگە ،کە میٚژوو نووسیٚك ئاوا وەسفی کردووە((بەگشتی بەسوودەو کورتکردنەوەیەکی سەرسوڕهیٚنەرە)) .([2])

تەوەری پیٚنجەم /لەبواری سۆفیگەری (علم االتصوف):

لە بواری سۆفیگەریدا کورد پیٚگەیەکی دیاری هەیە کە ئەوکات ڕەچەو ڕیٚبازە سۆفیگەریەکان بە شیٚوەیەکی بەربلأو پەرەیان گرتبوو کە تاڕادەیەك بوو بوە مۆدیٚلی خواناسی سەردەم .

لەو کەسایەتیە کوردیانەی کە لەم بوارەدا بەناوو دەنگ بوون شیٚخ (الخچر بن خليل الهكاري) کە وەکو سۆفیەکی سەردەمی خۆی ناسرابوو ، هەروەکو کە بانگدەریٚکی دیراریش بوو وە بایەخیشی بە فەرمایشت و ڕیوایەتکردنیٚداوە .لە شاری قاهیرە لە سالٚی ٦٧٣ک/١٢٧٤ز کۆی دوایی کردووە [3].

---

(1) السبكي ، طبقات الشافعية الكبرى ، ج8 ، ص214 ، ج10 ، ص82 ؛ ابن رافع السلامي ، تاريخ علماء بغداد المسمى ب (منتخب المختار) صححه وعلق حواشيه:عباس العزاوي،الدار العربية للموسوعات ، الطبعة الثانية (بيروت:2000) ص86.

(2) ابن قاضى شهبة،طبقات الشافعية،ج2،ص318.

(3) الذهبي ، تاريخ الإسلام (671-680ه) ص128.

MEMLUKLER DÖNEMİNDE HAKKÂRİ KÜRTLERİNİN MEDENİYETTEKİ ROLÜ

Doç. Dr. Qadir Muhammed HESEN[1]
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN[*]

Abstract

This research addresses the role of scientists and personalities of Hakkary during the Mamluk period (648-923h) for the statement and clarify the role of scientists Hakkary and personalities in various fields, whether administrative or judicial the emergence of some scientists Hakkary in the field of forensic science and mental that the emergence of some of the scientists of the Hakkary Kurds in judicial offices demonstrates the increasing size of their civilization in the Mamluk period after that was the military and political role is prominent on their activities in the Ayyubid. Hakkaryian had a prominent role in the various branches of Fiqh and Hadith and the Koran, especially in Egypt and the Levant from the likes of: Sheikh Shahabuddin Alhkari who re-examined the mosque Alhakma.

Find this section into two classes, the first chapter is devoted to the study of the role of the characters Hakkary in the field of management and take over judicial affairs in the field of teaching and in scientific institutions was to clarify the role of some governors and judges who are notorious for their interests in the field.

The second chapter deals with Replies to scientists in the country Alhkari scientific aspects, whether legitimate or mental ones, the Kurds Hakkarian scientists participated in the various fields of Islamic sciences post effective particularly in the Levant during the Mamluk period, of whom reciter Zahid Bin Dawood

[1] Selahaddin Üniversitesi (Erbil), Tarih Bölümü.
[*] Çeviri: Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Ibrahim bin Nasr, who left to Alhkari the cities of Aleppo and Hama request for readings and dwelt in Damascus and was a period of good character and has the status of solid scientific died in 712 AH / 1312 AD

Emerged among the elders talk in the Levant number of scientists Kurds Alhecarien who Tafrgua to collect science and attained the high rank of modern science including Sheikh Shahabuddin Ahmed bin Abdulrahman Alhkari Abkhaddy who heard the conversation of the elders of his time as and heard him Celebrities nouveau his time until his death in 736 AH / 1336 AD as there are scientists Hecarion in the field of mysticism and astronomy.

Giriş

Memlukler döneminde Hakkâri Kürtlerinin birçok alanda gözle görülür rolleri vardı. Bu alanlardan bazılarının idari alan bazılarının da ilmi ve entelektüel alanlar olduğunu söyleyebiliriz. Özellikte Kürdistan coğrafyası dışında o dönemde değişik alanlarda temayüz edip tanınan birçok şahsiyet yetişmiştir. Çünkü o dönemde Kürdistan, Moğolların işgali ve baskısı altında inlemekte idi. Siyasi, toplumsal ve ekonomik açıdan oldukça kötü bir konumda idi. Medeniyet ve entelektüel faaliyetlerin gerçekleştirilme imkânı oldukça daralmıştı. Gelişme sağlayacak olan asıl etkenler bilindiği gibi bu alanlarda yapılacak faaliyetler idi ve bu alanlar da oldukça zayıflamıştı. İnsanlar yaşam ve geçim derdi ile meşgul oldukları kadar farklı alanlarda ilerleme kaydedecek işler ile meşgul olmaya fırsat bulamıyorlardı.

Bu incelemenin bakış açısına göre Hakkâri Kürtlerinin kendi vatanlarının dışında medeniyete katkılarının büyük bir önemi vardır. Fakat şunu unutmamalıyız ki o dönemde Müslümanların coğrafya ve ülkeleri baştan sona, aynı zamanda onların da vatanları idi. Resmi bir giriş belgesi olmaksızın bir uçtan diğer uca bütün bu coğrafya Müslümanların faaliyet alanı idi. Bu inceleme Memlukler döneminde Hakkâri Kürtlerinin rolünü ortaya çıkarıp biraz daha görülür kılacak şekilde tasarlanmıştır. Şunu da ifade etmek gerekir

ki bu inceleme sadece kaynaklarda (Hakkârili) olarak tanınan şahsiyetler mevzubahis edilecektir. Yani bu bölgeye ait bütün önemli şahsiyetler konu edilmeyecektir.

Bu inceleme iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm özellikle valilik ve kadılık (yargı) makamları gibi idari makamlarda bulunan Hakkârili Kürtlerin rolüne ayrılmıştır. İkinci bölüm ise Kur'an, fıkıh, hadis ve diğer çeşitli ilim alanlarında öne çıkan Hakkârili âlimlerin ilmi rollerine tahsis edilmiştir.

Birinci Bölüm: İdari, Kazayi (Yargı) ve Müderrislik alanlarında Hakkâri Kürtlerinin Rolü

BİRİNCİ KISIM: İDARİ ALAN:

Memlukler döneminde devletin bakış açısında idari (yönetim) alanda farklı milletlerden insanların katılabildiği gözle görülür bir değişim vardı. Özellikle Mısır ve Şam bölgelerinde değişik makamlarda görev alan birçok Kürt şahsiyeti görmekteyiz. Bunlar arasında bazı Hakkârili şahsiyetler Sultan yardımcısı (Sultan'ın Naibi) erki ve rütbesini almışlardır. Bu makam bütün divanda çok önemli bir idari görev idi. Öyle ki bu makama gelen kişi Sultan'ın yardımcısı olarak kabul görüyordu. O bölgede ikinci sultan gibi idari tasarrufta bulunurdu.[2] Emir (Nureddin Ali b. Ömer b. Mücelli el- Hakkâri) en tanınan Kürt şahsiyetlerindendir ki, hicri yedinci yüzyılın ikinci yarısında/ miladi on üçüncü yüzyıl, sultan yardımcılığı (Sultan Naibi) görevini üstlenmiş ve sultanın vekili olarak Halep'te görev yapmıştır.[3] 659h/ 1261m yılından itibaren 678h/ 1279m yılına kadar vefat etmesine yakın kısa bir dönem önce görevden ayrılıncaya kadar bu görevde kalmıştır. Güçlü ve büyük

---

2 القلقشندي ، صبح الأعشى في صناعة الإنشاشرحه وعلق عليه وقابل نصوصه:محمد حسين شمس الدين ، دارالكتب العلمية (القاهرة :1987م) ج4 ، ص 17 ؛ ابن كنان ، حدائق الياسمين في ذكر قوانين الخلفاء والسلاطين ، تحقيق:عباس صباغ ،دار النفائس،(بيروت:1991) ص ص112-113.

3 القلقشندي نووسيوية : ((نيابة حلب نيابة جليلة تأتي في الرتبة الثانية بعد نيابة دمشق ويعبر عنها في ديوان الإنشاء في السلطنة المملوكية بنائب السلطنة الشريفة ، ولا يقال فيه كافل السلطنة كما يقال لنائب دمشق ويكتب عن نائبها التواقيع بغالبية وظائف حلب وأعمالها)) . م . ن ، ج4 ، ص 224. ئەمەش سەلميَنەرى ثيَطەى جيَطرايەتيەكەى مير نورەدينة

emirlerden birisi olarak tanınmıştır.[4] Kaynaklar çok açık bir şekilde Emir Nureddin Hakkâri'nin Halep şehrinde on dokuz yıl süren saltanat naibi görevinde iken medeniyet alanında gerçekleştirdiği faaliyetlerini övmüşlerdir. Yumuşak sözlü, bilgin ve fakirlere çok yardım eden bir kişi olarak tanınmıştır. Hakeza iyilik ve yardım yapan ve yönetimi altındaki bölgeyi dirayet ile yönetmesi ile tanınmıştır.[5]

Hakkârili Kürt şahsiyetler arasında İskenderiye şehrinde vali olup çok önemli bir role sahip olan (Emir Şemseddin Muhammed b. Bahil el- Hakkâri'nin) ismi gelmektedir. 683h/ 1284m yılında vefat etmiş olup bir dönem valilik yapmıştır. Tarihçi el- Yunini 6655h/ 1266m yılı olaylarını anlatırken (Emir Şemseddin Muhammed b. Bahil el- Hakkâri'nin) Mısır'da (es- Suğr) yani İskenderiye valisi olduğunu anlatır.[6] Her ne kadar kaynaklar ibn-i Bahil el- Hakkâri'nin valiliğinin başlangıcı hakkında bilgi vermemişlerse de 673h/ 1274m yılında yine orada vali olduğunu aktarmışlardır. Devamla geniş yetkilere sahip olduğunu aktarmışlar ve sultanın yetkilerini kıstığını ama yine de İskenderiye valisi olarak görevinde bırakmıştır.[7] Bu emir 683h/ 1284m yılında vefat edinceye kadar valilik görevini sürdürmüştür. Akıllı ve dirayetli bir vali olarak tanınmış adil ve edebiyat dostu bir kişi olarak ün yapmış ve astrolojiye büyük bir önem vermiştir.[8]

---

4 الكتبي ، عيون التواريخ ،تحقيق: نبيلة عبدالمنعم داود وفيصل السامر ،دار الحرية للطباعة(بغداد:1984) ج21 ، ص235 ؛ العيني ، عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان ،تحقيق :محمد محمد أمين،الهيئة المصرية للكتاب،مطبعة دار الكتب(القاهرة:1987) ج2 ، ص239 ؛ ابن تغري بردي ،النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ،مطابع كونستات سوماس وشركاوه،(القاهرة:د.ت) ج7 ، ص290.

5 الذهبي ، تاريخ الإسلام ، حوادث ووفيات (671-680هـ) ،تحقيق:عمر عبدالسلام تدمري،دار الكتاب العربي،(بيروت:1999) ص ص307-308 ؛ الكتبي ، عيون التواريخ ، ج21 ، ص235 ، الدواداري ، الدرة الزكية في أخبار الدولة التركية ، تحقيق : اولرخ هارمان (القاهرة: 1391:1391/1971) ، ص198.

6 اليونيني،ذيل مرآة الزمان ،مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بحيدرآباد (الدكن:1954) ج2 ، ص361 ، ج3 ، ص88.

7 اليونيني ، م.ن ، ج3 ، ص88 ، الكتبي ، عيون التواريخ ، ج21، ص53.

8 الكتبي ، عيون التواريخ ، ج21 ، ص350، الصفدي ، الوافي بالوفيات ، بإعتناء :س.ديدرنغ،الطبعة الثانية ،(ظيسبادن:1981) ج2 ، ص242، ابن الفرات ، تاريخ ابن الفرات ، تحقيق : قسطنطين رزق (بيروت:1945) ، ج8 ، ص15.

Hakkârili şahsiyetlerden emir (İmadeddin b. El- Emir Bedreddin el- Hakkâri), Sultan (el- Nasır Muhammed b. Kalavun) döneminde Caber Kalesi[9] naipliği görevini yapmıştır. İlim seven bir şahsiyet olarak temayüz etmiş ve soylu, akıllı ve tedbirli bir kişi olarak tanınmıştır. 609h/ 1212m yılında doğmuş olup 700h/ 1300m yılında vefat etmiştir. Memlukler döneminde tanınmış Hakkârili şahsiyetlerden birisi idi.[10] Çünkü hükümdar Sultan en- Nasır'ın (709-741h/ 1309-1340m) son hükümdarlığı dönemi ile çağdaş değildi. Bundan dolayı Sultan en- Nasır'ın ikinci hükümranlığı döneminde (698-708h/1298-1308m) Caber Kalesi naipliği yaptığını tahmin ediyoruz.[11]

İKİNCİ KISIM: KAZA-İ (YARGISAL) ALAN

Çok önemli bir alan olan yargı alanında Hakkârili bazı şahsiyetler önemli bir rol oynamışlardır. Doğrusu bu, kişinin dini ve fıkıh bilgisindeki durumuna ve derecesine dayanmaktadır. Çünkü bunlar kişiyi bu mevki için hazır hale getirmektedir. Bu alan halkın ve Allah'ın hukukunu gözetmeyi gerektirmekte ve aynı zamanda arınma ve adaleti payidar kılmayı gerektirmektedir.

Hakkârili şahsiyetlerin bu alanda önemli bir rolleri olduğunu görüyoruz. İbn-i Hatip Eşmunin olarak tanınan kadı (İzzeddin Abdülaziz b. Ahmed b. Osman ebu'l- Fida el- Hakkâri el- Mısri) Kus bölgesi (الأعمال القوصية) kadılığı yapmıştır. Ardından Mısır bölgesinde (المحلة) bölgesine kadı olarak atanmıştır. Öyle ki bilgisi ve çok adaletle hükmetmesinden dolayı ibn- Sasra'dan sonra Dımeşk bölgesine kadı olarak atanmak istenmiştir.[12] Fakat Kadı

---

9 قةلاى جعبر: ئةم قةلاَية دةكةوتة جيَطرايةتيةكانى سنوورى وولاَتى جةزيرة لة رِوَذهةلاَتى فورات جيَطرةكةى دةبوو لة ميرةكانى تةبلخانة بيَت كة لةلايةن سولَتانةوة بة مةرسوميَكى شةريف دادةنرا ،قةلقةشةندى لة نيَو ضوارضيَوةى جيَطرايةتيةكانى حةلةب دايناوة . القلقشندي ، مصدر سابق ، ج4 ، ص ص235-236.

10 الصفدي ، أعيان العصر وأعوان النصر ، تحقيق فالح احمد البكور (بيروت:1419هـ/1998م) ، ج2، ص ص684-685، الصفدي ، الوافي بالوفيات ، ج13 ، ص494.

11 قادر محمد حسن ،إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية ،مطبعة الحاج هاشم ،منشورات سثيريز ،(دهوك :2008) ص92..

12 أبو العباس احمد بن عماد الدين بن صصري قازى قوزاتى شام هةر لةسالَى 702ك/1302 ز. زاناى بةناوبانط و ماموَستاى قوتابخانةكانى ويَندةرىَ ، لةسالَى 723ك/1323ز كوَضى دوايى كردووة .

İzzeddin bunu istemedi ve görevine devam etti. Sonunda Kadı Bedreddin b. Cema'a'nın görevden alınmasından sonra Kahire Kadı'l- Kudatlığına atanmasına karar verildi.[13] Bunun üzerine 727h/ 1327m tarihinde Kadı el- Hakkâri, yeni görevini almak üzere Kahire şehrine gitti. Fakat hastalandı ve aynı yıl içinde kısa bir süre sonra vefat etti.[14] Kadı Abdülaziz el- Hakkâri, döneminin en iyi kadılarından biri olarak kabul edilmektedir. Şeriat ilimlerine büyük bir önem verirdi. Her şeye karşı bir merakı vardı. Şeriat nasları arasında yeni hükümler çıkarmaya çalışırdı. Aynı zamanda edebiyata önem veren bir zat olarak tanınmıştır.[15]

Mısır'a yerleşmiş olan Hakkârili Kürtlerin medeniyette önemli bir rolleri vardı. Bu durum onların geldiği makam ve üstlendikleri görevlerde ortaya çıkmaktadır. Kadı (İzzeddin İsa b. Hıdır el- Hakkâri) bir dönem el- Eşmunin'de kadılık görevi yaptı. Kadılık görevinden alındığı 731h/ 1331m yılında vefat etti.[16]

Yine kadılık vazifesinde Kadı (Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el- Hakkâri'nin) şahsiyetinin haklı bir meşhurluğu vardır. Doğrusu bu kişi Eyyubi ordusunda komutan ve cengâverlerden olan Hakkârili Kürtlerden biri olarak sayılır. Kadı Bedreddin ilk olarak 784h/ 1382m yılında şimdiki Ürdün sınırları içinde bulunan Salt şehrine kadı olarak atandı. Ardından sırasıyla Kudüs, el- Halil, Nablus ve Dımeşk şehirlerinde kadılık görevinde bulundu. Sonra Kadı'l- Kudat olarak atandı. Yargı alanında en son aldığı görev olan Humus şehri kadılığı esnasında 786h/ 1384m

---

برِوانة: ابن كثير ، البداية والنهاية ،حقق نصوصه و علق عليه:مكتب التحقيق في دار إحياء التراث العربي (بيروت:1997م) ج14 ، ص79

[13] بدر الدين بن ابراهيم بن جماعة كة قازى شارى قودس بوو دواتر بوو بةقازى لة وولآتى ميسر ثاشان طويَزرايةوة بوَ ديمةشق و جاريَكى ديكة كرايةوة بة قازى لة ميسر لةسالَى 727ك لة قازيةتى لادرا بةلاَم لة وانة بيَذى بةردةوام بوو تا مردنى لةسالَى 733ك/1334ز ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب في أخبار من ذهب،دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع(بيروت:د.ت) ، ج6 ، ص ص105-106.

[14] الصفدي ، أعيان العصر و أعوان النصر،تحقيق: فالح أحمد البكور،دار الفكر ، (بيروت:1998) ج2 ، ص ص973-974 ؛ ابن قاضي شهبة ، طبقات الشافعية ، اعتنى بتصحيحه وعلق عليه: عبدالعليم خان،دار الندوة الجديدة (بيروت:1987م) ج2 ، ص17 .

[15] أبن كثير ، مصدر سابق ، ج14 ، ص97 ؛ السبكي ، طبقات الشافعية الكبرى ،تحقيق: محمد محمود الطناحي و عبدالفتاح محد الحلو،دار إحياء الكتب العربية،(القاهرة:1074م) ج1 ، ص82.

[16] المقريزي ، السلوك لمعرفة دول الملوك ،تحقيق:محمد عبدالقادر عطا،منشورات :محمد علي بيضون ، دار الكتب العلمية (بيروت:1997) ج3 ، ص148.

yılında vefat etti.[17] Bu durum doğrusu Hakkârili Kürt âlimlerin Memlukler döneminde Kaza alanında çok önemli rollerinin olduğunun bir göstergesidir.

ÜÇÜNCÜ KISIM: MÜDERRİSLİK ALANI

Müderrislik (ders verme) ve İ'ade (ders tekrarı), Hakkârili şahsiyetlerin önemli bir rollerinin olduğu belirli alanlardan biri idi. Bu durum entelektüellik ve yüksek medeni değerleri gerektirir. Çünkü yüksek ilim derecesine ve yüce bir karaktere sahip olmayanlar medreselerde müderrislik görevine gelemezler. O dönemde Mısır ve Şam bölgelerinde ilim, bilgi ve değişik ilimleri öğreten belli başlı eğitim merkezi olan medreseler vardı. Ama özellikle şeriat ilimlerinin daha önemli görüldüğünü söylemeliyiz.

Müderrislik alanında çok önemli bir rol sahibi olarak tanınan en önemli Hakkârili âlimlerden birisi (Şeyh Şihabuddin el-Hakkâri) idi ki Şeyh Ahmed b. Musek el- Hakkâri'nin oğlu idi. Mansuriye medresesinin baş müderrisi idi. Döneminin belirgin fıkıhçılarından birisi olup aynı zamanda Hâkimi Camisinde (الجامع الحاكمي) hem müderrislik hem de İ'ade görevini yürütüyordu.[18] Kahire'deki Mansuriye medresesinde İ'ade görevi yaptığı gibi Kutbiye medresesinde de müderrislik görevi yapmıştır. Döneminde oldukça tanınan ve bilinen saygın bir şahsiyet idi. 763h/ 1361m yılında vefat etmiştir.[19]

Hakkârili Kadı Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el- Hakkâri (ö: 786h/ 1384m) meşhur Hakkârili müderrislerden

---

17 ابن حجر،أنباء الغمر بأبناء العمر،تحقيق:حسن حبشى،(القاهرة:1994) ج1،ص297؛ العليمي،ألأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل ،منشورات المطبعة الحيدرية،(النجف:1968) ج2،ص126.

18 الجامع الحاكمي : مزطةوتى الحاكمى لة دةرةوةى باب الفتوح يةك لة دةروازةكانى قاهيرة بنيات نراوة يةكةم كةس دةستى بة بنياتنانى كردووة العزيز بالله ى فاتمى بووة دواى خوَى الحاكم بأمرالله ى كورِى تةواوى كردووة ثاش فراوان بوونى شارى قاهيرة مزطةوتةكة كةوتة نيَو شارى . المقريزي ، خطط المقريزي،أعادت طبعه بالأوفست ،مكتبة المثنى (بغداد:د.ت) ، ج2 ، ص277 .

19 ولي الدين ابن زرعة ، الذيل (الثالث) على العبرفي خبر من غبر (دمشق:1989) ، ق1 ، ص ص98-99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة،حققه وقدم له:محمد سيد جاد الحق،مطبعة المدني(القاهرة :1966م) ، ج1 ، ص104 ؛ والسيوطي ، حسن المحاصرة في تاريخ مصر والقاهرة،تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم،دار إحياء الكتب العربية(القاهرة :1967)، ج1 ، ص ص358-359 .

biridir. Çerkez Memlukleri döneminde babasından sonra Ürdün'ün şimdiki Salt şehrinde müderrislik yapmıştır.[20] Bu kişi aynı zamanda döneminin meşhur kadılarından birisi idi.

Yukarıdaki bilgiler bize bir gerçeği daha göstermektedir ki (Abdullah b. Ahmed el- Hakkâri) oğlu Bedreddin'den önce Salt şehrinde müderrislik yapmıştır. Bu ailede müderrislik mesleği uzun bir müddet devam etmiştir. Bu alanda çocuklar babalarının görevini üstlenmişlerdir.

Müderrislik alanında (ibn-i Me'tuk el- Hakkâri) olarak tanınan muhaddis (Ebu Bekir b. İbrahim el- Kürdi es- Salihi el- Hanbeli'nin) önemli bir yeri vardı. Çünkü Kahire şehrindeki Salihiye medresesinde ders vermiştir. Bu Hakkârili âlimin yanında okuyan âlimler arasında ibn- i Hacer el- Askelani (ö: 852h/ 1448m) bulunmaktadır. Ebi Nuaym el- İsfehani'ye ait "Suffet'ul- Cenne" isimli kitabı bunun yanında okumuştur. Bu Hakkârili âlim 803h/ 1400m yılında vefat etmiştir.[21]

İkinci Bölüm: İlim Hayatında Hakkârili Âlimlerin Rolü

BİRİNCİ KISIM: KIRAAT İLMİ ALANI

Kur'an okuma ilmi (Kıraat) bu dönemde çok önemli görülen ilim dallarından bir tanesi idi. Çünkü Kur'an'ı Kerim'e has ilimlerden biri idi ve Kur'an lafızlarının seslendirilmesine önem veriyor idi.[22] Vahye ait lafızların farklı okunuşları vardır.[23] Bundan dolayı farklı farklı kıraatlar vardı ve İslam kültüründe eski ve farklı kıraatlar belli bir dereceye kadar toplanmıştı.

Hakkârili âlimler bu alanda özellikle Memlukler döneminde Şam bölgesinde çeşitli roller üstlenmişlerdir. Bunlardan Zahid,

---

20 ابن قاضي شهبة،طبقات الشافعية ،ج،ص 317؛ابن حجر،انباء الغمر،ج1،ص297.

21 ابن حجر ،المجمع المؤسس للمعجم المفهرس ،تحقيق: يوسف عبدالرحمن المرعشلي ،دار المعرفة،(بيروت :1994) ج1،ص255؛السخاوي،الضوء اللامع لأهل القرن التاسع،منشورا دار مكتبة الحياة(بيروت :د.ت) ج1،ص 196.

22 ألأنصارى ،اللؤ النظيم في روم التعلم والتعليم ،شرح وتعليق:عبدالله نذير أحمد،(بيروت:1998) ص 88.

23 الزركشي،البرهان في علوم القرآن، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم،(القاهرة :1376ه)ج1،ص318.

Hatib (İbrahim b. Davud b. Nasır el- Hakkâri) bütün Halep ve Hama bölgesinde Kur'an kıraatı üzerine ilim tahsil etti. Bir müddet Dımeşk şehrinde kıraat dersleri verdi. Güzel huylu ve mütevazı bir kişi olarak tanınmaktadır. 712h/ 1312m yılında vefat etti.[24]

İKİNCİ KISIM: TEFSİR İLMİ ALANI

763h/ 1362m yılında vefat eden âlim Şihabuddin Ahmed b. Ahmed b. Ahmed b. Hüseyin b. Musek el- Kürdi el- Hakkâri hayatını nakledenlere ve eserlerine göre büyük, önemli bir muhaddis olarak tanınmaktadır.[25] Fakat Kur'an'ı Kerim'in tefsiri alanına da büyük bir önem vermiş ve bu alanda bir eser kaleme almıştır. Yazarın kendi el yazısı ile yazılmış olan (Hafız Şihabuddin el- Kürdi el- Hakkâri'nin) Kur'an'ı Kerim tefsiri alanında kaleme aldığı eserin birkaç kopyası Camia'tu'l- Arabi (Arap Üniversitesi) kütüphanesinde (Tefsir 463) numarası altında bulunmaktadır. Birinci bölümü Bakara suresinin tefsirine ayırmıştır. İkinci bölümü bu ayetin tefsiri ile başlamaktadır: " رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ "[26] ve şu ayet ile son bulmaktadır: " إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلى وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَى بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ".[27] Bu bölümde bazı eksiklikler vardır. Bütün tefsiri içinde barındırmamaktadır. Ondan sonra üçüncü bölümden bahsedilmemiştir. Fakat dördüncü bölüm şu ayeti kerime ile başlamaktadır: " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ".[28] Nur süresi ile son bulmaktadır. Bu bölümün başında ve ortasında çürüme olup tamam

---

24 ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص ص27-28.

25 ينظر المقريزي ، درر العقود الفريدة في تراجم الأعيان المفيدة (قطعة منه) حققه:عدنان درويش و محمد المصري، منشورات وزارة الثقافة (دمشق:1995) ج1 ، ص ص378-379 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص104 ؛ ابن تغري بردى ، النجوم الزاهرة ، ج10 ، ص248.

26 Ali İmran Suresi, Ayet: 8

27 Maide Suresi, Ayet: 110

28 Tevbe Suresi, Ayet: 34

değildir. Fakat beşinci bölüm şu ayetin tefsiri ile başlamaktadır: “قَالُوا أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ”[29] ve “وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ”[30] ayeti ile son bulmaktadır. Bu bölümün de birçok yerinde eksiklikler bulunmaktadır. Altıncı bölüm Zumer süresinin ilk ayetinin tefsiri ile başlayıp Haşr suresinin sonu ile son bulmaktadır. Fakat yedinci bölümü “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَآتُوهُمْ مَا أَنْفَقُوا وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ وَاسْأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ وَلْيَسْأَلُوا مَا أَنْفَقُوا ذَلِكُمْ حُكْمُ اللَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ”[31] ayetinden “وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ”[32] ayetine kadar olan ayetlerin tefsirine hasretmiştir. Bu da tefsirinin sonudur.[33]

Aktarıldığına göre Hafız Şihabuddin el- Kürdi el- Hakkâri, Kur’an’ı Kerim’in bütününün tefsirini yapmıştır. Bundan dolayı yedi bölümünden bahsettik. Bazı kısımları çürümeye, yok olmaya ve kararmaya uğradığından dolayı eksiklikler barındırmaktadır. Bu durum el yazması eserin çok eski ve tarihi olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü eser, yazarın kendi el yazısı ile yazılan orijinal nüshadır. Eksiklikleri şu şekilde belirtebiliriz: ikinci bölümün sonu ve dördüncü bölümün başı ki Maide suresinin 111. ayetinden Tevbe suresinin 34. ayetine kadar olan ayetlerdir okunamamaktadır. Bu bölüm Maide suresinin son ayetleri ve oradan En’am suresi, A’raf suresi, Enfal suresi ve Tevbe suresinin ilk 33 ayetini oluşturmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki üçüncü bölümü En’am suresi, A’raf suresi ve Enfal suresinin tefsirine ayırmıştır. Fakat asıl nüshadaki kararmalardan dolayı bazı suretlerin başı ve sonunun tefsirlerinde bazı eksiklikler olmuştur.[34] Eğer Felak suresinin son iki ayeti ve Nas suresinin yokluğunu saymazsak Şeyh

29 Şuara Suresi, Ayet: 111
30 Sad Suresi, Ayet: 41
31 Mümtehine Suresi, Ayet: 10
32 Felak Suresi, Ayet: 3
33 برِوانة : مصطفى الصاوي الجويني ، أعلام الدراسات القرآنية ، ص ص261-262.
34 قادر محمد حسن ،إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية،ص 220-221.

Şihabuddin’in Kur’an’ın tamamının tefsirini yazdığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

ÜÇÜNCÜ KISIM: HADİS ALANI

Hadis ilmi esas olarak Hz. Peygamber’in (s.a.v) sünnetinin oluşturduğu bir ilimdir. Şeriat ilimleri içerisinde önemli bir konumu vardır. Bu da İslam şeriatının ikinci kaynağı olmasından kaynaklanmaktadır. Dünyevi ve uhrevi meselelerde bağlayıcılığı vardır.

Değindiğimiz gibi Hz. Peygamber’in (s.a.v) hadisleri Kur’an’ı Kerim’in bazı ayetlerini yorumladıkları gibi onların hikmetlerini ortaya koyarlar. Bazı kutsal ayetlerin de çerçevesini ortaya koyarlar.[35]

Meşhur ve uzun ömürlü muhaddis Abdullah b. Hasan el-Hakkâri Memluk dönemi öncesinde hadis ilmi alanında tanınan önemli âlimlerden biridir. Şam ülkesinde ünlü muhaddis ed-Dimyati[36] (Sahih-i Buhari) isimli hadis kitabını muhaddis Hakkârili Kürt âlimin yanında okumuştur. Âlim Abdullah el-Hakkâri 652h/1254m yılında vefat etmiştir.[37] Şeyh Ahmed b. Ahmed b. Hüseyn b. Musa b. Musek el- Hakkâri Mısır ülkesinde oldukça tanınan Kürt âlimlerinden biridir. 674h/ 1375m yılında doğmuştur. Hadis ilmi ile meşgul olmuş ve Mansuriye dar’ul-hadisinde şeyh olarak görev yapmıştır.[38] Ayrıca çok güzel hat sahibi bir hattat olarak vefat ettiği yıl olan 750h/ 1349m tarihine kadar kendi eli ile birçok kitap yazmıştır.[39] Bu, Memlukler

35 السمعاني ،أدب الإملاء والإستملاء،(بيروت:1981) ص 3.

36 شرف الدين الدمياطي فةرمايشت زان ،يةك لةديارترين شيَخة كانى بوارى فةرموودةية و بة ثيَشةنطى فةرمايشت زانانى سةردةمةكةى خوَى دادةنريَت و خاوةن ضةندان سيثارةية لةبوارةكانى فةرمايشت و فيقه و زمان . لة 705كـ/1305ز . ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص ص12-13.

37 الذهبي ، تاريخ الإسلام (651-660) ، ص ص124-125 .

38 المنصورية ، قوتابخانةيةكة دةكةوتة كن دةروازةى مارستانى طةورة لة شارى قاهيرة المنصور قلاون الألفي بنياتى ناوة كة دةرسى هةرضوار مةزةبةكةى تيَدا دةخويَندرا ،برِوانة: المقريزي ، الخطط ، ج2 ، ص ص379-380 ؛ محمد حمزة إسماعيل الحداد ، السلطان المنصور قلاوون ،مكتبة مدبولي،(القاهرة:1993) ص ص 140-182 .

39 الصفدي ، أعيان العصر ، ج1 ، ص ص 98-99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص105.

döneminde özellikle başta hadis alanı olmak üzere çok âlim olması ile meşhur Hakkârili Kürtlerden biridir.

Şam bölgesinde hadis şeyhi olarak tanınan Hakkârili Kürt âlimler arasında Şeyh Şihabuddin Ahmed b. Abdurrahman el- Hakkâri el- Mısri'nin de ismi geçmektedir. Hadis öğrenmek için birçok yolculukla büyük bir gayret gösterdi. Meşhur birçok hadis şeyhlerinden hadis dinledi. İyi bir muhaddis haline gelip ilmi seviyesini artırınca artık hadis öğrenmek isteyenler kendisini dinleyip hadis öğrenmeye başladılar. 736h/ 1336m yılında doksan yıllık bir ömrün sonunda vefat edinceye kadar bu ilim ile meşgul olmuştur.[40]

Hicri sekizinci yüzyılda Şam bölgesinde Hakkârili Kürtler arasında hadis ilmi ile meşgul olan başka isimler de gelmektedir. Bunlardan Ahmed b. Ali el- Cezeri, ebu'l- Abbas el- Hakkâri, Zehebi ve diğerleri gibi meşhur olan önemli muhaddislerin meclislerinde yetişmiş olup hadis okutma ve yayma izni almıştır. Ebu'l- Abbas el- Hakkâri, başta Hama şehrine yerleşmişti. Fakat daha sonra Dımeşk şehrine gitti ve orada daha fazla tanınmaya başladı. Birçok ilim isteyen kişi kendisinin yanına gelerek hadis okudular. İbadet ve Kur'an okumaya çok düşkün olması ile meşhur olmuştur. 743h/ 1332m yılında doksan dört yıldan fazla yaşamış olarak vefat etti.[41]

Memlukler döneminde Kahire şehrinde çeşitli ilmi sahalarda bazı önemli şahsiyetler ile önemli bir yer edinmiş olan Hakkâri'nin Kürt ailelerinden birisi de Çıko oğlu Musek ailesidir. Bunlardan hadis şeyhi Şihabuddin Ahmed b. Ahmed el- Hakkâri, hadis ilmine büyük bir önem vermiş olup çağının tanınmış bazı muhaddislerinden hadis ilmi almıştır. Kahire'deki Mansuriye medresesinde hadis okutmuş ve Kütüb-i Sitte olarak bilinen hadis

---

40 الصفدي ، م.ن ، ج1 ، ص150 ؛ الوافي بالوفيات ، ج7 ، ص47 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص122.

41 ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص 220-221.

kitabını güzel yazısı ile yazmıştır.[42] Aynı şekilde çok güzel yazı hattı ile (Tabakat-ı ibn-i Sad) ve birçok hadis bölümünü yazdı. 750h/ 1349m yılında Kahire'de vefat etti.[43] Bu âlimin yine Ahmed adında ve Şihabuddin olarak tanınan bir oğlu vardı. Daha çocukluğundan itibaren babasından hadis dinlemeye başlamıştır. Kendi dönemindeki büyük şeyhlerden ilim tahsil etmiş olup daha sonra büyük bir hadis alimi olarak tanınmıştır. Hadis ilminde önemli bir yeri olan rical ilmine ait büyük bir uzmanlığı vardı. Bu da babası gibi güzel hat sahibi bir hattat idi. Birçok kitap yazmıştır. Sahihayn'ın yani Sahih-i Buhari ve Sahih-i Müslüm'ün ravileri üzerine bir kitap yazmıştır.[44] Mütevazı ve takva sahibi bir dindar olarak tanınmış olup 763h/ 1362m yılında vefat etmiştir.[45]

Memlukler döneminde Hakkârili Kürt âlim şahsiyetler sadece erkeklerden oluşmuyordu. Hakkârili kadın alimeler de bu noktada önemli bir rol oynamışlardır. Bunlardan muhaddis Fatıma bn. İbrahim b. Davud b. Nasr el- Hakkâri, el- Kürdi de hadis âlimlerinin meclislerinde hazır bulunup hadis ilmini öğrenmiş ve ardından bir muhaddis olarak öğrencilere hadis dersleri vermiştir. Şeyh Fatıma'ya öğrencilik yapmış âlimler arasında ibn el- İraki olarak tanınan meşhur âlim Şeyh Abdürrahim el- Kürdi gelmektedir.[46] Âlime Fatıma el- Hakkâri 758h/ 1357m yılında vefat edinceye kadar hadis ilmine gönül veren ve ona önem veren kişilere ders vermeye devam etmiştir.[47]

---

42 مةبةست لة شةش كتيَبةكانى فةرمايشت ئةمانةن:، صحيح البخاري ، صحيح مسلم ، سنن النسائي ، سنن أبو داؤد وسنن الترمذي ، وسنن ابن ماجة .

43 الصفدي ، أعيان العصر ، ج1 ، ص ص98-99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص105.

44 ثيِش شيخ شهاب الدين ، أبي القاسم هبة الله الطبري كةلةسالَى 418كـ/1030ز مردووة كتيَبيَكى لةبارةى ثياوانى الصحيحين داناوة ؛ برِوانة: حاجي خليفة ، كشف الظنونعن أسامي الكتب والفنون ،منشورات مكتبة المثنى(بغداد:د.ت) ، ج1 ، ص835.

45 ابن حجر ، م.ن ، ج1 ، ص104 ؛ بةراورد بكة بة : ولي الدين أبن زرعة (الذيل الثالث) على العبر ، ق1 ، ص ص98-99 ؛ المقريزي ، درر العقود الفريدة ، ج1 ، ص ص378-379 ؛ السيوطي ، حسن المحاضرة ، ج1 ، ص ص358-359.

46 ابن العراقي : العالم الكردي عبدالرحيم بن عبد الرازياني من أشهر علماء الكرد في أواخر القرن الثامن وبداية القرن التاسع الهجري / الرابع عشر والخامس عشر الميلاديين ، وكان محدداً مشهوراً وله مصنفات كثيرة ، أبن قاضي شهبة ، طبقات الشافعية ، ج2 ، ص .

47 أبن حجر ، مصدر سابق ، ج3 ، ص300.

Yine hadis âlimi Ahmed b. Muhammed b. Ebi- Zühr el-Hakkâri, Hakkârili âlim şeyh ailesinden biridir. Dımeşk'e yerleşmiştir. İlme büyük önem veren birisi olup çokça dolaşmıştır. Dönemindeki meşhur hadis âlimlerinden hadis öğrenmek için çok çaba göstermiştir. Tanınmış hadis âlimlerinden hadis okumuştur. Şeyh Ahmed el- Hakkâri'den hadis nakletmiştir. Bundan dolayı Zehebi ve el- İraki kendisinden bahsetmişlerdir. Şeyh Ahmed 760h/ 1359m yılında Dımeşk'te vefat etmiştir.[48] Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki bu Hakkârili şahsiyet Çıko oğlu Musek ailesinden olmayıp başka meşhur bir ailedendir.

Fakat Hakkârili Çıko oğlu Musek ailesinde sadece erkekler önemli bir rol oynamamıştır. Aynı zamanda aynı ailede bazı hanımlar da hadis âlimi olarak yetişmiş olup hadis öğrenme ve öğretmede büyük bir rol oynamışlardır. Bunlardan Cüveyriye bn. Ahmed b. Ahmed el- Hakkâri olup 704h/ 1304m yılında doğmuştur. Kendi dönemindeki kadınlara göre ilim tahsiline rağbet etmede önemli bir yeri vardır. Âlimlerden Sünen-i Nesai, Sahih-i Müslüm ve Sahih-i Buhari de geçen hadisleri okumuştur. Yine başka hadis kitaplarını ünlü hadis âlimi Hasan b. Ömer el-Kürdi'den ve dönemindeki başka hadis âlimlerinin yanında okuyup hadis rivayet etmiştir.[49] Cüveyriye hatun 783h/ 1381m yılında vefat etmiştir. Bazı çağdaşları Cüveyriye'yi Sünen-i Nesai adlı hadis kitabındaki hadisleri rivayet eden, öğreten tek kişi olarak anlatmışlardır.[50] O; hayır sahibi, dindar ve müşfik birisi olarak meşhur olmuştur. Yanında birçok öğrenci yetişmiştir.[51] Cüveyriye'nin (Esma bn. Ahmed b. Ahmed el- Hakkâri) isminde kendisinden on yaş küçük bir kız kardeşi daha vardı. Hadis tahsiline büyük bir önem vermiştir. Mısır'ın hadis âlimlerinin meclislerinde 770h/ 1368 yılı sonlarına kadar hazır bulunmuştur.

---

48 المقريزي ، درر العقود الفريدة ، ج1 ، ص ص385-386 ؛ ابن حجر ، م.ن ، ج1 ، ص280 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص ص188-189.

49 ابن حجر ، ن.م، ج2 ، ص ص81-82 ، عبدالكريم محمد المدرس ،علماؤنا في خدمة العلم والدين ، عني بنشره:محمد علي القرداغي، دار الحرية للطباعة والنشر (بغدا:1983) ص140.

50 المقريزي ، السلوك ، ج5 ، ص133 ؛ ابن تغري بردى ، النجوم الزاهرة ، ج11 ، ص221.

51 ابن حجر ، أنباء الغمر ، ج2 ، ص69 ؛ ابن العماد الحنبلي ، ن.م ، ج6 ، ص280 ؛ عمر رضا كحالة، أعلام النساء في العالمين العربي والإسلامي (دمشق : 1959م) ، ج1 ، ص ص226-227.

Birçok hadis rivayet etmiştir. Elimizdeki tarihi kaynaklar bu Hakkârili hanımın vefat tarihini belirtmemişlerdir.[52] Bunlar Memlukler döneminde Hakkârili bazı hanım alimelerin rolünü göz önüne sermektedir. Özellikle bu hanımlardan bazıları ilmi sahaların öncüleri idiler.

Mısır bölgesinde ünlü hadis âlimi Şeyh Resul b. Ebi Bekr b. Hüseyn b. Abdullah Zeyn el- Hakkâri yetişmiştir. 803h/ 1400m yılında Hakkâri bölgesinde doğmuştur. İlk ilmi tahsilini Hakkâri'de yapmış ardından Halep şehrine göç etmiştir. Bir müddet sonra Kahire'ye geçmiştir. Oradaki âlimlerden hadis dersleri almıştır. Bunlardan ibn-i Hacer'den Mısır'da hadis nakletmiştir.[53]

DÖRDÜNCÜ KISIM: FIKIH ALANI

Fıkıh, anlayış anlamına gelip anlayıştan maksat Kur'an'ı Kerim ve sahih sünnet anlayışıdır. Fıkıh, şeriat ilimlerinin en belirgin sahalarından biri olup – Kürt kültüründeki Feqe sözcüğü bu manada- kullanılmıştır. Kutsal metinler üzerinde çalışma ve bunlardan şer'i hükümler çıkarır.

Bu alanda Hakkârili Kürt âlimlerinin izini görmek mümkündür. Bunlardan İzzeddin b. Abdülaziz b. Ahmed el-Hakkâri, eş- Şafii, el- Mısri ki ibn-i Hatib el- Eşmunin olarak tanınmaktadır. Hem meşhur bir kadı hem de belirgin bir fakih olarak tanınmaktadır. Dönemindeki âlimler arasında belirli bir yeri vardı. Kaynaklar bu fakihin birçok önemli eseri olduğunu belirtmişlerdir. Bunlardan bir fıkıh kitabı bedevi Arapların Ramazan ayında aileleri ile cimalarını konu alan özel hadisler üzerinedir.[54] Bu mesele üzerine bin adet hikmet istinbat ettiği söylenir.[55] Bazı tarihçiler de bu kitabın bin bir fayda içerdiğini nakletmişlerdir. Bu Hakkârili fakih 727h/ 1327m yılında vefat

---

52 ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج1 ، ص ص383-384 ؛ عبدالكريم المدرس ، علماؤنا في خدمة العلم والدين ، ص ص93-94.

53 السخاوي،الضوء اللامع ،ج 3،ص 225.

54 برِوانة:صحيح مسلم بشرح النووي،(بيروت:1347ه)ج7،ص224-226.

55 الصفدي ، أعيان العصر ، ج2 ، ص ص973-974 ؛ ابن كثير ، البداية والنهاية ، ج14 ، ص97.

etmiştir.[56] Aynı şekilde tarihçi es- Subki bu fakihin şiir ve edebiyat alanı dâhil birçok eseri olduğunu söylemiştir.[57] Bütün bunlardan Kadı İzzeddin el- Hakkâri'nin fıkıh alanında büyük bir uzmanlığı olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü fıkıh ilminde derinlik ve ince anlayış sahibi olup hüküm ile kutsal naslar arasında güzel bir bağlam ve ilişki kurmuştur. Birçok kitap yazmıştır. Fakat tarihçiler tarafından bahsedilmemiştir.[58] Bu Hakkârili fakih, şeriat ilimlerinde uzmanlığı olan büyük bir âlim olarak tanınmış ve bu alanda derli toplu ve ihtisardan oluşan eserler yazmış olup dönemindeki âlimler arasında farklı bir konumu vardı.[59] Fakat sadece bu meydanda tek faaliyet göstermemiştir. Hayat tecrübesi alanında da eserleri vardı. Tarihçiler Şeyh İzzeddin Abdüsselam, (ö: 660h/ 1262m) ın hayatının anlatıldığı iki ciltlik özel bir kitaptan bahsetmişlerdir.[60] Çünkü Şeyh İzzeddin Abdüsselam döneminin mümtaz bir şahsiyeti olarak temayüz etmiş olup Mısır ve Şam bölgelerinde İmam Şafii mezhebinde şeriat ilimlerinde önemli bir şahsiyet olarak tanınan bir kişi idi. Aynı zamanda döneminde toplum ile hemhal olan, hakkı söylemekten çekinmeyen ve toplumda bir denge unsuru olan bir şahsiyet olarak meşhur olmuştu. Sözünü kimseden sakınmayan birisi olup Eyyubilerin son dönem ve Memluklerin ilk dönem sultanlarına karşı düşmanca bir tutum sahibi idi.[61] Öyle anlaşılıyor ki Şeyh İzzeddin Hakkâri, bu şahsiyetlerin tecrübeleri ve hayat hikâyeleri ile dönemindeki âlimlere bir mesaj vermek istemiş. Bu âlimleri kendileri için model

---

56 ابن الملقن ، العقد المذهب في طبقات حملة المذهب،حققه وعلق عليه:ايمن نصر ألأزهري و سيد مهنا،منشورات محمد علي بيضون،دار الكتب العلمية(بيروت:1997) ، ص411 ؛ ابن قاضي شهبة ، طبقات الشافعية ، ج2 ، ص117 ؛ ابن حجر، الدرر الكامنة ، ج2 ، ص478 ؛ السيوطي ، حسن المحاضرة ، ج1 ، ص424 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص77 .

57 طبقات الشافعية الكبرى ، ج10 ، ص82.

58 قادر محمد حسن،إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية،ص 248.

59 ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج2 ، ص92 ، عبدالله فرهادي ، الاكليل في محاسن أربيل ، (أربيل: 1420هـ 2001م) ، ص178.

60 الصفدي ، مصدر سابق ، ج2 ، ص974 ؛ ابن الملقن ، العقد المذهب ، ص411 ؛ ابن حجر ، مصدر سابق ، ج2 ، ص478 ؛ ابن العماد الجنبلي ، شذرات الذهب ، ج6 ، ص77.

61 السبكي ، طبقات الشافعية الكبرى ، ج8 ، ص214 ، ج10 ، ص82 ؛ ابن رافع السلامي ، تاريخ علماء بغداد المسمى ب (منتخب المختار) صححه وعلق حواشيه:عباس العزاوي،الدار العربية للموسوعات ، الطبعة الثانية (بيروت:2000) ص86.

almalarını, iktidara yaranmaya çalışmamalarını, onların zulüm ve haksızlıklarını kabul etmemelerini istemiştir.

Deniz Memluklerinin son dönemlerinde Kadı Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el- Hakkâri'nin ismi dönemindeki fıkıh âlimlerine göre daha çok yayılmıştı. Özellikle de bulunduğu Salt şehrinde oldukça meşhur idi. Fıkıh eseri okuma ve yazma ile çok meşgul olmuştur. Bu alanda çok iyi eserleri vardır. Bunlardan üç cilt halinde ihtisar ettiği Meydan el- Fursan) isimli kitabı önemlidir. Bir tarihçi şöyle tanımlamıştır: " genel olarak bu ihtisarı faydalı ve farklıdır.[62]

BEŞİNCİ KISIM: TASAVVUF ALANI

Tasavvuf alanında Kürtlerin önemli bir yeri vardı. O dönemde mutasavvıfların farklı yol ve yöntemleri olup bunlar oldukça yayılmış ve rağbet görmüştür. Belli bir dereceye kadar o dönemde Marifetullah'ın başlıca yolu olarak kabul görmüştü.

Bu alanda tanınan Kürt şahsiyetlerden el- Hıdır b. Bahil el-Hakkâri döneminin ünlü bir sufisi olarak tanınmakta idi. Aynı zamanda meşhur bir hatip olarak tanınmış hadis ve rivayete önem vermiştir. Kahire şehrinde 673h/ 1274m yılında vefat etmiştir.[63]

---

[62] ابن قاضى شهبة،طبقات الشافعية،ج2،ص318.

[63] الذهبي ، تاريخ الإسلام (671-680ه) ص128.

Yrd. Doç Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

ŞEYH ADÎ BİN MÜSAFİR El-HAKKÂRÎ VE YEZİDİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

ŞEYH ADÎ BİN MÜSÂFİR El-HAKKÂRÎ VE YEZİDİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

Yrd. Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ[1]

İslam düşünce tarihinde Şeyh Adî b. Müsafir'in önemli bir yeri vardır. Akranı olduğu Şeyh Abdulkadir Geylanî ile Cüneyd-i Bağdadî gibi büyük tasavvuf ehliyle olan ilişkisi ve yetiştirdiği öğrencilerinin tarihte oynadıkları önemli rolleri sayesinde Şeyh Adî b. Müsafir'den uzunca bahsedilmiştir. Kendisine nisbet edilen Adeviye tarikatı ve arkasında bu tarikatın zamanla Yezidiliğe dönüşmesi bu zat hakkında bilgi kirliliğinin oluşmasına yol açmıştır.

Biz de tebliğimizde Hakkârili bu zatın İslam düşüncesine yaptığı katkılarından bahsedeceğiz ve aksi doğrultuda söylenen iddiaları tartışacağız. Neticede Yezidilikle ilişkisi ve Yezidiliğin bu zatla ilişkilendirilmesinin sebeplerini araştıracağız.

Anahtar Kelimeler: Adî b. Müsafir, Yezidilik, Adeviye Tarikatı, Keramet, Tasavvuf.

Kimliği

Adî b. Müsâfir el-Hakkârî, 467/1074 yılında Lübnan'ın Balebek şehrine bağlı Beytifar köyünde dünyaya gelmiştir. Mervan b. el-Hakem el-Emevî soyundan olup,[2] ilk dinî bilgilerini anne ve babasından almıştır. Daha sonra Bağdat'a giderek esas eğitimini orada görmüştür. Şeyh Abdulkadir el-Geylani (ö. 1167), İmam Gazali (ö. 1111) ve Şeyh Ahmed er-Rifaî(ö. 1182) gibi devrinin tanınmış simalarıyla görüştü. Hac farizasını yerine getirdikten sonra dört yıl Medine'de kaldı. Eğitimini tamamladıktan sonra nefis tezkiyesi için Hakkâri dağlarında inzivaya çekildi. Bir süre Laleş vadisinin mağaralarında nefis mücahedesi ile uğraşan Adî, daha sonra kendine bir baraka yaptırarak içinde yaşamaya başladı. Kendi bahçesinde ektiği yiyeceklerle geçimini sağlar ve ektiği pamuktan giyeceklerini te-

---

1 Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. e-posta: atimurtas71@hotmail.com.

2 Şeyh Adî'nin soyu konusunda farklı bilgiler ileri sürülmektedir; İbn Hallikan, ez-Zehebî ve İbn Kesîr gibi bazı tarihçiler, Adî'nin Emevî soyundan olduğunu belirtirken, Enes Muhammed Şerif Doskî, Şeyh Adî ve etbaları üzerine hazırladığı tezinde Şeyh Adî'nin soy olarak Kürt olduğunu belirten görüşü ileri sürdüğü delillere dayanarak savunmaktadır. Bkz. Doskî, *Etbâu'ş-Şeyh Adî b. Müsafir el-Hakkarî mine'l-Adeviyye ile'l-Yezîdiyye*, Matbaat Havar, Dihok, 2006, s. 39-52.

min ederdi. Bölgede züht ve takvasıyla tanınan Adî, kendini, halkı irşat etmeye vakfederek inzivadan çıkıp halkın arasına girdi. Onun bu çabası neticesinde dinî bilgilerden yoksun halk bilinçlendi ve sahih bir din anlayışına sahip oldu. Geçimini eşkıyalıkla sağlayan birçok yöre kabilesi, Adî'nin irşadıyla hidayet buldu. Böylece bölgede güven sağlandı ve emniyet hâkim oldu. Hicrî 557 Miladî 1162 yılında vefat edinceye kadar irşat faaliyetlerini sürdürdü.[3]

Adî'nin irşat ve eğitim okulunda yetişen talebeleri, onun davasını bıraktığı yerden devam ettirdiler. Böylece kendisine nispet edilen Adeviye tarikatı ortaya çıktı. Bu tarikatın kolları Hakkâri halkı, meşhur Revadiye kabilesi ve Musul civarı Kürtleri arasında faaliyetlerini uzun bir süre sürdürdüler. Ancak daha sonra söz konusu tarikat Şeyh'e hürmet ve tazimde ileri gidip onu ilahlaştırma noktasına kadar götüren bazı aşırı taraftarları vasıtasıyla Yezidiliğe dönüştürüldü. Başlangıçta tam manasıyla Kur'an ve sünnet çizgisinde Sünnî bir tarikat olan Adeviye, böylece İslam dışı bir tarikat, daha doğrusu bir inanç haline geldi.

Eserleri

Gerek Şeyh Adî ve gerekse de muasırları Şeyh Abdulkadir el-Geylanî, Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 1168) ve Şeyh Ahmed er-Rifaî olsun, kitap yazmak yerine halkı irşad etmekle uğraşmışlardır. Şeyh Adî'ye nispet edilen birçok kitaba rağmen Hacı Halife *Keşfu'z-zunûn* adlı eserinde ona ait sadece bir kitap zikretmiştir. O da *Akîde'tu'ş-Şeyh Adî b. Müsafir eş-Şamî* olarak geçer.[4] Bu eser, *İ'tikâdu Ehli's-Sunneti ve'l-Cemaa* adıyla el-Udvânî ve Na'me tarafından tahkik edilerek Bağdad'ta 1975 tarihinde bir risale olarak basılmıştır. Ayrıca Muhammed Altuncî de *el-Yezîdiyyûn*

---

3 Hayatı için bkz. **ed-Dimaşkî**, Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts. II, 179-180; **ez-Zehebî**, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru alâmi'n-nubelâ*, (Thk. Şuayb Ahmed ve M. Naim Arkabusî) Muessetu'r-Risâle, b. 9, Beyrut, 1413, XX, 342-344; **et-Tağreberdî**, Cemaluddin b. Yusuf, *en-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, el-Muessesetu'l-Mısriyyetu'l-Amme, Mısır, ts. V, 361-362; **eş-Şa'rânî**, Abdulvahhab, *et-Tabakâtu'l kubrâ*, Matbaat Mustafa el-Babî, Mısır, 1954, I, 137-138; **İbn Hallikan**, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâu ebnâi'z-zamân*, Daru's-Sakâfe, Beyrut, 1970, VII, 139-143; **İbn Kesir**, İsmail b. Ömer el-Kuraşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mektebetu'l-Meârif, Beyrut, ts. XII, 243; **Ziriklî**, Hayruddin, *el-Alâm*, Daru'l-İlm li'l-Melâyîn Beyrut, b. 11, IV, 221; **Altuncî**, Muhammed, *el-Yezidiyyûn*, Daru's-Selefiyye, Kuveyt, 1988, s.17-36; **Bilge**, Mahmut, *Yezidiler Tarih-İbadet-Örf ve Adetler*, Yay. Haz. Ahmet Taşğın, Kalan Yay. Ankara, 2002, s. 23-30; **Okçu**, Davut, *Yezidilik ve Yezidiler*, Van, 1993, s. 16-19.

4 Bkz. **Haci Halife**, *Keşfu'z-Zunûn an esami'l kutubi ve'l funûn,* Daru'l Fikr, Beyrut, 1990, II, 1158.

adlı eserinin 1999 baskısına almıştır.[5] İçeriği itibariyle muasırı sayılan İmam Gazalî'nin *İhyâ'u ulûmiddin*'in te'siri altında kaleme alınmış ilk dönem İslamî anlayış hâkimdir.

Kürtçe yazılan *Mushafa Reş*[6] ve *Kitabu'l Celve*[7] ise, sonradan yazılmış eserler olup, Adî b. Müsâfir'e nispet edilmişlerdir. Şeyh Adî ile herhangi bir ilişkilerinin olmadığı tespit edilmiştir. Bugün belli çevrelerde yaygın olan nüshaların 1800'lerde bölgede araştırmalar yapan sözüm ona kimi oryantalist araştırmacılar tarafından birilerine yazdırıldığı olasılığı tartışılmaktadır.

Hakkında Söylenenler

Adî b. Musafir'in biyografisini ele alan İbnu'l-Esîr (ö. 630 h.), İbn Hallikan (ö. 691 h.), Ömer b. el-Verdî (ö.732 h.) Şemsuddin ez-Zehebî (ö. 746 h.), el-Makrizî (ö.845 h.), İbnu'l İmad (ö.1089 h.), gibi büyük tarihçiler, Şeyh Abdulkadir Geylanî, İmam İbn Teymiye (ö. 728 h.) ve Abdulvahhab eş-Şa'ranî(ö. 973 h.) gibi âlimler onun salih, muttaki ve zahit bir tasavvuf bilgini olduğu hususunda söz birliği etmişlerdir.

Muasırı olan Şeyh Abdulkadir Geylanî, Adî'yi devrinin gönül sultanı olarak kabul etmiş ve "şayet peygamberlik çaba ve gayretle kazanılan bir şey olsaydı onu Adî elde ederdi." demiştir.[8] İmam İbn Teymiyye, Şeyh Adî ve ona tabi olanların bir kısmı, İslâm'a bağlı, salih ve takva sahibi kişil-

---

5 Bkz. **Altuncî**, Muhammed, *el-Yezîdiyyûn*, el-Mektebetu's-Sekafiyye, Beyrut, 1999, s. 27-48. Bu eseri arkadaşımız Şükrü Aydın Türkçe'ye çevirdi ve Kent Yayınları tarafından basılacaktır.

6 **Mushefa Reş**, kara kitap demektir. 750 civarında kelimeden oluşan kitap, başlıksızdır ve bölümlere ayrılmamıştır. Genel itibarıyla aşağıdaki konuları içerir:
-Yer, gök, deniz, dağ, ağaç, melek, arş, Adem ve Havva'nın yaratılışları.
-Adî b. Müsafir'in Şam'dan Laleş'e gönderilişi
-Tavus Meleği'nin yere gönderilip, Yahudî, Hıristiyan ve Müslümanlarla savaşarak Yezidiler'e bir vatan bahşetmesi.
-Bütün insanların Adem ve Havva'dan türedikleri, Yezidilerin ise sadece Adem'den türedikleri.
-İlahların derece ve yetkileri.
-Helal, haram, evlilik, namaz, oruç, zekat, hac, sadaka ve benzeri konular.

7 **Celve Kitabı**, 5 ana başlıktan oluşur. Adî b. Müsafir'e nispet edilen bu kitap, sadece 500 Kürtçe kelime civarındadır. Tavus Meleğinin Yezidelere yaptığı nasihatlerden ibarettir. Aşağıdaki konu ve görüşleri ihtiva eder:
-Allah'ın kıdem, bekâ, kudret, va'd ve vâîd sıfatları ile ilgili bilgiler.
-Reankarnasyon görüşünü savunur.
-Mevcüt semâvî dinlere ait kitaplar mensupları tarafından tahrif edilmiş, bunlardan Yezidiliğe uyan kısmı doğru, uymayan kısmı ise tahrif edilmiştir.
-Kara, deniz ve göklerde yaşayan hayvanlarla ilgili bilgiler.

8 **eş-Şa'ranî**, *Tabakât*, I, 137; **Tağreberdî**, *en-Nucûmu'z-zâhire*, V, 361.

er olduklarını ısrarla belirtir. Ona göre Adî, meşhur sünnî âlimlerin izinden gitmiştir ve esas itibariyle sünniliğin dışına çıkmamıştır. Ehlisünnet akidesine hassasiyetle bağlı kalmış ve bidatlerden uzak durmuştur.[9]

Vaktinin bereketi, zâhid, Kutbu'l-Meşâyih olarak addedilen Şeyh Adî hakkında birçok kerâmet anlatılır[10] ancak anlatılan kerametlerin çoğunun hayal ürünü uydurmalar olduğu aşikardır.

Sosyal Hayatı

Şeyh Adî, kendi nefsini tezkiye etmek için büyük bir zaman harcadıktan sonra sosyal hayata döndü ve Hakkâri bölgesinde yaşayan kabileler arasına yerleşerek orada bir medrese inşa etti, toplumu irşat ve ıslah etmeye yönelik büyük gayretler gösterdi. Züht, ihlâs ve sadakatini gören bölge halkı, ona büyük ilgi gösterip ilim ve irfanından istifade etmeye çalıştı.

eş-Şa'ranî, halkı irşat edip eğitmek amacıyla Doğu'da seyahatler yapan ilk kişinin Adî b. Müsafir olduğunu söyler.[11]

ez-Zehebî, Adî b. Müsafir'in Hakkâri halkında bıraktığı etkileri anlatırken şöyle der:

"Bozgunculuğun hâkim olduğu Hakkâri bölgesinde, bozguncuların tövbe edip hidayet bulmaları ve istikrarın sağlanması Şeyh'in oraya yerleşmesinden sonra olmuştur. Birçok insan onun ilim ve irfanından faydalanmıştır."[12]

Hafız Abdulkadir er-Rehavî (ö. 612 h.), Şeyh Adî'nin kişiliğini ve sosyal konumunu anlatırken şöyle demiştir: 'Yıllarca seyahat etti, büyük âlimlerle beraber oldu, nefis tezkiyesi için birçok yöntem kullandı. Daha sonra hiç kimsenin yaşamadığı Musul'un bazı dağlarında inzivaya çekildi. Allah o yöreyi onunla mamur etti. İnsanlar oraları mevki edindi ve artık güvenilir bir yer oldu. Eşkıya korkusu ortadan kalktı ve birçok eşkıya çetesi onun irşadıyla hidayet buldu. Uzun bir ömür yaşadı ve insanlar ondan

---

9 Bkz. **İbn Teymiyye**, Ahmed, Takiyuddin, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, (Nşr Abdurrahman b. Muhammed en Necdî) Riyad, ts. III, 377, XI, 202-205.

10 Örnek için bkz. Ferzende İdiz, "Adî b. Müsafir, Adeviye Tarikatı ve Yezîdîlik", *Ekev Akademi Dergisi,*(181-199) Yıl: 17 Sayı: 55 (Bahar 2013), s.189-190.

11 Bkz. **eş-Şa'ranî**, *Tabakât*, I, 137.

12

yararlandı. Namı her tarafa yayıldı. O, hayrı öğretir, nasihat eder, helal ve haramı insanlara açıklardı. Allah'ın emirlerine çok bağlı, kınayanın kınamasından asla korkmazdı. Seksen yıla yakın yaşadı. Herhangi bir şeyi sattığı veya satın aldığını görmedim. Dünya ile ilgili hiçbir işe bulaşmadı. Yaşadığı dağda kendisine ait bir arazisi vardı. Onu eker, biçer ve ondan elde ettiklerini yerdi. Ektiği pamuktan giysi yapar, giyerdi. Hiç kimsenin malından hiçbir şey yemezdi. Bazı vakitlerde hiç kimseye görünmezdi. Bu vakitlerde evradını çekerdi. Günlerce Musul civarında onunla gezdim. Bizimle yatsı namazını kıldıktan sonra sabaha kadar onu görmezdik. Bir köye gitmeye çalıştığı zaman köy halkı henüz onu görmeden erkek kadın herkes tövbe ettikten sonra onu karşıladıklarını gördüm. Bir gün onunla birlikte Rahipler Kilisesi'ne gittik. Bizi karşılamaya gelen iki rahip, başlarını açıp Şeyh'in her iki ayağını öptüler ve şöyle dediler: 'Bizim için dua et. Biz ancak senin bereket ve feyzinle yaşıyoruz' ve bir kap çıkarıp orada bulunan insanlarla birlikte ekmek ve bal yediler.

Şeyh'in ziyaretine ilk gittiğimde bizimle konuşmaya başladı, soru sordu ve cemaati sevindirdi.'"[13]

Hikmetli Sözleri

eş-Şa'ranî, e*t-Tabakâtu'l-Kubrâ* adlı eserinde Adî b. Müsâfir'in tevhid, esma ve sıfat, şeyh-mürit ilişkisi, bidat ve hikmet gibi konulara dair birkaç sözüne yer verir. Bunlardan bazıları şöyledir:

"Bir kişide kerametlerin zuhur ettiğini, olağanüstü olayların kendisinden sudur ettiğini görseniz bile emir ve yasaklara riayet etmiyorsa onun bu yaptıklarına aldanmayın."

"Küçük de olsa bid'at işleyenlerden uzak durun ki gelecekte herhangi bir kötülüğü size dokunmasın."[14]

"İlim hakkında konuşmakla yetinip hakikatine sahip olmayan kimsenin ilmi kesik olur. İbadet etmekle yetinip fıkhını almayan kimse zora düşer. Fıkıhla yetinip takvayı elde etmeyen gurura kapılır. Yerine getirmesi gereken emirleri ikame eden kurtulur."[15]

"Bizim bu tarikatımıza giren kişinin yapması gereken ilk şey, yalan

13 **ez-Zehebî**, *Siyer*, XX, 342-343.
14 **eş-Şa'ranî**, *Tabakât*, I, 138.
15 **eş-Şa'ranî**, *Tabakât*, I, 138.

iddialarda bulunmaktan vazgeçmesi ve doğru manaları gizletmesidir."[16]

Yetiştirdiği Nesil

Hakkâri bölgesinde Şeyh Adî'ye nispet edilen Adeviye Okulunda yetişen Hakkâri halkı ve Revadiye kabilesi, Kudüs'ün Haçlılardan kurtulması için oluşturulan ordunun komutan, lider ve askerlerinin çoğunluğunu teşkil etmekteydiler. Bunların başında Salahuddin Eyyûbî'nin ailesi gelmektedir. Adeviye okulundan çok etkilenen bu aile Azerbaycan'daki Dovin şehrinden Revadiye kabilesindendir. Revadiye büyük bir Kürt kabilesidir. Salahuddin'in babası Eyyub Dovin'de dünyaya geldi. Eyyub, babası Şazi ve kardeşi Eseduddin Şirkuh ile birlikte Bağdat'a intikal etti. Oradan da Tikrit'e geldiler; Şazi burada öldü ve torunu Salahuddin de burada doğdu. Bilahare iki kardeş Eyyub ve Şirkuh Musul Atabegi İmadudin Zengin'in hizmetine girdiler.[17]

Daha sonra Adî b. Müsafir ekolunun etkileri, Hakkâri halkının Salahuddin Eyyubi'nin ordusunda oynadıkları rolde kendini göstermiştir. Onlar Eyyûbî ordusunda en önemli birliği oluşturdular ve birçoğu zafer elde eden, fetihleri gerçekleştiren komutan ve emirlik makamlarını işgal ettiler. Bunların başında Emîr Seyfuddin el-Maştûb el-Hakkârî gelir. En büyük emîr unvanıyla anılan Seyfuddin, Salahuddin tarafından Akka'ya atandı. Bu esnada Haçlıların saldırısına maruz kalıp esir düştü. Sonra esaretten kurtulan Emîr Seyfuddin, Salahuddin ile özel bir görüşme yaptı ve üç ay sonra Kudüs'te vefat etti.[18]

Ziyauddin İsa b. Muhammed el-Hakkârî de bunlardan biridir. Büyük bir fakih olan Emîr Ziyauddin Haleb'te Hafız İbn Asâkir gibi büyük zatlardan ders almıştır. Eseduddin Şirkuh'un yardımcılığını yapmıştır. Mısır'ın fethine katılmış ve Şirkuh'ten sonra Salahuddin'in başa geçmesinde büyük rol oynamıştır. Orduda namaz imamlığını yapardı. Büyük bir cesarete ve askerî bir dehaya sahipti. Salahuddin ordusunun en büyük komutanı oldu. Akka muhasarası esnasında hicrî 585'te ölünceye kadar böyle devam etti.[19]

Salahuddin Eyyübî'nin ordusunda büyük rol oynayan komutanlardan

16 **eş-Şa'ranî**, *Tabakât*, I, 138.
17 **İbn Hallikan**, *Vefeyât*, VII, 139-143.
18 **İbn Hallikan**, *Vefeyât*, I, 182-183.
19 **İbnu'l-Esîr**, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali, *el-Kâmil fi't târih*, Dar Sadir, Beyrut, 1966, XII, 42.

biri de Emîr İmâduddin Ahmed b. Maştub el-Kurdî el-Hakkarî'dir. Hicrî 610'da Harran'da vefat etmiştir.

Adî'nin yetiştirdiği nesil, bu neslin Haçlılara karşı elde ettiği büyük zaferler ve Kudüs'ü Haçlılardan geri almaya muvaffak olmasından yola çıkarak Adî b. Müsafir'e Kudüs'ün manevî fatihi demek mümkündür.[20]

Yezidilik

Adî b. Müsafir, ölümünden sonra misyonunu sürdürecek sadık öğrenciler yetiştirdi. Yukarıda değindiğimiz gibi öğrencileri Hakkâri, Musul ve Şam çevresinde ilmî, siyasî ve askerî görevlerde bulundular. Tarikat bakımında misyonunu sürdüren birçok akrabası oldu. Bunların ilki yeğeni Ebu'l- Berekât Sahr b. Müsâfir idi. Ondan sonra halk nezdinde çok sevilen mütevazı ve saygın olan Ebu'l- Berekât'ın oğlu Adî b. Ebu'l-Berekât bu görevi sürdürdü. Ondan sonra da Tacu'l-Arifin lakaplı Şeyh Hasan b. Ebu'l-Berekât bu misyonu üstlendi. Şeyhu'l-Ekrâd/Kürtlerin piri lakabıyla da bilinen Şeyh Hasan, babalarının yolunda Ehli Sünnet çizgisinde devam etti. Ancak tabilerinden eski inanç ve kültürlerine özenen bir grup, onu ve atalarını yüceltme yoluyla tarikatın içine birçok bidat ve hurafeleri soktular. Özellikle tarikatın ilk şeyhi olan Adî b. Müsâfir'e sayısızca keramet ve olağanüstü olaylar isnat ederek yeni doğacak Yezidilik inancına öncülük ettiler.[21]

Bu olaylardan haberdar olan İmam İbn Teymiyye, mensubu olduğu Kürt milletinden bir kısmının böyle bir sapkınlığa girmekten kurtarmak için harekete geçti ve Adî b. Müsâfir'in cemaatine müntesip Müslümanlara yetmiş sayfalık bir mektup yazdı. Onların aşırılıklarına dikkat çekti. Tabi oldukları şeyhlerinin böyle olmadıklarını, Kur'an ve sünnet çizgisinde olduklarını ifade etti ve İslâm akidesini özetledi. Daha sonra bu mektup *el-Vasiyyeyetu'l Kubrâ* veya *er-Risâletu'l Adeviyye* adıyla *Fetâvâ*'nın üçüncü cildinin sonunda neşredildi.[22] Ancak eski inanç ve kültürlerini yeniden yaşamak isteyenler, bu tür çağrılara kulak asmayıp Adî'nin İslâm dünyasındaki yaygın şöhretinden faydalanarak daha sonra Yezidilik adı verilen Nasturilik, Zerdüştlük ve İslâmiyet karışımından oluşan bir inanç ortaya çıkardılar.
Eğitimsizlik, siyasî ve askerî baskılar, bu zemini hazırlayıp buna hız ka-

---

20 Bkz. **Keylanî**, Macit Arsan, *Hakeza zahare cîlu Salahuddin ve hakeza âdeti'l-Kuds*, el-Ma'had-du'l-alemî li'l-fikril-İslamî, Amarika, 1994, s. 202-204, 236, 252, 277-278.
21 **Altuncî**, *el-Yezidiyyûn*, 1988, s.25-29.
22 Bkz. **İbn Teymiyye,** *Fetâvâ*, III, 363-430.

zandıran faktörlerin başında gelmektedir. İmam İbn Teymiye'nin izlediği metod yerine, yetkililer, bu saplantıyı eğitim ve özgür düşünce platformunu sağlamadan savaş, tehcir ve kutsadıkları şeyhin mezarını yıkmak, şeyhin kemiklerini yakmakla veya mezarını yıkıp yerine medrese inşa etmek gibi kışkırtıcı ve basiretsiz tavırlarla önlemeye çalıştılar.[23]

İslâm esaslarına bağlı, Sünnî bir mutasavvıf olan Şeyh Adî etrafında, birbirleriyle çelişen, akla, mantığa uymayan ve Müslüman birisine asla yakışmayan birçok rivayet ve söylenti bulunmaktadır. Biz doğru bildiklerimizi sizlere arz etmeye çalıştık.

Doğrusu tarih boyunca haktan sapmaların arkasında, aşırı kutsama, itibarlı şahsiyet ve kıymetli değerlerin kişisel emellere alet edilmesinin olduğunu görmekteyiz. Üç tanrı anlayışı, putperestlik ve ateşperestlik gibi saplantılar bu iki sebepten birisinin neticesinde meydana gelmiştir. Bu tür saplantıların bir halkası da Yezidiliktir.

Daha evvel peygamberler, erenler ve birçok idareci konumunda olan liderler, böyle bir yaklaşımla kimi zaman tanrı, kimi zamandag tanrı oğlu ve kimi zaman da tanrının yerdeki gölgesi olarak ilan edilmişlerdir. Oysaki onlar böyle bir iddiadan çok ama çok yüce idiler. Bu şahıslardan biri de yukarıda kendisiyle ilgili bilgiler verilen Adî b. Müsâfir hazretleridir. Kıyamet günü Allah Teâla kendisine 'ey Müsafir oğlu Adî! İnsanlara: beni ve Melek-i Tavus'u Allah'tan başka tanrılar olarak bilin diye sen mi dedin? buyurduğu zaman o; şöyle der: Haşa! Seni tenzih ederim: hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim Sen onu şüphesiz bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, hâlbuki ben Senin zatında olanı bilmem. Gizlilikleri eksiksiz bilen Sensin. Ben onlara ancak Hz. Muhammed aracılığıyla bana ve tüm insanlara emrettiğini söyledim: Benim de rabbim sizin de rabbiniz olan Allah'a kulluk edin dedim. İçlerinde bulunduğum müddetçe onlar üzerine kontrolcü idim. Beni vefat ettirince artık onlar üzerine gözetleyici yalnız Sen oldun. Sen her şeyi hakkıyla görensin' şeklinde kendisiyle aynı kaderi paylaşan Hz. İsa gibi huzur-i ilahide beyan verecektir.

---

23 Bkz. **Bilge**, Yezidiler, s. 22.

BİBLİYOGRAFYA

___ **Altuncî**, Muhammed, *el-Yezîdiyyûn*, el-Mektebetu's Sekafiyye, Beyrut, 1999.

___ **Altuncî**, Muhammed, *el-Yezîdiyyûn*, Daru's-Selefiyye, Kuveyt, 1988.

___ **Bilge**, Mahmut, *Yezidiler Tarih-İbadet-Örf ve Adetler*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Taşğın) Kalan Yayınları, Ankara, 2002

___ **ed-Dimaşkî**, Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

___ **Doskî,** Enes Muhammed Şerif, *Etbau'ş-Şeyh Adî b. Müsafir el-Hakkarî mine'l-Adeviyye ile'l-Yezidiyye*, Matbaat Havar, Dihok, 2006.

___ **İdiz,** Ferzende, "Adî b. Müsafir, Adeviye Tarikatı ve Yezîdîlik", *Ekev Akademi Dergisi,*(181-199) Yıl: 17 Sayı: 55 (Bahar 2013).

___ **Günaltay**, Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İst. 1991.

___ **Haci Halife**, *Keşfu'z-Zunûn an esami'l kutubi ve'l Funûn,* Daru'l Fikr, Beyrut, 1990.

___ **İbn Abdulhadi**, *el-Ukûdu'd-durriyye min menâkibi Şeyhi'l-İslam İbn Teymiyye*, (thk. Muhammed Hamid el-Fikî) Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

___ **İbnu'l-Esîr**, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali, *el-Kâmil fi't târih*, Dar Sadir, Beyrut, 1966.

___ **İbn Hallikan**, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, Daru's-Sakâfe, Beyrut, 1970.

___ **İbn Kesir**, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mektebetu'l-Meârif, Beyrut, ts.

___ **İbn Teymiyye**, Ahmed, Takiyuddin, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, (Neşreden, Abdurrahman b. Muhammed en Necdî) Riyad, ts.

___ **Keylanî**, Macid Arsan, *Hakeza zahare cîlu Salahuddin ve hakeza âdeti'l-Kuds*, el-Ma'hadu'l-alemî li'l-fikril-İslamî, Amarika, 1994.

___ **Okçu**, Davut, *Yezidilik ve Yezidiler*, Van, 1993.

___ **eş-Şa'rânî**, Abdulvahhab, *et-Tabakâtu'l kubrâ*, Matbaat Mustafa l-Babî, Mısır, 1954.

___ **Tağreberdî**, Cemaluddin b. Yusuf, *en-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, el-Muessesetu'l-Mısriyye'l-Amme, Mısır, ts.

___ **ez-Zehebî**, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, (Thk. Şuayb Ahmet ve M. Naim Arkabusî) Muessetü'r-Risâle, b. 9, Beyrut, 1413.

___ **ez-Zehebî**, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretu'l-huffâz*, Muessetu'r-Risale, Beyrut, 1408.

.ez-Zirikli, Hayruddin, *el-A'lam,* Daru'l İlm li'l Melayîn, b.11, Beyrut, 1995 ___

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN

PINYANIŞ HÜKÜMETİ

PINYANIŞ HÜKÜMETİ

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN[1]

Özet

Osmanlı ve Safevi Devletlerinin karşı karşıya geldiği XVI. yy'nın başlarından itibaren Hakkâri bölgesindeki sınır boylarında bulunan; Somay, Selmas, Serelbak bölgelerinde Hakkâri aşiretlerinden olan Pınyanışiler, Şahkulu Oğulları (Şaqılıyê Bılêli) öncülüğünde; bazen yurtluk- ocaklık bazen de hükümet statüsünde bir beylik kurmuşlardır. XIX. yy'ın başlarına kadar varlığını devam ettiren bu beylik daha çok Osmanlı'dan yana olmak üzere bazen de İran tarafına da tabi olmuştur. Osmanlı- İran savaşları esnasında varlığını etkin olarak hissettiren bu beylik, diğer komşu Kürt beyleri ile de çok yönlü bir ilişki içerisine girmiştir. Bölge tarihi ile ilgili eserlerde çok az işaret edilen bu beyliği geniş bir biçimde tanıtmaya çalışacağız. Bu çalışmamızda; Osmanlı kaynakları, Safevi kaynakları ve Kürt tarihi kaynaklarından olabildiğince istifade edilmeye çalışılmıştır. Konunun iyi anlaşılması ve bilgilerin yerli yerine oturması için Pınyanışi tarihi ile beraber konumuzla ilgili Osmanlı, İran ve Hakkâri Beyliği tarihi de belli bir kronoloji çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pınyanış, Aşiret, Şahkulu Oğulları, Somay, Selmas, Hakkâri, Hükümet.

Absract

Since the beginning of the XVIth century when Ottoman and Safavid States faced each other, Pınyanişis, one of those tribes of Hakkari in the regions of Somay, Selmas and Serelbak which are at the border around Hakkari region, had established a principality sometimes in the status of a country estate and sometimes in the status of a government under the guidance of Shahkulu Sons (Şaqılıyê Bılêli). This principality, continuing its existence until the beginning of the XIXth century, being more on the side of the Ottomans, was sometimes dependent to the Iranian side. This principality, making its presence felt effectively during the Ottoman-Persian wars, had established multi-faceted relationship with other neighboring Kurdish principalities. We will try to introduce widely this principality which is indicated very little in the works dealing with the history of the

1 Araştırma- Görevlisi, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

region. In this study, Ottoman resources, the Safavid resources and Kurdish history resources has tried to be as exploited as much as possible. For a better understanding of the subject and the information to fit the into place, Ottoman, Persian and Hakkari Principality history along with the Pınyanışi history related to the subject is discussed in the framework of a certain chronology.

Key Words: Pınyanış, Tribe, Shahkulu Sons, Somay, Selmas, Hakkari, Government.

Giriş

Musul'un kuzeyinden Van gölü kıyılarına, Şırnak'ın doğusundan Urmiye Gölüne kadar geniş bir coğrafyaya tekabül eden Hakkâri bölgesi ismini Hakkâri aşiretinden almaktadır. XIII. yy'ın başlarına kadar Amêdiye ve Duhok bölgelerinde etkinliğini sürdüren bu aşiret Zengilerin baskıları sonucu merkezi Culemêrg[2] olan kuzey taraflarına çekilmeye başladı. XIII. yy'ın ikinci yarısından sonra Culemêrgi başkent edinerek yeni bir beylik kurdu.[3] Bu beyliğin kurulması ile beraber kadim Hakkâri aşireti çeşitli aşiretlere bölündü. Bu kadim Hakkâri aşireti Pınyanış ve Ertoş isminde iki bölüme ayrıldı. Biz bu çalışmamızda esas olarak bu bölünme sonrası ortaya çıkan Pınyanış aşiretinin Somay, Selmas ve Serelbak bölgelerinde kurmuş olduğu ve Pınyanış Hükümeti olarak tarihe geçen kısmını ele alacağız.

Pınyanış; kelime olarak "bınyad- nış" kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. "bınyad" "temel, esas" anlamına gelen isim "nış" ise "oturmak", "meskûn olmak " anlamına gelen Kürtçe bir fiildir. Dolayısıyla Pınyanış "esas meskûn olanlar" anlamına gelmektedir. Ertoş ise "her- toş" ya da "erd- toş" kelimelerinden oluşmaktadır. "Her" bildiğimiz şekli ile "hep", "erd" ise "yer" anlamına gelirken "toş"; "haşin, sert, heybetli" manalarına gelmektedir. Bu şekilde Ertoş; "haşin, sert, heybetli kişi" ya da "haşin, sert, heybetli yer" anlamına gelmektedir. Pınyanış ve Ertoş bugün Çukurca ilçesinde yan yana bulunan iki köydür. Bu iki köy küçük bir tepe ile ayrılmaktadır. Pınyanış bölgesinin merkezi Bılêcan (Kavuşak) köyü-

2 Culemêrg: Şimdiki Hakkâri şehir merkezi.

3 Kaplan, Yaşar, ''Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdinan ve Nehri'', *Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri* (24-26 Mayıs 2013), Hakkâri Valiliği Yayınları, İstanbul, 2014, s. 108- 114.

dür. Ertoş köyü ise altı mahalleden oluşup Uzundere ismi ile bilinmektedir. Pınyanış aşireti esas olarak; Bılêcan, Baqoşan, Musan, Zêdan, Kizan ve Çeman olmak üzere altı kabileye ayrılmaktadır. Ertoş aşireti ise irili ufaklı on altı alt aşirete ayrılmaktadır. Bılêcan köyünde, Bılêl Kalesi (Kela Bılêlan); Ertoş yakınında ise Bêrgızê Kalesi (Kela Bêrgızê) isimli çok eski iki kale bulunmaktadır.

Hakkâri aşiretinin kuzeye çekilmesi ve Culemêrg merkezli yeni bir beylik kurması ile beraber Hakkâri bölgesinin kuzey batı bölgesi olan Gever (Yüksekova), Elbak (Başkale), Somay, Selmas bölgeleri, özellikle XIII. yy'ın ikinci yarısından Safevi Devletinin kurulduğu XV. yy'ın sonlarına kadar Moğol ve Türkmen kökenli İlhanlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi devletlerin istilalarına açık hale gelmiştir. Hakkâri Beyleri, istilaya açık bu bölgeyi saldırılara karşı korumak ve Hakkâri beylerinin elinde bulunan Van ve Westan (Gevaş) kalelerinin takviye etmek için Hakkâri aşiretlerinden Pınyanışi ve Hanileri (Xani Aşireti) adı geçen bölgelere yerleştirmeye başladıklarını tahmin ediyoruz. XVI. yy'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ve Safevi çekişmesinin de bölgede başlaması ile beraber genel olarak Osmanlı Devletinden yana tavır takınan ve buna mukabil Hükümet ve Yurtluk- Ocaklık statüsü elde eden Kürt Beylikleri Osmanlı ve Safevi sınırları boyunca uzanmışlar ve bu kanlı çatışmalara katılmak zorunda kalmışlardır. İşte bu çekişme esnasında Hakkâri'den Doğubeyazıt bölgesine kadar olan Osmanlı- İran sınırı üzerinde Hakkâri ve Mahmudi Beyliği ile beraber özellikle Pınyanışiler ve Xaniler geniş bir etkinlik alanı kurmuşlardır. XVI. yy'ın ikinci yarısından XIX. yy'ın başlarına kadar Pınyanışiler, Bılêlan ailesinin öncülüğünde kâh Hükümet kâh Ocaklık şeklinde Somay, Selmas ve Serelbak bölgesinde bir beylik kurmuşlardır.

Pınyanışiler, esas bölgeleri olan Çukurca'ya bağlı Bılêcan köyünden kuzey ve güney yönünde yukarıda saydığımız sebebe ek olarak; nüfus artışı ve doğal afetlerin sebep olduğu birçok göç hareketi gerçekleştirmiştir. Özellikle Gever, Başkale, Somay, Serelbak, Selmas, Saray, Çaldıran, Diyadin ve Doğubeyazıt bölgelerine göç etmişlerdir. Fakat zamanla bu hattın batı tarafı olan Erciş, Patnos ve Bulanık bölgelerine de göç etmişlerdir. Nitekim Şerefname'de Şerefhan, bizlere şu bilgileri aktarmaktadır: "*Rivayet edenlere göre Hizan hükümdarlarının aslı Hınıs'a bağlı Bılêcan nahiyesindendir. Anlaşıldığına göre bunların ilk ataları Bılêcan'a vardıkları zaman ileri gelen ve itibarlı kimselerdi; bu nedenle*

Bılêcan Kalesini ele geçirmeyi başardılar. Sonra onlardan üç zeki kardeş ortaya çıktı. Adları Dıl, Bıl ve Bılêc idi. Bunlar Hizan tarafına gittiler ve bu vilayeti kılıç zoruyla ele geçirerek üç parçaya böldüler. Büyük kardeş Hizan'ı, ortanca kardeş Müküs (Bahçesaray) nahiyesini, küçük kardeş de Isbayerd nahiyesini aldı."[4] Ayrıca Şerefhan Hizan beylerinden Melik Halil b. Sultan Ahmed'den bahsederken "*kendisi yönetim işlerinde ihmalkârdı ve işlerin dizgini Bılêlan aşiretinden Abdal Ağa denilen bir kişinin eline bırakarak hükümdarlığın adıyla ve kendisine sağladığı geçimle yetinirdi*"[5] demektedir. Şerefhan'ın aktardığı bu bilgiler Osmanlı belgeleri tarafından da desteklenmektedir. 1556 tarihinde Hınıs sancağı; birisi Bılêcan olmak üzere dokuz nahiyeden oluşmaktadır.[6] Bılêcan nahiyesi şu an Muş ili Bulanık ilçesi sınırları içerinde olup Bilican denilen dağın civarındadır. Kazan Gölü ve Nazik Göl arasında bulunan Bilican dağ silsilesinin etrafındaki köylerde meskun olan Pınyanışiler kendilerini "Pınaşi" olarak tanıtmakta ve aslen Hakkâri taraflarından geldiklerini anlatmaktadırlar.[7] Pınyanışiler güney yönünde ise bugün Irak sınırları içerisinde olan Zêbar, Nêrwe, Şêrwan ve Guli mıntıkalarına göç etmişlerdir.

BILÊLANLI ŞAHKULU (ŞAQILÎYÊ BILÊLÎ)

Pınyanış Aşireti, XVI. yy'nın başlarından itibaren Bılêlan ailesi önderliğinde bir beylik kurmuşlardır. Bu ailenin bilinen ilk lideri Şahkulu Bey'dir. Bilindiği gibi Van'ın 1548 yılında Osmanlılarca alınması ile beraber Hakkâri bölgesi de Osmanlı Devletine bağlılığını ilan etmiştir. Hakkâri Bey'i Zahid Bey öldüğünde ülkesini iki oğlu arasında paylaştırmıştı. Melik Bey Hakkâri'deki Bay Kalesinde, Seyyid Muhammed Bey ise Westan (Gevaş) Kalesinde yönetimi ele geçirdi. Melik Bey'in oğlu Zeynel Bey babasına isyan ederek Bay kalesini ele geçirdi. Melik Bey oradan kaçarak önce kardeşi Seyyid Muhammed'e ardından da Bitlis beylerine sığındı. Seyyid Muhammed, Bay kalesini ele geçiren Zeynel Bey'i ortadan kaldırmak için Pınyanışi aşireti ve Şahkulu Bey'den yardım talep etti. Daha sonra bu kuvvetlerle Bay Kalesini aldı. Zeynel Bey, Amêdiye Bey'i Sultan Hüseyin'e sığındı.[8] Hakkâri bölgesini tamamen kendi yönetimine

---

4 Bidlisi, Şerefhan,, Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarslan), Deng Yay., 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 160, 161.

5 Bidlisi, Şerefhan,, *a.g.e*., s. 165.

6 Özkılınç, Ahmet ve *diğerleri*, *294 Numaralı Hınıs Livàsı Mufassal Tahrìr Defteri (963/1556)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğ**ü Osmanlı Ar**şivi Daire Başkanlığı Yayın No: 46, Defter-İ Hâkânî Dizisi: VI, Ankara 2000, s. 2- 3.

7 Bu bilgileri Muş Üniversitesinden değerli dostumuz Nevzat Eminoğlu bize bildirmiştir.

8 Bidlisi, Şerefhan,, *a.g.e*., s. 80, 81.

alan Seyyid Muhammed Bey ve Oğlu Yakup Bey, Van Beylerbeyi olan İskender Paşa'nın hışmına uğradılar. Asitane nezdinde teşebbüste bulunarak Hakkâri eyaletinin Zeynel Bey'e verilmesi ve Seyyid Muhammed Bey'in öldürülmesini emreden bir hüküm çıkarttı. Bu hükme binaen Seyyid Muhammed Bey zorla Van'a getirilerek hapsedilmiştir. Oğlu Yakup Bey ise destek istemek maksadıyla Şahkulu Bey'e sığındı. Bunun üzerine İskender Paşa, Yakup Bey'in yakalanması için bütün bu fitnelere sebep Olan Mahmudi (Hoşap) Bey'i Hasan Bey'i, Yakup Bey'in yakalanması ile görevlendirdi. Şahkulu Bey ve Mahmudanlı Hasan Bey aralarında var olan sevgi ve akrabalık bağlarına binaen Yakup Bey'in Van Beylerbeyine teslim edilmesinde anlaştılar. İkisi birlikte Yakup Bey'i alarak Van'a getirdiler. İskender Paşa da Seyyid Muhammed ve Yakup Bey'i öldürdü. (1551)[9] Bütün bu aktarılanlardan Şahkulu Bey'in bölgede oldukça etkin birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Şahkulu Bey ile Zeynel Bey; Şahkulu Bey'in Zeynel Bey'e karşı Seyyid Muhammed Bey'i desteklemesi, Zeynel Bey'e karşı olan Hakkâri beyzadelerini desteklemesi ve Şahkulu Bey'in etkinlik alanlarından birisi olan Selmas üzerinde Zeynel Bey'in de hak iddia etmesi gibi gerekçelerle birçok kez karşı karşıya gelmişlerdir. Zeynel Bey'in Hakkâri hakimi olarak tanınması ile beraber 6 Cumade'l- evvel 959 (1551-1552) tarihli Şahkulu Bey, Zeynel Bey ve Sultan Hüseyin'e gönderilen hükümlerde üçünün eski hukuka riayet ederek birbirleriyle ittifak halinde olmaları ve sınır boylarının korunmasına gereken önemi vermeleri istenmektedir. Şahkulu Bey'e gönderilen hükümde şöyle denilmektedir: "*Selmasi sancağı Bey'i Behaneşin (Pınyanışi) Şahkulu Bey'e* hüküm ki *haliya Hakkâri sancağı Bey'i Zeynel Bey astane-i saadet ma'aba elkab ile müsteid olup senin yararlığın ve ol caniblerde vakı olan cumhur umurda sa'yı meşkur ve cehd-i vufurun zuhura geldügün vakı arz eyledi .... Her veçhile diyaneti* İslamın *ve dini mubini hususunda geyred ve ihtimamın ilmi şerif arama muhid ve şamil olmuşdur. Bunhaneşi (Pınyanışi) aşireti sevalif-i eyyam ve sevayiki a'vamdan Hakkâri hakimleri* işe *gelüp* Kürdistan beyleri hulus-i *niyyet ve sayi* tıynet ile ubudiyetleri ve hizmetleri mukabelesinde *enva'i atifet-i re'feti mekarim olup kadimul eyyamdan aralarında cari olan adet-i hüsnleri ber-karar sabıka mukarrer kılınup herkes evvelden eşe geldüğü yire* eşmek emrim olmuştur. Buyurdum ki anın gibi *müşarun ileyh Hakkâri hakimi Zeynel Bey bir yere müteveccih oldukda siz dahi sadakat ve ihla-*

9 Bidlisi, Şerefhan,, *a.g.e.*, s. 82, 83.

sınız muktezasınca adet-i kadimenize riayet eyleyup Bahaneşin aşiretini de oğluna koşup *müşarun ileyh Zeynel Bey yanına gönderesüz. Ol muşarun ileyh üzerine eşeler hizematı miride size ve ihtimamına hüsnü i'timadı* hümayunum vardır. Daima sancağın askeri ile hazır olup *vakı' olan hizmetlerde müşarun ileyh Zeynel Beyle yekdil ve yekcihet olup hüsnü ittifak ve ittihad* üzre *olup ol serhatleri ahvaline vufur-u* şu'urun *vardır. Hıfz ve hiraset umurunda mecdi ve merdane olasuz. Mülahadenin hile ve hud'asından gaflet üzere olmayup astane-i saadetime haberün eksük itmeyesüz*."[10]

1560'lı yıllardan sonraki hükümlerde Şahkulu Oğullarından bahsedildiği için bu tarihlerde Şahkulu Bey'in ölmüş olduğunu tahmin ediyoruz. Şahkulu Bey'in; Koçi, Alaaddin, Gazi, Ebubekir, Suhrab ve Seyfeddin isimli altı çocuğu vardı. Kanuni Sultan Süleyman (ö: 1566) dönemi boyunca Pınyanışiler hükümet statüsünde tanınmışlardır.[11]

OSMANLILAR VE SAFEVİLER ARASINDA ŞAHKULUOĞULLARI

1555 yılında Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında Amasya antlaşmasının imzalanmasıyla bölgede bir sükûnet ortamı oluşmuştu. Fakat Hakkâri, Mahmudi ve Pınyanışiler arasında bu sükûnet devresinde birçok çatışma yaşandı. Esas olarak Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey arasında önemli bir çekişme yaşandı. Bu çekişmeler esnasında Zeynel Bey, Şahkulu Oğullarına karşı Osmanlı Devleti nezdindeki nüfusunu kullanarak Osmanlıların Şahkulu Oğullarına karşı kendisine destek olmalarını sağlamıştır. Hakkâri Hâkimi Zeynel Bey ve Şahkulu Oğulları arasında 1565 yılında meydana gelen gerginlikte Van Beylerbeyliği'ne 1565'te gönderilen bir hükümde Şahkulu Oğullarının zararlı faaliyetlerde bulundukları ve gereken cezaların verilmesi istenmektedir. Gönderilen hüküm şu şekildedir: "*Van Beylerbeyi'ne; Hakkâri ve Albak Kadılarına Hüküm ki: Şahkulu oğlu Koçi ile kardeşi Alâeddin İran toprağına tecavüz edüp her iki taraf reayası kendisinden şikâyetçi oldukları ve Alâeddin'in Hakkâri Bey'i Zeynel Bey'in yoluna çıkarak cenk ettiği ve nihayet tutulup Van kalesinde mahbus olduğu bildirilmekte, Koçi (Be)yi dahi derdest edip cürümleri sabit olursa*

10 Yaşaroğlu, Abid, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. tahlil ve transkripsiyon)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 193, hk: 833.
11 Kılıç, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM,* Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 125.

idam edilmeleri buyurulmaktadır..."[12] (BOA, MD, No:27, hk. 232) Hükümden anlaşıldığı gibi Alaaddin'in Van'da hapsedildiği ve Koçi Bey'in de yakalanması istenmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki Şahkulu Oğulları 1574- 1576 yılları arasında Van'da gözetim altında tutulmuşlardır. Fakat bölgenin sınırda olması ve ufukta Osmanlı ile Safeviler arasında bir savaşın görünmesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin Şahkulu Oğulları ile Hakkâri hâkimi Zeynel Bey arasındaki husumeti ortadan kaldırmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim 1576 tarihli Van Beylerbeyine gönderilen hükümde; "*Şahkulu Alaeddin ile kardeşi Koçi aşiretin eski ağaları olduğundan Zeynel Bey ile aralarını ıslah edip ve barıştırıp aşirette istihdam etmesi ve halka zarar vermeyip kendi hallerinde olmaları tembih edilmesi"* (BOA, MD, No: 29, hk. yok) istenerek bölgenin hassasiyeti nedeniyle her hangi bir karışıklığın çıkmaması ve Hakkâri Bey'i ile Şahkulu Oğulları arasındaki bu gerginliğin kaldırılması ve gerekirse her iki tarafın da tembih edilmesi emredilmektedir.[13]

Şahkulu Oğulları ve Zeynel Bey'in çekişmesinde, Osmanlı Devletinin devamlı bir surette Zeynel Beyden yana tavır takınması Şahkulu Oğullarının Safevilere sığınmalarına ve Zeynel Bey'e karşı olan Zeynel Bey'in aile efradına, mücadelelerinde yardımcı olmalarına sebep olmuştur. Zeynel Bey'in, Elbak (Başkale) sancakbeyi olan oğlu Zahid Bey'in 1568 ve 1574 yıllarında babasına karşı kalkışmasında[14] Şahkulu Oğullarından destek almış olması gözden uzak tutulmamalıdır. Fakat Zahid Bey bu isyan hareketlerinde başarılı olmamıştır. Yine Zeynel Bey'in kardeşi Bahaddin Bey, Şahkulu Oğullarının desteğiyle Zeynel Bey'e karşı isyan etmiş ama başarıya ulaşamamış ve 1577 yılında Zeynel Bey ve oğlu Seydi Bey tarafından öldürülmüştür.[15]

Şahkulu Oğulları ve Hakkâri hâkimi Zeynel Bey arasındaki derin husumet 1577 baharı ile beraber had safhaya ulaşmıştır. Osmanlı Devleti Hudut bölgesinde savaş arifesinde meydana gelen bu hadiselerin önemini bildiğinden, Van Beylerbeyliği'ne konu ile ilgili sürekli hükmü şerifler

12 Esin, Zafer, *Osmanlı Klasik Döneminde Van Gölü Havzasında Yaşanan Ayaklanma ve Eşkıyalık Faaliyetleri,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007, s. 36.

13 Tekin, Zeki, "Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyanları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/2, (2007), s. 125.

14 Tekin, Zeki, *a.g.m*, s. 123- 124.

15 Kılıç, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 714., Bidlisi, Şerefhan,, *a.g.e*., s. 84.

göndermiştir. Şahkulu Oğulları ile ilgili Van Beylerbeyliğine gönderilen 1577 tarihli hükümde, (BOA, MD, No: 32, hk: 71) Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey'in aralarının açık olması münasebetiyle Şahkulu Oğullarının İran'a iltica etmeleri söz konusu olduğu; fakat bu durumun pek uygun olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca hükümde, Şahkulu Oğullarının İran'a geçmelerinin engellenmesi için babalarının ülkesinin kendilerine sancak olarak verileceği de vaat edilmiştir.[16]

Bütün bu uğraşlara rağmen Şahkulu oğulları ile Zeynel Bey arasındaki husumet bitirilememiştir. Bu halin doğuracağı tehlikeyi göz önüne alan Osmanlı Devleti, Van Eyaletine bağlı sancakbeyleri ve kadılara gönderdiği 14 Nisan 1577 tarihli hüküm ile Şahkulu Oğulları nerede yakalanırlarsa derhal Van Beylerbeyliğine teslim edilmelerini istedi (BOA, MD, No: 30, hk: 73). Şahkulu Oğullarının bir kısmı bulundukları İstanbul'da yakalanarak Van Beylerbeyliğine gönderilen 22 Nisan 1577 tarihli bir hüküm ile (BOA, MD, No: 30, hk: 156) diğerlerinin de yakalanarak hapsedilmesi ve İstanbul'dan gönderilenlerle beraber şer'i hallerinin teftiş edilmesi istenmiştir.[17] Olası bir Osmanlı- Safevi savaşında Şahkulu Oğullarının yönetiminde olan aşiretin savaş esnasındaki önemini göz önünde bulunduran Osmanlı Devleti, Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey'in arasını bulmak için bölge kadılarını görevlendirmiştir. Fakat bütün uğraşlara rağmen iki tarafın arası bulunamayınca 15 Eylül 1577 tarihli bir hüküm ile Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya Şahkulu Oğullarından Koçi, Alaaddin, Gazi, Ebubekir, Suhrab ve Seyfeddin'in Kıbrıs'a gönderilmesi ve geçimleri için onar akçe gönüllü gediği tevcih edileceğinin kendilerine iletilmesi görevi verildi (BOA, MD, No: 31, hk: 602). Tam bu esnada Şahkulu Bey'in oğlu Gazi Bey bir yolunu bularak Van Kalesindeki hapishaneden kaçmayı başardı. Bir savaşın arifesinde olan Osmanlı Devleti ister istemez Şahkulu Oğullarına yönelik sert tutumunu yumuşatmak zorunda kaldı.[18]

GAZİ BEYİN FİRARI

14 Mayıs 1576 yılında Safevi şahı Şah Tahmasb'ın ölümüyle tahta Şah II. İsmail geçmişti. Gazi Bey'in Van'dan firar ettiği haberi etraftan duyulunca Şah II. İsmail, Gazi Bey'e mektup göndererek kendi tarafına çekmeyi başardı ve kendisine Selmas sancağını tevcih etti. Osmanlı

16 Esin, Zafer, *a.g.e.*, s. 36.
17 Kılıç, Orhan, *XVI ve XII: Yüzyıllarda Van (1548- 1648),* Van Belediye Başkanlığı, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, No: 6, Van, 1997, s. 51.
18 Kılıç, Orhan, *a.g.e.,* s. 51- 52.

hükümeti Gazi Bey'in bu hamlesine karşılık bölge beylerine hükmü şerifler göndererek bu durumun ortaya çıkaracağı zararlı faaliyetleri engellemeye çalışmıştır. Nitekim Hizan Beyi'ne 1577'de gönderilen hükümde Şahkulu Oğullarından Gazi'nin İran'a iltica etmiş olduğu bildirilmekte, Hizan Bey'inden askerlerinin hazır bulundurulması ve Van Beylerbeyi'nin davetinde hemen icap etmesi emredilmiştir (BOA, MD, No: 32, hk: 74).[19] Gazi Bey'in firarını İmadiye (Amêdiye) hakimi Kubad Bey'in kardeşi Behram Bey'in firarı takip etmiştir. Ayrıca Zeynel Bey'in adamlarından Hasip de kaçarak Selmas'ı tasarrufunda tutan Gazi Bey'e katılmıştır. Böyle nazik bir dönemde sınır boylarında gelişen bu durum Osmanlı Devletini endişeye sevk etmiştir.

Bu soruna bir çözüm bulmak için Osmanlı Devleti Gazi Bey'in Van'da hapis olan kardeşlerine 1 Kasım 1577 tarihinde bir mektup gönderdi. Bu mektupta şöyle deniliyordu: "Şahkulu oğullarına yazılan *mektûb-ı* şerîfdir. *Bundan akdem Hakkârî [hâkimi] Zeynel Beg ile mâ-beynin bir mikdâr husumet* üzre *olmağla tarafından fitne vü fesâd zuhûr idüp dahi katl-i nefse ve sâ'ir ihtilâl-i memâlike bâ'is olmama*ğçün *telef-i nefsden sıyânet içün* Şîrvân *kal'asında* hıfz *olmış idinüz el-hamdü lillâh ecdâdınuz savâlif-i eyyâm ve savâbık-ı a'vâmdan sa'âdetlü pâdi*şâhı *âlem-penâh hazretlerinin* Âsitâne-*i sa'âdetlerine sadâkat ü ubûdiyyet* üzre *hıdmet idegelmi*ş *yarar nâm-dâr* şeyhü'l-mezheb *karındaş*ınuz *olan Gazî Behlüs cibilliyetinde olan habâsetin izhâr idüp kendülerin ve anlara tâbi' olan melâhidenin şer'ân katlleri helâl olan Kızılbaş-ı ev-bâş-ı dalâlet-ma'âşa* tâbi' olmuş *amâ Van beglerbegisi Husrev Paşa karında*şımızın dergâh-ı *mu'allâya gelen çavuşlar kethüdâsı sizin her vecihle itâ'atiniz ve ecdâdınuz idegeldiği* üzre *südde-i sa'âdetime ubûdiyyetiniz olmağla mezkûr karında*şınuz *mektûb gönderüp envâ'-ı istimâlet virüp ve nevâzis-i nasîhat eyleyüp yanına da'vet idüp* Sünnî *mezheb iken Râfızî semtine sâkin olmayup it*â'at üzre *getürmek fikrin idüp ş*öyle ki, *hüsn-i rızâ ile gelmezse fedâyi gönderüp vücûd-ı habâset-âkûdun hak u nâ-bûd itmek tedârükinde olduğunuz bildirüp fi'l-vâkı' ecdâdınuz zamânlarından atabe-i aliyye-i pâdi*şâhiyeye ş*imdiye dek sadâkat ve ubûdiyyet* üzre *hıdmet idegelmis oca*ğı erleri siz *kal'ada* hıfz olunduğ*unuz mücerred size emânet olmayup belki rıf'atinize sebeb olup def'-i mazarrat ta'allukat içün olmı*ş *idi. Sa'âdetlü pâdi*şâh *âlem-penâh hazretleri nice beglerbegileri ve sancakbegileri habs idüp ba'dehu merâhim ü sahâneleri zuhûra getürüp envâ'-ı inâyet-i aliy-*

[19] Esin, Zafer, *a.g.e*., s. 36.

ye-i hüsrevânelerine mazhâr kılurlar. Bu bâbda hâtırınıza hutûr idecek nesne yokdur. ki ülkenizü *size virmek* bâbında *fermân-ı serîfleri* sâdır *olmuşdur. Mektûb vusûl buldukda aslâ te'hîr ve tevakkuf itmeyüp cibilliyetinizde olan vüfûr-ı sadâkat ve dîndâri mûcebince ve dergâh-ı âlem-penâha olan sadâkat ve istikâmetinüz muktezasınca mezkûr karında*şınuza *mektûb ve âdem gönderüp envâ'*-ı *nasîhat ve nevâzis idüp ehl-islâm'dan iken ihtiyârı ile ilhâdı kabûl etdirmeyüp hüsn-i tedbîr ü tedârük ile yanına getürmek* bâbında *envâ'-ı ikdâm u ihtimâm eyleyesin.* Şöyle ki, mezkûr *karında*şınuz *sizün inâyetinüz mûcebince yanınıza getürile inâyet-i pâdi*şâhide *sancagı hümâyûnları ile beyn el akrân mümtâz ü sevr-akrâs olmanuz mukarrerdir. Ana göre tedârük idüp ikdâm u ihtimâm eyleyesin. Anun gibi hüsn-i rızâ ile gelmeyüp dâ'ire-i itâ'atden hurûc idüp ilhâdı ihtiyâr iderse* şer*'ân katlleri helâl olmış olur. Fedâyi* göndermek ile mi *mümkindir yohsa* âhar *tedârük ile mi* âsândur *her ne vecihle hakkından gelinmek mutasevver ise tedârüği* görüp *itmâm-ı maslahat itmek bâbında ihtimâm idesin*[20] (BOA, MD, No: 32, hk: 657). Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa tarafından Şahkulu Oğullarına gönderilen bu mektuptan anlaşıldığı gibi gönüllerini hoş tutarak, Van Kalesi'nde ikamete memur edilmelerinin Zeynel Bey ile barıştırılmalarını sağlamak maksadına mebni olduğu bildirilmektedir. Eğer İran'a firar eden kardeşleri Gazi Bey'i geri gelmeye ikna ederlerse ve Sünni mezhep olan ataları gibi devlete iyi hizmetler ederlerse kendilerine sancak tevcih edilecektir. Eğer rızasıyla gelmese ilhâdı seçmiş olacağından şer'an katli icap edeceğinden hakkından gelinecektir.

Aynı tarihte Hakkâri hakimi Zeynel Bey'e ve Mahmudi Hasan Bey'e de Şahkulu Oğullarına bir fitneye sebebiyet vermemelerini temin için sancak verileceği, Gazi'yi geri dönmeye ikna etmeleri ihtar edilmiştir. Buna göre: "*Hakkâri Bey'i Zeynel Bey'e yazılan Mektub-u Serif'tir.... Halen Van Beylerbeyi'ne mektup gönderip evvelce bazı husus sebebiyle size külli husumet üzere olan Şahkulu Oğullarından Van Kalesi'nde mahpus olanlardan başka firarda olan Gazi adındaki kardeşleri cibilliyetinde mevcut kötülükleri dışarı vurarak İran'a tabi olmuştur. Şah, kendisine mektup gönderip Cend adındaki mevki ile Selmas ülkesini sancak yolu ile ona vermiş, o da gidip Selmas'a yerleşmiştir. Gazi'yi ele getirmek için Van Beylerbeyi size ve Mahmudi Hasan Bey'e ve Kotur Bey'i Veli Bey'e mektuplar gönderdiğini bana arz eylemiştir. Bu babda Van Beylerbeyine,*

20 İzgi, Şuayib, *986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri: [s. 201-400] Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 178- 179.

size ve diğer beylere lazım olduğu üzere hükmü şerifler yazılıp gönderilmiştir. Van Beylerbeyi, İstanbul'a gelen Çavuşlar kethüdası ile, mahpus bulunan kardeşlerinin mezkur müfside mektup gönderip hüsnü tedbirle kendi yanlarına getirmeye çalıştıkları bildirmişti.... Van kalesinde mahpus olan kardeşleri fesatçı Gazi Bey'i ele getirme uğrunda çalışmalarını temin maksadıyla bu mektup gönderilmiştir. Şahkulu Oğullarından sizinle mevcut husumetleri ve cibilliyetlerindeki fitne, fesat ve taadileri dolayısıyla haklarından gelinse de olur. Fakat şimdi intikam zamanı değildir. Eğer bunların haklarından gelinse, etraftaki bey oğullarına korku ve çekingenlik gelip ayrılığa ve başkaldırmaya sebep olacağı malumumuzdur. Şimdiki halde Şahkulu Oğullarına gönderilen uzlaştırıcı mektupta kendilerine sancak beyliği vaat edilmiştir. Dostluk mektubu varınca siz de ona göre dikkatli olup alacağınız dikkatli tedbirlerle onlara karsı maslahat icabı aranızdaki husumeti bir tarafa bırakarak dostluk ifade den mektuplar yazarak ve haberler göndererek nasihat eyleyesiz. Memuldur ki bu suretle Kızılbaş'a (İran'a) tabi olan kardeşlerini geri getirmek müyesser ola. Gazi Bey'in ele gelmesi mühim bir meseledir. Baş iş Gazi Bey'i ele getirmektir. Olmazsa fedai gönderip hakkından gelmek icap edecektir. Her ne suretle hareket etmek icap ediyorsa lazım gelen tedbirleri almaya çalışasız. Şöyle ki fesatçı Gazi, hakkın inayetiyle ele gelirse kirli vücudu yeryüzünden siline. Hikmetleriniz hayırlı yolda olsun ve Padişahımızın inayeti üzerinden eksik olmasın, ona göre dikkatli olasız"[21] (BOA, MD, No: 32, hk: 658).

Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'e gönderilen bu mektupta görüldüğü gibi Gazi ve diğer kardeşlerinin tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlı hale getirilmesi için kendilerine sancak verilmiş olduğu belirtilmiştir. Buradan Zeynel Bey'in bu duruma tepki göstermemesi istenmekte ve böylesine nazik bir dönemde Şahkulu Oğullarının Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarına neden olabileceği izah edilmiştir. Tabi bu durum Zeynel Bey'in hoşuna gitmemiştir.

Osmanlı Devleti 18 Kasım 1577 tarihinde bizzat Gazi Bey'e de mektup yazarak İran'a tabi olmalarının uygun olmadığı eğer dönüp Osmanlı Devletine itaat ederlerse kendilerine baba ocaklarının sancak yolu ile tevcih edileceği bildirilmiştir (BOA, MD, No: 32, hk: 73).[22] Aslında bu teklifler sadece Gazi Bey'e değil Gazi Bey gibi İran'a tabi olan diğer Kürt beylerine de yapılmıştır. Bu şekilde savaş arifesinde bu sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır.

21 İzgi, Şuayib, *a.g.e.*, s. 179- 180.
22 Kılıç, Orhan, *a.g.e.,* s. 53.

24 Kasım 1577 yılında Şah II. İsmail'in ölümü ve ondan sonra kör ve sakat olan Şah Muhammed Hüdabende'nin tahta çıkmasıyla İran'da iç karışıklıklar çıkmaya başlamıştır. Bu durumda Osmanlıya tabi olmayı daha akıllıca bulan Gazi Bey ve daha birçok Kürt Beyi bu teklifi dikkate alarak tekrar Osmanlı Devletine katılmışlardır. Bu durum Safevi kaynaklarında da teyit edilmektedir. Buna göre Şah II. İsmail ölünce önceleri ona tabi olan ve Azerbaycan ile Van arasında yaşayan Gazi Bey ve Şahkulu Bılilan'ın diğer oğulları itaatten ayrılıp Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya giderek şahın öldüğünü ve Safeviler arasında iç karışıklıkların yüz gösterdiğini ve İran'a saldırı için iyi bir fırsat olduğunu söylediler.[23] Nitekim 24 Aralık 1577 yılında Osmanlı Devleti Safevilere savaş ilan etti. 31 Aralık 1577 tarihinde Şahkulu Oğullarından Gazi ve Koçi Bey'e birer sancak ve kardeşlerine de ağır dirliklerin verilerek Zeynel Bey ile barıştırılmaları ve Van'a celbedilerek İran'a akınlarda bulunmaları Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya bildirildi (BOA, MD, No: 32, hk: 87, 92).[24] Aynı tarihte Zeynel Bey'e gönderilen hükümde de kadim ocağı Selmas'ı zapt ve tasarruf etme yetkisi verildi (BOA, MD, No: 32, hk: 88).[25] Buradan anlaşıldığı gibi aslında Zeynel Bey ve Şahkulu Oğulları tekrar karşı karşıya gelmektedirler. Çünkü iki taraf da aynı bölgeler üzerinde hak talep etmektedirler. Fakat savaş durumundan dolayı bu anlaşmazlık biraz ertelendi. Nitekim 13 ve 19 Ocak 1578 yılında Van Beylerbeyine gönderilen hükümlerle Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey'in arasını bulmak için; boşalan ağalıkları bir çekişmeye meydan vermeyecek şekilde sıra ile tevcih etmesi, Osmanlı saflarına katıldıkları zaman ocaklıklarında aşiret ağası statüsü ile oturtulmaları, münasip bir sancak düştüğünde de Şahkulu Oğullarına verilmesi ve durumun merkeze bildirmesi emredilmiştir (BOA, MD, No: 32, hk: 100, 150).[26]

12 YIL SAVAŞLARI VE ŞAHKULU OĞULLARI

1578 yılından 1590 yılına kadar olan Osmanlı- Safevi savaşları 12 yıl savaşları olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı Devletinin sınır boylarındaki sancak beyleri arasındaki çekişmeleri düzene koymasıyla beraber 1578 baharında İran üzerine akınlar yapılmaya başlanmıştır. Bu savaşlarda Şahkulu Oğulları önemli bir rol üstlenmişlerdir. Gazi Bey'in İran'ın

23 İskender Bey Türkmen, *Târih-i Alem Arayi Abbasi,* I, Haz. İrec Afşar, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387, s. 230, 231.
24 Kılıç, Orhan, *a.g.e.,* s. 56.
25 Kılıç, Orhan, *a.g.e.,* s. 56.
26 Kılıç, Orhan, *a.g.e.,* s. 58.

ahvalini Hüsrev Paşa'ya anlatmasıyla beraber, Hüsrev Paşa kendisine bir miktar kuvvet vererek Selmas ve Hoy bölgeleri üzerine gönderdi. Kürtler ve Osmanlı kuvvetleri Göğercinlik ve Karnıyarık kalelerini aldılar. Emir Han Türkmen, Şah tarafından Azerbaycan beylerbeyi olarak atanıp Tebriz'e vardığında on- on beş bin kişilik bir kuvvetle bu kalelerin üzerine yürüdü. Kürtler bu kalelere çekilerek savunmaya geçtiler. Emir Han bütün uğraşlarına rağmen bu kaleleri alamadı. Etraf yakılıp yıkıldığı için zahire ihtiyacını karşılayamadı. Bundan dolayı tekrar Tebriz'e çekildi.[27] Türkmen Emir Han'ın Selmas muhasarasında kaleyi Gazi Bey ve Koçi Bey savunmuştur. Mahmudi Hasan Bey kendilerine yardım etmek maksadıyla oraya gönderilmiştir.[28] Yine 9 Mart 1578 tarihinde Van Beylerbeyliğinden İstanbul'a gönderilen bir mektupta: "*emri hümayuna binaen kethüdası Yusuf Ağa'yı yardım maksadıyla Şahkulu Oğullarına yardıma gönderdiği fakat kendisi daha onlara ulaşamadan Hoy sultanı ile savaşın başladığı Şahkulu Bey* oğlu *Koçi Bey'in Hoy sultanını öldürdüğü ve beş yüz adamını telef ettiği Merend'e kadar Urmiye bölgesinin yağmalandığı ve Urmiye'nin alınarak sultanının öldürüldüğü*" belirtilmektedir.[29] Bu hizmetlerinden dolayı Gazi Bey ve Koçi Bey'e 14 Mart 1578 tarihinde birer sancak tevcih edildi (BOA, MD, No: 32, hk: 173).[30] Gazi Bey ve Koçi Bey savaş esnasında önemli görevler üstlenmişlerdir. 3 Temmuz 1579 tarihli bir hükümle Selmas sancakbeyi Gazi Bey'e Tebriz hanı Emir Han Türkmen'in herhangi bir saldırısına karşı Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa ile koordineli bir şekilde çalışması emredilmiştir. Yine 3 Şubat 1580 tarihli bir hüküm de Koçi Bey'e gönderilmiştir. Buna göre: "*Van Beylerbeyisine hükümki, Somay sancağı Beyi Koçi dâme izzuhû mektub gönderüp Tebriz'e iki günlük yol mikdârı karîb Somay Nâhiyesi demekle ma'rûf* Hüseyin *Kal'asının bazı yerleri yıkılup harâb olup ve sarb yerde olmakla Kürdistan* ümerâsına *birkaç günlük yol* ırâk *olup hıfz u hırâset müşkil kal'a olup ta'mîr olunmaz ise içinde âdem kalmaduğundan gayrı etrâfında olan nâhiyeler dahi harâb olup ve mukaddemâ dahi ta'mîr olunup iki kıt'a top konulmuşdur diyü i'lâm itmeğin anda olan toplardan ziyâde top var ise bir iki kıt'a top virmesin emr idüp buyurdum ki: Vardukda* göresin *fi'l-vâki' kal'a-i mezbûre müşârun ileyh Koçi Bey kendüsi ta'mîr idüp* hıfz u *hırâset vilâyete nakl var ise ve top konulmak* îcâb *eder ise Van'da kifâyet mikdârından ve saklanmış toplardan vech ve münâsib* gördüğün üzere *müşârun ileyhin bir*

27 İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, s. 230, 231.
28 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 68.
29 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 59.
30 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 59.

iki kıt'a top viresin ki kal'a-i mezbûreye koyup hıfz u hırâset idüp el-iyâzü billâh imdi etrâfından bir zarar ihtimâli olmaya şöyle bilesin" (BOA, MD, No: 39, s.135) denilmiştir.[31] 19 Nisan 1585 tarihinde Selmas ve Hoy beyleri olan Şahkulu Oğulları Gazi, Koçi ve Alaaddin ve diğer beylere gönderilen emirlerle ülkelerinden Tebriz'e ve Kızılbaş tarafına katiyen zahire göndermeyip ordu için hazırlanmasına ve Hakkâri vilayetinden Tebriz'e ve Kızılbaş tarafına yağ, bal, koyun vb. zahire göndermeyip ordu için hazırlanmasına dair hükümler gönderilmiştir (BOA, MD, No: 59, hk: 114, 115, 118).[32] Netice itibariyle 1578'den 1585'e gelindiğinde Osmanlı Devleti Revan ve Tebriz ile beraber geniş bir bölgeyi yönetimi altına almayı başarmıştır. 1575- 1585 tarihleri arasında Somay ve Selmas bölgeleri sancak statüsünde görünmektedirler.[33] Bütün bu savaşlarda Şahkulu Oğulları çok önemli bir rol oynamışlardır. Bununla ilgili Şerefname'de şu bilgiler geçer: "*23 Eylül 1585 yılında (Özdemiroğlu) Osman Paşa işgal amacıyla Tebriz'e yöneldiğinde ve büyük İslam ordusu Haramibulağı denilen yere indiğinde Tokmak Han, Ali Kuli Han Esmahan* Şamlu *ve diğer komutan ve ileri gelenlerin kuvvetlerinden kurulu bir Kızılbaş ordusu Ebne diye adlandırılan yerde tesadüfen Cağaloğlu Sinan Paşa komutasındaki muzaffer Osmanlı ordusunun öncü kuvvetlerini buldu. Hemen iki taraf arasında çarpışmalar başladı ve kızıştı. Bela ve ölüm deryasının dalgaları birbirini dövdü. Ve bu dalgalardan biri (Pazuki) Kılıç Bey'i(Bu bey Safevilerin safında idi) alarak ölüm girdabında boğdu. Osmanlılar tarafından Pınyanışlı Şahkulu Bıl*êlan'ın oğlu Koçi Bey denilen bir kişi ona doğru ilerleyerek onu öldürdü".[34] Şahkulu Oğullarının bu hizmetlerine karşılık Selmas, Hoy ve Somay bölgeleri sancak olarak uhdelerine verilmiştir. 12 yıl savaşları 21 Mart 1590'da Ferhat Paşa antlaşmasıyla sona erdi.

ZEYNEL BEY ŞAHKULU OĞULLARI ÇEKİŞMESİ

Zeynel Bey ve Şahkulu Oğulları çekişmesi yukarıda da işaret edildiği gibi yönetim ve tasarruf anlaşmazlığına dayanmaktaydı. Çünkü iki taraf esas olarak aynı bölgenin tasarrufu konusunda çekişiyorlardı. Bu da tarafları birbirilerine karşı farklı yollara başvurmalarına neden oluyordu.

31 Yazıcı, Murat, *39 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (s. 119-240)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 74.

32 Yüce, Oğuzhan, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007, s. 87- 89.

33 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 121-122.

34 Bidlisi, Şerefhan,, *a.g.e.*, s. 257.

Bilindiği gibi Zeynel Bey 1576 yılının sonlarına doğru Hakkâri hâkimliğinden çekilmiş yerini oğlu Seydi Bey'e bırakmıştı. Fakat Seydi Bey 1577 yılında genç yaşta ölünce tekrar hükümetin başına geçmişti. Bu arada Şahkulu Oğulları Van'da tevkif edilmiş ve Gazi Bey de firar ederek Safeviler'e sığınmıştı. Bir savaş arifesindeki bu gelişmeler ister istemez Osmanlı Devletinin Zeynel Bey'e karşı Şahkulu Oğullarına bazı tavizlerde bulunmasına neden olmuştu. 31 Aralık 1577'de savaşın başlamasıyla beraber aynı tarihteki bir hüküm ile Gazi Bey ve Koçi Bey'e uygun sancak verilmesi, Van Beylerbeyine emredilmişti. Yine aynı tarihte Zeynel Bey'e gönderilen hüküm ile kadim ocağı olan Selmas'ı zapt ve tasarruf etmesi emredilmişti. Dikkat edilirse Şahkulu Oğullarına uygun sancak verilmesi emredilirken Zeynel Bey'e de Selmas veriliyordu. Fakat Selmas fiili olarak Gazi Bey'in elinde idi. Bu durum iki tarafı karşı karşıya getiriyordu. Savaş içerisinde olmalarından dolayı konu muallakta kalmıştı. Mart 1578 yılında Gazi Bey ve Koçi Bey'in Hoy, Selmas ve Urmiye bölgelerinin alınmasında büyük bir rol oynamalarından dolayı kendilerine Selmas ve Somay, kardeşlerine ise ağır dirlikler verildi (BOA, MD, No: 32, hk: 87, 92).[35] Böylece Selmas ve Somay bölgeleri Şahkulu Oğullarının yönetimine geçti. Fakat Koçi Bey, Somay bölgesi dışında kalan ve Zeynel Bey'e ait olan Enzel vb. bölgeleri de yönetimi altına alınca Zeynel Bey Osmanlı Devleti nezdinde girişimlerde bulundu. Bunun üzerine 12 Ağustos 1578 tarihinde Zeynel Bey'e gönderilen hükümde Selmas sancağının Gazi Bey ve Koçi Bey'e tevcih edildiği, Somay'ın ise dirlik ve düzenin sağlanması için idari olarak Gazi Bey ve Koçi Bey'e bağlandığı bildirilmiş ve Somay'ın tasarrufunun ise Zeynel Beyde olduğu bildirilmiştir. Kadim yurdu ve ocağı olan yerleri eskisi gibi zapt ve tasarruf edip serhat hizmetlerinde dikkatli ve gayretli olması Zeynel Beyden istenmiştir (BOA, MD, No: 32, hk: 359).[36] Yine aynı tarihte İstanbul'dan Koçi Bey'e Somay adındaki mahalden başka yer verilmemesini bildiren bir hüküm gönderilmiştir. Buna göre: "*Van Beylerbeyine Hüküm ki: bundan evvel Şahkulu Bilan* oğullarından Koçi'*ye sancak verilirken eski Hakkâri hakimi Zeynel Bey'in ülkesinden olan Somay adındaki mevkinin de verildiğini. Zeynel Bey'in eskiden beri yurdu ve ocağı olan Enzel, Zivik ve Kovan nahiyelerine de tecavüz olduğu bildirmişsiz. İş icabı Koçi Bey'e verilen Somay'dan başka Zeynel Bey'in arazisinden başka yer verilmemiş olduğundan Zeynel'e ait yerlere müdahale ettirme-*

35 Kılıç, Orhan, Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 714- 715.
36 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 68.

yesiniz..." (BOA, MD, No: 35, hk: 367).[37]

Osmanlı devletinin bütün bu uğraşlarına rağmen Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey arasındaki çekişme bitmemiş Zeynel Bey Selmas ve Somay'ın eski ülkesi olduğunu ileri sürerek senede miriye 10.000 altın karşılığında kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine 6 Mart 1583 tarihli bir hükümle Gazi Bey ve Koçi Bey'e Sincar ve Erbil sancakları tevcih edilmiş, Selmas ve Somay senede 10.000 miriye altın vermek ve Toprak-Kale'yi tamir etmek şartıyla Zeynel Bey'e verilmiştir (BOA, MD, No: 44, hk: 304). 15 Nisan 1583 tarihli yeni bir hükümle de Zeynel Bey, Mahmudi Hasan Bey, Gazi ve Koçi beyler arasındaki anlaşmazlığın savaş esnasında kabul edilmeyeceği, anlaşmazlığın giderilmesi için Van Beylerbeyine emir verilmiş ve beylerbeyinin çözümüne razı olmayanların sancağının tevcih edilmesi için isimlerinin bildirilmesi istenmiştir (BOA, MD, No: 49, hk: 76).[38]

Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey'in çekişmesi Zeynel Bey'in ölümünden sonra onun yerine geçen Zekeriya Bey döneminde de devam etmiştir. Fakat eskiden Zeynel Bey'in sonra da Zekeriya Bey'in kethüdası ve vekili olan Ebu Bekir Ağa'nın çabaları sonucu barış sağlandı. Fakat Zekeriya Bey'in sultan nezdindeki temsilcisi olan Fahreddin yüzünden tekrar anlaşmazlık çıktı. Şahkulu Bey'in oğlu Seyfeddin, Hoy sancağını uhdesine almıştı. Fakat Fahreddin bu sancağın Seydi Bey'in oğlu Hasan Bey'e verilmesi ile ilgili sultan III. Mehmet'in divanından bir emirname çıkarınca Ebu Bekir Ağa'nın oluşturduğu barış iklimi bozuldu. Zekeriya Bey'in oğlu İbrahim Bey, Hoy'u almak için Şahkulu Oğulları ile birkaç kez savaşmasına rağmen isteğini gerçekleştirmedi. Bunda Ebu Bekir Ağa'nın karışıklık çıkmaması için gayret göstermesi etkili oldu. Bundan dolayı Hasan Bey ve Fahreddin, Sinan Paşa nezdinde girişimlerde bulunarak Ebu Bekir Ağa'yı öldürttüler (1597).[39]

ZEYNEL BEY SONRASI ŞAHKULUOĞULLARI

1585 yılında Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'in vefatından sonra Hakkâri hâkimliğine Zeynel Bey'in oğlu Zekeriya Bey getirildi. Bu esnada Bosna'da bulunan diğer kardeşi Zahid Bey bunu kabul etmek istememiştir.

37 Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 147.
38 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 138.
39 Bidlisi, Şerefhan,, *a.g.e.*, s.86, 87.

Bölge ileri gelenlerinin bir kısmı da Hakkâri hâkimliğine Zeynel Bey'in diğer oğlu Zahid Bey'in getirilmesini istemiştir. Zekeriya Bey'in yönetimi üzerinde iki yıl geçtikten sonra Van Eyaleti valisi ve Azerbaycan Vilâyeti Muhafızı Vezir Cafer Paşa'ya giderek şöyle dediler: "*Hakkâri Eyaleti yönetimi, Mustafa'nın şeri'at kuralları ve Osmanlı gelenek ve kânunlarının teamülü gereğince merhum Zeynel Bey'in büyük oğlu Zâhid'den başka kimsenin hakkı değildir. Bu önemli görevin kendisine verilmesi en uygun ve en sağlam iştir*".[40] Bunun üzerine harekete geçen Zahid Bey, Şahkulu oğlu Seyfeddin Bey'in desteğini alarak yönetimi ele geçirmek için Derec Kalesine geldiler. Bölgedeki diğer aşiret beyleri de kendisini destekleyeceğini bildirdiler. Yaşanan bu olaylardan sonra Xırwateli (Büyük Çitlik) Mirza Muhammed, Zekeriya Bey'i gelişmelerden haberdar etti. Bunun üzerine harekete geçen Zekeriya Bey, Zahid Bey'in kuvvetlerine fırsat vermemek için acele bir şekilde Derec Kalesini kuşattı ve kardeşi İzzeddin Şêr, Zahid Bey ile Zahid Bey'in iki oğlunu öldürdü. Zahid Bey'in oğlu Melik Bey bir fırsatını bularak kaleden kaçtı ve İstanbul'a gitti. Oradan Hakkâri hakimliğinin kendisine verildiğine dair bir hüküm çıkarttı.[41] 8 Eylül 1588 tarihli Tebriz valisi Cafer Paşa'ya yazılan bir hükümle Hakkâri hakimliğinin Melik Bey'e tevcih edildiği, Melik Bey'in yönetime getirilmesi için emrindeki bir kısım asker ile ona destek olunması emredildi (BOA, MD, No: 64, hk: 299).[42] Ayrıca aynı tarihli diğer bir hükümle Şahkulu oğullarından Selmas Bey'i Gazi Bey, Somay Bey'i Koçi Bey, Bıradost Beyi Evliya Bey, Hoşap Beyi Mahmudi Şir Bey, Stunê (Şemdinan) Beyi Nur Ali Bey de Melik Bey'e yardım etmek üzere görevlendirilmişlerdir (BOA, MD, No: 64, hk: 300).[43] Gönderilen bu hüküm mucibince Melik Bey'e; Selmas'ta Gazi Bey, Somay'da Koçi Bey ve Gever'de Nur Ali Bey katıldı.[44] Zekeriya Bey, Culemêrg üzerine gelen bu kuvvetlere karşı ne yapacağını düşünürken vekili Ebu Bekir Ağa İmadiye hâkimi Seyyid Han

40 Bidlisi, Şerefhan,, *a.g.e.*, s. 85, 86.

41 Temer, Yazıcı, Mirnameya Hekariyan, s. 16- 62. Hakkâri beylerinden Yahya Bey ve Mir İmadeddin'ın katibi olan Temer Yazıcı 1587'den başlayıp vefat ettiği yıl olan 1633 yılına kadar Hakkâri Beyliği tarihini anlatan 631 sayfalık Farsça manzum bir eser yazmıştır. 1633 yılında kitabını tamamlayamadan vefat etmiştir. 1692 yılında ismini bilmediğimiz bir akrabası tarafından bir hatime eklenerek tamamlanmıştır. Bu eser 1914 yılında Hakkâri beylei ailesinden gelen Muhammed Tayyar Bey tarafından kopyalanarak yeniden yazılmıştır. Başkale'nin Atês köyünde korunan bu nüshadan faydalanılmıştır. Bu esere herhangi bir isim verilmediğinden bizler de "Mirnameya Hekariyan" ismini verdik.

42 Sevgen, Nazmi, *a.g.e.*, s. 148- 149.

43 Kılıç, Orhan, Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 716.

44 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 70-71.

Bey'e sığınmasını tavsiye ederek Melik Bey'in ülkeyi yönetemeyeceğini, halkın ondan çabucak bıkacağını ve böylelikle tekrar tahtına kavuşacağını salık verince İmadiye'ye gitti. Melik Bey de Culemêrg'e gelerek yönetime oturdu. Fakat iki ay geçmeden Melik Bey'in hırsından maiyeti, askeri usandılar ve kendisinde yüz çevirerek bir mektup yazıp Zekeriya Bey'e gönderdiler. Durumu da Melik Bey'e bildirdiler. Melik Bey de asker getirmek için Tebriz'e gitti.[45] Yolda Koçi Bey ve Gazi Bey'den yardım istedi ise de bunlar bunu reddettiler. Melik Bey'in durumunu Tebriz de işitmiş olduğundan müracaatına aldırmayarak Melik Bey'i İstanbul'a gönderdi ve Melik Bey orada öldü. Bunun üzerine Vezir-i Azam Sinan Paşa'nın da desteği ve yardımı sayesinde divandan, Hakkâri eyaletinin eski usul gereğince "hediye" ödemesi şartıyla Zekeriya Bey'e verilmesi konusunda bir emirname çıkarıldı.[46] 21 Temmuz 1588'de Serdar Vezir Ferhat Paşa kumandasındaki ordu Erzurum'dan Gence'ye hareket ederken İran harekâtı başlamadan III. Murad, Hakkâri hâkimine ve birer sureti Gazi Bey ve Koçi Bey'in de aralarında olduğu 36 Kürt Bey'ine bu sefere katılmaları için emir göndermiştir (BOA, MD, No: 64, hk: 52).[47] 1599 yılında Elbak Bey'i Zekeriya Bey'in kardeşi İbrahim Bey ölünce yerine oğlu Hasan Bey geçti. Hasan Bey, Dümbülü ve Mahmudiler üzerinde etkinliğini artırdı ve Somay ile Selmas bölgesinde Pınyanışiler üzerine de etkinlik kurmayı başardı.[48] Fakat Zekeriya Bey ve Şahkulu Oğulları arasındaki çatışmalar devam etti.

ŞAH ABBAS ve ŞAHKULU OĞULLARI

1587 yılında Safevi tahtına oturan Şah Abbas, kendisini 12 yıl savaşları içerisinde buldu. Büyük toprak kayıpları yaşayan Safeviler Ferhad Paşa antlaşmasıyla (1590) Osmanlı- İran savaşlarının ilk safhasını kapattı. Barış antlaşmasından sonra iç karışıklıkları halleden, ordusunu başarıyla ıslah edip Horasan'ı Özbeklerden geri alan Şah Abbas, Osmanlılardan Azerbaycan, Gürcistan ile Şirvan'ı geri almak istiyor ve fırsat kolluyordu. Bu fırsatı Selmas Bey'i Şahkulu oğlu Gazi Bey verdi. Böylece dönemindeki Osmanlı-Safevi mücadelesinin ikinci safhasını, 1603-1612 yılları arasındaki dönem başlamış oldu. Bilindiği gibi Tebriz'in Osmanlılarca alınması ile beraber 1590 yılında ayrı bir eyalet olarak kurulmuş, Hakkâri ve Pınyanışi beyleri de buraya bağlanmıştı. Aylıklarının muntazam olmadığını bahane eden Tebriz askeri etrafa tecavüz ile yağmaya başlamışlardı.

---

45 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s 72- 88.
46 Bidlisi, Şerefhan,, *a.g.e.*, s. 86.
47 Sevgen, Nazmi, *a.g.e.*, s. 152- 153.
48 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 120- 121.

Yalnız Tebriz'e bağlı olan yerlerle yetinmeyen asker, etraftaki sancaklara da saldırmıştı. Bu esnada Selmas Bey'i Gazi Bey'in sancağı da yağmaya uğradı. Çünkü Gazi Bey'in bir kısım arazisi miri arazi olarak kaydedilip Tebriz kulunun ocaklığı olarak ayrılmıştı. Bu sebeple Tebriz askeri Gazi Bey'in arazilerine de tecavüzde bulunmuştu. Bunun üzerine Gazi Bey, Şah Abbas'a iltica edip, yardım istedi.[49] Fakat Temer Yazıcı, Gazi Bey'in Şah Abbas'a sığınma gerekçesi olarak başka bir nedeni aktarmaktadır. Naklettiğine göre Gazi Bey, Hoşap'tan bir gelin istemişti. Gelini almak için Selmas'tan giden heyet Elbak'tan geçerek Hoşap'a ulaştı. Bu esnada Elbak Bey'i Hasan Bey'in aklına dönüşte kadim düşmanı Gazi Bey'in düğün alayını vurmak geldi. Ve gerçekten düğün alayı Selmas'a gitmek için Elbak'tan geçerken Hakkârililerin saldırısına uğradı. Saldırıda Gazi Bey'in bütün adamları öldürüldü, kervan talan edildi ve gelin Hoşap'a geri gönderildi. Bunu duyan Zekeriya Bey çok sevindi ve yeğeni Hasan Bey'e gümüş süslemeli bir hançer hediye gönderdi. Bunun üzerine intikamını almak isteyen Gazi Bey, oğlu Abdal Bey'i Şah Abbas'ın yanına göndererek yardım istedi.[50] Hangi sebep ile olursa olsun Gazi Bey'in yardım talebi uzun Avusturya harpleri ve Celali isyanları ile uğraşan Osmanlı Devleti'nin bu zayıf anını değerlendirmek isteyen Şah Abbas'a, kaptırdığı toprakları almak için 9 yıl sürecek Osmanlı-Safevi harpleri için bir fırsat oldu. Gazi Bey, şahın yanına gitti. Şah kendisini çok iyi karşıladı ve Han ünvanı verdi Bu arada Gazi Bey'in, Şah Abbas'a tabi olmasından çekinen Zekeriya Bey, yeğeni Hasan Bey'e yardımcı olması için oğlu Evliya Bey'i Çehrik Kalesine yerleştirdi.[51]

Gazi Bey'in, Şah'a sığınması üzerine Tebriz Beylerbeyi Zincirkıran Ali Paşa, Revan, Nahçıvan, Tebriz askeri ile Zekeriya Bey ve Hasan Bey'in kuvvetlerinden oluşan on bin kişilik bir ordu ile Karnıyarık Kalesine çekilen Gazi Bey'in üzerine yürüdüler. Bu arada Selmas'ı Gazi Bey'in kardeşi Alâeddin Bey savunuyordu. Fakat teslim olmak zorunda kaldı.[52] Karnıyarık Kalesinde Gazi Bey'in isyanını bastırmakla meşgul olan Tebriz Beylerbeyi Ali Paşa bu sırada Tebriz'i terk etmişti. Tebriz'in askerden hâli olduğunu haber alan Şah Abbas, 14 Eylül 1603 tarihinde görünüşte Mazenderan seferi için aslında Azerbaycan'ı fethetmek amacıyla başkent

49 Aydoğmuşoğlu, Cihat, Şah Abbas ve Zamanı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 134- 135.
50 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 120- 134.
51 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 146.
52 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 147- 150.

İsfahan'dan hareket ederek, süratle Tebriz'i aldı (29 Ekim 1603).[53] Şah Abbas'ın Tebriz'e saldırdığı haber alınınca Gazi Bey'i muhasara eden kuvvetlerin her biri kendi bölgesine çekildi. Ali Paşa yalnız kalmıştı. Zekeriya Bey'e haber göndererek kendisini şaha karşı yalnız bırakmamasını istedi. Zekeriya Bey Çors'e gelinceye kadar Ali Paşa'nın Sofiyan denilen mevkide şaha yenildiği ve öldürüldüğü haberi geldi. Bunun üzerine ülkesine geri döndü.[54] Böylece 18 yıldır Osmanlı hâkimiyetinde olan Tebriz, Safevilere geçmiş oldu.

Tebriz'in alınmasından sonra Şah, Gazi Bey ve Koçi Bey'e Hoy ve Selmas bölgelerini vererek kavuk, kılıç ve kemer ile taltif etti.[55] Daha sonra sırasıyla Nahcivan ile Azerbaycan şehir ve kasabaları birer birer düştü ve 28 Mayıs 1604'de Revan da düştü.[56] Revan'ın düşmesinden sonra Şah yine Gazi Bey ve Koçi Bey'e birçok iltifatta bulundu.[57] Gazi Bey, Elbak Bey'i Hasan Beyden intikamını almak üzere Şahın kendisine verdiği Hoy, Tasuc ve Merend askerleri ile birlikte Elbak üzerine yürüdü. Hanesor (Xanesor) denilen yere varınca Hasan Bey'e teslim olması için mektup gönderdi. Hasan Bey, bunu reddederek kaleye çekildi. Kalenin muhasarası esnasında Sofi Koçık denilen bir mağarada gizlenmiş olan İzzeddin Şêr ve Ahmed Şêx isimli iki Hakkârili silahşor, Gazi Bey'i nişan alarak silahlarını ateşlediler. Böylece hiç beklenmedik bir anda 1603 yılında Gazi Bey öldürüldü. Bunun üzerine başsız kalan Pınyanışi ve acem kuvvetleri geri çekildi.[58]

İran harbinin başladığı sıralarda Avusturya seferi ve Celali isyanlarıyla uğraşan Osmanlı Devleti, Şah'ın taarruzu ile İran muharebesinin başlaması üzerine Cağalzade Sinan Paşa'yı doğu sınırına gönderdi. 16 Mayıs 1604 tarihinde İstanbul'dan ayrılan Cağalzade Sina Paşa, 8 Kasım 1604 tarihinde Kars'a ulaşır. Sinan Paşa, Kars'tan Nahcivan'a geldiğinde Şah Abbas da Tebriz'e geri çekilmiştir. Daha sonra Cağalzade, Nahcivan yoluyla Revan'ı geri almak için yürüdüyse de bir taraftan Şah Abbas'ın serdarın yolu üzerindeki yiyecek şeyleri tahrip ettirmesi, Safevi öncülerinin verdiği rahatsızlık ve bir taraftan da maiyetindeki yeniçerilerin Kasım ayının yaklaştığını söyleyip kışlak talep etmeleri üzerine Serdar Sina Paşa,

53 Aydoğmuşoğlu, Cihat, *a.g.e.*, s. 136.
54 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 150- 156.
55 İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 642.
56 Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 136.
57 İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 656.
58 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 156- 169.

Van'a geri dönmeye mecbur oldu. Bu sırada Şah'ın görevlendirdiği Kullar Ağası Allahverdi Han komutasındaki Safevi ordusu, Paşa'yı tedirgin etmekteydi. Bu tedirginlik içinde Cağalzade kışı Van'da geçirip hazırlanmış ve daha sonra Tebriz'i geri almak için harekete geçmiştir.[59]

Öyle anlaşılıyor ki Gazi Bey'in ölümünden sonra Sinan Paşa, Van'a çekildiği sırada Koçi Bey tekrar Osmanlı Devletine tabi olmuştur. Çünkü Sinan Paşa Van'da iken Zekeriya Bey, Şah Abbas'a bir ulak göndererek Selmas, Enzel, Urmiye ve Karabağ bölgelerinin yöneticisi olan Koçi Bey'in itaatten ayrıldığı ve Sinan Paşa'ya katıldığını haber vermiştir. Aynı zamanda Sinan Paşa'nın kalabalık bir ordu ile Safevilere saldıracağını ve kendisinin de (Zekeriya Bey) o orduya katılması için çağrıldığını iletmiştir. Bunun üzerine Şah Abbas, yönünü Aras Nehri'nden Hoy şehrine çevirdi. Zekeriya Bey, tekrar bir mektup ile şahı bilgilendirmiş ve Sinan Paşa'nın 80 bin kişilik bir ordu ile şu anda Van'da olduğunu ve bahar ile beraber Elbak üzerinden Tebriz'e yürüyeceğini bildirmiştir.[60] 6 Ağustos 1605 tarihinde Sinan Paşa Selmas'a ulaştı. Selmas civarında yapılan savaşta Osmanlı kuvvetlerinin sayı üstünlüğüne rağmen Safevi ordusunun sahte ricat taktiği nedeniyle yenilmiştir.[61] Bu savaşta Erzurum beylerbeyi Köse Sefer Paşa ile beraber Osmanlı saflarında savaşan ve esir düşen Şahkulu Bey'in oğlu Koçi Bey de öldürülmüştür.[62]

1605 yılında Cağaloğlu Sinan Paşa'nın ölümüyle 1610 yılına kadar Osmanlının doğu cephesi serdarsız kalmış ardından Kuyucu Murat Paşa, serdar olarak atanmıştır.[63] Bu dönemde Pınyanış beylerinin ikiye ayrıldığı, bir kısmının İran bir kısmının da Osmanlıya bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Şah Abbas'ın üstünlüğü ele geçirmesiyle Bıradost, Mukri, Dümbülü, Mansur Bey Mahmudi ve Gazi Bey, İran tarafına geçmişlerdir.[64] 1608 yılında Azerbaycan valisi Pir Budak'ın çabaları sonucu Emirhan Bıradost ile Şah'ın arası açıldı. Emirhan Dımdım Kalesinde savunmaya geçti. Kürt edebiyatının en önemli ulusal destanlarından olan "Dımdım Kalesi" destanına konu olan bu savaş yaklaşık bir sene sürmüştür. Kaleyi almak üzere görevlendirilen İ'timadu'd- Devle, Tebriz'e gelmiş Pir Budak

59 Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 137.
60 Mirza Bey Cünabadi, Ravzatü's- Safeviyye, Tarih-i Devri Safeviye, I, (Neşr. Gulam Rıza Tabatabaî Mecid), Bunyad Mevkufat Doktor Mahmud Avşar, Tahran, 1378, s. 784.
61 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 101.
62 İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s.699.
63 Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 140- 141.
64 İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 656.

ile beraber kendisine 12 bin Celali askeri katılmış, güneye yöneldiklerinde o bölgelerin yöneticileri olan Şahkulu Oğullarından Gazi Bey'in oğlu Hanemir (Xanemir) Selmas'da, Somay ve Enzel'de Seyfeddin Bey'in oğlu Evliya Bey 5 Aralık 1608'de kendilerine katılmışlardır.[65] Buradan bu ikisinin Şah Abbas'a tabi olduklarını anlıyoruz. 1610 yılında Kuyucu Murat Paşa, İran serdarı olarak atanmışsa da 1611'de ölümünden sonra görev Nasuh Paşa'ya devredilmiştir. 1612 yılında Osmanlı ile İran arasında Nasuh Paşa antlaşması yapılınca bölge biraz sakinleşmiştir.[66] 9 yıl süren bu savaş döneminde Osmanlı Devleti daha önce kazanmış olduğu bazı toprakları Safevilere kaptırdı.

ZEKERİYA BEY ve OĞLU YAHYA BEY İLE ŞAHKULU OĞULLARI

Bu dönemde Hakkâri hakimi olan Zekeriya Bey, mülkünü oğulları arasında paylaştırmıştı. Buna göre Yahya Bey Çatak'ta (Şaxê), Zeynel Bey de Nordız'da hüküm sürüyordu. Elbak'ta ise yeğeni Hasan Bey sancakbeyi idi. En büyük oğlu Yahya Bey, güçlenince Culemêrg'i alarak babasının yerine geçmeye kast etti.[67] Zekeriya Bey, durumu öğrenince Culemêrg'i tahkim ederek Elbak'a kaçtı. Orada; Kızılbaşlardan, oğlu Zeynel Bey'den Somay ile Selmas beylerinden yardım istedi. Pınyanişi ve Dıri aşireti de Zekeriya Bey'e destek oldular. Culemêrg'i kuşatan Yahya Bey, babasının yukarıda adı geçen kuvvetlerle Culemêrg üzerine geldiğini öğrenince barışa meyletti ve herkes eski konumuna döndü.[68] Zekeriya Bey'in oğlu Zeynel Bey, Elbak'a sahip olmak istiyordu. Bunun için ani bir şekilde Elbak üzerine saldırıp köylerini yağmaladı. Elbak Bey'i Hasan Bey, mecburen kadim düşmanı Gazi Bey'in oğlu Hanemir'den yardım istemek zorunda kaldı. Hanemir'in gönderdiği kuvvetleri karşılamak için kale dışına çıkan Hasan Bey, Zeynel Bey'in pususuna düştü ve yaralı bir şekilde Pizan'a kaçtı. Elbak Kalesini elinde tutan Şah Nazar da kaleyi Zeynel Bey'e teslim etti.[69] Zekeriya Bey ve oğlu Zeynel Bey, Pizan üzerine yürüyünce de Hasan Bey ile Zeynel Bey Elbak bölgesinin paylaşılması konusunda anlaştılar. Fakat Zeynel Bey, Nordız'a dönünce Hasan Bey tekrar Elbak bölgesini yönetimi altına aldı. Bu dönemde Zekeriya Bey'in etkinliği oldukça azalmıştı. Zeynel Bey, Elbak'ı kendisine vermesi şartıyla abisi Yahya

65 İskender bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 795.
66 Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 141- 142.
67 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 242- 244.
68 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 247- 255.
69 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, 256, 260.

Bey'e, babasına karşı destek vereceğini söyledi. Bunun üzerine iki kardeş birleşerek Culemêg üzerine yürümeye karar verdiler. Zekeriya Bey bunu duyunca diğer oğlu Şerefhan'ı, Şah Abbas'a göndererek yardım talebinde bulundu. Bunun üzerini Van beylerbeyliği Hakkâri yönetiminin Yahya Bey'e verilmesi için bir hüküm çıkarttı. 25 Aralık 1613 yılında Yahya Bey, Hakkâri hakimi olarak atandı (BOA, MD, No: 80, hk: 509).[70] Yahya Bey ve kardeşi Zeynel Bey, Culemêrg üzerine yürüyünce Zekeriya Bey Urmiye'ye kaçtı. Hakkâri kalesini savunan Ertoşiler, bir gün sonra kaleyi Yahya Bey'e teslim ettiler.[71] Yahya Bey, Elbak Bey'i Hasan'ı çağırarak Elbak'ı Zeynel Bey'e verdi. Bunun üzerine Hasan Bey, Gazi Bey'in oğlu Hanemir ve Pınyanışilerden yardım istedi. Hanemir ve bir bölük Van askeri Elbak'ı ele geçirerek kışa kadar bekledilerse de Hasan Bey, Hakkâri zindanında olduğundan gelemeyince geri gittiler. Bunun üzerine Zeynel Bey Elbak'ı savaşsız aldı.[72] Osmanlı ile İran arasında imzalanan Nasuh Paşa anlaşmasından dolayı Şah Abbas, Zekeriya Bey'e bir yardımda bulunmayınca, o ve oğlu Şerefhan tekrar Yahya Bey'in yanına geldiler.

1615 yılına gelindiğinde Şah Abbas'ın Nasuh Paşa antlaşmasına bağlı olarak taahhüt ettiği bazı şartları yerine getirmemesi nedeniyle ve Osmanlının kaybettiği yerleri alma isteği ile Osmanlı- İran savaşlarının üçüncü safhası başlamıştır.[73] Bu dönemde Tekeli Mehmet Paşa'nın Van valisi olması ile beraber İran'a bağlı olan diğer Pınyanış beylerinin tekrar Osmanlı Devletine tabi olduklarını görüyoruz. Osmanlı Devleti Revan'ı tekrar almak amacıyla İran'a savaş açmıştı. Bu meyanda Yahya Bey 1616 yılında kuvvetleriyle Urmiye bölgesindeki Safevi kuvvetlerini vurmuştu. Tebriz beylerbeyi Pir Budak Han, o bölgedeki kuvvetlere yardım etmek gayesiyle o bölgeye geldiğinde Safevi kuvvetlerinin Kürtler eliyle yok edildiğini gördü. Bunun üzerine Elbak üzerine yürüdü ve büyük bir tahribat yaptı.[74] Bundan sonra Karnıyarık Kalesi üzerinden Selmas bölgesine tahakküm eden Gazi Bey'in oğulları üzerine gitti. Bunun üzerine Pınyanışiler; Tekeli Paşa'dan, Mahmudiler ve Yahya Bey'den yardım istediler. Pınyanışiler ile birleşen ve sayıları altı- yedi bine ulaşan bu kuvvetler Selmas yakınlarında yapılan savaşta Pir Budak Han'ı öldürerek yendiler.[75] Pir Budak, Zeynel Bey tarafından öldürüldü. Böylece Emirhan Bıradosti'nin

70 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 103.
71 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, 280.
72 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, 286- 289.
73 Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 142- 143.
74 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 302.
75 İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 901- 902.

intikamı alınmış oldu. Yenilen Safevi ordusu Selmas Kalesine sığındıysa da büyük çoğunluğu yok edildi.

Bu savaşlarda Yahya Bey'in kuvvetini gören Tekeli Mehmet Paşa, onu ortadan kaldırmak için çeşitli bahaneler aramaya başlamıştır. Haziran 1617 tarihinde Revan kuşatmasına gittiğinde Yahya Bey'i Van'da bırakmıştı. Yahya Bey, Tekeli Paşa'nın Van'a varmasından önce Van'ı terk etti. Çünkü Paşa'nın kendisini yok etmek istediğini biliyordu. Şah Abbas'ın Merend'e geldiği duyulunca Tekeli Paşa, Yahya Bey'e haber göndererek şaha doğru gittiğini ve kendisinin de gelmesini istedi. Han Hızır (Xan Xızır) denilen yerde Yahya Bey, Tekeli Paşa'ya yetişti. 1617 yılının Ramazan'ının 27'sine denk gelen bu tarihte Tekeli Paşa, geç geldiği için Yahya Bey'e hakaret edince Yahya Bey hançer ile Paşa'yı vurdu. Ardından 'Ezêmşêr Xani ve Mihrab Bey Paşa'yı öldürdüler. Bunu gören Van askeri, Hakkâri askerlerine saldırdılar. Bu çarpışmada Yahya Bey ile beraber; amcaoğullarından Alaaddin, 'Ezêmşêr Xani, Mihrab Bey, Mir Seyyid, Mir Ömer, İbrahim ve Şeyh Haydar Serşiyani, Gıravi ve Şahverdi Pınyanışi, Dıri aşiretinden Yar Aziz, Laçin ve Mir Mahmud, Mela Ahmed, Şêrdıl ve Şeyhemir öldürüldüler.[76] Bu arada Serav antlaşmasıyla Şah Abbas Azerbaycan'ı egemenliği altına almıştır. 1623 yılında Şah Abbas Bağdad'ı alınca Osmanlı- İran savaşlarının dördüncü safhası başlamış oldu. Bu dönemde Pınyanış beylerinden bir kısmı İran'a tabi olmuştur. Kardeşlerinin aksine Safevilere tabi olan Gazi Bey'in oğulları üzerine 1625 yılında Soran ve Bıradost Kürtleri saldırınca onlar da Çors, Selmas ve Merağa'daki Kızılbaşlardan yardım istediler. Aralarındaki çatışmalardan birçok kişi öldü.[77] Şah Abbas ve Zekeriya Bey 1629 yılında ölmüşlerdir. Sefevi tahtına Şah Safi, Hakkâri hakimliğine ise Şerefhan geçmiştir.

MİR İMADEDDİN ve PINYANIŞİLER

Şerefhan, Yahya Bey'in oğulları özellikle İmadeddin'in gayretleri sonucu abisi İbrahim Beyle savaşarak Hakkâri hakimliğini elde etmişti. Tahta oturduğunda Somay Bey'i Şahkulu Oğullarından Mir Aziz'in Hakkâri üzerindeki tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Çünkü Mir Aziz, Hakkâri kervanlarını vurup yağma hareketlerinde bulunuyordu. Bunun üzerine Şerefhan, Çukurca (Kela Çelê)'de hüküm süren Seyyid Muhammed'den dağlı aşiretleri toplamasını istedi. O da Tuxubi, Ertoşi, Cêlo, Bazi, Pın-

76 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, 349-350.
77 İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, III, s. 1031.

yanışi, Dıri, Doski, Serangêli, Sılehi ve Lêwinilerden oluşan bir kuvvet hazırladı. Şerefhan bu kuvvetin komutasını İmadeddin'e vererek Somay üzerine gönderdi. Bunun üzerine Mir Aziz, Hakkâri üzerinde saldırılarda bulunmayacağına dair söz verince harekât durduruldu.[78] Dikkat edilirse Şahkulu Oğulları yönetimi dışında kalan Pınyanışiler, Hakkâri beylerinin yanında savaşa girmişlerdir. Bu seferin ardından Şerefhan Bey, İmadeddin'e Çehrik Kalesini verdi. Her ne kadar İmadeddin'in gönlü Çehrik'ten yana olmasa da mecburen oraya gitti. İmadeddin, İran ile Osmanlı arasındaki stratejik Çehrik kalesine gidince konumunu güçlendirmeye başladı. Bu meyanda Mir Aziz yönetimindeki Pınyanışiler ve Bıradostiler kendisine katıldılar. O da sayıları artan adamları ile beraber Hoy, Merağa, Merend, Tasuc gibi bölgelere saldırıp haraç aldı.[79] İmadedin'in bölgede gücü artıkça ne Osmanlı Devletine ne de Safevilere bağlılığı kaldı. Aksine Hakkâri hükümetini Şerefhan'dan almak için girişimlere başladı. Bunun için önce babasısın baş düşmanı olan Elbak Bey'i İbrahim Bey'e saldırıp bölgesini talan etti. Bunun üzerine Şerefhan, müttefik olduğu Selmas Bey'i Hamza Bey'i Çehrik üzerine saldırttıysa da Selmas askeri İmadeddin karşısında yenildiler.[80] Şerefhan, İmadeddin'e karşı Kızılbaşlardan yardım almaya çalıştı. Fakat Safevi destekli bütün çatışmaları İmadeddin kazandı. Tabi bu arada bölgede İmadeddin'in yıldızı parlamaya başladı ve Tebriz ile Van arasındaki geniş bir bölgede etkinlik kurmayı başardı. İmadeddin'i Safevilerle yenemeyeceğini anlayan Şerefhan, İmadeddin'in saflarında gedik açmak için kız kardeşini Pınyanışi Mir Aziz'e verdi.[81] Bunun üzerine İmadeddin, Şerefhan ile yürüttüğü vekâlet savaşına son vererek bizzat Hakkâri bölgelerine saldırdı. Kısa bir süre içinde Kilisa denilen yeri aldı. Bu bölge alınınca Şerefhan önce Elbak'ın ardından da Culemêrg'in düşmesinden korktu. Çünkü Elbak Hakkâri'nin kilidi idi. Elbak düşerse Culemêrg çok rahat bir şekilde düşerdi. Bunun üzerine Elbak üzerine çok kanlı savaşlar oldu ve tabi bu esnada Elbak yakılıp yıkıldı.[82] İmadeddin'in Elbak üzerindeki baskısını azaltmak için Mir Aziz, Çehrik Kalesi üzerine yürüdü. Şivehelan denilen yerde iki ordu kıyasıya bir savaşa tutuştular ama Mir Aziz yenilerek kaçtı. Bu yenilgiye rağmen Şerefhan, Mir Aziz'e mücevherlerle süslenmiş bir kılıcı hediye olarak gönderdi. Buna karşılık Mir Aziz: "*biz Pınyanışiler her zaman Hakkâri Miri'nin hizmetindeyiz*" di-

78 Temer, Yazıcı, *a.g.e*., s. 376- 384.
79 Temer, Yazıcı, *a.g.e*., s. 391- 394.
80 Temer, Yazıcı, *a.g.e*., s. 398- 405.
81 Temer, Yazıcı, *a.g.e*., s. 436.
82 Temer, Yazıcı, *a.g.e*., s. 464- 472.

yerek cevap verdi. Ardından Mir Aziz, Selmaslıların İmadeddin'e gönderdikleri haracın olduğu bir kervanı vurunca İmadeddin, Pınyanışi kalelerine saldırdı. Elbak'ın yakılıp yıkılması emrini verdi.[83]

Elbak'ın yakılıp yıkılması haberi Şerefhan'a ulaşınca bu duruma bir son vermek için büyük bir güçle İmadeddin'in üzerine gitmeye karar verdi. Çatak'ta olan kardeşi Zeynel Beyden ve Çukurca'da olan diğer kardeşi Seyyid Muhammed'den bütün kuvvetlerini toplayarak yanına gelmelerini istedi. Ardından Kızılbaşlara haber göndererek kendilerinden top ve zahire istedi. Safeviler de Enzel'den top ve Urmiye'den de zahire ihtiyacının karşılanması ile ilgili kendisine söz verdiler. Şerefhan bu kuvvetleri ile Gever'e geldi. Safevi hanlarına haber göndererek topları göndermelerini istedi. Safevi hanları ise sözlerinden cayarak eğer bizimle Pınyanışi ve Bıradostiler üzerine yürürsen biz de seninle beraber Çehrik üzerine yürürüz dediler. Buradan Pınyanışi ve Bıradostilerin Kızılbaş hanları ile devamlı çatışma içinde olduklarını anlamaktayız. Şerefhan bunu kabul etmedi. Ardından Elbak'a geldi. Orada Pizan Kalesi hakimi olan diğer kardeşi İbrahim Bey de kendisine katılınca askerlerinin sayısı beş bine ulaştı. Bu esnada Elbak'ın yakılıp yıkılmasından dolayı iaşe sıkıntısı çekilmesi ve kışın başlamasından dolayı gelecek sene baharla beraber tekrar toplanarak İmadeddin'in üzerine yürümeye karar verdiler. Ama yine de Sılehi, Serangêli, Pınyanışi ve Dırilerden oluşan üç bin kişilik bir orduyu Çehrik üzerine gönderdi. Bu ordu fazla bir şey yapamadan geri döndü. Şerefhan'ın kuvvetleri dağılınca Elbak halkı, İmadeddin'e tabiiyetlerini bildirdiler.[84]

Şerefhan, Elbak'ın düştüğünü öğrenince İmadeddin'e karşı tek başına savaşamayacağını anladı. Bu arada Safevi şahı Şah Safi 1632 yılında Gürcistan ahalisini baştanbaşa kendisine bağlayarak Tebriz'e geldi.[85] Bunu duyan Şerefhan bir adamını şaha göndererek İmadeddin'e karşı yardım istedi. Van'ı almak için eline iyi bir fırsatın geçtiğini anlayan Şah, Şerefhan'ın ulağına istedikleri yardımı göndereceklerini bunun için Bey'inin ordusunu hazırlamasını söyledi. İmadeddin'e karşı Şerefhan'a yardım bahanesiyle sınıra yaklaşan Şah, 1633 Eylül'ünde ani bir hücumla Van'a saldırarak İskeleyi aldı.[86] Ardından Şerefhan'a haber göndererek önce Van'ı alalım sonra beraber Çehrik'i alırız diye haber gönderdi. Bu esnada Vali Murtaza Paşa, Van Kalesinde savunmaya geçti. Halil paşa da

83 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 475- 484.
84 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 485- 494.
85 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 108.
86 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s.109.

Van'a yardıma gönderildi. Murtaza Paşa, Şerefhan'a mektup göndererek Hakkâri Bey'ine güvenlerinin tam olduğunu söyleyerek yardım istedi. Şerefhan çok kötü bir duruma düşmüştü. Bir yandan Şah bir yandan da Paşa kendisinden yardım istiyordu. Hazırlanıyorum bahanesiyle bekle gör tutumunu almak zorunda kaldı.[87] Bu fırsatı çok iyi değerlendiren İmadeddin, Murtaza Paşa'nın yardımına koştu. Halil Paşa'nın Van'a yardıma geldiği duyulunca, Safevi ordusu karşılamak için Kuskun Kıran bölgesine geldi. Çıkan savaşta Safevi ordusu yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı.[88]

Murtaza Paşa, Şerefhan'a karşı İmadeddin'i Hakkâri hakimi olarak atadı. Van'a gelen İmadeddin çok iyi karşılandı. 1633 yılının kış mevsiminde Culemêrg üzerine yürüyerek kaleyi kuşattı. Bunun üzerine Mir Aziz, Somay'dan; Seyyid Muhammed Bey ise Çukurca'dan Şerefhan'ın yardımına geldiler. Fakat yardımları ulaşamadan kale düştü ve Şerefhan öldürüldü.[89] Yukarıda anlatılanlardan anlaşıldığı gibi Pınyanışi beyleri, Hakkâri beyleri arasındaki taht kavgalarında Şerefhan ile, Safevilere karşı da İmadeddin ile beraber hareket etmişlerdir.

MİR İMADEDDİN ve ÇUKURCA KALESİ MUHASARASI

Şerefhan, kardeşi Seyyid Muhammed Bey'i Çukurca bölgesini yönetmek için Çukurca kalesine yönetici olarak atamıştı. Mir İmadeddin de yönetime geldiği 1634 yılında amcasını görevinde bıraktı. Seyyid Muhammed Bey Çukurca bölgesinin ekin ve adam bakımından az olduğunu belirterek Tuxub bölgesini isteyince İmadeddin adı geçen bölgenin yarısını verdi. Bunun üzerine başka yerleri istedi. İmadeddin, o istediği yerleri de kendisine verdi. Fakat Seyyid Muhammed Bey'in istekleri bitmek bilmiyordu. Bunun üzerine İmadeddin istediği bölgeleri kendisine vermeyi reddetti. Seyyid Muhammed Bey de Nesturilerden oluşturduğu bir kuvvetle Culemêrg yakınlarında birkaç köyü talan etti. İmadeddin buna bir son vermek için; Şax, Mukıs, Kakan, Qewalis, Karısan, Lêwin, Marunıs, Xani ve Pınyanışilerden oluşturduğu bir orduyu kardeşi Tatarhan (Teterxan) komutasında Çukurca üzerine gönderdi. Seyyid Muhammed Bey de Pınyanışi, Tuxubi, Tiyari ve Çelilerden bir kuvvet oluşturarak savaşa hazırlandı. Piroz Bey (Piroz Begê Çeli) de kendisine yardım ediyordu. Seyyid Muhammed'in kuvvetleri Çukurca kalesinde savunmaya geçtiler. Tatarhan, uzun süren kuşatma esnasında ancak birkaç konağı alabilmişti. Muhasara

87 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 500- 506.
88 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 109- 110.
89 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 519- 532.

uzayınca Berwari ve İmadiyeliler de kaledekilerin yardımına gelmişlerdi. Bunun üzerine bizzat Mir İmadeddin Dıri, Serangêl, Pınyanışi, Doski, Bıradost, Gever ve Şemdinan askerlerini de yanına alarak Çukurca Kalesini muhasara eden kardeşi Tatarhan'ın yardımına geldi. Beraberinde top da getirmişti. İmadeddin'in geldiğini duyan Berwari ve İmadiyeliler geri gittiler. Bunun üzerine kaleye kapanan Müslüman ve Nesturiler ölüm kalım savaşına hazırlandılar. Ordunun kumandasını eline alan İmadeddin uzun bir süre kaleyi toplarla vurmasına rağmen kaleyi düşüremedi. Bunun üzerine kaledeki Pınyanışiler'in maneviyatını kırmak için kardeşi Tatarhan'a, Pınyanış bölgesini yakıp yıkmasını, taş üstünde taş bırakmamasını emretti. Tatarhan, bu görevi en güzel bir şekilde yerine getirmesine rağmen kaledekilerin maneviyatını kıramadı. Uzun bir muhasaradan sonra kaledekilerin barutunun bitmesi ve kaleye giden su yollarının kapatılmasından sonra kaledekiler can emniyetlerinin sağlanacağı sözü ile kaleyi İmadeddin'e teslim ettiler.[90] İmadeddin daha sonra Culemêrg'e geri döndü. Bu tarihte ilk kez Çukurca bölgesinde top kullanılmıştır. Aynı zamanda asıl Pınyanış bölgesi büyük bir tahribata uğramıştır. Bılêcan köyündeki Avdel Ömeran camisinin imam- hatibi Mela Şêxızdinê Serani bu esnada öldürülmüştür.

Osmanlı padişahı Sultan IV. Murad, Şah Abbas'ın aldığı toprakları geri almak için 1635 yılında Revan seferine çıktı. 8 Ağustos 1635 yılında Revan'ı tekrar geri aldı. Revan muhasarası sürerken Urmiye bölgesinden Revan'a yardıma giden otuz bin kişilik bir Safevi ordusu Selmas yakınlarında yollarını kesen Pınyanışi Mir Aziz'in sekiz binden oluşan kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. Mir Aziz, Safevi ordusunun bütün ağırlıklarını ele geçirerek Van'a gönderdi. Bundan dolayı bu Pınyanış kavmine "Gazikıran" ismi verildi.[91] Revan kalesi alındıktan yedi ay sonra tekrar Safeviler tarından alınmıştır. Bunun üzerine Sultan, tekrar sefere çıkmış ve 1638 yılında Bağdad'ı Safevilerden almış ve ardından 1639 yılında Kasrı Şirin antlaşması ile iki taraf arasındaki sınır yeniden belirlenmiştir. Günümüz Türkiye- İran sınırları büyük ölçüde bu anlaşmaya göre oluşmuştur. Bu arada 1640 tarihinde Hakkâri hakimi İmadeddin, Van valisi Hasan Paşa tarafından öldürülmüş[92] yerine İzzeddin Şêr geçmiştir.

---

90 Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 550- 581.

91 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Cilt, IV. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 124.

92 Yıdırım, Nermin, *Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-İ Feth-i Revan Ve Bağdad) Tahlil Ve Metin,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 74.

EVLİYA ÇELEBİ ve PINYANIŞİLER

Melek Ahmet Paşa'nın himayesinde seyahatlerini gerçekleştiren Evliya Çelebi, Paşa'nın 1655 yılında Van valisi olarak atanması ile beraber Van ve Tebriz arasındaki seyahatleri esnasında Pınyanışiler'in bölgesinde dolaşarak Pınyanışiler hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Halep valisi olan İpşir Mustafa Paşa, idam edileceği korkusuyla çağırıldığı İstanbul'a gitmemek için Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti arasında bir savaş çıkartmak ister. Bunun için Kasrı Şirin antlaşmasını bozacak bir durumun oluşması için uğraşır. Van valiliği döneminde tanıdığı Pınyanışi beylerine mektuplar göndererek; sulhu bozacak bir şeyler yapabilirseniz ben Van'a serdar olarak atanacağım ve Van'a serdar olarak geldiğimde de sizin has ve sancaklarınızı artıracağım diyerek onları sulha mugayir iş yapmaya teşvik eder. Bunun üzerine Pınyanışiler, Urmiye, Selmas, Dümbülü bölgelerinde yağma hareketlerine girerek on yedi bin koyun talan ederler. Pınyanışiler'in yağmaya girişmesi Safevilere sefer açmak için fırsat kollayan İpşir Mustafa Paşa'nın kışkırtması sonucu gerçekleşmişti. Bunun üzerine Safevi Şahı, Sadrazam İpşir Mustafa Paşa'dan gereğini yapmasını talep etmiş ancak hiçbir yanıt alamamıştır. Paşa, hiç ilgilenmeyince İranlılar da karşı bir yağma hareketine girişerek on bin kişilik bir ordu ile Pınyanış köylerini talan ederek kırk bin koyunu götürürdüler. Pınyanışiler, Paşa'ya mektup göndererek durumu arz ederler. Paşa da bu mektupları Sultana arz edip sulha mugayir iş yapıldığını iddia ederek Melek Ahmed Paşa'yı Acem serdarlığına tayin bahanesiyle Van'a sürer. Ancak Melek Ahmed Paşa Van'a ulaşmadan evvel İpşir Mustafa Paşa katledilince yeni sadrazam Kara Murad Paşa, sınır boylarında yaşanan meselelerin çözümü için diplomatik yolların kullanılmasını ister. Bunun üzerine Melek Ahmed Paşa, Safevi Şahı ile sınırın öte yakasındaki valilere nâmeler yazdırıp, elçilerle göndermiştir. Bu bağlamda Evliya Çelebi de Urmiye Hanı Genç Ali Han ile Tebriz Hanı Kayıtmaz Han'a nâme götürmek üzere elçi tayin edilmiş ve Pınyanışiler'in gasp edilen mallarının kurtarılması ile görevlendirilmiştir.[93] İşte Evliya Çelebi bu gezileri esnasında Pınyanışiler hakkında çok değerli bilgiler verir.

Evliya Çelebi, Van'a yeni atanan vali Melek Ahmed Paşa'yı karşılayan Kürt beyleri içerisinde Pınyanışi beylerinin olduğunu belirtir.[94] Van Eyaletine bağlı hükümet ve sancaklardan bahsederken azil kabul etmez hü-

93 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 176.
94 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 111.

kümetler bağlamında; Hakkâri, Bidlis, Mahmudi ve Pınyanış hükümetlerinin ismini sayar. Pınyanış Hükümeti hakkında şu bilgileri aktarır: " *bunlar da Mahmudi ad olunur, amma başka hükümettir. Van'ın doğu tarafında altı konak uzaktır. Beyleri Hasan Bey'dir. Tahtı Hasani Kalesi'dir. Bunlarını diyarının doğusu, güneyi ve kuzeyi üç konak yer Acem diyarıdır. Acem'in Urmiye hanlarından* Çevlan *Sultan ile müşadırlar. Gece gündüz Acem ile savaş halindedirler. Sayıları altı bin askerdir. Amma gayet kadd-i bala ve zeber-dest tüvana adamlardır. Defalarca Urmiye ve Tebriz hanlarının kırk elli bin askerini altı bin Pınyanışi gazisi ile Acem'i kırmışlardır. Bunların toprağında has, haraç, timar ve zeamet vardır. Diyar-ı Acem'de bunlara Gazikıran derler…… Yukarıda adı geçen dört hükümet fetih esnasında Sultan Süleyman ahitnameleriyle bunlara kendi vilayetleri sancak yoluyla verilmiştir ve sancak sayılırlar. Fakat yurtluk ve ocaklık üzere hükümet olup diğer umera gibi azil ve nasb kabul etmezler. Biri gitse yerini oğluna veyahut uygun bir akrabasına verirler. Başkasına verilmez. Fakat eyaletlerinde diğer sancakların toprağı gibi tahrir olunup ebvab-ı mahsulatı timar ve zeamet kaydedilen mamur köyleri vardır. Bir sefer durumunda erbab-ı timarı alaybeği ile Van Paşası sancağı altında görevlendirildikleri sefere giderler. Buna uymasalar sancakları oğluna veya yakın bir akrabasına verilir"*. Evliya Çelebi Pınyanışiler'in doğusunda Beni Kotur, Bıradosti, Çevlani, Dümdümü ve Dümbülülerin yaşadığını aktarır. Bunların Kanuni Sultan Süleyman döneminde Van'a tabi olduklarını fakat Bağdad'ın alınmasından sonra (1638) Safevilere bağlandığını aktarır.[95] Biz buradan Pınyanışiler'in Osmanlının tam sınır hattında olduklarını geri kalanının Kasrı Şirin antlaşması ile İranlılara bırakıldığını anlıyoruz. Evliya Çelebi, savaş esnasında Van Eyaletinde asker sayısı ve askeri düzen bağlamında da şunları aktarır: "*Evvela Süleyman Han ahdi üzere Ali Osman padişahı Acem diyarına gitse Van Beylerbeyi tali'a-i asker olur. Onun önü sıra Hakkâri hanı* çarhacı *olur. İlerisinde Mahmudi baş* çarhacı *olur. Onun da ilerisinde Pınyanışlı ve Çolak Mir Azizli ve Gazikıranlar sağda ve solda ve önde ince karavul olup ileride baş ve esir almak ile görevlidirler….. on iki bin asker Hakkâri'dir. Altı bin asker Mahmudi'dir. Altı bin asker Gazikıran-ı Pınyanış'dır. Beş bin asker Bitlis hanıdır*".[96] Burada aktarılanlardan Pınyanışiler'in, Van Beylerbeyliği içerisinde en öncü kuvvet olmakla çok önemli bir konumda bulundukları anlaşılmaktadır. Melek Ahmed Paşa, Bidlis Hanı Abdal Han üzerine gittiğinde Van Paşasına bağlı Ekrad beyleri

95 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 123- 125.
96 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 125- 126.

de kendisine katılmışlardır. Bu meyanda Pınyanışi beyleri de altı yüz asker ile bu savaşa katılmışlardır.[97] Bidlis seferi ile Abdal Bey şehri terk ederek kaçmak durumunda kalmıştır. Paşa kendisine yardım eden Kürt beylerine sefer sonrası hediyeler vermiştir. Bu meyanda "*Pınyanışi Bey'ine bir hilat ve bir* çeleng *ve Gazikıran Bey'ine …… bir hilat-i fahire ve bir* çeleng *ihsan olundu"* demektedir. Buradan Pınyanışiler'in Pınyanış ve Gazikıran şeklinde ikiye ayrılıp iki bey tarafından yönetildiklerini anlamaktayız.[98]

Bidlis hanı Abdal Han meselesinden sonra Paşa, Van'a geldiğinde yeni sadrazam Kara Murad Paşa'nın sınır boylarında yaşanan meselelerin çözümü için diplomatik yolların kullanılmasını isteyen emri gelir. Pınyanışi Bey'i adamları ile Paşa'ya gelerek gasp edilen mallarının kurtarılmasını talep ederler. Melek Ahmed Paşa, Safevi Şahı ile sınırın öte yakasındaki valilere nâmeler yazdırıp Evliya Çelebiyi; Tebriz Hanı Kayıtmaz Han, Urmiye Hanı Genç Ali Han, Kotur, Çevlan, Bıradost, Harir, Dümdümü, Dümbülü, Selmas, Enzeli ve Avşarlı sultanlarına mektuplarla beraber elçi tayin edilerek Pınyanışiler'in gasp edilen mallarını geri almakla görevlendirmiştir.[99] 10 Zilkade 1655 tarihinde Evliya Çelebi, yüz Pınyanışi ile Urmiye'ye doğru yola çıktı.[100] Bu gezisi sırasında uğradığı Pınyanış kaleleri ve yerleşim yerleri hakkında bilgiler verir.

Evliya Çelebi Hoşap'a uğradıktan sonra Karahisar Kalesi ve oradan da Pınyanış Kalesine (Ustuvani Hasani) ulaşır. Bu kaleyi şöyle tanıtır: "*…. Osmanlı hükmünde cümle (...) adet Hasani kalesi vardır… biri de bu Hasani kalesidir. Evc-i asumana ser çekmiş kaya* üzre *vaki' olmuş kudret eli ile kale yaratılmış bir vacibü's- seyr kaledir. Asla* âdemoğlu *eliyle yapılmış kargir bina duvarı yoktur. Allah'ın emri ile burç burç, beden beden kayadır. Asla yapılışında insan emeği yoktur. ... hakka ki Ad kavminden kalmış ademoğlu işi gar-ı yetimanlardır. Amma kalesi küçüktür. İçinde on kadar hanesi var. Suları sarnıçtır ve zahiresi mağarlarında oldukça boldur. Lakin zalim kalenin havalesi vardır. Amma zerre kadar bu kaleye bir zeval yoktur. Zira eser-i binadan asarın yerinde yeller eser. Hatta 1034 (1625) tarihinde Kel Rüstem Han bu kaleyi sekiz ay muhasara edip toplar ile dövmesine rağmen alamamıştır. Güney tarafında bir kapısı var. Ona merdiven ile çıkılır. Merdiveni ipler ile kaleye çekilip hiçbir taraftan çıkışı yoktur. İnsandan başka bu kaleye bir hayvan giremez. Meğer murgan-ı*

97 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 139.
98 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 157.
99 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 176- 177.
100 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 179.

hoş- elhanlar pervaz vurup meks edeler. İçinde bir camisi, anbarları ve su sarnıçları vardır…. Bu kaleden aşağı Berdük Deresi kenarında altı yüz adet tahtani Kürt evleri vardır. Amma etrafında *rabatı yoktur. Sade hendektir. Bahçeleri yoktur amma bağları gayet çoktur. Hatta Berdük Nehri kenarında olan* çemenzaristan içinde nice bin *seramed ve uzun boylu kavak ağaçları vardır. Her biri başını ayyuka çekmiştir".*

Evliya Çelebi, bu kale halkının çocukları hakkında oldukça ilginç bilgiler verir. "*Bura halkının çocuklarının cesaretine hayranım. Bu diyarın ağaçlarına su yürümeye başladığı zaman, bütün çocuklar bir yere toplanıp her kavak ağacına yetmiş- seksen, yüz kadar çocuk tırmanırlar ve tam tepelerine kadar çıkarlar. Ağırlıktan hemen yay gibi eğilip baş aşağı olurlar. Bütün çocuklar ağacın dallarına yarasa gibi sarılıp ağacın ucu ağırlıktan ta yere yatar. Bu kere çocuklar birer birer kendilerini yere atarlar. Ağacın yükü hafifler. Üzerinde ancak kırk- elli oğlan kalır. Amma cesur olanları ta ağacın doruğunda kalır. Bu kez ağaç depreşip kalkmak ister amma üzerinde çocuk çoktur. Birden on kadar çocuk kendini yere atınca kavak gürlenip kalkarak ta öbür tarafa yere eğilir. Bu hal üzerine zavallı ağaçlar hep yatar kalkar. Gariptir hiçbir diyarda kavak ağaçlarının böyle iki tarafa bükülme ihtimali yoktur. Her gün bütün çocuklar ikindi vaktinden sonra hocalarından serbest kalınca o ağaçların üzerinde şakalar edip oynaşırlar. Acaip seyredilecek bir şeydir… gayet necip ve reşid çocukları var. Bir sengistan ve cezire zemin olmakla babalar bu sınır boylarında çocuklarını ihmal etmişlerdir. Çünkü bu şehirde ancak bir cami, bir mescid ve misafir için bir han var. Bir hamam veya çarşı yoktur. Fakat İpşir Paşa tahriki ile Halep'ten Kızılbaş bu kavmin kırk bin koyununu alıp götürdü. Bu koyunların tahsili ile ilgili olarak memur edildiğimiz Pınyanışi kavmi bunlardır. Bunun için bu kavim bize ikram edip adı geçen ağaçlar sayesinde bizi eğlendirdiler. Suyu ve havası gayet latiftir".*[101]

Evliya Çelebi, Pınyanış kavminin durumu babında da şunları aktarır: "*sene 955 (1548) tarihinde Sultan Süleyman Han'a itaat edip yine kendi vilayetlerinin ebvab-ı mahsulatlarıyla ocak Bey'i olmuşlardır. Topraklarında timar ve zeamet yoktur. Tabl ve alem sahibi mir-i mükerremdir. Cümle altı bin adama maliktir. … Lakaplarında ümerayı Pınyanış diye tahrir olunur. Aklı gözünde, sadıklık özünde, şimşir belinde, hançer elinde ateşpare adamlardır. Ve gayet ankalardır. Hile ve aldatmadan uzaktırlar. Bunlardan bizimle Van'dan gelen yüz nefer adamları kalıp on nefer adam-*

101 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 182.

larıyla Acem tarafına revane olduk".[102] Pınyanış Kalesinden sonra Evliya Çelebi ve beraberindekiler yine Pınyanış hududunda olan üç yüz haneli Pınyanış köyü Rubacık Sultan'dan geçerek Kotur kalesine oradan da Albak Kalesine ve oradan da Pınyanışilere ait Karnıyarık Kalesine geçerler. Karnıyarık kalesini şu şekilde betimler: "*Berdük Sultanı hükmünde bir kuh-u bala üzere Şeddadi-bina bir kale-i ziba ve şekli murabbadan tulanice vaki' olmuştur. Küçük bir kaledir amma hayli ali püşte üzeredir… içinde ancak bir cami ve bir sarayı ve üç yüz tifenklisi vardır. Aşağı taraftaki rabatında bin adet mamur evleri vardır. Bağ bahçe ve havuzları vardır. Birçok cami, han, hamam ve dükkanları vardır.*[103] Karnıyarık kalesinden sonra Hopaş'tan Berdük Kalesine geçerler. Pınyanışiler'in denetiminde olan bu kaleyi de şöyle anlatır: "*bu kale Acem hududu içre vaki' olmuştur. Van Eyaletinde Pınyanış hükmündedir. Acemin yağmaladığı koyunların çoğu bunlarındır. Zira yaylaları Avşarlı kavmi ile müşadırlar. Bu yüksek kalenin banisi 1025 (1616) tarihinde Pınyanışi beylerinden Çolak Mir Azizi yapmıştır. Bu Berdük Kalesi Pınyanışinin Hasani Kalesine oldukça yakındır… Cümle Pınyanışi karşılamaya çıkıp bizi bağlarında misafir ettiler. Berdük Kalesi yararlı ve muhtasar küçük bir kaledir. Hendeği yoktur. Doğu tarafında ağaçtan bir kapısı vardır. Etrafı sekiz yüz adımdır. İçinde iki yüz kadar odaları vardır. Neferleri yine Pınyanış kavmindendir. Üç toçuağzı var ve bir camii var. Dükkanları, han ve hamamları yoktur. Amma her ne murat edersen kıymetli eşyalar oldukça ucuza bulunur. Çünkü Acem diyarı ile komşudur ve Acem içindedir. Kalenin taşra tarafında Davdan Nehri kenarında üç yüz adet bağ ve bahçeli ve kavak ağaçlı mamur bir rabatı vardır. Küçük bir kasabadır. Bir camisi Çolak Mir Azizindir… Bu rabatta ancak üç bin Pınyanış genci sakin olur. Defalarca Acem diyarına girip şahın hanlar hanını defalarca yenmişlerdir. Azgın ve cesur olan sert bir kavimdir. Cümle başlarında Kızılbaş serbendleri üzre çelengli gençlerin her biri beşer onar tıraşsız Kızılbaş başlarını ateşten kılıçları ile tıraş edip kılıçlarını arşa asmışlardır. Hala komşu oldukları Urmiye hanı ve Tebriz hanı ve bütün Acem sultanları bunlara zahire yükleri, atlar ve ipeklerden hediyeler göndererek şerlerinden emin olmaya çalışırlar. Amma Kızılbaş büyük bir asker ile üzerlerine gelerek kırk bin koyunlarını aldılar ve bizim onların koyunlarını almamız için görevlendirildiğimiz kendileri tarafından öğrenilince bizimle Urmiye hanına gelmek istediler".*[104] Berdük Kalesinden sonra heyet hem Acem hem de Pınyanışilere tabi olan Kend-i

102 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 182.
103 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 184.
104 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 184- 185.

Hine ve oradan da Gazikıran (Pınyanışilere) tabi olan Kend-i Harir'e geçip ardından Gazikıran Kalesine ulaşırlar. Pınyanışilere ait Gazikıran Kalesi hakkında şu bilgileri aktarır: "*bu kaleyi Hakkâri beyleri bina etmişlerdir. Bazen Acem eline bazen de Osmanlı eline geçip Van'da Pınyanışi beylerinin Gazikıran'ın ocak beyleri hükmündedir. Bu kavmin yarısı Acem'e tabidir. Çünkü köyleri, kentleri ve mezraları, bağ ve bahçeleri cümle Acem toprağındadır. Kaleleri sarp olduğu için Osmanlıya tabidirler. Amma yine de Mahmudi'nin Pınyanışi kavminden Gazikıranlardandırlar. Amma çoğu Acem'e tabidirler… Gazikıran Kalesi, Urmiye sahrasına bakan yalçın bir kaya üzerinde şekli murabba' bir küçük köhne bina ve sarp güzel bir kaledir. Kale içinde on hanesi ve bey sarayı vardır. Amma mükellef ve havadar olan mamur bir saraydır. Bey'i ocaklık hakimidir. Hala bin askere sahiptir. Ebvab-ı mahsulatı kendine has-ı hümayun kayd olunmuştur. Toprağında timar ve zeameti cidda yoktur. Mefruz'ul- kalem ve Maktu'ul- Kademdir diyerek ellerinde hattı şerifler vardır. Acem galebe ederse Acem'e tabi olurlar. Onun için Cuma günleri camilerinde hutbe içinde önce Osmanlı sonra İran şahını yad ederler. Amma Osmanlıyı daha fazla severler. Ah Osmanlı bir kere daha gelse diye ah ederler. Zira Acem ile Osmanlı sulh (Kasrı Şirin) edeli fakir olduk derler*".[105] Bu anlatılanlardan sınır boyundaki Pınyanışilerin savaş esnasında daha zengin oldukları barış esnasında ise fakirleştiklerini anlıyoruz. Bu da büyük ihtimalle savaş esnasında ganimet, talan ve yağma ile zenginleşmelerine dayanmaktadır.

Gazikıran bölgesinden sonra artık İran sınırı başlamaktadır. Urmiye'ye ulaşan Evliya Çelebi burada Urmiye hanı Genç Ali Han ile bir görüşme yapar. Buradaki görüşmede İranlılar Pınyanışilerin sulha muğayir iş yaptıklarını, kendilerine ait koyunları yağmaladıklarını ifade ettiler. Kendilerinin bu işi çözmesi için İpşir Paşa'ya başvurduklarını fakat Paşa'nın ilgilenmemesi sonucu kendilerinin karşı bir yağma hareketine giriştiklerini anlattılar. Buna mukabil Evliya Çelebi, Kasrı Şirin antlaşmasını hatırlatarak antlaşmaya göre iki taraf vurgun ve talan yapmayacak ve asker çıkarıp top ve nefir ile tüfenk atılmayacaktı. Duruma göre Pınyanışiler gece baskınları ile top ve tüfenk kullanmaksızın yağmada bulunmuş buna mukabil Acem tarafı ise on bin kişilik bir ordu ile Pınyanışilere top ve tüfek ile saldırmışlardır. Bunun için Pınyanışilerin zararı sulha göre giderilmek zorunda idi. Bunun üzerine Genç Ali Han, Pınyanışilerin talan edilen koyunlarını geri iade etmek zorunda kaldı.[106]

105 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e*., I. Cilt, IV. Kitap, s. 185.
106 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *a.g.e*., I. Cilt, IV. Kitap, s. 188- 190.

Kasrı Şirin antlaşmasından sonra uzun bir süre Osmanlı ve Safeviler arasında herhangi bir çatışma yaşanmadı. Yukarıda Evliya Çelebinin de Pınyanışilerin dilinden aktardığı: "*Zira Acem ile Osmanlı sulh (Kasrı Şirin) edeli fakir olduk*" cümlesi sulh döneminde sınır boylarındaki sessizliğin bazen olumsuz sonuçlarını da gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. XVIII. yy'a gelindiğinde Afgan ve Lezgi isyanları ile dağılmanın eşiğine gelen Safevi Devleti'nin topraklarına, 1722 yılında Rusya'nın müdahale etmesi; Osmanlı Devleti'nin bunu fırsata çevirerek 1723 yılında Safevi topraklarını işgale başlamasına yol açmıştı. Osmanlı kuvvetleri kısa sürede Safevi Devleti'nin batısındaki Tiflis, Gence, Revan, Tebriz, Hemedan ve Kirmanşah gibi bölgeleri işgal etti. Fakat neticede 1727'de yapılan barış antlaşması ile Osmanlı Devlet'i işgal ettiği Safevi topraklarını elinde tutmayı başardı. Bu arada ortaya çıkan Nadir Şah, Afganlıları 1729'da Safevi topraklarından çıkardı ve ardından Osmanlı Devleti ile giriştiği mücadelede hem Osmanlı kuvvetlerini Safevi topraklarından çıkardı, hem de Safevi hanedanını yıkıp 1736'da kendini şah ilan etti. Böylece İran'da 221 yıllık Safevi Devleti yıkılıp yerine yeni bir devlet ve hanedan kuruldu. Nadir Şah, 1746 yılına kadar Osmanlı Devleti ile savaştı. Sonunda, 1746'da Osmanlı Devleti ile Kerden barış antlaşmasını imzalayarak savaşa son verdi. Osmanlı Devleti'nin 1723'de başlayan İran macerası Osmanlı Devleti'ne hiçbir yarar sağlamadı.[107] İşte bu dönemdeki savaşlarda Pınyanışiler'in tekrar boy gösterdiğini görüyoruz.

1723 yılında İran'ın hem iç karışıklıklar hem de Rusya ile savaş halinde olması Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik hamle yapması için uygun bir ortam sundu. Aynı yılın kış ve bahar ayları boyunca gerekli hazırlıklara girişen Osmanlı Devleti, Erzurum Valisi Vezir Silahdar İbrahim Paşa'nın seraskerliğinde Haziran 1723'te İran cephesini açtı.[108] Bu meyanda Tebriz'in alınması için Van valisi Vezir Köprülüzade Abdullah Paşa 1723 Ağustos aylarının sonuna doğru tayin edildi. Paşa, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1724 yılının ilkbaharında harekete geçti. Fakat Tebriz üzerine yürümeden önce hem askerî hem de lojistik açıdan Safevilerin erzak ve mühimmat depolamak için kullandığı Hoy ve Çors üzerine yürüdü ve 16 Mart 1724'de Hoy kalesini kuşattı. 53 günlük kuşatmadan sonra

107 Külbilge, İlker, *18. Yüzyıl'ın İlk Yarısında Osmanlı- İran Siyasi İlişkileri (1703- 1747),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, s. 344- 348.
108 Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 113.

Hoy kalesi alındı. Hoy'un düştüğünü haber alan Çors ahalisi de Mayıs ayının ortalarına doğru Osmanlı kuvvetlerine teslim oldu.[109] Bu bölgelerin alınmasından önce bölgede önemli bir güç olan Pınyanışiler Hatemhan Bey önderliğinde Selmas bölgesinin Osmanlı Devletine bağlanması noktasında büyük yardımlarda bulundu. Bundan dolayı hakimi olduğu Somay sancağına ek olarak Selmas ve nahiyeleri olan Kürd Kıran, Enzel ve Karabağ da kendisine verildi. Çelebizade Asım Efendi bu durumu şöyle aktarmaktadır: "*İtaat-i ahali-i Selmas ve Kürdkıran ve Karabağ ve Enzel. Kürd beylerinden yurtluk ve ocaklık olarak Somay sancağına mutasarrıf olan Hatemhan Bey'in memur olduğu başarılı seferde başarılı hizmetleri ve 'avatıf-ı sultaniyyeye kesb-i liyakat ettiğinden kadim ecdadı yurdu olan Selmas sancağı ve bu sancak civarında olan Kürdkıran, Karabağ ve Enzel nahiyeleri halkını Osmanlı Devletine itaat ettirmekle, o bölgeleri can ve malı pahasına korumakla adı geçen bölgeler Somay Sancağına eklenerek ve hükümet şekli ile senelik miriye dört bin kuruş ile Tebriz Seraskeri Abdullah Paşa tarafından kendisine verildi. Ayrıca Hatemhan unvan-ı hükümet ile maksud-ı akran kılındı"*[110] Hoy ve Çors bölgelerinin alınması esnasında da Pınyanışilerin katkısını: "*fethi Hoy ve Çors. .. Kabail ve aşiretlerinin savaşabilen adamları ile Somay hakimi Hatemhan ve eski Hakkâri şimdiki Elbak Bey'i İbrahim Bey .. Hoy taraflarına yönlendirildi*"[111] diyerek belirtmektedir.

Osmanlı ordusu, Ağustos başlarında Hoy'un güneyindeki Tasuc'u ele geçirdi. Van valisi Abdullah Paşa, burada 13 gün kadar konakladı. Bu süre zarfında Paşa, seferin güvenliği ile ilgili tedbirler aldı. Afşar taifesinin, ordu Tebriz kuşatmasında iken, zahire hatlarını vuracağı haberi alındığından; buna engel olunması için o sırada Urmiye kuşatmasında olan Hakkâri hakimi bu işe memur edildi[112] Ağustos sonlarına doğru Tasuc'dan Tebriz'e hareket eden Osmanlı ordusu, 31 Ağustos günü Tebriz önlerine geldi. Kuşatma 1 Eylül günü başladı. Fakat hem sefer mevsimi olmaması hem de güçlü direniş Tebriz'in düşmesini engelledi. Kuşatma esnasında Osmanlı ordusuna yardım getiren Halep Valisi İbrahim Paşa'nın üzerine bir saldırıda bulundular.[113] Yardım kuvvetleri üzerine yapılan bu saldırıyı def etmek için Abdullah Paşa'nın bayraklarıyla Boğazlıyanlızade Mu-

---

109 Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 118- 119.
110 Çelebizade Asım Efendi, Çelebizade Asım Tarihi, (Transkripsiyonlu Metin Ali Aktaş), 2008, s. 55, www.yazoku.net, o8. 18. 2014.
111 Çelebizade Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 55.
112 Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 141- 142.
113 Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 142.

hammed Paşa ve Selim Paşa, Binanişin (Pınyanışi) hakimi Hatemhan Bey süratle o tarafa yönlendirildi. Bunun üzerine Kızılbaş hanları, adı geçen Osmanlı kuvvetleri karşısında yenilerek yedi yüz gülle, altmış bir adet zenburek, iki şahi topu meydanda bıraktılar.[114] Yoğun kar yağışı ve askerde bıkkınlık görülmesi üzerine Osmanlı kuvvetleri kuşatmaya son verdi. Asker kışı Tasuc'da, Paşa ise kışı Hoy'da geçirdi. 1725 kışı boyunca Abdullah Paşa, Tebriz'in alınması için kuvvet topladı.[115] Bu meyanda Çelebizade Asım Efendi, Tebriz kuşatması için Osmanlı kuvvetleri ile hazır bulunan Kürt beyleri arasında Pınyanışi Bey'i Hatemhan Bey'i de sayarak şöyle der: *".. altı yüz nefer ile Mahmudi hakimi ve altı yüz nefer piyade ile Bitlis hakimi ve dört yüz nefer piyade ile Somay mea Selmas nevahi-i Kürdkıran, Karabağ ve Enzel hakimi… beş yüz nefer piyade ile Elbak hakimi. ... ulufe ve bahşişleri miriden verilmek üzere Hakkâri tarafından iki bin piyade… Tasuc kışlağında toplandı*".[116] 28 Temmuz 1725'de başlayan Tebriz kuşatması dört gün sonra Tebriz'in düşmesiyle bitti [117] 1725 yılının Aralık ayının sonlarında Urmiye'nin de Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiği haberi İstanbul'a ulaştı.[118]

Pınyanışilere ait Somay bölgesi 1673, 1680, 1702 tarihlerinde Yurtluk- ocaklık statüsünde sancak olarak görünmektedir.[119] Yine 1717, 1719, 1730, 1740, 1750 tarihlerinde de Somay bölgesi Somay Maa (ile) Selmas Hükümeti (Selmas'ın Kürd Kıran, Karabağ ve Enzel nahiyeleri ile birlikte) hükümet statüsünde görünmektedir.[120] Bunun dışında yine Pınyanışilere ait Belican (Bılêcan) sancağı 1673, 1700, 1717, 1719, 1722, 1730, 1740 ve 1750 tarihlerinde yurtluk- ocaklık statüsünde görünmektedir.[121]

---

114 Çelebizade Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 105.
115 Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 143.
116 Çelebizade Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 127.
117 Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 143- 144.
118 Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 146.
119 Kılıç, Orhan, "Ocaklık Sancaklarının Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, Sayı: 1, Elazığ Ocak 2001, s. 262- 263; Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 69; Kılıç, Orhan, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001, s. 192.
120 Kılıç, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlılar*, VI, YTY, Ankara, 1999, s. 98; İnbaşı, Mehmet, "Van Valileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, Sayı: 29, Erzurum, 2006, , s. 197- 198.
121 Kılıç, Orhan, "Ocaklık Sancaklarının Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, Sayı: 1, Elazığ Ocak 2001, s. 262- 263; Kılıç, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlılar*, VI, YTY, Ankara, 1999, s. 98; Kılıç, Orhan, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri

26 Mart 1724 tarihinde Somay Maa Selmas Hükümeti, Hatemhan Bey'e tevcih edilmiş, 18 Şubat 1724'te de Belican sancağı Murtaza Bey'e tevcih edilmiştir.[122] 1740 yılına kadar bunların görevleri başında oldukları anlaşılmaktadır.[123] 1750 tarihinden 18oo yılına kadar Somay yurtluk- ocaklık olarak varlığını sürdürmüştür.[124]

XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA ŞAHKULU OĞULLARI ve YIKILIŞ DÖNEMİ

XIX. yy'ın başlarından itibaren Azerbaycan ve Kafkas bölgelerinde Rusya etkinliğini artırırken Osmanlı ve İran oldukça zayıflamıştır. Bu devletler kendi aralarında birçok kez savaşmış ve bu savaşlar esnasında sınırlar sık sık değişime uğramış, bölge büyük bir yıkıma uğramıştır. Osmanlı ve İran sınırında yaşayan aşiretler sınır bölgesini doğal bir yaşam alanı olarak gördüklerinden iki devletin otoritesinin oldukça azaldığı bu dönemde kesin hatları belli olmayan bu sınır boylarında başa buyruk hareket etmişlerdir. Onları denetim altına almak isteyen İran veya Osmanlı devletleri arasındaki çekişme onların yaşam tarzlarını yeniden şekillenmesine ve hareket alanlarını değişmesine sebep olmuştur. Bu otorite savaşları içerisinde Kürt beyleri ve aşiretleri iki devlet arasında gidip gelmiştir. 1803-1817 Rusya ve İran arasında yaşanan savaşlarda maişetlerinin temini ve bütün yükümlülüklerden muafiyetleri karşılığında Azerbaycan hakimi Şehzade Abbas Mirza, Kürt beylerini ve aşiretlerini kendi tarafına çekmeyi başardı.[125] Bu meyanda Rusya'ya karşı Hakkâri Bey'i Mustafa Bey'den yardım talebinde bulunmuş fakat Mustafa Bey ret etmiş ama Hakkâri Bey'ine bağlı olan Şahkulu Oğullarının son temsilcisi İsmail Bey Bılêli'yi yardıma ikna etti. Bunun üzerine Hakkâri emiri İsmail Bey üzerine yürüdüyse de başarılı olamadı.[126] Bu dönemde Van valisi olan Derviş Paşa başına buyruk hareket

(1558- 1740)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001, s. 193; İnbaşı, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, Erzurum 2007, s. 248-249.

122 Muş, Bulanık'ta Pınyanışi bölgesi olarak Bilinen Bilican dağında Murtaza Bey Kalesi diye bilinen eski bir kale bulunmaktadır. Bu durum Bılêcan sancağının bu bölgede olduğuna dair bir intiba uyandırmaktadır.

123 Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 196.

124 İnbaşı, Mehmet, *a.g.m.*, s. 248-249.

125 Bingül, Şeyhmus, *Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van Ve Çevresindeki Aşiretlerin İskan Ve Adaptasyon Problemleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 105.

126 Nızar Eyub Guli, *Muhtasar Ahvali Umera, Kurteyak Jı Diroka Mirên Hekari*, Spirêz Yay., Duhok, 2012, s. 173.

ederek ahaliye zulmetmeye başlamıştır. Hem Derviş Paşa'nın zulmü hem de Abbas Mirza'nın Rusya'ya karşı yardım baskısına daha fazla dayanamayan Hakkâri Bey'i Mustafa Bey de 1814'te İran'a tabi oldu.[127] Derviş Paşa'nın Osmanlı Devletine isyan etmesinden dolayı yakalanarak 1819'da idam edildiğinde Mustafa Bey, Van'a gelerek tekrar Osmanlı Devletine tabi oldu.[128]

1822-1823 tarihlerinde İran, Somay ve Bıradost bölgelerine asker sevk ederek bölgedeki ileri gelenleri ele geçince bunların sahip oldukları topraklar fiilen İran'ın denetimine geçti. Bölgede o dönemde hiçbir Osmanlı memuru bulunmuyordu. Bu nedenle Osmanlı bu durumdan geç haberdar olmuştu.[129] Bu bölgeler 1906- 1907 yılına kadar İran'ın egemenliğinde kalmıştır. 1828 yılında Rusya'nın İran ve 1829'da Osmanlı ile savaşları neticesinde Osmanlı ve İran'ın Kafkasya bölgesinde hakimiyetleri yok olmuş, Osmanlı ve İran sınırı olan Azerbaycan ve Van bölgesinde de Rusya'nın etkinliği artmıştır. Bu savaşlardan sonra 1834'de Osmanlı ve İran sınır tespiti ve Van Eyaleti'ne bağlı Hakkâri Sancağındaki bazı yerlerin tahliye ve teslimi ile ilgili konularda görüşmek üzere toplanmışlardır. Van ile Hakkâri bölgesinde iki devlet arasındaki sınır tanzimi noktasında, neredeyse ihtilaf kalmayacak derecede önemli kararlar alınmasına[130] rağmen Somay ve Bıradost bölgeleri yine İran'ın elinde kalmıştır.

Osmanlı Devleti 1833'te başladığı merkezileşme hareketleri ile 1849 yılına kadar bütün Kürt beyliklerini ortadan kaldırmıştır. Yüzlerce yıl kendi beyleri tarafından yönetilen Kürt toplumu büyük bir değişim sürecine girmiştir. Beylerden boşalan otoriteyi ağalar ve şeyhler doldurmaya başladığı gibi beylikler şeklinde örgütlenmiş olan Kürt toplumu aşiretler halinde daha alt parçalara bölünmeye başlamıştır. Osmanlı- İran ve Rusya arasındaki savaşlarda değişen sınırlar neticesinde büyük göç dalgaları olmuş, bölgenin demografisi altüst olmuştur. Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan'da yaşayan göçebe Kürt ve Türkmen aşiretler Van bölgesi ve kuzeyine yerleşerek yeni bir güç halinde ortaya çıkmaya başlamışlardır. Hayderan, Sıbki, Celali, Mılli ve özellikle Şikakiler daha gözle görülür bir

---

127 Uluerler, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı- İran Siyasi İlişkileri (1774- 1848),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009, s. 266.
128 Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, Doz Yay., İstanbul 2007, s. 38.
129 Gencer, "Fatih, Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 30, Sayı: 49, 2011,s. 79.
130 Bingül, Şeyhmus, *a.g.e.*, s. 387- 388.

şekilde ortaya çıkmışlardır.[131] Bir zamanlar Osmanlı ve İran sınırı boyunca uzanan hatta etkin olan Mahmudi, Hakkâri, Pınyanışi ve Xani aşiretleri bunlar karşısında etkinliklerini kaybetmişlerdir. Mesela 1828 yılında Ruslar tarafından işgal edilen Selmas ve Çehrik Kalesi, 1864 yılında Avdoyiler (Şikaki) tarafından ele geçirildi.[132] Bütün bunlar bize Kürt özerklik döneminin yok oluşu ile Kürt aristokrasisinin el değiştirmesi şeklinde ortaya çıkan değişim sürecini gözler önüne sermektedir. Bu dönemde Şahkulu Oğulları öncülüğünde kurulan, bazen yurtluk- ocaklık bazen de hükümet statüsünde varlığını devam ettiren Pınyanış beyliği dağılmış ve Somay, Selmas, Serelbak, Şipiran ve Başkale Pınyanışileri şeklinde daha küçük alt kollara ayrılmıştır. Örneğin 1849'da sürgüne gönderilen son Hakkâri Bey'i Nurullah Bey'den sonra Hakkâri bölgesinde direnişe destek veren Yüksekova Pınyanışileri ağalarından olan Xırwata'lı (Büyükçiftlik Beldesi) Mehmed Ağa, Mirza Ağa ve Bılêcanlı Nazır Ağa'nın da yakalanarak sürgüne gönderilmesi[133] Şahkulu Oğullarının etkinliklerini tamamen kaybettiğini göstermektedir.

1905'te Rusya'nın Azerbaycan topraklarındaki ilerleyişine de tedbir olmak üzere, Osmanlı Devleti, 1906–1907 tarihleri arasında son kez Urmiye, Selmas, Hoy, Somay, Bıradost ve Enzel bölgelerini ele geçirmişse de[134] iki devlet arasındaki hudut meselesi 1913 İstanbul protokolü ile çözülmüş ama I. Dünya savaşı nedeniyle uygulanamamıştır. Böylece Pınyanışiler'in yaşadığı Soma, Selmas, Şipiran, Enzel ve Urmiye bölgeleri kesin olarak İran yönetiminde kalmıştır.

---

131 1843 ve 1847 yılları arasında Osmanlı ve İran arasındaki sınır sorunlarını halletmek için toplanan iki devlet heyetlerinin tartışmaları ve özellikle Osmanlı temsilcilerinden Enveri Efendi'nin bölge aşiretleri hakkında verdiği malumat. Bkz. Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843- 1847) ve Osmanlı- İran Hudut Antlaşması*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995, s. 153- 158.

132 Bolat, Gökhan, *Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı- İran İlişkilerine Etkileri (1876- 1909)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010, s. 21.

133 Hakan, Sinan, *a.g.e.*, s. 276.

134 Sarıkçıoğlu, Melike, *Osmanlı- İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847- 1913) ve 1913 İstanbul Protokolü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009, s. 109- 111.

KAYNAKÇA

Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Şah Abbas ve Zamanı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.

Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843- 1847) ve Osmanlı- İran Hudut Antlaşması*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995.

Bidlisi, Şerefhan, *Şerefname*, (Çev: M. Emin Bozarslan), Deng Yay., 3. Baskı, İstanbul 2006.

Bingül, Şeyhmus, *Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van Ve Çevresindeki Aşiretlerin İskan Ve Adaptasyon Problemleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

Bolat, Gökhan, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı- İran İlişkilerine Etkileri (1876- 1909)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010.

Çelebizade Asım Efendi, Çelebizade Asım Tarihi, (Transkripsiyonlu Metin Ali Aktaş), 2008, www.yazoku.net.

Esin, Zafer, *Osmanlı Klasik Döneminde Van Gölü Havzasında Yaşanan Ayaklanma ve Eşkıyalık Faaliyetleri,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007.

Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Cilt, IV. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Gencer, "Fatih, Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 30, Sayı: 49, 2011.

Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yay., İstanbul 2007.

İnbaşı, Mehmet, "Van Valileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, Sayı: 29, Erzurum, 2006.

__________: "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, Erzurum 2007.

İskender Bey Türkmen, *Târih-i Alem Arayi Abbasi,* I, Haz. İrec Afşar, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387.

İzgi, Şuayib, *986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri: (s. 201-400) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

Kaplan, Yaşar, ‘’Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdinan ve Nehri’’, *Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri* (24-26 Mayıs 2013), Hakkâri Valiliği Yayınları, İstanbul, 2014.

Kılıç, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Sayı: 10, Ankara, 1999.

__________: “Ocaklık Sancaklarının Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, Sayı: 1, Elazığ Ocak 2001.

__________: “Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558- 1740)”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001.

__________: “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Osmanlılar*, VI, YTY, Ankara, 1999.

__________: *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997.

__________: “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005.

__________: *XVI ve XII: Yüzyıllarda Van (1548- 1648),* Van Belediye Başkanlığı, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, No: 6, Van, 1997.

Külbilge, İlker, *18. Yüzyıl’ın İlk Yarısında Osmanlı- İran Siyasi İlişkileri (1703-1747),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Mirza Bey Cünabadi, *Ravzatü’s- Safeviyye, Tarih-i Devri Safeviye*, I, (Neşr. Gulam Rıza Tabatabaî Mecid), Bunyad Mevkufat Doktor Mahmud Avşar, Tahran, 1378.

Nızar Eyub Guli, *Muhtasar Ahvali Umera, Kurteyak Jı Diroka Mirên Hekari*, Spirêz Yay., Duhok, 2012.

Özkılınç, Ahmet ve diğerleri, *294 Numaralı Hınıs Livàsı Mufassal Tahrìr Defter (963/1556)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi

Daire Başkanlığı Yayın No: 46, Defter-İ Hâkânî Dizisi: VI, Ankara 2000.

Sarıkçıoğlu, Melike, *Osmanlı- İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847- 1913) ve 1913 İstanbul Protokolü*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009.

Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982.

Tekin, Zeki, "Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyanları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/2, 2007.

Temer, Yazıcı, *Mirnameya Hekariyan*.

Uluerler, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı- İran Siyasi İlişkileri (1774-1848),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009.

Yaşaroğlu, Abid, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. tahlil ve transkripsiyon)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

Yazıcı, Murat, *39 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (s. 119-240)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.

Yıdırım, Nermin, *Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-İ Feth-İ Revan Ve Bağdad) Tahlil Ve Metin,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Yüce, Oğuzhan, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007.

Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ

MOLLA HÜSEYİN BATEİ
VE KÜRTÇE MEVLİD GELENEĞİ

MOLLA HÜSEYİN BATEİ VE KÜRTÇE MEVLİD GELENEĞİ

Doç.Dr. Vecihi SÖNMEZ[1]

Özet

Mevlid, Hz. Muhammed'in doğumunu ve mucizelerini anlatan mesnevi tarzındaki metinlerdir. 10. yüzyıldan sonra ise, Hz. Peygamberi, bazı devlet büyüklerini ve tarikat şeyhlerini anmak, Allah'a şükretmek için yapılan merasimlerin ismi olmuştur. İslam dünyasında farklı dillerde yazılmış yüzlerce mevlid örneği vardır. Hakkâri ve çevresinde de çok sayıda mevlid yazılmıştır. Hüseyin Bateî'nin yazdığı mevlid ise hiç şüphesiz ki bunların en yaygın olarak okunanıdır. Bölgedeki mevlid törenleri de Türkiye'nin diğer bölgelerinde yapılan törenlerden farklı sosyal özellikler taşımaktadır.

Abstract

The Tradition of Mawlid in Hakkâri and Its Comperative Analysis With Some Provinces

Mawlid al Nabi, written in style of Mathnawi, is a kind of text which tells the birth and miracles of Prophet Mohammed. After 10. century, it has turned out to be the name of ceremonies during which the Prophet, some of the state governors and the sheiks of state have been commemorated and Allah has been praised. There are hundreds of examples of Mawlids written in different languages in the Islamic world. There are also lots of Mawlids written in Hakkâri and its neighborhood. The one that was written by Huseyin Batei is undoubtly the most widely known and read. The Mawlid ceremonies held in the region have different social characteristics from the ones in the other parts of Turkey as well.

Anahtar Kelimeler: Mevlid, Mevlid Töreni, Hüseyin Bateî.
Key Words: Mawlid, Ceremony of Mawlid, Huseyin Batei.

[1] YYÜ İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Giriş

İslam dünyasında Hz. Muhammed'e duyulan sevgi ve muhabbetin tezahürü olarak ibadet aşkıyla şiir yazma geleneği ilk dönemlere kadar gitmektedir. Bugün Kürt halkı arasında yaygın olarak okunan Hüseyin Bateî'nin mevlidi de yaklaşık beş yüz yıl önce yazılmış böyle bir eserdir. Daha çok kırsal bölgelerde yaşayan Şafiî halkın okuttuğu bu eser, köyden şehre artan göçlerle beraber bütün bölgede çokça okutulmaya başlanmıştır. Bölgedeki mevlidlerin folklorik yönleri Batı'daki şehirlerden ayrıldığı gibi mevlid okutanların nitelikleri de farklılık göstermektedir. Modernleşme, kültürel gelişmişlik, alternatif etkinliklerin artması gibi sebeplerle Türkiye'nin birçok yerinde son 10 yılda tasavvuf sanat müziği, sema, kılıç kalkan gösterisi ve mehter takımı ile yapılan cemiyetler yaygınlaşmaktadır. Özellikle kültür seviyesi artan ve geleneksel çevreden uzaklaşan muhafazakâr cemaat tarikat kültürü alanlar ile din eğitimi görenler mevlidli programlara daha mesafeli durmaktadır. Çünkü bu mevlid geleneği zamanla batıl anlayışlara dönüşebilmektedir.

Bateî, Mevlidi'nin de benzer sebeplerle popülerleştiği düşünülebilir. Yörede özellikle okutulan mevlidlerde medrese çevresinde yazılmış bu eserin nasıl zamanla popülerleştiği açıkça görülmektedir. Bazı kesimlerde mevlid okuma ve okutmanın Hz. Peygambere sevgi ve bağlılık sebebiyle yapılmasından ziyade maddi bir menfaatin sağlanması ya da bazı sıkıntılardan kurtulmak için yapıldığı kanaati oluşmuştur.

Bölgede ekonomik sistemin modern ekonomi ile yeterince uyumlu olmaması, toplumsal sınıfların modern toplumlardaki gibi üst, orta ve alt tabaka şeklinde sınıflandırılmasını zorlaştırmaktadır.[2] Büyük fabrikaların olmaması, yabancı iş gücünün şehre gelmemesi, kültür sanat etkinliklerinin zayıflığı, tarımın ciddi bir geçim kaynağı olması gibi sebepler şehirde sınıflaşmayı önlemektedir. Bu durumda da insanlar sosyal ekonomik statülerine göre değil akrabalık ilişkilerine göre toplumda bir değer kazanmaktadır.[3] Böyle bir toplumda da geleneğin önemli bir öğesi olan mevlidin cemiyetlerde okutulup okutulmayacağı ya da hangi cemiyetlerde okutulacağı bireysel tercihten ziyade aile geleneği ile ilgili bir konu olarak görülebilir. Modernleşmenin ve bireyselliğin daha ileri olduğu toplumlarda ise fertlerin tercihinin öne çıkması beklenebilir.

---

2 Ergil, Doğu, *Kürtleri Anlamak*, Timaş Yay. İst. 2010, s. 135; Sertel, Âdem, *Mevlid İlahiler ve Sohbetler*, Şadırvan Yay., İst. 2009, s. 14.
3 Ergil, Doğu, a.g.e., s. 135136.

Mevlid, hatim gibi törenler yeni neslin “dini sosyalleşmesinde” önemli bir rol oynamaktadır.[4] Ayrıca modernleşmenin ileri düzeyde olduğu şehirlerde ve semtlerde ölüm, bebek ve sünnet mevlidlerinin dinî geleneğin devamını sağlama açısından önemli olduğu görülmektedir.[5] Tüketim toplumu huzuru yine ilahi ya da kısmen *insani* dinsel oluşumlarda aramaya başlamıştır.[6] Dolayısıyla din ya da dini kabul edilen ritüeller şekil değiştirerek modern toplumda mevcudiyetini devam ettirmektedir. Bu bağlamda bölgenin dini hayatında *yeniden kutsala dönüş* gibi bir durumun olup olmadığını söylemek ancak derinlemesine yapılacak başka çalışmaların konusudur. Fakat mevlid programlarının içeriğinin daha modern hale gelmesi ve genç, okumuş kitlelere hitap etmesi toplumun sekülerleştiği düşünülen ya da sekülerleşmesi beklenen kesimlerinde mevlid okutmaya ilgiyi artırmaktadır. Senfoni Orkestrasının mevlidi icra etmesi, sazların mevlid törenlerinde kullanılması toplumun bir kısmanda memnuniyetle karşılanmaktadır.[7] Sonuç olarak, mevlid gibi halk dindarlığının bir ögesi kabul edilen ritüel, toplumun elitleri arasına şekil değiştirerekte olsa girme imkanı bulmaktadır. Son yıllarda artan enstrüman eşliğindeki törenlerin eğitimli, genç kitlenin mevlid okutma ve dinlemeye ilgisini artırdığı tespit edilmiştir.

Toplumda Allah’a şükrün bir aracı, Hz. Peygambere sevgi ve bağlılığın bir göstergesi ve toplumsal kaynaşmaya bir vesile olarak görülen mevlid törenlerinin bölge halkı tarafından devam ettirildiği görülmektedir. Birçok gelenek gibi bu geleneğin de değişim yaşadığı ve bazen de amacından saptırıldığı gözlenmiştir. Yine modernleşme süreci ile beraber mevlid uygulamalarının farklı bir şekil alması dindarlık ve din kültürünün dönüşümü açısından dikkat çekicidir.

I. MEVLİD VE TARİHÇESİ

“Mevlid” Arapça bir kelime olup “doğmak”, “doğum zamanı”, “doğum yeri” ve “bir sevinç sebebiyle yapılan toplantı” anlamlarına gelmektedir.[8]

---

4 Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Etüt Yay. Samsun, 1998, s. 159.
5 Léger, D. Hervieu, “Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler”, Çev. Halil Aydınalp, *Din Sosyolojisi*, Ed. İhsan Çapçıoğlu Bünyamin Solmaz, Çizgi Yay. Konya, 2006, 148
6 Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yay. İst. s. 27.
7 Köse, Ali, *Enteller Aleykümselam Der Mi?* İz Yay. İst. 2011, s. 219
8 OsmanlıcaTürkçe ansiklopedik büyük lûgat, Türdav Yay. İst. 2000.

En geniş manası ile mevlid, dinitoplumsal olarak kutsal ve önemli kabul edilen günlerde Hz. Muhammed'in hayatını anlatan şiirlerin okunduğu, Kur'an tilavetinin yapıldığı, ilahilerin söylendiği ve halka yemeklerin, tatlıların, şerbetlerin dağıtıldığı törenleri ifade etmektedir. Mevlid kelimesinin çok bilinmeyen anlamlarından birisi, bir başarıya ulaşma veya felaketten kurtulma sevinciyle yapılan toplantı ve cemiyetleri ifade etmesidir.[9] Günümüzde halk arasında yapılan dini nitelikli hemen her cemiyete, mevlid tilaveti yapılmasa dahi *mevlid* denmesi muhtemelen meşhur olmamış bu anlama dayanmaktadır. [10]

Bir kısım araştırmacılara göre, ilk mevlid uygulamaları Hz. Peygamber'den kısa bir süre sonra Hz. Ömer zamanında yapılmış ve Hz. Ömer, mevlid haftası eğitime ara vermiştir. Endülüs Emevileri de bu uygulamayı devam ettirmiştir.[11] Fakat bu görüş çok kabul görmemiştir. Mevlidin bid'at olduğunu söyleyen âlimler de kendilerine, sahabenin bu kutlamaları yapmadığından delil çıkarmışlardır.[12] Daha güvenilir kaynaklar ise ilk mevlid törenlerinin Mısır'da Fatımiler zamanında yapıldığını ve bu kutlamaların Erbil'deki törenlerin öncüsü olduğunu söylemektedir.[13] Bu merasimler daha çok saray içerisinde, halktan uzak, resmi ve biraz da siyasi amaçla yapılmaktaydı. Mısır'daki törenlerde belirli bir şiir de öne çıkmış değildi. Ayrıca bu dönemdeki kutlamalar sadece Hz. Peygamber için değil, Hz. Fatıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Ali ve devrin halifesi için de yapılırdı. Bazı kaynaklara göre Irak bölgesinde de mevlid kutlamalarının erken dönemlerde başlamış olduğu görülmektedir. Gökbörü'den önce yaşamış olan İbnü Cevzi (v. 1201), Bağdat çevresindeki mevlidlerden ve mevlid okutanın alacağı mükâfattan bahsetmiştir. Fakat bu kutlamaların mahiyeti bilinemediğinden bu bilgiler çalışmanın konusu olan mevlid törenlerinin tarihine kaynak olarak kabul edilmemektedir.[14]

Bugünkü uygulamaya benzer ilk mevlid Selçukluların Erbil Atabeyi M. Gökbörü (v. 1232) zamanında yapılmıştır. Bu mevlidler halka açık ve oldukça şaşaalı idi. Genel kabule göre, bilinen ilk mevlid metni de bu dönemde hadis bilgini İbnü Dihye (v. 1235) tarafından yazılmış,

---

9 Ateş, Ahmet, *Vesiletün Necat Mevlid*, Kılıç Yay. Ank. 1954, s. 2.

10 Akarpınar, R. Bahar, *Türk Kültüründe Dini Törenler Ve Mevlid Kutlamaları*, Hacettepe Ü. SBE Doktora Tezi, Ank. 1999, s. 182.

11 Bakırcı, Selami, *Mevlid: Doğuşu ve Gelişmesi,* Akademik Araştırmalar Yay. İst. 2003. s. 18.

12 Özel, Ahmet, "Mevlid", DİA. XXIX, Ank. 2004, s. 475; Bakırcı, age, s. 46.

13 Ateş, *age*, s. 3; Çetin, Osman, "Tarihte İlk Resmi Mevlid Merasimleri", *UÜİFD*, S. 2, cilt, 2, 1987, s. 74; Bakırcı, *age*, s. 15; Özel, *agmd*, s. 477.

14 Bkz. Fuchs, H. "Mevlid", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İst. C. 8, 1966, s. 172–3.

kendi devrinde de oldukça popüler olmuştur. Fakat İbnü Cevzi'nin "Mevlidü'l'Arūs" adlı eserinin de daha önceki bir tarihte yazılmış olması muhtemeldir.[15] Bu tarihlerden sonra mevlid okutma geleneği ve yeni mevlidler yazma uğraşısının kısa sürede İslam Âlemi'nin doğusundan batısına bütün topraklarında yaygınlaştığı görülmektedir.[16]

Hz. Muhammed'e, sağlığında da pek çok şiir yazılmış, vefatından sonrada O'nun hayatını anlatan sîret ya da siyer kitapları yazılmıştır. Fakat bu şiirler ve kitaplar, edebiyatta mevlid türleri içerisinde kabul edilmemektedir. Bazı İslam edebiyatçılarına göre mevlid eserleri ünlü divan sahipleri tarafından yazılmamış, daha çok din adamlarınca kaleme alınmıştır. Bu sebeple çoğu metin de edebi açıdan başarılı sayılmaz. Mevlid yazarları genellikle dini hayatı şekillendirmeyi, batıni hareketlere karşı ehli sünnetin tezlerini seslendirmeyi ve toplumun kuvvei mânevisini takviye etmeyi amaçlamaktadır.[17]

II. MEVLİD GELENEĞİ

Mevlid okutma geleneği Osmanlı döneminde oldukça intişar etmiştir. Ulemanın ve devlet büyüklerinin de düzenlenen törenlere katıldığı kaynaklarda geçmektedir. Şeyhülislâm Hoca Sadeddîn Efendi (1599), Şeyhülislâm Yahyâ Efendi (1644) ve Şeyhülislâm Çerkez Halîl Efendi'nin (1833) mevlid okuttukları, okutulan mevlidlere katıldıkları bilinmektedir. 1700'lerde sadece Bursa'da 100'e yakın mevlid vakfının ve Mevlidi Şerif odasının olduğu, III. Murat'ın mevlid merasimlerini resmî protokol içerisine aldığı düşünülürse, bu dönemde mevlid okutmanın ne kadar yaygın olduğu anlaşılabilir.[18]

Mevlid geleneği ile ilgili dikkat çekici bir husus da mevlid metinlerinin yazıldığı dönemlerdir. İlk Arapça mevlidlerin Moğol istilâsı ve Haçlı saldırılarının olduğu yıllarda yazılması, ilk Türkçe mevlidin Osmanlıların 'fetret dönemi'nde yazılması ve ilk Kürtçe mevlidin bölgede Sünnilik- Şiilik tartışmalarının çokça yaşandığı yıllarda kaleme alınması ve yaygınlaşması

---

15 Çağmar, Edip, *Edebi Açıdan Arapça Mevlidler*, İlahiyat, Ank. 2004, s. 18; Akarpınar, *agt*, s. 177.

16 Mevlid metinleri ve törenleri ile ilgili kaynaklarda çokça bilgi vardır. Geniş bilgi için Bkz. Kemikli, BilalÇetin, Osman (ed.), *Bir Kutlu Doğum Şaheseri Mevlid ve Süleyman Çelebi,* TDV Yay. Ank. 2010; Kara, Mustafa–Kemikli, Bilal (ed), *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, Osmangazi Belediyesi Yay. Bursa 2007; Akarpınar, *agt*, vd.

17 Pala, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay. Ank. 1995, s. 376; Baykal, Kazım, *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, BEESK Yay. Bursa, 1999, 10; Ateş, *age*, s. 5; 15 İzady, Mehrdad R, *Kürtler*, Çev. Cemal Atila, Doz. Yay. İst. 2007, s. 103, Fuchs, H. *agm*. s. 173.

18 Timurtaş, Faruk, Mevlid Süleyman Çelebi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst. 1980, s. 9.

mânâlı bulunan hususlardandır. Bu dönemlerin ortak özelliklerinden birisi de İslâm dünyasında pek çok bâtınî ve senkretik (farklı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırma) hareketlerin bulunmasıdır. Bâtınî hareketler Kur'ân'ın görünen mânâlarından başka gizli mânâlarının olduğunu iddia etmekte, karma fikirlere sahip hareketler ise İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik karışımı yeni dini anlayışları yaymaktaydı. Mevlid metinlerinde Hazreti Peygamber'in (sav) doğumu, hayatı hususiyle de hâtemü'l- enbiyâ olduğu ve diğer peygamberlerden üstünlüğü vurgulanır. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve diğer Râşit halifeler öne çıkarılır. Bu yapılırken sahabeye tazimde kusur da edilmez. Mevlidlerin ve cenk hikâyelerinin böylesine siyasî, içtimaî ve dinî karışıklıkların olduğu dönemlerde itikâdî düşünceyi beslediği ve halkın kuvvei mânevîsini canlı tuttuğu düşünülebilir.[19]

Bağdat'taki mevlidlerin tipik bir özelliği ise sunni- şii tarafların farklı günlerde yaptıkları merasimleri propagandaya ve gövde gösterisine dönüştürmeleridir.

III. MEVLİD GELENEĞİ İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

Resulullah Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) için mevlid yazma ve okutma konusunda bazı tartışmaların olduğu bilinmektedir. Mevlid yazımı ve kutlamalarını dine uygun bulan ulema, Efendimiz'in (sav) hayatından bazı örnekler sunmuştur.

Hassan bin Sabit ve Ka'b b. Züheyr'in Peygamber Efendimiz'i (sav) övmek için huzurunda şiir okuması ve iltifat görmeleri O'nun için şiirler yazılıp okunabileceğine delil kabul edilmektedir.[20] Yine Efendimiz'in doğduğu gün olan pazartesi ile birçok önemli hâdisenin vuku bulduğu kabul edilen aşure gününü oruçlu geçirmesi bazı zaman dilimlerinin Allah'a (cc) şükrün bir ifadesi olarak kutlanabileceğini akla getirmektedir.

Yukarıda zikredilen hâdiseler ve diğer deliller mevlid geleneğinin aslının dinde olduğunu göstermektedir. Ebu Şâme (1267), İbnü›l- Cezeri (1350), İbn Hacer el- Askalani (1449), İbn Hacer el- Heytemi (1566), Kastallânî (1517), Suyuti (1505), Ali el- Kari' de (1605) mevlid okutma ve mevlid merasimi düzenlemenin güzel bir uygulama olduğu kanaatindedirler. İbn›l- Arabî (1239), İbn Kesir (1373) ve Es- Sahâvî (1496) mevlid yazan

19 Çağmar, Edip, a.g.e., s. 18.
20 Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, s. 159.

meşhur âlimlerdendir. İbn Hac, İbn Merzuk (1439), Endülüslü Başkuval, İbn Teymiyye (1328), M. Abduh ve M. Reşit Rıza gibi zatlar mevlid geleneğine değişik açılardan eleştiriler getirmişlerdir.[21] Bu itirazlarının bir kısmı mevlid törenlerindeki dinin ruhuna uygun olmayan davranışlar ve mevlide Kur'ân mesabesinde kıymet verilmesi ile ilgili iken diğer eleştiriler mevlid metinlerindeki tarihi hakikatlere uymayan anlatımlara yöneliktir. İbn Teymiye'nin İktizau›s- Sıratı'l- Mustakim adlı eserinde mevlid gününün bayram kabul edilmesine karşı çıktığı fakat Efendimiz'in (sav) doğumunun kutlanmasını hoş karşıladığı da anlaşılmaktadır.[22]

Cumhuriyet döneminde de mevlid ile ilgili tartışmalar devam etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı mevlid törenlerindeki aşırılıklara itiraz etmekle beraber mevlid geleneğine hoşgörü ile yaklaşmıştır. Uzun yıllar Diyanet İşleri Başkanlığı ve Başkan yardımcılığı yapan Ahmet Hamdi Akseki (1951) de mevlidin dindeki yeri ve ümmeti Muhammed için ifade ettiği güzellikleri anlatan bir takriz kaleme almıştır. Başkanlık 2009 yılında da Bursa'da 'Uluslararası Mevlid Sempozyumu' düzenlemiş ve konunun birçok yönü ile ele alınmasını sağlamıştır. İl ve ilçe müftülüklerince her yıl geniş alanlı kutlu doğum programları yapılmaktadır.[23]

Büyük İslâm âlimi Bediüzzaman Said Nursi Hazretleri'nin mevlide ilişkin görüşleri de tartışmaya farklı bir boyut kazandırmıştır. O, Mektubat'ta "Mevlidi nebevi ile mi'raciyyenin okunması, gayet nafi' ve güzel adettir ve müstahsen bir adeti İslâmiyedir. Belki İslâm'ın sosyal hayatının, gayet latif ve parlak ve tatlı bir sohbet kaynağıdır. Belki, iman hakikatlerinin ihtarı için, en hoş ve şirin bir derstir. Belki, imanın nurlarını ve muhabbetullah ve aşkı nebeviyi göstermeye ve tahrike en müheyyiç ve müessir bir vasıtadır. Cenabı Hak bu âdeti ebede kadar devam ettirsin ve Süleyman Efendi gibi mevlid yazanlara Cenabı Hak rahmet eylesin"[24] der. Başka bir değerlendirmeye göre de, Peygamberimiz'in (sallallahu aleyhi ve sellem) üstün meziyetlerini, güzel vasıflarını, ahlâkının eşsizliğini, hayatını ve mucizelerini anlatmak ve nihayet, O'nun şefâatine sığınmak, salât ü selâmlarla O›na (sallallahu aleyhi ve sellem) yönelmek mendup sayılabilir. Çünkü bütün bunlar formül olarak ortaya konmamışsa da hepsinin aslı dinde vardır.[25]

---

21 Kaya, Mevlüt,a.g.e., s.160.
22 Çağmar, Edip, *a.g.e.,* s. 19.
23 Çağmar, Edip, *a.g.e.,* s. 18.
24 Said N, Bediüzzaman, Mektubat, Şahdamar Yay. İst. 2010.
25 Sadınî, *age*, s. 19.

IV. MOLLA HÜSEYİN BATEÎ VE KÜRTÇE MEVLİDİ

Kaynaklarda Bateî'nin 1417–1495 yılları arasında Hakkâri çevresinde yaşadığı bilgisi vardır. Şırnak ili Beytüşşebap ilçesi sınırlarında olan Bate köyünde dünyaya gelmiştir. 1670–1750 yılları arasında yaşadığı da iddia edilmektedir.[26] H. Bateî'nin ismi konusunda farklı bilgiler vardır. Müsteşriklerden Jaba ve tarihçi İzady, Bateî'nin isminin Ahmet olduğu kanısındadır.[27] Bugün bölgede yaygın olarak satılan mevlid kitaplarında ise, Hasan Ertūşi ismi kullanılmaktadır. Fakat genel kanaat isminin Hüseyin olduğu yönündedir.[28] Şiirlerinde "Bateî" mahlasını kullanmıştır. "Ertūş" aşiretine mensup olduğundan "Ertūşi" nisbesinin kendisine yakıştırıldığı düşünülebilir.

Küçüklüğünden itibaren ilim meclislerinde bulunmuş, ilk eğitimine ağabeyinin hocalık yaptığı köyde başlayan Bateî, 15 yaşına kadar buradaki derslere devam etmiştir. Sonrasında Hakkâri ve Bahçesaray'da (Müks) medrese derslerini takip etmiştir. Bahçesaray'daki medrese bazen 300 öğrencinin eğitim aldığı dönemin büyük bir medresesi idi. Kürtçe'de Mela; medresede okuyup feqiliği bitirmiş olanlara deniliyordu. Türkçe'de Molla denir. Feqilik Mevlana Cami'nin kitabını okumayla başlıyor ve 12 ilmi bitirene kadar sürüyordu. Mela olduktan sonra eğer kişi medresede ders vermeye başlarsa ona Seyda denir. Feqi, Mele ve Seyda kelimeleri Kürtçe'dir.[29] Melayê Batê klasik Kürt yazarlarındandır. Eserlerinde Kürtçe'yi çok iyi kullanmıştır. Her insan diyebilir ki O, Kürtçe'yi iyi kullananların başlıcalarındandır. Çalışmalarından anlaşılıyor ki o tahsili sırasında birçok medreseyi gezmiştir. Birçok âlim ve seydadan ders almıştır. Tahsilden sonra da Kürdistan'ın birçok bölgesini gezmiştir. Bu Onun güzel yazışından anlaşılıyor.[30]

O hem çok büyük bir âlim hem de usta bir şairdir. Müks'de Mir Hesen Veli'nin medresesinde okuduğu sanılıyor. Çünkü halk arasında Melayê Batê ve Mir Hesen Veli birbirlerinin el kardeşleri olarak biliniyordu. Her yıl 12 ay beraber kalıyorlardı. Bu durum onların şiirlerinden anlaşılıyor. Ömrünün son yılında yine Mîr'e veda ederek eve dönüyor. Kış

[26] Bilgi için Bkz. Amidi, Zeynel Abidin, *Behçetül Enam bi Şerhil Mevlidi Sâhibil Enâm*, Seyda Yay. Diyarbakır, 2010, s. 8; Sadınî, M. Xalid, *Bateyi, Mela Huseynê, Jiyan, Berhem Û Helbestên Wi*, Nūbihar Yay. İst. 2010, s. 21

[27] İzady, Mehrdad R, Kürtler, Çev. Cemal Atila, Doz. Yay. İst. 2007, s. 311;

[28] Sadınî, *age*, s. 19.

[29] OsmanlıcaTürkçe ansiklopedik büyük lûgat, Türdav Yay. İst. 2000.

[30] Sadınî, *age*, s. 19.

günü köyünün yakınlarındaki "Berçela Yayla"sına ulaştığı zaman ortalık kar kıyamet oluyor. Yol kapanıyor ve bahara kadar mahsur kalıyor. Bir mağara da cesedini bulduklarında kucağında son anlarında kendi halini yazdığı şiirini buluyorlar. Bazı yerleri tahrif olmakla beraber okunacak yerleri de vardır.[31]

Musul, Erbil, Dohuk gibi yerlerde de medrese eğitimi almıştır. Dini ilimler yanında edebiyat ve tıp sahasında da kendini yetiştirmiştir. Mevlidinden hariç Divan'ı[32] ve klasik dönem Kürtçenin zirvesi kabul edilen *Zembilfiruş* adlı mesnevisi bilinen eserleridir.[33] Bahçesaray'da medrese hocalığı yaptığı dönemde çığ altında kalarak 1491 yılında vefat etmiş. Batê köyünde metfundur. Kabri doğduğu köyde halen ziyaret edilmektedir.

Ülkemizde Türkçe okunan mevlidi şerifi bilmeyen pek yoktur. Ya Kürtçe mevlidi yazan bir büyük âlim neden bilinmez. Bir coğrafyadaki halkın islama gönül vermesinde emeği geçen bir değer abidesi neden bilinmez. Bunun çok yönlü sebepleri vardır. Bu sebeplerin en belirgin olanı ümmet bilincinden yoksun milli duyguları önplana çıkarmanın verdiği yanlış sapmalardır. Üzülerek belirtilmelidirki nasıl diğer Kürt âlim ve bilginlerimiz hakkında yeterince bilgimiz yoksa bu durum Melayê Batê için de geçerlidir. Sadece onların eserleri ve yaşamları hakkında değil, doğum ve ölüm tarihleri hakkında da çelişkili haberler var. Şu anda var olan bilgiler de bize oryantalistler tarafından ulaşmıştır. Hala orijinal nüshalar onların elindedir.

Mevlid getirdiği mesaj vesilesiyle bütün varlığın çehresine nur saçan, nazarları ahiret yamaçlarına çevirerek topyekün insanlığa Cennet ve Cehennem'i tanıtan ve ebedî saadet yollarını aydınlatan Allah Rasûlü'nün (aleyhi ekmelü't- tehâyâ) doğumu bütün insanlığın ve kâinatın bayramıdır.[34]

---

31 Sadınî, *age*, s. 19.

32 Bateî'nin mevlidi ve Zembilfiruş adlı eseri Rusya'nın St. Petersburg kentinde, SaltikovSçedrin Kütüphanesi'nde mevcuttur; ancak Jaba'nın sözünü ettiği divanı henüz bulunmamıştır. Jaba, Bateî'nin divanında yer aldığını belirttiği bazı şiirlere çalışmasında yer vermiştir. Bkz. Toplumsal ve Siyasal Çatışmaların Yaşandığı Toplumlarda Uzlaşma Aracı Olarak Eğitimin Rolü, "Ortaöğretim Kürt Dili Ve Edebiyatı Ders Kitabı", Fadime Polat (ed.), Tarih Vakfı, İs. 2010.

33 Bu iki eser ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Temo, Selim, *Kürt Şiiri Antolojisi*, Agora Kitaplığı, I, İst. 2007, s. 10–110; *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. VI, İst. 1967, s. 1113.

34 Çağmar, Edip, *a.g.e.,* s. 18.

Kürtlerin yaşadıkları ve İslam ile karşılaştıkları coğrafya ilk mevlid kutlamalarının yapıldığı, ilk mevlid metinlerinin yazıldığı yerlerdendir. Buna karşın bilinen ilk Kürtçe mevlid çok sonraları Hüseyin Bateî tarafından 1467 yıllarında yazılmıştır. Bateî Mevlidi'nin haricinde üçü Zazaca lehçesi ile yazılmış toplam 18 Kürtçe mevlidin olduğu bilinmektedir. Bugün halk arasında en meşhur olanının Bateî Mevlidi olduğu gözlenmektedir. Hayderî ve İmam Ahmet Hasî'nin mevlidleri de popüler dini yayınların satıldığı kitapçılarda bulunmakta ve halk arasında okunmaktadır. [35]

Bateî Mevlidi yaklaşık 600 beyitten oluşmaktadır. Günümüz medrese hocaları bu metnin diğer Kürtçe mevlidlere göre daha edebi olduğunu söylemektedirler. Mısralardaki ahenk ve ritim özelliğinden 120 Bateî Mevlidi bölgede kendisinden sonra yazılan hemen bütün mevlitlere kaynaklık etmesi ve ilham kaynağı olması açısından da önemli bir eserdir. İçerdiği konular açısından Süleyman Çelebi'nin mevlidinden farklılıklar varsa da metnin birçok yeri ve mitolojik üslubu Vesiletü'n Necat'ı hatırlatmaktadır. Vesilet'ün Necat'ta var olan Miraç, Hz. Peygamber'in vefatı ve Hz. Ebu Bekir'in imamlığı, bu mevlidde, Hz. Peygamber'in sadece doğum öncesi, doğumu ve çocukluk yılları anlatılmaktadır. Peygamberlik yılları ve mucizeleri ile ilgili çok az bilgi vardır. Tamamı manzum olan ve 12 bölümden oluşmaktadır.[36]

1.) Tevhid.
2.) Na't.
3.) Mevlid okuma ve okutmanın fazileti (İbn-ü Hacer'den nakledilen ve Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir, İmam Şafi, Razi gibi kimselere dayandırılan rivayetler sıralanıyor)
4.) Hz. Peygamber'in nûrunun yaratılması.
5.) Hz. Âdem'in yaratılışı (Kur'an'daki anlatıma benzer bir şekilde anlatılır), dünyaya gönderilmesi.
6.) Hz. Peygamber'in soyu (20 nesil öncesine kadar olan dedeleri zikredilir),
7.) Abdullah'ın yaratılması, Hz. Peygamber'in nurunun babasına geçişi ve babasının başından geçen olağanüstü hadiseler.
8.) Yahudilerin Abdullah'ı öldürmek istemeleri ve Hz. Amine'nin babasının bu olayı görüp kızını Abdullah ile evlendirmeye karar vermesi.

35 Amidi, *age*, s. 168.
36 Amidi, *age*, s. 168.

9.) Abdullah ile Hz. Amine'nin evlenmesi.
10.) Hz. Amine'nin Hz. Peygambere hamile kalması.
11.) Hz. Amine'nin doğum esnasındaki durumu ve gördüğü olaylar (yalnız olduğu, yerin yarılıp Hz. Havva, Âsiye, Meryem ve Sare'nin görülmesi, Hz. Peygamber'in doğar doğmaz secde etmesi, konuşması)
12.) Hz. Peygamber'in doğumunda ve sonrasında görülen harikulade olaylar. Bu bölüm şu alt başlıklara ayrılmaktadır:
a.) Abdulmuttalip'in Hz. Peygamber'in doğumundan sonraki sabah gördüğü olaylar (Kâbe'nin yıkanması, misk kokması, Kâbe'den Allah'u Ekber seslerinin gelmesi)
b.) Hz. Peygamber'in sütanneye verilmesi.
c.) Halime'nin Hz. Peygamber'i alması.
d.) Halime ve kervanın Mekke'den ayrılması.
e.) Hz. Peygamber'in sütannesinde iken görülen olağanüstü olaylar.
f.) Halime'nin Hz. Peygamber'i Mekke'ye geri getirmesi.
13.) Dua.[37]

Hüseyin Bateî'den sonra yaklaşık yirmi adet Kürtçe mevlid kaleme alınmıştır. Şeyh Mehmet Emin Hayderî, İmam Ahmet Hasî, Muhammet Kavarî, Osman Babiş, Ahmet Nas (Zinerğî Hoca adıyla tanınmaktadır), Hasan Fırfeyli, Molla Ali Ezdârî, Molla Silêman Kurşun, Molla Mehmed Ali Hûnî, Muhammed Sirâcuddin, Seyyid Abdurrahman, Molla Muhammed Muradâni ve Molla Zahid mevlid yazan şairlerdendir. Büyük Kürt âlimi Ahmed Hani'nin 1700'lü yıllarda Kürtçe'ye tercüme ettiği Süleyman Çelebi'nin mevlidi de Kürtçe mevlidler arasında zikredilmektedir.[38]

Bateî'nin Şafii âlimlerinden olması, mevlidinin edebî özelliklerinin yanında Kürtçe'de ilk olması ve medrese ile olan irtibatı, halk arasında bu mevlidin yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Medreselerde ve Kur'an kurslarında Kur'an'dan sonra sıra kitaplarından birisi olarak Bateî Mevlidi'nin okutulması, bu eserin yaygınlaşmasına ciddi katkı sağlamıştır.[39]

---

37 Bkz., Amidi, *age*, s. 168. Bu çeviri yakın zamanlarda birkaç kez basılmışsa da Diyarbakır'da pek bilinmemekte ya da kabul edilmemektedir. Özellikle Kürt ulusalcılar, fikirlerini temellendirme noktasında sıklıkla referans gösterdikleri A. Hani'nin büyük bir âlim ve şair olduğunu ve kendi mevlidini kendisinin yazabileceğini söylemektedirler. Bkz. Çelebi, Süleyman, *Mevlid'i Şerif*, Çev. Ahmet Hani, Yolcu Yay. İst. 1999.
38 Bkz., Sadınî, *age*, s. 1922.
39 Sadınî, *age*, s. 19.

Mevlidin sonraki beyitlerinde anlatılan bazı konular şunlardır: Efendimiz'in (sav) nûrunun her şeyden önce yaratılması; Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin faziletlerine vurgu, Hz. Âdem'in yaratılışı, Cennet'e yerleşmesi, Hz. Âdem'in dünyaya gönderilmesi ve Hz. Peygamber'in 20 nesil öncesine kadar olan dedeleri, Abdullah'ın yaratılması, Hz. Peygamber'in nurunun babasına geçişi ve babasının başından geçen olağanüstü hâdiseler, bir kısım din adamlarının Şam'dan Mekke'ye gelip Hz. Abdullah'ı öldürmek istemeleri, meleklerin bu kişileri öldürmesi ve Hz. Amine'nin babasının bu hâdiseyi görüp kızını Hz. Abdullah ile evlendirmeye karar vermesi, Hz. Abdullah ile Hz. Amine'nin evlenmesi ve Hz. Abdullah'ın vefatı, Hz. Amine'nin Hz. Peygamber'e hamile kalması, Hz. Amine'nin doğum esnasındaki durumu ve gördüğü hâdiseler…

Merhaba bahirlerinde de Hz. Peygamber'in (sav) doğumu esnasında ve doğum sonrasında görülen harikulade hâdiseler anlatılmaktadır. Bu bölümde şu konular işlenmiştir: Hz. Peygamber'in (sav) doğar doğmaz secde etmesi, bir bulutun gelip onu alması tekrar geri getirmesi, Abdulmuttalip'in Hz. Peygamber'in doğumundan sonraki sabah gördüğü hâdiseler, Efendimiz'in (sav) sütanneye verilmesi, Halime'nin Hz. Peygamber'i alması ve kervanın Mekke'den ayrılması, Efendimiz'in (sallallahu aleyhi ve sellem) sütannesinde iken görülen olağanüstü hâdiseler, Halime'nin Hz. Peygamber'i Mekke'ye geri getirmesi… Son kısımda da dua bulunmaktadır.[40]

İhtiva ettiği konular açısından Süleyman Çelebi'nin mevlidinden farklılıklar taşısa da metnin birçok yeri ve anlatım üslubu Çelebi'nin mevlidi ile paralellik arz etmektedir. Vesilet'ün- Necat'ta var olan Miraç mucizesi, Hz. Peygamber'in vefatı ve Hz. Ebu Bekir'in (r.a) imamlığı, Hz. Muhammed'in mucizeleri (yaklaşık 70 mucize anlatılmaktadır), hicreti, Risâlet'i gibi konular Kürtçe mevlitte yoktur. Bu mevlitteki Merhaba bahri S. Çelebi'nin Merhaba[41] ile başlayan bahirlerine oldukça benzemektedir. Arapça, Türkçe ve Kürtçe mevlid metinlerinin çoğu zaman birbirinin tercümesi ya da büyük oranda benzeri olduğu bilinmektedir. Bu durum biraz da mevlitlerin yazımında edebî kaygının olmaması ve dine hizmet düşüncesinin önde olması ile açıklanabilir.

40 Amidi, age, s. 12.
41 Bu bölümün Çelebi mevlidinden olup olmadığı ile ilgili şüphelerde vardır. Bkz. Timurtaş, Faruk, Mevlid Süleyman Çelebi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst. 1980, s. 9.

Mevlitte Allah'ın büyüklüğünden, nimetlerinden, peygamberin dünyaya gelişinden babasından dedesinden bahsediyor. Mevlid ilk defa 1905'te Mısır'da basılıyor. 1907 yılında da İstanbul'da basılıyor. Fakat burada yazarı Hesen Ertoşî olarak sunulmuş. Belirttiğimiz gibi kendisi Ertuş aşiretindendir. Allah'ın inayetiyle bu eser bize ulaşmıştır. Bu da medrese eğitimi sayesinde olmuştur.[42]

Günümüzde mevlid merasimlerinin icra edilmesinin sebeplerinden birisi de, bir başarıya ulaşma veya felâketten kurtulma sevincini dostlarıyla paylaşmaya vesile olmasıdır.[43]

Halk arasında yapılan dinî nitelikli hemen her cemiyete, mevlid tilâveti yapılmasa dahi, mevlid denilmesi muhtemelen meşhur olmamış bu anlama dayanmaktadır. İnsanlığın İftihar Tablosu (sav) için sağlığında pek çok şiir yazılmış, vefatından sonra da O'nun hayatını anlatan sîret ya da siyer kitapları kaleme alınmıştır. Fakat bu şiirler ve kitaplar, edebiyat tarihi açısından mevlid kabul edilmemektedir. Yine, bazılarına göre; 'Mevlitler halk arasında meşhur olmalarına karşın ünlü divan sahipleri tarafından yazılmamış.' şeklinde bir değerlendirilme yapılsa da, kanaatimizce yapılan bu değerlendirme pek sağlıklı gözükmemektedir. Zira elimizdeki mevlid metinleri, peygamber sevgisiyle, aşkıyla yanıptutuşan ve onun mesajıyla insanları buluşturmak isteyen irşat ve tebliğ kahramanları diye adlandırabileceğimiz şahsiyetler tarafından yazılmıştır. Mevlid yazarları da edebî kaygılardan ziyade genellikle dinî hayatı şekillendirmeyi, batınî hareketlere karşı Ehli Sünnet düşüncesini seslendirmeyi ve toplumun kuvvei mânevîsini takviye etmeyi gaye edinmişlerdir.[44]

Sonuç

Mevlid araştırmacıları mevlid eserlerinin ve merasimlerinin ŞiiBâtınî düşüncelere karşı Ehli Sünnet düşüncesinin halka anlatılması açısından önemine dikkat çekmektedirler. Türkçe ve Kürtçe yazılmış mevlidlerde Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) ile dört halifenin isminin beraber zikredilmesi, bazı mevlidlerde de Hz. Ebubekir'in imametinin öne çıkarılması bu görüş sahiplerini destekler mahiyettedir.

---

42 Amidi, age, s. 12.
43 Ateş, Ahmet, Vesiletün necat mevlid, Kılıç Yay. Ank. 1954, s. 2.
44 Çağmar, Edip, *a.g.e.,* s. 18.

Mevlid merasim ve programlarının, toplumun değişik kesimlerine Peygamber Efendimiz'in (sallallahu aleyhi ve sellem) mesajının anlatılmasına, O'na olan/olması gereken saygı, hürmet ve muhabbetin ihya edilmesine, geniş halk kitlelerinin İslâm ile olan irtibatlarını sağlamasına, iman hakikatlerinin nazara verilmesine ve Kâinatın Efendisi Hz. Muhammed Mustafa (sallallahu aleyhi ve sellem) ve ashabına salat ü selâm getirmeye vesile olmasına katkıda bulunduğu da unutulmamalıdır. Halk arasında söylenen "Osmanlı'da halk Mevlid, orta tabaka Bostan ve Gülistan, elitler ise Mesnevî ile terbiye olmuştur." sözü de bu hakikati ifade etmektedir.

Ülkemizde Türkçe okunan mevlidi şerifi bilmeyen pek yoktur. Ya Kürtçe mevlidi yazan bir büyük âlim neden bilinmez. Bir coğrafyadaki halkın İslam'a gönül vermesinde emeği geçen bir değer abidesi neden bilinmez. Üzülerek belirtilmelidirki nasıl diğer Kürt âlim ve bilginlerimiz hakkında yeterince bilgimiz yoksa, bu durum Melayê Batê için de geçerlidir. Sadece onların eserleri ve yaşamları hakkında değil, doğum ve ölüm tarihleri hakkında da çelişkili haberler var. Şu anda var olan bilgiler de bize oryantalistler tarafından ulaşmıştır. Hala orijinal nüshalar onların elindedir.

KAYNAKÇA,

Ateş, Ahmet, *Vesiletün Necat Mevlid*, Kılıç Yay. Ank. 1954

Bakırcı, Selami, *Mevlid: Doğuşu Ve Gelişmesi*, Akademik Araştırmalar Yay. İst. 2003.

Çağmar, Edip, *Edebi Açıdan Arapça Mevlidler*, İlahiyat, Ank. 2004

Çelebi, Süleyman, *Mevlid'i* Şerif, Çev. Ahmet Hani, Yolcu Yay. İst. 1999.

Hüseyin El- Batevî, *Mevlid*, Nubihar Yay. İst. 2006.

Muhammed bin Alevi el- Maliki el- Haseni, *Havle'l-* İhtifal *Bi Zikra'l- Mevlidi'n- Nebeviyyi'ş-* Şerif, Matbaat-u Daru Cevamii'l- Kelim, Kahire, 1418 (1997).

Said N, Bediüzzaman, *Mektubat*, Şahdamar Yay. İst. 2010

İzady, Mehrdad R, *Kürtler*, Çev. Cemal Atila, Doz. Yay. İst. 2007

Kirkan, Ahmed, "*Mewlidê Osman Efendi* Û *Mewlido Zazaki*", Nûpelda, Van, sayı: 7–8, 2011

Korkusuz, M. Şefik, *Cumhuriyet* Öncesi *Diyarbakır'da Maarif*, Kent Işıkları Yay. İst. 2009

Amidi, Zeynel Abidin, *Behçetü'l- Enam Bi* Şerhi*'l- Mevlidi Sâhibi'l- Enâm*, Seyda Yay. Diyarbakır, 2010

Pala, İskender, *Divan* Şiiri Sözlüğü, Akçağ Yay. Ank. 1995

Sadınî, M. Xalid, *Mela Huseynî Bateyi*, Nûbihar Yay. İst. 2010

Temo, Selim, *Kürt* Şiiri Antolojisi, Agora Kitaplığı, C. I, İst. 2007

Kızıl, Hayreddin, "Diyarbakır Ve Çevresinde Yazılmış Mevlitlerin Konularına Göre Tasnifi Denemesi", Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi esarkiyat.com ISSN: 1308–9633 Sayı: VII, Nisan 2012,

Osmanlıcatürkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat, Türdav Yay. İst. 2000.

Timurtaş, Faruk, *Mevlid* Süleyman Çelebi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst. 1980,

Yrd. Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ

BERAWIRDKIRINA FEQIYÊ TEYRAN Û MELAYÊ BATEYÎ

BERAWIRDKIRINA FEQIYÊ TEYRAN Û MELAYÊ BATEYÎ

Yrd. Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ[1]

Kurte

Em dixawzin di vê teblîxê deberawirdkirina jiyana Feqiyê Teyran û Melayê Bateyî bikin. Em, di serî de kurtejiyana her du helbestvanan didin, paşê jî gelo di nav bera jiyana her du helbestvanan de manendî û cudahî çine û gelo Feqiyê Teyran bi jiyana xwe li ser Melayê Bateyî tesîr kiriye yan na, ger kiribe di kîjan aliyî de yan jî di kîjan aliyan de kiriye.

Feqiyê Teyran di sedsala 16 û 17an de jiyaye lê Melayê Bateyî di navbera sedsala 17 û 18an de jiyaye. Feqî, bi helbestvaniya xwe derdîkeve pêşberî me û Bateyî jî bi helbestên xwe lê bi taybetî bi mewluda xwe derdîkeve pêşberî me. Her du helbestvan jî mutesewwif in û bi bîr û baweriyên xwe li ser helbestvanên ku li dûv wan hatine tesîrek gelek mezin hêştine.

Em divê teblîxê de bi taybetî li ser vê pirsê sekinîne û me bersiva wî vekolandiye. Gelo Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî ji hin aliyan ve di bin bandora xwe de hiştiye yan na eger ne hiştibe di nav bera wan de manendî û cudahî hene yan na.

Peyvên Sereke: Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî, Berawirdkirin, Manendî, Cûdahî.

THE COMPARISON OF FEQIYÊ TEYRAN AND MELAYÊ BATEYÎ

Abstract

We would like to compare the lives of Feqiyê Teyran and Melayê Bateyî in this paper. We begin with presenting the short lifestories of both poets, and then focus on whether there are similiraties and differences between their lives and whether there is any effect of Feqiyê Teyran on Melayê Bateyî in terms of his life or not, and if so then in what terms?

[1] Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü

Feqiyê Teyran lived in 16 and 17 centuries, however Melayê Bateyî lived between the mid 17 and 18 centuries. Feqî attracts attention with his peotric side, whereas Bateyî with his poems but particularly well-known with his “mawlid”. Both of the poets are sufistic and they had great influence on the poets after them.

We have especially highlighted this situation and investigasted the answer. Did Feqiyê Teyran influenced Melayê Bateyî in some respects and if not what similarities and differences exist between them?

Key words: Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî, ccomparison, similarity, difference

BERAWIRDKIRINA FEQIYÊ TEYRAN Û MELAYÊ BATEYÎ

1- Destpêk

Me xwest ku em bi vê teblîxa xwe li ser mijara berawirdkirina jiyana Feqiyên Teyran û Melayê Bateyî bisekinin. Pirsgirêka lêkolîna me ev e: Gelo Melayê Bateyî di bin bandora Feqiyên Teyran de maye yan na? Mabe ji kîjan aliyan ve maye, gava nemabe di navbera her du helbestkaran de çi hevparî, cudahî û manendî hene? Gava me van pirsan bersivandin em dê serwext bin ku hevbandoriya wan çêbûye yan na, yan jî ciyê wan ê di Wêjeya Klasîk de ka çi ye?

Di vê xebatê de çarçoveya berawirdkirinê hinek teng hatiye çixêz kirin. Di gotarê de hem ji aliyê jiyana wan ve hem ji aliyê dema perwerde û çanda edebî ve hatine berawirdkirin.

Di edebiyata berawirdkirî de kesên têne berawirdkirinê, ne pêwîst e ku ji heman neteweyê û ji çandê bin an jî berhemên ku dane, ne ji heman zimanî bin. Hetta jiyana du kesayetên ne hevdemê hevbin jî dibine mijara berawirdkirinê ev ji bo vî karî ne astengiyek e. Di berawirdkirinê de pêwîst e li ser du hunermendan were rawestandin. Ev her du hunermen ji aliyê ramanî ve werne lêkolînkirin û di navbera wan de çi hevparî, manendî û cudahî hebin pêwîst e were tespît kirin[2]. Me jî di vê gotarê de ev rêbaz şopandiye û berawirdkirina jiyana herdu hunermendan xal bi xal nîşan

[2] Aytaç, Gürsel*Karşılaştırmalı Edebiyat*, Weş. Gündoğan, Enqere 1997, r. 7 (Yê ku ragihand: Yavuz Bayram)

da. Di berawirdkirin û bijartina mînakan de bi awayeke objektîf hatiye tavgerandin.

2- Jiyana Feqiyê Teyran

Yek ji helbestkarên ku di nav rupelên dîroka wêjeya Kurdî de ciyekî taybet digre Feqiyê Teyran e. Di derbarê zayîn û mirina Feqiyê Teyran de ji aliyê wêjenas û lêkolîneran ve gelek gotegot hatina nivîsîn; lê di derheqê dîroka jidayikbûna wî de agahiya bêguman di çarîneke xwe de bi gotina “Sal hizar û çil û yek çûn” re dîsa ew dide û bi vê risteyê em têdigihîjin ku Feqî 1563an hatiye dinê. Li ser dîroka mirina wî jî tu birhanên ber bi çav tunene; lê di helbesta xwe ya bi navê “Îro Werin” de dîrokekê dide û li gorî hesabê ebcedê ew dîrok beramberê 1050yê koçîyê tê û ev jî 1640ê zayînî dike. Em dibînin ku Feqî heta vê dîrokê sax e û nêzîkî 80 saliya xwe dijî[3]. Li gorî van birhanan, ji lêkolînerên wêjeya Kurdî gelek ji wan dibêjin ku Feqiyê Teyran di navbera 1563 û herî kêm 1640î de jiyaye.

Li gorî gelek kesan (Qanatê Kurdo, Ebdurreqib Yûsif, Feqî Huseyn Sagnîç, Mela Xalid Sadinî hwd.) Feqiyê Teyran li Muksê ji dayik bûye, lê li ser cihê ku tê veşartin gelek çîrok û metelok hatine gotin. Li gorî van çîrokan ew, yan li Muksê (gundê Werezûzê) yan jî li Hîzanê (gundê Şandîsê) hatiye veşartin[4].

Navê wî yê rastî Mihamed e. Di hin helbestên xwe de navê xwe yê rastî bi kar aniye. Di dema berhevdana xwe û Melayê Cizîrî de di çarîneke xwe de “Bi ismê Muhemmed nav im.” dibêje û di derbarê vê mijarê de mînaka herî navdar dide.

Li gorî M. Xalid Sadînî û hin kesên din Feqî ji mala Mîrên Muksê ye û navê wî yê din di nava gel de tê zanîn “Feqê Mala Mîr Ebdalan” e. Sadînî di vir de, “Şerefname”yê ji xwe re bingeh digre û dibêje Feqiyê Teyran kurê Mîrê Muksê Mîr Ebdal e[5]. Ya bi rastî dema mirov Şerefnameyê dinêre di dîroka navborî de di nav mîrên Muksiyan de bi navê Mîr Ebdalê kurê Mîr Ehmed heye û du zarokên Mîr Ebdal hene, navê yek ji

---

3 Sadînî, M. Xalid, *Feqiyê Teyran, Jiyan, Helbest* û Berhemên *Wî*, Weş. Nûbihar, Çapa heftem, Stenbol 2013, r. 45.

4 Sagniç, Feqî Huseyn, *Dîroka Wêjeya Kurdî,* Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Çapa yekem, Stenbol 2002, r. 370.

5 Sadînî, *Feqiyê Teyran, Jiyan, Helbest* û Berhemên Wî, r. 47-50

wan jî Muhemmed e[6]; lê em teqez nizanin ku ev Mihemmed ka Feqî ye yan na. Û dîsa li gorî hin gotegotan Feqî ji gundê Şandîsê yê ku girêdayî Hîzanê ye, zewiciye.

Dema mirov jiyana Feqî dişopîne dibîne ku ew li gorî siruşta xwe mîna derwêş û zanayekî jiyana xwe geh li Muksê geh li Cizîrê û geh jî li Finikê derbas kiriye û ji ber vê yekê Feqî ji aliyê gel ve hatiye nasîn û hatiye hezkirin.

Ji behrem û helbestên wî em têdigihîjin ku Feqî di gelek medreseyên Kurdistanê de, nemaze li Miksê di medreseya Mîr Hesenê Welî de, li medreseya Hîzanê, li medreseya Cizîra botan û li medreseya Finikê perwerdeyeke baş dibîne; lê pîraniya helbestên xwe li Finikê dinivîse û li vir di derbarê jiyan û nivisîna helbestên wî de gelek çîrok tên gotin û ev gotin di nava demê de li gelek cihan belav dibin û heta dema me dijîn[7].

Em ji danberheva Feqî û Melayê Cizîrî dizanin ku Feqî û Mela hemdemê hevûdû ne û li gorî naveroka danberhava wan, di navbera wan de dostaniyek hebû, lewra Feqî pesnê Cizîrî dide. Li gorî Ebdurreqib Yûsif, dibe ku Melayê Cizîrî li bajarokê Cizîrê ders dabe Feqiyê Teyran jî[8].

Berhemên wî yên ku tên zanîn evin: Dîwan, Zembîlfiroş, Şêxê Senan, Keleha Didim û Bersîsê Abid.

3- Jiyana Melayê Bateyî

Melayê Bateyî, yek ji helbestkarên ê xwedî bi nav û deng e. Li ser ji dayîkbûn û mirina wî de gelek gengeşî hebin jî em ji lêkolînên li ser jiyana wî fam dikin ku kêm zêde di navbera 1675 û 1760î de[9] jiyaye. Li gorî hin lêkolîneran ve ew hevdemê Ezdînşêrê çarem ê Mîrê Hekkariyê ye û liser têkiliya Bateyî û Mîr Ezdîn de jî hin çîrok hatine gotin. Li gorî Şerefnameyê Mîr Ezdîn 1696an de bûye Mîrê Hekkariyê[10]. Ev jî dîroka dayîkbûn û mirina Bateyî kêm zêde piştrast dike.

---

6 Şerefhan, *Şerefname Kürt Tarihi,* Wer. M.Emîn Bozarslan, Weş. Hasat, Çapa seyem, Stenbol 1990, r.245-246

7 Sagniç, b.n.b, r. 371.

8 Ebdurreqîp Yûsif, Şairên Klasîk ên *Kurd*, Weş. Dîwan, Çapa Yekem, Stenbol 2012, r. 39.

9 Adak, Abdurrahman*, Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk,* Weş. Nûbihar, Çapa yekem, Stenbol 2013, r.245.

10 Sadînî*, Mela Huseynê Bateyî Jiyan, Helbest* û Berhemên *Wî,* Weş. Nûbihar, Çapa duyem, 2013, r.29

Li ser navê Bateyî yê rastî hin gengeşî çêbûne. Yekem carî Celadet A. Bedirxan 1941î de di kovara Hawarê de, navê Melayê Bateyî weke mele Ehmed nîşan daye; lê wî jî ev agahî ji A. Jaba girtiye[11]. Piştre lêkolînerên weke Qanatê Kurdo, Feqî Huseyn Sağniç û Mehmed Uzun jî ev agahî di pirtukên xwe de ragihandine. Lê li gorî M. XalidSadinî, navê wî yê rastî Mela Huseyn Bateyî ye. Sadinî di vir de Hemaîla Bateyî ji xwe re kiriye referans û dibêje jixwe Bateyî Hemaîla xwe de navê xwe yê rastî weke Huseynê kurê Mistefa nivîsîye[12]. Lêkolîner Ebdurreqîp Yûsif û Abdurrahman Adak jî di heman fikrî dene, jixwe di qada wêjeyê de jî êdî bi navê xwe yê rastî ciyê xwe girtiye.

Melayê Bateyî ji gundê Bateyê ye ku ev gund dikeve rojhilatê Elkê (Beytuşşebabê) û li gorî gelek kesan ew ji eşîra Ertûşiyan e. Navê bavê wî Mela Mustefa ye û Bateyî di nav malbateke oldar de jiyaye. Xwendina xwe ya pêşî li cem birayê xwe Mela Ehmed kiriye û piştre li gor Ebdurreqîp Yûsif, mîna feqeyên din ên Kurdistanê li Cizîrê di Medreseya Sor da, li Miksê di Medreseya Mîr Hesenê Welî de, li Finikê û Colemergê xwendiye û bûye zanayekî zorbaş. Em ji helbestên wî tê digehişin ku ew ne tenê di qada ilmê dînî de, di wêjeyê de jî mirovekî jêhatî ye. Di helbestên xwe demijarên dîrokê, tesewifê, hedîsan hwd. gelek baş bikaraniye. Zimanê wî li gorî çanda wêjeya klasîk gelek zelal û hêsan e. Ew ji bilî Kurdî Farisî, Erebî û bi Tirkî gelek baş dizane.

Di derbarê jiyana wî de gelek çîrok û serborî hatine gotin, ev tê wê wateyê ku ew ji aliyê gel ve gelek hatiye hezkirin. Jixwe bi berhema xwe ya li ser ji dayikbûna Xoşewîst Pêxember (s.x.l.) hatiye nivîsîn ango bi mewlûdê di nava gel de bi rêzdarî û bi minetdarî tê bîranîn Berhemên wî yên ku tê zanîn evin**:** Mewlûd, Dîwan, Zembîlfiroş û Hemaîl.

4. Berawirdkirina Jiyana Feqiyê Têyran û Mêlayê Batêyî

4.1. Berawirdkirina Jiyana Wan

4.1.2. Feqiyê Teyran

- ✓ Navê wî yê rastî: Mihemmed e.
- ✓ Mexlasên wî: Feqiyê Teyran, Feqê Têra, Feqê Heşetê, Feqiyê

[11] Herekol, Azîzan: *“, Klasîkên Me An Şahîr û Edîbên Me Ên Kevin*”,Kovara Hawarê J. 33yan, Weş. Sebatê, Şam 1941, r. 9

[12] Sadînî*, Mela Huseynê Bateyî*, *Jiyan, Helbest* û Berhemên *Wî, r*. 19.

Gerok, Mîr Mihê, Meksî, Mîm û Hê, Mîm û Hê û Dal.

- ✓ 1563an de li gundê Werezûzê (Miksê) hatiyê dinê.
- ✓ 1640-41î de li gundê Werezûzê (Miksê) yan jî li gundê Şandîsê (Hîzanê) hatiye veşartin.
- ✓ Di dema Mîr Ebdal de jiyaye.
- ✓ Navê bavê wî Mîr Ebdal e û pîşeya bavê wî Mîrîtî ye. Li gor dîtîneke din navê bavê wî Ebdullah e û pîşeya bavê wî ne diyar e.
- ✓ Wî pêşî li Miksê di medreseya Mîr Hesenê Welî de dest bi xwendinê kiriye û piştre li medreseya Xîzanê li medreseya Cizîra Botan û li medreseya Finikê perwerdehiyeke baş girtiye.
- ✓ Feqîtî kiriye. Jiyana xwe piranî li Finikê, Cizîra Botan û Miksê borandiye. Ew mîna derwêşekî jiyaye.
- ✓ Bi helbestkarê navdar Melayê Cizîrî re berhevdanek çêkiriye.
- ✓ Ew çîrok û serboriyên xwe ve di nava gel de hatiye hezkirin. Di çanda dengbêjiyê de dengbêjên ku çîrokên wî nizanibin tune ne.
- ✓ Ew bi awayekî berbiçav di bin bandora Ferideddîn Attar de maye.
- ✓ Ji helbest û berhemên wî tê famkirin ku ew ji bilî Kurdî bi Farisî, Erebî û Tirkî baş zanibiye.

4.1.3. Melayê Bateyî

- ✓ Navê wî yê rastî: Huseyn e.
- ✓ Mexlasên wî Melayê Bateyî, Bateyî, Batê Hekkarî.
- ✓ 1675an de li gundê Batê (Elkê) hatiyê dinê.
- ✓ 1760î de li gundê Batê (Elkê) hatiye veşartin.
- ✓ Di dema Mîr Êzdînê çarem de jiyaye.
- ✓ Navê bavê wî Mela Mustafa ye û pîşeya bavê wî Melatî ye.
- ✓ Wî xwendina xwe ya pêşî li cem birayê xwe Mela Ehmed kiriye. Piştre li Cizîrî li Medreseya Sor, li Miksê di Medreseya Mîr Hesenê Welî, li Finikê û Colemêrgê perwerdehiyeke baş girtiye.
- ✓ Pîşeya wî melatî ye û bi qasî ku tê zanîn di medreseyan de dersdarî jî kiriye. Pêwendiya wî bi mîran re gelek baş bûye û bo vê yekê ew helbestkar û aqilmendekî mîran bûye.
- ✓ Berhevdaneke wî ya bi Mela Mensûrê Girgaşî re heye.
- ✓ Ew bi ihtimaleke mezin e ku dema Mewlûdê dinivîse di bin bandora Suleyman Çelebî de dimîne.
- ✓ Ew bi Mewlûda xwe ve di nava gel de bûye navdar û hê jî bi vê berhema xwe tê bîranîn.

- ✓ Ji helbest û berhemên wî tê famkirin ku ew ji bilî Kurdî, bi Farisî, Erebî û Tirkî jî baş dizane.

4.1.4. Manendiyên Wan

Weke ku tê dîtin her duyan jî di medreseyên Kurdistanê de perwerdeyeke baş a dînî û zanistî girtine. Îhtîmaleke mezin e ku bi xêra pîşeya bavên xwe xwendibin, lewra heta demeke nezîk jî bi gelemperî zarokên malên gewre yan jî zarokên seydayan dikaribûn perwerdeyeke baş bibînin. Em vê rewşê ji bo dema wan jî dikarin bifikirin. Feqî ji mala mîran bû, Bateyî jî di maleke ku mela û seyda (bav û birayên wî) tê de dijîn de mezin bûbû. Wan di heman medreseyan de perwerdeya xwe girtine, erdnîgariya ku piraniya jiyana xwe tê de derbas kirine herêma Serhed û Botan e. Em hem ji peyvên ku di helbestên xwe de bi kar anîne û hem jî ji berhemên ku dane tê digihijîn ku ew ji bilî Kurdî; di Farsî, di Erebî û di Tirkî de jî gelek pispor bûne. Her du jî xwedî berhem in, bi hevdemekî xwe re berhevdana wan heye û li gorî çanda edebî ya dema xwe tevgeriyane û di helbestên xwe de mexles bi kar anîne.

4.1.5. Cudahiyên Wan

Digel manendiyên helbestkaran bêguman cudahiyên wan jî hene. Ciyê ji dayikbûna wan ji aliyê erdnîgariyê ve her çend nêzîk bin jî lê ji hevûdû cihê ne. Feqî Miksê ji dayîk bûye, Bateyî jî li Elkê ji dayîk bûye. Feqî di qernên 16 u 17an de jiyaye lê Bateyî di navbera qernên 17 û 18an de jiyaye. Di navbera wan de kêmzêde sedsalek heye. Ji aliyê jimareyê ve mexlasên Feqî ji yên Bateyî zêdetirin. Li gor pirtûkên li ser jiyana wan hatine nivîsîn ji aliyê pîşeyê ve melatî û dersdariya Bateyî çêtîr derdikeve pêş. Feqî nola derwaş yan jî feqiyan debara xwe kiriye, Bateyî di qesrên mîran de mîna zana û şêwirmendan hatiye pêşwazîkirin. Lê Feqî li gor sirûşta xwe di nava gel de maye û ji aliyê gel ve hatiye hezkirin. Bi qasî ku me tesbît kiriye Feqî dema Şêxê Sen‘an nivîsiye di bin bandora Ferîdeddîn Ettarê Faris de maye. Bateyî jî dema mewlûda Kurmancî nivîsiye di bin bandora Suleyman Çelebiyê Tirk de maye. Feqî di nav zargotina Kurdiya Kurmancî de ciyekî qedirbilind girtiye[13]. Çîrokên wî bi riya dengbêjan belav bûne û bi vî awayî di nava gel de bûye navdar. Lê Bateyî bi Mewlûdnameya xwe ya pîroz di nava edebiyata dînî de ciyê xwe girtiye û bi rêzdarî hatiye bîranîn.

[13] Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda,* B. 2. Weş. Aram, Çapa 3., Amed, 2013, r. 60-88.

4.2. **Berawirdkirina Wan ya ji Aliyê Dem û Çanda Edebî ve**

Di dema Feqî û Bateyî de di nav sînorên dewleta Osmaniyan de ji hêla çanda wêjeyî ve çi qewimiye û çêja edebî hatiye jiyandin pêwîst e li ber çavan were raxistin. Sedsala 16. û 17. ji bo dîroka wêjeya Kurdiya Kurmancî mîna sedsalên zêrîn tên pêjirandin[14]. Ev bilindbûn di sedsala hijdehem de jî dewam kiriye. Di navbera sedsalên 16 û 18an de Ehmedê Xanî destaneke netewî ya Kurdî ango Memê Alan ji xwe re kiriye bingeh û şahesera xwe ya bi navê Mem û Zîn nivîsiye. Di Kurdiya Kurmancî de li gorî rêbaza mesnewiyê yekem car e ev cûreberhem hatiye nivîsin. Piştrê Selîmê Silêman Yûsuf û Zuleyxayê, Harisê Bitlîsê Leyla û Mecnûn nivîsiye. Di warê ferhengnivîsînê de Nûbihara Biçûkan ya Xanî û Gulzara Îsmaîlê Bazîdî li ber çavan dikeve. Dîsa Cizîrî li gorî rê û rêbaza dîwanê, dîwana xwe nivîsiye. Ji bilî van Eliyê Teremaxî di nava wêjeya Kurdiya Kurmancî de yekem car serfa Kurmancî nivîsiye û jixwe di warê xezelê de hostayekî weke Cizîrî, di warê mesnewiyê de lûtkeyeke weke Xanî jiyaye… hwd. Bi kurtasî em dikarin bibêjin ku di navbera van sedsalan de di derbarê wêjeya Kurdî ya klasîk de berhemên cihêreng û yên nû hatine dayîn.

Mirov nikare wêjeye Kurdî ya klasîk ji edebiyata Osmanî ya klasîk dûr bigire. Lewra di van sedsalan de Kurdan jî di nav sînorên dewleta Osmaniyan de dijîn û weke parçeyekî Osmaniyan di hatin hesibandin. Ji ber vê yekê ji aliyê çêja wêjeyî ve têhma xwe dabine hevûdû jî tiştekî xwezayî ye; jixwe neteweyên ku di nav sînorên Osmaniyan de dijîn ji aliyê çand, huner û wêjeyê ve jî bandorî li hev kirine.

Di van sedsalên navborî de tekye û medreseyên Osmaniyan de jî gelek helbestkar, alim û mutesewif gihîştine[15]. Helbeskarên klasîk ên ku bi çanda Îslamê re perwerde dibûn di helbestên xwe de bi jimareyeke zêde peyvên Erebî û Farisî bi kar tanîn. Ev rewş weke hunerekî ji aliyên wan ve dihate dîtin û bi vê yekê şanaz dibûn; lê piştî demekê bizaveke nû ya bi navê “Tirkiya hêsan” (Turkî-î Basît) ji aliyê Tatavlali Mahremî û Edîrnelî Nîzamî ve derdikeve pêş[16]. Ew jî li gor bizava xwe di helbestên xwe yên Tirkî de heta ji destê wan dihat cî nedidan peyvên Erebî û Farisî. Helbestkarên ku di vî fikrê de bûn di xwestin ku cî bidine peyvên Tirkî û peyvên

14 Adak, b. n. b., r. 185-186.
15 Mengî, Mîne, *Eskî Turk Edebiyati Tarihi*, Weş. Akçag, Çapa 6., Enqere 2000. r. 152.
16 Mengî, b. n.b., r. 153.

rojane. Ev rewş heta demekî berdewam kiriye.

Bizava Tirkiya hêsan sedsala 18an de bi navê "Bizava Heremî-bûnê" (Mahallîleşme Akimi) derdikeve pêşberî me. Di vê mijarê de jî Nedîm bûye lûtke. Destpêka vê serdemê de helbestkarê Îranê bala helbestkarên Tirk êdî nedikişandin. Helbestkarên Tirk ji peyvê Farisî têr bûbûn û dixwestin ku çêja gel a wêjeyî bi zimanekî xwemalî vebêjin û pewîst bû ku di vê vegotinê de ne peyvên Erebî û ne jî yên Farisî; lê peyvên gelerî hebûna. Lê sedema heremîbûnê ne ev tenê bû. Li gorî Banarlî şerê Îraniyan û Osmaniyan jî kiribû ku ji çêja wêje û çanda Ecemî dûr bikevin[17]. Di van serdeman de helbestkarên mîna Nedîm û Şeyh Galib ji bilî kêşa erûzê kêşa kîteyî jî bi kar anîne. Helbestkarên wê demê xezel û mesnewiyên xwe de zimanekî hêsan de bi kar anîne û di mesnewiyên xwe de li şûna çîrokên edebiyata Farisî cî dane çîrokên xwemalî û dîsa jiyana rasteqînî bûye mijara menzûmeyên wan.

Manendî û cudahiyên wan ên ji aliyê dem û çanda edebî ve di çarçoveya nivîsa jorê de dikare were berawirdkirin.

4.2.1. Manendiyên Wan:

Dema em li helbestên her duyan dinêrin hevbeşiya wan a balkêş zimanê helbestên wan e. Şêwaza helbestên/menzûmeyên wan li gorî çand û çêja wêjeyî ya wê demê hatiye bikaranîn. Çawa ku helbestkarên di nav sînorên Osmaniyan de dijîn di bin bandora bizava herêmîbûnê de dimînin û di riya vê bizavê de helbestên ku şêwaza wan hêsan be dinivîsin û ew jî bi heman celebî helbestan dinivîsin. Ji bo ku şêwaza helbestên wan gelek hêsan e, helbestên wan bê ferhengên Farisî û Erebî jî têne famkirin.

Di vê demê de çawa ku hin helbestkar berê xwe ji edebiyata Farisan badane ber bi xwe ve, di şûna çîrokên Farisî de cî dane çîrokên xwemalî, Feqî û Bateyî jî heman helwestî nîşan dane û her du jî Zembilfiroş nivîsîne em dizanin ku destana Zembilfiroş ji aliyê mijarê ve xwemalî ye ango Kurdewar e. Ev her du Zembîlfiroş jî bi zimanekî hêsan hatine nivîsin.

Di navbera sedsala 16 û 18an de gelek berhemên qedirbilind hatine dayîn. Çawa ku di van serdeman de yekem car e dîwan û mesnewiyên

17 Banarli, Nîhat Samî, *Resîmlî Turk Edebîyati Tarihi*, B. 2. Weş. MEB., Çapa ?, Stenbol 2001. r. 745.

bi rêk û pêk hatine nivîsîn û dîsa çawa ku yekem car e ferheng û serfa Kurmancî hatine nivîsîn, Feqî û Bateyî jî berhemên ne kêmî van nivîsîne. Feqiyê Teyran di dîroka wêjeya Kurdiya Kurmancî de yekemîn helbestvanê di derbarê çîrok û serpêhatiyên jiyana tesewifî de menzûme nivîsîne û dîsa Bateyî jî di wêjeya Kurdî ya dînî de yekemîn mewlûda Kurmancî nivîsiye[18]. Heta Bateyî zimanê mewlûdê di nav Kurdan de Erebî bû. Ji bilî van jî ew li gor atmosfera wêjeyî ya dema xwe tevgeriyane û di menzûmeyên xwe de hem kêşa erûzê û hem jî ya kîteyî bi kar anîne. Bi van mînakan em dibînin ku ne Feqî û ne jî Bateyî ne kêmî çêj û çanda wêjeyî ya dema xwe ne. Û ji guherînên çêj û çanda wêjeyî ya cîranan jî dûr nemane. Ango ji bizava heremîbûnê para xwe girtine.

4.2.2. Cudahiyên Wan:

Di vê demê de ji ber bizava herêmîbûnê Feqî û Bateyî her çi qas destana Zembilfiroş nivîsîbin jî lê belê Feqiyê Teyran berhemên mijara tesewifê vedihewîne jî nivîsiye: Bersîsê Abid û Şêxê Sen'an ji van berheman in. Feqî dema van çîrokên tesewifê dihûnîne ji wêjeya Erebî û Farisî sûdê werdigire. Lê di nav berhemên ku Bateyî dane de tu gewşîneke wisa tune ye.

Di nav bastana/kevneşopiya wêjeya klasîk de heta dema bizava heremîbûnê ciyê jiyana rasteqînî di nav helbestan de tune bû û wêjegerên klasîk tu caran cî nedidan nav û gewşînên rastî yên hezkiriyên xwe; lê Bateyî li gor atmosfera dema xwe çûye û di murebba xwe ya bi navê "Ji Eltafa Şehînşanê" de behsa keça xwe ya bi navê "Asmîn"ê kiriye:

Ji asmîn û terazîm bû
Bi naz û 'îşwe mazin bû
Xirêna toq û bazin bû
Gohar şor bûn li ser sîne[19]

Û dîsa murebbeyeke xwe ya din a bi navê "Ji Bextê Min Reşî Rabû" de behsa daweta xwe kiriye û di çarîna dawiyê de jî navê xanima wî Hemaîl raste rast derbas dibe. Ev şopên jiyana rasteqînî ne li gor sirûşta wêjeya klasîk e; lê Bateyî ji bo ku di bin bandora herêmîbûnê de maye ji jiyan û

[18] Adak, b.n.b. r. 214.
[19] Sadinî, *Mela Huseynê Bateyî,Jiyan ,Helbest û Berhemên Wî,* b.n.b., r. 31-32.

têgehên razber ên wêjeya klasîk dûr ketiye; lê bi qasî ku me tespît kiriye di menzûmeyên Feqî de tu şopên jiyana rasteqînî tune ne. Hebin jî ne bi qasî Bateyî rast û rast nehatine bi kar anîn.

5. ENCAM

Em, serencama berawirdkirina Feqiyê Teyran û Melayê Bateyî û bi teybetî cudahî û manendiyên helbestên di dîwanên wan de dikarin di bin çend xalan de bicivînin:

Manendiyên jiyana wan, ji aliyê erdnîgariya ku jiyana xwe li serê dewam kirine, medreseyên ku perwerdeya xwe jê girtine û ji aliyê zimanê ku dizanin ve nîzîkî hev dibin; lê ji aliyê dema ku jiyane, ji aliyê pîşe û kesên ku di bin bandora wan de mane de ji hevûdû cuda dibin.

Manendiyên wan ên ji aliyê dem û çanda edebî ve zêdeyî cudahiyên wan in. Her du jî ji aliyê çawaniyê ve berhemên ne kêmî dema xwe dane. Dîsa helbest û menzûmeyên xwe li gor çand û çêja edebî ya dema xwe nivîsîne; ango di bin edebiyata gelerî/heremîbûnê de mane û di vê riyê de zimanekî hêsan bi kar anîne.

Manendiyên wan ên ji aliyê berhemên ku dayîn ve li gor cudahiyên wan kêm dimînin. Lê di berawirdkirina dîwanên wan de manendiyên wan ên ji aliyê teşe û jimareya helbestên wan de zêdetir dibin. Ya balkeş ew e ku di dîwanên wan de jimareya çarînan/murebbayan serdest e.

Ji aliyê şêwazê ve cudahiyên wan hebin jî, lê manendiyên wan zêdetirin. Bateyî li gor Feqî di helbestên xwe de zêdetir cî daye peyvên Erebî; lê belê ji bo ku her du jî di bin bastana salata edebî ya dema xwe de mane zimanekî xwerû bi kar anîne.

Nirxandina dawî, di vê xebatê de tu tesîra Feqiyê Teyran a li ser Melayê Bateyî nehatiye tespîtkirin; lê manendiyên wan gelek in. Bi teybetî ev agahî ji bo manendiyên wan ên ji aliyê ” teşe” û ” şêwazê “ ve dikare were gotin. Sedema vê jî di binbandormayîna çand û çêja edebî ya dema xwe ne, ango bizava heremîbûnê û çêja edebiyata gelerî ye.

Di çarçoveya agahiyên di vê xebatê de dikare werin gotin ku her du helbestkar jî ji bo ku helbestên xwe bi şêwazeke xwerû nivîsîne û di helbestên xwe de bi giranî çarînan bi kar anîne û dîsa hin helbest û menzûmeyên xwe li gor keşa kîteyî honandine ew, bi aliyekî xwe ve nêzîkî edebîyata gelerî bûne. Em ji şêwaz, teşe û helbest û berhemên Feqiyê Teyran serwext dibin ku ew, di navbera edebiyata gelerî û ya klasîk de mîna pirekî ye û bi vî awayî ciyê xwe di dîroka edebiyata Kurdî de girtiye. Melayê Bateyî jî li gor Feqiyê Teyran ji bo ku keşa erûzê baştir û hin peyvên Erebî zaftir bikaraniye û dîsa helbestên dînî weke “naet, munecat û tewhîd”ê li gor Feqiyê Teyran bi jimareyeke gelektir xebitandiye ew, li gor Feqiyê Teyran baştir nîzîkî edebiyata Kurdî ya klasîk bûye.

Çavkanî

Adak, Abdurrahman, Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk, Weş. Nûbihar, Stenbol 2013

Aytaç, Gürsel, Karşılaştırmalı Edebiyat, Weş. Gündoğan, Enqere 1997

Azîzan, Herekol, Klasîkên Me An Şahîr û Edîbên Me Ên Kevin, Şam 1941

Banarli, Nihat Sami, Resimli Tütk Edebiyatı Tarihi, MEB, Stenbol 2001

Celîl, Ordîxanê, Zargotina Kurda, Weş. Aram, Amed 2013

Kurt Kahramanlik Destani, Dimdim(Wer., Îbrahîm Kale),Weş. Avesta, Stenbol 2001

Cîhanî, Perwîz, Mem û Zîn, Weş. Nûbihar, Stenbol 2010

Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Weş Aydın Kitapevi, Enqere 2001

Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Weş. TDK, Enqere 2004

Demîrhan, Umîd, Ferhenga Destî, kurdî bi kurdî, Weş. Nûbihar, Stenbol 2006

Farqînî, Zana, Ferhenga kurdî-tirkî, Weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2004

Me‘rûf Xeznedar, *Mêjûy Edebî Kurdî*, Weş., Aras, I-VII. Hewlêr, (2010)

Malmîsanij, M., Ji bo rastnivîsînê Ferhenga Kurdî(Kurmancî)-Tirkî,Weş. Rûpel, Stenbol 2012

Mengi, Mine, Eski Türk Edebiyatı Tarihi,Weş. Akçağ, Enqere 2000

Îzolî, D, Ferhenga kurdî-tirkî, tirkî- kurdî ,Weş., Deng, Stenbol 2013

Qanatê Kurdo, Tarixa Edebyeta Kurdi, Weş. Öz-Ge, Enqere 1992

Levend, Agah Sırrı, Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler-Mazmunlar ve Mefhumlar, Weş. Enderun, Stenbol 1984

Pala, İskender, Divan Edebiyatı, Weş. Ötüken, Stenbol 1998

Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Weş. Kapı, Stenbol 2004

Sadînî, M. Xalid: Feqiyê Teyran, Jiyan, Helbest û Berhemên Wî, Weş. Nûbihar, Stenbol 2013

Mela Huseynê Bateyî, Jiyan, Helbest û Berhemên Wî, Weş. Nûbihar, Stenbol 2011

Sagniç, Feqî Huseyn, Dîroka Wêjeya Kurdî, Weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2002,

Saraç,Yekta M. A., Klasik Edebiyat Bilgisi,Weş. Gökkubbe, Stenbol 2010

Şemrexî, Huseyn, Mewlûd, Melayê Bateyî, Weş. Nûbihar, Stenbol 2012

Şerefxan, Şerefname Kürt Tarihi (Wer.: M. Emin Bozarslan),Weş. Hasat, Stenbol 1990

Yûsif, Ebdurreqîb, Dîwana Kurmancî, Şaîrên Klasîk ên Kurd, Weş. Dîwan, Stenbol 2012

http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/MUHAMMED-BIN-MUHAMMED-EL-MUSULI/2774

http://samil.ihya.org/ansiklopedi/anasir-i-erbaa.html

http://perweb.firat.edu.tr/personel/yayinlar/fua_120/120_85864.do

Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK

ŞEYH ADÎ B. MÜSÂFİR'DEN SEYYİD TAHA-İ NEHRÎ'YE HAKKÂRİ'DE TASAVVUFÎ HAREKETLİLİK

ŞEYH ADÎ B. MÜSÂFİR'DEN SEYYİD TAHA-İ NEHRÎ'YE HAKKÂRİ'DE TASAVVUFÎ HAREKETLİLİK

Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK[1]

Özet

Hakkâri bölgesi, hicri birinci asrın ilk çeyreğinde İslam'la tanışmıştır. Orada İslamî müesseselerin ilk dönemden itibaren varlığı bilinmekle beraber, bu müesseselerin gelişip yaygınlaşması Abbasilerden sonra Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde gerçekleşmiştir. Cami ve medreselerden sonra tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber ortaya çıkan tarikatlara ait tekke ve zaviyelerden Hakkâri de nasibini almıştır.

Bağdat'ta Abdulkadir Geylanî'nin (ö.561/1166) irşad faaliyetleriyle Kadirî tarikatının temeli atılırken, aynı dönemde Adî b. Müsafir'in (ö.557/1162) Hakkâri bölgesinde açtığı *Laleş Tekkesi* de Hakkâri ve çevresine tasavvufî hizmet vermeye başlamıştır. Adî b. Müsafir'in vefatından sonra kuruluş gayesinden uzaklaşan Adevîliğin yerini 13. Asırda Kadirîlik almış ve 17. Asra kadar Kadirîlik bölgede irşad faaliyetini yürüten tek tarikat olmuştur. 17. Asrın başında Ahlat'tan bu bölgeye zorunlu göç eden Abdülkerim Ahlatî ve oğlu Şemsüddin Ahlatî sayesinde Sühreverdîlik ve Halvetîlik te Hakkari halkı arasında tanınmaya başlamıştır. 19. Asra gelindiğinde ise Şehrezorlu Mevlânâ Hâlid'e intisap eden Seyyid Abdullah Şemdînî ve yeğeni Seyyid Taha Nehrî ile Nakşibendîlik Hakkâri bölgesinde yayılmaya başlamış ve zamanla bölgenin en etkin tek tarîkatı haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Tasavvuf, Şeyh Adî b. Müsâfir, Seyyid Taha-i Nehrî,

---

[1] Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Tarîkatların İslam dünyasında yaygınlaşması, beraberinde tasavvufî eğitim kurumları olan tekke ve zaviyeleri de getirmiştir. Hatta bazı bölgelerde tekkeler medreselerle aynı niceliğe ve niteliğe sahip olur hale gelmişlerdir. Bir bölgedeki tasavvufî hareketliliğin tespitinde oradaki tekke ve zaviyelerin sayısı önemli bir ölçü haline gelmiştir.

Bu zaviyeden bakıldığında Hakkâri bölgesi nicel olarak tekke ve zaviyeler bakımından pek de zengin bir bölge sayılmaz. Dolayısıyla tasavvufî hareketliliğinde aynı oranda yavaş olduğu söylenebilir. Hakkâri'nin Miladi XII. Asırdan itibaren çok sayıda tarikatın ortaya çıktığı ve daha çok Farsça'nın hâkim olduğu İran ile Arapça'nın hâkim olduğu Irak gibi iki bölgeye yakın bir konumda yer aldığı doğrudur. Bu durumun Hakkâri için bir avantaj oluşturması beklenirken bölgenin sarp dağlık ve geçit vermez coğrafik yapısı ortaya çıkan bu tarîkatların faaliyetlerinden diğer büyük merkezlere göre daha az istifade etmesine sebep olmuştur.

Buralarda faaliyetleri görülen tarîkatların da daha çok savaş, istila ve olumsuz toplumsal hadiselerden kaçan bazı mutasavvıfların güvenli bir sığınak olarak görüp yerleşmeleri sonucu Hakkâri'de yaygınlaştıklarını ifade etmek gerekir. Bu tarikatlar içinde Adevîlik, Kadirîlik, Sühreverdîlik, Halvetîlik ve Nakşibendîlik Hakkâri ve çevresinde 12. Asrın sonlarından itibaren faaliyetleri görülen tarikatlardır. Şeyh Adî b. Müsafir (ö.557/1162), Şeyh Abdülkadir Geylanî (ö.561/1166) ve onun torunları olan Şemdînî Ailesinin ataları Seyyid Ebûbekir Sütunî, Seyyid Abdullah, Seyyid Hacı Meleyanî, Seyyid Salih Meleyanî, Seyyid Abdülkerim el-Ahlatî (ö.1027/1617) ve oğulları Şeyh Şemsüddin Ahlatî (ö.1085/1674) ve Seyyid Muhammed Emin Ahlatî, Seyyid Abdullah Şemdînî (ö.1228/1813), Seyyid Taha Nehrî (ö.1269/1853), Seyyid Muhammed Salih Nehrî ve Şeyh Ubeydullah Nehrî (ö.1318/1900) Hakkâri'de adlarından bahsedilmesi gereken önemli mutasavvıf şahsiyetlerdir.

A. XIII-XIX. ASIRLAR ARASINDA HAKKÂRİ'DE FAALİYETLERİ GÖRÜLEN TARÎKATLAR

Hakkâri bölgesi diğer İslam beldelerine göre coğrafik olarak daha zorlu şartlara sahip olsa da yüzyıllar içinde farklı bazı tarîkatların tasavvufî faaliyetlerine ve bazı mutasavvıfların ilim ve irşad hizmetlerine ev

sahipliği yapmıştır. Bu tarikatlar içinde ilk olarak Hakkâri de tekke açan Adî b. Müsâfir'in kurduğu Adeviyye Tarîkatı'nın adı geçmektedir. Adî b. Müsafir'in vefatından yarım asır sonra Adevîliğin heterodoks bir yapıya bürünmesi Müslüman halkın tasavvufî alanda yeni arayışlar içine girmesine yol açmıştır. Adevîliğin ortaya çıkışından yaklaşık bir asır sonra Moğolların Bağdat'ı işgal etmeleri üzerine bölgeyi terkeden mutasavvıf ailelerden biri olan ve sonradan Şemdînî Ailesi olarak tanınacak olan Abdülkadir Geylanî'nin bazı torun ve akrabaları Hakkâri'nin İran'a yakın sınır bölgesine yerleşmişlerdir. Şemdînî Ailesinin bölgeye gelişi Adevîlik sonrası ilk ciddi tasavvufî faaliyetin başlamasına vesile olmuştur. Kadirî tarikatının Hakkâri'deki faaliyetleri bölgede başka bir tarikatın etkinliğinin bulunmaması nedeniyle uzun bir süre devam etmiştir. Bölge halk Ehl-i Sünnet düşüncesine sahip olan Kadirî şeyhlerine sahip çıkmış ve bu şekilde Kadirîlik uzun bir süre Hakkâri ve çevresinde tek tarikat olarak hizmetlerini sürdürmüştür.

XVII. asrın ilk çeyreğinde Ahlat'tan göç ederek Hakkari'nin Oramar mıntıkasına yerleşen "Ahlatî Ailesi" mensupları, Sühreverdiyye ve Halvetiyye Tarîkatlarını bölgeye taşıyan ilk mutasavvıflar olmuşlardır. Ahlat'ta Sühreverdî şeyhleri olarak 682/1283'ten beri faaliyet yürüten ailenin Hakkari'ye gelen mensuplarından Şeyh Abdülkerim Ahlatî ile oğulları Şeyh Şemsüddin Ahlatî ve Şeyh Muhammed Emin Ahlatî daha çok Halvetî kimlikleri öne çıkan mutasavvıflardır.[2] Bu nedenle Hakkâri'ye yerleştikleri 17. Yüzyılın ilk çeyreğinde Halvetîlik dışında ailenin asırlardır taşıdığı Sühreverdî kimliklerini ne denli temsil ettikleri hususunda malumata sahip değiliz.

Yine 17. Asırda kuzeybatı İran'dan Diyarbakır ve Cizre'ye kadar geniş bir alanda adından bahsedilen ve daha çok Rumiye Şeyhi diye tanınan Nakşibendî şeyhi Mahmud Urmevî (ö. 1048/1638)'nin Hakkâri bölgesine irşad faaliyeti için halife gönderip göndermediği hususunda bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat 19. Asrın ilk çeyreğinde Irak'ın Şehrezor bölgesinde Nakşibendî-Müceddidîliği yamaya başlayan Mevlânâ Hâlid'e intisap eden Şemdînî Ailesi mensubu Seyyid Abdullah ve Seyyid Taha'nın, Nakşibendîliği Hakkâri bölgesine taşıdıkları ve Nakşibendîliğin bölgenin tek ve en yaygın tarîkatı haline geldiği bilinmektedir.

[2] Abdulcebbar Kavak, "Ahlat Bölgesinde XVI-XVIII. Yüzyıllar Arasında Halvetî Tarîkatı'nı Yayan Bir Aile: Ahlatîler",*Uluslararası Seyyid Yahya Şirvanî ve Halvetîlik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Orhan Söylemez, Ahmet İçli, Eskişehir 2014, s. 33-35.

1. ADEVÎLİK

Hakkâri bölgesindeki en eski tarikatlardan biri olan Adevîlik, Şeyh Adî b. Müsafir tarafından kurulmuştur. Adî b. Müsafir o dönem Bağdat'ta ilmî ve tasavvufî sohbetleriyle etrafına büyük kalabalıkları toplayan Abdülkadir Geylanî gibi büyük şehirde kalmak yerine daha sakin ve dağlık bir bölge olan Hakkâri'nin Laleş mıntıkasına yerleşmeyi tercih etmiştir. Onun Laleş'te inşa ettiği tekke Adeviyye Tarîkatı'nın bölgedeki ilk tekkesidir. Laleş Adeviyye Tekkesi yapıldığı ilk günden beri tarikatın merkezi olarak hizmet vermiştir. Bu tekke sonraları Adeviyye mensupları tarafından kutsanmaya başlanmış ve günümüzde Yezidîlerin Hac mekânı haline gelmiştir.

Şeyh Adî b. Müsafir Laleş'e yerleştikten sonra Ehl-i Sünnet düşüncesine bağlı bir mutasavvıf olarak irşad faaliyetlerine hız vermiştir. Onun sohbetlerine sadece Hakkâri bölgesindeki Kürtler değil Araplar ve diğer toplumlardan da insanlar gelerek iştirak etmişlerdir. Şeyh Adî b. Müsafir'in çoğunluğu okuma yazma bilmeyen, eğitim öğretim kurumlarının yaygınlaştırılamadığı yarı göçebe bir toplumda sohbeti aynı zamanda bir eğitim metodu olarak kullandığı görülmektedir. Fakat bu durum onun eser telifine girişmediği anlamı taşımamaktadır Zira Şeyh Adî b. Müsafir'in bazı eserlerinden bahsedilir ki günümüze ulaşabilen en önemli eseri *Ehl-i Sünnet İtikadı* adını taşıyan Arapça eseridir.

Kürtlerle akrabalık bağı olduğu için Hakkâri bölgesini tercih ettiği ifade edilen Şeyh Adî b. Müsafir'in bölgede yaşayan Kürtler üzerinde olumlu bir etki yarattığı ve faaliyetleriyle önemli bir boşluğu doldurduğu inkâr edilemez. Bölgede Yezidî olarak adlandırılan ve varlıklarını günümüze kadar devam ettiren topluluğun o dönem İslamî bir kimlik kazanmaları ve sahih bir itikada sahip olmaları için büyük gayretler sarf eden Adî b. Müsafir'in vefatından yarım asır sonra kurduğu tarikat Ehl-i Sünnet düşüncesinden hızla uzaklaşmış ve heterodoks bir yapılanmaya dönüşmüştür.[3]

2. KADİRÎLİK

Şeyh Abdülkadir Geylanî'nin Bağdat'ta temelini attığı Kadirîlik, onun vefatından sonra daha önce tasavvufî eğitiminden geçen çocukları

---

3 Enes Muhammed Şerîf ed-Dûskî, *Etbâ'u'ş-Şeyh Adî b. Müsafir el-Hekkarî,* Matbaatu Havar, Duhok 2006, s. 260-320.

ve mensupları tarafından Irak bölgesinin dışına taşınmıştır. Kadirîlik ortaya çıktıktan yaklaşık iki asır sonra oluşan çok sayıda kollarıyla İslam dünyasının hemen her bölgesine yayılma imkânı bulmuştur.

Kadirîlik Irak, İran ve Anadolu'da Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde uzun süre tek tarikat olarak faaliyetlerini sürdürmüştür ki bunda Kürtler arasında önemli bir saygınlık ve nüfuzları bulunan ailelerin rolünden bahsedilir. Şehrezor bölgesi ile İran'ın kuzeybatısındaki bazı şehirlerde Berzencî Ailesi, Kerkük, Karadağ bölgelerinde Talabanî Ailesi, İmadiye bölgesinde Birifkanî Ailesi ve Hakkâri bölgesinde Şemdînî Ailesi bunlardan en çok tanınanlardır. [4]

Hakkâri'de Kadirî kimlikleriyle tanınan Şemdînî Ailesi mensupları Moğol istilası sebebiyle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan ve Hakkâri'ye yerleşen ataları Seyyid Ebûbekir Geylânî'den beri bölgede Kadirîliğin neşriyle meşgul olmuşlardır. Aileden bahseden eserlerde de Abdülkadir Geylanî'nin soyundan geldikleri ve Kadirî şeyhleri oldukları vurgulanmaktadır. [5]

Hülagu'nun Bağdat'ı istila etmesi üzerine o dönem ailenin ileri gelenlerinden Seyyid Ebubekir Geylanî, ailesi ve yakınlarıyla beraber günümüzde Türkiye-İran'da Herki Aşiretinin meskûn olduğu bölgeye gelerek Sütuni adlı köye yerleşmişlerdir. Bir süre sonra *Humaro* beldesindeki *Meleyan Köyü*'ne göç eden ailenin bazı fertleri Meleyan'a çok uzak olmayan *Diman Köyü*'ne yerleşmişlerdir. Daha sonraları ailenin bazı fertlerinin *Şemdinli* mıntıkasına göç ettikleri ve orada *Nehrî Köyü*'ne yerleştikleri ifade edilir.[6]

Hakkâri bölgesinde Kadirî tarikatını yayan Şemdinli Ailesi mensupları içinde adlarından bahsedilmesi gereken Kadirî şeyhleri; Seyyid Ebûbekir, Seyyid Hacı, Seyyid Abdullah, Seyyid İbrahim, Seyyid Muhammed, Seyyid Hacı, Seyyid İbrahim, Seyyid Salih ve Seyyid Ahmed'dir.

---

4 Azzâvî, *Aşairu'l-Irak*, II, 225-230; Thomas Buva, *Târîhu'l-Ekrâd,* terc. Muhammed Teysîr Mirhan, Dâru'l-fikr, Dimaşk 2001, s. 129; Ğulam Mirza Reşid Yasmî, *Kurd,* s. 123; Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet,* İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 320-321.

5 Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye,* s. 343, 345; el-Beytâr, *Hilyetü'l-beşer,* II, 755, 1013; Tavakkulî, *Tarîh-i Tasavvuf Der Kurdistan,* s. 183; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet,* s. 326; Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 51-52.

6 Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 13.

3. SÜHREVERDÎLİK

Ebu'n-Necib Abdülkahir es-Sühreverdî(ö.563/1168) tarafından temeli atılan Sühreverdîlik,[7] yeğeni Ebû Hafs Şihâbuddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) döneminde Bağdat başta olmak üzere Irak ve Suriye, İran, Hindistan, Türkistan ve Anadolu'da yayılma imkânı bulmuştur.[8] Sühreverdîlik bu bölgelerde *Bedriye, Kemaliye, Zeyniyye, Behâiyye, Ahmediyye ve Necibiyye* gibi kollarıyla sonraki dönemlerde varlığını sürdürmüştür.[9]

Sühreverdîliğin Hakkari bölgesine gelişi ise, aslen Hemedan göçmeni olan ve Ahlat'ta uzun süre Sühreverdî şeyhleri olarak faaliyet gösteren Ahlatî Ailesi mensuplarından Seyyid Abdülkerim Ahlatî ile gerçekleşmiştir. Seyyid Abdülkerim Hakkâri'nin Oramar mıntıkasına yerleşmiş ve oradaki yerli halkla iyi bir iletişim kurmuştur. Fakat Seyyid Abdülkerim ve oğullarından Kutbeddin lakaplı Muhammed Emin Ahlatî'nin kısa bir süre sonra vefat etmeleri Sühreverdî tarikatının bölgede yeterince tanınıp yayılma imkânı bulamadan hizmetlerin sona erdiğini göstermektedir. Kaldı ki elimizde o dönemi aydınlatacak herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Seyyid Abdülkerim'in oğullarından Şeyh Şemsüddin Ahlatî'nin de Oramar yerine İmadiye bölgesine giderek oraya yerleşmesi Sühreverdî tarikatı faaliyetlerinin Hakkâri'de devam edemediğini göstermektedir.

4. HALVETÎLİK

İslâm âlemindeki en yaygın tarikatlardan bir olan Halvetiyye'nin iki önemli pirinden bahsedilir ki bunlardan Kerimüdin Ahi Muhammed b. Nûr el-Halvetî (ö.751/1350)[10] tarikatın temelini atmış Sirâcüddin Ömer Halvetî (ö. 800/1397) ise tarîkatı kurup geliştirmiştir.[11] Halvetiliğin Anado-

7 Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds,* trc. ve şerh Lamiî Çelebi, İstanbul: Marifet Yayınları, 1993, s. 473-474; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ,* I, 284.
8 Vassâf, age, I, 283.
9 Reşat Öngören, "Sühreverdiyye", *DİA,* Cilt:38, s. 43-44.
10 Kerimüdin Ahi Muhammed'in ölüm tarihi *Tomar-ı Turuk-ı Âliye* adlı eserde 717/ 1318 olarak verilmiştir. Bk. Mustafa Sadık Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Âliyye,* Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1341, III, 20.
11 Harîrîzâde, M. Kemaleddin, *Tibyânü vesâili'l-hakâyık fî beyân-ı selâsili't-tarâik I-III,* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, no: 430, c. I, vr. 343b; Vicdânî, c. 3, s. 19-20; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri Sözlüğü,* MEB Yayınları, İstanbul 1993, I, 714; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf(18. Yüzyıl),* İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 63.

lu'ya girişinde Ahî Yûsuf Halvetî ve Pîr İlyas Amasî (ö.837/1433)'nin önemli rol oynadıklarından bahsedilir.[12] Pîr-i azâm lakaplı Seyyid Yahya Şirvânî(ö. 868/1463) ise Halvetîliğin Ortadoğu'da çok etkin ve yaygın bir tarikat haline gelmesini sağlayan kişidir.[13]

Halvetîliği Hakkâri'ye getiren kişiler de yine Ahlatî Ailesine mensup mutasavvıflardır. Seyyid Abdülkerim'in oğlu Şeyh Şemsüddin Ahlatî, Oramarda yaşadıkları dönem Ertoşî aşireti mensuplarına Halvetîliği telkin etmekle beraber, tarikatın asıl yayılması Hakkâri'nin güney sınırlarında İmadiye Beyliğine ait Birifka Köyü'nde bir tekke inşa ettirmesinden sonra başladığını söyleyebiliriz.

Şeyh Şemsüddin Ahlatî, İmadiye bölgesinde Halvetîliği yaymaya başladıktan sonra da Hakkâri'nin Oramar mıntıkası ve Ertoşî aşiretiyle ilişkisini devam ettirmiştir. Hatta Ahlat'a gidip gelen aile mensuplarının Oramar mıntıkasında bir müdet kaldıkları ve oradaki dost ve akrabalarını ziyaret ettikten sonra İmadiye'ye intikal ettikleri bilinmektedir.

5. NAKŞİBENDÎLİK

12. yüzyılda Abdülhâlık-ı Gücdüvânî(ö. 575/1179) tarafından kurumsal bir hale getirilen, Nakşbendîlik,[14] adını Muhammed Bahaüddin Nakşibend'den almaktadır. Hz. Peygamberin sünnetine ittiba etmek ve bidatlerden sakınmak, tarîkat silsilesinin Hz. Ebû Bekir'e dayanması, sahabenin yolunu takip etmek ve Zikr-i hafî Nakşibendîliğin temel esaslarını oluştururken,[15] sohbet, rabıta ve hatm-i hâcegân gibi hususlara büyük önem verilmiştir.[16]

---

12 Taşköprüzâde, *eş*-Şakaiku'n-*nu'mâniyye* fî '*ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, Dersaadet, İstanbul t.s., s. 45-46 ;M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 96.
13 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, (tıbkı basım), Ankara 2009, I, 197; Pakalın, I, 715; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarîkatlar,* M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul 2008, s. 389; Muslu, s. 64.
14 Selah b. Mübarek Buhârî, *Enîsü't-tâlibîn ve 'uddetü's-sâlikîn,* (Haz. Halil İbrahim Sarıoğlu), İntişârât-ı Keyhân, Tahran 1371, s. 21; el-Kâşifî, s. 53-56; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 160-161; Şimşek, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşbendî-Müceddidî Hareket*, s. 30-31.
15 Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 11; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid,* s. 11; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye,* s. 41-42; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 7-8, 160-161.
16 el-Kâşifî, s. 546; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid,* s. 20-21; Sahip, *Nûru'l-hidâye,* s. 3-81; Sâhib, *el-Fuyûzâtü'l-Hâlidiyye,* s. 17-35.

Ortadoğu, Asya ve Uzakdoğu'ya kadar geniş bir alanda yayılan Nakşbendî tarîkatı, İslam dünyasında Kâdirî Tarîkatı'ndan sonra en yaygın tarîkat olma özelliğine sahiptir. Nakşibendîlik, ilk ortaya çıktığı Orta Asya'da Kübreviyye ve Yeseviyye başta olmak üzere birçok tarikatın yerini almış, Arap yarımadası, Mağrib ve aşağı Sahra Afrikası dışında kalan tüm bölgelerde yayılmıştır. [17]

Nakşibendîliğin Hakkâri'de yaygınlaşan en son ve en etkin tarikat olduğu söylenebilir. Nakşibendîliği Hakkâri'ye getiren Seyyid Abdullah Şemdînî ve Seyyid Taha Nehrî bölgede Kadirî şeyhleri olarak tanınan Şemdînî Ailesi mensuplarıydılar. Bu iki zat Şehrezorlu Nakşibendî şeyhi Mevlânâ Hâlid'e intisap ettikten sonra Nakşibendî kimliğine sahip olmuşlardır.[18] 1812-1813 yıllarında gerçekleşen bu tasavvufî kimlik değişikliği ile Şemdînî Aile var güçleriyle Nakşiliğin Hakkâri'de yaygınlaşması için çaba sarf etmiş ve bunda oldukça başarılı olmuşlardır.

Seyyid Abdullah Nakşibendîliğin neşri için daha önce tedrisat için açtıkları Nehrî Medresesi'ni kullanmaya başlamıştır. Seyyid Abdullah'ın 1228/1813'te vefat etmesi üzerine Şemdinli mıntıkasında başlattığı irşad faaliyetleri yarım kalmıştır. O dönem Berdesor beldesinde postnişin olan yeğeni Seyyid Taha amcası Seyyid Abdullah'ın başlattığı irşad faaliyetlerini sürdürmek amacıyla İran'dan Şemdinli'ye gelmiş ve Nehri Medresesi'nde posta oturarak Nakşibendîliğin Hakkâri ve çevresinde hızla yayılması için yoğun bir hizmete başlamıştır.

Nakşibendî tarikatının Hakkâri'deki merkezi olan Nehri Tekkesi'nde postnişin olanlar Osmanlı-Rus ve İran devletleri arasındaki birçok önemli hadisede görüşüne başvurulan Nakşibendî şeyhleri olmuşlardır. [19] Bu tekkede posta oturan Nakşibendî şeyhleri sırasıyla; Seyyid Abdullah Şemdînî (ö.1228/1813), Seyyid Taha Hakkarî (ö.1269/1853), Seyyid Muhammed Salih Şemdînî (ö.1280/1864) ve Seyyid Ubeydullah en-Nehrî (ö.1318/1900)'dir.

Seyyid Taha döneminde Hakkâri ve çevresinde Nakşibendîlik bölgenin hemen her beldesinde kendisini hissettirmiş ve açılan irili ufaklı medreseler Nehri Tekkesi'ne bağlı şubeler olarak hizmet vermişledir.

17 Algar, "Nakşbendîyye", s. 335.
18 Azzâvî, *Aşairu'l-Irak*, II, 233; Tavakkulî, s. 183.
19 Muhammed Zeki el-Bervârî, *el-Kurd ve'd-devletü'l-Osmaniyye,* Dâru'z-zaman, Dimaşk 2009, s. 388.

Seyyid Taha'nın irşad alanının Hakkâri dışında Van vilayetini de içine alması[20] etkinlik alanını da doğal olarak genişletmiştir. Seyyid Muhammed Salih zamanında İran'ın Berdesor beldesinde bulunan zaviye de etkin olarak kullanılmıştır. Urmiye ve çevresinde oldukça etkili olan Nakşibendî şeyhleri önemli gördükleri her meselede Nehri Tekkesi'ndeki postnişinden görüş almayı ihmal etmemişlerdir. Barzan bölgesindeki Nakşibendî şeyhlerinden Şeyh Abdüsselam Barzanî'nin de Nehri Tekkesi'nde eğitim aldığı ve Seyyid Taha'nın hayatında ve vefatından sonra Nehri Tekkesiyle ilişkilerini kesmediği bilinmektedir. Bütün bunlar Nehri Tekkesi'nin İran, Irak ve Doğu Anadolu'da bölgesel bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir.

Seyyid Muhammed Salih'ten sonra posta oturan Seyyid Ubeydullah Nehri döneminde de tasavvufî faaliyetler devam etmiştir. Şeyh Ubeydullah'ın bölgedeki Nakşibendî şeyhleri içinde taraftar olarak belki de en yaygın ve nüfuz olarak en etkin kişi olduğu söylenebilir.

Sonuç

Hakkâri, sahip olduğu zorlu coğrafyaya rağmen İslam dünyasındaki ilmî ve tasavvufî faaliyetlerden nasibini almıştır. Sırasıyla Adevîlik, Kadirîlik, Sühreverdîlik, Halvetîlik ve Nakşibendîlik farklı dönemlerde Hakkarî'de faaliyetleri görülen başlıca tarikatlardır.

Adî b. Müsafir'le başlayan tasavvufî faaliyetler, 13. Asırda Moğolların Bağdat'ı işgal etmeleri üzerine Hakkâri-İran sınırında yaşayan Herki Aşireti bölgesine yerleşen Kadirî mensupları ile devam etmiştir. Şemdînî Ailesi olarak bölgede tanınan bu Kadirî mensuplarından Seyyid Ebûbekir Sütunî, Seyyid Hacı Meleyanî ve Seyyid Salih Meleyanî en çok tanınanlardır. Hakkâri'ye 17. Asrın başında yerleşen Ahlatî Ailesi ise Sühreverdî ve Halvetî tarîkatlarını bölgede yaymışlardır. Bu aileden öne çıkanlar ise Seyyid Abdülkerim el-Ahlatî ve oğulları Şeyh Şemsüddin Ahlatî (ö.1085/1674) ve Seyyid Muhammed Emin Ahlatî'dir. Nakşibendîlik ise diğer tarikatlara göre Hakkâri'ye daha geç bir dönemde gelmiştir. Seyyid Abdullah Şemdînî, Seyyid Taha Nehrî, Seyyid Muhammed Salih Nehrî ve Şeyh Ubeydullah Nehrî ile temsil edilen Nakşibendîlik, faaliyetleriyle bölgedeki en yaygın tarikat haline gelmiştir.

---

20 Müderris, *Yâd-ı Merdân,* I, 329.

KAYNAKÇA

Algar, Hamid, "Nakşbendîyye", *DİA,* Cilt: XXXII, İstanbul 2006.

Azzâvî, Abbas, *'Aşâiru'l-Irak I-VI*, Mektebetu'l-Hadârât, Beyrut ts.

el-Bağdâdî, Muhammed, *el-Hadîkatü'n-nediyye fî âdâbi't-tarîkati'n-Nakşbendîyye ve'l-behçeti'l-Hâlidiyye,* el-Matbaatü'l-'İlmiyye, Mısır 1310.

el-Bervârî, Muhammed Zeki, *el-Kurd ve'd-devletü'l-Osmaniyye,* Dâru'z-zaman, Dimaşk 2009.

el-Beytâr, Abdürrezzak, *Hilyetü'l-beşer fî târîhi'l-karni's-sâlise 'aşer* I-III*,* Tah. Muhammed Behçet el-Beytâr, Dâru Sâdır, Beyrut 1993.

Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet,* İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

- *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

el-Buhârî, Selah b. Mübarek, *Enîsü't-tâlibîn ve 'uddetü's-sâlikîn,* haz. Halil İbrahim Sarıoğlu, İntişârât-ı Keyhân, Tahran 1371.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, (tıbkı basım), Ankara 2009.

Buva, Thomas, *Târîhu'l-Ekrâd,* terc. Muhammed Teysîr Mirhan, Dâru'l-fikr, Dimaşk 2001.

Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds,* trc. ve şerh Lamiî Çelebi, İstanbul: Marifet Yayınları, 1993.

ed-Dûskî, Enes Muhammed Şerîf, *Etbâ'u'ş-Şeyh Adî b. Müsafir el-Hekkarî,* Matbaatu Havar, Duhok 2006.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarîkatlar,* M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul 2008.

el-Hânî, Muhammed, *el-Behçetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkati'l-'aliyyeti'l-Hâlidiyyeti'n-Nakşbendîyye*, Ahmed Halebî Matbaası, 1303.

el-Hânî, Abdülmecid, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî hakâiki ecillâi'n-Nakşbendîyye*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009.

Harîrîzâde, M. Kemaleddin, *Tibyânü vesâili'l-hakâyık fî beyân-ı selâsili't-tarâik I-III,* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, no: 430.

Haydarî, İbrahim Fasîh, *el-Mecdu't-tâlid fî menâkıbi'ş-Şeyh Hâlid,* Matbaatu'l-'Âmire, İstanbul 1292.

el-Kâşifî, Hüseyin b. Ali, *Reşehâtu ayni'l-hayât* fî *menâkibi meşâyihi't-tarîkati'n-Nakşbendîyye ve* âdâbihimi'n-nebeviyye *ve esrârihimi'r-Rabbâniyye, (*Muhammed Murad b. Abdillah el-Kazanî'nin Zeyli ile beraber*),* Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1971.

Kavak, Abdulcebbar, "Ahlat Bölgesinde XVI-XVIII. Yüzyıllar Arasında Halvetî Tarîkatı'nı Yayan Bir Aile: Ahlatîler",*Uluslararası Seyyid Yahya Şirvanî ve Halvetîlik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Orhan Söylemez, Ahmet İçli, Eskişehir 2014.

Korkusuz, M. Şefik, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihi Nakşbendî,* Kilim Matbaacılık, İstanbul 2010.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf(18. Yüzyıl),* İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

Müderris, Abdülkerim, *Yâd-ı Merdân*, Çaphâne-i Ârâs, Hevler 2011.

Öngören, Reşat, "Sühreverdiyye", *DİA,* Cilt:38.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri Sözlüğü,* MEB Yayınları, İstanbul 1993.

Sahib, Muhammed Es'ad, *Nûru'l-hidâye ve'l-irfân fî sırri'r-râbitati ve't-teveccühi ve hatmi'l-hâcegân*, el-Matbaatu'l-'İlmiyye, Kahire 1311.

-*el-Fuyûzâtu'l-Hâlidiyye ve'l-menâkıbu's-sahibiyye*, el-Matbaatu'l-'İlmiyye, Kahire 1311, s. 91 (Nûru'l-hidâye ve'l-'irfân'ın kenarında).

Şimşek, Halil İbrahim, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidî Hareket,* Hititkitap Yayınevi, Çorum 2008.

Taşköprüzâde, *eş*-Şakaiku'n-*nu'mâniyye* fî *'ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, Dersaadet, İstanbul t.s.,

Tavakkulî, Muhammed Rauf, *Târîh-i Tasavvuf der Kurdistan,* İntişârât-ı Tevekkulî, Tahran 1381.

Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, Kitabevi, İstanbul 2011.

Vicdânî, Mustafa Sadık, *Tomar-ı Turuk-ı Âliyye,* Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1341.

.Yasmî, Ğulam Mirza Reşid, *Kurd,* Çaphane-i Nakş-i Cihan, Tahran 1369

Doç. Dr. Hogır Tahir TEWFÎQ

HAKKARİ'DE KÜRTLER VE ASURİLER: MODERN DÖNEMDE YAŞAM VE KİMLİK ÇATIŞMASI

الكُرد والآشوريون في هكاري
التعايش وصراع الهوية خلال العصر الحديث

Ass. Prof. Dr. Hoger Taher Tawfiq[1]

الخلاصة:

تشغل مسألة الأقليات في كُردستان خلال العصر الحديث حيزاً مهماً من تاريخ المنطقة بشكل عام، فان فهم ودراسة تفاصيل العلاقة بين الكُرد وتلك الأقليات تضفي عاملاً مهما في إلقاء الضوء على الكثير من علامات الاستفهام التي تعاني منها دراسة تاريخ الشعوب التي عاشت في كُردستان خلال تلك المدة، وربما يجد فيه الباحث أجوبة على العديد من المسائل التي تعاني منها المجتمع الكُردستاني لغاية اليوم.

من ابرز فصول علاقة الكُرد بتلك الأقليات هو واقع الحياة التي عاشتها القبائل الآشورية في هكاري خلال العصر الحديث، فقد بينت العديد من الدراسات بان العلاقات الكُردية–الآشورية في هكاري كانت على ما يرام حتى منتصف القرن التاسع عشر لتدخل معتركاً خطيراً بعد ذلك حاول فيه الطرفان الكُردي والآشوري الاستحواذ على الأرض فيها، فتغيرت علاقات التعايش وحسن الجوار بينهما إلى علاقات تسودها سوء الظن ومحاولة الاستفراد بالأرض التي عاشا عليها كلاهما معاً لقرون عديدة. تحاول هذه الدراسة إلقاء الضوء على تلك العلاقات التي سادت بينهما خلال العصر الحديث حتى ما بعد الحرب العالمية الأولى، وفيها تتبين الخطوط العريضة التي كانت تجمع بين المجتمعين الكُردي والآشوري أو تفرق بينهما في هكاري.

1 University of Zakho/ Faculty of Humanities/ School of Arts/ History Department

Kurds and Assyrians in Hakari
Co-existence and identity conflict during the Contemporary Ere

Abstract:

The matter of minorities in Kurdistan works as an important effect during the contemporary era generally in the history of area. So, Understanding and studying the details of relationship between Kurds and those minorities add an important factor in high lighting on many question mark in which the history of nations who lived in Kurdistan during that time, suffered from. The researcher may find many answers on matters, in which the Kurdish society suffers from, so far.

The most prominent chapter of Kurds relationship with those minorities is the life's reality in which the Assyrians tribes lived it in Hakari during the contemporary era. Many studies have made it clear that the Kurdish-Assyrian relationships in Hakari were fine until the first half of nineteenth century. Then, it entered a dangerous divergence in which the two sides tried to possess the land. So, the relationship of Co-existence and good neighboring changed into relationship which were full of misunderstanding and the attempt to get the land for oneself which they lived together on it for centuries. This research highlights on those relationship between the two during the contemporary era until the first world war. In this research, the main lines are shown which were uniting or dispersing the Kurdish and Assyrian societies in Hakari.

المقدمة:

يُعد البحث والدراسة في مواضيع الأقليات الدينية والعرقية في كُردستان وعلاقتهم بالكُرد خلال العصر الحديث، غاية في الأهمية؛ كونها تلقي الضوء على العديد من الأحداث التي كانت سبباً في إعادة الهيكلة الأثنية في كُردستان بعد الحرب العالمية الأولى، هذه الأقليات التي أثرت عليها تلك الأحداث التاريخية بان تعرضوا للمذابح تارة وللهجرة من مناطقهم الأصلية دون العودة إليها مرة ثانية تارة أخرى. أما من جانب الكُرد فرغم كل المآسي التي لحقت بهم يكفي القول هنا بان ظهور تلك المشكلات في كُردستان منذ منتصف القرن التاسع عشر حتى الحرب العالمية الأولى كانت سبباً مباشراً في عدم تمكن الكُرد من تأسيس دولة قومية لهم على أرضهم التاريخية (كُردستان) وما زال الكُرد يدورون في هذا الفلك وحلمهم التاريخي هو تأسيس دولة كُردستان.

ليس القصد من هذه الدراسة هو إضافة معلومات جديدة تخص جانب العلاقات الكُردية–الآشورية في هكاري خلال العصر الحديث، ولكن الغاية منها هي أعادة هيكلة الموضوع ضمن خطة دراسة تقرب القارئ إلى ابرز المراحل التاريخية التي جمعت بين الكُرد والآشوريين والوقوف في تلك المحطات التي تثير جدلاً واسعاً عليها حتى الآن، ومحاولة تفسيرها وفق الأسس العلمية للمنهج التاريخي الحديث.

فرضت طبيعة المادة التاريخية نفسها على خطة الدراسة، حيث قسمت إلى ثلاثة أقسام أو محاور، بحث المحور الأول الذي أدرج تحت عنوان (مرحلة التعايش السلمي والتبعية حتى أربعينيات القرن التاسع عشر) العلاقات الكُردية–الآشورية في هكاري خلال عهد حكم الإمارة الكُردية في جولميرك التي امتدت لحوالي أربعة قرون، ويجيب هذا المحور على أسئلة عدة منها مثلاً: كيف كانت العلاقات الكُردية–الآشورية في إمارة هكاري؟ ما هي المصادر التاريخية التي أشارت إليهم خلال

تلك المدة؟ هل كان الآشوريون مضطهدون فعلاً إبان العهد الإماراتي في كُردستان أم العكس الصحيح؟. أما المحور الثاني الذي حمل عنوان(الندية والمستوى نفسه 1840-1914) فيبحث في تلك المرحلة التي بات الكُرد والآشوريين على نفس المستوى السياسي في هكاري، ففي عهد الأمراء في جولميرك كان الآشوريون تابعين لهم، ولكن بعد زوال حكمهم في منتصف القرن التاسع عشر صار الآشوريون في هكاري مثلهم مثل الكُرد تابعين مباشرة إلى السلطات العثمانية في استانبول، ويلقي هذا المحور الضوء على نقاط عدة منها: ما هي أُس المشكلة التي وقعت بين الآشوريين في هكاري وبين بدرخان بك في سنتي 1843 و1846؟ ما هي الروايات التاريخية التي تحدثت عن هذا الموضوع والقريبة منها من ناحية الزمان؟ وهل طرأ أي تغيير في حياة الآشوريين بعد ذلك؟ وأين توجهوا في سياستهم للتخلص من الحكم العثماني حتى الحرب العالمية الأولى؟. بحث المحور الثالث المعنون بـ(البحث عن الاستقلال والدولة 1914-19120) في تلك الجهود الآشورية سواء العسكرية أم السياسية للحصول على الاستقلال وتأسيس دولة قومية آشورية على غرار القوميات الأخرى في المنقطة، ويجيب هذا المبحث بدوره على أسئلة عدة منها مثلاً: كيف تعامل الآشوريون مع الموقف خلال الحرب العالمية الأولى؟ كيف كانت عملياتهم العسكرية في هكاري؟ ما هي ابرز المحاولات السياسية التي قاموا بها لإقناع الدول الكبرى لتبني قضيتهم في نيل الاستقلال القومي؟

بخصوص المصادر التي اعتمدت عليها هذه الدراسة، فكانت مختلفة ما بين كتب وثائقية، وكتب رحلات تعود إلى تلك المدة، ودراسات حديثة أجريت حول هذا الموضوع لاحقاً، فعلى سبيل المثال كانت للرحلة التي قام بها الأخوان(ويگرام) إلى هكاري ودونوا أحداث رحلتهم ضمن كتاب حمل اسم (مهد البشرية: الحياة في شرق كُردستان) وقع مهم في هذه الدراسة كونها تعد المصدر الأول الذي يتحدث بتفصيل دقيق عن الآشوريين وعلاقتهم بالكُرد في الربع الأول من القرن العشرين، وفيه أيضاً معلومات مهمة جداً عن العلاقات الكُردية-الآشورية خلال القرن التاسع عشر. وعند البحث والخوض في مثل هكذا مواضيع لا يمكن الاستغناء عن الكتب الوثائقية التي

احتوت بين دفتيها وثائق مهمة تعود إلى تلك المدة، ويأتي على رأسها من حيث الأهمية لهذا الموضوع الكتاب الوثائقي المعنون بـ(الكورد في الوثائق البريطانية) للباحث (عثمان علي) حيث قام الباحث بترجمة العديد من الوثائق البريطانية التي تعود إلى ساستها في الموصل، وبغداد، واستانبول عن الأحداث التي لها علاقة بالكُرد والآشوريين خاصة في عهد الأمير بدرخان. ولا يمكن هنا إغفال الكتاب المهم الذي يحمل عنوان(قيام النظام الإماراتي في كُردستان وسقوطه: ما بين منتصف القرن العاشر ومنتصف القرن التاسع عشر) للباحث (سعد بشير اسكندر) ويعد هذا الكتاب من أهم الكتب التي قامت بتحليل العلاقات الكُردية –الآشورية في عهد الأمير بدرخان مستنداً على الوثائق البريطانية وتقارير المبشرين المسيحيين في المنطقة. وما دام الحديث عن المصادر والمراجع فلا يمكن إغفال الكتاب المميز المعنون بـ(المسيحيون في حكاري وكُردستان الشمالية) للباحث الفرنسي (ميشيل شفالييه) الذي تطرق فيه بدقة متناهية إلى أهم العشائر الآشورية في هكاري ومناطقهم الجغرافية، وحلل بالاستناد على الوثائق العلمية واقعهم التاريخي في المنطقة. وأخيراً لا بد من الإشارة هنا إلى مؤلفات الباحث الآشوري (هرمز م.أبونا) خاصة مؤلفه(مذابح بدرخان بك في تياري وحكاري 1843-1846) ولا يعرف بالضبط هل أن ما ورد في هذا الكتاب يمثل وجهة النظر الآشورية ككل أم تمثل وجهة نظره فقط، لأنه يستند في تفسيره للعلاقات الكُردية-الآشورية على مبدأ العنصرية القومية والعاطفة الدينية، لذلك يجب أن يكون المرء حذراً جداً عند اخذ أي معلومة أو رأي من هذا الكتاب، وابرز انتقاد يوجه إلى الباحث هرمز أبونا هو انه قد قام بتنصيب نفسه قاضياً يطلق الأحكام، وكان عليه أن يعرف أن مهمة المؤرخ الأساسية هي عرض القضية وليس الحكم عليها، لان القاضي في التاريخ هو القارئ وحده وبيده الحكم.

وأخيراً لا بد من التذكير هنا أنه قد استعمل في هذه الدراسة مصطلح (الآشوريون) بدلاً من مصطلح (النسطوريون) أو (الأثوريون) عند الإشارة إلى مسيحي هكاري، وذلك لان أصحاب الشأن يحبون إطلاق هذه التسمية عليهم ويطلقونها على أنفسهم، حتى وان كانت هناك بعض

الملاحظات التاريخية تؤخذ على هذا المصطلح أي: الآشوري، ولكن هذه القضية تتعلق بهم وبحياتهم كشعب وقضية.

أولاً- مرحلة التعايش السلمي والتبعية حتى أربعينيات القرن التاسع عشر:

المتتبع للمراحل التاريخية التي مرت بها كُردستان خلال العهد العثماني (1514-1923) لا بد له أن ينظر إلى الواقع بنظرة شمولية اكبر وأوسع، ولا ينظر إلى الأحداث التي وقعت في تلك المدة نظرة لا يتعدى خلاله الحادثة التاريخية فقط، ولكن لا بد من النظر إلى الحياة العامة في كُردستان (الاجتماعية، الاقتصادية، السياسية) لكي نقترب من الحقيقة قدر الإمكان التي هي صعبة المنال في عملية البحث التاريخي.

شهدت كُردستان في القرن التاسع عشر بروز مشاكل عديدة عملت على ضرب النسيج الاجتماعي والحياة الاقتصادية والسياسية بشكل عام، بحيث أدت إلى إعادة تركيبتها الأثنية من جديد بعد الحرب العالمية الأولى، كانت النتيجة النهائية هي خسارة كُردستان لتلك الحياة التي افتقرت إليها اغلب شعوب المنطقة، فعند التجوال في كُردستان إبان العصر الحديث حتى الحرب العالمية الأولى، كان يرى فيها من كل ألوان الحياة، فهناك الكُردي، والأرمني، والآشوري، والكلداني، والتركي، والعربي، والفارسي، والآذري، وكان هناك المسلم (السني، الشيعي، العلوي)، واليزيدي، والمسيحي بكافة أطيافه، واليهودي، والزرادشتي، ولكن في الحقيقة كانت الغلبة للكُردي السني في معظم مناطق كُردستان. هذه الحقيقة والحياة التي افتقرت إليها اغلب بقاع الأرض الذين لم يروا إلا قوماً وطيفاً واحداً في أغلب الأحيان، كُردستان كانت حاضنة لكل أنواع الحياة العالمية إذا جاز التعبير.

هنا لا بد من القول بان الحياة في كُردستان كانت طبيعية، ولا يمكن تشبيهها بأنها كانت خالية من المشاكل التي تعاني منها معظم بلاد العالم، كما لا يمكن القبول بالرأي القائل بان

كُردستان كانت بقعة من الشر خصوصاً في القرن التاسع عشر حتى انتهاء الحرب العالمية الأولى، ولم تكن في كل كُردستان خلال العصر الحديث طائفة مضطهدة بعينها كما توصفها أعضاء الحركة التبشيرية المسيحية الذين اجتاحوا كُردستان في القرن التاسع عشر، بل يمكن القول بأنه ما كان يسير على الفقير المسيحي أو اليهودي كان يسير على الفقير الكُردي المسلم، وما كان يتمتع به صاحب النفوذ الكُردي المسلم كان يتمتع به صاحب النفوذ المسيحي أو اليهودي في كُردستان وهلم جرا.

كانت إحدى تلك المشاكل التي عانت منها كُردستان هي مشكلة الأقليات الدينية والعرقية فيها، وكانت المشكلة الآشورية من بينها، فالآشوريون كانوا يسكنون جبال هكاري في كُردستان تركيا الحالية وتُعد الموطن الأصلي للآشوريين القبليين، وكان مركز الحكم- الذي يمثله مار شمعون زعيمهم الديني والدنيوي- تقع في قرية (قدشانس–قوجانس)[1]. وكان الآشوريون يتوزعون في جبال هكاري بين عدة قبائل لعل أبرزها خمسة وهي(تياري، تخوما–أو تخيبي–، جيلو، باز، ديز او دز) ويترأس كل عشيرة شخص يدير شؤونها يدعى (ملك)[2]. عموماً فان أراضي العشائر الآشورية في هكاري كانت تشكل رقعة على شكل مستطيل يمتد طوله مسافة (80كم) اتجاهه شرقي غربي ماراً عبر كتل جبل (سات داغ) ووصولاً إلى القمم الجبلية المسيطرة على قرية أشيتا في الغرب، وعرض هذا الشريط لا يتجاوز في حده الأكبر العشرين كيلومتر. وتوصف هذه المنطقة بأنها ملاجئ طبيعية، نظراً لطبيعة جغرافيتها الجبلية القاسية، ففي هذه الملاجئ الآمنة عاش الآشوريون فيها منعزلين عن العالم لقرون عديدة[3].

كان الآشوريون إبان العهد العثماني يعترفون بزعامة بطريركهم مار شمعون وبسلطة الأمير الكُردي في هكاري وكان مركز حكمه مدينة (جولميرك). كانت هذه التبعية اقرب إلى الاتحاد منها إلى الخضوع، لان المراقبة على الآشوريين كانت تتم عن طريق ملوكهم–أي: زعماء قبائلهم- الذين كانوا يشكلون مجلس مار شمعون لحل المسائل الهامة، وكان لهم ممثل في مجالس أمير هكاري أيضاً.

وبما أن الآشوريين كانوا محاربين أقوياء فقد كان يترتب على مار شمعون أن يقدم فصائل مسلحة منهم لأمير هكاري في وقت حملاته العسكرية(4).

بنظرة دقيقة إلى جميع المصادر التاريخية المعنية بالتاريخ الكُردي والآشوري، تكاد تجمع كلها على أن العلاقات الكُردية الآشورية في جبال هكاري خلال العصر الحديث كانت علاقات جيدة إلى حد بعيد حتى أربعينيات القرن التاسع عشر. وهنا لا بد من الإشارة إلى أن آشوري هكاري ربما كانوا مختلفين عن كل الطوائف المسيحية الأخرى في كُردستان، من حيث أنهم كانوا لا يختلفون عن الكُرد في شيء سوى الديانة واللغة. فقد كان الآشوريون جماعات مسيحية منظمة قبلياً لم تكن تختلف عن القبائل الكُردية. وكان هؤلاء أكثر مهابة من جميع الطوائف المسيحية الأخرى في كُردستان، وكانوا من الناحية العسكرية نظراء أنداداً لأية قبيلة كُردية شأنهم شأن العديد من القبائل الكُردية يفرضون سيطرتهم على طبقة من الفلاحين اللاقبليين من نساطرة ومسلمين ناطقين باللغة الكُردية معاً(5). يقول المبشر الأمريكي بيركنز عن مشاهداته في القرن التاسع عشر أن النساطرة(6)– الآشوريين– تشابهوا مع جيرانهم الكُرد:" ليس فقط في أسلوب المعيشة، وإنما في السمات الشخصية المفرطة بالتهور والشراسة والشجاعة"(7). ويورد الأخوان ويگرام أمثلة عديدة حول مقدراتهم العسكرية، بحيث أنهم لا يقلون عن الكُرد في هذا المجال، نقتبس منها المثال الآتي:

يقول ويگرام بان وليام بروان كان شخصاً انگليزياً ومستشاراً للمار شمعون قص عليه القصة الآتية عن قس آشوري طاعن في السن يدعى (توما) وانه كان قد:"ذاع صيته في إحكام الإصابة بالبندقية فطغى على صيته في التقى والتدين، أقبل لزيارة (مستر براون) واخذ يؤكد له مبلغ حبه بالانگليز ثم سأله عما يتمناه ليحقق له، فأجابه الانگليزى:

–بالتأكيد يا قاشا،لي أمنية أريد منك تحقيقها،اجمع صبيان قريتك وافتح لهم مدرسة وسأزودك بالكتب الكافية.

-لا يا رابي فهذا العمل فوق طاقتي. فأقصى ما يمكنني هو قراءة الصلوات. لكن إن كان يوجد شخص تريد التخلص منه وتحب أن أرديه لك برصاصة فيسرني القيام بالعمل!"[8].

كان يتزعم الآشوريون زعيم ديني يطلق عليه (مار شمعون)، يقول المؤرخ ديفيد مكدول:"...بالرغم من ديانته كانت أهمية المار شمعون حقاً في هكاري تأتي في المرتبة الثانية بعد المير نفسه وتفوق مكانة أي زعيم كُردي من الذين كانوا يشغلون منصب قائمقام..."[9]. ويضيف ويگرام عن المار شمعون ومكانته بين الكُرد في بداية القرن العشرين بقوله:"يتمتع مار شمعون بمركز رفيع جداً عند الكُرد. باعتباره الرئيس الأعلى المعترف به لكل القبائل المسيحية من التياري إلى التخوما..."[10].

لا توجد في بطون المصادر التاريخية التي تعود إلى تلك المدة أي إشارات إلى العلاقات الكُردية-الآشورية في هكاري، فحتى القرن التاسع عشر ربما لا يستطيع المرء من الحصول سوى على بعض مقتطفات تاريخية صغيرة جداً عن هذه العلاقات، وان أول إشارة إليهم كان من جانب مؤرخ الكُرد الأول شرفخان البتليسي، ففي معرض حديثه عن إمارة هكاري وهجوم أوزون حسن(1424-1478) أمير دولة الأق قوينلو[11] عليها خلال الربع الأخير من القرن التاسع عشر، يشير إلى آشوري هكاري ودورهم في تنصيب الأمير (أسد الدين كلابي بن عماد الدين) على كرسي الأمارة، يقول شرفخان عنهم:" كان[أي: أسد الدين كلابي بن عماد الدين] في مصر...وكان يلقب بـ(زرين جنك= ذي الذراع الذهب)...بعد احتلال [إمارة هكاري] من قبل جيش حسن بيك أق قوينلو وقتلهم لأميرها عز الدين شير انيطت حكمها من قبل حسن الطويل إلى عشيرة دنبلي التي أدارت شؤونها نيابة عن ألاق قوينلو...كان آنئذ جمع كبير من رعايا ناحية دزي من النصارى المعروفين باسم أسوري...قد اعتادوا التردد إلى مصر والشام لتعاطي التجارة فوقفوا في القطر الأول على أحوال أسد الدين زرين جنك، وراحوا يتحادثون بينهم عن كفايته وجدارته لتولي حكومة حكاري وإناطتها به، ورأوا من المصلحة أن يتفاهموا معه في ذلك. وأخيراً اتصلوا به

وعرضوا عليه مبتغاهم، فلباهم إلى ذلك، ورجع بدلالة منهم إلى ولايته الوراثية، فقضى فيها وقتاً طويلاً، متكتماً بين الطائفة الأسورية متنكراً، وكان من عادة النصارى في الناحية المذكورة، أنهم يسبتون بحمل المؤن والذخائر إلى قلعة دزى، وفي احد أيام السبت (شنبه–شمه–شمو) اخذوا يستعدون لتنفيذ مآربهم، فالبسوا أسد الدين وفئة من رجال العشائر البسلاء، من زيهم الخاص، واخفوا أسلحتهم ومعداتهم الحربية بين حزم الوقود التي شدوها على ظهورهم، واتجهوا إلى القلعة. فلما دخلوا ونبذوا الحمول وراءهم ظهرياً، تسلح جمع من أبطالهم بأسلحتهم الصارمة، وأغاروا على حامية القلعة المؤلفة من رجال العشيرة الدنبلية، فقضوا على فريق منهم بصوارمهم المسممة وأثخنوا فيهم الجراح، وفتكوا بهم الفتك الذريع واستقلوا بالقلعة...ولقد انشد لسان الدهر وفقا لهذه القصة الغريبة هذه الأبيات الطريفة: في يوم السبت، ضرب سكان دير شماسي الخيمة في الأرض العباسية، فشتتوا الجماعة المخالفة، وتقلدوا زمام الحكم هانئين فارغي البال...ولما كانت بوادر هذه النهضة التي قامت بها الدولة الحكارية...في يوم (شنبه–السبت)–الذي يتلفظه سكان تلك المنطقة شنبو– اشتهر حكامهم بعنوان حكام شنبو"[12].

في هذه الرواية التاريخية هناك دلالات عديدة ترد فيها لعل أبرزها هي عمق العلاقة بين الكُرد والآشوريين في هكاري في تلك المدة، فانه بمجرد مساعدتهم للأسرة الأميرية في هكاري لتتبوأ منصبها من جديد يتبادر إلى الذهن بان الآشوريون كانوا على وفاق تام مع الكُرد فيها وإلا لماذا يعرضون حياتهم لهذا الخطر إن فشلت حركتهم. لذلك يجب تفسير هذه الرواية وفق نظرية الواقع التاريخي أي (الزمن) ولا يمكن تفسيرها وفق نظرية القومية العنصرية كما يحاول بعض المؤرخين الآشوريون تفسيرها وعلى رأسهم هرمز أبونا، فانه قد حمل النص التاريخي أكثر مما يفهم كرواية تاريخية[13]. وبنظرة عابرة على هذه الرواية توحي للقارئ بان الآشوريون كانوا يأتون في المرتبة الثانية عددياً بعد الكُرد في هكاري، وإلا لماذا يقومون بمساعدة الأسرة الأميرية الكُردية في هكاري لتعود إلى كرسي الإمارة؟ لماذا لم يقم هؤلاء النصارى بتأسيس إمارة لهم في هكاري؟

لا تشير بعد ذلك المصادر التاريخية إلى أي معلومات عن الآشوريين في هكاري ولا يشير إليهم الرحالة التركي أوليا جلبي الذي زار كُردستان في سنة 1655م[14]. ولكن المعلومات التاريخية تزداد كثيراً عن العلاقات الكُردية–الآشورية بحلول القرن التاسع عشر، بعد وصول البعثات التبشيرية المسيحية إلى إمارة هكاري، والتي ستبحث لاحقاً.

قبل ختام هذا المحور لا بد من إلقاء الضوء على بعض القضايا التي تتعلق بالآشوريين في هكاري وما تزال تثير نقاشاً كبيراً بين الباحثين الكُرد والآشوريين على حد سواء. بداية لا بد من التركيز على انه لا تستطيع المصادر التاريخية من إثبات متى وجد الآشوريين في جبال هكاري وهناك آراء ونظريات عدة حول هذا الموضوع، ولكن يجب التأكيد على أن هذا المكان كان الموطن الأصلي للآشوريين وأنهم من سكان كُردستان الأصليين مثلهم مثل الكُرد، واعتماداً على تقاليدهم وتقربهم إلى الكُرد كثيراً يبدو أن تاريخهم في هكاري لا يقل عن تاريخ الكُرد فيها مما يدل على أن هذه الجبال هي جبالهم وهي بالتالي تقع في إمارة هكاري ضمن أراضي كُردستان[15].

أما الأمر الثاني فهو الذي يتعلق بأصلهم وباسمهم، حيث أخذت هذه القضية بدورها جدلاً كبيراً بين مختلف الباحثين في هذا المجال، فالمؤرخون والباحثون الكُرد يصرون على أنهم من الكُرد المسيحيين وان اسم الآشوريين لم يطلق عليهم إلا بعد وصول البعثات التبشيرية إلى المنطقة في القرن التاسع عشر، وكان يطلق عليهم النساطرة، ويستندون على دلائل تاريخية واثنية في هذا المجال[16]، من جانبهم يصر المؤرخون الآشوريون على أنهم ليسوا كُرداً بل يرجع أصلهم إلى الآشوريون القدماء الذين أسسوا اكبر إمبراطورية عرفتها الشرق الأدنى القديم وكانت عاصمتهم مدينة نينوى[17]. هنا لا بد من ترك هذه القضية لأصحابها لكي يقرروا من هم والى أي أصل ينتمون، لأنهم هم أصحاب القضية، ولكن لا بد للمؤرخين والباحثين الآشوريين هنا من الإتيان بدلائل تاريخية موثقة تثبت صحة اسمهم وأصلهم، لأن الآشوريون القدماء وبنظرة كل الباحثين في مجال القوميات في جميع العالم قد ذابوا بين شعوب المنطقة الأخرى مثلهم مثل الشعوب الأخرى

كالحثيين، والاكديين، والميتانيين، والكاشيين...الخ. وربما نجد أن في داخل القوميات الأخرى في المنطقة مثل الكُرد، والعرب، والفرس، والأرمن والآذر من ينتمون بأصولهم إلى هذه الشعوب القديمة، لذا يجب أن يعطي المؤرخون والباحثون الآشوريين دلائل قوية في هذا المجال، ولكن في الأخير هي قضية تخصهم هم وحدهم.

ثانياً- الندية والمستوى نفسه 1840-1914:

إذن عاش الآشوريون حتى الثلث الأول من القرن التاسع عشر تابعين للأمير الهكاري في جولميرك، يدفعون له الضرائب السنوية ويقدمون له فرق عسكرية في أوقات الأزمات والحروب، وكانت العلاقات الكُردية-الآشورية طبيعية مبنية على أساس الندية، والتحالف، والعيش المشترك، ولكن تغيير الأمر برمته في النصف الأول من القرن التاسع عشر، حيث أدت الأحداث التي وقعت بين سنوات 1843-1846 إلى إيجاد شرخ عميق بين الكُرد والآشوريين في هكاري ألقت بظلالها بعد ذلك على مستقبلهم في المنطقة. وقد أدت عوامل عديدة إلى هذا التغيير الذي شهدته كُردستان من أبرزها:

1-تحول كُردستان إلى ساحة صراع دولي بين روسيا القيصرية وبريطانيا.

2-ضعف الدولة العثمانية وبروز ما يسمى في التاريخ العثماني بعهد الإصلاحات العثمانية التي كان من أهدافها فرض السلطة المركزية على جميع الأراضي العثمانية.

3-وصول البعثات التبشيرية المسيحية إلى كُردستان.

4-ظهور الفكر القومي الأوربي الحديث وانتشاره في الدولة العثمانية.

مع ظهور هذه العوامل بدأت العلاقات بين مختلف الطوائف الدينية والعرقية في كُردستان خلال تلك المدة تدخل معتركاً خطيراً، ومنها العلاقات الكُردية-الآشورية في هكاري، ويجمع أغلب الباحثين على أن الدور الأول في تخريب العلاقة الكُردية-الآشورية ترجع إلى المبشرين المسيحيين

الذين كانت اكتشافهم في هذه الجبال الوعرة جداً لمسيحيين فيها شيء غريب جداً، يقول ميشيل شفاليه:" أن بقاء قبائل النساطرة متمتعة بنوع من الحكم الذاتي تحت إدارة البطاركة حتى بداية الحرب العالمية الأولى في عام 1914، يعد بلا شك أنموذجا فريداً ومعجزة باهرة في حد ذاته..."[18]. ومما يؤكد على انعزالية هذا المجتمع عن العالم هي تلك الرواية الطريفة التي أوردها نائب القنصل البريطاني في بغداد ريج حيث يتحدث عن:" مغامرات أول رسول تركي عبر أراضي القبائل النسطورية. ولقد أصاب هذا الرجل رعب من هؤلاء أكثر من رعبه من اشد رجال القبائل الكُردية ضراوة. ولشدة دهشته اكتشف بان هؤلاء لم يكن لديهم علم حتى بوجود السلطان"[19].

أدت هذه العوامل إلى وقوع أحداث دامية بين الكُرد والآشوريين في إمارة هكاري خلال سنتي 1843 و1846 راحت ضحيتها العديد من الآشوريين، ويعد بعض المؤرخين بان تلك الأحداث كانت السبب المباشر في نهاية حكم الأمير بدرخان الذي يتهم من قبل الآشوريين على انه أقام (مذابح) لهم وقتل العديد منهم.

لقد اخذ هذا الموضوع حقه في البحث والتحليل في المصادر التاريخية، ويبدو أن اغلبها أخذت جانباً من الحقيقة، ولم تأخذ بالحقيقة كاملة، ويظهر بان المؤرخين الكُرد كانوا أكثر حياديةً من المؤرخين الآشوريين الذين يغلب على بحوثهم في هذا المجال أسلوب القرن التاسع عشر من استخدام مصطلحات وعبارات هي خارجة عن العلمية التاريخية وتبرز فيها العاطفة القومية والدينية بشكل واضح.

وللوصول إلى الحقيقة التاريخية في هذا الموضوع، الذي يمس بشكل مباشر التاريخ الكُردي الحديث، وكان سبباً في تراجع الكُرد سياسياً بانهيار إماراتهم الإقطاعية في كُردستان التي دامت لحوالي أربعة قرون، لا بد من التعرف وقراءة جميع الروايات التاريخية عنها بتمعن ودقة ومن ثم الحكم عليها، وفي هذا المجال تتواجد روايات عدة، يمكن تلخيصها على النحو الآتي:

أ-رواية المبشرين المسيحيين والقناصل الأجانب:

كانت لتقارير ورسائل هؤلاء دوراً مؤثراً في إنهاء حكم الأمير بدرخان في بوتان، وفي التأثير على سمعة الكُرد على المستوى الدولي، حيث وصفوا الكُرد بأبشع وابخس الصفات الإنسانية وصار يضرب بهم المثل في الشر في أوربا وأمريكا. وتبرز في هذا المجال أسماء عدة لعل أبرزهم: (كرستيان رسام) الذي عين نائب القنصل البريطاني في الموصل نهاية سنة 1843، وقد كانت ينتمي إلى أصول مسيحية كلدانية[20]. والمبشر الأمريكي د.اشاهيل كرانت، فقد كان أول مبشر تطأ قدمه ارض النساطرة في هكاري أواخر سنة 1839، وهو الذي قام ببناء مركز للإرسالية التبشيرية في قرية اشيتا[21] نهاية أيلول 1842[22]. والمبشر الانكليزي انسورث الذي يعد ثاني مبشر مسيحي زار نسطوريي هكاري سنة 1840 بعد المبشر كرانت[23]. والمبشر الأمريكي جوستن بيركنز مسؤول المركز التبشيري الأمريكي في أورمية. والمبشر الانكليزي (جورج بيرسي بادجر) الذي زار المنطقة بتوصية من (جمعية ترقية المعرفة المسيحية وجمعية نشر الإنجيل) في سنة 1842[24]، وأخيراً وليس آخراً السياسي البريطاني السير أوستن هنري لايارد صاحب الكتاب المشهور (البحث عن نينوى) الذي طبع في لندن سنة 1854[25].

نقل هؤلاء (المأساة الآشورية) عبر تقاريرهم وكتبهم إلى الساسة الأجانب والصحف العالمية، أحداث سنتي 1843 و1846على الشكل الآتي:

يقول رسام عند بدء الهجوم الكُردي على ناحية دز النسطورية في تموز 1843:" إن قوة موحدة لبدرخان بك وأمير هكاري نور الله بك قامت بالهجوم على إقليم دز وقتلت عدد كبير من المسيحيين النساطرة وسلبت ممتلكاتهم وان من بين القتلى اثنان(وبعضهم يقول خمسة) من إخوة البطريرك مار شمعون[أوراهم]، وان إحدى شقيقاته قد تم أخذها أسيرة..."[26]. ويضيف:"أن ما يحدث في قرى النساطرة من مذابح تقشعر لها الأبدان...إن الكُرد بعد قتلهم المرأة العجوز شر قتلة[يقصد هنا والدة المار شمعون] وتمزيق جثتها إلى نصفين رموها في نهر الزاب الذي يجري باتجاه

الموصل. وصاح القتلة بعد أن رموا الجثة في النهر خذ الخبر إلى ابنك وقولي له أن مصيراً مماثلاً في انتظاره"[27]. ويضيف:" أن المذبحة التي ارتكبها الأكراد ضد النساطرة هي عار في جبين الإنسانية"[28].

أما المبشر الأمريكي د.كرانت الذي بنى مبنى للإرسالية في أشيتا مقابل جولميرك سنة 1842: فادعى أن بدرخان أكثر:"المحمديين تعصباً" فهو:"عمود الإيمان...وعدو علني للمسيحية، وانه من غير المحتمل أن يبدي أية شفقة تجاه معتنقيها حالما وقعوا تحت حكمه"، واتهم كرانت بدرخان:"بشن حرب إبادة ضد المسيحيين بتحريض من شيوخ الصوفية والملالي الذين اعتبروها إحسان خاص"[29].

يقول لايارد أن بدرخان كان يلبي أوامر الحكومة التركية عندما قام: "بإبادة النساطرة العزل ونهبهم" كما أن بدرخان كان مسلماً متعصباً تجاه المسيحيين الذين عدهم "كفرة". ووصف لايارد الكُرد أيضاً على أنهم قبائل متوحشة تعارض الإصلاحات التقدمية التي كان يقوم بها الأتراك العثمانيون وتضطهد بشدة الجماعات المسيحية المحلية لأسباب دينية[30].

تقول مصادر البعثة التبشيرية الأمريكية في المنطقة بان النساء والأطفال اخذوا كأسرى عبيد. أما القبيحات والمسنات فقتلن في المواضع التي كن فيها. أما الكنائس العريقة التي تعبدت فيها الأجيال من أبناء القبائل فقد تم سلبها أولاً من ما كانت تحويه وتملكه وبعدها قام الغزاة بهدمها من الأساس وما تحته محولين إياها إلى حطام من الدقيق[31].

يقول رسام عن (مذابح) تخوما التي حدثت في خريف سنة 1846:"...يقول انه سمع أخباراً تؤكد أن بدرخان بيك أقدم على قتل عدد كبير من نساطرة تخوما ومن الجنسين، وهرب البعض منهم إلى إيران وبعضهم الآخر إلى منطقة برواري بالا. أحرقت جميع القرى ونشر الخراب كليا في المنطقة. وهكذا نرى شعباً كريما ومنطقة مزدهرة أخرى يدمران. لم يبق في المنطقة الآن إلا قبيلتا جيلر وباز وانه من الممكن أن لا يمر وقت حتى يباد هؤلاء عن بكرة أبيهم أيضاً إذا لم يتدخل

الباب العالي لإيقاف بدرخان المتعصب وقبل أن يكون الآخرون ضحية وحشيته التي لا تعرف الحدود". ويقول في تقرير له في 2 كانون الأول 1847:" تعرض القرويون في قرية خاتورية إلى أبشع أنواع العذاب حيث وضعت قطع من الحديد الحار على رؤوسهم...". أما بادجر فيقول عنها:"كانت المذبحة هذه المرة اكبر، لم ينج احد لا الرجال ولا الأطفال ولا النساء. تم ملء ثلاثة أكياس مملوءة بالأذان المقطوعة من المصابين والأموات وأرسلت كهدية إلى بدرخان بيك"[32].

تكفي هذه الأمثلة القليلة للتعرف على محتوى تقارير هؤلاء المبشرين والقناصل عن تلك الأحداث، ولا حاجة للتفصيل في ذكر هذه الأمثلة، حيث أورد المؤرخ الآشوري (هرمز أبونا) أمثلة كثيرة في هذا المجال، بل انه تتبع (المذابح) من قرية إلى أخرى معتمداً على هذه التقارير التي نشرها القناصل والمبشرون في تلك المدة[33].

لعل ابرز من حلل تلك الوقائع والأحداث وما جاءت به تقارير المبشرين المسيحيين والقناصل الأجانب هما المؤرخان (وديع جويده)[34] و(سعد بشير اسكندر)[35]، لذلك ليس هناك داع إلى الدخول في تفاصيل الرد على ما جاء في هذه التقارير من معلومات مبالغة ومتناقضة، تلك التقارير التي ربما تحوي جانباً من الحقيقة خاصة أنها المرة الأولى في تاريخ النساطرة الآشوريين الطويل مع الكُرد يدخلون في مواجهة مسلحة ومباشرة معهم بهذا الشكل الكبير في إمارة هكاري، لذلك ربما توحي هذه التقارير الخوف الشديد الذي انتاب الآشوريين إبان هجوم بدرخان بك عليهم، لأن من يقرء تلك التقارير يتعرف للوهلة الأولى بان رائحة التعصب الديني تفوح منها بشكل كبير والمبالغة التي أكدها القناصل البريطانيين أنفسهم بعد أن اجروا تحقيقاً مستفيضاً عن هذه الأحداث. فمثلاً يقول نائب النصل البريطاني في الموصل ستيفنسون للسفير البريطاني كاننغ في استانبول بتاريخ 15/حزيران/1844:"...ان الكثير من التقارير التي كانت تصلنا من الموصل هي إما تقارير لا أساس لها أو كانت مبالغ فيها كثيراً..."[36]. وجاءت في وثيقة بريطانية تعود تاريخها إلى 31 تشرين الأول 1846 بان:"الإصابات في تخوما لم تكن بالحجم الذي وقع في بلاد تياري عام

1843 ولم تكن بهذه الفظاعة التي وردت في التقارير السابقة. إن معظم القتلى من المحاربين رغم أن هناك عدداً من النساء والأطفال بين الضحايا. ولم يسرق احد هنا، ولكن تم تدمير القرى وحرقت المزارع..."[37].

على أية حال، لن نتطرق إلى محتوى تقارير المبشرين والقناصل، إلا ما يتعلق بعدد القتلى من الآشوريين في أحداث صيف 1843، فحول هذا الموضوع يقول بدرخان بك بنفسه لنائب القنصل البريطاني في الموصل ستفينسون:"...يقول المار شمعون أن عدد القتلى يبلغ 4000 إلى 5000 شخص والحقيقة أن عدد القتلى لا يتجاوز 2000 قتيل"[38]. ولكن يعطي لايارد في كتابه المعنون (البحث عن نينوى) والمنشور في سنة 1854 الرقم (10000) لعدد قتلى النساطرة. يكتب لايارد عن الموضوع قائلا:" يذكر أن بدرخان بيك قام عام 1843 بغزو أراضي تياري وقتل بكل برودة أعصاب 10000 من سكانها..."[39]. لا يعرف بالضبط مصدر معلومات لايارد الذي حصر عدد القتلى بهذا الرقم الكبير، ويبدو أن هذا الرقم(أي: 10000) قد تعلق بتاريخ الكُرد طيلة القرن التاسع عشر، حيث ذكر هذا الرقم في الحملة التي قادها مير محمد الرواندوزي على منطقة شيخان وباعدري اليزيديتين سنة 1833وانه اسر (10000) منهم وساقهم إلى عاصمته رواندوز كما هرب (10000) منهم إلى الموصل[40]. وجاء ذكر هذا الرقم في هذه (المذابح)–أي مذابح الآشوريين–، وجاء ذكر نفس هذا الرقم في الأحداث التي وقعت في ساسون بين الكُرد والأرمن سنة 1894[41]. لذلك أليس من البديهي أن يشكك المرء في كل هذه الروايات التي جاءت فيها هذا الرقم بالتحديد وأغلبها ضمن الوثائق والمؤلفات الأجنبية حصراً. ولكن الأغرب من هذا كله هو الاستنتاج الذي ذكره المؤرخ الآشوري (هرمز أبونا) عن عدد قتلى الآشوريين في أحداث سنة 1843، والذي لا يحتاج إلى تعليق، حيث يقول ما نصه:"قدر عدد الضحايا بعشرة الآف قتيل، وطبقاً للتقديرات التي أوردتها مراجع البعثة الأمريكية فان خمس سكان القبائل المستقلة التي كان المبشر الدكتور كرانت قد قدر عددهم بـ(100000) نسمة قد قتلوا في المذابح الجماعية

التي اقترفها التحالف الكُردي بقيادة بدرخان بك، وهذا يعني بان عدد القتلى هو (20000) قتيل. في حين لو اعتمدنا الرقم الذي أعلنه بدرخان بك للقنصل ستيفنسون أثناء مقابلته والذي ذكر بأن عدد المقاتلين الذين أرسلهم بعد ثورة (اشيتا)...كان 26000 مقاتل. ولو فرضنا بان كل مقاتل قد قتل شخصان فان العدد الإجمالي للضحايا يكون (52000) قتيل"[42]!

ب-الرواية العثمانية:

اختلفت الرواية العثمانية كثيراً عن تلك التقارير التي كان يرفعها القناصل الأجانب والمبشرون المسيحيين في الدولة العثمانية، حيث رأت السلطات العثمانية في الموصل، وأرضروم، وبغداد، أن تلك الأحداث لم ترقى إلى مستوى المذابح وان اغلب من قتلوا كانوا من المسلحين. ويمكن تلخيص الأفكار التي وردت في الوثائق العثمانية عن الحوادث الآشورية في سنة 1843 بما يلي:

1-أن بدرخان بك لم يكن مذنباً في هجومه على الآشوريين. يقول خليل كمال والي ارضروم:"ليس لدى بدرخان بك أي ذنب سوى انه أعاد النساطرة إلى حكمه من جديد...لهذا على الدولة العثمانية أن لا تعاقب بدرخان بك"[43]. ويتفق علي باشا والي بغداد مع ما ذهب إليه والي ارضروم بقوله:"...ليس من الصائب معاقبة بدرخان بك لهجومه على هذه الطائفة[يقصد: الآشوريين]"[44].

2-أن النساطرة هم المعتدون. فقد أكدت الحكومة العثمانية للحكومة البريطانية:" أن النساطرة كانوا هم المعتدون في المعارك التي وقعت بينهم وبين الكُرد..."[45]. وذكرت اغلب الوثائق العثمانية التي تعود إلى ولايات ارضروم، والموصل، وبغداد هذا الرأي[46].

3-الأسرى: وردت في التقارير العثمانية التي تعود إلى سنة 1844 الكثير من المعلومات في أن بدرخان بك يبيع الأسرى النسطوريين في أسواق الموصل، وبغداد، وديار بكر، وحلب[47]. وهنا لا

بد من توجيه السؤال الآتي: وهو كيف كان بدرخان بك يبيع الأسرى النسطوريين في أسواق تلك الولايات التي لا تخضع لحكمه وليس له أي سلطة عليها؟!

الوثائق العثمانية العائدة إلى تلك المدة تطرح هذه الأفكار فقط، لذلك فان الدولة العثمانية بنظر المبشرين والقناصل الأجانب فيها هي متهمة أيضاً في تحريض بدرخان بك لضرب الآشوريين، ويبدو انه كان هناك صراع بين الولايات الثلاث(بغداد، الموصل، ارضروم) على منطقة هكاري وإمارة بوتان بشكل عام لإلحاق تلك المناطق بولاياتهم ولإثبات جدارتهم لدى الباب العالي. أما لماذا أخذت الحكومة العثمانية جانب بدرخان بك، فتعود بالدرجة الأساس إلى خوف الدولة العثمانية من هذا النشاط التبشيري في المنطقة، فقد كان حاكم الموصل مثلاً (محمد اينجة بيرقدار) يشعر بالخوف من نشاط المبشرين الناجح وسط الآشوريين، ولم يكن راضياً عن بدئهم في بناء مراكزهم، معتبراً ذلك تقليصاً هاماً لنفوذه، وافهم الأمراء الكُرد انه لن يمنعهم إذا ما رغبوا في الهجوم على النسطوريين المخلصين جداً للغربيين. وابلغ الباب العالي عن أبنية المبشرين ووصفها بأنها قلاع محصنة[48].

ج-رواية بدرخان بك:

جاءت رواية بدرخان بك في تقارير القنصل البريطاني في الموصل (آر.دبليو.سمينسون) الذي التقى ببدرخان بك في جزيرة بوتان بتاريخ 10 تموز 1844، وقد جرى حوار طويل بينه وبين بدرخان بك، ذكر فيها بدرخان بك روايته عن احداث صيف 1843 بينه وبين الآشوريين على الشكل الآتي:

يقول بدرخان بك:"كان المار شمعون سابقاً الرئيس الروحي للمسيحيين السريان الخاضعين لإمارة بوتان ولم يكن له أي دور في الأمور الدينية للطائفة. علما أن الأمور الدنيوية كانت بيد مجموعة من الأشخاص الذين يدعون هنا ب(الملوك) وكانوا على علاقة بي. وإذا وقع في السابق

خلاف داخل الطائفة السريانية أو بين السريان وأبناء القبائل الكُردية الخاضعة لنا كان يحسم بطريقة ودية بدون تدخل احد، وكانت طبقة الملوك تتعاون مع قريبي نور الله بيك ولم يكن بينه وبين الأثوريين خلاف. ولكن في السنتين الأخيرتين بدأ المار شمعون يتدخل في السياسة بشكل قوي ويحيك المؤامرات ضد الأمير نور الله بيك. وحسب فهمنا أن المبشر الأمريكي مستر جرانت[كرانت] هو الذي حرض المار شمعون وقام بتزويده بالمال لإثارة المشاكل، علماً أن المبشر المذكور قام بتشييد بناية كبيرة على مكان مرتفع في (أشيتا). ففي هذه الأثناء دخل أنصار المار شمعون منطقتنا وقتلوا اثنين من أفراد القبائل الكُردية، وحسب العرف السائد في المنطقة قمنا باعتقال وقتل المجرمين من السريان ثأراً للدماء الكُردية، وبالمقابل قام السريان بقتل أربعة أشخاص آخرين، فقمت بشن حملة ثأرية عليهم وقتل 8 من السريان. وبينما كانت هذه الأحداث جارية جاءني نور الله بيك، رئيس منطقة هكاري، مطالباً مساعدتي لتأديب المسيحيين السريان لقيامهم بالهجوم على عدة قرى كُردية ونهبها في منطقة جولميرك، ولبيت طلبه وبعد إخضاع السريان المتمردين هناك، غادرت المنطقة تاركاً فصيلاً مسلحاً في أشتيا تحت إمرة زينل بيك، ولكن حال مغادرتي المنطقة قام المسلحون السريان بمحاصرة الفصيل الكُردي هناك وقطعوا عنهم الماء والمؤن مدة 9 أيام، رغم أن زينل بيك قد استسلم إلا أن العديد من رجاله قتلوا وبعد التزود بالماء عاد زينل بيك إلى القلعة وأرسل إليّ مطالبا النجدة. بعثت قوة قوامها 26 ألف رجل لرفع الحصار عنهم وتأديب السريان، لذلك كما ترى أن النصارى هم الذين سببوا هذه المأساة لأنفسهم ببدئهم الحرب. فالجولة الأولى من الحرب لم تكن ذات أهمية لأنني فقدت من الرجال والمؤن بقدر ما فقده السريان، وحدثت الجولة الثانية من الحرب نتيجة خيانتهم لزينل بيك. ففي هذه المرة سمحت لبعض أفراد القبائل بقتل السريان ووقعت مذبحة. في الحقيقة لم يكن باستطاعتنا لجم غضب الجيش الذي أهينت كرامته وكبرياؤه. أنا متأسف للقيام بالحملة التأديبية ضد المسيحيين دون إشعار السلطة المركزية ولم أتوقع تدخل الدول الأوربية لصالحهم...". ويعقب بدرخان بيك على قول القنصل الإنكليزي بان: السريان يطالبون بـ(180)

ألف رأس من الغنم ومليون بيزة، بقوله:"...كيف يسمح المار شمعون لنفسه وهو رجل دين أن يقوم بهذا التضخيم والمبالغة في تقدير الأموال الضائعة، لان كل ما عثر عليه من الأموال كانت أصلاً مخبأة في جرتين في بيت ملك إسماعيل وقام الأمير بتوزيعها بين أتباعه المسلحين، وتمت إعادة جزء من المجوهرات المسروقة من الكنيسة إلى قس في الدير..."[49]. ثم أضاف الأمير بدرخان:" انه وجد المار شمعون حليفاً قوياً [المقصود بريطانيا] لذلك يعتقد أن يكسب المزيد من خلال تضخيمه للأحداث...فمثلاً يقول المار شمعون أن عدد القتلى يبلغ 4000 إلى 5000 شخص والحقيقة أن عدد القتلى لا يتجاوز 2000 قتيل"[50].

كما كان للمبشرين الأمريكيين روايت وبريث وهما من رجال الإرسالية الأمريكية في أورمية، الذين دعاهما بدرخان لزيارة مقره بداركوله في شهر حزيران سنة 1846، دور في تعريف بدرخان للعالم الخارجي بشكل أفضل وتبديد الروايات التي نقلت ضده إلى أوربا وأمريكا، فعلى النقيض من بقية المبشرين، تمنى الاثنان بأن يبسط بدرخان سلطته على جميع المناطق التي تواجد فيها النساطرة كي يضع حداً للخلافات الداخلية كالتي وقعت بين سكان توخما وديز حول المراعي. كما رأى بريث في الأمن الذي وفره حكم بدرخان المناخ الملائم لمزاولة النشاطات التبشيرية[51].

لا تحتاج رواية بدرخان بك مزيداً من التعليق، سوى بأن النسطوريون تمكنوا في هذه المرحلة من إنهاء تبعيتهم للكُرد وذلك بسقوط حكم الأمير بدرخان في بوتان على يد الدولة العثمانية سنة 1847، ولكن ظلت القبائل النسطورية في تحالف مع نظيرتها الكُردية في هكاري حتى بداية الحرب العالمية الأولى. ويبدو أن فرحة المبشرين المسيحيين كانت كبيرة بهذا السقوط، فقد كتب المبشر الأمريكي جوستن بيركنز في أعقاب سقوط الإمارات الكُردية:" بان سلطة الكُرد الرهيبة التي استمرت لعدة قرون قد انتهت. وان الرب قد فتح الآن الجبال الكُردية أمام الإنجيل"[52]. ويعترف المبشر الانكليزي بادجر:" بان الحملة التركية فتحت أمام المبشرين المناطق الجبلية التي كانت مغلقة في وجوههم"[53].

كانت هذه الأحداث سبباً في تغيير الآشوريين وجهتهم نحو الدولة الروسية، بعد أن علموا بأن احد الأسباب المباشرة لتلك الأحداث التي حلت بهم هو عدم تحرك بريطانيا وأمريكا لنجدتهم خلافاً للوعود التي تلقوها على لسان المبشرين، فقد عاتب المار شمعون للايارد المبشرون الأمريكان أكثر بكثير مما عاتب الكُرد والترك[54].

وقبل ذكر بعض المحاولات الآشورية للتقرب من روسيا، لا بد من التذكير هنا بان العلاقات الكُردية-الآشورية في هكاري دخلت مرحلة أخرى، وهي أن العشائر الكُردية- والآشورية هناك دخلت في تحالف مع بعضها البعض للحفاظ على الأمن ووحدة النسيج الاجتماعي في المنطقة، والحادثة الأبرز التي وقعت بينهم تلك التي حدثت إبان انتفاضة الشيخ عبيد الله النهري سنة 1880 فلم يقم الآشوريون بمساعدة الشيخ عبيد الله النهري في انتفاضته رغم إلحاح الشيخ عليهم. يقول كامساركان نائب القنصل الروسي في وان في إحدى مراسلاته بتاريخ 29 نيسان 1880:"كما يبدو...فان عقد الأمل على مساعدة الدولة المسيحية العظمى، منع مار شمعون من التحالف مع الشيخ عبيد الله النهري"[55]. وكان هذا ابرز حدث يقع بين الكُرد والآشوريون بعد سقوط بدرخان بك حتى الحرب العالمية الأولى.

بالعودة إلى المحاولات الآشورية لكسب ود الدولة الروسية، خاصة بعد أن انهارت ثقة الآشوريين ببريطانيا وأمريكا، واعتبرت روسيا بنظر كل الآشوريين في هكاري وغيرها:" أنها المنقذ الوحيد لهم في وضعهم الصعب الذي لا مخرج لديهم فيه"[56]. ويبدو أنهم رأوا في المذهب الأرثوذكسي المسيحي الأقرب إلى مذهبهم الديني أيضاً، ربما كان هذا أيضاً من أحد الأسباب التي دفعت الآشوريين إلى كسب ود روسيا وأخذهم في رعايتها.

فعلى سبيل المثال كتب المار شمعون (روئيل الثامن عشر) رسالة في سنة 1868 إلى القيصر الروسي جاء فيها:"لقد عرفتم فيما مضى من الوقت وسمعتم بحال النساطرة، وهم شعب من أناس فقراء، يعيشون في جبال كُردستان. لقد احتل الأكراد بالقوة العديد من كنائسنا وأديرة راهباتنا،

وهم يخطفون عذراوتنا، وعروساتنا ونساءنا مجبرين إياهم على الدخول إلى الإسلام. لقد قام الأتراك ولعشرين سنة أو أكثر بوضع اليد على البلاد، لكنهم أسوأ من الأكراد. إننا نلتمس من عظمتكم، من اجل يسوع ومعموديته وصليبه أن تخلصونا من هذه الحالة أو تجدوا لنا علاجا"(57).

لقد قام الآشوريون بعد ذلك بمراسلة الدولة الروسية مرات عدة ولكن دون تحقيق آمالهم المرجوة(58). وابرز محاولاتهم في هذا المجال والتي كانت ربما ستؤتي لهم ببعض النتائج الايجابية لولا اندلاع الحرب العالمية الأولى، كانت تلك التي قام بها المار شمعون بنيامين سنة 1913، بان عرض على روسيا الدخول في المذهب الارذوكسي لرعاياه البالغين السبعين ألفاً وفرض الحماية الروسية عليهم، ولكن بسبب البطء الروسي فضلاً عن اندلاع الحرب العالمية الأولى حال دون تحقيق هذا الأمر(59).

ثالثاً– البحث عن الاستقلال والدولة 1914–19120:

تسارعت الأقوام التي كانت تعيش ضمن حدود الدولة العثمانية إلى الإعلان عن مشاريعها القومية، بعد اندلاع الحرب العالمية الأولى، بهدف الحصول على الاستقلال وتأسيس دولة قومية والتخلص من الهيمنة العثمانية. دخلت كُردستان ضمن تلك المشاريع القومية، وقد نشأت معضلة حقيقة فيها وذلك لكثرة الأقوام التي قامت بإدخال أراض كُردستان ضمن دولهم القومية، وكان المشروع القومي الآشوري هو الأضعف مقارنة بالمشاريع القومية الأخرى، وهي:

أ–طوران:

يقول المفكر التركي–الكُردي الأصل–ضياء كوك ألب:"أن الوطن بالنسبة للأتراك ليس تركيا ولا كُردستان أن الوطن بلاد شاسعة وأزلية انه طوران"(60).

في 2 تشرين الثاني 1914 أعلن السلطان محمد الخامس(1909–1918)، الحرب ضد روسيا، وناشد الرعايا المسلمين في دول الحلف–أي في بلاد المسلمين التي تسيطر عليها كل من

روسيا وبريطانيا وفرنسا- للمشاركة في كفاح مشترك مع الإمبراطورية العثمانية[61]، وقد ألقت الحكومة العثمانية بكل ثقلها في جبهة القوقاز، والهدف الأول من ذلك كان، كما أراد الاتحاديون منها، هو فتح أسيا الوسطى والاتصال بالأقوام التي تتكلم اللغة التركية، ومحاولة ضمها إلى الدولة العثمانية، وبالتالي تشكيل الوطن التركي الكبير (طوران)[62]. فان المتتبع لخارطة الحروب العثمانية خلال الحرب العالمية الأولى سيرى بوضوح بان الدولة العثمانية العثمانية قد وضعت ثقلها العسكري في جبهتها الشرقية والتي تقع في كُردستان تركيا الحالية، وكانت من أشرس معاركها ضد الروس هي معركة ساريقاميش(1914/12/4-1915/1/18)[63].

ب-كُردستان الكبرى:

ظهر المشروع القومي الكُردي بوضوح بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى وتتبين خطوطه العامة في التقرير الذي قدمه شريف باشا إلى مؤتمر السلام في باريس في آذار 1919، وبإلقاء نظرة دقيقة إلى مشروع الدولة القومية في تقرير شريف باشا يتبن بان الخارطة المرفقة بها تقريباً هي نفس الخارطة التي كان قد أشار إليها مؤرخ الكُرد شرفخان البتليسي في كتابه الشرفنامة الذي كان قد انتهى من تأليفه سنة 1596. وتضم جميع أراضي كُردستان الدولة العثمانية وكُردستان إيران[64].

ج-أرمنستان الكبرى:

منذ بداية فصول المسألة الأرمنية سنة 1878[65]، والأرمن كانوا يطالبون بالولايات الست التي تمثل في نظرهم أرمينيا الغربية وهي تقريباً معظم أراضي كُردستان العثمانية، وكانت تشمل الولايات:(وان، بتليس، ديار بكر، معمورة العزيز، ارضروم، سيواس)، وكانوا يطالبون بدمج هذه الولايات الستة مع أرمينيا الشرقية التي مركزها مدينة ييرفان لتأسيس أرمينيا الكبرى. ولكن تم وأد هذا المشروع بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى[66].

د–آشورستان الكبرى:

يمكن تقسيم العمل الآشوري في سبيل نيل حقوقهم القومية إلى قسمين، هما:

1–العمليات العسكرية:

على ضفاف دجلة تقع المدينة المقدسة، نينوى

أسوارها يجب أن تكون تيجانا لنا وأكاليل

هناك فقط، يضع الآشوريون حجر الأساس لكيانهم

إننا سنذهب للقتال هاتفين باسمك يا مار شمعون[67]

في ربيع سنة 1915 قامت العشائر الآشورية في هكاري وعلى رأسها عشيرة (جيلو) بانتفاضة استجابة لنداء مار شمعون بنيامين معتمدة في ذلك على وصول مساعدات روسية إلا أن تلك المساعدات لم تصل، ووجهت الحكومة العثمانية عدداً كبيراً من القوات للانتقام من الآشوريين وانضمت إليها القبائل الكُردية التي كانت لها عداء مع الآشوريين وأبدا الآشوريون مقاومة ضارية إلا أنهم لم يتمكنوا من الصمود وقتل منهم عدد كبير وانسحب الباقون إلى مدن أورمية، وسلماس وخوي، في كُردستان إيران يقودهم المار شمعون[68].

قام الروس في أورمية بأخذ المار شمعون تحت رعايته، يمدونه بالسلاح والمؤن حتى اندلاع ثورة أكتوبر 1917 حيث انسحبت الجيوش الروسية من جميع جبهات القتال[69]. وبعد الانسحاب الروسي من أورمية تشكلت كتائب آشورية بمساعدة فرنسا وبريطانيا بهدف ملئ الفراغ العسكري الذي أحدثته انسحاب الجيش الروسي، وكان للزعيم الآشوري أغا بطرس دوراً كبيراً في هذه الكتائب[70].

ولكن تلقى الآشوريون ضربة موجعة، ربما كانت الأكبر في تاريخهم خلال العصر الحديث، وقضت على حلمهم القومي بتأسيس دولة لهم في (أورمية، وهكاري، وبتليس)، وهو مقتل زعيمهم المار شمعون بنيامين في 3 آذار 1918 في قرية كونه شهر قرب سلماس على يد الزعيم الكُردي سمكو شكاك، وقد هاج الآشوريون بعد ذلك وانتقموا لمقتل زعيمهم المار شمعون ثم هاجروا كُردستان إيران نحو الأراضي العراقية التي صارت ملاذاً لهم بعد ذلك[71].

لقد أثيرت هذه القضية نقاشاً دون حدود أو حتى ضوابط علمية بين المؤرخين الكُرد والآشوريين على هذه الحادثة التاريخية التي تمس التاريخ الكُردي والآشوري معاً، ويظهر بان للآشوريين الحق في أن يتهموا سمكو بصفات الخيانة والغدر وانه كان السبب الأساسي في ضرب حلمهم القومي وتأسيس دولة مستقلة لهم. ولكن من جانب أخر وإذا نظرنا إلى هذه الواقعة بنظرة أوسع وأشمل، يبدو أن سمكو شكاك قد تصرف وفق قواعد اللعبة السياسية التي كانت تسير عليها كُردستان إيران وهو نهج الاغتيالات للتخلص من الخصوم السياسيين والعسكريين، فسمكو شكاك عانى من هذا الأمر أيضاً حيث قتلت السلطات الإيرانية اثنان من إخوته بل لقد اغتيل سمكو شكاك نفسه على يدها سنة1930[72]، فضلاً عن ذلك كله، ومن خلال نظرة دقيقة إلى حوار سمكو شكاك مع مصطفى باشا ياملكي يظهر بان سمكو شكاك كان قد تخوف كثيراً من الآشوريين في كُردستان إيران التي رآها تحت سيطرته بشكل مطلق وان لا خوف على سلطانه فيها إلا من القوة الآشورية العسكرية التي كانت مدعومة من بريطانيا وفرنسا، وكان يتخوف من تأسيس دولة قومية آشورية على ممتلكاته، لذلك فكر سمكو وفق قواعد اللعبة السياسية في إيران، خاصة إذا ما علمنا بأن المشاريع القومية لكلا القوميتين الكُردية والآشورية كانتا تتناقض بشكل كبير في كونهما يتصارعون على نفس البقعة من الأرض فعلى الأحد منهما أن يباغت الأخر وبأسرع وقت ممكن[73].

2–السياسة الآشورية:

مثل الأقوام الأخرى في المنطقة نظر الآشوريون إلى أنفسهم كشعب نظرة استعلاء على أساس أن لهم أصل وتاريخ عريق ربما لا يضاهيهم احد في المنطقة، يذكر ويگرام بان الآشوريون كان يفتخرون بأصلهم ويأتي بهذا الحوار الذي جرى بينه وبين رجل آشوري قبل الحرب العالمية الأولى:" قال رجل من رجال القبائل المسيحية يوما: أن أعظم شعب في العالم كله هو الشعب الانكليزي. ثم يليه التياري...ثم يليهما بمسافة كبيرة، الشعب الروسي، وليس هناك شعوب غير هذه الثلاثة"[74].

بناءً على ذلك فكر الآشوريون بالاستقلال مثلهم مثل الشعوب الأخرى، فخلال الحرب العالمية الأولى جسدت التطلعات القومية الآشورية في سنة 1917 وكانت تتمثل في إنشاء دولة آشورية مستقلة، وقد عبر عنه البيان الذي أصدره الآشوريون في 28 حزيران 1917 تحت أسم (وحدة واتحاد آشور الحرة) وأشار بنده الأول بشكل واضح إلى الاستقلال، حيث جاء فيه:"يعتبر هدف وتطلعات اتحاد آشور الحرة هو تطبيق الإدارة القومية في الوقت القريب على المناطق التالية: أورمية، موصل، طور عابدين، نصيبين، الجزيرة، جولميرك. ضمن إطار روسيا العظمى الحرة بشرط أن يكون من الناحية العسكرية والتجارية والصناعية تابعة لروسيا العظمى"[75].

بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى، أرسل الآشوريون وفوداً عدة إلى مؤتمر السلام في باريس لتمثيلهم فيها، ولكن يبدو أن احد من تلك الوفود لم يتمكن من حضور جلسات هذا المؤتمر[76]، ولكن رغم ذلك وجه الآشوريون رسالة إلى المؤتمر حددوا فيها مطالبيهم القومية، كانت الرسالة الآشورية تحمل عنوان (مطاليب الأمة الآشورية-الكلدانية) وكانت بتاريخ 16 تموز 1919، وبعد تفاصيل عدة جاءت في بداية الرسالة الآشورية عن تاريخهم ومناطق سكناهم وعن عددهم الذي ذكر فيها أنهم يبلغون (مليون وخمسمائة وعشرين ألفا) عدا (250) ألفا من الرجال الذين ذهبوا ضحية الحرب العالمية الأولى. جاءت مطالبهم على الشكل الآتي فيها:

أ-تأسيس حكومة وطنية تكون مستقلة في إدارة أحكامها وتدبير شؤونها تحت اسم (الكلدانية الآشورية) وهذه الدولة يجب أن تشمل كل ولاية الموصل.

ب–ولاية آمد[أي: ديار بكر] خلا الجهة الشمالية من نهر موراد صو الذي هو فرع من نهر الفرات الأعلى.

ج–الأراضي التي هي من سنجق حلب والرها، وسنجق سعرد الذي هو من ولاية بتليس، وسنجق حكاري التابع لولاية وان.

د–أراضي أورمية وسلامس[سلماس] في الجهة الغربية من بحيرة أورمية التي لم تزل تابعة لمملكة فارس...إعطاء منفذ لهم في خليج الأسكندرونة وخليج العجم[الفارسي][77].

لم تتحقق المشروعات القومية الثلاث (الكُردية، الأرمنية والآشورية) ولم يتمكنوا من تأسيس دولهم القومية الخاصة بهم، حيث ما لبثت أن سيطرت الحركة الكمالية على جميع الولايات في كُردستان تركيا وأسسوا في سنة 1923 الجمهورية التركية الحديثة.

الخاتمة:

تؤخذ على الآشوريين بأنهم كانوا يفتقدون إلى الواقعية السياسية، ويظهر هذا الأمر جلياً في رسالتهم إلى مؤتمر السلام بباريس، فقد كان على زعماء الآشوريون أن يعرفوا حجم تكتلهم السكاني والجغرافي لكي يبنوا عليها واقعهم السياسي، صحيح أن الآشوريون كانوا يأتون في المرتبة الثانية من حيث عدد السكان في هكاري، ولكن يطرح سؤال نفسه هنا وهو هل كان باستطاعتهم تأسيس دولة قومية لهم في هكاري؟ فمن خلال مضامين هذه الدراسة بينت انه كان من المستحيل على الآشوريين تأسيس دولة قومية لهم في هكاري أو في المناطق الأخرى، فلم يتمكن الآشوريون من فرض أنفسهم في أقوى مناطقهم ونعني بها هكاري حيث كانوا يملكون تنظيماً قبلياً قوياً يشبه التنظيم القبلي الكُردي إلى حد بعيد، أما الآشوريون خارج هكاري في ديار بكر وولاية الموصل آنذاك، فلم يكن لديهم تلك القوة التي كان آشوري هكاري يتمتعون بها، لذلك تطلق المصادر التاريخية عليهم تسمية (رايا أي: الرعية).

ومن خلال الاطلاع على المطالب الآشورية في رسالتهم إلى مؤتمر السلام بباريس يظهر بان طموحاتهم القومية كانت ضرباً من الخيال، ونرى بوضوح بان الآشوريون طلبوا بمنطقة كبيرة وواسعة، بل حتى طالبوا بمنفذين بحريين على البحر المتوسط والخليج العربي الذي ربما لم يكن يعيش فيها حتى آشوري واحد فقط.

كثيراً ما يقال بان الآشوريون تمكنوا لوحدهم من الصمود في الجبال ضد الكُرد، ولكن بنظرة فاحصة إلى حياتهم في هكاري يظهر بان حفاظهم على كيانهم كان بسبب عقلية الإنسان في كُردستان خلال العصر الحديث من حيث تقبل الواحد للآخر والاستعلاء على الفروقات القومية والدينية، فمتى ما أُخِلَ بهذا التحالف من قبل طرف ما في كُردستان نرى بان النسيج الاجتماعي الذي حافظت عليه المنطقة لقرون عدة يتبدد وينهار في لحظات قصيرة جداً، والحالة الآشورية اكبر دليل على ذلك، ففي أي لحظة اخل الكُرد أو الآشوريين بعهودهم وتحالفاتهم السابقة كانت تحدث وقائع مأساوية بينهم وكانت الغلبة في معظم الأوقات للكُرد ليس لسبب أخر سوى لكثافتهم السكانية في المنطقة، مما يؤكد على أن تلك الأرض هي كُردستان ولكنها الموطن الأصلي لكل القوميات والأطياف التي تعيش عليها وليس للكُرد فقط. ويتبين بان الصراع بين الآشوريين والكُرد كان في ظاهره صراعاً قبلياً أو بين تابع ومتبوع، ولكن الصراع في حقيقته كان صراع الهوية صراع الأرض هل هي كُردستان أم آشورستان؟

الهوامش:

[1] اتخذ المار شمعون قرية قدشانس او قوجانس في جبال هكاري مقراً له سنة 1662 بعد صراع مع الطائفة النسطورية الأخرى الذين بدلوا مذهبهم واعتنقوا المذهب الكاثوليكي وصاروا يدعون بـ(الكلدان). ينظر: الأب د.جي.سي.جي. ساندرس، المسيحيون الآشوريون-الكلدان في تركيا الشرقية وإيران والعراق: أطلس خرائط-إعادة رسم خريطة آخر وطن لهم، ترجمة: نافع توسا، مراجعة وتحقيق: الأب د.يوسف توما، بغداد، 2007، ص31؛ د.سعد بشير اسكندر، قيام النظام الإماراتي في كُردستان وسقوطه: ما بين منتصف القرن العاشر ومنتصف القرن التاسع عشر، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، **2005**، ص330-331.

[2] هنري فيلد، جنوب كُردستان: دراسة اثروبولوجية، ترجمة: جرجيس فتح الله، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربيل، 2001، ص151-152؛ الأب د.جي.سي.جي. ساندرس، المصدر السابق، ص45-46. عن عشائر هكاري المسيحية والمسلمة ينظر كذلك: ب. لرخ، دراسات حول الكورد الإيرانيين وأسلافهم الكلدانيين الشماليين، ترجمة: د.عبدي حاجي، دار سبيريز للطباعة والنشر، دهوك، 2008، ص62-64.

[3] ميشيل شفالييه، المسيحيون في حكاري وكُردستان الشمالية: الكلدان والسريان والآشوريون والأرمن، ترجمة: نافع توسا، مراجعة وتقديم: الأب د. يوسف توما مرقس، شركة الأطلس للطباعة المحدودة، بغداد، 2010، ص67؛ ق. ب. ماتفييف (بارمتي)، الآشوريون والمسألة الآشورية في العصر الحديث، ترجمة: ح. د. آ، دمشق، 1989، ص38-39.

[4] جليلي جليل، من تاريخ الإمارات في الإمبراطورية العثمانية، ترجمة:محمد عبدو النجاري، الأهالي، بيروت، 1987، ص127.

[5] مارتن فان برونسن، الأغا والشيخ والدولة: البنى الاجتماعية والسياسية لكُردستان، ترجمة: امجد حسين، ج1، معهد الدراسات الإستراتيجية، بغداد- بيروت، 2007، ص269. ينظر كذلك: ميجرسون (ميرزا غلام حسين شيرازي)، رحلة متنكر الى بلاد ما بين النهرين وكردستان، ترجمة: فؤاد حسين، ج1، بغداد، 1970، ص202.

[6] نسبة إلى نسطوريوس وقد كان لاهوتيا من أنطاكيا انتخب لكرسي بطريركية القسطنطينية سنة 428م، وكان يرى أن للسيد المسيح طبيعتين، طبيعة إلهية وأخرى بشرية، وقد ربط بينهما اتحاد أدبي بسيط. ينظر: د. فرست

مرعي، تاريخ التبشير المسيحي في كُردستان، السليمانية، 2011، ص30-32؛ د. عبد الفتاح علي البوتاني، دراسات ومباحث في تاريخ الكورد والعراق المعاصر، دار سبيريز للطباعة والنشر، دهوك، 2007، ص24.

(7)د.سعد بشير اسكندر، المصدر السابق، ص334.

(8)دبليو. أي. ويگرام و ادگار. تي. أي. ويگرام، مهد البشرية: الحياة في شرق كُردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، ط4، دارا ئاراس للطباعة والنشر، أربيل، 2010، ص227.

(9)ديفيد مكدول، تاريخ الأكراد الحديث، ترجمة: راج ال محمد، دار الفارابي، بيروت، 2004، ص94.

(10)دبليو. أي. ويگرام و ادگار. تي. أي. ويگرام، المصدر السابق، ص232.

(11) حكمت هذه الدولة شمال كُردستان وأذربيجان بين سنوات (1468-158) وكانت قد اتخذت من ديار بكر مقراً لحكمها. للمزيد ينظر: ستانلي لين بول، تاريخ الخلفاء والسلاطين والملوك والأمراء والأشراف في الإسلام من القرن الأول حتى القرن الرابع عشر الهجري، ترجمة: مكي طاهر، الدار العربية للموسوعات، بيروت، 2006، ص274-275.

(12) الأمير شرف خان البدليسي، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الملا احمد الروژبيانى، ط2، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل، 2001، ص238-243.

(13)ينظر مؤلفه: الآشوريون بعد سقوط نينوى: القبائل الآشورية المستقلة في تياري وحكاري والأقاليم الآشورية المحيطة بها، المجلد الخامس، شيكاغو-الينوي، 1999، ص172-178.

(14)ينظر: رحلة أوليا جلبي في كُردستان عام 1065هـ -1655م، ترجمة: رشيد فندي، دهوك، 2008.

(15)هناك نظريتان حول أصل النساطرة الآشوريين في جبال هكاري، الأول نادى بها المبشر الأمريكي د. كرانت وتقول"أن النساطرة هم مواطنون أصليون..." هذه النظرية تتعارض مع الاكتشافات الأولية التي أنجزت على يد الانكليزيون (انسورث، بادجر، لايارد) بحسب هؤلاء: النساطرة هم لاجئون أتوا من سهول بلاد ما بين النهرين واستوطنوا المناطق الجبلية خلال القرنيين الرابع والخامس عشر أي أثناء الاجتياح المغولي التركي للمنطقة. ويؤيد الباحث المتخصص في التاريخ الآشوري ميشيل شيفالييه ضمنياً ما ذهب إليه د.كرانت في أن النساطرة الآشوريين هم سكان المنطقة الأصليون اهتدوا إلى الديانة المسيحية في القرن الرابع الميلادي. للمزيد ينظر: ميشيل شيفالييه، المصدر السابق، ص165-168؛ زيا كانون، الحلقة المفقودة في تاريخ الآثوريين (الآشوريين)، شيكاغو-الولايات المتحدة، 1997، ص97 وما بعدها.

[16] ينظر: صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكُردية أو إمارة العمادية، تقديم ومراجعة: د.عبد الفتاح علي بوتاني، ط2، دار ئاراس للطباعة والنشر، دهوك، 1999، ص105-110؛ صلاح هروري، إمارة بوتان في عهد الأمير بدرخان 1821-1847: دراسة تاريخية سياسية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل، 2000، ص110-112؛ العميد جي. كليبرت براون، قوات الليفي العراقية 1915-1932، ترجمة وتحقيق: د. مؤيد ابراهيم الونداوي، مراجعة: رفيق صالح، بنكەی ژين، السليمانية، 2006، ص21-22.

[17] يقول احد الباحثين يدعى (جي. جوزيف):" بسبب الموقع الجغرافي لإقامة بطريركهم سمى السريان الشرقيون أو النساطرة أنفسهم كلداناً. هذا يعني أن التسمية لم تكن على أسس عرقية. لقد عممت الكنيسة الكاثوليكية استعمال التسمية(كلدان) كما فعلت البعثة التبشيرية الانكليكانية التي عممت التسمية (آشوريين). إن الآشوريين لم يدعوا لأنفسهم تسمية الآشوريين إلا عند نهاية القرن 19...". ينظر: ميشيل شيفاليه، المصدر السابق، ص180. ويضيف الاب د.جي.سي.ساندرس بخصوص تسمية الكلدان: في قاموس وضع عام 1612 نلاحظ أن معلمي الكتاب المقدس أعطوا لآرامية الكتاب المقدس-يقصد أصحاب الكنيسة الشرقية (النسطوريون) في شمال العراق وكردستان الذين اعتنقوا المذهب الكاثوليكي- اسم (الكلدانية) المشتقة من (كلدو) وهذه المفردة هي تسمية لشعب سكن منطقة الأهوار في جنوب العراق وكان ذلك حوالي 2000ق.م. ينظر مؤلفه: المصدر السابق، ص31. للتفاصيل عن كنيسة المشرق وانشقاقاتها، ينظر: هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى: صفحات مطوية من تاريخ الكنيسة الكلدانية، مج 8، كاليفورنيا، د.ت.

[18] ينظر مؤلفه: المصدر السابق، ص17.

[19] نقلاً عن: مارتن فان بروينسن، المصدر السابق، ص269.

[20] د.سعد بشير اسكندر، المصدر السابق، ص363.

[21] نظراً للمكانة المقدسة التي كانت تتمتع بها قرية اشيتا لدى النسطوريون المسيحيون في هكاري، فكان يطلق عليها تسمية (روما النسطورية). ينظر:الأب د.جي.سي.جي. ساندرس، المصدر السابق، ص52.

[22] د. عبد الفتاح علي البوتاني، المصدر السابق، ص٢٢.

[23] ميشيل شفالييه، المصدر السابق، ص24.

[24] د. عبد الفتاح علي البوتاني، المصدر السابق،ص٢٦-32.

[25] ينظر مؤلفه: البحث عن نينوى، ترجمة: مخائيل عبد الله، دار سرگون للنشر، د.م، 1998.

[26] نقلاً عن: هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك في تياري وحكاري 1843-1846، مج6، مشيغان، 2001، ص48.

[27] نقلاً عن: د. عثمان علي، الكورد في الوثائق البريطانية، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، اربيل، 2008، ص28-29.

[28] نقلاً عن: هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص38؛ ينظر كذلك: ق. ب. ماتفييف (بارمتي)، المصدر السابق، ص71.

[29] د.سعد بشير اسكندر، المصدر السابق، ص342.

[30] المصدر نفسه، ص٣٥٠ وص359. للتفاصيل عن رحلة لايارد وآراءه عن الكُرد وبدرخان بك والآشوريين ينظر: هنري لايارد، المصدر السابق.

[31] هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص50.

[32] د. عثمان علي، المصدر السابق، ص44-47.

[33] ينظر مؤلفه: الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص60-79.

[34] ينظر مؤلفه: الحركة القومية الكُردية: نشأتها وتطورها، ترجمة: مجموعة من المترجمين، قدم له: مارتن فان بروينسن، إشراف وتدقيق: غازي برو، دار الفارابي، بيروت، 3013، ص176-188.

[35] ينظر مؤلفه: المصدر السابق، ص330-366.

[36] نقلاً عن: د. عثمان علي، المصدر السابق، ص40-41.

[37] المصدر نفسه، ص44.

[38] المصدر نفسه، ص٤١.

[39] المصدر نفسه.

[40] عدنان زيان فرحان، الكُرد الايزديون في اقليم كُردستان، مركز كُردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، 2004، ص111-112.

[41] هوگر طاهر توفيق، الكُرد والمسألة الأرمنية 1877-1920، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربيل، 2012، ص292.

[42] ينظر مؤلفه: هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص9.

(43)سنان هاكان، كورد وبەرخودانەكان ١٨١٧-١٨٧٦: لەبەلگەنامەكانی ئەرشيفی عوسمانيدا، وەرگێران: بەكر شوانی، پێشەكی وپێداچوونەوە: د.جەبار قادر، بلاوكراوەی ئاكاديميای كوردی، هەولێر، ٢٠١٢، ل١٧٤.

(44) هەمان ژێدەر، ل ١٧٣.

(45)د. عثمان علي، المصدر السابق، ص٢٩.

(46)ينظر: سنان هاكان، ژێدەرێ بەرێ، ل١٦٩-١٧٨.

(47)هەمان ژێدەر، ل ١٧٧؛ د. عثمان علي، المصدر السابق، ص٢٩-٣١.

(48)جليلي جليل، المصدر السابق، ص130. عن الموقف العثماني من هذه الأحداث ينظر كذلك: ن.أ.خالفين، الصراع على كُردستان: المسألة الكُردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر، ترجمة: د.احمد عثمان أبو بكر، مطبعة الشعب، بغداد، 1969، ص60-62.

(49)د. عثمان علي، المصدر السابق، ص17-19.

(50) المصدر نفسه، ص19.

(51)د.سعد بشير اسكندر، المصدر السابق، ص434.

(52) المصدر نفسه، ص342.

(53)هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص33.

(54)وديع جويده، المصدر السابق، ص184. ينظر كذلك: ق. ب. ماتفييف (بارمتي)، المصدر السابق، ص66.

(55)جليلي جليل، انتفاضة الأكراد 1880، ترجمة: سيامند سيرتي، ، رابطة كاوا للمثقفين اليساريين الأكراد، بيروت، 1979، ص61-62.

(56)م.س.لازاريف، المسألة الكُردية 1891-1917، ترجمة: اكبر احمد، مركز كُردستان للدراسات الإستراتيجية، السليمانية، 2001، ص82.

(57) د. عوديشو ملكو آشيثا، نكبة سميل 1933: أسبابها وتأثيراتها المحلية والدولية، من منشورات رابطة الكتاب والادباء الآشوريين، دهوك، 2013، ص18-19.

(58) ياسين خالد سردشتي، صفحات من تاريخ أثوريي كوردستان إبان الحرب العالمية الأولى: تحقيق تاريخي عن اغتيال الزعيم الأثوري بنيامين مار شمعون من خلال النصوص التاريخية، مراجعة وتقديم: د. عبد الفتاح علي بوتاني، مطبعة خبات، دهوك، 1999، ص18-19.

(59)م.س.لازاريف، المصدر السابق، ص332-334.

(60) كندال، الأكراد في ظل الإمبراطورية العثمانية، في: جيرارد شاليان وآخرون، الأكراد وكُردستان، ترجمة: حركة فتح الفلسطينية، فلسطين، 1982، ص56.

(61)DAVID GAUNT, Massacres Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relation in Eastern Anatolia During World War I, GORGIAS PRESS, New Jersey, 2006, P. 62.

-پيير رونوڤن، تاريخ القرن العشرين، ترجمة: د.نور الدين حاطوم، ط2، دار الفكر، بيروت-دمشق، 1980، ص51.

(62)Dana Renee Smythe, Remembering the Forgotten Genocide: Armenia in the First World, MA Thesis University East Tennessee State, the faculty of the Department of History, 2001, P. 120-121;

-م.س.لازاريف، المصدر السابق، ص432.

(63) هوگر طاهر توفيق، المصدر السابق، ص429.

(64) ينظر مثلاً: روهات الاكوم، شريف باشا: سنوات عاصفة لدبلوماسي كوردي، ترجمة: شكور مصطفى، دار سبيريز للطباعة والنشر، دهوك، 2004، ص113-142؛ د.فؤاد حمه خورشيد مصطفى، القضية الكُردية في المؤتمرات الدولية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، أربيل، 2001، ص33-92.

(65) بدأت فصول المسألة الأرمنية عند انعقاد مؤتمر برلين سنة 1878 وفيه طالب الأرمن بتأسيس دولة قومية لهم في شمال كُردستان التي سموها بـ(أرمينيا الغربية) ولم تتوقف محاولاتهم إلا في سنة 1920 بعد أن ضم مصطفى كمال أتاتورك تلك المنطقة إلى الجمهورية التركية الحديثة التي أعلن عنها لاحقاً في سنة 1923. ينظر: هوگر طاهر توفيق، المصدر السابق.

(66)المصدر نفسه.

(67)دبليو. أي. ويگرام و ادگار. تي. أي. ويگرام، المصدر السابق، ص302-303؛ الأب د.جي.سي.جي. ساندرس، المصدر السابق، ص27.

(68)م.س.لازاريف، المصدر السابق، ص445؛ ديفيد مكدول، المصدر السابق، ص179-180؛ عصبة الأمم المسألة الخامسة 1935، توطين الآشوريين عمل انساني واسترضائي، دار المشرق الثقافية، دهوك، 2009، ص27.

(69)م.س.لازاريف، المصدر السابق، ص446.

(70)ياسين خالد سردشتي، المصدر السابق، ص25-26.

(71)ديفيد مكدول، المصدر السابق، ص336؛ ق. ب. ماتفييف (بارمتي)، المصدر السابق، ص104-108.

(72)فاخر حسن گولی، سمکۆیێ شکاک: رێبەرێ تەڤگەرا رزگاریخوازا گەلی کورد، وەرگێران: شڤان قاسم حسن، دهوک، ٢٠١٢، ل١١١-١٣٢. محمد رسول هاوار، سمکۆ(ئیسماعیل ئاغای شکاک): بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.

(73)ينظر نص هذه المقابلة في: عثمان علي، الحركة الكُردية المعاصرة: دراسة تاريخية وثائقية، ط2، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، الولايات المتحدة الأمريكية، 2008، ص394-402.

(74) ينظر مؤلفه: المصدر السابق، ص241.

(75)ياسين خالد سردشتي، المصدر السابق، ص20.

(76) عصبة الأمم المسألة الخامسة 1935، المصدر السابق، ص12-13.

(77)روبين بيت شموئيل، الآشوريون في مؤتمر الصلح:باريس 1919، ط2، دار المشرق الثقافية، دهوك، 2008، ص69-76.